

P.I. IVANOV

M.E. ZUFAROVA

UMUMIY PSIXOLOGIYA

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

15
u-17

P.I. IVANOV

M.E. ZUFAROVA

UMUMIY PSIXOLOGIYA

15-16. 505.00P 01/16

Pedagogika va psixologiya bakalavriat ta'lim
yo'nalishi talabalari uchun darslik

2008

O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI
MILLIY JAMIYATI NASHRIYOTI

TOSHKENT – 2008

*Darslik Fan va texnika arbobi professor Platon Ivanovich Ivanovnin
yorqin xotirasiga bag'ishlanad*

Mazkur darslikda psixologiya fanining muammolari, bilish jarayonlari, hissiyot va iroda, shaxsning individual psixologik xususiyatlari, ularning nerv-fiziologik mexanizmlari va psixik rivojlanish qonuniyatlari bayon etilgan.
Darslik Oliy ta'lim muassasalarining o'qituvchi va talabalariga mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

E.G. G'oziyev – Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti psixologiya kafedrasi mudiri,
psixologiya fanlari doktori, professor,

S.O. Obidjonova – Muqimiy nomidagi Qo'qon Davlat Pedagogika instituti Pedagogika-psixologiya kafedrasining dotsenti,
psixologiya fanlari nomzodi.

Mas'ul muharrir:

D.M. Mirzajonova,
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

88.3

I-17

Ivanov, Platon Ivanovich.

Umumiy psixologiya: Pedagogika va psixologiya bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik. / P.I. Ivanov, M.E. Zufarova; Mas'ul muharrir D. Mirzajonova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. 480 b.

I. Zufarova M.E.

ББК 88.3 я73

ISBN 998-9943-319-67-7

© «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashri

SO'ZBOSHI

Ushbu so'zboshi «Umumiy psixologiya»ning to'rtinchi nashriga muallif P.I.Ivanov tomonidan yozilgan so'zboshining qisman o'zgartirilgan nusxasidir. «Umumiy psixologiya» kursi yuzasidan chiqarilgan ushbu qo'llanma pedagogika institutlari va universitetlarining talabalariga, shuningdek, o'qituvchi va tarbiyachilarga mo'ljallangan. Darslik oliy o'quv yurtlarining psixologiya dasturida ko'zda tutilgan talablarga deyarli moslab tuzilgan.

Darslikning to'rt bo'limi bo'lib, bu bo'limlarga o'n oltita bob kiradi. Shuningdek, uning uchta ilovasi bo'lib, birinchisi psixologiya tarixiga, ikkinchisi psixologiyaning yaqin oradagi vazifalariga, uchinchisi esa "O'zbekistonda psixologiya fanining taraqqiyoti" ga bag'ishlangan.

Umumiy psixologiyaning birinchi bo'lim birinchi bobida psixologiyaning nima haqida bahs yuritishi, psixika haqida so'z yuritiladi. Psixik jarayonlarning klassifikatsiyasi va psixik hodisalarning ayrim turlari haqida tushuncha beriladi. Shu bilan birga psixikaning turli-tuman barcha ko'rinishlari, shu hodisalarning anchayin bir yig'indisi yoki to'plami emas, balki yagona odamzod ongining zuhur etilishi, umuman shaxsning namoyon bo'lishi ekanligi ta'kidlanadi. Shuningdek, psixologiyaning ahamiyati, psixik hayotni tadqiq qilish metodlari haqidagi ta'limot, psixik hayot hodisalarini o'rganishda obyektiv yo'l tutishning muhimligi va eksperimentning ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Ikkinchi bobda psixikaning nerv-fiziologik asoslari haqida fikr yuritiladi. Bunda nerv sistemasining tuzilishi, psixik jarayonlarning biologik negizi bo'lmish yuksak nerv faoliyati haqidagi I.P. Pavlov ta'limoti, yuksak nerv faoliyatini o'rganishdagi keyingi erishilgan muvaffaqiyatlar, retikulyar formatsiya faoliyati, qaytar aloqa, sinapslarning roli, psixologiyada shartli refleks metodining ahamiyati kabi masalalar bayon qilinadi.

Uchinchi bobda psixikaning taraqqiyoti haqida ta'limot keltiriladi. Bunda hayvonlar psixikasi, ongning tarixiy taraqqiyoti, yoshga qarab ongning rivojlanishi haqida ma'lumot beriladi.

Hayvonlar psixikasiga odam ongining tarix boshi deb qaraladi, odam ongining kelib chiqishida va tarixiy taraqqiyotida mehnat va ijtimoiy hayot shakllarining roli ta'kidlanadi.

Yoshga qarab ongning taraqqiy etishida ta'lim-tarbiyaning yetakchi roli, rivojlanayotgan odamning o'zi ko'rsatayotgan faoliyatning yetakchi roli uqtirib o'tiladi. Odam psixikasi tarixiy taraqqiyotida sifat jihatidan o'zgarganligi va odam ongli mavjudod bo'lib, shaxs sifatida shakllantirilganligi uqtiriladi. Birinchi bo'limning oxirida shaxs to'g'risidagi umumiy ma'lumot keltiriladi, shaxsning asosiy belgilarining ijtimoiyligi, ongi, o'z-o'zini anglashi, odamga

xos bo'lgan ehtiyojlar, ijtimoiy faollik, ma'lum bir maqsadni ko'zlab ish tush, ideallar (oliy maqsadlar), dunyoqarash, maslak ko'rsatib o'tilgan.

Qo'llanmaning ikkinchi bo'limida ayrim psixik funksiyalar: sezgi, idrok, xotira, tafakkur va shu kabilar bayon qilinadi. Ayni vaqtda psixikaning ayrim ko'rinishlari – sezgi, idrok, xotira, tafakkur, nutq, his, irodaga psixikaning qismlari yoki ong va shaxsning tarkibiy qismlari deb emas, balki yagona ong ko'rinishlari – funksiyalari deb qaraladi.

Odamning bilish, emotsiya va iroda faoliyatining ayrim ko'rinishlari «psixologik jarayonlar» degan termin bilan ifodalanadi. Ularni psixik funksiyalar deb atash ma'qulroq bo'lar edi. Funksiya tushunchasi mazmun va hajm jihatidan kengroq-da axir. Bu tushuncha psixik jarayonlarni ham, psixik holatlarni ham, psixik mahsullarni ham, shuningdek, faollik va ish-harakatlarini ham o'z ichiga oladi. Funksiyalar qanday bo'lmasin butun narsaning qismlari emas, balki shu butun narsa harakatining bir ko'rinishi demakdir. Modomiki shunday ekan, psixikaning ayrim ko'rinishlari – sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq, diqqat, his, iroda – yagona ongning, yagona shaxsning o'zaro chambarchas bog'langan funksiyalaridir.

Ikkinchi bo'limda yana har bir funksiyaning umumiy psixologik tarixi, psixik funksiyalarning nerv fiziologik asoslari, maxsus qonuniyatlari, boshqa psixik funksiyalar bilan bog'langanligi, psixikaning umumiy strukturasi va odam faoliyatida har bir funksiyaning tutgan o'rni va ahamiyati bayon qilinadi. Psixik funksiyalarning yoshga aloqador xususiyatlari, ta'lim va tarbiyada ana shu xususiyatlarining ahamiyati qisqacha bayon qilinadi.

Qo'llanmaning uchinchi bo'limi shaxsning individual xususiyatlariga bag'ishlanadi. Bu bo'limni psixologiya kursining sintetik (yakunlovchi) qismi desa bo'ladi. Bunga temperament (mijoz), xarakter, shaxsning layoqat-qobiliyatlari va qiziqish-havaslarini haqidagi ta'limot kiradi.

Kitobning to'rtinchi qismida ikkita ilova bor. Birinchi ilova «Psixologiya tarixidan» deb ataladi. Har bir fanning, shu jumladan psixologiya fani tarixi bilan tanishish saviya uchun muhim ahamiyatga egadir. Chunki u odamning psixologiyasiga doir bilimni kengaytirish bilan birga aqliy saviyasini ham oshiradi.

Ikkinchi ilova psixologiya fanining navbatdagi vazifalariga bag'ishlanadi. Hayotning hamma sohalari juda tez yuksalayotgan, fan va texnika misli ko'rilmagan darajada taraqqiy etayotgan hozirgi zamonda psixologiya fanining ham taraqqiyot yo'llari va perspektivalari haqida masalalar o'z aksini topadi.

Darslikning yangi nashri O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida” gi Qonuni va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”, Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari asosida qayta ishlandi.

Uning mazmuni deyarli shundayligicha saqlandi. Lekin unga Sharq mu-tafakkirlarining ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlari, O'zbekistonda psixologiya fanining taraqqiyoti haqidagi materiallar kiritildi va hozirgi zamon ta'limi tabllariga moslashtirildi.

Muallifdan

BIRINCHI QISM

PSIXOLOGIYANING UMUMIY MASALALARI

I bob.

PSIXOLOGIYA NIMA HAQIDA BAHS YURITADI? PSIXOLOGIYANING AHAMIYATI VA METODLARI

I. PSIXOLOGIYA NIMA HAQIDA BAHS YURITADI?

Psixologiya voqelikning alohida bir sohasi bo'lgan psixik (yoki ruhiy) hayot sohasini o'rganadi. Har kimga ma'lum hodisalar — sezgilarimiz, idrok, tasavvurlarimiz, fikr, his, intilishlarimiz va shunga o'xshashlar psixika hodisalari jumlasidandir. Shaxsning psixik yoki individual xususiyatlari deb ataladigan xususiyatlar: odamning temperamenti (mijoz), xarakteri (fe'l-atvori), qobiliyat, ehtiyoj, mayl va havaslari ham psixika sohasiga kiradi.

Psixik (ruhiy) hodisalarning butun majmuyi odatda **psixika** degan bir so'z bilan ataladi.

Psixika o'zga alohida bir olam emas: u organik hayotning yuksak shakllaridan bo'lib, faqat hayvonlar bilan odamlarga xosdir. Hayvonlar bilan odam, o'simliklardan farq qilib, yolg'iz organik hayotga ega bo'libgina qolmay, balki, shu bilan birga, psixik hayotga ham egadir. Lekin, ma'lumki, hayvonlarning psixik hayoti odamning psixik hayotiga qaraganda soddaroqdir. Odam psixikasi hayvonlar psixikasidan sifat jihatidan farq qiladi. Odamda psixik hayotning yuksak shakli — **ong** bor. Odam **ongli** zotdir.

Psixik hayot hodisalari juda xilma-xil, ammo bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'ladi. Psixologiyaning vazifasi ana shu bog'lanish va munosabatlarining qonuniyatlarini ochib berishdir. Psixik hodisalar va butun psixika rivojlanib kelgan va rivojlanmoqda. Shu sababli, psixologiya psixikaning taraqqiyot qonuniyatlarini ochib berishi kerak.

Psixologiya fanining ma'lumotlaridan amaliy maqsadda va avvalo ta'lim-tarbiya ishida, shuningdek, ishlab chiqarishda, mehnatni tashkil etish va ixchamlashtirishda, tibbiyotda, san'at va shunga o'xshash sohalarda foydalanmoq uchun psixikaning taraqqiyot qonuniyatlarini bilish kerak.

Shunday qilib, psixologiya psixik hayot sohalari yoki, qisqacha qilib aytganda, **psixikadan** bahs yuritadi.

II. PSIXIKA HAQIDA TA'LIMOT

Psixologiya eng qadimiy fanlardan bo'lib, bundan 2,5 ming yil ilgari jon haqidagi ta'limot sifatida vujudga kelgan. VII—V asrlarda o'tgan qadimgi grek faylasuflarining asarlaridayoq kishining jonli va ruhiy hayoti to'g'risida juda ko'p xilma-xil fikrlar bayon qilinganligini ko'ramiz. Bu masalalar qadimgi Xitoy va qadimgi hind mutafakkirlarining muhokamalarida ham katta o'rin tutadi.

Kishining psixikasi haqidagi muntazam ta'limotni birinchi marta Aristotel (eramizdan oldingi 384—322-yillar) «Jon haqida» degan kitobida bayon qilgan. Shu sababli Aristotel alohida fan bo'lgan psixologiyani vujudga keltirgan kishi yoki psixologiya fanining «otasi» hisoblanadi.

Uzoq vaqtgacha psixologiya mustaqil fan bo'lmay, falsafa tarkibiga kirib kelgan. Alohida ilmiy fan ma'nosidagi «psixologiya» termini ham yo'q edi. Bu termin XVI asr oxirida paydo bo'lib, XVIII asr o'rtalaridan boshlab hamma ishlatadigan bo'lib qoldi. Psixologiya XVIII asrning oxirida va XIX asrning boshlaridagina mustaqil fan bo'lib shakllandi.

Qadimgi zamonlardan to bizning zamonimizgacha psixologiya sohasida idealizm bilan materializm o'rtasida kurash bo'lib keldi. Psixologiyadagi bu kurash hamisha sinfiy kurashning in'ikosi bo'lib keldi. Psixika, ong nima degan masala, shu bilan birga, odam organizmida psixik jarayonlar bilan fiziologik jarayonlar o'rtasidagi munosabat masalasi ham shu kurashda markaziy o'rinni egallab keldi.

Psixika va ong haqidagi ta'limot idealistik va vulgar materialistik qarashlar hamda nazariyalarga qarshi kurashda chiniqa bordi.

Idealistlar, odamning psixik hayotini odam tanasi bilan qandaydir noma'lum yo'l bilan qo'shilib, odamda gavalangan, jismi yo'q moddiy bo'lmagan alohida bir narsaning, ya'ni ruh yoki jonning zohir bo'lishi deb hisoblaydilar. (So'zlashganimizda va adabiyotda ham «odamning joni» va «odamning ruhi» degan termin ishlatamiz. Ammo bu terminlarni biz moddiy bo'lmagan alohida bir narsani ifodalash uchun emas, balki «psixika» so'zini qay ma'noda ishlatamiz, o'sha ma'noda ishlatamiz). Idealistik psixologiya namoyandalari psixik jarayonlar bilan fiziologik jarayonlarning o'zaro munosabati haqidagi masalani talqin qilishda yo psixofizik parallelizm yoki psixofizik o'zaro ta'sir nuqtayi nazarida turadilar.

Psixofizik parallelizm tarafdorlari fiziologik va psixik hodisalar bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda yonma-yon (parallel ravishda) voqe bo'ladi, deb hisoblaganlar. Bu qarashga ko'ra, odamning hayot faoliyati qo'shilib ketmaydigan ikki oqim — organik hayot bilan psixik hayotning harakatlanishidan iborat emish.

Psixofizik o'zaro ta'sir tarafdorlari ta'limotiga ko'ra, psixik hodisalar bilan fiziologik hodisalar o'z tabiati e'tibori bilan har xil bo'lsa-da, bir-

ning o'zimiz idrok etayotgan, tasavvur qilayotgan, fikr yuritilayotgan va aytayotgan narsamizga qaratish, bir nuqtaga to'plash demakdir. Diqqat o'ziga xos alohida bilish jarayoni emas, balki bilish jarayonlarning faol borishi va sifatli bo'lishi uchun zarurdir, xolos.

Ba'zi psixologlar (masalan, G.A.Fortunatov) diqqatni psixik holatlarga qo'shadilar. Ammo, diqqat ong faolligining o'ziga xos alohida bir ko'rinishi ekanligini keyinroq yaqqol anglaniladi. Shu sababli diqqatni iroda sohasiga ham qo'shish mumkin.

Odamning idrok qilayotgan, tasavvur etayotgan, fikr yuritayotgan narsasiga va qilayotgan ishiga nisbatan ko'nglidan kechayotgan har xil yoqimli va yoqimsiz, xush yoki noxush tuyg'ular emotsional sohaga (yoki hissiyot sohasiga) kiradi.

Biz dilimizda xush yoki noxush tuyg'uni, do'stlik, vatanga muhabbatni, urush olovini yoquvchilarga qarshi g'azabni his qilamiz. Odamning emotsional tuyg'ulari doimo uning ehtiyoj va manfaatlari bilan bog'liq bo'ladi. Odamning idrok qilayotgan, tasavvur etayotgan va fikr yuritayotgan narsasiga va qilayotgan ishiga ijobiy yoki salbiy munosabati hissiyotda o'z ifodasini topadi.

Emotsiyalar ham jarayon, ham holat bo'ladi.

Psixik faoliyatning yuksak ko'rinishi, ya'ni niyatimizga (oldindan o'ylagan maqsadimizga) yetmoq uchun shu maqsadga erishish yo'llari va vositalarini qamrab olib, shuningdek, uchraydigan qiyinchiliklarni bartaraf qilishda g'ayrat ko'rsatib qilinadigan faoliyat iroda sohasiga kiradi.

Ixtiyoriy (iroda bilan bo'ladigan) faoliyatni ixtiyorsiz (irodadan tashqari bo'ladigan) faoliyatdan ajratish kerak. Ixtiyorsiz faoliyat hayotimizdan tashqari va anglab, bilib g'ayrat ko'rsatmasdan turib yuzaga chiqadi. Ixtiyoriy va ixtiyorsiz faoliyat diqqat-e'tiborda va ish-harakatda ko'rinadi. Shu sababli ixtiyorsiz diqqat bilan ixtiyoriy diqqat, ixtiyorsiz harakatlar bilan ixtiyoriy (iroda bilan bo'ladigan) harakatlar farq qilinadi.

Psixologik hodisalar subyektiv kechinmalar aks etiladigan narsa va hodisalarning miyamizdagi obrazlari shaklida ro'y beradi. Ammo, barcha subyektiv psixik hodisalar sirtida, organizmimizning xilma-xil o'zgarish va harakatida: mimika, imo-ishora, nutq pantomimikada o'z ifodasini topadi.

Odamning psixik hayoti organizm harakatlarida o'z ifodasini topadi, shu harakatlar yig'indisi esa xulq-atvor deb ataladi.

Psixika bir butun yaxlit bir narsadir. Psixikaning bu birligi va yaxlitligiga sabab avvalo shuki, bosh miya faoliyati bir butun va yaxlitdir.

Psixik hayotning hamma tomonlari: aql, his va iroda shaxsning faoliyatida namoyon bo'ladi. Shaxs olamni biladi, shaxs turli hislarni dildan kechiradi va shu shaxs ish-harakat qiladi.

Psixik faoliyatning barcha ayrim turlari yagona ong funksiyasi — shaxsning funksiyasidir.

Psixologlarning ko'pchiligi **psixik funksiyalar** termini o'rniga **psixik jarayonlar** terminini ishlatadi.

Ammo psixik funksiyalar terminidan foydalangan ma'qulroq. Funksiya tushunchasining mazmuni kengroq. Bu tushuncha psixik jarayonni ham, psixik holatni ham, faollikni ham, ish-harakatini ham o'z ichiga oladi. Funksiya qanday bo'lmasin yaxlit bir narsaning qismi emas, balki namoyon bo'lishi, amal qilishi demakdir. Shuning uchun sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur, nutq, diqqat, hislar, iroda — psixika qismlari emas, o'zaro yonma-yon ro'y beruvchi jarayonlar emas, balki bir butun ongingning funksiyalari — bir butun shaxsning funksiyalaridir.

IV. PSIXOLOGIYANING AHAMIYATI

Boshqa fanlarni o'rganish kabi, psixologiyani o'rganishning ham, avvalo, bilish, ma'lumot olish uchun ahamiyati bor. Biz psixologiyani o'rganib, voqelikning g'oyat katta va sifat jihatdan o'ziga xos sohasi — psixik hayot sohasi haqida bilim olamiz. Psixika qanday kelib chiqqan, hayvonot dunyosida psixik hayot shakllari qanday taraqqiy etgan, odam psixikasi tarixan qanday rivojlangan, har bir odam tug'ilish paytidan tortib uning ongi qaysi shart-sharoitlarga qarab taraqqiy etadi, xarakter qanday vujudga keladi, odamning qobiliyatlari qanday shakllanadi — psixologning ilmiy tadqiqotlari ana shu savollarimizga javob beradi.

Odam tevarak-atrofdagi dunyoni qanday idrok etadi, u qanday esida qoldiradi, qanday esga tushiradi va fikr yuritadi, u qanday hislarni ko'nglidan kechiradi, odam tevarak-atrofdagi dunyoni o'z ehtiyojlariga moslashtirib, yangi moddiy va ma'naviy boyliklarni vujudga keltirib, qanday ish ko'radi — psixologiyani o'rganish bilan ana shu masalalarni bilib olamiz.

Psixologiyani o'rganish odamni psixika haqidagi va psixik hayotning xilma-xil hodisalari haqidagi bilimlar bilan boyitibgina qolmay, shu bilan birga odam aqlini ham o'stirishga yordam beradi. Odam aqlini o'stirish, jumladan, yangi bilimlar va ko'nikmalarni tezroq egallash, yangi nazariy va amaliy vazifalarni to'g'ri hal qilish qobiliyatini takomillashtirishda, o'z fikrlarini nutqda to'g'ri ifodalay bilish va boshqalarning nutqini to'g'ri tushuna bilishda ham o'z ifodasini topadi. Albatta, har bir fan bilan shug'ullanish odamni kamolga yetkazadi. Ammo psixologiya bu sohada alohida o'rin tutadi. Odam psixologiyani o'rganar ekan, avvalo o'z aql-idrokini, uning jarayonlarini bilib oladi, unga diqqat-e'tibor beradi, aqlning faoliyatini kuchaytiradigan shart-sharoitni bilib oladi va shu bilan o'z aql-idrokining ko'proq o'sishiga yordam beradi.

Psixik hayot hodisalari haqidagi ilmiy bilimlarni egallash shaxs dunyo-qarashining shakllanishida katta ahamiyatga egadir.

Psixologiyani bilish, psixikani chinakamiga ilmiy asosda tushunish kishilar ongidagi har xil diniy taassub va xurofotlarga qarshi kurashda juda kuchli qurol bo'lib xizmat qiladi.

Odam psixologiyani o'rganar ekan, o'zidagi psixik hayotni va boshqa kishilar psixikasini bila oladigan bo'lib qoladi. Bu bilim esa boshqa kishilarni va o'zini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Psixologiyani bilish, ma'lumot olish ahamiyati shulardan iboratdir.

Shu bilan birga psixologiya (jumladan, psixologiya metodlari) kishilar amaliy faoliyatining har xil turlarida – ta'lim-tarbiya, ishlab chiqarish, mehnat, tibbiyot, sud-huquqshunoslik, harbiy-mudofaa, san'at va boshqa sohalarda ham katta ahamiyatga egadir.

Pedagogika ishida, ya'ni yosh avlodni o'qitish va tarbiyalashda psixologiyani bilish ahamiyati, ayniqsa, katta.

Pedagog o'quvchilarga biron materialni tushuntirar ekan, shu materialni bolalar qanday o'zlashtirayotganini – ko'ruvchilar qanday idrok etayotganini, eslab qolayotganini, fikrlayotganini, ularda diqqat-e'tibor, hissiyot qanday namoyon bo'layotganini, bolalarning yosh xususiyatlariga qarab bu jarayonlar qanday ro'y berayotganini bilish lozim.

Hozirgi paytda ishlab chiqarish, ishlab chiqarish ta'limi va mehnatni tashkil etishning har xil turlarida psixologiyadan keng foydalanilmoqda. Ishning har bir turi, har bir kasb odamdan tegishli bilim va mahorat talab qilish bilan birga maxsus psixologik sifatlarni ham talab qiladi. Shu sababli, ixtisosga qarab murakkab va mas'uliyatli mehnat operatsiyalarini bajarishga to'g'ri keladigan kishilar maxsus psixologik tekshirishdan o'tkaziladi. Masalan, dastlabki kosmonavtlarni tanlashda talabgorlar xotirasi juda yaxshi, fahmi o'tkir, diqqatini bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko'chira oladigan, aniq uyg'un harakatlarni tez bajara oladigan kishilarni ajratib olish maqsadida tekshirib ko'rildi.

Korxonalar va boshqa xo'jalik, madaniy va ma'muriy muassasalari-ning hamda tashkilotlarning rahbarlari kadrlarni tanlay bilishi, ularni joy-joyiga qo'ya bilishi, ularga rahbarlik qila olishi kerak. Buning uchun esa ularning qobiliyatlari, xarakteri, mehnatga munosabati va boshqa shu kabilarning farqiga bora bilishi kerak.

Psixologiya tibbiyot bilan qadimdan bog'lanib keladi. Kasalliklar orasida psixik kasalliklar bo'ladi. Bunday kasalliklarni ham, asosan, psixologik vositalar bilan davolashga to'g'ri keladi. Shifokor psixik kasalliklarni yaxshiroq ajrata bilmoq uchun odamning normal psixologiyasini ham bilishi kerak. Boshqa kasalliklarni, ayniqsa, nerv kasalliklarini davolashda ham shifokor bemorning ruhiy holatini bila olishi va kasallikning borishiga

ruhiy holatning ta'sirini nazarda tutishi lozim. Shifokor bemorga psixik ta'sir ko'rsatish vositalarini, ishontirish, maslahat berish va boshqa shu kabilarning ahamiyatini bilishi kerak.

Psixologiya sud ishida ham muhim rol o'ynaydi. Sud xodimi ayblanuvchining ruhiy holatini, guvohlarning so'roqda aytgan gaplarini psixologik jihatidan tahlil qila bilishi kerak. Kishilar biron ayb, jinoyat qilganlarida nima niyat bilan shunday qilganliklarini sud xodimi fahmlay bilishi kerak. Aybdorlarning individual xususiyatlarini ham bilib olishga to'g'ri keladi. Bularning hammasida ustalik bilan ish ko'rmoq uchun odamning psixikasini bilish, psixologiyani o'rganish kerak.

Psixologiyaning san'atdagi ahamiyatini ham ko'rsatib o'tmoq kerak. Har bir san'atkor (artist, musiqachi, rassom va shunga o'xshashlar) kishilarga – tomoshabinlarga, tinglovchilarga o'z ijodi bilan ta'sir ko'rsatishni maqsad qilib qo'yadi. Buning uchun esa odamning qanday idrok qilishini, qanday fikrlashini va qanday his qilishini bilmoq kerak. San'at arbobi obraz yaratish ustida ishlaydi, shu obrazning biror badiiy vosita bilan gavdalanti-radi. Buning uchun san'atkor obrazni qanday elementlardan qay tariqa yaratilishini bilishi kerak. U ijodiy faoliyat psixologiyasini bilishi shart.

Psixologiyani bilish kundalik turmush uchun ham foydali. Har kim doimo boshqa kishilar o'rtasida bo'ladi, muayyan munosabatlar – tanish-bilishlik, oshna-do'stlik va boshqa shu kabilar tufayli boshqa kishilar bilan aloqa qiladi. Har birimizga boshqa kishilarning xarakter, havas, kayfiyatlarini bilib olishga, kishilarning bir-birini ajratishga va ularga ta'sir ko'rsatishga to'g'ri keladi.

Bu yerda shuni aytish kerakki, odamzod faoliyatining turli sohalarida psixologik bilimlarning amalda qo'llanish psixik hayot hodisalari, uni qonuniyatlari haqidagi bilimlarini kengaytirish, chuqurlashtirish va oydinlashtirish uchun ham ko'p material beradi va shu bilan psixologiyaning nazariy sohalarini boyitadi.

Psixologiyaning ilmiy bilish va amaliy ahamiyati shundan ham ko'rinadiki, psixologiyaning tarixiy taraqqiyotida unda bir qancha maxsus tarmoqlar ajralib chiqdi. Psixologiyaning bu tarmoqlari hozirgi vaqtda mustaqil fanlar darajasiga ko'tarildi.

Psixologiyaning shu tarmoqlaridan bir qismi ko'proq nazariy xarakterda bo'lsa, ikkinchisi ko'proq amaliy xarakterdadir.

V. PSIXOLOGIYA METODLARI

Psixologiyada tekshiriladigan psixik hayot hodisalari juda xilma-xil va murakkab hodisalardir. Bu hodisalar qanday metodlar bilan, ya'ni qaysi yo'llar bilan, qanday usullar bilan tekshiriladi, degan savol tug'iladi.

shaxsining amalda bunday «bo‘linib ketishi» mumkin emas. O‘z-o‘zini kuzatishda psixik hodisalarni (masalan, shodlik yoki qayg‘u hissini, tafakkur jarayonini) ham boshdan kechirish, ham shu hodisalarni o‘rganish juda qiyin ekanligi, ba‘zan esa butunlay mumkin bo‘lmasligi ko‘rsatib o‘tildi. O‘z-o‘zini kuzatish metodining cheklanganligini ham uning kamchiligi deb bilish kerak. Psixolog o‘z-o‘zini kuzatish yo‘li bilan faqat o‘z psixikasini o‘rganadi-da, axir. Shunday bo‘lgach, odam psixikasi haqidagi fan faqat psixologlarning o‘z psixologiyasiga aylanib ketadi. Bunday psixologiya madaniy taraqqiyot jihatidan yuksak darajada turgan, o‘z ixtisosiga ko‘ra o‘zini-o‘zi kuzata oladigan va o‘zini-o‘zi muhokama qila oladigan kishilar psixikasi haqidagina bilim beradi. Ammo madaniy taraqqiyotning pastroq bosqichida turgan kishilar psixikasi haqidagi ta‘limot ham, bolalar psixikasi haqidagi ta‘limot ham psixologiyaga qo‘shilishi kerak. Madaniy taraqqiyotning pastroq bosqichida turgan kishilar va bolalar esa fan nuqtayi nazaridan o‘z-o‘zini kuzata olmasligi tabiiy. Demak, o‘z-o‘zini kuzatish yo‘li bilan odam psixik taraqqiyotining turli bosqichlari haqida bilim olib bo‘lmaydi.

Nihoyat, o‘z-o‘zini kuzatish metodining yana bir katta kamchiligi shuki, bu yo‘l bilan olingan ma‘lumotlar psixik hayot hodisalarini turli yo‘sinda bir tomonlama, subyektiv talqin qilishiga olib kelishi mumkin. Masalan, odamning xarakterini tekshirayotgan psixologning o‘zi egoist bo‘lsa, o‘z-o‘zini kuzatish natijalaridan, egoizm — har qanday xarakterning muhim belgisidir, deb xulosa chiqarishi mumkin. Dunyoda saxiy, oliyanob xarakterli kishilar borligini bunday psixolog faqat o‘z-o‘zini kuzatish yo‘li bilan bila olmaydi. Zohiran ko‘rinadigan narsa bu yerda Haqiqat bo‘lib tuyulishi, yakka hodisa umumiy hodisa bo‘lib tuyulishi mumkin. Holbuki, har qanday ilmiy bilim obyektiv va chin bilim bo‘lishi kerak.

O‘z-o‘zini kuzatish yo‘li bilan subyektiv ravishda ko‘ngildan kechadigan faktlarni aniqlash, tasvirlash mumkin, ammo ularni har tomonlama tushuntirish mumkin emas. Psixik hodisani tushuntirish — uning sababini, nerv-fiziologik asosini topish va odam yashaydigan ijtimoiy sharoit bilan bog‘langanligini aniqlash demakdir, bularning hammasi esa o‘z-o‘zini kuzatish doirasidan tashqaridadir. Fanning vazifasi faktlarni tasvir etishdangina iborat emas, balki asosan shu faktlarni tushuntirish, ularning qonuniyatlarini kashf etishdan iborat. Obyektiv metoddan foydalan-gandagina bunga erishish mumkin.

Ammo, o‘z-o‘zini kuzatish metodining yuqorida aytilgan kamchiliklari bu metodni psixologiyada keraksiz, g‘ayriilmiy metod deb butunlay rad etishga asos bo‘lmasligi kerak, albatta. Bu kamchilik va qiyinchiliklarning hammasi ham o‘z-o‘zini kuzatishda uchrashi mumkin, lekin ular hamisha, o‘z-o‘zini kuzatishning har qandayida bo‘lavermaydi. Avvalo,

2639

odam o'z-o'zini kuzatish obyekti bo'lolmaydi, degan da'voni asossiz deb bilish kerak. Odam ongi taraqqiy etgan bo'lsa, ma'lum psixik jarayonlarni baravariga boshdan kechirishi ham, kuzatishi ham mumkin, odamning xususiyati ham shundan iborat. Odam kuzatish bilangina cheklanib qolmay, psixik jarayonlarga ta'sir o'tkazishi, turli psixik jarayonlarni yuzaga chiqarishi, o'zgartirishi, kuchaytirishi va to'xtatishi mumkin. Bu har kimga yaxshi ma'lum bo'lgan faktidir.

Har qanday ishda uchraydigan qiyinchiliklar kabi o'z-o'zini kuzatishda uchraydigan qiyinchiliklar ham hamisha bartaraf qilib bo'lmaydigan qiyinchiliklar emas, albatta. Kuchli emotsional holatlardagina o'z-o'zini kuzatish mumkin bo'lmay qolishi mumkin. Bundan tashqari, psixik hayot hodisalarini dastlab boshdan kechirish paytidagina o'rganish shart emas, ularni esga tushirib, ko'ngildan kechirish ham mumkin. Ko'pincha hozir boshdan kechayotgan hodisalar emas, balki ilgari hodisalar o'z-o'zini kuzatish obyekti bo'ladi. Bo'lib o'tgan hodisalar dastlabki paytdagiday to'la va ravshan gavdalanmaydi, albatta. Uzil-kesil xulosa chiqarganda buni hisobga olish shart.

O'z-o'zini kuzatish metodini ilmiy asosda tatbiq etmoq uchun maxsus tayyorgarlik kerak, albatta. Ilmiy tadqiqotlardan birontasini ham maxsus tayyorgarliksiz olib borish umuman mumkin emas.

Psixologiya o'z-o'zini kuzatish metodidan yagona metod sifatida foydalansa va psixik hayotning subyektiv hodisalari ularning tashqi ifodalalaridan, ularga asos bo'ladigan nerv-fiziologik jarayonlardan alohida, odamning faoliyatidan alohida ko'zdan kechiriladigan bo'lsa, faqat shuradagina o'z-o'zini kuzatish metodida bir tomonlama xulosa chiqarish va subyektivizm ro'y berishi mumkin.

Tashqi va ichki kuzatishning birligi

Lekin odam psixikasini faqat o'z-o'zini kuzatish metodi bilan o'rganib bo'lmasa, faqat tashqi kuzatish yo'li bilan, ya'ni o'z-o'zini kuzatish ma'lumotlari bilan bog'lanmasligi ham mumkin emas. O'z-o'zini kuzatish metodining ahamiyatini tamomila inkor qilish – odamning yuksak darajadagi bilish qobiliyatiga, ijodiy qobiliyatiga, ongiga ishonmaslik demakdir. Boshqa kishilarni kuzatishning xususiyati shundaki, tadqiqotchi shu kishilar xulq-atvorining tashqi ko'rinishlarini idrok etar ekan, ko'ngildan kechayotgan hislarini bir qadar biladi. Shu sababli psixolog tashqaridan kuzatish yo'li bilan va o'z-o'zini kuzatish ma'lumotlariga tayanib, odamning turli xatti-harakatlarini tasvir etish bilangina kifoyalanib qolmay, balki umuman psixik hayot hodisalari haqida, ularning tashqi va ichki (subyektiv) ko'rinishlari haqida xulosalar ham chiqarishi mumkin. Tadqiqotchi psixolog kishilar bilan muomala qilishda turmush tajribasiga va ilmiy tekshirish ishlarida yetarli amaliyotga ega bo'lganida psixik hayotning tashqi ko'rinishlarini kuzatar ekan, psixik jarayonlarning subyek-

tiv suratda qanday kechishini ham ozmi-ko'pmi ocha oladi. Masalan, tafakkurni kuzatish yo'li bilan tekshirganimizda ko'z, yuz muskullaridagi xilma-xil harakatlarni va yuzning o'zgarishini qayd qilibgina qolmay, balki, shu bilan birga, shu tafakkur jarayonlari qanday zabt va qanday tezlik bilan ro'y berishini ham bir qadar bila olamiz. Modomiki, tafakkur jarayonlari tashqi muhitda o'z ifodasini topar ekan, tafakkurning mazmunini bila olamiz, tafakkur jarayoni qay shaklda ro'y berayotganini, masala qanday kelib chiqayotgani, masalani yechish jarayoni qanday borayotganini ham kuzata olamiz.

Kuzatish metodi psixik hodisalarni faqat tasvir etish imkonini berish bilangina cheklanib qolmay, balki shu hodisalarni tushuntirish, ya'ni ularning tevarak-atrofdagi muayyan tarbiyaga, odamning faoliyat xarakteriga, organizmning umumiy ahvoriga va nerv sistemasining ishlash xususiyatlariga bog'liq ekanligini ochib tashlash imkonini ham beradi.

Odamzod faoliyatining har xil turlarida psixikani tekshirish uchun kuzatish metodidan foydalaniladi. Kuzatish yordami bilan bolalar psixikasi ham ularning o'yin, o'qish va mehnat faoliyatida bemalol tekshirib o'rganiladi. Pedagog ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini tekshirib o'rganishda ana shu metoddan foydalanadi.

Kishilarning psixik sifatlari: tashabbuskorligi, ijodiy tafakkur jarayoni, yangilikni bayon qilishi, o'z oldiga qo'ygan maqsadga yetish yo'lida sabrmatonat ko'rsatishlari kuzatish yo'li bilan tekshirib o'rganiladi. Fabrikazavod sexlarida va madaniyatimizning boshqa sohalarida ishlayotgan kishilarda biz shunday sifatlar namoyon bo'lishini ko'ramiz.

Psixologiyada kuzatish metodi odam hayoti va faoliyatining odatdagi sharoitidagina emas, balki shu bilan birga klinika sharoitida psixikaning kasallik oqibatida o'zgarganligini tekshirishda ham qo'llaniladi. Ayni vaqtda kasallikni tekshirish uchungina emas, shu bilan birga odamning normal ahvolidagi psixik hodisalarni yaxshiroq tushunib olish uchun ham klinik kuzatish ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Eksperiment metodi

Kuzatish metodining ijobiy tomoni shundaki, bu metod yordami bilan psixik hayot faktlari ularning tabiiy sur'atda ro'y berishida, borishida va o'zgarishida olib o'rganiladi, ya'ni Haqiqatda, kishilarning kundalik turmushida qanday ro'y bersa, o'shanday holda tekshiriladi.

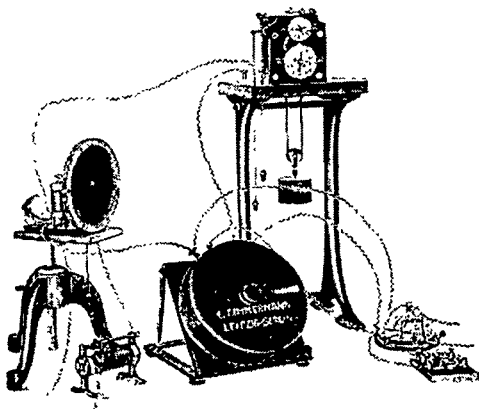
Ammo bu metoddan foydalanganda ba'zi bir o'ng'aysizlik va qiyinchiliklarni uchratishga to'g'ri keladi, masalan, bu yerda tadqiqotchi psixologning tekshirishi uchun qaysi psixik hodisalarning yuzaga chiqishi kerak bo'lsa, o'sha hodisalar yuzaga chiqqan kishilarni qidirishga yoki biron kishida, ba'zan psixologning o'zida shu hodisalarning yuzaga chiqishini kutib turishga to'g'ri keladi. Eksperiment metodidan foydalanganda

bu o'ng'aysizlik va qiyinchiliklar barham topadi yoki kamayadi. Psixologiyada eksperimentning ikki turi: laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment tafovut qilinadi.

Laboratoriya eksperimenti. Laboratoriya eksperimentining mohiyati shundaki, tekshiruvchi kishi tekshiriladigan psixik hodisani qachon kerak bo'lsa o'sha vaqtda ataylab vujudga keltiradi. Bunda tekshirilayotgan psixik hodisa tabiiy sharoitda birgalikda sodir bo'ladigan boshqa psixik hodisalar kompleksidan ajratib olinishi mumkin. Tekshiriladigan psixik hodisalar eksperiment davomida o'zgartirilishi, boshqa psixik hodisalar bilan muayyan bir sur'atda bog'lanishi, kuch, tezlik, hajm va boshqa shu kabi jihatlari o'lchab ko'rilishi mumkin.

Bu yerda muayyan bir psixik hodisani vujudga keltirgan sharoit sun'iy yo'l bilan o'zgartirilishi, psixik hodisa davom etadigan sharoit o'zgartirilishi mumkin. Shuning uchun ham psixik hodisalarning qonuniyatlari metodi bilan tekshirishda yaxshiroq ochiladi.

Eksperimental tadqiqotlar o'tkazishda maxsus metodik materiallar — narsa, rasm va so'zlar, shuningdek, maxsus asboblardan (masalan, 1-rasm-dagi xronoskop) qo'llaniladi. Tekshiriladigan hodisalar shu material va asboblardan yordami bilan vujudga keltiriladi, shuningdek, psixik hodisalarning tezligi, kuchi, hajmi va shu kabilardan qayd qilinadi. Texnika juda taraqqiy etgan hozirgi zamonda psixologik tadqiqotlar uchun (ayniqsa, mehnat psixologiyasi sohasida) elektron asboblardan va kibernetik metodlardan, masalan, modellashtirish usuli qo'llanilmoqda. Eksperimental tadqiqotlar asosan maxsus laboratoriyalardan va institutlardan o'tkaziladi. Ayrim psixik hodisalarni mukammal va aniq o'rganish maqsadida psixologiyaga doir ilmiy tekshirish muassasalarida maxsus binolar, masalan, tovushni va yorug'likni o'tkazmaydigan kabinetlar, yorug'lik ta'sirini o'zgartirishga moslangan kabinetlar va shunga o'xshash xonalar quriladi.

1- rasm. Xronoskop.

Yosh psixologiyasi bilan pedagogik psixologiyaga doir masalalar yuzasidan ko'pgina eksperimental tadqiqotlar, odatda, bolalar bog'chalari va maktablarda o'tkaziladi. Bu tadqiqotlarda bolalar o'rganiladi.

Xotira jarayonlarini tekshirishda qo'llaniladigan quyidagi usul laboratoriya eksperimentiga misol bo'la oladi: eksperiment qilayotgan kishi tekshirilayotgan kishining oldida o'n ikki so'z qilib beradi. Tekshirilayotgan kishi ana shu eshitgan so'zlarini belgilan-

gan vaqtdan keyin aytadi. Ana shu soʻzlarning qanchalik toʻliq, aniq va tez aytib berilishi tekshirish natijalaridan bilinadi. Xuddi shunday eksperimentlar qilib, soʻzlarni, raqamlarni yoki qanday boʻlmasin boshqa materialni yodlash tezligi, esda nechogʻli mahkam saqlash, unutish tezligi va shu kabilarni aniqlash mumkin.

Eksperimental metodni birinchi marta fiziolog Veber (1795–1878) va fizik Fexner (1801–1887), sezgilarni tekshirishda qoʻllanilgan eksperimental tadqiqot usullarini Vilgelm Vundt (1832–1920) mukammal ishlab chiqqan. 1879-yilda V. Vundt Leypsig universiteti huzurida eksperimental psixologiya boʻyicha birinchi laboratoriyani ochgan. XIX asrning oxirida Rossiyada eksperimental psixologiya boʻyicha bir qancha laboratoriyalar vujudga keltirildi. Tokarskiy – Moskvada, Bexterev – Qozonda, N.N.Lange – Odessada shunday laboratoriya ochishgan. 1911-yilda Moskva universiteti huzurida professor Chelpanov rahbarligi ostida eksperimental psixologiya instituti ochildi. Maxsus qurilgan binoga joylashtirilgan va yaxshi jihozlangan bu institut hozirgi vaqtda Rossiya Federatsiyasi Pedagogika fanlari akademiyasi sistemasiga kiradi. Toshkentda birinchi laboratoriya P.I.Ivanov rahbarligida TDPU da tashkil etildi.

Endilikda texnika taraqqiy etishi munosabati bilan laboratoriya eksperimenti tekshirilayotgan psixik hodisalarga aloqador boʻlgan fiziologik jarayonlarni, masalan, yurak va qon tomirlari, ichki sekretsia bezlari faoliyatidagi oʻzgarishlarni, amaliy ish vaqtida miyadagi elektr toklarining oʻzgarishini ham nazarda tutish imkonini beradi. Ayniqsa, I.P. Pavlovning shartli reflekslar metodi psixologiya uchun gʻoyat samarali metoddir.

Laboratoriya eksperimenti psixologiyani taraqqiy ettirishda katta ahamiyatga ega. Yuqorida aytilganidek, bu metod tekshirilishi lozim boʻlgan psixik hodisalarni qachon kerak boʻlsa, shu vaqtda vujudga keltirish va oʻzgartirishga, tajribani koʻp marta takrorlash yoʻli bilan shu hodisalarni sinchiklab tahlil qilishga imkon beradi. Eksperiment bir xil psixik hodisalarning ikkinchi xil psixik hodisalar bilan bogʻlanishini aniqroq bilishga imkon beradi. Jumladan, psixik jarayonlarning fiziologik mexanizmlari koʻproq eksperiment yoʻli bilan aniqlanadi. Laboratoriyada qilinadigan eksperiment metodlari bilan olib borilgan, tekshirib chiqqan natija va xulosalarni tekshirib koʻrishga ham imkon beradi.

Hozirgi zamon psixologiyasining koʻpgina muvaffaqiyatlari laboratoriya eksperimenti tufayli qoʻlga kiritilgan. Eksperiment metodining psixologiya sohasida qoʻllanishi psixologiya maʼlumotlarini pedagogikaga keng tatbiq etishga imkon beradi.

Ammo psixologiyadagi laboratoriya eksperimentining kamchiliklari bor. Shu kamchiliklardan eng muhimi shuki, bu metodda sunʼiylik bor. Eksperiment oʻtkaziladigan sharoitning oʻzi tekshirilayotgan kishilarning psixik holatiga, demak, tekshirilayotgan hodisalarga va tekshirish natijalariga salbiy taʼsir etishi mumkin. Masalan, oʻquvchining oʻziga berilgan oʻquv

materialini nima uchun xotirada qoldirish kerakligini bilib, maktabda yoki uyda dars tayyorlashi uning uchun odatdagi bir ishdir, ammo xuddi shu o'quvchining laboratoriya sharoitida, maxsus asboblari qo'llaniladigan odatdan tashqari eksperiment sharoitida, ataylab tayyorlangan eksperiment materialini esga olib qolish jarayoni boshqacha tusda o'tishi mumkin. Shuning uchun ham laboratoriya eksperimenti psixik hodisalarni o'rganishda psixologiyaning boshqa metodlari bilan birga qo'llaniladi.

Laboratoriya eksperimenti metodidan foydalanganda tekshiriluvchi kishilarning psixikasiga va eksperimentning natijalariga ta'sir eta oladigan sharoitni nazarda tutmoq kerak. Laboratoriya eksperimentining natijalarini boshqa metodlar yordami bilan tekshirib ko'rish kerak.

Tabiiy eksperiment. Tabiiy eksperiment metodi oddiy obyektiv suratda kuzatish metodi bilan laboratoriya eksperimenti metodi o'rtasida turadi. Bu metodni professor A.F.Lazurskiy kuzatish va tajriba metodlarining kamchiliklaridan saqlanish va ikkala metodning foydali tomonlarini qo'shish maqsadida yaratgan.

Tabiiy eksperiment metodining mohiyati shundaki, bu yerda tekshiruvchi kishining o'zi tekshiriladigan kishida (yoki kishilarda) biron psixik jarayon (masalan, xotira, tafakkur, diqqat) ro'y berishi uchun yoki tekshiriladigan kishilarda individual xususiyatlarini (temperament, havas) ro'y berishi uchun maxsus sharoit tug'diradi. Masalan, tekshirish lozim bo'lgan biron psixik jarayon odatdagi dars vaqtida yoki o'yin paytida maxsus reja bilan tekshiriluvchining o'ziga sezdirmasdan tajriba qilib sinaladi. Albatta, bu sharoit va unda tekshiriladigan psixik faoliyat dastlab analiz qilinadi. Masalan, bolalardagi muayyan bir psixik jarayonlarni, muayyan bir xarakter xususiyatlarini, muayyan bir qobiliyatlarni ularning biron-bir o'yindagi faoliyati sharoitida tekshiriladigan bo'lsa, bolalarning tekshirish nazarda tutilgan psixik jarayoni, xarakter xususiyatlari, qobiliyatlari qaysi o'yinda, ayniqsa, yaqqol ko'rinishi oldindan bilib olinadi. Tekshiriluvchi kishilar shundan keyin tekshiruvchi kishi tomonidan maxsus ravishda, lekin tekshiriluvchi kishilar uchun tabiiy bo'lgan sharoitga, darsga yoki bu o'rinda o'yinga jalb qilinadi. Tekshiruvchi kishi bolalarning faoliyatini kuzatib turadi va tekshiriluvchi bolalar uchun tabiiy sharoitda kelib chiqadigan psixik jarayonlarni va bolalarning individual xususiyatlarini qayd qiladi. Ammo tekshirilayotgan bolalar, yuqorida aytilganidek, o'z faoliyatlarini maxsus suratda kuzatib turilganligini sezmasliklari lozim. Shu shartga rioya qilingandagina, tekshirilayotgan bolalar kundalik hayot va faoliyatda o'zlarini qanday tutsalar, maxsus yo'l bilan atayin vujudga keltirilgan tabiiy sharoitda ham o'zlarini o'shanday samimiyat bilan tutadilar. Bunday eksperimentning tabiiy eksperimentligi ham shundadir.

Tabiiy eksperiment metodining tashqi kuzatish metodidan farqi shuki, tekshiruvchi kishi tekshiriladigan psixik hodisalarni zarur bo'lganda maxsus yo'l bilan ataylab vujudga keltiradi. So'ngra bu psixik hodisalarni boshqacha bir tarzda vujudga keltirish mumkin va bunda shu psixik hodi-

salarning tabiiy suratda ro'yi bermog'i uchun eksperiment yangi bir sharoitda o'tkaziladi.

Psixologik-pedagogik eksperiment yoki ta'sir ko'rsatuvchi eksperiment — tabiiy eksperimentning bir turidir.

Bu eksperimentning vazifasi o'qitish va tarbiyalash ishidagi har il tadbirlar o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirishga, shaxsning ayrim psixik sifatleri tarkib topishiga qanday ta'sir ko'rsatayotganligini aniqlashdir. Masalan, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasiga ayrim metodik usullarning ta'siri, o'quvchilarda turli havaslarning tarkib topishiga to'garaklar, ma'ruzalar, suhbatlar, kino kartinalarning ta'siri tekshiriladi.

Laboratoriya eksperimenti kabi, tabiiy eksperiment metodida ham tadqiqotchi ko'pincha tekshiriluvchilar bilan suhbat qilib turadi.

So'rash va suhbat metodi

So'rash va suhbat metodi psixik hodisalarning asosan ichki, subyektiv tomonini tekshirish uchun qo'llaniladi. Bu metodda tadqiqotlar taxminan quyidagicha o'tkaziladi. Tadqiqotchi psixik hayot hodisalarining birontasini, masalan, odamda shodlik hissi subyektiv ravishda qanday kechishini, poetik ijodiyot jarayoni qanday borishini, irodaga bog'liq harakatlarda qaror qabul qilish jarayoni qanday ro'yi berishini, biron masalani yechganda tafakkur jarayoni qanday borishini va shunga o'xshash hodisalarni tekshirishni oldindan vazifa qilib qo'yadi, tadqiqotchi suhbat vaqtida tekshiriluvchi kishiga beradigan savollarni oldindan belgilab oladi. Savollar shunday tartib bilan tanlab olinadiki, tekshiriluvchi kishida qaysi kechinmalar va ong jarayonlarini o'rganish kerak bo'lsa, u o'z javoblarida xuddi o'sha kechinmalarni va o'sha ong jarayonlarini oydinlashtirib bersin.

Tekshirishning qanday borishiga va tekshiriluvchi kishining individual xususiyatlariga qarab, suhbat vaqtida savollarni o'zgartirish, to'ldirish, boshqacha qilib berish mumkin. Bu vaqtda tadqiqotchi tekshiriluvchi kishini kuzatib, masalan, nutqining xususiyatlarini, mimikasini va shunga o'xshash xislatlarini qayd qilib turadi. Beriladigan savollarga tekshiriluvchi kishi tegishli javob qaytaradi. Tekshiriladigan hodisaga va savollarning xarakteriga qarab, tekshiriluvchi kishi ichki kechinmalarini mukammal tasvirlab yoki so'z bilan istaganicha hisobot berib, javob qaytarishi mumkin, ba'zan tekshiriluvchi kishi faqat «ha» yoki «yo'q» deb javob qaytarishi lozim bo'lib qoladigan tadqiqot davomida tekshiruvchining barcha savollari va tekshiriluvchining barcha javoblari ipidan ignasigacha o'zgartirilmasdan to'la yozib olinadi, protokolda mukammal qayd qilinadi. Iloji bo'lsa, tekshiriluvchi kishining javoblari magnitofon lentasiga yozib olinadi. Tekshiriladigan bir necha kishi bilan, ba'zan esa o'nlarча va yuzlarча kishilar bilan muayyan bir mavzuda savol-javob va suhbat qilinadi. Shu tariqa rejadagi dastlabki material sistemaga solinadi, statistik jihatdan ishlab chiqiladi, analiz qilinadi, klassifikatsiyaga solinib, xulosa chiqariladi.

Soʻrash va suhbat metodi oʻz-oʻzini kuzatish metodi bilan tashqi kuza-tish metodining qoʻshilishidan iborat. Bu yerda oʻz-oʻzini kuzatish shunda namoyon boʻladiki, tadqiqotchi tekshiriluvchi kishiga savollar berib, uning oʻz ichki ongini chuqurroq bilib olishga majbur etadi. Tekshiriluvchi kishi tadqiqotchining topshiriqlariga muvofiq va tadqiqotchining yordami bilan (savollar ustalik bilan berilganda) oʻzining ichki holatlarini ochib tashlab, tavsiya etadi va nutqida ifodalaydi, soʻzlar bilan javob qaytaradi.

Tashqi kuzatish shunda namoyon boʻladiki, tadqiqotchi ong jarayon-larini oʻzi ustida emas, balki boshqa kishilar ustida tekshiradi. Psixik ha-yot hodisalaridan bittasini tekshirish uchun bir kishi bilan emas, balki bir necha kishi, baʼzan esa koʻplab kishilar soʻrash va soʻzlash metodi bilan tekshirilgani uchun obyektiv xulosa chiqariladi. Tekshiriluvchi kishilardan birontasining soʻz bilan qaytargan javoblarini boshqalarining qaytargan javoblariga solishtirib, taqqoslab, tekshirish mumkin. Suhbat metodining kamchiliklari haqida gapirganda, odatda, bu metoddan foydalanishda tad-qiqotchining taʼsiri boʻlishi mumkin deb aytadilar. Tadqiqotchining taʼsiri boʻlishi mumkinligini, albatta, hisobga olish va tekshirishning boshlari-dayoq bunga yoʻl qoʻymaslik kerak. Buning uchun savollar shunday be-rilishi kerakki, ularda qanday boʻlmasin muayyan javobga ishora ham qolmasin. Bundan tashqari, savollar shunday berilishi kerakki, tekshiri-luvchi kishining bir savolga qaytargan javoblarini boshqa savolga qayta-tilgan javoblar bilan nazorat qilish mumkin boʻlsin. Suhbatni oʻziga xos tergovga aylantirib yubormaslik kerak. Suhbat samimiy, bemalol boʻlishi, tekshiriluvchi kishilarning psixik holatiga zoʻr kelmasligi kerak. Suhbat odam psixik hayotining bevosita kuzatish va eksperimentda aniqlab boʻlmaydigan jarayon va hollari haqida maʼlumot olishga yordam beradi-gan birdan-bir metoddir, deyish mumkin. Masalan, kosmosga parvoz qi-lish vaqtida odamning psixik faoliyat xususiyatlari haqida bilim olmoq uchun tadqiqotchi kosmonavtlarning oʻzi bilan suhbat qilishi kerak.

Suhbat metodi shaxsning individual xususiyatlarini (eʼtiqodlari, ha-vaslari, jamoaga munosabati, oʻz vazifalarini tushunish) tekshirishda, shaxs-ning hayoti va faoliyatidagi maxsus voqealar, qahramonlik, ijodiy maqom va shunga oʻxshashlarni tekshirishda qoʻllaniladi. Bu metod oʻqitish va tarbiyalashning psixik asoslarini tekshirishda, masalan, bolalarning kitob-xonlikka havasini, ayrim darslarga munosabatini tekshirishda, oʻquvchilarning uyga berilgan topshiriqlarni bajarishda xotirada qoldirish usullarini, ayrim oʻquvchilarning darslarni sust oʻzlashtirish sabablarini aniqlashda qoʻllaniladi. Hozir suhbat metodi psixologiyada juda keng qoʻllaniladi, jumladan pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi, ijodiyot psixologiyasi, kosmik psixologiyada suhbat metodidan foydalaniladi.

Biografiya metodi. Odam psixikasini tekshirish uchun ayrim kishi-larning hayoti va faoliyati haqidagi maʼlumotlar, ayniqsa, ularning oʻzlari bergan maʼlumotlar (avtobiografiya, kundalik daftarlar, memuarlar, xat-lar), shuningdek, boshqa kishilar yozib olgan biografiya maʼlumotlari (bi-

ogʻrafiyalar, esdaliklar, xatlar, xarakteristikalar va shunga oʻxshashlar) katta ahamiyatga egadir.

Bu maʼlumotlar psixik faoliyat namoyon boʻlishining kuzatish va eksperiment yoʻli bilan tekshirib boʻlmaydigan turlarini, masalan, ijodiy xayol — poeziya, musiqa, texnika va boshqa shu kabi sohalaridagi ijodiyot yuksak jarayonlarini, ilmiy kashfiyotlarda namoyon boʻladigan tafakkur faoliyati yuksak jarayonlarini, kuchli iroda va maʼnaviy yuksak sifatlarining alohida ifodasi boʻlgan qahramonlikni, shuningdek, geniallik, talantlilik va zoʻr qobiliyat kabi xislatlarni ochishga yordam beradi. Odam ongi namoyon boʻlishining ana shunday turlari toʻgʻrisida eng atoqli kishilar bayon qilgan fikrlariga qarab yoki oʻsha shaxslarga yaqin yurgan kishilarning guvohliklariga qarab koʻpgina fikr yuritish mumkin.

Bundan tashqari, biografiyaga doir maʼlumotlar odamning individual kamolotida tarbiya, shuningdek, kishining faoliyati va oʻzi ustida ishlashi qanday oʻrin tutgani va qanday ahamiyat kasb etganini ham bilishga yordam beradi.

Faoliyat samaralarini tekshirish. Odamning faoliyat sohalarini, uning mehnat natijalarini tekshirish psixikani bilish uchun muhim vositadir. Odamning kuch va qobiliyatlari u yaratadigan narsalarda gavdalanadi.

Odamzod faoliyatining samaralarini tekshirganimizda biz, shu samaralarni barpo etgan kishilar qanday qilib fikr qilganliklarini, his qilganliklarini, nimaga intilganliklarini, ularning irodasi naqadar kuchli boʻlganliklarini, ularda qanday mahorat va malakalar boʻlganligini bilib olamiz. Masalan, biror uy-joyga diqqat bilan qarar ekanmiz, shu uyni qurgan kishilarning konstruksiya-texnika qobiliyatlari qanday boʻlgani, ularning estetik didi, maʼnaviy sifatlari, halolligi, masʼuliyat sezishi va shunga oʻxshashlar haqida fikr yurita olamiz. Ayrim kishilarning, maʼlum bir davr kishilarining, muayyan yoshdagi kishilarning psixikasini ularning faoliyat samaralariga qarab bilsa boʻladi.

Kishilarning mehnat va ijodiyot samaralari ularning psixikasini bilish uchun juda muhim manbalardir.

Bu metod turli yoshdagi bolalar psixikasining xususiyatlarini tekshirishda muvaffaqiyat bilan qoʻllanilmoqda. Masalan, bolalarning oʻzi chizgan rasmlaridan, yasagan qoʻgʻirchoqlaridan ularning nazar doirasi naqadar kengligini, tasavvurlarining xarakterini va hajmini, tafakkur xususiyatlarini, qiziqish-havaslarini va shunga oʻxshashlarni bilish mumkin.

Oʻquvchilarning bajargan ishlarini tahlil qilish pedagogning darsdagi materialni oʻquvchilarning oʻzlashtirish va zarur malaka hosil qilish xususiyatlarini, shuningdek, bolalarning qobiliyat va havaslarini tekshirib bilib olishiga yordam beradi. Kishilar psixikasini bilib olish uchun badiiy adabiyotning ham katta ahamiyati bor.

II bob.

PSIXIKANING NERV-FIZIOLOGIK ASOSLARI

Yuqorida aytilganidek, psixikaning moddiy asosi nerv sistemasi va avvalo bosh miyadir. Shu sababli nerv sistemasining tuzilishini va qanday ishlashini bilmasdan turib, psixik hayot hodisalarini tushunib bo'lmaydi.

I. NERV SISTEMASINING TUZILISHI, NERV TO'QIMASI, UNING ELEMENTLARI VA XOSSALARI

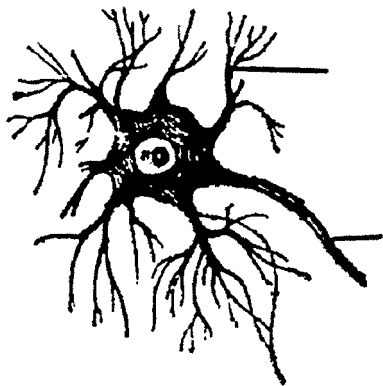
Nerv sistemasi nerv to'qimasidan iborat, bu to'qima esa nerv hujayralaridan tuzilgan.

Nerv hujayrasi protoplazmadan tuzilgan tana bo'lib, ikki turli o'simtalari bor, bu o'simtalarning bir xillari kalta, boshqa bir xillari uzun bo'ladi. Kalta o'simtalari sertarmoq bo'lib, dendritlar deb ataladi. Uzun o'simtalari aksonlar yoki neyritlar deb ataladi. Har bir hujayrada bu o'simtalari ikkitadan ortiq bo'lmaydi. Neyrit ikkita parda bilan o'ralgan. Neyritga yopishib turadigan birinchi pardasi yoysimon parda bo'lib, uni et parda yoki mielin pardasi deb ataladi. Ikkinchi tashqi pardasini shvani pardasi deyiladi.

Bu pardalar toladan o'tuvchi nerv qo'zg'alishini ajratib turuvchi izolat-siyadek bir vazifani o'taydi. Neyrit, odatda, nerv tolasi deb ataladi.

Nerv hujayrasi, uning o'simtalari va ularni qoplovchi pardalar birgalikda neyron deb ataladi (2-rasm). Nerv sistemasi juda ko'p neyronlardan tuzilgan. Nerv tolalari miyadan tutam-tutam bo'lib chiqib nerv stvolini yoki oddiy so'z bilan aytganda, nervni hosil qiladi.

Nerv hujayralari va mielinsiz tolalar to'plami miyaning kulrang moddasini, mielinli nerv tolalarining

2-rasm. Nerv hujayrasi.

to'plami esa miyaning oq moddasini tashkil etadi.

Hujayralar ularning yadrolari va tolalari sinapslar degan maxsus mayda tolachalar yordami bilan bevosita boglanadi (sinaps grekcha so'z bo'lib, «ilgak» degan ma'noni bildiradi).

Nerv sistemasining maxsus xossalari bor, bu xossalardan asosiylari qo'zg'aluvchanlik va o'tkazuvchanlikdir. Bu xossalar shundan iborat.

Agar nerv tolasining biror joyiga tegilsa, issiq, sovuq, elektr toki, kimyoviy moddalar va boshqa shu kabilar bilan ta'sir etilsa, yoki o'zgartirilsa, nerv tolasining qo'zg'atilgan joyida maxsus fiziologik jarayonlar ro'y beradi, buni qo'zg'alish deyiladi.

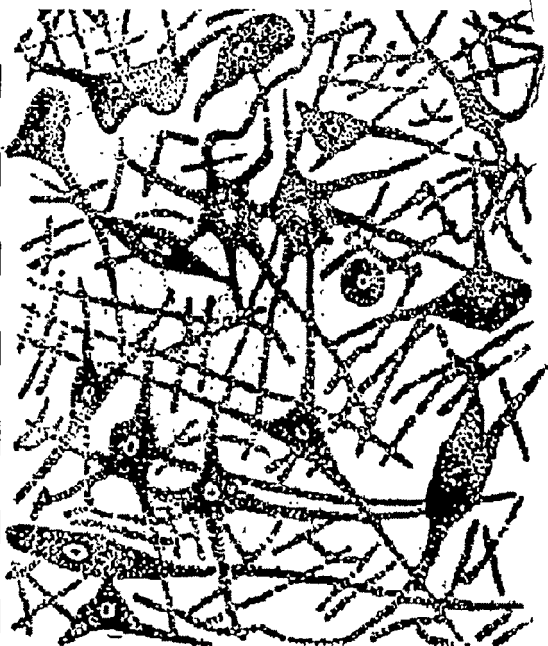
Agar nerv tolasi yetarli darajada qo'zg'atilsa, bu qo'zg'alish sodir bo'lgan joyidagina qolmay, balki nerv tolasi bo'ylab tarqaladi va bir nerv hujayrasidan ikkinchi nerv hujayrasiga o'tadi, nihoyat, qo'zg'atish kuchi muayyan darajaga yetganda qo'zg'alish butun nerv sistemasiga yoyilishi mumkin.

Nerv to'qimasida qo'zg'alish jarayoni yuz berganda bir qancha hodisalar: elektr, kimyo, issiqlik hodisalari paydo bo'ladi. Yonma-yon turgan bir nerv hujayrasining aksioni bilan ikkinchi nerv hujayrasining tutashadigan joyi sinapslar borligi tufayli, qo'zg'alish nerv tolalarida bir tomonga tarqaladi. Mielin pardasi borligidan, qo'zg'alish nerv tolasida ayrim-ayrim tarqaladi.

Odamning nerv sistemasi hayvonot olamining uzoq, evolutsiyasi jarayonida va odamning tarixiy taraqqiyoti davomida vujudga kelgan.

Nerv sistemasi birinchi marta kovakichli hayvonlarda ro'yirost ko'rinadi. Bu nerv sistemasi butun organizmga yoyilgan ayrim hujayralardan tuzilgan. Masalan, gidroid poliplarning nerv sistemasi shunday bo'ladi. Bu — diffuz tipda tuzilgan nerv sistemasidir (3-rasm).

Meduzalarda nerv elementlarining talaygina qismi zontik tevaragida

3-rasm. Diffuz nerv sistemasi.

4-rasm. Zanjir shaklida nerv sistemasi.

ikki halqa shaklida joylashgandir. Chuvalchanglar, molyuskalarning nerv sistemasi ular tanasining o'ng va chap tomonida simmetrik suratda joylashgan (4-rasm). Bu — zanjir (yoki tugun) shaklida tuzilgan nerv sistemasi bo'lib, nerv sistemasi taraqqiyotining yuqoriroq bosqichidir. Xordali hayvonlarning nerv sistemasi shu bilan farq qiladiki, nerv elementlari bir-biri bilan tutasib tugun hosil qilmaydi, balki uzun chilvir shaklida tuzilgan va ichida ko'pincha bo'shlig'i bo'ladi. Xordali hayvonlarda orqa miya va ibtidoiy darajada bosh miya bo'lganligini ko'ramiz. Umurtqali hayvonlar bilan odamda nerv sistemasi murakkab tuzilgan bo'lib, uch qismga: markaziy, periferiyadagi va vegetativ qismlarga bo'linadi.

1. Markaziy nerv sistemasi

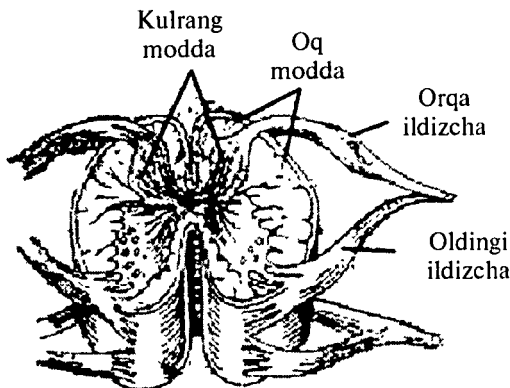
Markaziy nerv sistemasi bosh miya bilan orqa miya-dan tarkib topgan.

Orqa miya (5-rasm) umurtqa pog'onasining kanalida joylashgan bo'lib, nerv to'qimasidan tuzilgan va shaklan go'yo yo'g'on chilvirga o'xshaydi. Orqa miya uzunasiga ketgan ikkita egat bilan ikki qismga: o'ng va chap qismlarga bo'linadi.

Orqa miyaning atrof-chekkasida oq modda (nerv tolalarining to'plami), o'rtasida esa kulrang modda (nerv hujayralarining to'plami) joylashganligini orqa miya-

5-rasm. Orqa miya.

6-rasm. Orqa miyaning ko'ndalang kesigi.

ning ko'ndalang kesigidan ko'rish mumkin (6-rasm). Kulrang modda kesigi shaklan kapalakka o'xshaydi. Orqa miya oldingi qismlari *oldingi ildizchalar*, orqadagi qismlari *orqadagi ildizchalar* deb ataladi.

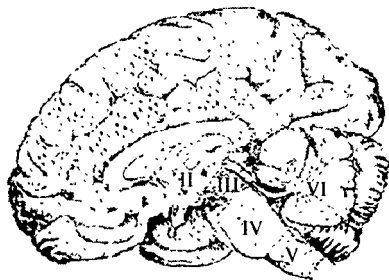
Orqa miyada nerv tutam bo'lib joylashgan, qo'zg'alish periferiyadagi nerv uchlaridan — skelet muskullari, teri, shilliq pardalardagi nerv uchlaridan shu nerv tolalarining tutamlari orqali nerv impulslari shaklida bosh miyaga yetib boradi va bosh miyadan periferiyaga keladi. Nerv tolalarining ana shu tutamlari *o'tkazuvchi yo'llar* deb ataladi.

Orqa miya ongli psixik jarayonlarning bevosita markazi bo'lmay, balki ongsiz reflektor harakatlarni idora etadigan markazdir. U tana va qo'l-oyoq muskullarini, ko'z muskullarini idora qiladi, shuningdek, organizmda bo'ladigan bir qancha fiziologik jarayonlarni, ya'ni tomir harakatlari, ter chiqarish va boshqa shu kabi fiziologik jarayonlarni ham idora etadigan markazdir. Ana shu markazlardan bir qismi vegetativ nerv sistemasiga taalluqlidir.

Bosh miya (7-rasm) kalla qutisida joylashgan bo'lib, go'yo *orqa miya* tepasidagi ustki qavat hisoblanadi.

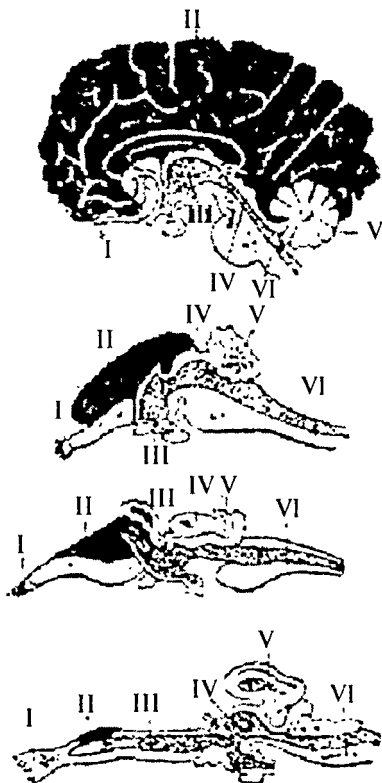
Bosh miya quyidagi qismlarga ajratiladi: 1) ketingi miya, 2) o'rta miya, 3) oraliq miya va 4) oldingi miya.

Ketingi miya. Ketingi miyaga

7-rasm. Odam bosh miyasining ko'ndalang kesigi:

I—bosh miya po'sti; II—oraliq miya; III—o'rta miya; IV—varoliy ko'prigi; V—uzunchoq miya; VI—miyacha.

8-rasm. Bosh miyaning ko'ndalang kesigi, odam va boshqa hayvonlarda.

uzunchoq miya, Varoliy ko'prigi va miyacha kiradi. Uzunchoq miya bilan Varoliy ko'prigi orqa miyaning go'yo bevosita davomidir. Lekin shu bilan birga, uzunchoq miya orqa miyaga qaraganda hiyla murakkabroq funksiyani o'taydi. Uzunchoq miya orqali orqa miyadan bosh miyaning yuqoriroqdagi bo'limlariga va aksincha, bosh miyaning yuqoriroqdagi bo'limlaridan orqa miyaga impulslar o'tib turadi. Uzunchoq miya yadrolari emish, chaynash, yutish, so'lak ajratish, me'da va me'da osti bezidan shira ajratish, qusish va shunga o'xshash bir qancha murakkab reflektor jarayonlarda qatnashadi. Nafas olishni, yurakning ishlashini idora etadigan, qon tomirlar tonusini saqlaydigan markazlar uzunchoq miyadadir. Miyacha markaziy nerv sistemasining pastdagi hamma bo'limlariga, shuningdek, yuqoriroqdagi qismlariga ko'p yo'llar bilan mahkam bog'langandir. Miyachaning juda katta ahamiyatga ega ekanligi loaqal shundan ham ko'rinadiki, miyacha olib tashlangandan keyin tananing muvozanat va harakat funksiyalari juda ham buziladi, shakllanadi; harakatlar tartibsiz tuzilgan chalkash, poyma-poy bo'lib qoladi. Miyachasi olib tashlangan hayvon qaddini ko'tarib va boshini tutib turolmaydi; boshi va tanasi doim tebranib turadi; omonat, poyma-poy, haddan tashqari keskin harakatlar qiladi va hokazo.

O'rta miya. Muskul tonusining normal taqsimlanishini va gavdaning tovush hamda yorug'lik singari qo'zg'ovchilarga, shuningdek, og'irlik kuchiga nisbatan to'g'ri turishini idora qiladi.

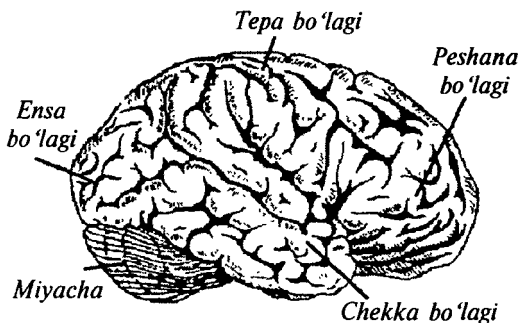
Oraliq miya muhim funksiyalarni o'taydigan bir qancha nerv uchastkalaridan iborat, gavdaning umumiy sezuvchanligini ham o'rta miya idora etadi. Pastroqdagi vegetativ markazlarning ishlarini birlashtiradigan va muvofiqilashtiradigan oliy vegetativ markazlar ham o'rta miyada deb taxmin qilinadi.

Uzunchoq miya, Varoliy ko'prigi, o'rta miya va oraliq miya hammasi birgalikda *miya dastasi* yoki *miya stvoli* deb ataladi.

Oldingi miya va uning po'sti bosh miyaning oliy qismlaridir. Hayvon biologik taraqqiyot bosqichining qancha yuqorisida tursa, oldingi miyasi bosh miyaning boshqa qismlariga nisbatan o'shancha ko'proq joy egallaydi. Biologik taraqqiyotning turli bosqichlarida uchrovchi hayvonlar bilan odam, oldingi miyasining kattaligi 8-rasmda taqqoslab ko'rsatilgan. Odamda oldingi miya butun bosh miyaning katta bir qismini, taxminan 80 foizini egallaydi. Oldingi miya ikkita yarim shardan — o'ng va chap yarim sharlardan iborat, bosh miyaning peshana bo'ladigan ensa bo'lagiga qarab boradigan katta egat bu yarim sharlarni bir-biridan ajratib turadi. Oldingi miyaning o'ng va chap yarim sharlari qadoq modda deb ataluvchi jism yordami bilan o'zaro birlashadi. Yarim sharlarning miya po'sti deb ataladigan butun yuzasi shuncha chuqurroq va pushtalari ko'proq bo'ladi.

Odam miyasining yarim sharlaridagi pushtalar juda ko'p va egatlari ko'p darajada chuqurdir.

Egatlardan eng yaqqol ko'rinib turadiganlari Silviy egati bilan roland egatidir. Silviyning ko'ndalang egati chakka bularini ajratib turadi. Roland egati esa tepa bo'lakning o'rtasidan peshana va chakka bo'laklarga qarab boradi.

9-rasm. Bosh miya.

Bosh miya po'sti miyaning kulrang moddasidan iborat. Miyaning turli qismlarida po'stning qalinligi 1 mm dan 4-5 mm gacha boradi.

Odamning bosh miya po'stining butun yuzasi o'rta hisob bilan 2000 kv. sm keladi. Bosh miya yarim shardagi po'stining yuzasi odatda to'rtta katta qismi — peshana qismi (eng kattasi), tepa qismi, ensa qismi va chakka qismiga bo'linadi (9-rasm). Ba'zi bir olimlarning hisobiga qaraganda, bosh miya po'sti va yarim sharlarida 15 milliardga yaqin nerv hujayrasi bor.

Katta yarim sharlar po'sti shakli va funksiyasi bilan bir-biridan farq qiladigan olti qavat nerv hujayralaridan tuzilgan (11-rasm). Oltinchi qavat o'z navbatida ikki qatlamga bo'linadi. Ammo bosh miya po'stining turli qismlari olti qavat hujayradan iborat emas, balki ikki, uch, to'rt qavatdan, ba'zi qismlari esa olti qavatdan iborat. Bosh miya po'stining hujayralar qavati bir xilda bo'lgan uchastkalari maydon hosil qiladi. Odam bosh miyasining po'stida hammasi bo'lib 52 ta maydon bor. Tuzilish jihatidan bir-biriga o'xshaydigan maydonlar sohalarni tashkil etadi; bunday sohalar 11 tadir. Bosh miya po'stining uchinchi va beshinchi qavatlari katta-katta piramidasiimon hujayralardan tuzilgan, qolgan qavatlari esa mayda (donasiimon) hujayralardan, uchburchak va dutsimon hujayralardan tuzilgan.

Bosh miya po'stida shu aytib o'tilgan hujayralar bilan birga nerv tolalari ham bor. Bu nerv tolalari yarim sharlardan bittasi po'stining ayrim jamlanlik ham (assotsiativ tolalar), har ikkala yarim shar po'stining ayrim qismlarini ham (qo'shuvchi tolalar) birlashtiradi, shuningdek, bosh miya po'stini markaziy nerv sistemasining pastroqdagi boshqa bo'limlari bilan birlashtiradi (proeksion tolalar).

Bosh miyaning po'sti ostidagi qismlari po'st ostidagi deb ataladi.

2. Bosh miya va psixik funksiyalar

Po'st ostidagi soha va po'st ostidagi tugunlar differensiallashmagan va umumiy sezuvchanlik markazidir. Emotsiya va instinktlarimiz shu soha bilan chambarchas bog'liqdir. Harakatlarimizni idora etish uchun po'st ostidagi tugunlardan targ'il jismning ahamiyati, ayniqsa, kattadir. Targ'il jism zararlanganda, odatda, harakat kuchayadi, ammo poyma-poy bo'ladi.

Yuksak darajada tashkil topgan hayvonlarda psixik jarayonlarning va odamda ongli jarayonlarning bevosita moddiy asosi bosh miya po'stidir. Bosh miyaning pastroqdagi boshqa hamma qismlari, shuningdek, orqa miya – ongsiz reflektor harakatlarning markazlari bo'lib, xilma-xil fiziologik jarayonlarni idora etadi. Bu yerda yana shuni aytib o'tish kerakki, bosh miyaning yuqorida aytilgan hamma qismlari va orqa miya markaziy nerv sistemani bosib o'tgan taraqqiyot yo'lining bosqichlaridir. Bosh miyaning taraqqiyotidagi har bir qismi (pastdan yuqoriga qarab hisob qilganda) o'zidan avvalgi qismning ustiga qoplangan. Orqa miya, undan keyin esa uzunchoq miya markaziy nerv sistemasining eng qadimgi qismlaridir. Oldingi miya va po'st genetik jihatdan miyaning eng yosh qismlaridir. Markaziy nerv sistemasining yuqorigi qismlari taraqqiy qilgunicha pastdagi (qadimgi) qismlari murakkabroq psixik funksiyalarni ham bajargan deb o'ylash mumkin. Markaziy nerv sistemasining yuqorigi qismlari tarkib topib taraqqiy qilishi bilan murakkabroq psixik funksiyalar miyaning yuksak taraqqiy qilgan qismlariga o'tadi. Shu bilan birga psixik funksiyalar tobora murakkablashib va takomillashib bordi. Psixik funksiyalar miyaning yuksak taraqqiy qilgan qismlariga o'tishi bilan miyaning pastdagi qismlari muayyan refleks va instinktiv harakatlarinigina idora etadigan bo'lib qoldi. Buning haqiqatan ham shunday ekanligini quyidagi hollar ko'rsatib turibdi. Biologik taraqqiyotning ancha past bosqichlarida turgan hayvonlarning miya po'sti va oldingi miyasi olib tashlanganda, bu qismlarning funksiyasini pastroqdagi qismlar o'tay boshlaydi (garchi mukammal shaklda bo'lmasa ham, har holda, o'taydi). Masalan, oldingi miyasi olib tashlangan baqa tamomila normal baqa o'xshaydi. Bunday baqa odatdagicha o'tiradi; baqa turgan taxta ag'darila boshlasa, u ag'anab tushmaslikka harakat qiladi; agar baqa chalqancha ag'anab tushsa, o'nglanib oladi. Shunday qilib, baqa miya yarim sharlaridan mahrum bo'lsa ham harakat qilish va o'z harakatlarini muvofiqlashtirish qobiliyatini saqlab qoladi.

Yarim sharlari olib tashlangan kaptar og'ziga solingan ovqatni yeydi, turtib yuborilsa yuradi; bunday kaptar turtinmasdan ucha oladi. Ammo kaptar turtib yuborilmasa, odatda, qimirlamay turaveradi. Agar it miyasining ikkala yarim shari olib tashlansa, sun'iy suratda boqilib borilsagina

bir necha yil yashay oladi. Bunday it og'ziga solingan ovqatni yeydi, yura oladi. It urilsa vangillaydi, qattiq tovush eshitganda sapchib tushadi. Ammo bunday it o'zicha ovqat qidirib topolmaydi va hatto yaqinidagi ovqatni ham topib yeya olmaydi. Bu it uni boquvchi kishilarni tanimaydi. Avval hosil qilgan malakalari yo'qoladi, shu bilan birga, yangi malakalar hosil qilish qobiliyati ham yo'qoladi.

Ba'zi fiziologlar maymunlarning yarim sharlarini olib tashlab tajribalar qilganlar. Maymunlar operatsiya qilingandan keyin psixik funksiyalari yo'qolishi bilan birga, harakatlar, harakatni muvofiqlashtirish ham buzilgan. Ular to'ppa-to'g'ri o'tirib tura olgan, shuningdek, narsalarni changallay olgan, ammo, murakkabroq harakatlar, ayniqsa, yurish qobiliyati buzilgan, shunday qilib, evolutsiyaning yuqori bosqichlarida murakkab harakatlar va ularni muvofiqlashtirish funksiyalari ham miya po'stiga o'tadi.

I.P. Pavlov yuksak nerv faoliyatiga doir tekshirishlarida shunday hodisalarni ilmiy asosda tushuntirib berdi. Hayvonlar bosh miyasining ayrim qismlarini olib tashlash ustidagi tajribalar shuni ko'rsatdiki, hayvon biologik taraqqiyotning qancha yuqori bosqichida tursa, quyi qismlarining yuksak psixik funksiyalarni bajara olish imkoniyati o'shancha kam bo'ladi. Odamda miyaning quyi qismlari yuksak psixik funksiyalarni bajarishga mutlaqo qobil emas. Odam miyasining po'sti ostidagi qismlari po'st funksiyasini loaqal qisman ham bajara olmasa kerak. Yarim sharlarsiz tug'ilgan bolalar (anzitsefallar) ni kuzatish bu holni juda ravshan tasdiqlaydi. Odatda, bunday bolalar uzoq yashamaydi. Shunday bolalardan birining faqat uch yil-u to'qqiz oy yashagani ma'lum. Bu bola doim yotgan, turishga biron marta ham harakat qilib ko'rmagan. U narsalarni ushlab turishga hech urinmagan, hatto narsalarni qo'lda ushlab turishni ham bilmagan. Faqat yuzida ba'zi bir harakatlar ko'rilgan; u ba'zan ijirg'angan; emganda va qoshiqlab ovqat berilganda lablari va tili harakatga kelgan. Bola tagi xo'l bo'lganda ham hech parvo qilmagan. Bu bola bilan gaplashish yoki unga biron narsa o'rgatish aslo mumkin bo'lmagan. Unda hatto eng oddiy ko'nikmalar ham hosil bo'lmagan. Yuqorida aytilganlardan, miyaning po'st ostidagi qismlarining psixik hayotga hech qanday aloqasi yo'q degan ma'no chiqmaydi. Yarim sharlar po'sti o'z tolalari bilan bosh miyaning hamma qismlariga va orqa miyaga bog'langan. Shu bilan birga, yuqorida aytilganidek, orqa miyadagi nerv hujayralarining tolalari va po'st ostidagi sohalarning tolalari yarim sharlar po'stining qismlariga bog'langandir. Shu sababli butun markaziy nerv sistemasi va uning faoliyati bo'lmasa, psixik hayot ham bo'lmas edi. Shu bilan birga, butun nerv sistemasining va butun organizmning faoliyatida bosh miya po'sti asosiy rol o'ynaydi. I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, yarim sharlar po'sti organizmdagi hamma funksiyalarni idora etadi, katta yarim sharlar po'sti organizmning barcha funksiyalarini boshqaradi.

3. Periferiyadagi nerv sistemasi

Periferiyadagi nerv sistemasi markaziy nerv sistemasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, undan ajralmasdir. Periferiyadagi nerv sistemasi nervlardan tuzilgan: bu nervlar markaziy nerv sistemasidan chiqib va butun organizmga tarmoqlanib, organizmning har bir qismini bosh miya va orqa miya bilan bog'laydi. Bosh miyadan 12 juft nerv, orqa miyadan 31 juft nerv chiqadi (2-rasm).

Periferiyadagi nerv tolalari orqa miya bilan bosh miyaning ichki qismlariga kiradi. Ular bosh miyaning hamma qismlari bilan, jumladan, bosh miya po'sti bilan bog'lanadi.

Periferiyadagi nervlar bosh miya bilan orqa miyadan chiqqanda hiyla yo'g'on (ba'zilar juda ham yo'g'on) bo'ladi. Lekin bu nervlar organizmga yoyilib ketganda, ko'pgina juda ingichka ip va tolalarga bo'linadi, chekka tarmoqlar deb shularni aytiladi.

I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, periferiyadagi nerv analizatorning bir qismini, ya'ni uning retseptor qismini (chekka tarmoqlarini) va o'tkazuvchi yo'lni tashkil etadi.

Periferiyadagi nervlar ikkiga, ya'ni sezuvchi va harakatlantiruvchi nervlarga bo'linadi.

Sezuvchi nervlar chekka tarmoqlarning qo'zg'atilishi natijasida hosil bo'lgan qo'zg'alishni markazga, ya'ni orqa miya bilan bosh miyaga o'tkazadi. Tevarak-atrofimizdagi voqelikni ana shu nervlar yordami bilan sezamiz va idrok qilamiz. Bu nervlar retseptor (sezuvchi), markazga intiluvchi yoki afferent nervlar deb ham ataladi.

Harakatlantiruvchi (yoki motor) nervlar markazdan muskul va bezlarga impuls o'tkazadi. Shu nervlar yordami bilan muskullarimiz harakatga keladi, xilma-xil ish-harakatlar qilinadi, turli bezlar (masalan, so'lak bezlari) ning faoliyati ham shu nervlar yordami bilan idora etiladi. Bu nervlar markazdan qochuvchi yoki efferent nervlar deb ham ataladi. Periferiyadagi nervlardan ba'zilar qo'zg'alishi periferiyadan markazga ham, markazdan periferiyaga ham o'tkazadi. Sezuvchi va harakatlantiruvchi nervlardan qo'zg'alish bir xil tezlik bilan o'tmaydi; sezuvchi nervlar qo'zg'alishni harakatlantiruvchi nervlarga nisbatan sekinroq o'tkazadi.

Sezuvchi nervlar ayrim sezgi organlariga yoyilib, har bir organning asosiy negizini tashkil etadi. Har bir sezuvchi nerv muayyan organga ko'ruv, eshituv, hid bilish va shunga o'xshash organlarning biriga xos bo'lgan spetsifik qo'zg'alishlarni o'tkazadi. Harakatlantiruvchi nervlar ayrim organlarning va muskul ayrim qismlari harakatini idora etadi.

4. Funksiyalarning lokalizatsiyasi (joylashuvi)

Turli psixik funksiyalar faoliyati odatda bosh miyaning ayrim sistemasining qismlariga bog'liq bo'ladi.

I.P. Pavlovning tekshirishlariga qadar, funksiyalar lokalizatsiyasi haqidagi masalada noto'g'ri fikr yurar edi, ya'ni miya po'stida har bir psixik funksiyaning qat'iy aniq markazi bo'ladi, miyaning muayyan anatomik qismi muayyan psixik funksiyani idora etadi, deb hisoblanar edi.

Masalan, ko'ruv markazi miyaning ensa qismida, eshituv markazi yuqori chakka pushtasining o'rta qismida, hid bilish markazi ilmoqsimon pushtada (bu pushta yarim sharlarning pastki yuzasida bo'ladi), nutq harakatlari markazi (Broka markazi) chap yarim sharining uchinchi peshana pushtasida, birovning nutqini tushunish markazi (Vernike markazi) chap yarim shardagi birinchi chakka pushtasining orqadagi va o'rta qismida joylashganligi aniq, deb hisoblanar edi. Xuddi shuningdek, oyoq, qo'l barmoqlar, tana harakatlarining alohida-alohida markazlari bor, deb aytilar, «yozuv markazlari», «o'qish markazlari» va shunga o'xshash markazlar bor deb, da'vo qilinar edi.

I.P. Pavlov funksiyalarni shu tariqa sof anatomik nuqtayi nazardan lokalizatsiyalashdan tamoman farq qiladigan boshqa lokalizatsiya haqida yangi ta'limot ishlab chiqdi. I.P. Pavlovning tajribalari shuni ko'rsatdiki, analizatorlarning markaziy qismlarini miya po'stining bir-biridan uzilkesil chegara bilan ajralgan bo'laklari deb tushunish yaramaydi. Haqiqatda bu «markazlar»ning bir-biriga o'tishi, bir-biriga qo'shilishi, bir-birini qoplashi aniqlandi. Masalan, optik analizatorning markaziy qismi, yadrosi, yorug'lik ta'sirotlarini yuqori darajada sintez va analiz qiladigan organ — yarim sharlarning ensa bo'laklaridadir. Ammo optik analizatorning hammasi shu yerda emas. Bu analizator keng tarqalgan katta yarim sharlarning balki hammasiga ham tarqalgan bo'lsa ehtimol. Boshqa analizatorlarning «markazlari» to'g'risida ham gap shunday. I.P. Pavlovning fikriga ko'ra, analizatorning po'stdagi qismi po'stga (ehtimol, butun po'stga ham) yoyilgan ikki xil hujayralarni o'z ichiga oladi: bir xil hujayralar eng sodda analiz va sintez funksiyalarni o'taydi, ikkinchi xil hujayralar yadroni tashkil etadi, murakkab (kompleks) qo'zg'alishlar o'sha yadroda nozik analiz va sintez qilinadi, qo'zg'ovchilar juda aniq ajratiladi, ularni bunday ajratish organizm hayoti uchun nihoyatda muhimdir.

5. Vegetativ nerv sistemasi

Vegetativ nerv sistemasini nerv tugunlari va bu nerv tugunlarini orqa miyadagi hamda orqa miyadan tashqaridagi maxsus birikma va chatish-

malaria tashkil etadi. Vegetativ nerv sistemasidagi nerv hujayralarining va nerv tugunlarining ayrim birikmalari hazm organlarida, qon aylanish, nafas olish organlarida va shunga o'xshash organlarda bo'ladi. Vegetativ nerv sistemasi markaziy nerv sistemasi bilan bog'langan: vegetativ nerv sistemasining nerv tugunlari bosh miyaning gipotalamus (ko'ruv do'mboqlarining pastki qismi), to'rt tepalik va uzunchoq, miya sohasida, shuningdek, orqa miyaning ko'krak, yuqori bel va dumg'aza bo'limlarida joylashgan.

Katta yarim sharlar po'stining peshana qismlarida periferik nerv sistemasining ham, vegetativ nerv sistemasining ham funksiyalarini birlashtiradigan yuksak markazlari bor. Bosh miya po'stidan periferik nerv sistemasiga ham, vegetativ nerv sistemasiga ham impulslar kelib turadi. Bino-barin, vegetativ nerv sistemasini, shuningdek, boshqa qism va markazlarni bosh miya po'sti idora etadi.

Vegetativ nerv sistemasi umumiy nerv sistemasining bir qismi bo'lib, ichki organlar hazm, nafas, qon aylanish organlarining ishlarini va ichki sekretsiya bezlarining faoliyatini idora qiladi. Vegetativ nerv sistemasi organizmning umuman hamma hayotiy jarayonlarini idora etadi. Organizm jarayonlarining shu tariqa vegetativ nerv sistemasi tomonidan idora etilishi organlar faoliyatining kuchayishi va susayishida, ortishi va kamayishida ko'rinadi. Vegetativ nerv sistemasi ichki organlar bilangina bog'lanib qolmay, balki organizmning boshqa hamma qismlari bilan ham bog'langandir. Vegetativ nerv sistemasining markazdan qochuvchi tolalari hamma sezgi organlarida va teri hujayralarida bor. Vegetativ nerv sistemasi o'sha tolalar orqali sezgi organlariga ta'sir etib, ularning faoliyatini kuchaytiradi yoki susaytiradi. Jumladan, vegetativ nerv sistemasi sezgi organlarining adaptatsiyasiga (ya'ni moslanishiga) ancha yordam berar ekan. Vegetativ nerv sistemasi markaziy nerv sistemasining turli qismlariga, jumladan, bosh miya po'stiga ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham vegetativ nerv sistemasining ta'siri psixik jarayonlarda ham ko'rinadi. Vegetativ nerv sistemasi ikki bo'lakdan: simpatik nerv sistemasi va parasimpatik nerv sistemasidan iborat. Simpatik nerv sistemasining markazlari gipotalamusda, orqa miyaning ko'krak va yuqori bel bo'limlaridadir. Simpatik nerv sistemasining tolalari tanadagi hamma organlarga yoyiladi. Parasimpatik nerv sistemasining markazlari to'rt tepalikda, o'rta miyada (Varoliy ko'prigi), uzunchoq miyada va orqa miyaning dumg'aza bo'limidadir.

Simpatik va parasimpatik nerv sistemalari ichki organlar faoliyatini idora etishda «antagonistlar» rolini belgilaydi.

II. YUKSAK NERV FAOLIYATI. I.P. PAVLOV TA'LIMOTINING ASOSIY QOIDALARI

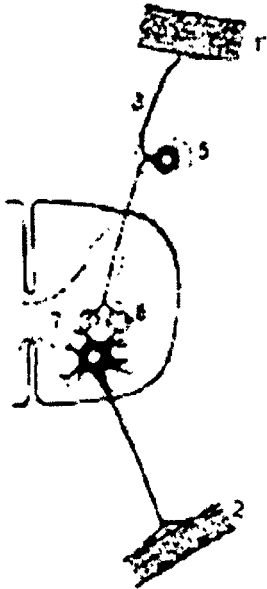
Nerv sistemasining, ayniqsa, uning yuksak uchastkalarining faoliyati uzoq vaqtgacha tekshirilmasdan keldi. Rus olimlari nerv sistemasining fiziologiyasini o'rganish sohasida jahon miqyosida katta xizmat ko'rsatdilar. Rus fiziologiyasining otasi I.M.Sechenov (1829–1905) bosh miyaning materialistik fiziologiya ilmini yaratish yo'llarini birinchi bo'lib ko'rsatib berdi.

1863-yilda uning «Bosh miya reflekslari» nomli mashhur asari bosilib chiqdi. Bu asarda Sechenov o'sha vaqtdagi ilg'or fiziologlarning yutuqlariga va o'zi olib borgan tekshirishlarga asoslanib, odamning psixik faoliyati qandaydir ismi bor, jismi yo'q, moddiy bo'lmagan ruh, jonning mahsuli bo'lmay, balki faqat miyaning faoliyatidir, degan fikrni dadil aytdi. Fiziologiya olimi bo'lgan Sechenov materialistik monizmning tabiiy-ilmiy asoslarini yaratib berdi. Chernishevskiy va undan oldin o'tgan boshqa rus materialistlari materialistik monizmni taraqqiy qildirdilar. «Odamdagi psixik va fiziologik hodisalarning ikkovi ham bir xildagi, bir-biriga yaqin hodisalar, bir moddiy asosdan kelib chiqadigan hodisalardir», deb yozdi Sechenov. Psixik jarayonlarning negizi bosh miya reflekslaridir, degan ta'lilotni Sechenov birinchi bo'lib ilgari surdi. «Ongli va ongsiz hamma psixik hodisalar, — deb yozadi u, — o'zlarining kelib chiqish jihatidan aslida reflekslardir». Shu bilan birga I.M.Sechenov refleksning markaziy qismini, ya'ni miyada bo'ladi. P.I.Ivanov jarayonlarni ajratadi, bu jarayonlar, Sechenovning fikricha, psixikani vujudga keltiradi.

Miyaning reflektor faoliyatini o'rganish sohasida I.M.Sechenov boshlagan ishni I.P. Pavlov mustahkam eksperimental asosga qo'ydi, refleks tushunchasiga yangi ma'no berdi, shartli reflekslarning vujudga kelish mexanizmlarini kashf etdi, yangi ilm yuksak nerv faoliyati fiziologiyasini vujudga keltirdi, bu nerv faoliyati fiziologiyasi materialistik psixologiyaning tabiiy-ilmiy asosi, poydevoridir. I.P. Pavlov o'z tekshirishlarining psixologiya uchun ahamiyati borligini ko'rsatib o'tgan edi. «Bizning tekshirishlarimiz, — degan edi u, — psixologlar uchun juda katta ahamiyatga ega bo'lishi kerak, chunki ular keyinchalik psixologiya ilmining asosiy poydevori bo'lishi kerak deb o'ylayman». I.P. Pavlovning fikricha, yuksak nerv faoliyatining fiziologiyasi vujudga kelishi bilan, «Psixologlar, nihoyat, o'zlari tekshiradigan asosiy hodisalarning umumiy mustahkam zaminiga, tabiiy sistemasiga ega bo'ladilar, shu bilan ularning odamdagi son-sanoqsiz, tartibsiz tuyg'ularini sistemaga solishlari oson bo'ladi».

1. Reflekslar

10-rasm. Shartsiz refleks-larning reflektor yoyi.

I.P. Pavlovning fiziologik ta'limotidagi asosiy tushuncha refleks tushunchasidir. «Refleks organizmning nerv sistemasi yordami bilan tashqi olam ta'sirlariga beradigan javob harakatlari reaksiyasidir». Masalan, igna sanchilsa, qo'limizni tortib olamiz. Og'izga ovqat solinganda, so'lak chiqq boshlaydi, yorug'da ko'z qorachiq-lari torayadi, qorong'ida esa kengayadi. Bu misollarda qo'lga igna sanchilishi, og'izga ovqat solinishi, yorug'lik qo'zg'ovchilardir, so'lak ajralishi, ko'z qorachig'ining torayishi va kengayishi organizmning javob harakatlaridir. Refleks yoyi (reflektor dura) har qanday refleks quyidagi sxemaga muvofiq ro'y beradi: qo'zg'ovchi (masalan, igna sanchilishi) sezuvchi nervning chekka tarmoqlarini qo'zg'aydi. Bu qo'zg'alish sezuvchi nerv orqali markazga, ya'ni orqa miyaga yoki bosh miyaga yetadi. Markazda qo'zg'alish sezuvchi nerv hujayralardan harakatlantiruvchi nerv hujayralariga o'tadi. Harakatlantiruvchi nerv esa

muskulni harakatga keltiradi (masalan, qo'lning tortib olinishi) yoki qo'zg'alish sekreter nervga o'tadi, bu nerv esa bezning faoliyatini kuchaytiradi (masalan, so'lak ajralishi).

Refleksda nerv qo'zg'alishi o'tadigan yo'l refleks yoyi (durasi) deb ataladi (11-rasm). Refleks yoyining uchta qismi bor: 1) sezuvchi yoki afferent qismi — qo'zg'alish periferiyadan markazga shu qism orqali o'tadi; 2) markaziy qism qo'zg'alish sezuvchi nerv hujayrasidan harakatlantiruvchi nerv hujayrasiga qism orqali o'tadi; 3) harakatlantiruvchi yoki effektor qism qo'zg'alishni markazdan muskulga yoki bezga o'tkazadi. Reflekslar hayvon organizmining tashqi muhitga moslashuviga, muhit bilan aloqada bo'lishiga yordam beradigan nerv-fiziologik mexanizmlardir.

Hayvon organizmlari shartsiz va shartli reflekslar yordami bilan tashqi muhitga moslashuvini, shu muhit bilan aloqada bo'lishini I.P. Pavlov aniqlab bergan. I.P. Pavlovning buyuk xizmati shundaki, u shartli refleksni kashf etdi, bu refleksning shartsiz refleksdan farqini aniqladi va hayvon organizmining hayotida shartli reflekslarning qanday ahamiyati borligini ko'rsatib berdi. I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, shartsiz refleks bilan shartli refleks o'rtasidagi farq quyidagidan iborat. Shartsiz reflekslar tug'ma bo'ladi. Ular organizm hayotining birinchi kunlaridanoq ko'rina boshlaydi va tabiiy

ravishda davom etaveradi, chunki ular organizm bilan birga tug'iladigan harakatlantiruvchi mexanizmlardir. Yuqorida keltirilgan misollar igna san-chilganda qo'lning tortib olinishi, og'izga ovqat solinganda so'lak ajralishi shartsiz reflekslarga misoldir. Shartli reflekslar tug'ma bo'lmay, balki tug'ilishdan keyin, turmush tajribasida, shartsiz reflekslar asosida hosil bo'ladi. Masalan, it yoki boshqa biron hayvon ilgari ovqat yeb yurgan idishini ko'rgandayoq so'lagi oqa boshlaydi. Bu yerda idish shartsiz qo'zg'ovchi emas, balki shartli qo'zg'ovchidir. It o'sha idishda yoki shunga o'xshash idishda ovqat yeb yurgandagina idishni ko'rish bilan so'lagi oqa boshlaydi.

Shartli reflekslar hosil bo'lishini akademik Pavlov metodi asosida tajriba qilib o'rganmoq uchun, ko'pincha, itlarda so'lak ajratish reflekslari hosil qilish yo'lidan foydalanadilar. Tajriba qilinadigan itlar dastlab shunday tayyorlanadiki, so'lak bezlaridan bittasining so'lak chiqish yo'li og'izga ochilmay, jag'iga, lunjning sirtiga ochiladi. Bu esa bizga so'lak miqdorini maxsus asboblardan aniq o'lchashga imkon beradi. Shu tariqa tayyorlangan itni tajriba xonasiga olib kiriladi (13-rasm). Itga obyekt beriladi (ovqat shartsiz qo'zg'ovchidir). It ovqatni og'ziga olishi bilan so'lak chiqadi. Bu shartsiz refleksdir. Keyingi tajribada ovqat berishdan oldin, bevosita qandaydir boshqa biron qo'zg'ovchining ta'siri qo'shiladi, masalan, qo'ng'iroq chalinadi. Bu holda qo'ng'iroq tovushi neytral, indifferent qo'zg'ovchidir. Shunday qilib, itga ikkita qo'zg'ovchi, ya'ni shartsiz qo'zg'ovchi (ovqat) va neytral qo'zg'ovchi (qo'ng'iroq tovushi) bilan ta'sir qilinadi. Shartsiz qo'zg'ovchi so'lak chiqishiga sabab bo'ladi. Ikkala qo'zg'ovchi yordami bilan ketma-ket bir necha bor ta'sir qilinadi. Shundan keyin itga ovqat bermasdan turib qo'ng'iroq chalinadi. Natijada it ovqat yemasa ham qo'ng'iroq tovushiga javoban, xuddi ovqat yeganday so'lak chiqaradi. Demak, itda shartli refleks hosil bo'ladi. Bu shartli refleks bevosita shartsiz refleks asosida hosil bo'ladi. Ammo keyinchalik, yaxshi o'rganib qolgan shartli refleks yordami bilan yangi shartli refleks ikkilamchi shartli refleks hosil qilmoq mumkin. Buning uchun shunday qilinadi. Itga ovqat bermay, qo'ng'iroq chalish oldidan (qo'ng'iroq so'lak chiqarish uchun signal bo'lib qolgach), qandaydir yangi neytral (indifferent) qo'zg'ovchi yordamchi bilan ta'sir qilinadi. Masalan, elektr yoqiladi. Bu har ikki qo'zg'ovchi yordami bilan ketma-ket bir necha bor ta'sir qilgandan keyin faqat bitta yangi qo'zg'ovchining o'zi bilangina ta'sir qilinadi, ya'ni elektr yoqiladi. Endi elektr chiroqning o'zi ham so'lak chiqishiga signal bo'ladi. Bu ikkilamchi shartli refleksdir. Shartli refleks paydo bo'lishi uchun shartli qo'zg'ovchi shartsiz qo'zg'ovchidan sal-pal oldinroq ta'sir etishi kerak. Agar neytral qo'zg'ovchi shartsiz qo'zg'ovchidan birmuncha kechroq ta'sir eta boshlasa, shartli refleks hosil bo'lmaydi.

Masalan, it ovqat yeya boshlab, u ovqat yeb turgan paytda qo'ng'iroq chalinsa, qo'ng'iroq tovushiga javoban shartli refleks vujudga keladi. Shartli qo'zg'ovchi so'lak ajralishini bevosita qo'zg'amaydi, balki qo'zg'ovchi haqida faqat signal beradi; yuqorida keltirilgan misollarda qo'ng'iroq bilan elektr chiroq, ovqat haqida signal beradi. Shartsiz reflekslarning yoylari orqa miyada va bosh miyaning stvol qismida birlashadi. Bu masalan, quyidagi tajriba bilan isbot bo'ladi. Endigina boshi olib tashlangan baqaning oyog'i chimchilansa, oyog'ini tortib oladi. Agar kislotaga bilan xo'llangan bir parcha paxta olib, shu baqaning orqasiga qo'yilsa, baqa oyog'i bilan orqasini qashiydi. Agar shu baqaning orqa miyasiga igna tiqib zarar yetkazilsa, bu harakatlarning hammasi to'xtaydi. Demak, orqa miya shartsiz reflekslar markazidir. Miya stvoli va miyacha shartsiz reflekslarning markazlari ekanligi ham shunga o'xshash tajribalar bilan isbot etilgan.

Takomilining yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarda shartli reflekslar bosh miya po'stida hosil bo'ladi. Bu ham akademik Pavlovning eksperimental tekshirishlari bilan isbot etilgan. Bu tajribalar quyidagicha qilingan. Itda masalan, qo'ng'iroq tovushiga javoban mustahkam shartli refleks hosil qilinadi. Shundan keyin, itning bosh miya po'sti operatsiya qilib olib tashlanadi. It tuzalgandan keyin, yana tajriba xonasiga olib kiriladi, shartli qo'zg'ovchi yordami bilan itga ta'sir qilinadi: qo'ng'iroq chalinadi. Ammo bu qo'ng'iroq tovushiga javoban itda so'lak ajralmaydi. Itga ovqat (shartsiz qo'zg'ovchi) beriladi, natijada so'lak chiqadi, shartli refleks itning kasallik va uni davolash davrida yo'qolishi mumkin, deb faraz qilinadi. Shu sababli yana o'sha shartli qo'zg'ovchi qo'ng'iroq tovushi yordami bilan shartli refleks vujudga keltirila boshlaydi. Ammo ovqat bermasdan turib qo'ng'iroq chalishning o'ziga javoban so'lak chiqmaydi. Bosh miya po'sti bo'lmasa, shartli reflekslar yo'qolib ketishi, yangi reflekslar esa vujudga kelmasligi shunday tajribalarda ko'rsatib berildi. Bosh miya po'stidan mahrum qilingan kaptar, it, maymun kabi hayvonlar xulq-atvorining buzilishi shu bilan izohlanadi. Bosh miya po'sti shartli reflekslar markazi ekanligi shu tariqa isbot etildi.

Takomilining yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarning bosh miya po'stida miyaning ayrim hujayralari va ayrim markazlari o'rtasida yangi bog'lanishlar hosil bo'lishi mumkin. Shartli refleksning yoyi shartsiz refleksning yoyiga qaraganda murakkabroq bo'lar ekan. Shu bilan birga, shartli reflekslarning yoyi albatta bosh miya po'stidan o'tadi.

Shartsiz reflekslar bilan shartli reflekslar o'rtasidagi farq yana shundaki, shartsiz reflekslar doimiy bo'ladi, shartli reflekslar esa susayishi yoki so'nishi mumkin.

Og'izga olingan ovqat hamisha so'lak ajralishiga sabab bo'ladi. Ammo qo'ng'iroq tovushiga javoban so'lak ajralishi doimiy bir narsa bo'lmay,

vaqtincha bir narsadir. Qo'ng'iroq chalish (shartli qo'zg'ovchi) bir necha marta takrorlangandan keyin ayni vaqtda ovqat (shartsiz qo'zg'ovchi) berilmasa, so'lak ajralishi kamayadi, susayadi va nihoyat, butunlay to'xtaydi. Qo'ng'iroq tovushi yana so'lak ajralishiga sabab bo'lishi uchun shartli qo'zg'ovchini shartsiz qo'zg'ovchi bilan mustahkamlash kerak. Shartsiz va shartli reflekslar organizm hayotidagi turli ahamiyati bilan ham farq qiladi. Organizm shartsiz reflekslar yordamida tevarak-atrofdagi muhit bilan doimo bog'lanib turadi. Shartli reflekslarda esa o'zgarib turuvchi muhit bilan yangi, muvaqqat bog'lanishlar vujudga keladi.

Hayvon organizmi atrofidagi muhit hech vaqt o'zgarimasdan doimo bir xilda turganda edi, hayvon organizmlari muhit bilan faqat shartsiz reflekslar yordamida bog'lana olar edi. Ammo organizm yashaydigan tashqi muhitning doimo o'zgarib turishi ma'lum, shu sababli hayvonlarning saqlanib qolishi uchun shartsiz reflekslarning o'zi kamlik qiladi, demak, ularga yangi bog'lanishlar, shartli reflekslar qo'shilishi kerak. Shuning uchun ham tashqi muhit tez o'zgariganda quyi darajadagi hayvonlar, shuningdek, hasharotlar nobud bo'ladi, chunki ularda shartli reflekslar kam va buning ustiga juda sekinlik bilan hosil bo'ladi. Yuqori darajadagi hayvonlarda esa juda ko'p shartli reflekslar tez hosil bo'ladi, shuning uchun bunday hayvonlar tevarak-atrofdagi muhitda tez-tez bo'lib turadigan o'zgarishlarga hiyla osonroq moslashadi.

Shartli reflekslar hosil bo'lganligi tufayli, shartsiz reflekslar hali shartsiz qo'zg'ovchilar yuz bermasdan ancha oldin voqe bo'laveradi, hatto bu shartsiz qo'zg'ovchilar uzoq joyda yuz bergan hollarda ham voqe bo'laveradi, shartli qo'zg'ovchi hayvon hayoti uchun muhim bo'lgan biron-bir hodisa haqida, masalan, ofat borligi, xavf-xatar tug'ilganligi haqida **signal beradi**. Shuning uchun ham I.P. Pavlov bosh miya po'stining faoliyatiga signal faoliyati deb nom bergan edi. Shartli reflekslar hayvonlarda malaka va odatlar vujudga kelishining nerv-fiziologik asosidir. I.P. Pavlov miyaning katta yarim sharlar po'sti shartli reflekslarning markazi ekanligini kashf etgandan keyin, yuksak nerv faoliyati qonuniyatlarini mukammalroq tekshirish uchun shu shartli reflekslar metodidan foydalandi.

2. Bosh miya po'stining analiz va sintez qilish faoliyati

I.P. Pavlov shartli reflekslar metodidan foydalanib, miyadagi katta yarim sharlar po'stining faoliyati tashqi muhitdan, shuningdek, organizmning ichidan nerv sistemasiga ta'sir qiladigan juda ko'p qo'zg'ovchilarni analiz va sintez qilishdan iborat ekanligini aniqladi. Bosh miya po'stining analiz qilish faoliyati «murakkab muhitning» organizmga foydali yoki zararli ta'sir etadigan «ayrim elementlarini» ajratishdan iborat.

Bosh miya po'stining sintez qilish faoliyati tashqi muhitning ana shu ayrim elementlarini muayyan bir komplekslarga birlashtirishdan iborat. «Sintez – nerv tutashish hodisasi bo'lsa kerak», deydi I.P. Pavlov. Katta yarim sharlar po'stining sintez qilish faoliyati tufayli shartli reflekslar vujudga kelishi, ya'ni bosh miya po'stining turli qismlari o'zaro bog'lanishi mumkin. Masalan, ovqatni qo'yish bilan so'lak ajralish shartli refleksi ko'ruv analizatori bilan ta'm bilish analizatorining miya po'stidagi qismlari o'zaro bog'langandagina vujudga kelishi mumkin.

Analiz va sintez I.P. Pavlov analizatorlar deb atagan maxsus nerv mexanizmlari yordami bilan voqe bo'ladi. Pavlov ta'limotiga ko'ra, analizator – nerv-fiziologik apparat bo'lib, sezuvchi nervning periferiyadagi chekka tarmoqlari (retseptor), nervning o'zi (o'tkazuvchi yo'l) va miya po'stining muayyan qo'zg'alishini qabul qiladigan qismidan iborat. Har bir analizatorning periferiyadagi chekka tarmoqlari tegishli sezgi organlarida – ko'ruv organida (ko'z), eshituv organida (quloq), hid bilish organida (burun – halqum) va boshqa organlarda bo'ladi.

Analizator – avvalo sezgi va idroklarimizning nerv-fiziologik apparatidir.

Analizator quyidagicha ishlaydi: analizatorning chekka tarmoq egati (retseptor) tegishli qo'zg'alishlarni sezib, qaytadan ishlab, maxsus nerv qo'zg'alishiga aylantiradi. Masalan, ko'ruv retseptori tabiatdan yorug'lik tebranishlarini, eshituv retseptori esa havo tebranishlarini ajratib oladi. Analizatorning ikkinchi bo'limi qo'zg'alishni periferiyadagi (chekka) tarmoqlardan bosh miya po'stiga o'tkazadi. Bosh miya po'stida juda nozik, yuksak darajadagi analiz jarayoni ro'y beradi. Qo'zg'alishlar boshqa qo'zg'alishlar bilan ham shu yerda bog'lanadi. «Markaziy nerv sistemasining shu yuksak darajadagi qismida, – deydi I.P. Pavlov, – juda nozik va cheksiz xilma-xil analizatorlarning chekka tarmoqlarini ko'ramiz, shu bilan birga, tashqi olamning analizatorlar tomonidan ajratiladigan eng mayda elementlari organizm bilan doimo yangicha bog'lanib, shartli reflekslar hosil qiladi...».

Shu tariqa I.P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, bosh miya katta yarim sharlari analizatorlar yig'indisidan iborat, bu analizatorlar esa doim tashqi ta'sirlarni tarkibiy qismlariga ajratadi va ularni organizmning biror faoliyati bilan bog'laydi. Qo'zg'ovchilarning analiz va sintez qilinishi bosh miya po'stidagi yagona analiz-sintez qilish faoliyatining o'zaro bog'langan ikki tomonidir. Bosh miya po'stining bu faoliyati idrok, xotira, xayol, tafakkur va shu kabilarning asosiy mexanizmidir. I.P. Pavlov bosh miya po'stining analiz va sintez qilish faoliyati organizmning tevarak-atrofdagi muhit bilan naqadar keng va chuqur moslashuvi hamda muvozanatlashuvini belgilab beradi, deb hamisha uqtiradi.

Analiz va sintez yuksak nerv faoliyati haqidagi I.P. Pavlov ta'limotining asosiy tamoyillaridan biridir.

3. Yuksak nerv faoliyatining asosiy qonuniyatlari

Yuksak nerv faoliyatining asosiy jarayonlari qo'zg'alish va tormozlanishdir. Bu jarayonlar betartib (xaotik ravishda) ro'y bermay, ma'lum sabablar bilan yuzaga chiqadi, nerv faoliyatining muayyan qonunlariga bo'ysunadi.

Qo'zg'alish

Bosh miya po'stida qo'zg'alish bo'lgandagina shartli reflekslar hosil bo'ladi.

Yuqorida aytilganidek, shartli refleks birdaniga hosil bo'lmaydi, balki shartli qo'zg'ovchining shartsiz qo'zg'ovchilar bilan bir necha marta birga takrorlanishi natijasida hosil bo'ladi. Lekin bunda, shartsiz qo'zg'ovchi bilan shartli qo'zg'ovchining birgalikdagi ta'siridan hosil bo'lgan nerv qo'zg'alishi darrov miya po'stining qandaydir biron markaziga joylashmay, balki katta yarim sharlarga irradiatsiyalanadi, ya'ni tarqaladi, yoyiladi. Chunonchi, itda muayyan balandlikdagi tovushga, masalan, do tovushiga (ya'ni 1024 tebranishda) shartli refleks hosil qilina boshlaganda, dastlab bu tovushning o'zigina emas, balki har qanday balandlikdagi tovush ham itning og'zidan so'lak chiqaraveradi. Demak, bu yerda shartli qo'zg'ovchiga javoban faqat eshituv markazining biron muayyan nuqtasida bog'lanish hosil bo'libgina qolmaydi: bu yerda miyaning shu qismidan tashqaridagi yarim sharlar sohasida ham bog'lanishlar hosil bo'ladi. Qo'zg'alishning tarqalishi (irradiatsiyasi) shartli reflekslarning umumiy-lashuviga (generalizatsiyasiga) olib keladi. I. P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, yoyilish (irradiatsiya) jarayoni, ayni shuni ko'rsatadiki, ayrim funksiyalarning markazlari miya po'stining muayyan qismlarida turgan emas, bu markazlar bir-biridan aniq chegara bilan ajralgan emas.

Nerv jarayonlarining irradiatsiyasi va konsentratsiyasi shartli qo'zg'ovchining takrorlanish soniga bog'liq bo'lishdan tashqari, yana qo'zg'ovchining kuchiga ham bog'liq. Sezgi, idrok va tasavvurlarimizdan ba'zi birlarini avval boshda noaniq va mujmal bo'lishi kabi hodisalarning sababi qo'zg'alishning irradiatsiyasidir. Qo'zg'alishning konsentratsiyasi sezgi, idrok va tasavvurlarimizni aniq va ravshan qiladigan mexanizmdir.

Tormozlanish

Tormozlanish qo'zg'alish jarayonining aksi bo'lgan jarayondir. Tormozlanish jarayonlari ham qo'zg'alish jarayonlari singari, irradiatsiya va konsentratsiya qonunlariga bo'ysunadi. Buning ma'nosi shuki, tormozlanish jarayoni yarim sharlarning bir necha qismiga va hatto butun miya po'stiga yoyilishi yoki bosh miya po'stining qandaydir birontagina qismiga turishi (konsentratsiyalanishi) mumkin.

I.P. Pavlov tormozlanish jarayonini shartsiz va shartli tormozlanish deb ikkiga ajratadi.

Shartsiz tormozlanish bosh miya po'stidagina bo'lib qolmay, balki nerv sistemasining quyi bo'limlarida ham bo'ladi. Shartsiz tormozlanish tashqi tormozlanish va chegaradan tashqari tormozlanish degan jarayonlar shaklida ro'y beradi. Shartli refleks bironta kuchli begona qo'zg'ovchining ta'siri ostida susaysa yoki yo'qolib ketsa, buni **tashqi tormozlanish** deyiladi. Masalan, qo'ng'iroq chalinishi bilan itning og'zidan so'lak oqadi, agar shu vaqtda yalt etib elektr yoqilsa, itning og'zidan so'lak oqmay qoladi. It elektr yonib turgan tomonga qaraydi. Demak, bu hol shartli refleksning tormozlanganligini ko'rsatadi.

Shartli qo'zg'ovchi haddan tashqari (maksimal darajada) kuchli ta'sir etganda voqe bo'ladigan tormozlanishni **chegaradan tashqari tormozlanish** deyiladi. Masalan, itda tovushga javoban so'lak ajralish shartli refleksi paydo qilingan deylik; agar tovush kuchi haddan tashqari oshirilsa, so'lak chiqishi kamayadi va vaqtincha to'xtab ham qoladi.

Bu hol tormozlanish jarayoni qo'zg'alish jarayoniga haddan tashqari zo'r kelishi munosabati bilan ro'y beradi va bosh miya po'stining hujayralarini yemirilishdan saqlaydi.

Shartli tormozlanish ichki tormozlanish deb ham ataladi. Bu tormozlanish muayyan sharoitda hosil bo'ladi, namoyon bo'ladi va yo'qoladi, bunday tormozlanish faqat bosh miya po'stiga xos jarayondir.

I.P. Pavlov shartli tormozlanishning biologiya jihatidan juda katta ahamiyati borligini ta'kidlaydi. Bu tormozlanish «organizmning tevarakatrofdagi sharoitga yuqori darajada moslanishi yoki boshqacha aytganda, organizmning tashqi muhit bilan juda nozik va aniq muvozanatlanishi» demakdir (4-tom, 118-bet).

Shartli tormozlanish turlaridan biri **so'ndiruvchi tormozlanishdir**. Shartli qo'zg'ovchi shartsiz qo'zg'ovchi bilan «mustahkamlanmasdan» ko'p marta takrorlanganda shu xildagi tormozlanish hosil bo'ladi. Masalan, shartli qo'zg'ovchi — qo'ng'iroq tovushi ta'siri bilan itning og'zidan so'lak oqadi, agar shartli qo'zg'ovchi shartsiz qo'zg'ovchi (ovqat berish) bilan mustahkamlanmasdan turib, bir necha marta takrorlangan taqdirda, so'lak ajralishi kamaya boshlaydi va so'ngra butunlay to'xtaydi. Ammo bu xil tormozlanish shartli refleksning yo'qolishi degan gap emas, so'ngan refleks bir necha vaqtdan keyin hech qanday qo'shimcha qo'zg'ovchilar bo'lmaganda ham tiklanishi mumkin, shartsiz qo'zg'ovchi bilan mustahkamlangan taqdirda shartli refleks juda osonlik bilan tiklanadi. So'ndiruvchi tormozlanish nihoyatda muhim mexa-

nizm bo‘lib, keragi bo‘lmagan bog‘lanishlarni yo‘qotishga va shu tariqa organizm bilan muhit o‘rtasidagi bog‘lanishlarni o‘zgartirishga, qayta ko‘rishga cheksiz imkon beradi.

Shartli tormozlanishning ikkinchi turi differensiallovchi tormozlanishdir. Muvaqqat, shartli bog‘lanish oydinlashganda, ixtisoslashganda shu xil tormozlanish voqe bo‘ladi.

Differensiallovchi tormozlanish – tashqi qo‘zg‘ovchilarni g‘oyat aniq farq qilish mexanizmidir. Bu tormozlanish organizmning qo‘zg‘ovchilarga, o‘z hayot sharoitiga juda aniq moslanishini ta‘minlaydi.

Tormozlanishning bir turi uyqudir. I.P. Pavlov ta‘limotiga ko‘ra, uyqu bosh miya po‘stiga yoyiladigan (irradiatsiyalangan) ichki tormozlanishidir. «Biz ichki tormozlanish deb ataydigan jarayon va uyqu – bir jarayondir». (I.P. Pavlov, Полное собрание сочинений, IV tom, 264-bet.)

Agar uyqu vaqtida bosh miya po‘stining ayrim qismlaridagi tormozlanish jarayoni susayib, ma‘lum darajada qo‘zg‘alish jarayoni yuz bersa, odam tush ko‘radi.

Bosh miya po‘stining qisman qo‘zg‘alishi natijasida ham butun po‘st tormozlanishi (uyqu bosishi) mumkin. Masalan, kuchsiz yoki o‘rtacha kuchli qandaydir qo‘zg‘ovchi uzoq vaqt bir tekis ta‘sir etib tursa (masalan, metronomning tebranishi), bu qo‘zg‘ovchi ta‘sirida tegishli markazda tormozlanish jarayoni voqe bo‘ladi. Bunday juz‘iy tormozlanish butun postga tarqalishi mumkin. Shuning uchun ham, masalan, hadeb bir maqomda gapirish uyqumizni keltiradi. I.P. Pavlovning fikricha, gipnoz fiziologik jihatdan shu qonuniyatga asoslangan bo‘lib, gipnoz vaqtida bosh miya po‘stining kattaroq qismi tormozlanadi-yu, ayrim qismlari qo‘zg‘algan holda qolaveradi.

O‘ZARO INDUKSIYA

Qo‘zg‘alish va tormozlanish jarayonlari doimo bir-biriga ta‘sir etib turadi. Bu ikki jarayon bir-biriga bog‘liq bo‘ladi, ya‘ni qo‘zg‘alish jarayoni tormozlanish jarayonini paydo qiladi. Tormozlanish jarayoni esa qo‘zg‘alish jarayonini paydo qiladi. Qo‘zg‘alish va tormozlanish jarayonlarining shu tariqa o‘zaro ta‘sir etishini I.P. Pavlov o‘zaro induksiya qonuni deb atagan edi.

Induksiya bir yo‘la va ketma-ket bo‘lishi mumkin. Bir yo‘la induksiya musbat va manfiy bo‘ladi. Bosh miya po‘stining biror qismidagi tormozlanish boshqa qismlarda qo‘zg‘alish paydo qilsa, bunday induksiyani musbat induksiya deyiladi. Bosh miya po‘stining biror qismidagi qo‘zg‘alish jarayoni

qo'shni qismlarda tormozlanish jarayonini paydo qilsa, bunday induksiyanı manfiy induksiya deyiladi.

Bosh miya po'stining biron qismidagi qo'zg'alish jarayoni bir necha vaqtdan keyin tormozlanish jarayoniga aylansa, va aksincha, tormozlanish jarayoni qo'zg'alish jarayoniga aylansa, bunday induksiyanı ketma-ket induksiya deyiladi. Masalan, odamning uyg'oqlik holatiga xos bo'lgan uzoq qo'zg'alish jarayoni natijasida bosh miyaning butun po'sti tormozlanadi, natijada kishi uxlab qoladi.

Bosh miya po'stining turli qismlari bir xil qo'zg'almaydi: bosh miya po'stida qo'zg'alish paydo bo'lganda hamisha optimal qo'zg'alish o'chog'i yoki qismi bo'ladi. Bu yerda muvaqqat bog'lanish (shartli reflekslar) tez-roq va mustahkamroq hosil bo'ladi. Optimal qo'zg'aluvchanlik o'chog'ining hosil bo'lishi diqqatning fiziologik asosidir.

Bosh miya po'stining ayrim qismlari bir xilda tormozlanmasligi ham mumkin. Shuning uchun ham I.P. Pavlov «...yarim sharlar po'stining optimal qo'zg'aluvchanlikka ega bo'lgan qismlaridagina emas, balki ularning ozmi-ko'pmi tormozlangan qismlarida ham yangi bog'lanish hosil bo'lishi mumkin», deb hisoblaydi. Pavlovning fikricha, bizda, masalan, hosil bo'lgandan keyingina bilib olinadigan ba'zi bir odatlarning paydo bo'lishiga sabab shudir (4-tom, 413-bet).

Bosh miya po'stining faoliyatidagi sistemalilik va dinamik stereotip.

I.P. Pavlov bosh miya katta yarim sharlari po'stini turli fiziologik rol o'ynaydigan ayrim nerv nuqtalarining son-sanoqsiz to'plamidan tuzilgan juda murakkab «mozaika» deb hisoblash bilan birga, shu turli nuqtalarning faoliyatini birlashtirish jarayonlari doimo voqe bo'lib turadigan muayyan sistema ham deb biladi. Muayyan vaqt davomida va muayyan tartibda takrorlanadigan qo'zg'ovchilarning ta'siri bilan bosh miya po'stida muayyan (qo'zg'ovchilarga mos keladigan) qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari tobora mustahkamlanib qoladi. Bu mustahkamlanish shundan iboratki, keyin bir xilda takrorlanadigan hamma jarayonlar juda osonlik bilan voqe bo'ladi, ularning voqe bo'lishi uchun «tobora kamroq nerv mehnati» kerak bo'ladi. Nerv jarayonlarining I.P. Pavlov dinamik stereotip deb nom bergan birmuncha turg'un sistemasi shu tariqa tarkib topadi. Shu tariqa tarkib topgan bunday sistema o'z navbatida yangi qo'zg'ovchilar ta'siri bilan voqe bo'ladigan jarayonlarning xarakteriga (tezligiga, turg'unligiga) ta'sir etadi.

Bundan anglashiladiki, hayvonning har bir reaksiyasi shu paytda qaysi qo'zg'ovchining ta'sir etishi bilangina belgilanib qolmay, balki bosh miya

po'stida qanday bog'lanish sistemasi tarkib topganligi, qanday dinamik stereotip borligi bilan ham belgilanadi. Mustahkam tarkib topgan dinamik stereotip ayrim qo'zg'ovchi paydo bo'lganda butun boshli reaksiyalar sistemasining takrorlanishiga imkon beradi. Dinamik stereotip organizmning takrorlanib turadigan bir xil tashqi ta'sirlarga moslanishi demakdir. Agar sharoit o'zgarsa, agar mavjud dinamik stereotipga mos kelmaydigan yangi qo'zg'ovchilar paydo bo'lsa, bu stereotip o'zgaradi, qayta quriladi.

Bu qayta qurilish ko'pincha nerv sistemasining ishini qiyinlashtiradi. Mustahkam tarkib topgan stereotip I.P. Pavlovning so'zlari bilan aytganda, «qattiq urishib qolgan, ko'pincha qiyinchilik bilan o'rganadigan, yangi sharoit, yangi qo'zg'ovchilar arang yenga oladigan bo'lib qoladi». (I.P.Pavlov. Полное собрание сочинений. 2-kitob, III tom 333-bet). Nerv jarayonlarining sistemaliligi haqidagi I.P. Pavlov ta'limoti hayvonlarning xulq-atvoriga o'tmish tajribasining ta'sir etish mexanizmlarini ochib beradi. Juda mustahkam o'rnatilgan odat va malakalar stereotiplarga asoslanadi.

4. Odanning yuksak nerv faoliyatining xususiyatlari

Yuksak nerv faoliyatining yuqorida bayon etilgan qonuniyatlarini I.P. Pavlov hayvonlar ustidagi tajribalarida ochib berdi. Pavlov ta'limotiga ko'ra, odanning yuksak nerv faoliyati ham o'sha qonuniyatlarga bo'ysunadi. «Katta yarim sharlarga jo bo'lgan yuksak nerv faoliyatining eng umumiy asoslari taraqqiyotning yuqori darajasiga chiqqan hayvonlarda, shuningdek, odamlarda bir xil ekanligiga shubha qilmasa bo'ladi, shuning uchun ham bu faoliyatning elementar hodisalari taraqqiysi yuqori darajaga chiqqan hayvonlarda ham, odamlarda ham bir xil bo'lishi kerak» (O'sha kitob, IV tom, 415-bet). «Ammo takomil topib borgan hayvonlar olamida odam paydo bo'lishi bilan, — deydi I.P. Pavlov, — nerv faoliyati mexanizmlarida bunga qadar bo'lmagan yangi, g'oyat muhim qo'shimcha sodir bo'ldi». Odamda yangi shartli qo'zg'ovchi so'z, nutq paydo bo'ldi, hayvonlarda esa bunday qo'zg'ovchi yo'q. Odam so'zlashni bilganligidan undagi yuksak nerv faoliyati asosiy qonuniyatlarining ko'rinishlari hayvonlardagi yuksak nerv faoliyatidan sifat jihatidan tubdan farq qiladi.

«Odam bilan hayvonga ta'sir qiladigan hamma umumiy real shartli qo'zg'ovchilar singari, so'z ham odam uchun shartli real qo'zg'ovchidir, ammo, shu bilan birga, so'z hamma boshqa qo'zg'ovchilarga nisbatan shunchalik keng imkoniyatga egaki, bu tomondan hayvonlarga xos bo'lgan shartli qo'zg'ovchilar bilan uni sifat jihatidan sira taqqoslab bo'lmaydi. So'z

ulg'aygan odamning o'tgan butun umri ichida katta miya yarim sharlariga ta'sir qilib turgan barcha tashqi va ichki qo'zg'ovchilar bilan bog'langan bo'ladi, bularning hammasidan signal beradi, hammasining o'rmini bosadi va shu sababdan organizmning haligi qo'zg'ovchilar ta'siri bilan belgilanadigan barcha harakatlarini, reaksiyalarini yuzaga chiqara oladi» (O'sha kitob IV tom, 429-bet). Hayvonga voqelikdan darak beruvchi signallar faqat ko'rish, eshitish va organizmning boshqa retseptorlarining maxsus hujayralariga bevosita boradigan ta'sirlar va bularning katta miya sharida qoladigan izlaridan iborat desak bo'ladi. I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, «bu voqelikdan signal beruvchi birinchi signal sistemasi bo'lib, bu sistema bizda ham, hayvonlarda ham bor» (O'sha kitob, III tom, 2-kitob, 335–336-betlar). «Ammo so'zlar, — deydi Pavlov, — voqelikning odamga xos bo'lgan ikkinchi, maxsus signal sistemasini tashkil etadi». So'z bevosita narsa va hodisalardan olingan signallarning o'rmini bosadi, shuning uchun ham, Pavlov uni (so'zni) signallarning signali deb atadi. Har qanday so'z, eshitilgan, qilgan, baland ovoz bilan yoki ichida aytilgan so'z odamning tajribasi bilan bog'langan bo'lib, xilma-xil birinchi signallar haqida signal beradi.

Shunday qilib, odamning katta yarim sharlar po'stida birinchi signal sistemasidan tashqari, ikkinchi signal sistemasi ham bor, ikkinchi signal sistemasi odamning yuksak nerv faoliyatini hayvonlarning yuksak nerv faoliyatidan ajratadigan, sifat jihatdan yangi sistemadir.

Ikkinchi signal sistemasi mehnat jarayonida, kishilarning tarixiy taraqqiyoti jarayonida kelib chiqqan, shu bilan birga, u odamning ijtimoiy hayotining zarur shartidir.

Odam bilan muhit o'rtasidagi murakkab munosabatlarning hammasi ikkinchi signal sistemasi orqali voqe bo'ladi. Ikkinchi signal sistemasi «odamga jo bo'lgan munosabatlarda eng doimiy va qadimgi regulator» bo'lib qoldi. Ammo ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasidan ajralgan holda voqe bo'lmaydi, balki u bilan mahkam bog'langan holda voqe bo'ladi.

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkur va nutqning fiziologik asosidir. Ikkinchi signal sistemasi, birinchi signal sistemasi bilan o'zaro ta'sir etar ekan, tafakkur faoliyati kuzatish, logik xotira, his va iroda bilan chambarchas bog'langan funksiyalarning ham fiziologik asosidir.

III bob.

PSIXIKANING TARAQQIYOTI

Psixikaning taraqqiyoti haqida soʻzlaganda: 1) hayvonlar psixikasi-ning taraqqiyotini, 2) odam ongining tarixiy taraqqiyotini, 3) odam psixikasining yoshga qarab taraqqiy qilishi nazarda tutiladi.

I. HAYVONLAR PSIXIKASI

Yuqorida koʻrsatilganidek, psixika organik hayotning taraqqiyoti jara-yonida paydo boʻlgan. Organik materiyaning anorganik materiyadan farq qiladigan xususiyatlaridan biri shuki, organik materiya seskanuvchandir, yaʼni tashqaridan boʻlgan taʼsirlarga seskanib javob beradi. Muhitning taʼsiri bilan qoʻzgʻaladi. Masalan, bittagina hujayradan iborat boʻlgan amyoba tashqi taʼsirga javob berar ekan, shu taʼsirga qarab harakatlanadi yoki undan qochadi.

Organik materiyaning bundan buyongi taraqqiyot bosqichlarida yangi xossa — sezuvchanlik, sezish xossasi paydo boʻladi, yaʼni organizmga taʼsir etadigan narsalarning xossalari aks ettiruvchi sezish qobiliyati paydo boʻlgan. Bu sezish xossasi nerv sistemasining kurtaklariga ega boʻlgan hayvonlar vujudga kelgan vaqtda, balki undan ham ilgariroq eng boshlangʻich shaklda paydo boʻlgan A.N.Leontev gipotezasiga koʻra, sezuvchanlik «...genetik jihatdan olib qaraganda muhitning organizmni boshqa taʼsirlar bilan bogʻlovchi, yaʼni organizmning muhitda oriyentirovka qilishga yordam beruvchi signallik vazifasini oʻtovchi taʼsirlarga seskanuvchanlikdan boshqa narsa emas» (A.N.Leontev. Проблемы развития психики. М., «Мысль», 1965, 45-bet). A.N.Leontev seskanuvchanlikdan sezuvchanlikka oʻtish boshqacha hayot tarixi bilan bogʻliq deb koʻrsatadi va yuksak tashkil topgan hayvonlarda sezuvchanlik taraqqiy etadi, sezgi aʼzolari tarkibi topadi, deb koʻrsatadi.

Sezish qobiliyatining paydo boʻlishi psixika taraqqiyotidagi dastlabki davrdir. Keyinchalik hayvonlar nerv sistemasining taraqqiysiga va jumladan sezgi organlarining taraqqiysiga qarab, tashqaridan boʻladigan taʼsiri aks ettirish, sezish qobiliyati oʻsib, tobora murakkablasha bordi. Masalan, maxsus sezgi organlari boʻlmagan eng sodda hayvonlarda, aftidan, faqat umumiy, differensiallashmagan sezuvchanlik mavjud boʻlsa kerak. Taraqq-

qiyotning ancha yuqori bosqichlarida hayvonlarda sezgi organlari paydo bo'ladi, nerv sistemasining analiz qilish qobiliyati ham o'sadi. Biologik taraqqiyotning yuqori bosqichlarida hayvonlarning ba'zi turlarida sezgi organlari hayron qolarlik darajada takomillashadi. Masalan, burgutning ko'rish organi, itning hid bilish organlari va hokazo.

Nerv sistemasi sezgi organlarining taraqqiyoti, shu bilan birga hayvonlar psixikasining taraqqiyotiga, hayvonlarning hayot kechirish tarziga, shu hayvonlarning qayerda, qanday yashashiga, qanday oziqlanishiga, qanday ovqat topishiga, kimga qarshi kurashishiga va shu kabilarga bog'liqdir. Masalan, parrandalar umrining ko'p qismini havoda, uchib yurib o'tkazadi. Bunday hayot kechirish bepoyon bo'shliqlarda adashmaslik zaruriyatini tug'diradi. Shuning uchun ham parrandalarning, ayniqsa, yirtqich va ko'chib yuradigan parrandalarning ko'ruv organi va ko'rib idrok qilish xususiyatlari ham taraqqiy qilgandir. Maymunlar asosan daraxtlarda hayot kechiradi. Shunga ko'ra, maymunlarning ko'z bilan chamalash, harakatlarni uyg'unlashtirish va chaqqon ushlab olish xususiyati, darrov vaziyatga qarab ish ko'rish qobiliyati paydo bo'lgan. Hayvonlar psixikasining taraqqiyosida tevarak-atrofdagi tabiat xususiyatlari, o'sha turga kiradigan hayvonlarning birgalashib yashashi katta ahamiyatga ega-dir. Uy hayvonlari psixikasining shakllanishida odamzod muhiti katta rol o'ynaydi. Bir sharoitdan ikkinchi bir sharoitga ko'chib o'tgan hayvonlarning psixikasi ham bir qadar o'zgarishi mumkin.

Hayvonlar o'z turiga kiradigan hayvonlar to'ldasidan chetda o'sganda ularning xatti-harakatida ba'zi bir xususiyatlar paydo bo'ladi. Uy hayvonlari doimo odamga yaqin yurganidan, ularning xatti-harakatlari shu turga kiradigan yovvoyi hayvonlar xatti-harakatiga qaraganda juda ham boshqacha bo'lib tuyuladi.

Hayvonlarda bo'ladigan xatti-harakatlarning ikki xil shaklini, ya'ni tug'ma (yoki nasldan-naslga o'tadigan) xatti-harakatlar bilan hayvonlarning o'z tirikchiligi tajribasi natijasida paydo qiladigan (yoki hosil qiladigan) xatti-harakatlarni bir-biridan farq qilmoq kerak. Ammo tug'ma xatti-harakatlar shakllari bilan hayvonlarning o'z tirikchiligi tajribasida hosil qilingan (individual) xatti-harakatlar shakllarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish yaramaydi. Tug'ma xatti-harakatlar shakllarining o'zgarishi va individual xususiyatlarga aylanishi mumkin, individual xatti-harakat shakllari esa tug'ma xatti-harakatlar shakllari zaminida hosil bo'ladi. Buni quyida ko'ramiz.

Hayvonlar xatti-harakatining asosiy tug'ma shakli instinktlardir. Hayvonlarning o'z tirikchiligi tajribasi natijasida hosil bo'ladigan (individual) xatti-harakat shakllariga ko'nikmalar va kurtak holdagi fahm bilan aloqador harakatlar kiradi.

Hayvonlarning instinktlari

Instinktlar hayvonlarning o'z ehtiyojlarini qondirish uchun qiladigan murakkab tug'ma harakatlaridir. Masalan, ko'p qushlar juda ustalik bilan in yasar ekan, material (cho'p-char, loy) tanlash va inni pishiq qilib qurish yo'lida xilma-xil harakatlarni bajaradi. Qaldirg'ochlarning ini bunga yaxshi misol bo'la oladi. O'rgimchaklar garchi in to'qish «san'atini» oldindan o'rganmagan bo'lsa ham, o'z inlarini zo'r «mahorat» bilan to'qiydilar. Asalari o'z kataklarini, go'yo puxta hisob qilib turganday, aniq reja bilan ko'radi. Hayvonlarning instinktlari juda xilma-xil bo'ladi. Hayvonlarning biologik ehtiyojlariga qarab, ularning instinktiv harakatlarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin; ovqatlanish instinkti, saqlanish instinkti, nasl qoldirish instinkti va poda (to'da) bo'lib yashash instinkti.

Ovqatlanish instinkti. Bu instinkt hayvonning o'zi uchun zarur ovqat qidirib topish, ovqat g'amlash va shu kabi harakatlarida zohir bo'ladi. Masalan, endigina tuxum po'chog'ini yorib chiqqan jo'ja donni va non uvoqlarini cho'qiydi, ularni qidirib topa biladi. Asalarilarning asal qidirib to'plashi va g'amlab qo'yishi hammaga ma'lum.

Saqlanish instinkti. Bu instinkt hayvonlarning dushmandan saqlanish tug'ma usullarida va dushmanga hujum qilish qobiliyatida zuhur etadi. Masalan, mushuk bolasi o'ziga tikilib turgan kuchukni birinchi marta ko'rganda yo shkafning tagiga kirib ketadi yoki stulning ustiga, daraxtga chiqib oladi. Bordi-yu, mushukning o'zi hujum qiladigan bo'lsa, kuchukning nozik joylariga yuz-ko'ziga chang solmoqchi bo'ladi.

Nasl qoldirish instinkti. Bu instinkt jumladan, ota-onalik instinkti sifatida yaqqolroq ko'rinadi. Hayvonlar o'z bolalarini parvarish qilish tug'ma mahoratiga ega bo'lib, u naslining kelajagi haqida katta g'amxo'rlik qiladi. Hayvonlarning ba'zi bir turlari, xususan. hasharotlar, o'z avlodini ko'rmaydi, ammo, bolalari o'sib mustaqil hayot kechira olishi uchun, ular tuxum qo'yganda o'z nasliga qulay joy va ovqatni oldindan tayyorlab ketadi.

Ko'klamda yo'lida yoki yo'l yoqasida bir juft qo'ng'izning go'ngni dumalata-dumalata yumaloqlab ketayotganini ko'rish mumkin. Bu yumaloqlangan go'ng qo'ng'izdan tarqaydigan nasl uchun turar joy va ovqat bo'ladi. Qo'ng'izlar go'ngni ma'lum kattalikda yumaloqlaydi. Urg'ochi qo'ng'iz shu yumaloqlangan go'ng ichiga tuxum qo'yadi, shundan keyin uning og'zini berkitib, xavf-xatarsiz joyga dumalatib boradi. Yumaloqlangan go'ng ichidagi tuxumdan bir necha vaqtdan keyin qurt chiqadi. Bu qurt go'ngdagi moddalar bilan oziqlanib o'sadi, qurt shu joyning o'zida g'umbakka aylanadi, keyin bu g'umbak qo'ng'izga aylanadi. Yosh qo'ng'iz yumaloq go'ng ichidan teshib chiqib, erkin hayot kechira boshlaydi. Shunday qilib, qo'ng'iz o'zining g'amxo'r ota-onasini ko'rmaydi, ota-onasi esa qo'ng'izni ko'rmaydi.

Poda (to‘da) bo‘lib yashash instinkti. Bu instinkt hayvonlarning turli usullar bilan o‘zaro aloqa qilishida va xilma-xil shaklda birgalashib yashashida zohir bo‘ladi. Hayvonlarning ba‘zi turlari, asosan, o‘txo‘r va sut emizuvchi hayvonlar doimo to‘da bo‘lib yashaydi, hayvonlarning boshqa turlari, asosan, yirtqich hayvonlar esa o‘ziga o‘xshash hayvonlar bilan vaqt-vaqt birgalashib yashaydi. Hasharotlar galasi, qushlar galasi, sut emizuvchilar to‘dasi – hayvonlarning poda (to‘da) bo‘lib yashash shakllaridir.

Instinktlar mashq qilish yoki o‘rganish yo‘li bilan hosil bo‘lmaydi – ular ota-onadan naslga biologik irsiyat sifatida o‘tadi. Instinktlarning nerv-fiziologik asosi – shartsiz reflekslardir. I.P. Pavlov ta‘limotiga ko‘ra, instinktlar shartsiz reflekslarning o‘zi-yu, lekin ancha murakkab turidir. I.P. Pavlov bunday deydi: «Hozirgi vaqtda instinktlarning ham reflekslardan iborat ekanligi, faqat biroq murakkabroq reflekslar ekanligi yetarli aniqlangan deb hisoblash mumkin» (I.P. Palov, Полное собрание сочинений, III tom, 2-kitob, 51-bet). Instinktlar – bir qancha shartsiz reflekslardan iborat bo‘lgan reflekslar zanjiridir. Bu reflekslardan har birining harakatga kelgan payti navbatdagi refleks uchun qo‘zg‘ovchi bo‘ladi. Avvalo shuni aytish kerakki, hayvonlardagi instinktlarning obyektiv suratda bama‘niligi bilan g‘oyat ajablantiradi. Xo‘sh hayvonlardagi instinktiv harakatlarning ro‘yi rost ko‘rinadigan bu bama‘niligi va «oqilonaligi» qanday izohlanadi?

Instinktlarning qanday paydo bo‘lganligini birinchi marta Ch. Darvin tushuntirib berdi. Darvin ta‘limotiga ko‘ra, hayvonlarning instinktlari uzoq, evolutsion taraqqiyot jarayonida, tashqi muhitga moslashish jarayonida, hayot sharoitiga bog‘liq holda paydo bo‘lgan.

Bu kurashda, tevarak-atrofdagi muhitga moslashishda foydasiz bo‘lib qolgan harakatlar, shuningdek, befoyda organlar yo‘qolib ketgan, zararli harakatlar hayvonni halokatga olib borgan, foydali harakatlar esa taraqqiyot jarayonida mustahkamlanib, nasldan-naslga o‘tgan. Shu bilan birga, instinktlar butun bir avlodga yoki hayvonlarning, butun bir turiga mustahkam o‘rnashib qolgan harakatlardan iborat.

Instinktiv harakatlar hayvonlarga foydali bo‘lgandagina ma‘qul keladi, ya‘ni bama‘ni bo‘ladi, ammo hayvonlardagi instinktlarning bama‘niligi ham juda cheklangandir. Hayvonlarning instinktlari bir qolipda (shablon) bo‘ladi. Hayvonlar yashaydigan sharoit salgina o‘zgarishi bilan ularning harakatlari bema‘ni bo‘lib qoladi. Masalan, o‘rgimchak iniga pashsha tushsa, darrov ta‘zirini beradi: unga yopishib, yeb qo‘yadi. Ammo o‘rgimchak bilan pashsha boshqa joyda (masalan, stakanda) yonma-yon qo‘yilsa, o‘rgimchak pashshadan qochib ketadi.

Parranda o‘z tuxumlarinigina emas, balki boshqa qushlarning tuxumlarini, gipsdan yoki yog‘ochdan yasalgan sun‘iy tuxumlarni, hatto tuxumga bir qadar o‘xshaydigan boshqa har qanday narsalarni ham bosib yota-

veradi. Holbuki, parrandaning bu harakatlari tamomila bema'nidir. Ichki sekretiya bezlarining faoliyatidan kelib chiqadigan ichki ta'sirlar ko'pgina instinktlar uchun (masalan, jinsiy instinkt uchun) xarakterlidir. Hayvonni jinsiy instinktning ado etishga qo'zg'aydigan ichki mexanizmlar bo'lmasa, tashqi ta'sirning bir o'zi bu instinktning yuzaga chiqarolmaydi; jinsiy bezlari olib tashlangan ariga tashqaridan har qanday ta'sir bo'lishiga qaramay u in yasamaydi, nasl uchun ovqat g'amlamaydi va hokazo. Shu munosabat bilan psixikaning emotsional jarayonlar kabi shakli vujudga keladi va yanada taraqqiy etadi.

Biror ehtiyoj va tegishli tashqi sharoit mavjud bo'lgandagina bir turga kiradigan hayvonlar odatda hamma harakatlarni ko'p nasllarning umri davomidagi muayyan bir namunaga muvofiq bajaradi. Ammo hayvonlarning hamma turlaridagi instinktlar barcha nasllarda doimo o'zgarmasdan qolaveradi, deb o'ylash yaramaydi. Organizmlar ular uchun yangi bo'lgan hayot sharoitiga tushib qolsa, yangi xossalar paydo qilishi mumkin. Bu xossalar mustahkamlanib, nasldan-naslga o'tadi. Hayvonlarning instinktlari ham shunday yo'l bilan o'zgaradi. Tashqi muhitga moslashish jarayonida, tajribaga va hayvon yashaydigan sharoitga qarab, ayrim instinktlar so'nishi yoki aksincha, murakkablashishi, o'zgarishi mumkin. Masalan, qaldirg'ochlar doimo bir qolipda in qursalar ham, lekin, ba'zida, muhit o'zgarishlarining ta'sirida, bu inlarning salgina boshqacha qilib qurilganini ko'rish mumkin. Uy hayvonlarining instinktlari ularning yovvoyi ajdodlari instinktiga qaraganda, ayniqsa, ko'p o'zgaradi. Demak, tug'ma nerv bog'lanishlari (shartsiz reflekslar) obyektiv sharoitga mos kelmay qolsa, turning taraqqiyot jarayonida sekin-asta o'zgarib, so'nib qolishi mumkin. Shu bilan birga, o'zgargan tashqi sharoitga qarab, hayvon miyasida nerv sistemasida yangi bog'lanishlar hosil bo'lishi mumkin, shunga ko'ra organizm muhitga ko'proq muvozanatlashadi, hayvon hayot sharoitiga yaxshiroq moslashadi.

Hayvonlarning ko'nikmalari

Ko'nikma – hayvonlarning individual hayoti davomida paydo qiladigan harakatlaridir.

Masalan, o'rgangan it qo'l uzatilsa, oldingi oyog'ini beradi; it eshikni oyog'i yoki tumshug'i bilan ochadi, «o'yinga tushadi», keyingi oyoqlari bilan tikka yuradi, ot aravaga kiradi va hokazo. Bunday harakatlar ko'nikmalar deb ataladi. Hayvon instinktiv harakatlar yordami bilan qanday ehtiyojlarini qondirsa, hosil qilingan ko'nikma yo'li bilan ham o'sha ehtiyojlarini qondiradi. Itning «o'yinga tushishi» yoki «oldingi oyog'ini berishi» uning ovqat olishiga yordam beradigan harakatlardir. Hayvonlarning ko'nikmalari shartsiz reflekslar, instinktlar asosida, shuningdek,

ilgari hosil bo'lgan shartli reflekslar asosida vujudga keladi. Ko'nikmalar hayvonning biron ehtiyojini qondirishga yordam beradigan yangi (instinktiv harakatlardan o'zgacha) harakatlarni qayta-qayta takrorlash yo'li bilan vujudga keladi. Shunday qilib, ko'nikmaning nerv-fiziologik mexanizmi shartli refleksdir. Ko'nikma hosil qilish hayvonda shartli reflekslarning birinchi yoki butun bir sistemasini hosil qilish demakdir. Yangi harakat paydo qilish va uni mustahkamlab qolish avvalo hayvon turgan sharoitga bog'liq. Masalan, itga ovqat beriladigan idishni uyga olib kirib, uy eshigini yopib qo'yildi, deylik. It buni ko'radi. It ovqatga ehtiyoj sezganda eshikka yugurib boradi, uni oyog'i yoki tumshug'i bilan ochishga urinib, ko'pgina poyma-poy harakatlar qiladi. Shu betartib harakatlar davomida it eshikni oyog'i yoki tumshug'i bilan bexosdan ochib yuboradi. Bu harakat bir necha marta takrorlanadi. Oyoq yoki tumshuqning o'ng kelgan harakatlari mustahkamlanib qoladi, natija bermaydigan foydasiz harakatlarsa yo'qoladi, it keyinchalik eshikni oyog'i yoki tumshug'i bilan bemalol ochadigan bo'lib qoladi. Hayvonda bama'ni harakatning yangi ko'nikmasi, yangi usuli taxminan shunday vujudga keladi. Hayvonlarning ko'nikmalari ota-onasidan «o'rganish» yo'li bilan ham hosil bo'ladi. Masalan, bo'rilar bolalarini ovga shunday «o'rgatadi»: qari bo'ri qilgan harakatlarni yosh bo'rilar takrorlaydi. Bu yerda «o'rganish» taqlid qilish instinktiga asoslangandir.

Uy hayvonlarini odam «o'rgatganida» ular ko'p ko'nikma hosil qiladi. Kishilarning hayvonlarda shu tariqa ko'nikmalar hosil qilishi **o'rgatish** (dressirovka) deb ataladi.

Yuksak darajadagi hayvonlarning ba'zi ko'nikmalari juda murakkab bo'ladi va hatto aqllilik belgisi bo'lib ko'rinadi. Masalan, o'rgatilib, sirk sahnasiga olib chiqiladigan hayvonlarning ko'rsatadigan harakatlari: fillar raqsi, ayiqlarning velosiped minib yurishi, sherlarning akrobatik harakatlari, it, otlarining «matematik masalalarni» yechishi va hokazolar shundaydir. Bularning hammasi shartli reflekslar hosil qilishga asoslangandir. Hosil bo'lgan ko'nikmalar ayrim hollarda, hayvonlarning hayot sharoitiga qarab, mustahkamlanishi va irsiy bo'lib qolishi yangi instinktiv harakatlar shaklida nasldan-naslga o'tishi mumkin. I.P. Pavlov fiziologlarning 1913-yilda gronengenda bo'lib o'tgan xalqaro kongressida bunday degan edi: «Yangi paydo qilingan shartli reflekslarning ba'zilar keyinchalik irsiyat yo'li bilan shartsiz reflekslarga aylanadi, deyish mumkin» (O'sha asar, III tom, 1-kitob, 273-bet).

Bir yildan keyin — 1914-yilda, Pavlov yanada ko'proq ishonch bilan bunday dedi: «Yangi paydo bo'lgan reflekslar birin-ketin bir qancha nasllarda hayot sharoiti birday saqlangan taqdirda, uzluksiz ravishda doimiy

reflekslarga aylanishi juda ham ehtimol (va bunga endi faktlar dalil bo'la oladi). O'sha kitob, 281-bet.

I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, hayvonlar paydo bo'lib ularda nerv sistemasida vujudga kelishi bilan oq shartli reflekslar, ya'ni organizm bilan tashqi muhit o'rtasidagi muvaqqat nerv bog'lanishlari vujudga kela boshlagan. Biologik jihatdan nihoyatda muhim va organizmning hayotini saqlash uchun zarur bo'lgan bu muvaqqat nerv bog'lanishlari bir qancha nasllardan-naslarga o'tib, takrorlanib, doimiy (shartsiz) bog'lanishlarga, ya'ni instinktlarga aylangan. Hayvonlarda shartli reflekslar hosil bo'lish jarayonida nerv sistemasining o'zi ham o'zgargan va takomillashib borgan. Shunday qilib, I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, yuksak nerv faoliyati hayvonlarning taraqqiyotida yetakchi rol o'ynaydi. Hayvonlar ko'nikmalar hosil qilish tufayli, tashqi muhitning o'zgaruvchi sharoitiga chaqqonroq va yaxshiroq moslashadigan bo'lib qoladi.

Hayvonlardagi tafakkur kurtaklari

Yuqori darajada taraqqiy qilgan hayvonlarning (masalan, it, maymunlarning) ba'zi harakatlarini ko'rganimizda ba'zan ularga «ziyrak», «sezgir», «tiyrak» degan va boshqa shu kabi sifatlar beramiz. Hayvonlarda shunday harakatlar ko'rinadiki, bu harakatlardan bizga hayvon qanday bo'lmasin maqsadga yetish yo'llari yoki vositalarini tanlaganday, qanday bo'lmasin masalani hal etganday, avvalgi tajribani yangi sharoitga qarab tatbiq etganday tuyuladi. Hayvonlarning tafakkuri haqidagi masala sohasida so'nggi vaqtlarda

g'oyat ko'p eksperimental tekshirish o'tkazildi, bu tajriba ishlarining ko'pchiligi maymunlarning turli zotlari ustida olib borildi. Masalan, N.N.Ladigina Kotsning tekshirishlari shimpanzeda boshlang'ich abstraksiya qobiliyatlari borligini ko'rsatadi: maymunlar o'zi idrok qiladigan narsalarning rangini shakli va hajmidan ajratar

11-rasm. Maymunlarda murakkab tanlash-ajratish qobiliyati borligini ko'rsatuvchi tajriba.

ekan, shuningdek, shaklni rang va jismdan ajrata olar ekan. Hatto tuban darajadagi maymunlarda ham anchagina murakkab tanlash-ajratish qobiliyati borligini tajriba ko'rsatib berdi.

Professor Roginskiy mana bunday tajriba qilgan: maymunlar oldiga turli tomonga qaratib, uzun-uzun bir necha tasma va arqon uzala yotqizib qo'yilgan. Shu tasma va arqonlardan ba'zilarining uchiga yemish bog'lab qo'yilgan. Maymunlar bu tasma va arqonlarni bir-biridan farq qilmay bir necha marta ushlab ko'rganidan keyin, oxiri, tasma va arqonlarning qay xilda cho'zilib yotganidan qat'i nazar, yanglishmay xuddi o'sha yemish bog'langan tasma va arqonlarni darrov ajratib, topib olganlar.

Maymunlarning sun'iy suratda yaratilgan sharoitda o'zlari uchun yangi, murakkab harakatlarni bajarishga qobil ekanliklari ma'lum bo'ldi. Maxsus tajriba qilib ko'rilganda shu narsa ayon bo'lganki, maymunlar baland joyga qo'yib qo'yilgan yemishlarni tushirib olish uchun yonlarida turgan yog'ochni «qurol» tariqasida ishlata olganlar, ayrim hollarda esa yemishlarni tushirib olish uchun yog'ochlarni bir-biriga ulaganlar yoki buyumlarni qalashtirib, ustiga chiqib olganlar.

Maymunlarning tafakkurini tekshirishda I.P. Pavlovning xizmati, ayniqsa, kattadir. I.P. Pavlov sinchiklab tajriba qilib, maymunlarning fahm bilan aloqador harakatlar qila olishini ko'rsatib berdi. Masalan, tajriba qilingan Rafael deb atalgan maymun eshiklarning turli xil zanjir va ilgaklarini ularning har biriga yarasha asbob bilan ochishga, olovga suv sepishga, yashiklarni taxlab zinapoyacha qilib, balandga chiqishga o'rgandi.

I.P. Pavlov o'z tajribalariga, shuningdek, boshqa tekshiruvchilarning tajribalariga asoslanib, maymunlarning fahm bilan aloqador harakatlarini materialistik asosda uqtirib berdi. Maymunlarning fahm bilan aloqador bu harakatlari ular miyasining shartli reflektor faoliyatidir, albatta. I.P. Pavlov maymunlarning tafakkuri, fahmi o'ylashda emas (maymunlar o'ylamaydi), balki harakatidir, degan xulosa chiqaradi. «Maymunning tafakkurini uning harakatlarida o'z ko'zingiz bilan ko'rasiz», «maymunning goh uni, goh buni qo'liga olib ko'rib qilayotgan barcha ish-harakatlari, o'z ko'zingiz bilan ko'rib turganingizdek, ish-harakatda namoyon bo'lgan tafakkurdir. Bu qisman avvallari hosil qilingan, qisman hozir ko'z o'ngingizda hosil bo'layotgan, ko'z oldingizda bir-biriga qo'shilayotgan bir qancha asotsiatsiyalardir. Albatta, bu fahm eng elementar fahmdir» – deydi I. P.Pavlov («Павловские среды», II tom, 431-bet).

Bu tafakkurning elementar tafakkurligi shundaki, hayvonlar shu paytda o'zi idrok qiladigan voqelik doirasidagina «fikrlaydi», ularning fahm bilan aloqador harakatlari faqat biologik ehtiyojlarni qondirish yo'lidagi harakatlardir, xolos.

Hayvonlar o'ylamaydi, ularning fikrni ifodalaydigan va ma'lum bir shaklga kiritadigan tili yo'q. Yuqori darajada taraqqiy qilgan hayvonlarda faqat

birinchi signal sistemasining muvaqqat bog'lanishlari tafakkurning nerv-fiziologik mexanizmlari bo'lib xizmat qiladi.

Hayvonlarda vujudga kelgan harakat usullari biridan ikkinchisiga o'tmaydi. Bu harakat usullarini qaysi hayvon topgan bo'lsa, faqat o'sha ayrim hayvonniki bo'lib qoladi. Hayvonlarning kurtak holidayi tafakkuri taraqqiy etmaydi. Bu tafakkurning zohir bo'lishi tafakkurning navbatdagi, yuksak va murakkabroq shakllari taraqqiy etishi uchun bir bosqich bo'lolmaydi. Hayvonlarning tafakkuri namoyon bo'ladigan harakatlar ularning fe'l-atvorida asosiy o'rin tutmaydi. Hayvonlarning fe'l-atvori (xatti-harakatlari)dagi asosiy shakllari instinktlari bilan ko'nikmalardan iborat. Hayvonlarning ana shu oddiy kurtak holidayi tafakkur faoliyati ayni vaqtda hayvon psixika taraqqiyotidagi yuksak bosqich hisoblanadi.

Hayvonlar psixologiyasi — **zoopsixologiya** degan maxsus fan hayvonlar psixikasini tekshirish bilan shug'ullanadi. Bu fan hayvonlardagi psixik hayot shakllarining taraqqiyotini ulardagi nerv sistemasining taraqqiyotiga va biologik sistematikaga (hayvonlarning har xil turlariga), shuningdek, hayvonlarning hayot kechirish xususiyatlariga qarab o'rganadi. Zoopsixologiya turli hayvonlar psixikasining taqqoslab tekshirganidan **chog'ishtirma psixologiya** deb ham ataladi. Shu psixologiyaning o'zi psixika taraqqiyotini hayvon organizmlarining biologik tuzilishiga qarab tekshirgani uchun yana **biologik psixologiya** deb ham yuritiladi.

II. INSON ONGINING TARIXIY TARAQQIYOTI

Hayvonlar psixikasining paydo bo'lishi va o'sib taraqqiy qilinishini yuksak darajada taraqqiy etgan psixikaning, ya'ni faqat insonga xos bo'lgan ongning ilk tarixi arafasi desa bo'ladi.

Inson ong egasi bo'lganligi tufayli hodisalarning o'zaro sababiyatlari, bog'lanishlarini va bu bog'lanishlarning natijalarini ochib ola biladi, o'z oldiga muayyan maqsadlar qo'yadi va shu maqsadlarga yarasha ish ko'radi. Odam ongi, psixikasi yuksak darajada tashkil topgan materiyaning, ya'ni miyaning xossasidir. Shu bilan birga, odam ongini ijtimoiy hayot sharoitiga bog'lagan holda taraqqiy qiladi. Ong insonning eng avvalgi ota-bobosi qurol yasab, mehnat qila boshlagan va shu tufayli ijtimoiy hayot kechira boshlagan paytdan e'tiboran paydo bo'lgan.

Odamning eng avvalgi ota-bobolari to'da-to'da bo'lib yashagan. Mehnat jarayonida insonni jamiyatiga yaqinlashtiradi. Odam tashqi tabiatga ta'sir etib va uni mehnati bilan o'zlashtirish jarayonida o'zining tabiatini ham o'zgartirib boradi. Odamning eng avvalgi ota-bobolari mehnat jarayonida qayta tuzilib odam organizmi takomillasha borgan.

Odanning taraqqiy qilishida mehnatning roli

Inson ongining taraqqiy qilishida soʻzsiz mehnat jarayoni muhim rol oʻynadi. Avlod-ajdodlarimiz mehnat qilish natijasida oʻz ehtiyojlari uchun kerak boʻlgan buyumlarni tabiatdagi bor boʻlgan yogʻoch, tosh kabilardan yasash natijasida ularning onglari takomillasha borgan.

Ayni mehnat qurollari tayyorlanishi, qoʻldan turli-tuman ishlarda foydalanishi tufayli odamzod qoʻlining panjalari rivojlandi. Odam mehnat qilgan sayin soʻzlashni oʻrgandi, nutq vujudga keldi, odam tilga kirdi, soʻzlashni oʻrgana boshladi, soʻzlay berish munosabati bilan, nutq ila qilinadigan muomalada til taraqqiy eta bordi va mehnat bilan bir qatorda, odam bosh miyasi va ongining yanada oʻzgarishi, takomillashuvi uchun asosiy faktor boʻlib qoldi.

Odam miyasining nisbiy hajmi ham oʻzgardi va ancha kattalashdi. Bosh miya poʻstining yuzasi ham kattalashdi (2000 kv. sm), miyaning va miya poʻstidagi ayrim qismlarning tuzilishi oʻzgardi. Katta yarim sharlarning peshana va tepa boʻlaklari, ayniqsa, takomil etdi. Odam miyasining peshana boʻlagi miya poʻsti yuzasining taxminan 30 foizini egallaydi. Bosh miya poʻstining ensa boʻlagi odamda 12 foizini egalladi. Odam miyasining poʻstida yangi markazlar hosil boʻldi, hayvonlarning miya poʻstida esa bunday markazlar yoʻq. Odam miyasining poʻstida nutq markazlarining hosil boʻlishi, ayniqsa, katta ahamiyatga ega boʻldi. Odamda ikkinchi signal sistemasi vujudga keldi va tarkib topdi, ikkinchi signal sistemasining ishlashi odamdagi yuksak nerv faoliyatining hayvonlardagi yuksak nerv faoliyatidan farq qiladigan asosiy xususiyatidir.

Odamda moddiy dunyo taraqqiyotining muayyan bosqichida paydo boʻlgan ong taraqqiy qilib va oʻzgarib bordi. Lekin ongning tarixiy taraqqiyoti biologik qonunlar bilan emas, balki ijtimoiy qonunlar bilan belgilandi. Kishilar ongi ijtimoiy hayot shakllarining tarixiy oʻzgarishlariga muvofiq ravishda taraqqiy qilib bordi. Jumladan, kishilar ongining tarixiy taraqqiyoti ishlab chiqarish usullariga, ishlab chiqarish munosabatlarining oʻzgarishiga va shu jamiyat ideologiyasiga qarab bordi.

Ideologiya deb biron jamiyat, sinfnng siyosiy, falsafiy, maʼnaviy, estetik (sanʼat), diniy qarashlar sistemasini aytiladi. Ideologiya, boshqacha aytganda, ijtimoiy ong deb ataladi. Psixologiyada tekshiriladigan individual ongni, yaʼni har bir ayrim kishi ongini ijtimoiy ongdan farq qilish kerak.

Barcha kishilar tevarak-atrofdagi dunyoni seza va idrok eta oladilar. Barcha kishilarda xotira va xayol bor. Barcha kishilar fikrlaydilar va til vositasi bilan oʻzaro aloqa qiladilar. Barcha kishilar turli hislarni koʻngildan kechiradilar va oʻz irodalarini namoyon qiladilar.

Odam ongining ayrim tomonlari va funksiyalarining tarixiy taraqqiyoti

Odam ongining ayrim tomonlari va funksiyalari tarixan taraqqiy qilib kelgan. Kishilarda faqat ularning o'ziga xos bo'lgan, ehtiyojlar vujudga keldi va taraqqiy etdi.

Ehtiyoj odamning kun kechirishi, yashashi va kamolga yetishi uchun zarur narsalarning hammasi demakdir.

Odam yashash, hayot kechirish uchun o'z ehtiyojlarini qondirishi lozim.

Ehtiyoj hayvonlarda ham bor. Ammo hayvonlarda faqat biologik, tug'ma ehtiyojlar bo'ladi, ovqatlanish, o'z-o'zini himoya qilish, nasl qoldirish ehtiyojlari bor, xolos. Odamda bu biologik ehtiyojlardan tashqari, yana yuksak ehtiyojlar — bilish ehtiyojlari, ijtimoiy, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi ehtiyojlar bor. Bu ehtiyojlar tug'ma ehtiyojlar emas, ular tarixan taraqqiy etgan. Ijtimoiy zot bo'lgan odamning biologik ehtiyojlari ham tarixiy taraqqiyot jarayonida sifat jihatidan tubdan o'zgaragan.

Kishilarning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum shakllarining taraqqiyotiga qarab o'zgaradi.

Tarixda odam miyasi taraqqiy etishi bilan birga sezgi ko'ruv, eshituv, tuyg'u organlari, ayniqsa, yuksak kamolotga erishdi. Odam musiqani, nafis suratlarni va boshqa san'at asarlarini idrok etishga qodir bo'ldi. Qo'l asosiy mehnat organi bo'lish bilan birga asosiy tuyg'u organi ham bo'lib qoldi.

Odamning tarixiy taraqqiyotida uning idroki va xotira faoliyati ham takomillashib va sifat jihatidan o'zgarib turdi. Tashqi dunyodagi narsa va hodisalarni anglab-bilib, shu bilan birga kengroq va chuqurroq idrok etadigan bo'ldi, o'z faoliyatidagi tajriba mahsulini anglab-bilib esda qoldiradigan va undan anglab-bilib foydalanish qobiliyatiga ega bo'ldi.

Inson tafakkuri ham tarixiy taraqqiyot mahsulidir

Odamzod tafakkuri dastlab elementar mehnat faoliyati bilan chambarchas bog'langan edi. Bu aniq-amaliy tafakkur edi. Keyinchalik tafakkur aniq tafakkurdan abstrakt tafakkur sari na amaliy tafakkurdan nazariy tafakkur sari taraqqiy qilib bordi. Albatta, abstrakt va nazariy tafakkur tajribadan ajralmagan holda o'sib bordi. Mantiqiy tafakkur shakllari ham mehnat tajribasida va dunyoni bilish jarayonlarida hosil bo'ldi va o'sib bordi.

Odam hodisalar o'rtasidagi muhim aloqa va munosabatlarni, tabiat va ijtimoiy hayot qonunlarini tafakkur yordami bilan ochib oladi. Insonning ong idora qiladigan faoliyati endi faqat oddiy qo'l mehnati qurollari, ovqat, kiyim-kechak va turar joyinigina yaratib qolmay, balki fan, san'at, murakkab texnikani ham yaratadi. Kishilar ilmga asoslangan dunyoqarash yaratishga intiladilar va shunga harakat qiladilar. Taraqqiy qilayotgan fan, texnika va san'at esa o'z navbatida kishilar ongining o'sishiga, ularning ma'naviy qiyofasiga, tafakkuriga ta'sir etadi.

Avvalgi nasllarning tajriba va bilimlari tilda mustahkamlanib, keyingi nasllarga o'tib keldi. Mehnat aloqalarida takomillashib borgan til o'z navbatida kishilarning ongi va tafakkuri taraqqiyotiga ham ta'sir etdi. Yozuvning takomillashuvi tufayli kishilarning o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'siri mislsiz darajada kengaydi va mazmundor bo'lib qoldi. Kishilar bir-birlari bilan bevosita aloqa qilish orqaligina emas, balki uzoq masofadagi kishilar bilan va ilgari o'tgan kishilar bilan bivosita «aloqa» bog'lash yo'li bilan ham ularning ongi, bilim va tajribasi bilan boyiydigan bo'lib qoladi. Til kishining butun ongli faoliyati bilan chambarchas bog'langandir. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, til mehnat bilan bir qatorda inson jamiyati va ongini taraqqiy ettiradigan ikkinchi asosiy faktordir.

Me'nat jarayoni va ijtimoiy munosabatlarning tarkib topish jarayonida tafakkur va til bilan birga, odam irodasi ham paydo bo'ldi hamda tarixan o'sa bordi. Odam, ish ko'rishdan oldin o'z harakatlarini tasavvur qiladi, shu harakatlarni oldin o'ylab ko'radi, qo'yilgan maqsadga yetish uchun anglab-bilib g'ayrat ko'rsatadi, ro'y bergan qiyinchiliklarni yengib o'tadigan bo'lib qoladi. Iroda bilan bo'ladigan harakatlar — ongli harakatlar shakllanadi. Shu bilan birga, odamning iroda-ixtiyor bilan qiladigan harakatlari bo'ladi. Tevarak-atrofdagi muhitni o'zlashtirish, uni o'z ehtiyojiga moslashtirish imkonini paydo qildi. Odam iroda egasi bo'lganligi tufayli tarixiy taraqqiyot jarayonida tabiatni o'ziga asta-sekin bo'ysundirdi, uni o'ziga xizmat qilishga majbur etdi. Odam tabiatni, tevarak-atrofdagi olamni o'z maqsadlariga muvofiq qilib o'zgartiradi, unga yangilik kiritadi. O'sha tarixiy taraqqiyot jarayonida, uzoq kurash yo'li bilan insonlar ijtimoiy muhitining stixiyali ta'siridan qutuladi, ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini sekin-asta bilib olib, ijtimoiy hayotga uyushgan holda ta'sir ko'rsata boshlaydi, inson jamiyatining taraqqiyotini muayyan yo'lga sola boshlaydi.

Kishilar ongining o'zgarishi

Mamlakatimizda mustaqillikning g'alaba qilishi odamzod shaxsining — undagi barcha kuch va qobiliyatlarning yayrab-yashnashi uchun mislsiz katta imkoniyatlar yaratib berdi. Ishlab chiqarish vositalarining ijtimoiy mulkligi ishlab chiqarish munosabatlarining asosi ana shu yangi munosabatlarni aks ettiradigan yangi ong ham paydo bo'ldi. Kishilar ongidagi bu yangilik kishilar o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishida, mehnatga munosabatning o'zgarishida, kishilar saviyasining o'zgarishi va kengayishida, ularning o'z faoliyatida oldilariga qo'yadigan g'oyalarning o'zgarishida o'z ifodasini topdi. Kishilarning o'zaro munosabatlarida o'rtoqlarcha hamkorlik va ishlab chiqarish jarayonida o'zaro yordam, hamkorlik qaror topdi.

Bizda kishilarning mehnatga munosabati ham tubdan o'zgardir: ilgari og'ir va mashaqqatli yuk deb hisoblangan mehnat shon-sharafga, shavkat va qahramonlik ishiga aylandi. Mehnatda zavq-shavq qo'zg'aydigan manbalar

paydo bo'ldi. Bizda mehnat faqat yashash vositasi bo'libgina qolmay, balki, ehtiyojga shu bilan birga, shodlik va bardamlik manbalariga aylandi. Kishilarning yuksak hislari — Vatanimiz baxt-saodati uchun ijodiy mehnat qilishida yangilik yaratish, kashfiyot bilan shug'ullanishda o'z ifodasini topmoqda. Ozod kishilarning erkin mehnati zo'r ijodiyot ekanligini, bu ijodiyotda kishining barcha jismoniy va ma'naviy kuchlari munosib ravishda qo'shilishini, korxonalarimizning ilg'orlari va tadbirkorlari amalda ko'rsatmoqdalar.

Kishilarning o'zaro munosabatlari o'zgarishi bilan mehnatga yangicha munosabat qaror topishi bilan kishilarning ongi ham o'zgardi. Ular o'z jamiyatiga qarshi bosh ko'taradigan kishilar emas, balki o'z jamiyatining a'zosi uning fidoiysidirlar. Ular Vatan oldidagi burchini, vazifalarini doimo yaxshi anglaydigan kishilardir. Mustaqillik davrida kishilarning fikr-hislari, intilishlari va irodasi ham o'zgardi.

Kishilar ongining o'zgarishida ijtimoiy tuzum qancha yuqori bo'lsa, ijtimoiy muhitning o'sib kelayotgan avlod ongiga ta'siri shuncha ortadi. Mustaqillikka erishishimizning o'zi kishilarning ongini o'zgarishiga sabab bo'ldi. Jamiyatning bolalar ongiga ta'sir etishida ta'lim-tarbiyaning roli kattadir. Chunki bolalar yoshligidan atrofda kishilar bilan munosabatda bo'lib, bilimlar, ko'nikma va malakalarni egallaydilar. Bolani o'rab olgan ijtimoiy muhit (tabiat, jamiyat, jamoa va guruh), mehnat va til faqat inson shaxsi taraqqiyotining shartlarigina bo'lib qolmay, bolalar uchun maktabda o'quv predmetiga aylanadi. Bilim va ko'nikmalarni egallash bolaning ma'naviy jihatdan o'sishiga yordam beradi, dunyoqarash shakllanadi.

Inson ongining o'zgarishida uning faollik ko'rsatishi ham muhim ahamiyatga ega. Agar bola tug'ilganidan boshlab faollik ko'rsata boshlasa, keyinchalik bu faollik faoliyatga aylanadi. Faoliyat esa kishining o'zini o'rab olgan tabiatga, ijtimoiy muhitga va ayrim kishilarga ta'sir ko'rsatishidir. Bularning hammasi kishilar ongining o'zgarishiga sabab bo'ladi.

III. ODAM ONGINING YOSHGA QARAB O'SISHI

Ma'lumki, har bir odamning ongi tug'ilish paytidan boshlab, butun umr bo'yi o'sib boradi. Odam ongining yoshga qarab o'zgarish sababi nimada, degan savol tug'ilishi tabiiy.

Turmushdagi kuzatishlar va biologlar, jamiyatshunoslar, psixologlar va pedagoglarning ko'pgina ilmiy tadqiqotlari bu savolga quyidagicha javob qaytarishimizga asos beradi: har bir kishi, ongining yoshga qarab taraqqiy etishi shu kishi organizmining o'sishiga, ijtimoiy muhit ta'siriga, ta'lim va tarbiyaga, shuningdek, odamning o'z faoliyatiga bog'liq.

Organizmning o'sishi

Bola organizmi o'sib, kamolga yetib boradi. Organizmning ayrim a'zolari

o'sadi va takomil etadi, shu a'zolarning sifati o'zgaradi. Nerv sistemasi taraqqiy etib va chiniqib boradi. Masalan, bola bir yoshga to'lguncha bosh miyasining og'irligi ikki marta oshadi, to'rt-besh yoshlarga borganda bosh miya og'irligi uch marta oshadi. Miyaning o'sishi 20 yoshgacha, ba'zan undan keyin ham davom etadi.

Bola shartsiz reflekslar bilan tug'iladi, ammo hayotining birinchi oyidayoq, shartsiz reflekslar asosida, tashqi ta'sirlar tufayli shartli reflekslar ham vujudga kela boshlaydi. Bola bir yoshga to'lib, ikkinchi yoshga qadam qo'yganda bosh miya po'stining faqat odamga xos bo'lgan yuksak funksiyasi tarkib topadi, I.P. Pavlov bu funksiyani ikkinchi signal sistemasi deb atagan edi. Yuqorida aytganimizdek, I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkur hamda og'zaki va yozma nutqning nerv-fiziologik negizi hisoblanadi.

Takomil etuvchi nerv sistemasi, jumladan, bosh miya — taraqqiy etayotgan odam psixikasining moddiy substrati (asosi)dir. Ammo organizm o'sishining o'zi hali odam shaxsini, undagi psixik hayot mazmuni va shakllarini belgilab bermaydi. Bola tayyor bilim va mahorat, tasavvur va qobiliyat, tayyor havas va xarakter bilan tug'ilmaydi. Organizmning o'sishiga bog'liq bo'lgan psixik hayot imkoniyatlari haqiqatan yuzaga chiqishi uchun bola anchayin o'sish bilangina qolmay, ijtimoiy muhitda, odamlar orasida yashashi va kamolga yetishi kerak.

Bolalarni go'dakligida yovvoyi hayvonlar (maymunlar, bo'rilar) o'g'irlab ketishi, bu bolalarning tirik qolib, odamlarga aralashmasdan o'sish hodisalari anchagina ma'lum. Ammo, bunday bolalarda odamga xos bo'lgan psixik qobiliyatlar ularning yoshiga yarasha taraqqiy etgan emas.

Bu faktlar shuni ko'rsatadiki, organizmning inson jamiyatidan tashqarida o'sishining o'zi shaxsning psixik taraqqiyotini ta'minlay olmaydi.

Organizm o'sishi bilan, jumladan, nerv sistemasi o'sishi bilan psixik hayot mazmuni va shakllarining taraqqiyoti uchun imkoniyat vujudga keladi, xolos. Bu imkoniyatlarning yuzaga chiqish boisi shuki, odam ijtimoiy muhitda yashaydi va kamol topadi. Odam biologik zot sifatida emas, balki ijtimoiy zot sifatida kamolga yetadi.

Ijtimoiy muhit

Umuman odam ongi ijtimoiy tarixiy hayot sharoitida vujudga kelib, kamolga yetgani kabi, har bir odam ongi ham faqat muayyan ijtimoiy muhitda kamol topadi.

Bola tug'ilgan paytidanoq, muayyan ijtimoiy hayot sharoitida tarkib topgan ijtimoiy munosabatlar sharoitida, ijtimoiy ong shakllari qaror topgan bir sharoitda bo'ladi, bola mehnat sharoitining ta'sirida bo'ladi, tevarak-atrofdagi kishilar bilan so'zlashib, aloqa qilib turadi. Go'dak bolaning o'zi mehnat qilmaydi, albatta. Ammo u mehnat sharoitida yashaydi va

o'sadi. Bolaning atrofida ijtimoiy ishlab chiqarish mahsuli bo'lgan narsalar turadi; u mehnat samaralaridan foydalanadi; katta yoshli kishilar bola uchun mehnat qiladilar, so'ngra bola voyaga yetib, mehnatning biron turiga kirishadi, mehnatga biron munosabatda bo'ladi. Xuddi shuningdek, bola tug'ilgan kuniyoq tilga kirmaydi. Ammo boshqa kishilar bolaning oldida unga murojaat qilib so'zlaydilar. Bola so'zlashuvchilar orasida o'sadi, so'ngra bola ma'lum yoshga yetgach tilga kirib, so'zlashadigan bo'lib qoladi.

O'sayotgan bola tilni bilib oladi, tilning yordami bilan esa avvalgi nasl-larning to'plagan moddiy va ma'naviy tajribasini bilib oladi, ayni vaqtda o'zining psixik kuchlarini ham kamolga yetkazadi.

Odam kamolga yetadigan muhit qandaydir o'zgarimas bir narsa emas. Har bir odamning, har bir bolaning ongi o'zgaruvchi muhit ta'sirida kamol topadi. Sinfy jamiyatda bu muhit sinfy bo'ladi. Shu sababli, aniq muhitga qarab, o'sayotgan odam ongi ham har xil tarkib topadi va kamolga yetadi.

Hamma sharoitda bola bolaligicha, yigit-yigitligicha qoladi, albatta. Ammo ijtimoiy hayot, turmush va madaniyat sharoitiga qarab, tarbiyaga qarab, o'smirlar va yigit-qizlarning xususiyatlari tarkib topadi.

Ta'lim va tarbiya

Tevarak-atrofdagi ijtimoiy muhit odamning o'sayotgan ongiga, asosan, uyushgan tartibda ta'sir etadi. Ijtimoiy formatsiya qancha yuqori bo'lsa, ijtimoiy muhitning o'smir avlod ongiga uyushgan tartibdagi ta'siri shuncha katta bo'ladi.

Inson jamiyati bolalar ongiga asosan tarbiya va ta'lim yo'li bilan uyushgan ta'sir ko'rsatadi. Bola tevarak-atrofdagi kishilar bilan xilma-xil o'zaro munosabatlarga kirishar ekan, go'dakligidanoq bilim, mahorat va malaka orttira boshlaydi. U avval oila sharoitida yoki maktabgacha tarbiya muassasasida, so'ngra maktabda o'qiydi, ta'lim oladi. Tevarak-atrofdagi muhit (tabiat va jamiyat), mehnat va til odam shaxsini kamolga yetkazadigan sharoit bo'lish bilan birga, bola o'sgan sayin maktabda o'rganadi, shuningdek, tarbiya vositasi sifatida foydalaniladi.

Ta'lim va tarbiya odamni kamolga yetkazadigan asosiy yetakchi faktordir. Buning sababi shular:

1. Organizm o'sishining o'zi va muhitning stixiyali ta'siri berolmaydigan narsani odam ta'lim va tarbiya jarayonida oladi. Masalan, bola ona tilini tevarak-atrofdagi muhitning «stixiyali» ta'sirida ham bilib olishi mumkin. Ammo, o'qish-yozishni faqat maxsus ta'lim olish yo'li bilan o'rganishi mumkin.

Odam qo'l-oyog'ining xilma-xil harakatlari organizmning o'sishi bilan birga va shu organizm yashaydigan sharoitga qarab takomil etadi. Ammo, maxsus mehnat va texnik ko'nikma hamda malakalarini odam faqat o'qib-o'rganish yo'li bilan egallab oladi.

2. Odamning noqulay organik takomil natijasi bo'lgan nuqson ham ta'lim va tarbiya yo'li bilan zarur tomonga qarab o'zgartiriladi. Masalan, ba'zi bolalarning ayrim nuqsonlar bilan — ko'r, kar (kar-soqov, ko'r-kar-soqov) bo'lib tug'ilishi ma'lum. Ammo, maxsus tashkil etilgan ta'lim va tarbiya yordami bilan bunday bolalar aqli to'la-to'kis o'sadi. Bunga ko'r-kar-soqov Olga Skoroxodova yorqin misol bo'la oladi. Olga o'qib, oliy ma'lumot oldi, bir qancha ilmiy asarlar va she'r to'plamlari yozdi.

3. Muhitning stixiyali salbiy ta'sir etish natijasi bo'lgan kamchiliklar ham ta'lim va tarbiya yo'li bilan zarur tomonga o'zgartiriladi. Masalan, 9-10 yashar bolalarda ba'zan muhit ta'siri bilan ba'zi yomon odat va mayllar — tamaki chekish, karta o'ynash, so'kinish va shunga o'xshash yaramas odatlar paydo bo'lishi mumkin.

Maxsus pedagogik usullar bilan ta'sir etib, bu yaramas odat va mayllarni bartaraf qilish va o'rniga boshqa yaxshi odatlarni singdirish mumkin.

4. Ta'lim va tarbiya shaxs taraqqiyotida progressiv ahamiyatga egadir. Muhitning stixiyali ta'siri odamning taraqqiyotini shu muhit darajasiga yetkaza oladi. Ta'lim va tarbiyada shu progressiv jamiyat darajasidan tashqariga chiqadigan maqsadlar (ideyalar) qo'yiladi. Masalan, pedagogik sistemamizda kelajak kishilarini, yanada mukammal kamol topgan shaxsni yetishtirishni maqsad qilib qo'yamiz. Bunday maqsad yosh avlodda psixikaning kamolga yetish xususiyatlarini ham belgilab beradi, yoshlarda haqiqiy maqsadga intilish, yashash va ishlashga intilishning taraqqiy etishini ta'minlaydi. Shunday maqsad qo'yilar ekan, tarbiya va ta'lim shaxs taraqqiyotida yoshda progressiv ahamiyatga ega bo'ladi.

5. Ta'lim jarayonida bolalar o'z aqlini ilm bilan boyitib, bir qancha mahorat va malaka olib, shu bilan birga o'zlari ham kamol topadilar.

Bolalarning kamolga yetish darajasi biror bilim va malakalarni o'zlashtirish imkoniyatiga bog'liq. Bilim va malakalarni o'zlashtirish jarayoni esa o'z navbatida bolalarning jismoniy va ma'naviy jihatdan kamol topishiga imkon beradi.

Ta'lim jarayonida bolalarning iroda va ma'naviy sifatleri takomillashadi, ularning dunyoqarashi tarkib topadi. Ta'lim — odamning tabiiy qobiliyatlarini uyg'otish va rivojlantirish uchun muhim shartlardan biridir.

Odamning o'z faoliyati

Har bir shaxsning kamolga yetishi faqat organizmning o'sishiga, muhit hamda ta'lim va tarbiya vositalarining ta'sir etishiga bog'liq bo'lish bilangina qolmaydi; har bir shaxsning kamol topishi shu kamolga yetayotgan kishining faol ishtiroki bilan bo'ladi. Bu faoliyat avvalo shunda ko'rinadiki, bola muhitning, tarbiyachilar va o'qituvchilarning o'ziga ko'rsatayotgan ta'siriga ijobiy yoki salbiy munosabatda bo'ladi.

Bolaning tashqaridan bo'ladigan ta'sirlarga biror munosabatda bo'lishi avval organizmning tuzilish va faoliyat xususiyatlariga, shuningdek, unda

kelib chiqqan ehtiyojlarga bog'liq. O'sayotgan organizmning xususiyatlariga va paydo bo'layotgan ehtiyojlariga qarab, bolaning ba'zi psixik xususiyatlari yoshlik davridan tarkib topa boshlaydi. Shunga qarab, takomil etayotgan odam o'ziga ko'rsatiladigan ta'sirlarni bolalik davridanoq, turlicha va turli darajada o'zlashtiradi. Bola hayotining dastlabki kunlaridanoq ko'rinadigan faol munosabat keyinchalik faoliyatga aylanadi. Bu faoliyat esa odamning tevarak-atrofdagi tabiiy muhitga, ijtimoiy muhitga va ayrim kishilarga ta'sir etishi demakdir. Agar bola mutlaqo qimirlamay turaversa (amalda bunday bo'lishi mumkin emas, albatta) psixikasi taraqqiy etmagan bo'lar edi.

Har bir zotning o'z taraqqiyoti uning kamolga yetishida katta rol o'ynaydi. Odamning o'z taraqqiyoti faoliyatda yuzaga chiqadi. Odamning o'z taraqqiyoti yosh sayin ongli jarayonga aylanib, faoliyatning o'z-o'zini tarbiyalash degan maxsus turiga aylanadi. Odam boshqalarni tarbiyalash bilangina qolmay, o'z-o'zini ham tarbiyalaydi. Shuning uchun har bir odam umrining qandaydir yoshidan boshlab qandaydir darajada, maktab yoshidan boshlab esa o'zining xatti-harakatiga tegishli tarzda javobgar bo'ladi.

Yosh psixologiyasi degan maxsus fan odam psixikasining yosh sayin taraqqiy etishini tekshiradi. Bu fan odam yoshining turli bosqichlarida psixikaning ketma-ket taraqqiy etish xususiyatlari va qonuniyatlarini o'rganadi. Odam umri davomida (ontogenezda) ong va shaxs ketma-ket qanday tarkib topishini tekshirish, odam yoshining har bir bosqichida go'daklik davridan tortib to keksayguncha bu psixika strukturasi qanday spetsifik xususiyatlari borligini bilish, odam psixikasining yoshga qarab taraqqiy etishi qanday faktorlarga bog'liq ekanligini aniqlash yosh psixologiyasining vazifasidir.

Yosh psixologiyasi sistemasida bolalar psixologiyasi alohida muhim o'rinni egallaydi. Bu fan chaqaloqlik, go'daklik, maktabgacha tarbiya yoshi, maktab yoshida psixika qanday taraqqiy etishini o'rganadi. Bu o'sish davrlari odam shaxsi va ongining tarkib topish davri hamdir.

Psixologiyaning maxsus sohalari «Yoshlar psixologiyasi», «Kattalar psixologiyasi», «Keksalar psixologiyasi» ham yosh psixologiyasi sistemasida o'ziga munosib o'rinni egallaydi.

IV. SHAXS

Shaxs deb aniq bir kishini aytamiz. Har bir kishi jamiyat a'zosi bo'lib, tarixan tarkib topgan muayyan ijtimoiy munosabatlar sharoitida yashaydi va ishlaydi. Shaxsni ta'riflaydigan muhim psixologik belgilarga to'xtab o'taylik.

Shaxsning ijtimoiyligi, ongi va o'zini anglashi

Odamning shaxs sifatidagi asosiy belgisi uning ijtimoiyligi, shu bilan birga psixik hayotning yuksak shakli bo'lgan ongi va kishilarning o'zaro

so'zlashib aloqa qilish vositasi bo'lgan tilidir. Inson hayotida o'zaro munosabatlar muhimdir.

Shuningdek, o'zaro munosabatlaridan qat'i nazar, tug'ilish paytidanoq unga shaxsning butun asosiy psixik mazmuni xosdir, go'yo har bir odam o'zining tayyor «meni» bilan, o'zini anglashga tayyor bo'lib tug'ilgan deb da'vo qiluvchi idealistik qarashlarga umuman qarshi qaratilgandir.

Jamiyatdan tashqarida odam odam bo'lolmaydi va kishilar o'rtasidagi ijtimoiy aloqa ularning amaliy faoliyatidagi, ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonidagi munosabati bilan belgilanadi. Odam boshqa kishilarga munosabatda bo'lish tufayligina ongliroq bo'lib qoladi va uning psixik hayoti muayyan mazmunga ega bo'ladi. Ana shu munosabatlar nechog'li mazmundor va rang-barang bo'lsa, odamning psixik hayoti ham shunchalik mazmundor va rang-barang bo'ladi. Odam ongining yuksak belgisi – uning o'zini anglashidir, odamning o'zini anglashi ham shaxsning muhim belgisidir. Shaxsning o'zini anglashi shundan iboratki, odam jamiyatda taraqqiy etar va ishlar ekan, tevarak-atrofdagi muhitda o'zining individligini, subyektivligini ajratadi. Odam tevarak-atrofdagi olamni biluvchi va shu dunyoga ta'sir etuvchi zot sifatida har bir odam subyektdir, odamning idrok etadigan, tasavvur qiladigan, fikr yuritadigan, tilga oladigan va ta'sir ko'rsatadigan narsasi uning uchun obyektidir. Odamning o'zini anglashi subyektiv ravishda o'zini «men» deb his qilishida ifodalanadi.

Odam ijtimoiy zot bo'lganligidan unga o'zini anglash qobiliyati xosdir. Ammo odam jamiyatning bir a'zosi va olamning bir qismidir, shu sababli odam tevarak-atrofidagi olamdan ajratsa ham, ayni vaqtda shu olam bilan bog'langanligini anglaydi. Odam o'z tevarak-atrofidagi olamdan o'zini ajralgan holda o'zini «men» deb anglay olmaydi, chunki odam ongining, o'zini anglashining, «men»ining mazmuni o'sha odam atrofidagi real-voqelik in'ikosidir.

Shaxsning o'zini anglashi shunda ifodalanadiki, odam tevarak-atrofdagi olamda o'zini ajratish bilan bir vaqtda, o'zining shu olamga uzviy ravishda bog'langanligini anglaydi, o'ziga, o'z faoliyatiga va o'z vazifalariga anglab-bilib munosabatda bo'ladi.

Shaxsning o'zini anglashi, «men» deb his qilishi hamisha muayyan mazmuni bilan yuzaga chiqadi. O'zining borligini anglashi, odamning o'zini kim deb bilishi – o'quvchi, ishchi, o'qituvchi, muhandis va shunga o'xshash deb anglashi, o'zining o'tmishini va kelajagini anglashi, boshqa kishilar bilan o'zaro munosabatini anglashi, o'z huquq va burchlarini anglashi, o'zining fazilat va kamchiliklarini va shunga o'xshashlarni anglashi o'zini anglashga kiradi. Shaxs o'zini anglaganligidan o'zini-o'zi kuzata oladi va o'zini-o'zi bilib oladi, ko'nglidan o'tgan kechinmalarni tushuna oladi, o'zining xatti-harakatlariga o'zi tanqidiy ko'z bilan qaray oladi. Shaxsning o'zini anglashi va o'zini bilishi o'z xulq-atvorini boshqarish uchun zarur

shartdir, o'zini-o'zi tarbiyalash uchun o'z aqlini o'zi o'stirishi uchun zarur shartdir.

Shaxsning biron maqsadni ko'zlashi va dunyoqarashi

Shaxsning belgisi va o'zini anglashining mazmuni — uning biron maqsadni ko'zlashi, shunga intilishidan iborat.

Shaxsning muhim xossasi shuki, u biron maqsadni ko'zlaydi, shu maqsadga intiladi. Shaxs hamisha biron narsaga, biron maqsadga, biron obyektga ko'z tikadi, unga intiladi, voqelikning real sohalari ana shunday obyekt bo'ladi, ammo haqiqatda yo'q bo'lgan, xomxayoldan kelib chiqqan narsalar ham shunday obyekt bo'lmog'i mumkin.

Shaxs o'z hayotida muayyan bir ideal uchun, kishi istiqbolning o'z umrida amalga oshirish lozim deb hisoblaydigan va amalga oshiradigan barkamol obrazi uchun intiladi va shuni o'ziga oliy maqsad qilib oladi. Odam shu maqsadni deb yashaydi va hayotining ma'nosi shunda deb biladi. Odamning intilishlari, hayot maqsadi muayyan va barqaror maqsad bo'lishi uchun shu yuksak ideal ham xomxayol mahsuli bo'lmasdan, balki haqiqatan ham hayotiy, barqaror va doimiy ideal bo'lishi kerak. Yuksak ideal yoki oliy maqsad kishining dunyoqarashidan kelib chiqqandagina barqaror va ideal bo'la oladi.

Dunyoqarashning bo'lishi ham shaxsning muhim belgisidir. Dunyoqarash odamning tabiat va ijtimoiy hayot hodisalari haqidagi qarashlari, tasavvurlari va tushunchalari sistemasidir.

Sinfy jamiyatda yagona dunyoqarash yo'q va bo'lishi mumkin emas. Dunyoqarash tashqi olam va inson tafakkurining jarayonlari haqida muntazam qarashlar sistemasini beradi. Bu dunyoqarash fanning yutuqlariga va insoniyatning ko'p asrlik tajribasiga asoslanadi. Odamning ko'zlagan maqsadi, xatti-harakati dunyoqarashga mos bo'lib, shaxsning ehtiyojiga aylanganda bu dunyoqarash maslak bo'lib qoladi.

Ideallar (oliy maqsadlar) va dunyoqarashning mavjudligi ham odamning o'z ongiga qo'shiladi. Odam o'z ideallarini anglab, o'z dunyoqarashi va maslaklarini bilib olib, hayotda va jamiyatda tutgan o'rnini aniqlaydi, nimani deb yashayotganligini va ishlayotganligini; o'zini, o'z faoliyatini qay yo'ldan kamolga yetkaza borishi kerakligini, jamiyatda qanday kishi bo'lib yetishuvi zarurligini aniqlab oladi.

Odamning ehtiyojlari va mehnat

Shaxsning muhim belgisi faqat odamga xos maxsus ehtiyojlarning borligidir.

Ehtiyojlar odamning kun ko'rishi va yashashi uchun zarur narsalardir.

Odam yashamoq, kun kechirmoq uchun o'z ehtiyojlarini qondirishi kerak. Ehtiyojlar hayvonlarda ham bor. Ammo hayvonlarda faqat biologik, tug'ma ehtiyojlar bo'ladi — ovqatlanish, saqlanish, nasl qoldirish ehtiyojlari

bor, xolos. Odamda esa biologik ehtiyojlardan tashqari, yana yuksak ehtiyojlar — bilish ehtiyojlari, ijtimoiy ehtiyojlar, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi ehtiyojlar bor. Bu ehtiyojlar tug'ma ehtiyojlar emas — ular tarixan taraqqiy etgan. Ijtimoiy zot bo'lgan odamning biologik ehtiyojlari ham tarixiy taraqqiyot jarayonida sifat jihatdan o'zgargan.

Kishilarning ehtiyojlari ijtimoiy tuzum shakllarining taraqqiysiga qarab o'zgaradi. Har bir ayrim odamning ehtiyojlari ijtimoiy muhit, tarbiya va tajribasiga qarab taraqqiy etadi. Ehtiyojni qondirish jarayoni hayotning muhim bir tomonini tashkil etadi. Odam yuksak darajadagi ma'naviy ehtiyojlari borligi bilangina emas, balki o'zining ehtiyojlari (shu jumladan, biologik ehtiyojlarni ham) anglashi bilan ham hayvonlardan farq qiladi. Ehtiyojlar odamni g'ayratga kirgizadi, uning faoliyatini hamma turlariga dalda beradi.

Yuqorida aytilganidek, hayvonlar o'zining ehtiyojlarini tug'ma instinktiv harakatlar yordami bilan va instinktlar asosida vujudga kelgan ko'nikmalar yordami bilan qoniqtiradi. Odam shaxs bo'lganidan o'z ehtiyojlarini ongli, oqilona harakatlar yordami bilan qondiradi. Shu bilan birga, odam faqat insonga xos bo'lgan madaniy ijtimoiy ehtiyojlarinigina emas, balki tabiiy, biologik ehtiyojlarini ham oqilona qondiradi. Shu bilan birga, odamning harakati hayvonlar harakatidan tafovut qilib, ijodiy xarakterda bo'ladi. Hayvonlar tevarak-atrofdagi muhitga faqat moslashadi, undan tayyorini oladi. Odam muhitga moslashish bilangina qolmaydi, balki shu muhitni **qayta ko'radi, o'zgartiradi**, o'ziga moslashtiradi. Shaxsning oqilona iroda bilan bo'ladigan faoliyati ijodiy mehnatda sodir bo'ladi. Odam yangilik yaratadi, ijod qiladi, shu yangilikni tevarak-atrofdagi voqelikka qo'shadi, voqelikni o'zgartiradi va to'ldiradi.

Kishilarning ijtimoiy mehnat faoliyati tufayli yer sharining butun qiyofasi o'zgardi — yangi geografik muhit vujudga keldi, deyish mumkin.

Shaxsning individual xususiyatlari uning belgisi hisoblanadi. Har bir odamning o'ziga yarasha shaxsiy xususiyatlari bor. Bir-biriga o'xshaydigan, ammo tamomila bir xil bo'lmagan kishilar bor. Odamning individual xususiyatlari aqlida, hislarida, irodasida namoyon bo'ladi. Har bir odam o'ziga yarasha idrok etadi, eslab qoladi, o'ziga yarasha fikr yuritadi va so'zlaydi. Har kim turli hislarni o'ziga yarasha ko'ngildan kechiradi va turli sharoitda o'ziga yarasha ish qiladi. Har bir odamning o'ziga xos temperamenti va xarakteri, o'ziga yarasha individual layoqat-qobiliyatlari va qiziqish-havaslari bor.

Yuqorida aytilganlardan, shaxsning mohiyati faqat yuqorida ko'rsatilgan psixik belgilardan iborat ekan, degan ma'no chiqmaydi. Shaxsning tarkibiy qismi odam organizmi — gavdasidir. Odamni shaxs deb aytganimizda umuman odamni — uning ongi va organizmini nazarda tutamiz.

IKKINCHI QISM

BILISH PSIXIK JARAYONLARI

IV bob. SEZGILAR

I. SEZGILAR HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Tevarak-atrofimizda bo'lgan va bizga ta'sir etib turadigan narsa va hodisalarning xilma-xil xossalari bor. Bu xossalari ko'ruv, eshituv, tuyg'u organlari va shunga o'xshash sezgi organlari yordami bilan ongimizda bevosita aks etadi. Sezgi organlarimizga ta'sir etadigan narsalardagi ayrim xossalarning miyamizda shu tariqa bevosita aks etishi sezgi deb ataladi. Biz qizil, yashil ranglarni, shirin, achchiq ta'mlarni, og'ir-yengilni, issiq-sovuqni va shu kabilarni sezamiz. Sezgi organiga ta'sir etib, sezgini vujudga keltiradigan har bir narsa (yoki hodisa) **qo'zg'ovchi** deb ataladi, uning ta'siri esa **qo'zg'alish** deb yuritiladi.

Sezish jarayoni quyidagicha ro'y beradi: 1) narsa yoki hodisalar sezgi organlariga (retseptorga) ta'sir etib, tegishli sezuvchi nervning chekka (periferi) uchlarini qo'zg'aydi; 2) shu yerda kelib chiqqan qo'zg'alish o'sha nervning o'tkazuvchi yo'li orqali bosh miya po'stining tegishli markaziy hujayralar sistemasiga o'tadi; 3) bu yerda nerv qo'zg'alishi psixik hodisaga, ya'ni sezgiga aylanadi.

Sezish jarayonining ana shu 3 bosqichi I.P. Pavlov tomonidan **analizator** deb atalgan sezuvchi nerv apparatining tuzilishiga muvofiq ravishda o'tadi. Yuqorida aytganimizdek, har bir analizator sezuvchi nervning chekka tarmoqlaridan, o'tkazuvchi yo'ldan va bosh miya po'stining markaziy hujayralaridan iborat. Analizatorning yuqorida ko'rsatilgan qismlaridan birortasi zararlansa, sezgi hosil bo'lolmaydi. Nomidan ham ko'rinib turibdiki, analizatorlar tevarak-atrofdagi olam ta'sirlarini analiz qilib beradi. Analizatorlar insonning ko'p asrlardan beri davom etib kelgan tarixida hayot uchun nihoyatda muhim bo'lib kelgan qo'zg'ovchilarni boshqa qo'zg'ovchilardan ajratadi, ularni bir-biridan ayirib beradi.

Har bir sezgi odatda xush yoki noxush tuyg'ular bilan bog'langan bo'ladi. Bu sezgining **hissiy yoki emotsional toni** deb ataladi. Masalan, shirin narsa kishiga huzur beradi, taxir-bemaza narsa ko'ngilni behuzur

qiladi. Ba'zi sezgilarda hissiy ton juda kuchli bo'ladi. Masalan, ortiqcha to'yish, ochiqish, og'riq sezgilari shundaydir.

Sezish jarayonida tug'iladigan xush yoki noxush tuyg'u ayni vaqtda organizmning qo'zg'ovchi ta'siriga javoban reaksiyasiga sabab bo'ladi (bu reaksiya ba'zan arang bilinadi). Bu reaksiyalar bolalik davrida, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Ana shu reaksiyalarga qarab, bolalarning biron sezgini boshdan kechirayotganini bilamiz. Ana shu reaksiyalarning borligi sezgining nerv-fiziologik mexanizmi refleksdan iborat ekanligini ko'rsatadi.

II. SEZGI TURLARI

Sezgilar xilma-xil bo'ladi. Turli-tuman sezgini qaysi sezgi organlari yordami bilan hosil qilsak, ularni o'sha organlarga qarab odatda, quyidagi turlarga, ya'ni ko'rish sezgilari, eshitish sezgilari, hid bilish sezgilari, ta'm (maza) bilish sezgilari, teri sezgilari, muskul-harakat sezgilari va organik sezgilarga ajratiladi. Sezgi organlari qayerda ekanligiga va qayerdan qo'zg'alishiga qarab, ularni uch guruhga ajratish mumkin: eksteroretseptorlar, proprioretseptorlar va interoretseptorlar.

Eksteroretseptorlar organizmning sirtida bo'ladi – ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm (maza) bilish, teri sezgisi, muskul harakat sezgisi va organik sezgi organlari shu jumladandir.

Bu a'zolar tashqi sezgi a'zolari deb ataladi. Organizmimizdan tashqaridagi narsa va hodisalarning xossalari ana shu a'zolar yordami bilan aks ettiriladi. Shu a'zolar orqali kelib chiqadigan sezgilar (ko'rish, eshitish sezgilari va hokazo) **eksteriorseptiv** sezgilar deb ataladi.

Proprioretseptorlar muskul, pay va boylamlarda bo'ladi. Organizmimiz va undagi ayrim a'zolarning turli harakatlarini va vaziyatini ana shu a'zolar yordami bilan sezamiz. Bu a'zolar **proprioretseptiv** sezgilar deb ataladi. Muskul harakat sezgilari (knestetik sezgilar) va muvozanat sezgilari (statik sezgilar) shular jumlasidandir.

Interoretseptorlar gavdamiz ichidagi organlar – teri, me'da, ichak, jigar, o'pkada bo'ladi. Ovqat hazm qilish, nafas olish, qon aylanish organlari va shunga o'xshash ichki organlardagi jarayonlar (qo'zg'alishlar) vujudga keltiradigan sezgilar shu retseptorlar yordami bilan belgilanadi. Bu sezgilar **interoretseptiv sezgilar** deb ataladi. Organ sezgilar degan sezgilar shu jumladandir.

Ko'rish sezgilari

Rang va yorug'likni sezish ko'rish sezgilariga kiradi. Biz sezadigan ranglar xromatik va axromatik ranglarga bo'linadi.

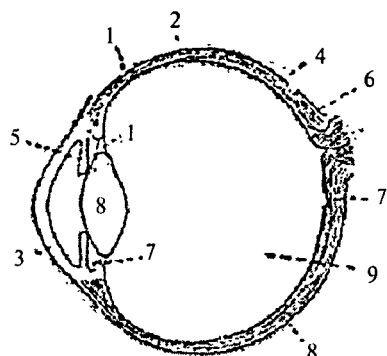
Yorug'lik nurlari uchburchak shisha prizma orqali o'tib, singanda hosil bo'ladigan ranglar **xromatik** ranglar deb ataladi. Xromatik ranglar kamalak

ranglari bo'lib, bunga qizil, zarg'aldoq, sariq, yashil, havo rang, ko'k va binafsha ranglar kiradi. Bu ranglarning turlari nihoyatda xilma-xil bo'lib, juda ko'pdir.

Oq rang bilan qora rang, shuningdek, xilma-xil hamma kulranglar **axromatik ranglar** deb ataladi.

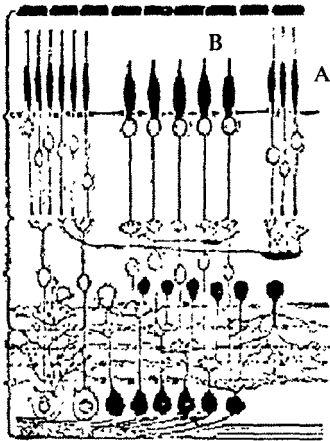
Ko'rish sezgilarining organi — ko'zdir. Bu organ ko'z **soqqasi** bilan undan chiqadigan ko'ruv nervidan iborat. Ko'z soqqasida uchta parda, ya'ni: tashqi, tomirli va to'r parda bor. Tashqi pardaning tiniqmas (oq) qismi sklera (qotgan yoki qattiq parda) deb ataladi. Tashqi pardaning oldingi birmuncha qavariq qismi **tiniq (muguz) parda** deb ataladi.

Tashqi pardaning orqasida **tomirli parda bor**. Tomirli pardaning oldingi qismi **rangdor parda** deb ataladi. Rangdor pardaning rangiga qarab, kishilarning ko'k ko'z, qo'y ko'z, qora ko'z deb ataymiz va hokazo. Rangdor pardaning o'rtasida yumaloq teshik bor, qorachiq deb ataladigan ana shu teshikdan ko'zning ichiga yorug'lik nurlari o'tadi. Yorug'likning ozko'pligiga qarab, qorachiq kengayishi va torayishi mumkin. Ko'zning uchinchi pardasi — to'r parda bo'lib, u ko'z soqqasining deyarli butun ichki yuzasini qoplaydi. Qorachiq bilan rangdor pardaning orqasida ikki tomoni qavariq, tiniq, jism — ko'z **gavhari** turadi, yorug'lik nurlari ko'z gavharida turib sinadi va natijada to'r pardaga narsaning aksi (surati) tushadi. Halqa shaklidagi ko'priksimon muskulning uzayishi va qisqarishi tufayli gavhar goh yassilanadi, goh qavaradi: narsa ko'zdan uzoqlashtirilganda gavhar deyarli yassi bo'lib qoladi, narsa ko'zga yaqinlashtirilganda esa gavhar deyarli shar shakliga kiradi. Ko'z gavharida shunday xossa borligidan, yaqindagi narsalarning aksi ham, uzoqdagi narsalarning aksi ham gavhardan o'tib, xuddi to'r pardaga tushadi. To'r parda rangni va yorug'likni sezish uchun asosiy ahamiyatga ega. Ko'ruv nervining tarmoqlari to'r pardada joylashgandir. Bu tarmoqlarning chekka uchlarida maxsus nerv hujayralari — shaklan tayoqcha va kolbachaga o'xshagani uchun **tayoqchalar va kolbachalar** deb ataladigan hujayralar bo'ladi (13-rasm). Odam ko'zining to'r pardasida 130 millionga yaqin tayoqcha va 7 millionga yaqin kolbacha bor.

12-rasm. Ko'zning sxematik kesigi:

- 1—ko'rish nervi; 2—to'r parda;
- 3—muguz parda; 4—oqsil parda;
- 5—rangdor parda; 6—tomirli parda;
- 7—sariq dog'; 8—gavhar;
- 9—shishasimon jism.

13-rasm. Ko'z to'rdasi-ning tuzilishi:
A—tayoqchalar, B—kolbachalar.

Kolbachalarning yorug'likka sezgirligi kuchli emas. Kolbachalar yordami bilan biz faqat ravshan (kunduzgi) yorug'likda ko'ramiz. Xromatik ranglar kolbachalar yordami bilan ko'riladi. Shu sababli, kolbachalar **kunduzgi yorug'likda ko'rish yoki rangni ayirish apparati** deb ataladi. Tayoqchalar esa, aksincha, yorug'likni yaxshi sezadigan bo'lib, eng xira yorug'likni ham seza oladi.

Tunda, qosh qorayganda va umuman xira yorug'likda tayoqchalar yordami bilan ko'ramiz. Tayoqchalar — **g'ira-shirada ko'rish** apparatlaridir. Tayoqchalar yordami bilan faqat axromatik ranglar ko'riladi. Shu sababli, g'ira-shirada xromatik ranglar yaxshi bilinmaydi yoki butunlay bilinmaydi, natijada hamma narsalar bizga kulrang bo'lib ko'rinadi

To'r pardaning eng sezgir joyi — **sariq dog'ning** asosan kolbachalar bilan to'lgan

markaziy chuqurchasidir. Nimaning aksi (surati) sariq dog'ga tushsa, o'sha narsani hamma narsadan ko'ra ravshanroq ko'ramiz. Biron narsaga tikilganimizda ko'z muskullarining yordami bilan ko'zimiz shunday buriladiki, natijada o'sha narsaning aksi, albatta, har bir ko'zimizdagi to'r pardaning sariq dog'iga tushadi. Bunday ko'rishni **to'g'ridan ko'rish** deyiladi. Narsalar suratining sariq dog'dan tashqarida — to'r pardaning yon qismlarida aks etishi **yondan ko'rish** deb ataladi.

To'r pardaning bir joyida rangni va yorug'likni sezadigan tayoqchalar bilan kolbachalar mutlaqo yo'q. Bu — ko'ruv nervining ko'z soqqasidan chiqish joyidir. To'r pardaning ana shu joyi yorug'likdan ta'sirlanmaydi va **ko'r dog'** deb ataladi.

Odatda, ko'r dog'ning borligini payqamaymiz, chunki narsaning bir ko'zdagi ko'r dog'ga tushadigan tasviri ikkinchi ko'z to'r pardasining sezgir joyiga to'g'ri keladi.

14-rasm. Ko'r dog'ni topish tajribasi.

14-rasmdan foydalanib, har kim o'z ko'zidagi ko'r dog'ni topishi mumkin.

KO'R DOG'NI TOPISH USULI

Ko'r dog'ni topish uchun rasm ko'zdan 25 – 30 *sm* uzoqlikka qo'yiladi, o'ng ko'zni yumib, chap ko'z bilan rasmning o'ng tomonida turgan doiragacha qaraladi. Suratni oldinga va orqaga dam-badam surib, shunday masofaga keltiriladiki, bunday masofada rasmdagi krestcha shakli ko'rinmay qoladi. Buning sababi shuki, krestchadan kelayotgan nur ko'zning ko'r dog'iga tushib qoladi.

Agar chap ko'zni berkitib, o'ng ko'z bilan krestchaga qaralsa, doiracha ko'rinmay qoladi. Tajriba vaqtida ko'zni chalg'itmaslik kerak, chunki ko'zning salgina chalg'ishi ham ko'r dog' harakatini o'zgartiradi, ko'z soqqasidan chiqadigan ko'ruv nervining tolalari yarim sharlardan o'tib, bosh miyaning ensa bo'lagiga boradi – bosh miya po'stining ko'ruv markazlari ham shu yerdadir.

Ko'rish sezgilarining fizik sababi

Ko'rish sezgisini hosil qiladigan fizik sabab – yorug'likdir, ya'ni elektromagnit to'lqinlaridir. Bu to'lqinlar turlicha uzunlikda bo'lib, vaqt birligi hisobi bilan (bir soniya ichida) tebranish tezligi (chastotasi) ham har xil yorug'lik to'lqinlarining uzunligini millimikron (millimetrning million-dan bir bo'lagi) hisobi bilan o'lchanadi. Odam ko'zi sezadigan ranglar taxminan 380 millimikrondan 780 millimikrongacha uzunlikdagi to'lqinlarning ta'siri bilan hosil bo'ladi. Yorug'lik to'lqinlarining tebranish tezligi darajasi (chastotasi) bu to'lqinlarning soniyasiga necha million marta tebranishiga qarab o'lchanadi. Eng uzun to'lqinlar (uzunligi 780 millimikron bo'lib, soniyasiga 450 billion marta tebranadigan to'lqinlar) qizil rang sezgisini hosil qiladi. Eng kalta to'lqinlar (uzunligi 380 millimikron bo'lib, soniyasiga 750 billion marta tebranadigan to'lqinlar) binafsha rang sezgisini hosil qiladi.

Spektrdagi ayrim ranglarni ko'rish sezgisi yorug'lik to'lqinlari (millimikron hisobi bilan) quyidagicha uzunlikda bo'lganda hosil bo'ladi: to'lqin uzunligi 780–610 millimikron bo'lganda – qizil rang, 610 – 590 millimikron bo'lganda – zarg'aldoq rang, 590–575 millimikron bo'lganda – sariq rang, 560–510 millimikron bo'lganda – yashil rang, 480–470 millimikron bo'lganda – havorang, 470–450 millimikron bo'lganda ko'k rang, 450–380 millimikron bo'lganda – binafsha rang seziladi.

Ko'rish sezgilarining xossalari. Yorug'lik to'lqinlarining turlicha qo'shilishi va turlicha ta'sir ko'rsatishi umumiy rang toniga, seziladigan ranglarning ochiqlik va to'qlik darajasiga ta'sir etadi. Barcha xromatik ranglar shu xossalarga qarab ajratiladi. Axromatik ranglar faqat ochiqlik

darajasi bilan farq qiladi. Rang toni deb bir rangni ikkinchi rangdan farq qiladigan spetsifik sifatiga aytamiz. Rang toni ko'zga ta'sir etadigan yorug'lik to'liqining uzunligiga bog'liq. Odam ko'zi rang toni jihatidan 150 ga yaqin har xil tuslarni ajrata oladi.

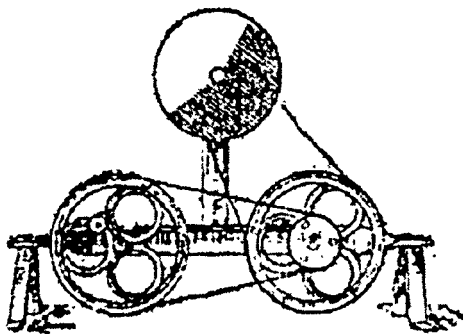
Ochiqlik deb, muayyan rangni qora rangdan farq qilish darajasiga aytamiz. Ochiqlik — qaytarish koeffitsiyentlariga, ya'ni narsa yuzasiga tushadigan yorug'likning necha foizi o'sha yuzadan qaytishiga bog'liq. Oq rang eng ochiq rang hisoblanadi, chunki oq yuza o'ziga tushadigan yorug'likning deyarli hammasini qaytaradi. Qora rangning ochiqligi eng kam bo'ladi. Chunki qora yuza o'ziga tushadigan yorug'likni deyarli butunlay qaytarmaydi. Qulay sharoitlarda odam ko'zi ranglarning ochiqligiga qarab qora bilan oq rang o'rtasidagi 200 tacha tusni ajrata oladi.

Seziladigan ranglarning ravshanligi ochiqlikdan farq qilishi kerak. Rangning ravshanligi ko'zga ko'rinib turgan rangli narsaning yaxshi yoki yomon yoritilib turishiga bog'liq bo'lgan ochiqlikdir. Ma'lum darajada quyuq bo'lgan har bir rangning ko'z ilg'aydigan ravshanlik darajasi 600 ga yetadi.

Rangning quyuqligi deb, ma'lum bir rangning ochiqlik jihatidan o'zi bilan bir xildagi kulrangdan qay daraja farq qilishini (yoki o'xshashligini) aytamiz. Boshqacha aytganda, rangning quyuqligi deb muayyan rang tonining yaqqollik darajasiga aytamiz. Rangning quyuq bo'lishi muayyan yuza rangi uchun xos spetsifik nurlar miqdori bilan o'sha yuzadan qaytadigan yorug'lik nurlarining umumiy miqdori o'rtasidagi nisbatga bog'liq. Muayyan yuzaning rang tonini belgilab beradigan nurlar yuzadan qancha katta joy egallasa, seziladigan rang shuncha to'qroq bo'lib tuyuladi. Rang tonini belgilab beradigan nurlarning kamayishi natijasida avvalgi to'q rang-

ning tobora ochlashib borishiga biror xromatik rangdan (masalan, qizil rangdan) sof oq rangga o'tish orasida uchraydigan rang tuslari misol bo'la oladi. Eng quyuq, eng to'q rang eng chekkadagi (qizil) rang bo'ladi; boshqa ranglar oq rangga yaqinlashgan sayin to'qligi ketib, tobora oqarib borib, oxiri sof oq rangga o'tadi.

Ranglarning aralashib ketishi, ko'z to'r pardasining biron joyiga turli uzunlikdagi yorug'lik nurlari bir yo'la ta'sir etganda

15-rasm. Ranglarni aralashtiradigan charx.

sodir bo'ladi. Shuning natijasida biz faqat bir rangni sezamiz, lekin bu rang aralashib ketgan ranglarning hech biriga o'xshamaydigan, alohida rang bo'ladi. Ikkita xromatik rangning aralashib ketishidan nim rang hosil bo'ladi. Masalan, qizil rang bilan sariq rangning aralashishidan zarg'aldoq rang hosil bo'ladi, qizil rang bilan ko'k rangning aralashishidan binafsha rang hosil bo'ladi va hokazo. Spekrtdagi hamma ranglarning aralashishidan neytral oq rang hosil bo'ladi. Spekrtdagi ba'zi ranglarning ikkitasini qo'shib, xuddi boyagidek oq rang yoki och kulrang hosil qilish ham mumkin. Masalan, spekrtdagi har bir rang o'ziga mos boshqa rang bilan qo'shilib, axromatik oq rang yoki kulrang hosil qiladi. Bunday ranglar qo'shimcha ranglar deb ataladi. Qizil rang bilan och havo rang, ko'k rang bilan sariq rang bir-biriga qo'shilib, qo'shimcha ranglar hosil qiladi. Ranglarning aralashib ketishidagi ana shu qonuniyatlarining hammasini rangdor doiralalar deb ataluvchi doiralarni maxsus asbobga kiygizib tekshirib ko'rish mumkin. Bu asbob «ranglarni aralastiradigan charx» deb ataladi.

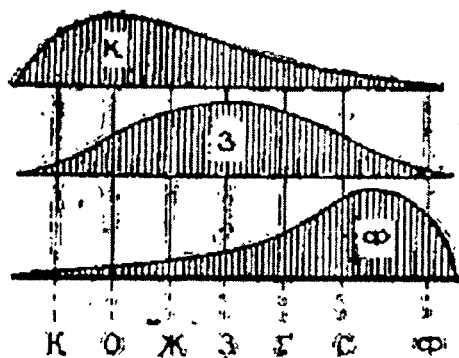
Charx tez aylanganda o'sha doiralardagi har xil ranglar aralashib, muayyan ranglar hosil qiladi. Ranglarning aralashib ketishi – periferik jarayon emas, balki markaziy jarayon ekanligi hozirgi vaqtda aniqlandi. Ranglarning binokulyar aralashib ketish faktlari shundan dalolat beradi. Agar bir ko'zga sariq rang, ikkinchi ko'zga ko'k rang to'g'ri tutilsa, ranglarning oddiy aralashib ketishidagi kabi kulrangni sezamiz.

Ko'rish sezgisi jarayoni

Rang va yorug'likni ko'rish organining yordami bilan sezish jarayoni qanday voqe bo'ladi? Rang va yorug'lik sezish jarayonlarining o'z xususiyatlari bor.

Rang sezish jarayonlarini tushuntirib beradigan eng mashhur nazariya «uch rangni ko'rish» nazariyasidir. Bu nazariyaning asosiy qonun-qoidalarini rus olimi M. V. Lomonosov 1756-yildayoq bayon qilib bergan edi. Ma'lum nemis fiziologi va fizigi Gelmgolts Lomonosovdan 100 yil keyin o'sha nazariyani to'la bayon qilib berdi. Bu nazariyaga ko'ra, to'rpardaning kolbachalarida uchta asosiy element bor. O'sha elementlardan birining alohida qo'zg'alishi qizil rang sezgisini, ikkinchi birining qo'zg'alishi yashil rang sezgisini va uchinchi birining qo'zg'alishi binafsha rang sezgisini hosil qiladi. Yorug'lik to'lqinlari birdaniga uchta elementni bir xilda qo'zg'asa, oq rang sezgisi hosil bo'ladi. Lekin, yorug'lik to'lqinlari ikki yoki uch elementga ta'sir etsa-yu, ammo bu ta'sir bir tekisda bo'lmasa, u holda sezuvchi elementlardan har birining qanchalik qo'zgalganligiga qarab, har xil rang sezgilari hosil bo'ladi.

Yuqoridagi rasm turli ranglarning qanday sezilish jarayonini yaqqol ko'rsatib beradi.

16-rasm. Uch rangni ko'rish nazariyasining sxemasi.

Spektrning rang sezuvchi elementlar qo'zg'alish kuchiga qarab hosil bo'ladigan ayrim ranglarining bosh harflari sxemada ko'rsatilgan. Sxemadagi figuralar rang sezuvchi elementlarning qo'zg'alish kuchini ko'rsatadi. «Uch rangni ko'rish» nazariyasi rang sezish jarayonlaridagi ko'ruv organining rolini ochib berishda eng ma'qul nazariya deb hisoblanadi. Ammo bu nazariya haqiqatda ehtimolga eng yaqin gipotezadir, chunki kol-bachalarda rang sezuvchi uch elementning borligi hali aniq isbot etilgan emas, balki faraz qilinadi, xolos.

Hozirgi vaqtda psixologlar va fiziologlar ranglarni sezish yolg'iz to'rdasidagi jarayonlar bilangina emas, balki boshqa miya po'stida bo'ladigan jarayonlar bilan ham bog'liq ekanligini isbotlashga harakat qilmoqdalar.

Yorug'lik sezishda ro'y beradigan spetsifik jarayonlar mukammalroq tekshirilgan. Tayoqchalarda ko'rish **purpuri** degan maxsus modda bor ekan. Ko'zga yorug'lik ta'sir etganda ko'rish purpuri kimyoviy yo'l bilan parchalanib, tarkibiy qismlariga bo'linib ketadi. Ko'rish purpurining shu tariqa parchalanish jarayoni ko'rish nervini qo'zg'ab, yorug'lik sezgisi hosil bo'ldi. Qorong'ida purpur yana tiklanadi.

Ko'rish sezgilaridagi maxsus hodisalar

Ko'rish sezgilaridagi bir qancha maxsus hodisalar ko'rish organidagi apparatlarning holatiga bog'liq. Rang kontrasti, «shapko'rlik» (qorong'ida va tunda yaxshi ko'ra olmaslik) va «rang ajratolmaslik» (rang turlarining farqiga bora olmaslik) shunday hodisalardan hisoblanadi.

Rang kontrasti. Qizil rangli kvadratni bir varaq oq qog'oz ustiga qo'yib tikilib qarasak, bir necha vaqtdan keyin shu kvadrat atrofida och havo rang hoshiyani, ya'ni qizil rangga qo'shimcha rangni ko'ramiz. Kontrast hodisasi ana shudir. Yuqorida keltirilgan misolda qo'shimcha rang asosiy rang bilan bir vaqtda seziladi. Bu bir vaqtdagi kontrastdir. Bundan tashqari, izma-iz kontrast bo'ladi. Masalan, qizil doiraga uzoq vaqt qarab turib, keyin oq yuzaga ko'z tashlansa och havo rang – sariq rangli doira, ya'ni qizil rangga qo'shimcha rang ko'ramiz. Buning teskarisini ham qilib ko'rish mumkin. Izma-iz kontrast hodisasi ana shudir.

Rang kontrastining hosil bo'lishiga sabab shuki, kishi uzoq qarab turganda kolbachalarning qizil rangni sezuvchi elementlari charchaydi, natijada ularning sezuvchanligi kamayadi. Ayni vaqtda qo'shimcha rangni sezuvchi elementlar qo'zg'alganicha qolaveradi, ularning sezuvchanligi kuchliroq bo'lib chiqadi. Shu sababli, ranglarning aralashish qonuniga muvofiq, qo'shimcha rang seziladi.

«**Shapko'rlik**» shundan iboratki, odam kechqurun va tunda xira ko'radi yoki butunlay ko'rmaydi. Bu hodisaning sababi shuki, to'r pardalaridagi tayoqchalar sust ishlaydi yoki butunlay ishlamaydi.

«**Rang ajratolmaslik**» xromatik ranglarni seza olmaslik va farq qila olmaslikdan iborat. Ba'zi bir kishilar ranglarni sira ayira olmaydigan bo'ladi. Bunday kishilar hamma ranglarni axromatik kulrangdek ko'radilar (xuddi fotografiyadagi singari). Ba'zi kishilar ranglarni qisman ayira olmaydigan bo'ladi. Bunday kishilar faqat ba'zi bir ranglarni ayira olmaydilar. Statistika ma'lumotlariga qaraganda, ranglarni ajrata olmaslik hodisasi erkaklar orasida taxminan 4 foiz va ayollar orasida 0,5 foiz uchraydi. Qizil va yashil rangni ayira olmaslik hodisasi ko'proq uchraydi. Binafsha rangni ajrata olmaslik hodisasi esa kamroq uchraydi. Ranglarni sira ayira olmaslik hodisasi juda kamdan-kam bo'ladi. Ranglarni ajrata olmaslik sababi shuki, ko'zning to'r pardasidagi kolbachalar ishlamaydi yoki qisman ishlaydi. Shapko'rlik va rang ajratolmaslik haqiqatan ham kolbacha va tayoqchalardagi nuqsonlarga bog'liq ekanligi turli hayvonlarning ko'rish organlarini maxsus tekshirishda tasdiqlanadi. Kunduzgi yorug'likda hayot kechiradigan hayvonlar (kaltakesaklar, ilonlar, tovuq, kaptarlar) ko'zining to'r pardasida faqat kolbachalar bo'ladi, ular kechasi hech narsani ko'rmaydi, tunda hayot kechiradigan hayvonlar (ko'rsichqon, ko'rkalamush, kirpilar, boyqushlar, ko'rshapalaklar) ko'zining to'r pardasida faqat taskchalar bo'ladi, ular kunduz kuni ko'rmaydi.

Eshitish sezgilari

Eshitish sezgilari tovushlarni sezishdan iboratdir. Tovushlar musiqiy tovushlarga (ashula tovushi, cholg'u asboblarning tovushi) va shovqinli tovushlarga (taraq-turuq, tars-turs, sharaq-shuruq, taqir-tuqur va boshqa shu kabi tovushlarga) bo'linadi.

Tovushlar oddiy va murakkab tovushlarga ham bo'linadi. Oddiy tovushlar tonlar (yoki mikrotovushlar) deb ataladi, masalan, kamertonni jaranglatganimizda tonni sezamiz. Ohangli tovushlar murakkab tovush bo'lib, ular bir necha tondan tarkib topadi. Shu tonlardan biri asosiy ton bo'lib, tovushning balandligini va kuchini belgilab beradi, boshqalari birligacha qo'shiluvchi tovushlar bo'lib, **obertonlar** deb ataladi. Obertonlar turli

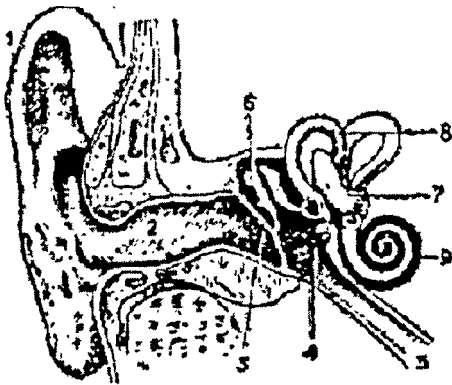
asboblardan, masalan, royal, skripka, gitaradan chiqadigan bir xil balandlikdagi tovushlarning o'ziga xosligini belgilaydi. Tovushlarning ana shu tariqa o'ziga xosligi **tembr** deb ataladi.

Nutq tovushlari ohangli tovushlar (asosan, unli tovushlar) bilan shovqinlardan iborat (shovqinlarda undosh tovushlar ko'proq bo'ladi). **Eshitish sezgilari** organi quloq bo'lib, u uch qismdan: tashqi quloq, o'rta quloq va ichki quloqdan iboratdir.

Tashqi quloq — quloq suprasi bilan eshituv yo'lidan iborat. Tashqi quloq havo to'lqinlarini yig'uvchi karnay desa bo'ladi. Tashqi quloq bilan o'rta quloq o'rtasida bir parda bor, u **nog'ora parda** yoki o'rta quloq pardasi deb ataladi. **O'rta quloq** — nog'ora parda va unga yopishgan uchta suyakcha: bolg'acha sandon va uzangidan iborat. Nog'ora parda, shuningdek, unga yopishuvchi suyakchalar (bolg'acha, sandon va uzangi) havo tebranishlarini ichki quloqqa o'tkazadi. O'rta quloq maxsus kanal (Yevstaxiy nayi) yordami bilan og'iz bo'shlig'iga va burun bo'shlig'iga tutashgan.

Ichki quloq yoki quloq labiranti o'zaro birlashgan uchta bo'lakdan iborat. Ichki quloqning yuqori qismi uchta yarim joyga kanaldan, o'rta qismi kameradan (u ichki **quloq dahlizi** deb ataladi) va pastki qismi chig'anoqdan iborat, ichki quloqning uchala bo'limi endolimfa nomli maxsus suyuqlik bilan to'la. Ichki quloqning asosiy qismi chig'anoq'idir. Chig'anoqning ichida Kortiy organi deb ataladigan bo'lakcha bor. Bu

organ gumbaz shaklida bo'lib, uning negizida asosiy **membrana** bor. Membrana — uzunligi sekin-asta qisqarib boruvchi elastik tolalardan iborat. Bu tolalar arfa yoki fortepianoning tarang tortilgan torlariga o'xshaydi. Asosiy membranani yuqori tomondan maxsus tayoqchasi hujayralar berkitib turadi, bu hujayralar Kortiy duralari deb ataladi. Asosiy membrananing tolalari endolimfaga eng ingichka qillari botib turadigan maxsus hujayralar yordami bilan Kortiy duralari orqali eshitish nerviga bog'lanadi. Eshitish markazlari bosh miya po'stining chakka bo'lagidadir.

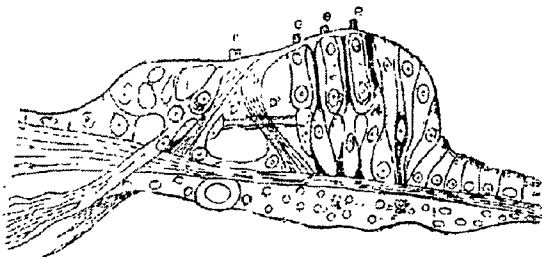
- 17-rasm. Quloqning tuzilishi:** 1. Quloq suprasi. 2. Tashqi eshitish yo'li. 3. Nog'ora pardasi. 4. O'rta quloq. 5. Yevstaxiy nayi. 6. O'rta quloq ichidagi suyuqlar. 7. Ichki quloq dahlizi. 8. Yarim doira kanallari. 9. Chig'anoq.

Eshitish sezgilarining fizik sababi

Eshitish sezgilarining fizik sababi — havo to‘lqinlarining harakati bo‘lib, bu havo to‘lqinlari tovush chiqaruvchi jismlar tebranganda hosil bo‘ladi. Musiqiy tovushlar to‘lqinlarning tekis, ritmik harakatlari natijasida hosil bo‘ladi, shovqinli tovushlar esa to‘lqinlarning notekis harakatlaridan tug‘iladi.

Tovush balandligi asosiy tonning balandligi bilan belgilanadi. Ton balandligi tovush to‘lqinlarining vaqt birligi hisobi bilan tezlik darajasiga (chastotasiga) bog‘liq. Tovush chiqaruvchi jismlar tebranish tezligi (chastotasi) qancha ko‘p bo‘lsa, eshitiladigan tovush shuncha yuqori bo‘ladi. Sekundiga 16–20 dan tortib 20000–22000 tebranish bo‘lganda odam qulog‘i tonlarni seza oladi. Sekundiga 100 dan tortib, 5000 gacha tebranuvchi o‘rtacha balandlikdagi tonlarning farqi, ayniqsa, yaqqol seziladi. Musiqa asboblari (royal) soniyasiga 20 dan tortib, 4200 gacha tebranish doirasida 7 oktavaga egadir. Odam nutqidagi tovushlarning registri soniyasiga 150 dan tortib, 2000 gacha tebranish o‘rtasidadir.

Tovushning qattiqligi — tovushning subyektiv seziladigan kuchidir. Shu sababli, tovushning qattiqligi avvalo tebranish energiyasiga bog‘liqdir. Ammo tovushning qattiqligini tovush kuchi bilan tenglashtirish yaramaydi. Bir xil kuchdagi, ammo turli balandlikdagi tovushlar bizga qattiqligi jihatidan har xildek seziladi. Tovush kuchi oshgan sari tovushning qattiqligi oshavermaydi. Tovushning qattiqligi quloqning tovush manbaidan qancha masofada ekanligiga va tovush tarqaladigan sharoitga bog‘liq. Tembr tovush to‘lqinining shakliga bog‘liq. Tovush to‘lqinining shakli odam sezgilarida xilma-xil tonlarda aks etadi, bu tovush shu tonlardan hosil bo‘ladi. Tovush tembri bir qancha obertonlardan tashkil topadi. Bu obertonlar asosiy tonga qaraganda 2, 3, 4 va hokazo marta ortiq tebranishi mumkin. Odam ovozining tembrlaridagi, musiqa asboblari tembrlaridagi farqlar obertonlardan qaysi birining kuchliroq jaranglashiga va bu obertonlarning balandligiga bog‘liqdir.

18-rasm. Korte organining ko‘ndalang kesigi: p¹—kortiy dugalari; c—tukli hujayralar yoki eshitish hujayralari; t—asosiy parda yoki membrana.

Eshitish sezgisi jarayoni

Eshitib sezishlar chog'ida eshitish organida ro'y beradigan spetsifik jarayonlar sababini anglatishda eng ko'p qabul qilingan nazariya Gelmgols ishlab chiqqan rezonans nazariyasidir. Bu nazariyaga ko'ra havoning to'lqinsimon harakatlari tashqi va o'rta quloq orqali ichki quloqdagi endolimfaga o'tadi. Bu yerda endolimfaga botib turuvchi qillar orqali asosiy membrana tolalari harakatga keladi, ulardan eshitish nervi ham harakatga keladi.

Gelmgols eshituv sezgilarining sifat farqlarini (tonlarning farqlarini) tushuntirganda umumiy rezonans nazariyasiga tayanadi. Bu nazariyaga ko'ra, har bir musiqa asbobi tashqaridan keluvchi biron tovushga javoban o'sha tovushga bir tonda moslangan torini tebrantiradi, xolos. Gelmgols nazariyasiga muvofiq, odam qulog'ida ham shunga o'xshash hodisa voqe bo'ladi. Endolimfaga o'tuvchi muayyan balandlikdagi har qanday tovushga javoban asosiy membrana o'z tolalaridan bironasini tebrantiradi, qo'zg'alish o'sha tola orqali eshitish nerviga o'tadi. Eshitish haqidagi rezonans nazariyasi ko'p faktlar bilan tasdiqlanishini aytib o'tmoq kerak.

Asosiy membrana tolalarining soni odam qulog'i sezadigan tovushlarning soniga umuman baravar keladi, ya'ni 20000 tacha bo'ladi. So'ngra, arpa yoki guslining uzun torlari singari, asosiy membrananing uzun tolalari ham past (yo'g'on) tovushlarga rezonans (aks-sado) beradi, musiqa asbobining kalta torlari singari, asosiy membrananing kalta tolalari ham baland (ingichka) tovushlarga rezonans beradi. Bu, masalan, hayvonlar ustida qilingan quyidagi tajribalar bilan isbot etiladi. Agar it qulog'ining asosiy membranasidagi uzun tolalar qirqib olinsa, u past (yo'g'on) tovushlarni sezmaydigan bo'lib qoladi, agar asosiy membrananing kalta tolalari kesib olinsa, baland (ingichka) tovushlarni sezmaydigan bo'lib qoladi.

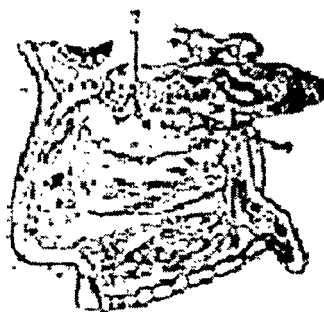
Hid bilish sezgilari

Hid bilish sezgilariga hidlarni his qilish kiradi. Hidlar nihoyatda ko'p va xilma-xil bo'ladi. Hidlarni klassifikatsiya qilish uchun umumiy bir mezon yo'q. Hidlar odatda hidli narsalarning nomi bilan ataladi, masalan, rayhon hidi, non hidi, olma hidi va hokazo. Hidlar odatda, xush va noxush deb ikkiga bo'linadi, lekin bu taqsimot hidlarning mohiyatini ko'rsatib bermaydi, balki o'sha hidlarga qanday qarashimizni ko'rsatadi.

Hid bilish sezgilarining organi burun kovagining yuqori tomoni bo'lib, bu yerda hid **bilish hujayralari** va sezuvchi nervning tarmoqlari bor, sezuvchi nervning tarmoqlari «hid bilish sohasining shilliq pardasiga botib turadi.

Hidli moddalar sezuvchi nervni qo'zg'aydi, bu qo'zg'alish bosh miyaga o'tadi, natijada biz turli hidlarni sezamiz. Hid bilish markazi bosh miya yarim sharlari orqa yuzasining pastki qismida deb faraz qilinadi.

Hidli moddalar hid bilish hujayralariga faqat gaz holatidagina ta'sir etadi va kimyoviy reaksiya yo'li bilan ularni qo'zg'aydi. Ma'lumki, hidli moddalarning hammasi bug'lanadi va eriydi. Gaz holatidagi moddalar nafasga olinadigan havo bilan burun kavagiga kiradi.

19-rasm. Burun kavagining kesigi:
1—shilliq parda; 2—hid bilish so'g'oni.

Ta'm bilish (maza) sezgilari

Ta'm bilish sezgilariga shirin-achchiq, nordon-shirin his qilish kiradi. Shu asosiy ta'm bilish sezgilaridan tashqari, umumiy klassifikatsiyasi bo'lmagan juda ko'p va xilma-xil ta'm bilish sezgilari ham bor. Hid bilish sezgilari kabi ta'm bilish sezgilari ham, muayyan ta'mli narsa yoki moddalarning nomi bilan ataladi. Masalan, sutning mazasi, yog'ning mazasi, go'shtning mazasi, nonning mazasi va hokazo deb ataymiz.

Ta'm bilish sezgilarining organi — tilning yuzasi va tanglayning yumshoq qismidir. Tilning shilliq pardasida maxsus ta'm bilish so'rg'ichlari bor.

Ularning ichida tayoqchasimon hujayralardan tuzilgan maxsus ta'm bilish «kurtaklari» yoki «sugonlari» bor. Har bir ta'm bilish sezgisining o'ziga xos tuzilgan «sugoni» bo'ladi. Spetsifik sifatleri bilan farq qiladigan bu ta'm bilish sugonlari til yuzasida bir tekisda taqsimlangan emas. Tilning asosiy yoki orqa qismi achchiq mazani, ayniqsa, yaxshi sezadi, til uchi, asosan, shirin mazani, ayniqsa, yaxshiroq sezadi, tilning chetlari esa nordon mazani yaxshiroq sezadi. Tilning o'rtasi ta'm sezmaydi. Ta'm bilish organlarining hujayrali qismlarida maxsus sezuvchi nervlarning chekka uchlari bor, bular maza (ta'm) bilish organidagi qo'zg'alishni bosh miyaga o'tkazadi. Ta'm bilish organining miyadagi markazlari hid bilish markazlarining yaqinidir, deb faraz qilinadi.

20-rasm. Til shilliq pardasidagi ta'm bilish so'rg'ichlari.

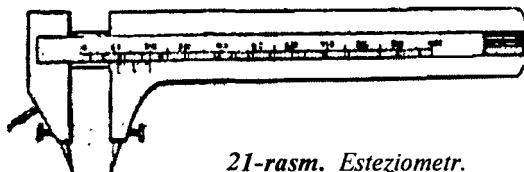
Ta'm bilish sezgilari moddalarning kimyoviy xossalari tufayli hosil bo'ladi. Ta'm bilish sugonlari faqat suyuq suvda yoki so'lakda erigan moddalar ta'siri ostida qo'zg'aladi (masalan, qand eriy boshlashi bilan) - na shirin mazasi sezilarli bo'lib qoladi. Hid va ta'm bilish sezgilari bir-biri bilan chambarchas bog'langandir. Hid bilish sezgilari ham, ta'm bilish sezgilari ham sezgi organlariga kimyoviy moddalarning ta'sir etishi natijasida hosil bo'ladi. Ammo ta'm bilish sezgilarini hosil qilmoq uchun o'sha ta'mli narsa bevosita totib ko'rilmog'i kerak, hidli narsalarning esa uzoqdan ham sezilaveradi.

Teri sezgilari

Teri sezgilariga tuyush va harorat sezgilari kiradi, bu sezgilarning teri sezgilari deb atalishiga sabab shuki, bu sezgilarning chekka nerv apparatlari (retseptorlar) terida va organizmimizning tashqi shilliq pardalarida bo'ladi.

Tuyush sezgilari — tegish, tarqalishni tuyush sezgilari yoki (21-rasm) tuyush tanachalari. Taktill sezgilar, shuningdek, silliq yoki g'adir-budurni tuyush sezgilaridir. Biror narsaning tegishini sezish tashqi ta'sir (qo'zg'alish) kuchayganda siyiq sezishga aylanadi. Qo'zg'alish yanada kuchayganda siyiq og'riq sezgisiga aylanishi mumkin. Ammo terida seziladigan har qanday ortiq teriga ta'sir etadigan tashqi qo'zg'alishga bog'liq bo'lavermaydi, albatta.

Tuyush sezgilari organi — teridagi va tashqi shilliq pardalardagi tuyush tanachalari degan maxsus tanachalardir. O'sha tanachalarning ichida, qisman esa tashqarisida (bevosita epiteliyda) tuyush nervining chekka tarmoqlari bor. Ular terida va gavdamizning shilliq pardalarida bir tekisda taqsimlangan emas. Bu tanachalar barmoqlarning uchida, til uchida, labda zich joylashgandir. Shuning uchun ham gavdamizning ana shu qismlari tekkan narsani, silliq va g'adir-budurni boshqa qolganlaridan eng ko'p sezgiridir. Tuyush tanachalari orqa terisida juda siyrakdir. Tuyush tanachalari va sezuvchi nervning chekka tarmoqlari nechog'li zich taqsim-

21-rasm. Esteziometr.

langanligi esteziometr nomli maxsus asbob yordami bilan aniqlanadi.

Bu asbob keriladigan ikkita oyoqli sirkuldan iborat. Sirkul o'zagidagi darajalar oyoqchalarning uchlari

o'rtasidagi masofani ko'rsatib beradi. Biron masofada kerilgan ikki oyoqcha bir vaqtda tekkanda, tekshiriluvchi kishi ikki yoki bir nuqtani sezayotganligini sinab ko'rish mumkin. Barmoqlarning uchlari 1 mm dan 2

mm gacha masofada, qo'l kaftida 10 mm masofada, orqada esa 60–70 mm masofada bir yo'la ikki oyoqcha tegayotganligini sezish mumkin ekanligi shu yo'l bilan aniqlangan. Oyoqchalar o'rtasidagi masofa kamaytirilganda terining o'sha qismlaridagi ikki ta'sir bir-biridan farq qilinmay, bitta ta'sir deb seziladi. (Bir yo'la ikki ta'sir faqat bitta ta'sir deb seziladigan teri qismlari «sezgi doiralari» deb ataladi.)

Tuyush markazi bosh miya po'stining orqadagi markaziy pushtasida deb faraz qilinadi. Tuyush sezgilarining tashqi, fizik sababi biron-bir buyumlarning teriga bevosita tegishidir. Bunda biz narsaga tegish bilan birga uni paypaslasak, uning bilan biron ish qilsak, tuyush sezgisi hiyla oshadi.

Bunday hollarda tuyush organlari muskul-harakat organlari bilan birgalikda ishlaydi. Harakat bilan bog'liq sezgilar (bu haqda quyidagi bo'limda so'zlanadi) taktill sezgilar ila birga qo'shilganda, narsalarning asosan, silliq yoki g'adir-budur ekanligi bilinadi. Tuyush sezgisida va paypaslashda qo'l, jumladan, qo'l barmoqlari, ayniqsa, katta rol o'ynaydi. Odamning faoliyatida, tevarak-atrofdagi olamni bilishida qo'l tuyush va paypaslashning maxsus organi bo'lib xizmat qiladi.

Harorat sezgilariga issiq va sovuqni sezish kiradi. Terida va shilliq pardalarda maxsus tanachalar bor, ularning ichida issiqni yoki sovuqni sezadigan maxsus nervlarning chekka tarmoqlari bo'ladi.

Harorat sezgilarining tashqi sababi biron haroratga ega bo'lgan qattiq, suyuq va gazsimon jismlarning organizmimizga tegib turishidir. Issiqni yoki sovuqni ayirish terimizga tegib turgan narsa (qo'zg'ovchi) harorati bilan badan harorati o'rtasidagi nisbat bilan belgilanadi. Agar qo'zg'ovchining harorati badanimiz yuzasining haroratidan pastroq bo'lsa, sovuq sezamiz, agar qo'zg'ovchining harorati badan haroratidan yuqoriroq bo'lsa issiq sezamiz. Issiq yoki sovuqning farqiga borish biz haroratini sezayotgan jismlarning issiq o'tkazuvchanligiga ham bog'liq. Shu sababli, baravar haroratda, masalan, 10 gradus sovuqda yaxshi o'tkazgich (masalan, temir) yomon o'tkazgichga (masalan, yungga) qaraganda sovuqroq bo'lib tuyuladi. Harorat sezgilari faqat (odam organizmiga nisbatan) tashqaridagi narsalar ta'siri bilangina emas, balki organizmning ichida asosan, qon aylanishining kuchayishi yoki susayishi natijasida ham hosil bo'lishi mumkin. Shu sababli, masalan, odam qattiq qo'rqanda ba'zan «Qo'rqanimdan dir-dir titrab ketdim» deydi, qattiq uyalganda esa: «Uyalganimdan istmam chiqib ketdi» deydi. Birinchi holda qon tomirlari torayadi, ikkinchi holda esa kengayadi.

Muskul-harakat sezgilari va statik sezgilar

Muskul-harakat sezgilari **motor sezgilar** yoki **kinestetik sezgilar** deb ham ataladi. Bu xil sezgilarga tazyiq (og'irlik)ni bilish sezgilari, qarshilik-

ni (qattiqlik, yumshoqlikni) bilish sezgilari va ayrim organlarning harakatini bilish sezgilari kiradi. Bu sezgilarning organlari – gavdamizdagi hamma muskullar, paylar va bo‘g‘im yuzalaridir. Hamma muskullarda, paylarda va bo‘g‘imlarda maxsus sezuvchi nervlarning chekka tarmoqlari bor, muskul-harakat sezgilari va statik sezgilar ana shu nerv tarmoqlari yordami bilan hosil bo‘ladi.

Muskul-harakat sezgilarining tashqi, fizik sababi muskullarimizga ta‘sir etuvchi narsalarning mexanik tazyiqi yoki qarshiligi, shuningdek, gavdamizning harakatlaridir. Shu sabablar ta‘sirida muskullar, paylar, boylamlar va bo‘g‘im yuzalarida ishqalanish, taranglashish, cho‘zilish, qisilish hodisalari yuz beradi. Bularning hammasini biz tazyiq, qattiqlik, og‘irlik, yumshoqlik deb his qilamiz.

Statik sezgilar gavdamizning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgilari deb ataladi. Gavdaning fazodagi holatini bilish va muvozanat saqlash sezgisi uchun ichki quloqdagi vestibulyar apparat retseptor vazifasini o‘taydi. Quloq dahlizi va yarim doira kanallari vestibulyar apparat tarkibiga kiradi. Yarim doira kanallarni to‘ldirgan endolimfada sezuvchi nerv tarmoqlari bor, bu nerv gavdamizning fazodagi harakatini va holatni idora etadi. Gavdamiz turli harakatlar qilganda endolimfa tebranib, ana shu nervni qo‘zg‘aydi. Gavda muvozanatini saqlashda **otolitlar** katta rol o‘ynaydi. Otolitlar – endolimfada otolit pardasi deb ataluvchi maxsus pardaning ustida suzib yuradigan mayda ohaktosh kristallaridan iboratdir.

Organizm, asosan, avtomatik suratda refleks yo‘li bilan muvozanat saqlaydi, gavdamizning biron holati muvozanat buzilgandagina, ayniqsa, ravshan seziladi (bilib olinadi). Muvozanat organi zararlanganda odam biron organining (yoki butun gavdasining) holatini bila olmaydi va yurganda muvozanat saqlay olmaydi. Gavdamiz holatining sezilishida ko‘rish, harakat (kinestetik) sezgilari bilan teri sezgilari ham katta ahamiyatga egadir.

Organik sezgilar

Ochiqqanda, suvsaganda, ortiq to‘yib ketganda, charchaganda, ko‘ngil ayniganda, ichki organlarimiz og‘riganda ichki sezgilar tug‘iladi, bularni **organik sezgilar** deyiladi; kishining o‘zini tetik, salomat, kasal his qilishlari ham organik sezgilar jumlasidandir. Organik sezgilarning ko‘pi differensiatsiyalanmagan va betayin bo‘ladi. Bu sezgilarning retseptorlari ichki organlarda: qizilo‘ngach, me‘da, ichak, qon tomirlari, o‘pka va shu kabilarda bo‘ladi.

Yuqorida aytganimizdek, ichki organlarda bo‘lib turadigan jarayonlar **organik sezgilar retseptorlarining qo‘zg‘ovchilaridir**. Ammo ichki organlar salomat bo‘lib, sog‘lom ishlab turgan vaqtda biz ichki (organik) se-

zishlarni yo payqamaymiz yoki bu sezgilar o'zimizni umuman «yaxshi» his qilish – tetiklik, sog'lomlik va boshqa shu kabi tuyg'ular tarzida ifodalalanadi. Ichki organlarimizning ishi izdan chiqqan taqdirda organik (ichki) sezgilar, ayniqsa, aniq bilinadi. Masalan, chanqov, ochlik, to'yib ketish sezgilari, ichki organlarda og'riq his qilish sezgilari, ko'ngil aynish sezgilari shundaydir.

Organik sezgilar ko'pincha xush va noxush tuyg'ular qo'zg'atadi, kuchli hissiy tonda namoyon bo'ladi. Masalan, kishi och qolganda yoki biron yeri og'riganda o'zini nihoyat darajada «yomon» sezadi, azob chekadi, ammo kishi salomat bo'lib, hech yeri og'rimasa yoki to'yib yaxshi ovqat yesa «huzur» qiladi – o'zini nihoyatda «yaxshi» sezadi.

III. SEZGILAR SOHASIDAGI BA'ZI BIR QONUNIYATLAR

Sezgilarning hosil bo'lish tezligi va davom etish muddati

Sezgilar biror-bir sezgi organining qo'zg'alishi natijasida hosil bo'ladi. Ammo qo'zg'ovchi retseptorga ta'sir eta boshlashi bilanoq, darrov sezgi tug'ilavermas ekan: qo'zg'ovchi ta'sir eta boshlagandan bir necha vaqt keyingina sezgi hosil bo'ladi. Turli sezgilarda bu vaqt 0,02 soniyadan 0,1 soniyagacha boradi. Shunday qisqa vaziyatni biz, odatda, payqamaymiz. Sezgi hosil bo'lgach, ma'lum muddat davom etadi. Sezgilar davom etish muddatiga qarab, qisqa va uzoq muddatli sezgilarga bo'linadi. Masalan, yalt etib chaqnagan bir uchqun yorug'ligini sezish yoki yerga tushib ketgan qalam tovushini sezish qisqa muddatli sezgilardan hisoblanadi. Kunduzgi yorug'likni sezish, zavodning yangrayotgan gudok ovozini eshitish uzoq muddatli sezgilardandir. Sezgilarning qancha muddat davom etishi tashqaridagi narsalarning sezgi organlariga nechog'li uzoq ta'sir etishiga bog'liq. Narsa ta'sir etib turar ekan, tegishli sezgi ham bo'ladi. Ammo narsaning ta'sir eta boshlashi va sezgining hosil bo'lishi bir vaqtga to'g'ri kelmagani singari, narsa ta'sirining to'xtashi va sezgining yo'qolishi ham mutlaqo bir vaqtga to'g'ri kelmaydi. Narsa ta'sir etmay qo'ygani holda sezgi yana bir necha vaqt davom etaveradi. Torning ovoz chiqarishi to'xtatilganiga qaramay, tovushni sezish yana bir necha vaqt davom etadi. Bunday xayolab qolgan sezgilar **tutilib qolgan yoki izma-iz obrazlar** deb ataladi. Tutilib qolgan obrazlar 0,05 soniyadan 1 soniyagacha (ba'zan bundan ham ortiq) davom etadi.

Yuqorida aytilgan ko'rish sezgilaridagi kontrast va izma-iz obrazlarning paydo bo'lishi sezgilarning hosil bo'lish tezligiga va davom etish muddatiga taalluqli qonuniyatlar bilan izohlanadi. Sezgilarning shunday xususiyatlari borligidan tezlik bilan almashinuvchi qo'zg'ovchilar bir-biri bilan ketma-ket keluvchi yakka narsalar sifatida sezilmasdan, harakatdagi bir narsa bo'lib seziladi. Kinokartinani ko'rish jarayoni sezgilarning shu xossasiga asoslangan.

Sezgi chegaralari va sezgirlik

Sezgilarning kuchi turli darajada bo'lishi mumkin, boshqacha qilib aytganda kuchsiz va kuchli sezgilar bor. Yonib turgan bir gugurt cho'pi sochib turgan yorug'likni sezish kuchsiz sezgiga, havo ochiq kunda quyosh sochib turgan yorug'likni sezish esa kuchli sezgiga misol bo'la oladi. Sezgilarning kuchi avvalo qo'zg'alistning kuchiga bog'liq. Qo'zg'alist qancha kuchli bo'lsa, hosil bo'ladigan sezgi ham shuncha kuchli bo'ladi. Odatdagi kuzatishlardan ham, maxsus tekshirishlardan ham ma'lumki, har qanday ta'sirdan sezgi hosil bo'lavermaydi. Qo'zg'ovchi hech qanday sezgi hosil qila olmaydigan darajada sust ta'sir etishi mumkin. Masalan, bir gramm qandni bir stakan suvda eritib ichilsa, hech qanday shirin maza sezilmaydi. 0,1 kv sm keladigan kattagina qog'oz qo'l kaftiga qo'yilsa, hech qanday og'irlik sezmaymiz. Buning sababi boshki, kuchsiz qo'zg'ovchilar ta'siri bilan hosil bo'ladigan qo'zg'alist shosh miya po'stiga yetib bormaydi. Bu qo'zg'alist hali differensiallanmagan, arang bilnadigan dastlabki sezgini hosil qilmoq uchun ta'sir muayyan kuchga ega bo'lishi kerak. Qo'zg'alistning **salgina sezila boshlagan darajasini sezgining pastki yoki absolut chegarasi deyiladi**. Agar shu qo'zg'alist kuchi salgina susaytirilsa ham sezgi yo'qoladi. Sezgi hosil qilmaydigan kuchsiz qo'zg'alistlar sezgi chegarasidan pastda turuvchi qo'zg'alistlar deb ataladi.

Maxsus tekshirishlar o'tkazib, ayrim sezgi turlarining absolut (pastki) chegarasi topilgan. Masalan, havo agar tamomila tiniq bo'lsa edi, bunda sharning mingdan bir qismi darajasida bo'lgan nurni bir kilometr joydan turib ko'ra olar edik. Hidga bo'lgan sezgilar ham nihoyat darajada o'tkirdir. Masalan, bir litr havoda bir milligramm sun'iy mushkning 0,000005 hissasi bo'lganda ham uning hidi sezilishi maxsus tajriba bilan isbot etilgan. Xininning achchiq mazasi 0,0003 foizli eritmasida ham sezila boshlashi isbot etilgan.

Sezgi hosil qiladigan qo'zg'alistning kuchi o'zgarishi, ya'ni ortishi yoki kamayishi mumkin. Qo'zg'alist o'zgaranda sezgi kuchi ham o'zgaradi (oshadi yoki kamayadi). Agar uyda bitta lampochka yonib turgan bo'lsa, muayyan darajada yorug'lik sezamiz. Agar yana bir shunday lampochka yoqib qo'yilsa, yorug'lik sezgisi kuchayadi. Qo'limizdagi bir kilogramm og'irlikka yana bir kilogramm og'irlik qo'shsak, og'irlik sezgisi kuchliroq bo'lib qoladi. Ammo qo'zg'alist kuchining har bir o'zgarishi sezgining kuchini o'zgartira olmas ekan. Sezgilarning kuchi qo'zg'alist muayyan miqdorda oshganda yoki kamaygandagina o'zgarar ekan. Masalan, bir stakan suvda 6 g qand eritsak, muayyan darajada shirin maza sezamiz. Eritilgan shu qandga yana 1 g qand qo'shsak, shirin mazani bilish sezgisi o'zgarmaydi. Shirin mazani bilish sezgisi birmuncha ortishi uchun 6 g qandga yana 2 g qand qo'shish (ya'ni, butun qand miqdorining uchdan biricha qand qo'shish) kerak ekan.

Boshqa bir misol olaylik: agar uyga ikki yuz sham kuchiga ega bo'lgan lampochka yoqib qo'yilsa va unga bir yoki bir yarim sham kuchiga ega bo'lgan yorug'lik qo'shilsa, yorug'likning fizik o'zgarishi sezgiga ta'sir etmaydi. Yorug'likning payqaladigan darajada o'zgariganligi sezilmog'i uchun yorug'lik kuchini kamida yuzdan bir hissa oshirish, ya'ni keltirilgan misolda ikki yuz sham kuchiga kamida ikki sham kuchi qo'shish kerak. Ammo yorug'lik kuchining bu tariqa arang payqaladigan darajada o'zgariganligi sezgisini eksperiment sharoitidagina hosil mumkin.

Yorug'lik kuchining payqaladigan darajada o'zgariganligi odatdagi sharoitda sezilmog'i uchun qo'zg'ovchini ikki sham kuchidan ko'proq kuchaytirish kerak. Tovush kuchining payqaladigan darajada o'zgariganligi sezilmog'i uchun qo'zg'ovchi kuchini taxminan uchdan bir hissa kuchaytirish lozim; og'irlik kuchining payqaladigan darajada o'zgariganligi sezilmog'i uchun o'n yettidan bir hissa oshirish lozim.

Qo'zg'ovchilar ta'siri o'rtasidagi sezilar-sezilmas salgina farqni sezishni **farq qilish chegarasi** deyiladi.

Qo'zg'alish kuchi shunchalik orta borishi mumkinki, bunda tegishli sezgi o'zining spetsifik sifatini yo'qotadi va og'riq hissiga aylanadi. Chunchi, haddan tashqari kuchi yorug'lik ko'zda og'riqni keltirib chiqaradi — «ko'zni qamashtiradi». Kuchli tovush quloqni og'ritadi. Haddan tashqari og'ir narsa muskullarni og'ritadi va shuning singarilar.

Qo'zg'alish kuchining o'zgarishi bilan sezgi sifatidagi og'riq tomon (yoqimsiz) ro'y bergan sezilar-sezilmas o'zgarishga **sezgining yuqori chegarasi** deyiladi.

Shunday qilib, qo'zg'alish kuchining o'zgarishi bilan sezgi kuchining o'zgarishi o'rtasida parallellik va to'g'ri proporsionallik yo'q ekan. Qo'zg'alish kuchiga nisbatan sezgi kuchi sekinroq o'zgarar ekan. Bunday hodisalarning fiziologik sababi, aftidan, shunday bo'lsa kerakki, ma'lum bir qo'zg'ovchining kuchi sezilar-sezilmas o'zgarandagina hosil bo'lgan qo'zg'alish ayni shu qo'zg'ovchining kuchi ma'lum darajaga yetmaguncha differensiallanmaydi, ya'ni sezgining o'zgariganligi bilinmaydi, farq qilinmaydi. Farq qilish chegaralari qo'zg'alish kuchiga bog'liq bo'lishdan tashqari, boshqa sabablarga ham bog'liq. Masalan, eshitish sezgilarida farq qilish chegaralari tovushning balandligiga bog'liq bo'lsa, ko'rish sezgilarida ranglarni (va tuslarni) ajratishga, taktil sezgilarda tegish nuqtalari o'rtasidagi masofaga bog'liq.

Qo'zg'alishning o'zgarishiga qarab, sezgining o'zgarishi haqidagi masalani birinchi marta XIX asrning ikkinchi yarmida Germaniyada fiziolog Veber bilan fizik Fexner tajriba qilib tekshirdilar. Veber ko'pgina tajribalarga asoslanib shuni aniqladiki, sezgi salgina, bilinar-bilinmas darajada ortishi uchun qo'zg'alish kuchi ma'lum miqdorda o'zgarishi kerak. Lekin bu miqdor oldingisiga qaraganda, muayyan nisbatda o'zgarishi lozim.

Fexner Veberning tekshirishlarini davom ettirdi. U qo'zg'ovchining o'zgarishi bilan sezgi o'zgarishi o'rtasidagi nisbatga doir tekshirishlarining

natijalarini quyidagicha ifodaladi: **qo'zg'alishning tegishli o'zgarishlari geometrik progressiyaga muvofiq borsa, sezgilar arifmetik progressiyaga muvofiq o'zgaradi** (ortadi yoki kamayadi). Qo'zg'alish kuchi bilan sezgi kuchining o'zgarishlari o'rtasidagi ana shu nisbat Veber, Fexnerning psixofizik qonuni deb ataladi. Sezgining o'zgarishi bilan qo'zg'alish logarifmi o'rtasida turli proporsional bog'lanish borligini Fexner aniqlagan. Shu sababli, Fexner psixofizik qonunini yana: **sezgi qo'zg'alish logarifmi-ga proporsionaldir**, deb ta'rifladi. Sezgi kuchining o'zgarishi bilan qo'zg'alishning o'zgarishi kuchi o'rtasidagi shu nisbatni quyida ko'rsatilgan jadvaldagidek sodda qilib ifodalash mumkin.

Ammo sezgi bilan qo'zg'alish o'rtasidagi bu nisbat yuqorida keltirilgan ta'rifga aynan muvofiq bo'lavermasligi keyingi tekshirishlarda ma'lum bo'ldi, shu bilan birga, bu qonun faqat o'rtacha darajadagi qo'zg'alish kuchiga tegishlidir, absolut chegaraga yaqinlashganda, shuningdek, qo'zg'alish haddan tashqari kuchli bo'lganda qo'zg'alish kuchining darajasi doimo bir xilda oshmaydi, ya'ni doimiy darajada bo'lmaydi. Qo'zg'alish juda ham kuchli bo'lganda sezgi bilan qo'zg'alish o'rtasidagi nisbat proporsional nisbatga yaqin keladi. Qo'zg'alish kuchi bilan sezgi kuchi o'rtasidagi nisbat ba'zi xillarda shunday bo'ladiki, qo'zg'alish kuchining salgina oshishi ham sezgi kuchini ancha payqarli o'zgartiradi.

Sezgi kuchining oshishi	Qo'zg'alish kuchining oshishi	Logarifmlarda oshishi
0	1	20
1	2	21
2	4	22
3	8	23
4	16	24
5	32	25

Sezgi chegaralarining darajasi (yoki, boshqacha aytganda, yuqoriligi) sensor sezgirlikning darajasini belgilab beradi. **Bu sezgirlik sezgi chegaralarining darajasiga teskari nisbatda bo'ladi.** Sezgi chegarasining darajasi qancha yuqori bo'lsa, sezgirlik shuncha zaif (past) bo'ladi va aksincha, sezgi chegarasining darajasi qancha past bo'lsa, sezgirlik shuncha kuchli bo'ladi. Sezgi chegaralariga qarab, absolut sezgirlik va farq qilish sezgirli-gi ajratiladi. Sezgirlik darajasi yana **sezgi o'tkirligi** deb ham ataladi; masalan, o'tkir, nozik sezgirlik deb gapiriladi, masalan: ko'rish o'tkirligi, eshish o'tkirligi deb atiladi.

Adaptatsiya

Sezgi organlarining o'ziga ta'sir etadigan qo'zg'ovchilarga moslanishi, ko'nikishi **adaptatsiya** deb ataladi. Qo'zg'ovchining ta'siri o'zgarishi bilan sezgirlik ham o'zgaradi. Qo'zg'ovchilar sust ta'sir etganda sezgirlik oshadi, kuchli ta'sir etganda sezgirlik kamayadi. Shu sababli, musbat va manfiy adaptatsiya farq qilinadi.

Adaptatsiya ko'rish sezgilarida, ayniqsa, yorug' joydan qorong'i joyga kirganda va aksincha — qorong'i joydan yorug' joyga chiqqanda yaqqol ko'rinadi. Masalan, yorug' joydan balandroq binoga kirganimizda avvaliga hech narsani ko'rmaymiz. Ko'rish organimiz kuchsiz yorug'likka moslashguncha bir necha vaqt o'tadi. Bu — **qorong'ilik adaptatsiyasidir**. Eksperimental tekshirishlardan olingan ma'lumotlarga qaraganda, qorong'ida yorug'likka sezgirlik yorug' joydagi sezgirlikka nisbatan 200 ming marta (bir soat mobaynida) oshadi. Qorong'idan yorug'ga chiqqanda ham ko'rish organlari yorug'likka yana moslashuvi uchun bir necha vaqt (taxminan 4 daqiqadan 5 daqiqagacha fursat) kerak. Bu **yorug'lik adaptatsiyasidir**.

Qorong'ilik adaptatsiyasida sezgirlikning juda ham ortib ketish sababi avvalo shundaki, yorug'dan qorong'iga kirganda ko'z qorachig'ining sathi 17 marta kengayadi, binobarin, ko'z qorachig'i yorug'ni 17 marta ko'proq o'tkazadi. Ammo sezgirlikning 200 ming marta ortish sababini tushuntirib berish uchun bu kamlik qiladi, albatta. Bu yerda kolbachalar vositasi bilan ko'rishdan tayoqchalar vositasi bilan ko'rishga o'tishning katta ahamiyati bor. Tayoqchalar yorug'likni kolbachalarga qaraganda yaxshiroq sezadi. Qorong'ida ko'rish purpuri ko'proq turadi, natijada yorug'likni ko'rish sezgirliги oshadi.

Adaptatsiya harorat sezgilarida ham bor. Biz cho'milish uchun suvga tushganimizda yoki dush tagida turganimizda dastlabki paytda suv sovuqroq tuyuladi, bir necha daqiqadan keyin esa o'sha suv unchalik sovuq sezilmaydi va hatto iliqroq seziladi.

Hid bilish sezgilarida adaptatsiya tezroq boshlanadi. Masalan, biron hidi bor uyga kirganimizda avvaliga shu hidni sezamiz, bir necha vaqtdan so'ng hidni sezmay qolamiz. Qilingan tajribalar hid sezilmay qoladigan darajada to'liq adaptatsiya, chunonchi: yodning hidiga 50–60 soniyadan keyin, kamfaraning hidiga 1,5 daqiqadan keyin hidi o'tkir sirga (pishloqqa) 8 daqiqadan keyin paydo bo'lishini ko'rsatadi. Hid bilish sezgirliги adaptatsiyadan keyin to'la tiklanishi uchun 1 daqiqadan 3 daqiqagacha tanaffus kerak bo'ladi.

Tegish yoki zaif tazyiq sezgilarida adaptatsiya kuchliroq ko'rinadi. Ko'pincha biz kiyim-kechakning badanimizga tegib va tazyiq qilib turganini sezmaymiz, doim taqib yuradigan ko'zoynagimiz chakkamizga botayotganini sezmaymiz. Narsa badanimizga tekkandan 3 soniya keyinroq sezgi kuchi qo'zg'ovchining ta'siri bilan hosil bo'ladigan sezgi kuchiga nisbatan beshdan biricha kamayishi tekshirishlardan ma'lum.

Adaptatsiya ko'rish, harorat, hid bilish sezgilarida kuchliroq, eshitish va og'riq sezgilarida kamroq bo'ladi. Boshqa sezgi organlari ishlab turganda ayrim sezgi organlarining adaptatsiya jarayoni tezlashuvi mumkin. Masalan, harorat (sovuq), ta'm bilish, muskul retseptorlari va ichki organlardagi retseptorlar ta'sirlanganda ko'rish va eshitish sezgirligi tezroq kuchayadi. Olimlar o'tkazgan bir qancha tajribalar shuni ko'rsatadiki, sovuq suvga latta xo'llab yuz va bo'yinni artganda (issiq faslda), jismoniy tarbiya mashqlariga o'xshash tipdagi yengil ishda — nafas olish tezlashganda va kuchayganda eshitish va ko'rish sezgirligi oshadi, musbat adaptatsiya tezlashadi. Shunday vositalardan foydalanib, qorong'ilik adaptatsiyasini odatdagidek 40—50 daqiqada emas, balki 5—6 daqiqada tezlatish mumkin.

Hozirgi vaqtda psixologlar adaptatsiya hodisasini I.P. Pavlovning analizatorlar va shartli reflekslar haqidagi ta'limoti asosida tushuntirib berish uchun maxsus tajribalar qilmoqdalar (Ye.N. Sokolov, E.A. Golubeva va boshqalar).

Sinesteziya

Ba'zi kishilarning sezgilarida sinesteziya degan hodisa ko'riladi. Sinesteziya — ikki sezgining yaxlit bir sezgi bo'lib qo'shilishi demakdir. Sinesteziyada sezgilardan birontasi muayyan paytda bevosita ta'sir etuvchi qo'zg'ovchiga ega bo'lmaydi, balki qaytariladi. Sinesteziyaning ko'proq uchraydigan shakli «rangdor eshitish» deb ataladigan hodisadir. Bunda tovush sezgisi (shovqin, ton, musiqali akkord) ko'rish obrazini, ya'ni yorug'lik yoki rang tasavvurini uyg'otadi.

Kompozitorlardan A. Skryabin, F. List, N. Rimskiy-Korsakovda «rangdor eshitish» qobiliyati bo'lganligi ma'lum. Ularga har bir tovush muayyan rangli bo'lib tuyulgan. Masalan, Skryabin «do»da «iroda baxsh etuvchi qizil rang» bor, «re»da «nurafshon sariq rang» bor, «mi»da «havo rang» bor deb hisoblagan va hokazo.

Sinesteziya kishilarning taxminan 12 foizida uchraydi, «rangdor eshitish» kishilarning 4 foizida ko'riladi. Sinesteziya hodisalarini ko'rsatadigan ayrim so'zlarni adabiy tildan topish mumkin. Masalan, «istarasi issiq»,

«basharasi sovuq», «yumshoq ko'ngil», «tosh yurak», «shirin so'z», «sasiq so'z» deb gapiradilar va hokazo.

Sinesteziyaning mohiyati hali to'liq aniqlanganicha yo'q. Sezgilarning har xil turlariga xos bo'lgan hissiy (emotsional) momentning umumiyliги tufayli sinesteziya ro'y beradi, deb hisoblanadi. Qanday bo'lmasin biron sezgi (masalan, tovush sezgisi) bo'lganda umumiy hissiy moment assotsiatsiya yo'li bilan boshqa bir tasavvurni, masalan, rang tasavvurini tug'diradi.

Sinesteziyaning fiziologik negizi, aftidan, shunda bo'lsa kerakki, bosh miya po'stining ayrim markazlari o'rtasida shartli bog'lanish hosil bo'lib, mustahkam o'rtnashib qoladi.

4. BILISHDA SEZGILARNING AHAMIYATI

Sezgi tevarak-atrofimizdagi moddiy dunyoni bilishning dastlabki shaklidir. Sezgilarning voqeiy narsa va hodisalarning haqiqiy xossalari aks ettirgani uchun ham atrofimizdagi moddiy olamni bila olamiz. Bilishda sezgilarning ahamiyati haqidagi masalada fanga xilof, idealistik qarashlar bo'lgan edi, bu qarash vakillari sezgilarni ongimizdan tashqarida mavjud bo'lgan narsa va hodisalarning obrazlari emas, deb da'vo qiladi. Subyektiv idealizm namoyandalari bo'lmish Berkli, Yum, Max, Avenarius sezgilarni shunday deb hisoblar edilar, ularning burjua faylasuflar orasidan chiqqan maslakdoshlari ham sezgilarni shunday deb biladilar. XIX–XX asrlardagi idealistlar o'zlarining sezgilar haqidagi noto'g'ri, xato qarashlarini, jumladan, fiziolog Iogann Myuller ta'riflab bergan «sezgilarning spetsifik energiyasi to'g'risidagi qonun» deb ataluvchi qonunga asoslanib oqlab ko'rsatishga urindilar. O'sha «qonunga» ko'ra, sezgi qo'zg'ovchining tabiatiga bog'liq emas, balki qo'zg'alish jarayoni qaysi organ, qaysi nervda ro'y bersa, sezgi o'sha organga yoki nervga bog'liq bo'ladi. Masalan, odam «tabiiy yorug'lik» deb ataladigan yorug'likning ko'z to'r pardasiga tushishi natijasida ko'rmaydi, balki ko'rish nervining o'ziga xos spetsifik energiyasi ishga solinishi natijasida ko'radi. I. Myuller ta'limotiga ko'ra, nerv moddasi bir safar o'ziga o'zi nur sochadi, ikkinchi safar o'ziga o'zi tovush chiqaradi, uchinchi safar o'zini o'zi his qiladi, to'rtinchi safar o'zini o'zi hidlaydi va mazasini totib ko'radi. I. Myullerlarning sezgilar haqidagi ta'limoti «fiziologik idealizm» deb ataladi. I. Myullerlarning shogirdi Gelmgols sezgilar haqidagi shu qarashlarni juda ochiq ifodalab berdi. Gelmgols sezgi organlariga ta'sir etganda sezgi hosil bo'lishini inkor qilmadi, lekin sezgilarning o'zini narsalarning obrazlari deb hisoblamadi, balki narsalarning faqat belgilari — simvollar deb bildi.

O'rta Osiyoning emas, balki umuman Yaqin va O'rta Sharqning mashhur mutafakkiri bo'lgan Abu Nasr Forobiy bilish jarayoniga katta e'tibor berdi va unda sezgilarning ahamiyati, sezgilarning moddiy asosi haqida fikr yuritdi. U «Majmuar Rassoil al-Xukamo» asarida (255-bet): «Insonda uning boshlang'ich vujudga kelishida (tug'ilishida) oziqlantiruvchi quvvat paydo bo'lib, uning yordamida inson ovqatlanadi. Bundan so'ng unda teri orqali sezish quvvati vujudga kelib, bu quvvat yordamida inson issiq, sovuq kabilarni sezadi. So'ng esa shunday quvvat vujudga keladiki, uning yordamida ta'm — maza seziladi. So'ng hidni sezishni ta'minlovchi quvvat paydo bo'ladi. Undan keyin esa shunday quvvat paydo bo'ladiki, u orqali rang, yorug'lik va barcha ko'rinuvchi narsalar seziladi. Keyin insonda shunday quvvat vujudga keladiki, u insonni sezayotgan narsaga diqqatini tortadi», — deb yozadi. U sezishning sifat va miqdori tashqi obyektning sezgi organlariga bo'lgan ta'siri natijasida paydo bo'lishi, o'zgarishini alohida qayd qiladi. Sezgilar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Sezgi a'zolariga nimalardir ta'sir etadi va ularning obrazi ongimizda aks etadi. Sezgilar amaliyotda tekshiriladi, obrazlarning haqiqiyliigi yoki soxtaligi unda aniqlanadi. Shu bilan birga, sezgilar ayrim bir kishining tajribasidagina emas, balki ijtimoiy tajribada ham sinaladi.

Albatta, har bir sezgi organining «spetsifik (o'ziga xos) xususiyatlari» bor, lekin bu spetsifik xususiyatlar tirik organizmlarning ko'p asrlardan beri evolutsiyasi (tadrijiy taraqqiysi) ularning tashqi qo'zg'ovchilar ta'sirini to'laroq, yaxshiroq idrok etishga moslashuv uchun intilib kelgani natijasida vujudga kelgan xususiyatlardir. Sezgi organlari tashqi qo'zg'ovchilar ta'siri tufayli ixtisoslashgan, ya'ni spetsifik xususiyatlar kasb etgandir.

Shunday qilib, sezgi voqe narsalarda haqiqatan bor xossalarning in'ikosidir. Modomiki shunday ekan, sezgi — moddiy dunyoni bilish manbaidir.

Demak, inson bilimining manbai — sezgidir. Chunki inson o'zining birinchi va boshlang'ich bilimlarini sezgidan oladi. Uning qolgan barcha bilimlari shu birinchi boshlang'ich bilimi asosida vujudga keladi. Insonni obyektiv muhit bilan bog'lovchi eng birinchi yo'l ham sezgilar. Inson ongining tashqi olam bilan bevosita munosabati amaliyot jarayonida sezish orqali amalga oshiriladi.

SEZGILARNING O'SISHI

Bola ona qornida 7–9 oylik bo'lgan chog'laridayoq uning barcha sezgi organlari ancha o'sib yetilgan bo'ladi. Ammo bundan, bola dunyoga kelgan hamono tevarak-atrofdagi narsalarni katta yoshli kishilar bilan babbaravar idrok qila olar ekan, degan ma'no kelib chiqmaydi. Bolalarning

sezgi organlari tajribaga, tarbiyaga qarab o'sadi, mustahkamlanadi, sezish qobiliyati mukammallashadi. Go'dak bolaning sezgilarini biron qo'zg'ovchiga javoban ko'rsatadigan reaksiyalariga qarab bilib olamiz, xolos. Shu reaksiyalarga qarab, bola hayotining dastlabki kunlaridanoq unda issiq va sovuqni teri sezgisi bilan sezish qobiliyati bor deb aytish mumkin. Tegishga javoban bo'ladigan reaksiyalar ham ancha yaqqol ko'rinadi. Bolada ta'm bilish sezgilari ham bo'ladi: bolada shirin eritmaga (qandga) boshqa, achchiq eritmaga (xininga) boshqa reaksiya bo'ladi.

Bola dunyoga kelgan dastlabki kunlardanoq yorug'likning o'zgarishiga qarab, ko'z qorachig'i torayadi yoki kengayadi. Ammo bola ko'z harakatlari hali muvofiqlashtira olmaydi (ko'zini tuta olmaydi): bir ko'zi bir tomonga, ikkinchi ko'zning ikkinchi tomonga qarab turishi, bir ko'zini ochib ikkinchi ko'zini yumib yotishi mumkin. Bola har narsaga tikilib tura olmaydi. Bola taxminan ikkinchi oy oxirida narsalarga tikilib qaradigan bo'ladi; shu vaqtda bola tikilgan narsasi chetga surilsa, uni ko'zlari bilan birinchi marta qidira boshlaydi. Besh oylik bola yorqin ranglarni ancha ayiradigan bo'lib qoladi.

Bola tug'ilgan dastlabki kunlarda hech narsani eshitmaydi. Buning sababi shuki, yangi tug'ilgan bolaning o'rta qulog'iga maxsus modda to'lgan bo'ladi, bu modda tovushning o'tishiga to'sqinlik qiladi. Bu modda birinchi hafta davomida aksari shimilib ketadi, bola tovushga javoban reaksiya ko'rsata boshlaydi. Avvallari bola faqat tovushning kuchiga javob bersa, ikki-uch oyligida tovushning qay tomondan kelayotganligini bila boshlaydi va tovush kelgan tomonga boshini bura boshlaydi. Bolaning tovushlarga sezgirligi o'sa boshlaydi, yoqimli ashula yoki musiqa tovushini eshitganda talpinib suyunadi va aksincha, qattiq tovushlar eshitganda, buni yoqtirmaganligidan chinqiradi.

Bola hayotining dastlabki 3—4 oyida sezgi organlarining hammasi o'z vazifasini o'taydigan bo'lib qoladi; keyinchalik shu organlar o'sadi va farq qilishga doir sezgirlik kuchayishi bilan sezgilar bir-biridan ajratila boshlaydi. Masalan, bola to'rt yoshligida ko'pgina ranglarni bir-biridan ayiradi. Ikki-uch yashar bolalarda eshitish sezgisi shu qadar o'sadiki, ular ayrim kishilarning ovozlari va ayrim narsalarning tovushlarini bemalol ayirish bilan birga, murakkab kuylarni ham ayira oladi va eng oddiy kuylarni ayta boshlaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshida bolalarning har xil sezgilariga absolut sezgirligi ancha yuqori darajaga yetishi aniqlangan. Ammo maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada farq qilishga doir sezgirlik maktab yoshidagi bolaga yoki katta yoshli kishiga nisbatan hali ancha zaif bo'ladi.

Odam bolalik davridan biror faoliyatga kirishsa, sezgilari yaxshiroq o'sadi. Maktabgacha tarbiya yoshida sezgilar turli o'yinlarda o'sadi. Bu o'yinlarda

xilma-xil xossali o'yinchoqlar katta o'rin tutadi. Maktab yoshida o'qish, jumladan, moddiy narsalarning har xil xossalari bilan tanishish sezgilarning o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Maktab o'quvchilarida, asosan farq qilish sezgirligi o'sadi. Ko'rish va eshitish sezgirligi, ayniqsa, tez o'sadi.

7 yoshdan 10 yoshgacha bolalarda ranglarning tuslarini sezish 45 foiz ortishi, 10 yoshdan 12 yoshgacha bolalarda 65 foizgacha ortishi olimlarning maxsus tekshirishlarida aniqlangan. Maktab o'quvchilarini rasmga o'rgatish ranglarni ayirish sezgirligining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Maktab yoshida eshitish sezgilari ham hiyla o'sadi. Ranglarni farq qilish sezgirligi bolalarga ashula o'rgatish munosabati bilan, ayniqsa, kuchli suratda o'sadi.

Maktab yoshida harakat malakalarining vujudga kelishi munosabati bilan muskul harakat sezgirligi ham o'sadi. Maxsus tekshirishlardan olingan ma'lumotlarga qaraganda, 8 yoshdan 14 yoshgacha bolalarda bu sezgirlik 50 foizdan ziyod ortadi.

Odamning mehnat faoliyati sezgilarning o'sishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ma'lumki, biron mahsulotni tayyorlaganda, shuningdek, nazoratdan o'tkazganda moddiy narsalarga bevosita tegish (ko'rish, eshitish, paypaslab sezish va hokazo) bilan birga, shu narsalarning sezib bilinadigan ayrim xossalarga katta e'tibor berishga to'g'ri keladi, sezgi organlarining farq qilish qobiliyatiga ortiqroq talab qilishga to'g'ri keladi.

Modomiki shunday ekan, maktabda ishlab chiqarish — mehnat ta'limini amalga oshirish o'quvchilarda sensor sezgirlikning turli tomonlarini o'stirishga yordam berishi shubhasiz.

Sezgilarning o'sishi uchun jismoniy tarbiyaning muhim ahamiyati bor. Masalan, aniq harakatlar qilishga to'g'ri keladigan mashqlar muskul-harakat sezgilarini o'stiradi. Mashq qilish jarayonida sezgilarning hamma xillari o'sadi.

Sezgilarning ochiq-ravshan bo'lishida nutq katta rol o'ynaydi. Sezgilar so'z — ifodalar bilan bog'lansa, ochiq-ravshanroq bo'lib qoladi. Masalan, kuy tonlari tegishli terminlar bilan ifodalanmasa, ularni eshitishda kelib chiqadigan sezgilarni ta'riflab bo'lmaydi. So'z bilan ifodalanmagan narsa umumiy kompleksdan yaqqol ajralib turmaydi. Odamning sezgisi — aniqligi, ravshanligi, differensiallanganligi (bir-biridan ajralganligi) nutqning taraqqiy etishi bilan o'sadi va ko'p jihatdan nutq tarbiyasiga bog'liq bo'ladi.

Bolalarni to'g'ri tarbiyalash sezgilarning o'sishida katta ahamiyatga egadir. Bolaning sog'lig'i va jismoniy tarbiyasi haqida g'amxo'rlik qilish, jumladan, sezgi organlarining va sensor sezgirlikning o'z vaqtida o'sishini ta'minlashdan ham iborat. Sezgilar idrok tarkibiga kiradi, shu sababli, bolalarda idrokni o'stirish bilan ularning sezgilarini ham o'stirgan bo'lamiz. Mushohadani, kuzata bilishni tarbiyalash — sezgi organlarini ham tarbiyalash demakdir, farq qilish sezgirligini ham o'stirish demakdir.

V bob. IDROK

I. IDROK TO‘G‘RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Yuqorida aytilganidek, **idrok** sezgi a‘zolarimizga ta‘sir qilib turgan narsalarning ongda bevosita aks etishidir. Biz narsa va hodisalarni yaxlit holicha idrok qilamiz, narsalarning ayrim xossalarni esa sezamiz. Masalan, quyoshni biz idrok qilamiz, uning yorug‘ini esa sezamiz, og‘zimizdagi chaqmoq qandni idrok qilamiz, uning shirinligini esa sezamiz. Ammo xossa va narsa bir-biridan ajralmasdir, shu sababli narsalarni idrok qilish ham sezgilardan ajralgan holda voqe bo‘lishi mumkin emas. Biz bir narsani idrok qilayotganimizda uning ayrim xossalarni ham sezamiz.

Biror narsaning o‘zini idrok qilmasdan hosil bo‘ladigan sezgilar yangi tug‘ilgan chaqaloq hayotining dastlabki kunlaridagina mavjud bo‘lsa kerak; chaqaloq narsaning o‘zini idrok qila bilmasa ham undan hosil bo‘ladigan sezgilarni ajratadi, masalan, yorug‘ va qorong‘ini, shirin va nordonni sezadi. Odamning murakkab psixik hayotida ayrim sezgilar faqat idrok **jarayonida** fikrni analiz va abstraktlashtirish yo‘li bilan ajratiladi.

Sezgilar, odatda sodda, elementar psixik jarayonlar deb hisoblanadi, idrok esa murakkab psixik jarayondir. Biz idrok qilayotgan narsalar g‘oyatda xilma-xildir. Bular jumlasiga, avvalo turli buyumlar, chunonchi, binolar, daraxtlar, jihozlar, texnika buyumlari va hokazolar kiradi. Biz musiqa, surat, rasm va boshqa san‘at asarlarini idrok qilamiz. Odamning hayotida nutqni – og‘zaki va yozma nutqni idrok qilish eng katta va muhim o‘rin tutadi.

Atrofimizdagi narsa va hodisalar bir-biridan ajralgan holda emas, balki hamma vaqt idrok qilinib turgan narsa boshqa narsalar bilan makon va vaqt jihatdan bir-biri bilan bog‘langan holda idrok qilinayotganini har bir kishi o‘z kundalik tajribasidan yaxshi biladi. Masalan, stolni idrok qilayotganimizda biz uning joyini, atrofini o‘rab olgan stullarni, shu paytda radiodan eshitilayotgan musiqani ham idrok qilamiz, xona ichidagi radio-priyomnikni ham, kishilarni ham bir vaqtda ko‘ramiz.

Biz narsa va hodisalarni makon va zamon sharoitida idrok qilamiz. Makon va zamon moddiy bog‘liq shakli sifatida, barcha boshqa realliklar kabi idrok qilinadi. Buning ma‘nosi shuki, biz narsalarni, ularga xos bo‘lgan fazodagi shakllari (kub, uchburchak, doira va hokazo shakllari)ga, fazodagi katta-

kichikligi (katta, kichkina, mayda va hokazo)ga, fazodagi munosabatlari (bir-biriga va bizga nisbatan yaqin, uzoq, chap, o'ng tomonda, yuqori va past turishlari)ga qarab idrok qilamiz, ular tinch yoki harakat holatlarida idrok qilinadi. Biz idrok qilib turgan narsa va hodisalarni ma'lum vaqt (zamon) davomida paydo bo'lish va o'zgarib borishlarida idrok qilamiz.

Idrokda idrok **jarayonini**, ya'ni ongimizning bevosita aks ettiruvchi faoliyatini va narsalarni idrok qilish (aks ettirish)dan hosil bo'ladigan subyektiv obrazni bir-biridan farq qilish lozim.

II. IDROKNING MURAKKABLIGI

Idrok murakkab psixik jarayondir. Bu murakkablik, avvalo shundan iboratki, har bir idrok tarkibiga ayni vaqtda bir necha sezgi kiradi. Masalan, qovunni idrok qilish uning shaklini (uzunchoq va hokazo), rangini (ko'k, oq va hokazolarni) sezish – bu ko'rish sezgilar idrok, hidini sezish (hid sezgilari), shirin, chuchukligini sezish (maza sezgilari), og'ir-yengilligini, qattiq-yumshoqligini sezish (muskul sezgilari) va boshqa sezgilardan tarkib topadi. Idrok qilishda analiz yordamida ajratilgan shu ayrim sezgilar (retsepsiyalar) idrokning retseptiv tomonini tashkil qiladilar.

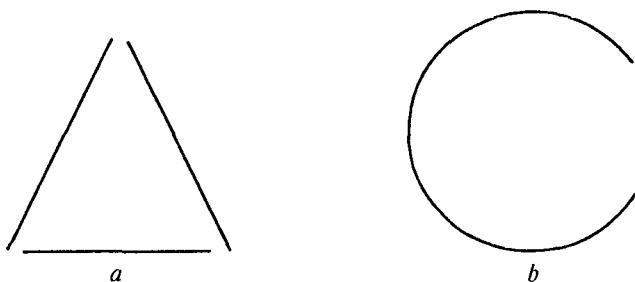
Shu xossalarning jamini sezishdan idrok qilayotgan narsaning dastlabki bevosita obrazi hosil bo'ldi, bu idrokning **perseptiv** tomonini tashkil qiladi. Bunda shu xossalar narsaning o'zida qanday bog'langan bo'lsa, ayni shu tarkibda seziladi. Shu sababli idrok qilinayotgan narsaning dastlabki obrazi ham sezgilarning mexanik jami (yig'indisi)dan iborat bo'lmay, balki yaxlit, bir butun bo'ladi.

Idrokning nerv-fiziologik mexanizmlari ham sezgilardagiga qaraganda ancha murakkabdir. Idrokning fiziologik asosi bosh miya po'stining analiz-sintez faoliyatidan iborat bo'lib, bu faoliyat sezgi organlarimizga ta'sir qilib turadigan narsa yoki hodisaning bitta xossasi bilan emas, balki bu xossalarning jami, butun bir kompleksi bilan vujudga keladi. Idrokning nerv-fiziologik mexanizmi narsalar xossalari jamining ta'siri bilan hosil bo'ladigan muvaqqat bog'lanishlar sistemasidan iboratdir. Har bir narsadagi xossalarning shu jamiga qarab, biz narsalarni bir-biridan farq qilamiz.

I.P. Pavlov qilgan tajribalardan ma'lum bo'ldiki, agar analizatorga bironta yakka qo'zg'ovchi emas, balki qo'zg'ovchilarning jami muntazam ta'sir qilib tursa, bundan tug'iladigan reaksiya har bir qo'zg'ovchining o'z xususiyatiga qarab emas, balki bu qo'zg'ovchilarning o'zaro qanday bog'lanishiga, o'zaro munosabatiga qarab tug'iladi. I.P. Pavlov bu hodisani munosabat refleksi deb atadi.

Bunday bog'lanishlarning ko'rish analizatorida hosil bo'lishi, masalan, muayyan bir figuralarning qanday rang bilan chizilganligi va katta-

kichikligidan qat'i nazar, ularning konturlarini topib olishga imkon beradi. Bunday bog'lanishlarning eshitish analizatorida hosil bo'lishi bironta kuyning baland yoki past (ingichka yoki yo'g'on) tonda ijro qilinishidan qat'i nazar, uni tanib olinishiga (bir xilda idrok qilinishiga) imkon beradi. Mu'nosabat refleksi narsaning ayrim xossalari o'zaro obyektiv bog'liqligini aks ettirishdan iboratdir.

22-rasm. a – uchburchak; b – doira.

Shunday qilib, idrok bitta sezgi organining ishi bo'lavermay, balki boshqa bir qancha sezgi organlari, bir qancha analizatorlarning faoliyati mahsulidir. Lekin har bir idrokda sezgi organlaridan biri eng muhim o'rin tuta'di. Masalan, suratni idrok qilishda ko'rish organi, musiqani idrok qilishda eshitish organi bosh o'rinda turadi. Idrok ham sezgilar kabi, bosh o'rinda turadigan ana shu organlarga qarab: ko'rish, eshitish, hid, maza va boshqa idrok xillariga bo'linadi. Bulardan hayotimiz uchun eng muhimlari ko'rish bilan eshitish idrokidir.

Bulardan tashqari, idrokning yana aralash turi ham bor. Idrokning bu turida yolg'iz bir sezgi organi emas, balki ikki, uch sezgi organi baravar muhim o'rinda turadi. Ovozli kinofilm yoki operani idrok qilishda ko'rish va eshitish sezgisi baravar muhim o'rin tutishi aralash idrokka misol bo'la oladi.

Idrokning mazmuni uning tarkibiga kirgan sezgilarning faqat oddiy jami yig'indisidan iborat bo'lib qolmaydi (*har bir idrok tarkibiga sezgilar kirishi bilan birga, odamning o'tmishida hosil qilgan tajribalari va bilimlari ham kiradi*). Masalan, 22 «a»-rasmni uchburchak va 22 «b»-rasmni doira deb idrok qilamiz, holbuki birinchi rasmda uchburchak emas, balki uch chiziq, ikkinchisida esa yarim doiradan boshqa narsa yo'q. Birinchi rasmda yo'q burchaklarni va ikkinchi rasmda yetishmagan tomonini o'zimizdan, o'z tajribamizdan olib «qo'shamiz» va bu rasmlarni uchburchak va doira deb idrok qilamiz. Biz o'tmishdagi tajribamizda uchburchak va doiralarni ko'p marta ko'rganmiz, bu figuralar bilan ko'p marta ish ko'rganmiz. Bu figuralarning obrazi miyamizda mustahkam o'rtnashib qolgan. Shu sabab-

li, bu rasmlarni ko'rishimiz bilan ilgari bizda hosil bo'lgan tasavvurlar yana esimizga kelib, miyamizda uchburchak yoki doiraning yaqin obrazini paydo bo'ladi. Atrofimizdagi hamma narsalarni idrok etish ana shunday amalga oshiriladi. Shunday qilib, idrok jarayonlariga xotira faoliyati ham qo'shiladi. Shu sababli idrokning fiziologik asosida avval hosil bo'lgan muvaqqat nerv bog'lanishlari ham mavjuddir. Agar idrok jarayoniga xotira ishtirok qilmay qo'ysa edi, u holda idrok unchalik mazmunli bo'la olmas edi, hamma buyum va hodisalar nazarimizda har gal yangi va notaniq narsadek bo'lib ko'rinar edi. Xotira tufayli biz narsalarni har gal aynan o'sha narsa yoki o'xshash narsa, yo bo'lmasa bir-birida boshqaboshqa narsa deb idrok qilamiz. Har bir idrok ma'lum darajada tanib olish va umumlashtirish jarayoni hamdir. Ko'p hollarda idrokimiz tarkibiga o'tmishdagi tajriba bilan birga xayol tasavvurlari ham kiradi. Idrokning mazmuni ba'zan idrok qilinayotgan obyektning o'ziga qaraganda kengroq, boyroq bo'ladi. Masalan, biz uy ichida turib, qirov bosgan deraza oynasiga qarasa, odatda, qirov allaqanday tropik o'rmon va gullarga o'xshab ko'rinadi. Kechqurun yoki oydin kechalarda bog' yoki o'rmondagi daraxtlar ba'zan xayoliy tus olib, ko'zimizga allaqanday g'alati bo'lib ko'rinadi.

Idrok qilinayotgan obyektlarning o'z tomonimizdan «qo'shib» shu tarzda kengaytirilishi xayolimiz mahsulidir. Lekin bunda xayol jarayonlari ham, xotira jarayonlari singari, idrokda ixtiyorsiz, ongimiz uchun «bilinmaydigan» bir suratda sodir bo'ladi. Idrok jarayonlarida xayol ishtirok etganligi bizga idrok natijalarini analiz qilib ko'rganimizdagi ma'lum bo'lib qoladi. Masalan, o'rmondagi to'nkani qorasi biron tayoq yovvoyi hayvonga o'xshab ko'zga ko'rinasa, bu holda hayvonning obrazini bu to'nkani idrok qilayotgan kishining xayoli mahsulidir. Idrok tarkibiga tafakkur va nutq faoliyati ham kiradi. Bunda tafakkur va nutq, faoliyati, avvalo idrok qilinayotgan narsa va hodisaning nomini ovoz bilan yoki o'z ichidan aytishda va bilishda ifodalanadi. Narsa va hodisaning nomini so'z bilan ifodalash — bu narsa va hodisaga nom berish va uni mavjud tushuncha doirasiga kiritish demakdir. Masalan, biz 28 «a»-rasmni uchburchak va 28 «b»-rasmni doira deb aytamiz va shu bilan birga ularni biz bilgan geometrik tushunchalar doirasiga kiritamiz. Idrok qilayotgan narsa va hodisalarni anglab va tushunib olishimiz sababi ham shundadir. Agar idrok qilayotgan biron narsa yoki hodisamiz yangi, noma'lum bo'lsa, biz darrov fikr faoliyati boshlanib, «bu nima», «buning nomi nima» degan savol tug'iladi. Bu hol ham idrok jarayonida tafakkurning ishtirokini ko'rsatadi. Har bir idrok hukm (gap) shaklida ifodalanadi, masalan: «bu kitob», «bu odam», «bu musiqa» va hokazo. Odamning idrok sezgi organlariga ta'sir ko'rsatayotgan biron narsaning oddiygina obrazini emas, balki odamning tajribasi zaminida anglab, tushunib olinadigan obrazidir.

Narsa va hodisalarning nomini atab, biz idrokimiz mazmunini ochiq ravshan qilamiz, bu idrokimizni boshqa kishilar uchun ham aniqlaymiz.

Nutqni, rasmlarni, badiiy suratlarni, musiqa va boshqa san'at asarlarini idrok qilish, moddiy buyumlarni idrok etishga nisbatan ko'p darajada murakkabdir. Shu jumladagi idrokning mazmuni, asosan, odam hosil qilgan tajribaning boyligi, unda tafakkur va xayolning nechog'li taraqqiy qilganligi bilan belgilanadi.

Idrokimizda nutq ishtirok etganligidan, idrokning fiziologik asosi birinchi signal sistemasiga oid nerv tutashuvigina bo'lib qolmay, balki ikkinchi signal sistemaning ham nerv bog'lanishlari idrokning fiziologik asosidir. Idrokda ikkinchi va birinchi signal sistemalari birlashgan holda amal qiladi.

III. IDROKNING FAOLLIGI VA KUZATISH

Idrok jarayonlari faqat tevarak-atrofdagi narsalarning sezgi organlarimizga ta'sir qilib turishlari natijasidagina emas, balki shu bilan birga idrok qilayotgan odam o'zining olamni bilish va amaliy faoliyatida yon atrofidagi narsalarga ta'sir ko'rsatishi natijasida ham vujudga keladi.

Idrokning faolligiga, avvalo unga *bog'liq* bo'lgan hissiy *kechinmalar* sabab bo'ladi. Bu his-tuyg'ular, avvalo shu paytdagi idrok tarkibiga kiradigan sezgilarning emotsional (hissiy) tomonidan iborat bo'ladi. Idrok qilinayotgan narsa va hodisalar to'g'risida o'tmishda tug'ilgan taassurot va fikrlar bilan bog'liq hissiyot ham shu jumladandir. Ko'pincha odamning idrokiga shu paytda kechirayotgan biron ta'bir hissiyoti — shodligi, xushchachaqligi, g'amginligi, tajangligi va boshqa shu kabi tuyg'ulari ta'sir qilib, idrok qilinayotgan narsa yoki hodisaga ma'lum bir tus beradi. Shu sababli, kishining ta'bi xiralik vaqtida tabiat manzaralari unga allaqanday g'amgin, ma'yusdek ko'rinadigan bo'lsa, ta'bi chog' vaqtida gullar «kulib» turganday, hamma yoq «quvnoq» dek ko'rinadi va hokazo.

His-tuyg'ular idrok mazmunini jonli, yorqin qiladi, idrokni ma'lum bir tomonga yo'naltiradi. His-tuyg'ular idrokning faollik darajasini kuchaytiradi, idrok sharoiti bo'lgan boshqa psixik jarayonlarning ildamlilik darajasiga ta'sir qiladi: bu jarayonlarni tezlatadi yoki susaytiradi. Idrok bilan bog'liq hislar, jumladan, xayol jarayonlarini qo'zg'atib faollashtiradi. Masalan, kishi qattiq vahimaga tushganda har bir arzimagan narsadan ham xavfsirayveradi, oddiy, arzimagan narsa ham nazarida allaqanday — dahshatli tuyuladi yoki kishi qattiq, xushvaqtlikda o'zini har narsadan mamnun sezadi, oddiy, arzimagan narsalardan ham zavqlanaveradi, shuning uchun ham: «qo'rqan ko'zga qo'sh ko'rinar» yoki «guli-gun xayol» deyilar.

Idrok jarayonlaridagi diqqat g'oyat katta ahamiyatga egadir. Diqqat

idrokning faolligini oshiradi va idrokning mukammal, raso va ravshan bo'lishiga xizmat qiladi. Diqqat, faollik darajasiga qarab, ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lmog'i mumkin, shu sababli idrok ham ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lmog'i mumkin.

Muayyan bir obyektни oldindan maqsad qilib olmasdan va maxsus tanlanmasdan, kuch sarf etmasdan idrok qilish jarayoni **ixtiyorsiz idrok** deb ataladi. Bunday idrok jarayonlari diqqatimizni beixtiyor o'ziga jalb qilayotgan obyektlarning ta'siri bilan qo'zg'aladi; masalan, biz uzoqdan kelayotgan poyezd ovozi ni beixtiyor eshitamiz, tunda qirda yonayotgan alangani uzoqdan beixtiyor ko'ramiz. O'zining yorug'ligi, rang-barangligi, harakati, xushohangligi, kontrastligi bilan ajralib turadigan narsa yoki hodisalar, odatda, beixtiyor idrok qilinadi, shuningdek, ayni vaqtda biron-ta ehtiyoj va manfaatimizga javob beradigan, shaxsiy tajriba va bilimlarimizga eng ko'p darajada muvofiq keladigan va biz uchun g'oyat katta ahamiyati bo'lgan obyektlar ham beixtiyor idrok qilinadi. Ixtiyorsiz idrok tetik, bardam vaqtimizda bizda to'xtovsiz bo'lib turadigan jarayondir.

Oldin belgilangan maqsadga qarab muayyan bir obyektни idrok qilishni **ixtiyoriy idrok** deb ataladi. Badiiy bir rasmni ko'rish, dokladni e'tibor bilan eshitish, yozma ishlardagi imlo xatolarini chizib o'tish, operadagi ariyani tinglash, ko'pchilik orasida o'zimiz qidirgan bir shaxsni topib ajratish ixtiyoriy idrokka misol bo'la oladi.

Ixtiyoriy idrok ixtiyorsiz idrokdan ayrilgan holda bo'ladigan jarayon emas. Ixtiyorsiz idrok ixtiyoriy idrok uchun go'yo «fon» bo'lib xizmat qiladi.

Kishining sistemali, davomli va rejali idrok qilish qobiliyati **kuzatuvchanlik** deb ataladi. Kuzatish qobiliyati tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarni ma'lum bir maqsad bilan sistemali va rejali idrok qila bilishdir.

Har bir kishi ma'lum darajada kuzata bilish qobiliyatiga ega, bu qobiliyat har kimning o'z hayotiy tajribasi va bilish faoliyatida taraqqiy qilib boradi. Ammo har bir kishini ham razmi o'tkir, kuzatish mahorati zo'r deb bo'lavermaydi. Razmi o'tkir, kuzata bilish qobiliyati zo'r kishi deb, odatda, o'z oldiga jamiyat uchun foydali, ilmiy va boshqa muhim vazifalarni qo'ya biladigan, tevarak-atrofdagi xilma-xil narsa va hodisalardan kerakli va eng muhim obyektlarni ajrata biladigan kishini aytiladi. Razmi o'tkir, kuzata biladigan kishi idrok qilinayotgan narsa va hodisalardagi o'xshashlikni va farqni darrov payqab oladi, bu narsa va hodisalarning eng muhimi, zarur xususiyatlarini ajrata biladi.

Razm sola bilish, kuzatuvchanlik qobiliyati shaxsning nihoyatda qimmatli sifatlaridandir. U mavjud sharoitni turli tushunishga, o'rab olgan olamni samarali o'rganishga va xususan, o'quv materialini chuqur o'zlashtirishga imkon beradi.

I.P. Pavlov kuzatuvchanlik ilmiy bilishning asosiy sharti deb hisoblardi. Pavlov shahrida u tashkil qilgan biologiya stansiyasi binosining old tomoniga «kuzatuvchanlik va yana kuzatuvchanlik» deb bejiz yozilmagan edi.

K.D. Ushinskiy kuzatuvchanlikni o'zlashtirish vazifasiga katta ahamiyat berardi. «Agar ta'lim bolalarning aqlini o'zlashtirmoqchi bo'lsa, — deb yozgan edi K.D. Ushinskiy, — ularning kuzatuvchanlik qobiliyatini mashq qildirish kerak» (Tanlangan asarlar, 6-tom, PFA, Moskva, 1949-yil, 267-bet).

Shuning uchun ham o'sib kelayotgan yosh avlodda kuzatuvchanlikni tarbiyalash pedagogikaning muhim vazifalaridan biridir.

IV. APPERSEPSIYA

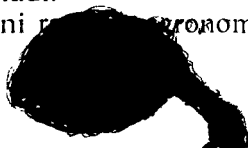
Yuqorida bayon qilinganlardan ma'lumki, odamning tajribasi, bilimi, xayol va tafakkurining faoliyati, hissiyot va diqqati, umuman odam psixikasining hamma mazmuni idrokida namoyon bo'ladi. Bu psixik hayotning idrokda aks etuvchi va idrokka ta'sir ko'rsatuvchi mazmunini **appersepsiya** deb ataladi. Appersepsiyalarning nerv-fiziologik mexanizmi, aytidan, o'tmishdagi tajribadan hosil bo'lgan bog'lanishlar sistemasidan va ularning yangi hosil bo'layotgan muvaqqat bog'lanishlarga ta'sir ko'rsatishidan iborat bo'lsa kerak.

Nerv bog'lanishlarning tarkib topgan sistemasi (ya'ni dinamik stereotip) bironta bo'shroq, hattoki bironta o'xshash qo'zg'ovchining ta'siri bilan ham qo'zg'almog'i mumkin. Bunda qo'zg'algan stereotipdan hosil bo'lgan natija, shu stereotipni vujudga keltirgan jami qo'zg'ovchilar ta'sir ko'rsatgandagi natijasidan sira qolishmaydi.

Ayni bir narsa yoki hodisani ayrim kishilarning idrok etishida ko'rinadigan ba'zi xususiyatlar appersepsiya bilan belgilangan bo'ladi. Bu xususiyatlar odamning tajribasi va bilimlariga bog'liq xususiyatlaridir. Kishilar ayni bir narsa yoki hodisani yoshlari, ma'lumotlari, turmush tajribalari, kasblari, sinfiy chiqishlari, temperament, xarakter, qobiliyat va qiziqishlarida ko'rinadigan shaxsiy xususiyatlariga qarab, har xil idrok qiladilar.

Odamning aqli qanchalik yetuk, muayyan sohaga oid tasavvuri, fikri, tajribasi, bilimi qanchalik boy bo'lsa, uning shu sohada idroki ham shunchalik murakkab, chuqur va sarmazmun bo'ladi. Bu xususiyatlar moddiy buyumlarni idrok qilishdayoq namoyon bo'ladi. Masalan, bironta yangi mashinani tegishli ixtisosi bo'lmagan kishi tomonidan idrok qilinishi, ixtisosi bor odamning idrokiga qaraganda, mazmunan to'rtroq va yuzaki bo'ladi. Ayni bir obyektlarni tegishli ixtisosi bo'lmagan kishining kuzatishlariga qaraganda, olimning chuqur ilmiy kuzatishlari hiyla farq qiladi.

Ayni bir mevali bog'ni r...

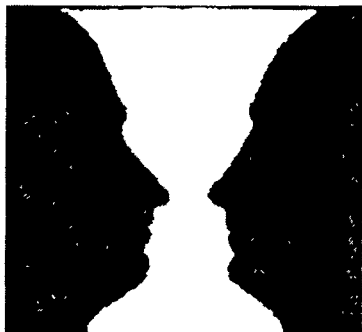

ya'ni har qaysisi o'z nuqtayi nazaridan e'tibor berib idrok qilishi mumkin.

Alifbe va boshlang'ich o'qish kitoblari yirik harflar bilan bosiladi, chunki endi savod chiqarayotgan kishilarda (bola va katta yoshlilarda) hali kitob o'qish tajribasi bo'lmaydi. Ko'p o'qigan, bu sohada katta tajribaga ega bo'lgan kishilar mayda harf bilan bosilgan xatni ham (masalan, gazetani) jo'ngina o'qib ketaveradilar. Bizda hosil bo'lgan tajriba va bilim tufayli, biz chala yozilgan so'zlarni, tushib qolgan harflarni payqamasdan, xato yozilgan bo'lsa ham, baribir, to'g'ri o'qiyveramiz. Masalan, taxistoskop bilan qilingan tajribalar shuni ko'rsatadiki, «avtombrus» deb xato terilgan so'z «avtobus» yoki «avtomobil» deb, «sinoatlantirish» deb terilgan so'z «sanoatlashtirish» deb o'qiyverar ekan va hokazo.

Idrokka subyektiv mazmun berish og'zaki materialni idrok etishda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Masalan, «ildiz» degan so'zni botanik o'simlik ildizi, matematik kvadrat yoki kub ildizi, tish doktori tish ildizi degan ma'noda idrok qilishlari mumkin. «Reaksiya» degan so'zni tarixchi bir ma'noda tushunsa, ximik yoki psixolog boshqa ma'noda tushinishi mumkin. Appersepsiya badiiy asarlar matnini, badiiy surat va rasmlarni idrok etishda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. Biz biron-ta suratga ko'z solganimizda to'g'ridan to'g'ri faqat bo'yoq rang va chiziqning har xil chatishuvini ko'ramiz, xolos. Bu persepsiyadir. Rasm va suratni idrok qilganimizda esa, masalan, istiqbolni, odam va hayvonlarning ish-harakatlarini biz o'tmishdagi tajribamiz, bilimlarimiz va xayolimiz faoliyati natijasida idrok qilamiz. Bu appersepsiyadir. Musiqani idrok qilishda ham xuddi shu hol yuz beradi.

Ayni bir narsa yoki hodisani ayni bir kishi turli vaziyatda turlicha idrok qilavermog'i mumkin, bu hol har gal o'sha kishini kayfiyati, hissiyoti, diqqati, manfaati, maqsadi va hokazolarga qarab ro'y beradi. Biron-ta murakkabroq vaziyatni idrok qilayotganimizda e'tiborimiz va manfaa-

23-rasm. Ikkilangan tasvir.

timizning talabiga qarab, biz shu vaziyat tarkibiga kirgan yakka bir narsani yoki uning qismini ajrata olamiz. Masalan, o'rmonda biz uchun zarur bo'lgan biron-ta daraxtni hamma boshqa daraxtlardan ayrim idrok qilamiz. Musiqani eshitganimizda garmoniya ohanglaridan biz uchun tanish bo'lgan bir kuyni ajratamiz.

23-rasmga qarasak, qora fon ustida vaza suratini yoki oq fon ustida ikki yuzning yonidan ko'rinishini (profilarni) ko'rishimiz (idrok qilishimiz) mumkin. Bu

holda idrokning ikkilanishi diqqatimiz nimaga (rasmning qaysi bir tomoniga) qaratilganligi bilan belgilanadi. Idrok jarayonida ba'zan uchrab keladigan subyektivizm ham appersepsiya natijasidir. Bu subyektivizm, masalan, vaqtni, harakatni idrok qilishda, qizg'in munozaralar borayotgan paytda bir kishining gapini idrok qilishda ko'proq uchraydi.

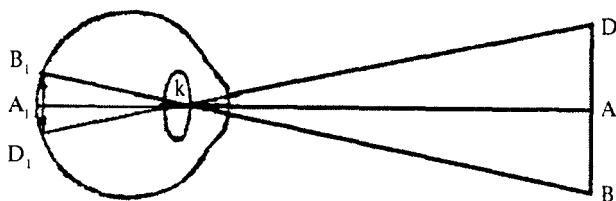
Appersepsiya fazo, vaqt hamda harakatni idrok qilishda katta rol o'ynaydi. Illuziyalar esa hiyla darajada appersepsiya natijasidir.

V. FAZONI IDROK QILISH

Fazoni idrok qilish to'g'risida gapirar ekanmiz, biz narsalarning fazodagi shakllarini, ularning fazodagi katta-kichikligini va fazodagi o'zaro munosabatlarini ko'zda tutamiz. Ma'lumki, fazodagi shakllariga qarab, uch burchakli, to'rt burchakli, kub, silindr va shu kabi shakldagi narsalar ajratiladi; narsalar katta-kichikligiga qarab, nisbatan katta, kichikroq, o'rtacha va hokazo narsalarga ajratiladi; fazodagi munosabatlariga qarab, bu narsalar bizga va bir-biriga nisbatan yaqin, uzoq, chap tomonda, o'ng tomonda, yuqori yoki past bo'lishlari mumkin.

Fazoni biz uning hamma uch o'lchovida ko'rish, teri sezgilari va muskul-harakat organlari yordami bilan idrok qilamiz. Fazo munosabatlarini, narsalarning shaklini, narsalarning hajmi va katta-kichikligini biz asosan ko'z bilan ko'rib idrok qilamiz.

Fazoni biz bir ko'zimiz bilan ham ko'rib, ya'ni monokulyar, ikki ko'zimiz bilan ham ko'rib, ya'ni binokulyar idrok qilamiz. Monokulyar idrok quyidagicha voqe bo'ladi. Biz ko'z bilan qaraganimizda, biz shu narsadan aks etgan nurlar ko'z gavharida sinib, ko'zning to'rt pardasi (setchatka)da shu narsaning aks etgan surati fotoapparatdagiga o'xshab, to'ntkarilib, teskari tushadi. Ammo bunga qaramasdan, biz narsani haqiqiy holatida, haqiqiy shakli va katta-kichikligida ko'ramiz, idrok qilamiz («Idrokning konstantligi» nomli bobga qaralsin, 113-bet).

24-rasm. Nurlarning ko'z gavharida sinishi:

a, b; a-b o'qining teskari aksi; A-fiksatsiya nuqtasi; A-A₁ - ko'rish chizig'i; a, k, b-ko'rish burchagi.

Narsaning chetlaridagi nuqtalaridan aks etgan nurlar koʻz gavharida bir-birini kesib oʻtadi va ularning kesilish joyida koʻrish burchagi hosil boʻladi. Bu burchakning katta-kichikligi idrok qilinayotgan narsaning katta-kichikligiga hamda uning koʻzdan qanchalik uzoq-yaqin turganiga bogʻliq boʻladi. Narsa qanchalik katta boʻlsa, koʻrish burchagi ham shunchalik katta boʻladi va aksincha. Kattaligi bir xildagi ayni bir narsani yaqin masofadan koʻrayotganimizda koʻrish burchagi kattaroq, uzoqdan turib qarasaq kichikroq boʻladi. Demak, koʻrish burchagining katta-kichikligi idrok qilinayotgan narsaning katta-kichikligini, shuningdek, uning qanchalik uzoqlashganini bildiradi.

Koʻzimiz bilan tik (toʻppa-toʻgʻri) qaraganimizda, agar yorugʻlik kuchli boʻlib, koʻrinib turgan narsalar oʻrtasidagi koʻrish burchagi 50 dan kam boʻlmasa, koʻzimiz ayni bir vaqtda ikki narsani (ikki nuqtani) koʻra oladi. Lekin, koʻrish burchagi kichikroq boʻlsa, ikki narsa yoki ikki nuqta bittadek boʻlib koʻrinadi. Yon tomondan qaraganda ikki nuqta bittadek koʻrinadi va koʻrish burchagi hiyla katta boʻladi. Shuning uchun ham uzoq masofadagi ikki yoki bir qancha narsa «birlashib ketib», bir narsadek idrok qilinadi. Ikki narsani ayni bir vaqtda koʻrayotganda koʻrish burchagi qanchalik kichik boʻlsa, koʻz shunchalik oʻtkir hisoblanadi. Yaqin yoki uzoqroq masofadagi narsalarning aks etgan surati toʻppa-toʻgʻri koʻz toʻr pardasiga tushmogʻi uchun koʻz gavhari boʻrtiq yoki yassi holda boʻlmogʻi kerak. Yaqin turgan narsalarga qaragan paytda koʻz gavhari qorayib sharga oʻxshash boʻrtiq shaklga, uzoqdagi narsalarga qaraganda esa choʻzilib, qariyb yassi shaklga kiradi. Koʻz gavharining va umuman, koʻzning ravshan koʻrish uchun uygʻunlashuvini **akkomodatsiya** deb ataladi. Koʻzning akkomodatsiyasi 20-25 metr doirasida fazoning uchinchi oʻlchovini, yaʼni olislikni, chuqurlikni, relyefni koʻz bilan idrok qilishda, ayniqsa, katta ahamiyatga ega.

Koʻz xiralik — uzoqdan yaxshi koʻra olmaslik va yaqindan yaxshi koʻra olmaslik. Koʻz gavhari qanchalik shar shakliga yaqinlashsa, yorugʻlik nurining sinishi shunchalik kuchliroq boʻladi va qaralayotgan narsaning surati ham koʻz gavharidan shunchalik yaqin yerda aks etadi. Koʻz gavhari qanchalik koʻp choʻzilib yassi shakl olsa, nurning sinishi ham shunchalik kuchsiz boʻladi va qaralayotgan narsaning surati ham koʻz gavharidan shunchalik yiroq yerda aks etadi. Koʻz gavharining yassi shaklga yoki boʻrtib shar shakliga kira olish qobiliyati hamisha zoʻr berib tikilishdan yoki odamning yoshiga qarab susayib bormogʻi mumkin. Bunday hollarda normal koʻrish qobiliyati buzilib, uzoqdan yaxshi koʻra olmaslik (yassilanish qobiliyatining zaifligi) yoki yaqindan yaxshi koʻra olmaslik (boʻrtish qobiliyatining zaifligi) paydo boʻladi. Uzoqdan yaxshi koʻra olmaydigan odamlarning koʻz gavharida nurlarning sinishi kuchli boʻladi;

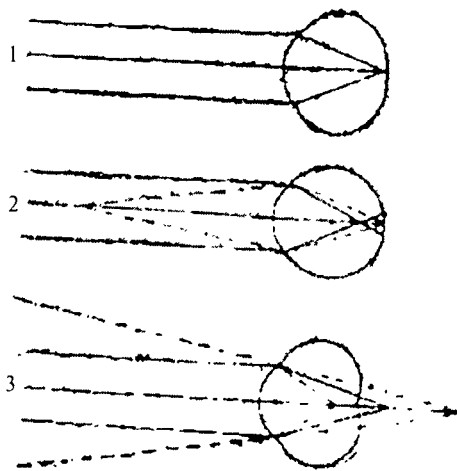
binobarin, bu sinayotgan nurlar ko'z to'r pardasiga borib yetmasdanoq bir nuqtaga yig'iladi. Buning natijasida narsaning surati ko'z to'r pardasida xira, mujmal aks etadi. Shuning uchun ham uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar botiq ko'zoynak taqib yuradilar, chunki botiq ko'zoynak nurlarni tarqatadi va bu nurlarning sinish nuqtalarini ko'z to'r pardasigacha yetkazadi.

Yaqindan yaxshi ko'rmaydigan odamlarning ko'z gavharida nurlarning sinishi zaif bo'ladi, natijada nurlar ko'z to'r pardasining orqa yerida turadi. Ko'z to'r pardasining o'ziga esa hali bir nuqtada turmagan nurlar tushadi. Shu sababli, ko'z bu holda ham ravshan ko'ra olmaydi. Yaqindan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar bo'rtiq ko'zoynak taqadilar, chunki bo'rtiq oyna nurlarning sinishini kuchaytiradi va nurlarni xuddi ko'z to'r pardasiga to'playdi.

Uzoqdan yaxshi ko'rmaslik va yaqindan yaxshi ko'rmaslikning yana bir sababi shuki, ba'zi odamlarning ko'z soqqasi cho'zinchoqroq (uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydiganlarda) yoki kalta (yaqindan yaxshi ko'ra olmaydiganlarda) bo'ladi. Shuning uchun ko'zning bu kabi xiraligi bolalik chog'idanoq ko'rinmog'i mumkin. Uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlar bilan yaqindan yaxshi ko'ra olmaydigan odamlarning ko'zida nurlarning qanday sinishi 25-rasmda ko'rsatilgan.

Fazoni (monokulyar ko'rish yo'li bilan) bir ko'z bilan yetarli darajada aniq va mukammal ko'rib bo'lmaydi. Ayniqsa, fazoning uchinchi o'lchovini bir ko'z bilan (monokulyar) idrok qilish yo'li bilan ko'rishda to'la aniqlikka erishib bo'lmaydi. Odatda biz narsalarni fazo munosabatlari shakllari va kattakichikligi bilan birlikda idrok qilganimizda ikkala ko'zimiz bilan, ya'ni binokulyar idrok qilamiz.

Shunisi qiziqki, bir narsaga qaraganimizda uning surati har qaysi ko'zimizning to'r pardasiga yakka-yakka tushsa ham, lekin bu narsa va nuqtalar ikkita bo'lib emas, balki bitta bo'lib ko'rinadi, buning sababi nima?

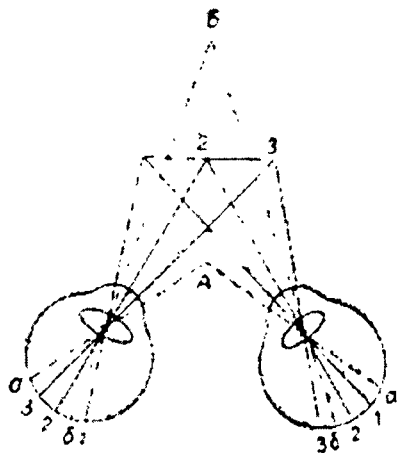

25-rasm. Nurlarning sinishi: 1 – normal ko'radiganlarda; 2 – uzoqdan yaxshi ko'ra olmaydiganlar; 3 – yaqindan yaxshi ko'ra olmaydiganlarda.

Bu hodisaning sababi shundaki, ko'rib turgan narsamizdan keladigan nurlar ikki ko'zimizda alohida simmetriya bo'lib barobar aks etadi. Bir narsani ikki ko'z bilan ko'rish shu narsadan keladigan nurlarning ko'z to'r pardasidagi alohida mos nuqtalarga tushishi yoki mos emas nuqtalarga to'g'ri kelishiga bog'liqdir. Ko'z soqqalarining to'r pardalarida sariq dog'dan teng baravar uzoqlikdagi nuqtalarni mos (yoki identik) nuqtalar deyiladi. Idrok qilinayotgan narsadan aks etgan nurlar xuddi shu mos nuqtalarga to'g'ri kelsa, narsa bitta bo'lib ko'rinadi. Masalan, 26-rasmda ko'rsatilganidek, 1, 2, 3 raqamlari bilan belgilangan nuqtalar ko'zdan teng-baravar uzoqlikda bo'lib, bu nuqtalar ko'z to'r pardasining mos nuqtalarida aks etadi. Bu nuqtalarning har biri ko'zimizga bitta nuqta bo'lib ko'rinadi. Mos nuqtalarning xususiyati shuki, agar bu nuqtalar ayni bir vaqtda baravar qo'zg'alsa, narsaning surati bitta bo'lib, to'g'ri aks etadi.

To'r pardasining sariq dog'iga nisbatan har xil uzoqlikdagi nuqtalarini mos emas nuqtalar deb ataladi. Ma'lum bir narsaning surati shu mos emas nuqtalarga to'g'ri kelsa, bitta narsa ikkita bo'lib ko'rinadi. Masalan, o'sha 26-rasmda ko'rsatilgan, ko'zdan uzoqligi baravar bo'lmagan A va B nuqtalari ko'z to'r pardalarining mos emas nuqtalariga tushadi; binobarin, A bilan B narsaning har biri ko'zimizga ikkitadan bo'lib ko'rinadi.

Agar biz ikkita narsa, masalan, qalam va ruchka olib, ularni bir-biridan 20–30 sm va ko'zimizdan ham 30 sm uzoqlikda ushlab turib, avvalo qalamga tikilsak, u bitta bo'lib ko'rinadi, uning orqasidagi ruchka esa ayni vaqtda ikkita bo'lib ko'rinadi, chunki ruchkaning surati xuddi ikki ko'zimizning to'r pardasidagi mos emas nuqtalariga tushgan bo'ladi. Va, aksincha, orqasidagi ruchkaning o'ziga tikilib qarasaq, ayni vaqtda qalam ikkita bo'lib ko'rinadi.

26-rasm. Ikkala ko'z pardasida nuqtalarning mos va nomoslik sxemasi.

Biz fazo munosabatlarini ikki ko'zimiz bilan (binokulyar ko'rish yo'li bilan) mukammalroq va aniqroq idrok qilamiz. Masalan, uchinchi o'lchovni binokulyar aniqroq idrok qilamiz. Buning isboti uchun quyidagi sodda tajribani qilib ko'rish mumkin. Agar oqlangan devor oldida oq ip tortsak va uning ilinib turgan joylarini ko'rmasak, bir ko'zimizni yumib turib ipga qaraganimizda bir ip bilan devor orasidagi masofani belgilashga o'zimiz qoramiz.

Barmog'imizni ipga tekkizmoqchi bo'lib urinsak, tekkiza olmaymiz. Xuddi shu ipga ikkala ko'zimiz bilan qarasak, ip bilan devor orasidagi masofani aniq ko'ra va barmog'imizni ipga bexato tekkiza olamiz. Shuningdek, bir ko'zimizni yumib turib, nina ko'ziga ip o'tkazmoqchi bo'lsak, qiynalamiz.

Uchinchi o'lchovni (uzoqdalik, chuqurlikni) binokulyar idrok qilishda ko'zning konvergensiya, ayniqsa, katta ahamiyatga ega.

Konvergensiya ma'lum bir narsaga qaraganda, ikkala ko'z soqqasining qanshar tomon baravar burilishidir. Ikkala ko'z soqqasi ana shunday burilganida ko'rish o'qlari biz qarab turgan narsaning o'zida bir-birini kesib o'tadi.

Idrok qilinayotgan narsa qanchalik yaqin tursa, ko'z soqqalari bir-biriga, ya'ni qanshar tomonga shunchalik yaqin buriladi, ko'rish o'qlari ham bir-birini shunchalik yaqin kesib o'tadi. Sechenov ta'biricha, ko'rish o'qlari «qamrab oluvchilar» bo'lib, biz qarab turgan narsa bizga yaqinlashgan sari, «ko'rish o'qlari ham ko'zimizga yaqinlashadi, narsa uzoqlashgan sari, ko'rish o'qlari ham ko'zimizdan uzoqlashadi».

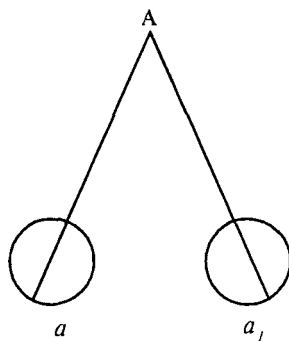
Ko'zlarimizning konvergensiya, ayniqsa, masofani, yiroqni, chuqurlikni eng aniq, raso idrok qilishga imkon beradi, chunki konvergensiya vaqtida asosiy o'rinda turgan ko'rish analizatoriga harakat analizatori, ya'ni ko'z muskullarining ishi qo'shiladi. Biz qarab turgan narsalar yuziga tushgan ko'lankalar masofani, chuqurlikni, relyefni idrok qilishda katta rol o'ynaydi.

Bundan tashqari, uchinchi o'lchovni ikki ko'z bilan (binokulyar) idrok etishda eng ko'p daraja aniqlikka erishuvning sababi o'tmishdagi tajribamiz samarasi hamdir. Chunki biz kundalik hayotimizda narsalarni doimo ikki ko'z bilan qarab ko'ramiz, narsalarga faqat bir ko'zimiz bilan qarash hollari kamdan kam uchraydi.

Fazoni idrok qilishda teri sezgilari va muskul-harakat organlarining roli

Fazoni teri sezgilari va muskul-harakat vositasi bilan idrok etganda ko'z bilan qarab ham, ko'z bilan qaramasdan ham idrok qilaverish mumkin.

Maydaroq narsalarning shaklini, ularning katta-kichikligini, holatini biz teri sezgilari vositasi bilan, ya'ni uni ko'rib, bevosita idrok qilamiz. masalan, qo'limizdagi tanga pulning shaklini, katta-kichikligini, holatini

*27-rasm.
Mos nuqtalar.*

bevosita teri sezgilari vositasi bilan bilamiz. Teri sezgilari vositasi bilan biz, xususan ikki o'lvovni uzunlik (masofa) va sirt o'lvovlarini idrok qilishimiz mumkin, lekin narsalarning (hatto mayda narsalarning ham) shaklini, katta-kichikligini va fazodagi munosabatlarini yolg'iz teri sezgilari vositasi bilan idrok qilganda to'la aniqlikka erishib bo'lmaydi. Shu sababli ko'pincha fazoni teri sezgilari vositasi bilan idrok qilish muskullar harakat vositasi bilan idrok qilish ila birgalikda o'tadi. Muskul-harakat organlarimiz vositasi bilan biz yirik va mayda obyektning (masalan, stol, xona, hovli va shu kabilarning) shaklini, katta-kichikligini, fazodagi munosabatlarini hamma uch o'lvovda idrok qilishimiz mumkin. Ko'r odamlar (yoki ko'r emaslar qorong'i tushganda) narsalarning shaklini, masofani va fazodagi munosabatlarni ana shu yo'l bilan idrok qiladilar. Mayda narsalarning shakli barmoq harakatlari (paypaslash) vositasi bilan idrok qilinadi. Yirik narsalarning shaklini va masofani ko'zimizni yumib yoki qorong'ida idrok qilganimizda biz qo'l harakatlarimizdan va qadamlab yurishdan foydalanamiz. Ana shu harakatlardan tug'iladigan muskul-harakat sezgilarimizga o'tmishda hosil bo'lgan tajribamiz qo'shiladi, natijada biz ko'zimiz ko'rmasa ham, turgan joyimizni, fazoga oid munosabatlarni chama bilan bilib olamiz.

Fazoni ko'z bilan ko'rib idrok qilishning o'sishida teri sezgilari va muskul-harakat organlari katta rol o'ynaydi. Ko'r bo'lib tug'ilgan, ammo tegishli operatsiyadan keyin ko'zi ochilgan odamlarning fazoni qanday idrok qilishlarini tekshirish natijalari bunga dalil bo'la oladi.

Bir necha misol keltiraylik. Ko'r bo'lib tug'ilgan bir odam muvaffaqiyatli operatsiyadan keyin ko'zi ochilgan bo'lsa-da, lekin dastlabki kunlarda u fazoni va narsalarning fazodagi holatini ko'zi ko'r emas (basir) odamlarga qaraganda boshqacha idrok qilgan, masalan, ko'ruv doirasiga kirgan hamma narsalarni juda yaqin va ko'ziga tegib turayotgandek his qilgan, shuning uchun bu odam ehtiyot yuzasidan ko'zini *qo'li* bilan hadeb qoplayvergan. Narsalarning shaklini ham faqat ko'rish bilangina fahmlay olmagan, bu narsalarni qo'li bilan paypaslab ko'rganidagina, ya'ni o'tmishdagi muskul-harakat sezgisiga asoslangan tajribasiga suyanganidagina narsalarning shakllarini taniy olgan.

Operatsiyadan so'ng ko'zi ochilgan yana bir odamga yog'ochdan yasalgan, har ikkalasi ham bir xil bo'yalgan va diametri teng shar bilan kub ko'rsatganlar. U odam bu narsalarning turli buyumlar ekanini ko'rib tursa ham, lekin ularni bir-biridan aniq farq qila olmagan: qaysisi dumaloq va qaysisi burchakli ekanini aniq aytib bera olmagan. Yana shu odamga shar bilan bir xil kattalikdagi doiraning, kub bilan bir xil kattalikdagi to'rtburchakning yassi shaklini yonma-yon qo'yib ko'rsatganlarida, ularni bir-biridan farq qila olmagan, faqat paypaslab ko'rganidan keyin shar-

ni doiradan va kubni to'rtburchakdan ajratgan. Bu odam qilingan operatsiyadan tamomila sog'aygandan keyin, ko'z bilan ko'rib idrok qilishni o'rganmoq uchun maxsus mashq qilgan. Masalan, oyog'idan etigini yechib irg'itib yuborar, so'ngra etikkacha bo'lgan masofani ko'zi bilan chamalashga urinar ekan. Chama bilan bir-ikki qadam yurgandan keyin, qo'lini uzatib etikni olishga harakat qilar ekan, lekin ko'zi bilan masofani aniq belgilay olmaganligidan yanglishar va paypaslab, qachon eshik qo'liga tegsa, uni shundagina ushlab olar ekan.

Yuqorida keltirilgan misollardan ma'lum bo'ldiki, ko'rlar ko'zlari ochilgandan keyin, ularda fazoni ko'z bilan ko'rib idrok qilish qobiliyati teri va muskul harakat organlarining ishtiroki bilan asta-sekin o'sib boradi. Demak, fazoga oid shakl, katta-kichiklik va munosabatlarni ko'rish, teri sezgilari va muskul-harakat organlari bir-biri bilan mahkam bog'lanib ishlaganlaridagina eng to'g'ri va mukammal idrok qilish mumkin.

Sezgi organlarimizning — tuyush, muskul-harakat va ko'rish organlarimizning o'ziga xos xususiyati, jumladan, obyektiv mavjud fazoni ham idrok qilish qobiliyatiga ega bo'lishdadir. Idrokning hamma turlari singari, fazoni idrok qilish ham kishining tajribasi va umumiy kamoloti jaryonida boradi.

VI. VAQTNi IDROK QILISH

Biz idrok qilib turgan narsa va hodisalar ma'lum bir (zamon) davomida paydo bo'ladi, taraqqiy qiladi va o'zgarib boradi. Shuningdek, obyektiv dunyo hodisalarini aks ettiradigan idrok, tasavvur, fikr va hokazolardan iborat bo'lgan bizdagi subyektiv, psixik hodisalar ham vaqt davomida paydo bo'ladi, o'zgarib va almashib turadi. Ma'lumki, fazo singari vaqt ham materiyaning mavjudligi shaklidir. Har qanday bog'liqning asosiy shaklidir. U obyektiv reallikdir, ya'ni ongimizdan tashqari o'zi mavjuddir. Biz fazoni idrok qilganimizdek, vaqtni ham idrok qilamiz. Biroq, vaqtni idrok qilish to'g'risida gapirar ekanmiz, biz quyidagilarni nazarda tutamiz. Vaqtni idrok qilishni vaqt «bo'laklarini» soat va boshqa xronometrik asboblardan yordamida o'lchash deb tushunish yaramaydi. Kishi xuddi bir xilda bo'lgan vaqt bo'lagi (daqqa, soat yoki ko'p va hokazo)ning obyektiv davomini hamisha bir xilda sezavermas ekan. Ba'zan bir soat, bir daqiqada, o'tib ketadi yoki «bir soat bir yildek tuyuladi» deb gapiradilar.

Biz vaqtni hozirgi zamon (hozirgi payt) va undan kelgusiga borayotgan real narsadek idrok qilamiz, uni tasavvur qilamiz va fikrlaymiz. Shuning uchun ham o'tmish, hozirgi zamon va kelgusi ma'nosida olingan tushunchalar mavjuddir. Vaqtni idrok qilish haqida gapirar ekanmiz, biz hozirgi paytni nazarda tutamiz. O'tmish vaqt xotira faoliyati esga tushirish faoli-

yati bilan bog'liq bo'ladi. Kelgusi vaqtni esa biz faqat xayolga keltirishimiz yoki bu haqda o'ylashimiz mumkin, xolos. Obyektiv (matematik) nuqtayi nazardan, hozirgi payt bu o'tmishni kelgusidan ajratadigan bir nuqta (chegara)dir. Ammo psixologik, subyektiv nuqtayi nazardan, biz borayotgan vaqtning «bo'laklarini» hozirgi payt (endimik) deb idrok qilamiz. Dars, ma'ruza yoki bironta musiqiy asarni eshitib o'tirish davomidagi vaqt ham mana shunday idrok qilinadi. Demak, vaqtning to'xtovsiz borishi, davomi hozirgi payt deb tuyuladi.

Biz vaqtni (uning to'xtovsiz borishi, cho'zilishini va davomini) idrok qiladigan maxsus bir organga ega emasmiz. O'tayotgan vaqt avvalo atrofimizdagi narsa va hodisalarning o'zgarib va almashinib turishidan bilinadi. Shu sababli bizning idrok qilishimiz hamma sezgi a'zolarimiz faoliyati bilan bog'langan deb aytish mumkin. Vaqtni idrok qilish organizmimizda borayotgan fiziologik jarayonlar bilan ham belgilanadi. Yurak tepish, nafas olish ritmikasi va organik sezgilar vaqtni idrok qilishda katta rol o'ynaydi, bu hol maxsus tekshirishlar bilan aniqlangan.

Vaqt bizga «sekin o'tayotgandek» yoki «tez o'tayotgandek» tuyuladi. Buning sababi shunda ekanki, har birining davomi obyektiv suratda bir xilda bo'lgan vaqt bo'lagini, ya'ni soat, daqiqa, soniya va hokazoni hamisha bir xilda sezavermas ekanmiz. Ba'zan biz «bir soat bir yilga o'xshab ketdi», ba'zan esa «uch soat ko'z ochib yumguncha o'tib ketdi», «bir kun bir daqiqaday o'tib ketdi» deb gapiramiz.

Vaqtning tez yoki sekin o'tayotgandek sezishimiz shu paytda siz kechirayotgan psixik jarayonlarga bog'liq bo'ladi. Ichki organlarning sezgirligi yo'qolgan (anesteziya paydo bo'lgan) bemorlarda vaqt o'tishini bevosita his qilish qobiliyati yo'qolishi yoki zaiflanishi ma'lumdir. I.P. Pavlovning fikricha tanamizda bo'lib turadigan hodisalarning takrorlanib turishi vaqtni idrok qilishda katta rol o'ynaydi. «Bir kun davomida, — deb yozadi Pavlov, — bosh miya ta'sirlanadi, charchaydi, so'ngra yana kuchini tiklaydi. Ovqat hazm qiladigan yo'llar vaqt-bevaqt ovqat bilan to'latiladi, ovqatdan bo'shab qoladi va hokazo. Binobarin, organing har bir holati katta miya yarim sharlarida aks etishi mumkin bo'lganligidan ana shuning o'ziyoq bir paytni boshqa paytdan ajratish uchun asos bo'la oladi». Shuning bilan birga, o'tayotgan vaqt tasavvur, fikr, nutq, his va orzularning ongimizda almashib turishida subyektiv idrok qilinadi. Subyektiv idrok qilinadigan vaqtning davomi, cho'zilishi, borishi esa o'zgarib turadigan mavzuning qanchalik mazmundor bo'lishi bilan belgilanadi. Chunonchi, odamning psixik hayoti bedorlik vaqtida eng boy mazmunga ega bo'ladi, shu sababli vaqtning tez yoki sekin o'tayotgani his qilinadi va bilinadi. Tush ko'rmasdan qattiq uyqu davomida yoki bexush qolgan yoki sezgirlilik tamom yo'qolgan (anesteziya) holatda vaqtning o'zi ham, uning

borishi ham sezilmaydi. Ammo idrok qilinayotgan vaqt faqat ongimizning mazmuni bilan belgilanib qolmay, balki odamning vaqtga va o'zgarib turgan ong mazmuniga qanday munosabatda bo'lishi bilan ham belgilanadi. Bu munosabat e'tiborning nimaga qaratilganligiga va odamning shu paytda kechirayotgan his-tuyg'ulariga bog'liq bo'ladi. Agar biz shu paytda xushnud bo'lmasak va butun e'tiborimiz muayyan bir vaqtning kelishini toqatsizlik bilan kutishga yoki bironvi poylashga qaratilsa, vaqtni juda ham sekin o'tayotgandek his qilamiz. Chunonchi, kechikkan tramvay yoki poyezdni kutayotgan paytimizda vaqt juda sekin o'tayotgandek tuyuladi. Uyqusi qochgan odamga yoki bemorga bedorlikda o'tayotgan tungi vaqt juda sekin o'tayotgandek tuyuladi.

Aksincha, psixik tuyg'ular mazmundor va xilma-xil bo'lib, odamning butun fikri-zikrini o'ziga qaratib qo'ysa, vaqt juda tez o'tib ketayotgandek seziladi. Diqqatimizni tuyg'ularimizning mazmuniga qaratsak, vaqtning o'tayotgani biz uchun bilinmay qoladi. Ayniqsa, ongimizning mazmuni, ya'ni idrok, tasavvur va fikrlarimiz xush emotsiyalar, yoqimli hislar uyg'otsa, vaqt juda tez o'tayotgandek seziladi. Masalan, ayni bir dars vaqti bir o'quvchiga juda tez o'tgandek sezilsa, boshqa bir o'quvchiga juda sekin borayotgandek tuyuladi, buning sababi bu o'quvchilarning diqqati nimaga qaratilishidadir. Agar o'quvchi diqqat-e'tiborini darsning mazmuniga qaratsa, dars bilan qiziqib, zavq bilan tinglasa, ko'ngli to'q bo'lsa, vaqtning o'tib ketganini bilmay qoladi. Darsga ahamiyat bermay, zerikib va dars vaqtining tezroq o'tishini sabrsizlik bilan kutib, hadeb soatiga qarab o'tirgan o'quvchiga vaqt «to'xtab qolgandek» seziladi, «tikilgan qozon qaynamas» degan xalq maqoli ham bunga misol bo'la oladi.

Demak, vaqtni bevosita idrok qilish («vaqt hissi») aniq bo'lmasdan, subyektiv bo'lar ekan. Shuning uchun ham biz ko'pincha vaqt davomini belgilashda xatoga yo'l qo'yib, o'zimizcha «vaqt tez o'tdi» yoki «sekin» o'tmoqda deb o'ylaymiz.

Bu esa odamning ham faoliyatiga, ham ruhiy holatiga ko'pincha salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ba'zan kundalik hayot va faoliyatda vaqtni subyektiv his qilish obyektiv usulda o'lchanadigan vaqtga muvofiq bo'lishi mumkin. Masalan, o'qituvchi va o'quvchilarda dars vaqti — 45 daqiqaning davomini to'g'ri belgilash qobiliyati hosil bo'ladi. Chopish sport bilan shug'ullanuvchilarda bu his, ayniqsa, yaxshi o'sgan bo'lar ekan. Ammo maxsus mashq qilib, o'tayotgan vaqtning ayrim hissalarini mumkin qadar aniq belgilay bilish qobiliyatini o'stirish mumkin. I.P. Pavlov itlarda oradan aniq, bir vaqt o'tgach, reaksiya berishdan iborat bo'lgan shartli refleks hosil qilgan.

Odamda ham «vaqtga refleks» hosil bo'lmog'i mumkin. Kunda ma'lum bir vaqtda uyqudan uyg'onish odati bunga misol bo'la oladi.

Vaqt hissi odamda mehnat faoliyati jarayonida vujudga keladi. Ana shu tariqa hosil bo'lgan vaqt hissi o'z navbatida mehnat harakatlarini tartibli ravishda idora qilishga ta'sir ko'rsatadi.

VII. HARAKATNI IDROK QILISH

Biz narsalarning harakatsiz, sokin holatinigina idrok qilib qolmay, balki fazoda joy almashtirib turgan holatini, narsalarning harakatini ham idrok qilamiz. Harakatning hamma xillari singari, narsalarning ana shu mexanik harakatlari ham vaqt davomida voqe bo'ladi. Shu sababli, harakat tez yoki sekin bo'lmog'i mumkin. Harakatning tezlik darajasini obyektiv o'lchash uchun vaqtning bir miqdori, masalan, bir soniya olinib, bu harakatning tezligi jism shu vaqt ichida bosib o'tgan masofa bilan aniqlanadi. Jism bir soniya ichida qancha katta masofa bosib o'tsa, harakat shuncha tez hisoblanadi va aksincha.

Binobarin, harakatni idrok qilish ayni zamonda ham fazoni, ham vaqtini idrok qilish demakdir. Masalan, yurayotgan mashinani ko'rib turar ekanmiz, biz ayni vaqtda uning bizga nisbatan joyini ham va biror nuqtaga nisbatan masofasi o'zgargan (yaqinlashgan yoki uzoqlashgan) vaqtini ham idrok qilamiz. Idrok qilinayotgan harakatning tezligi shu narsa harakatining obyektiv (haqiqiy) tezligiga hamisha teng baravar bo'lavermaydi. Ayni bir xildagi harakat tezligi, vaziyatga qarab, har xil idrok qilinishi mumkin: goho ildamroq, goho sekinlashgandek ko'rinadi. Tanamizga bevosita tegib turgan narsalarning harakatini biz teri sezgisi, muskul va ko'ruv organlari vositasi bilan idrok qilamiz. Bizga nisbatan muayyan masofada turgan narsalarning harakatini ko'z bilan ko'rib idrok qilamiz.

Harakatni ko'z bilan ko'rib idrok etish ikki xil usul bilan: birinchidan, harakatda bo'lgan narsaga ko'zni uzmasdan qaraganda uning surati ko'z to'r pardasida hosil bo'ladi, ikkinchidan, ko'zimizni harakatda bo'lgan narsa tomon yuritish, harakatini kuzatib borish bilan voqe bo'ladi. Ko'zimizni harakatlanuvchi narsa tomon yuritib idrok qilingan harakatga qaraganda, ko'zimizni uzmasdan (yuritmasdan) idrok qilingan harakat ancha tez harakatdek ko'rinadi. Odatda, harakat ana shu ikkala usul bilan bir yo'la idrok qilinadi. Ikki usulning birlashgani uchun idrok qilinayotgan harakatning tezligi ancha aniq bilib olinadi.

Harakat idrokini nisbiy va g'ayri nisbiy idrok deb ataladigan ikki xilga bo'lish rasm bo'lgan. Harakatni nisbiy idrok qilish deyilganda, biz harakatlanuvchi narsa va shu narsaning harakati bog'langan yoki yonidan o'tgan sokin nuqta ham ayni vaqtda birgalikda idrok qilinishini tushunamiz. G'ayri nisbiy idrok deb harakatda bo'lgan narsani boshqa narsa-

lardan ayrim holida idrok etishni aytiladi. Obyektiv tezligi baravar bo'lsa ham, nisbiy harakat ancha tez, g'ayri nisbiy harakat esa ancha sekin harakatdek idrok qilinadi.

Harakatning tezdek yoki sekindek ko'rinishi shu harakatning obyektiv tezligiga hamda harakatda bo'lgan buyumning ko'zimizdan uzoq-yaqin bo'lishiga bog'liq: u bizdan qancha uzoq bo'lsa, uning harakati ham shuncha sekindek ko'rinadi. Idrok qilinayotgan harakatning tez yoki sekindek ko'rinishi buyumning muayyan vaqt davomida o'tadigan harakatini idrok qilganda hosil bo'ladigan qarash burchagining katta-kichikligi bilan belgilanadi. Harakatda bo'lgan buyumlarni idrok qilgan paytda qarash burchagi kattalashadi. Qarash burchagi harakatlanuvchi buyum bosib o'tayotgan fazo nuqtalaridan bir-birini kesib ko'zga keluvchi nurlardan hosil bo'ladi. Muayyan vaqt ichida (masalan, bir soniya ichida) hosil bo'lgan qarash burchagi qancha katta bo'lsa, harakat ham shuncha tez harakatdek idrok qilinadi.

Harakatda bo'lgan buyum ko'zimizdan qancha uzoqlashsa, qarash burchagi ham shuncha kichrayadi, binobarin, harakatning haqiqiy (obyektiv) tezligi o'zgarmasa ham, harakat sekindek ko'zga ko'rinadi. Odam idrok qilmog'i mumkin bo'lgan – eng sekin harakat shunday harakatdirki, bunda harakatni nisbiy va to'g'ri qarab idrok qilganda hosil bo'ladigan qarash burchagi soniyasiga $1-2^\circ$ ga baravar keladi. G'ayri nisbiy harakatni to'g'ri qaraganda ana shu burchakning kattaligi soniyasiga $15-20^\circ$ dan kam bo'lmasligi shart. Sekundiga 15° dan kichikroq qarash burchagi hosil qiladigan harakat to'g'ri kelganda bevosita idrok qilinmaydi (masalan, soat strelkasining, quyosh, yulduz va hokazolarning harakati), harakatni yondan qarab idrok qilganda qarash burchagi hiyla katta bo'lmog'i kerak. 15° dan kichikroq qarash burchagi hosil qiladigan harakat haqida narsalarning o'z o'rnini o'zgartirganliklariga qarab hukm qilamiz. Masalan, soat strelkalarining, quyosh, yulduz va shu kabilarning harakati haqida ana shu yo'l bilan xulosa chiqaramiz. Harakatda bo'lgan narsaning ovozi-ga qarab, ya'ni harakatni eshitib ham idrok qilamiz. Masalan, yurayotgan poyezdning o'zini ko'rmasak ham, lekin bizdan uzoq, yaqin yurib ketayotganligini poyezd ovozi-ga kuchayishi yoki pasayishidan bilamiz. Lekin bu harakatni bevosita idrok qilish emas, balki bivosita (ovoz orqali) idrok qilishdir. Harakatni bivosita idrok qilishda, asosan, o'tmishdagi tajribamizga va bilimlarimizga suyanamiz.

VIII. IDROKNING KONSTANTLIGI

Idrokning konstantligi shundan iboratki, bironta narsani idrok qilishdan hosil bo'lgan obraz, idrokning fizik sharoiti o'zgarib tursa ham, doimo shu obraz holicha qolaveradi.

Idrokning konstantligi ko'rish idroklarida, narsalarning katta-kichikligini, ularning shakli va ranglarini idrok qilishda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Bizga ma'lumki, biror narsadan uzoqlashsak, uning ko'zimiz to'ri pardasidagi surati (aksi) kichrayadi, ammo shu narsaning obrazi bu bilan o'zgarmaydi, o'zgarganda ham bilinar-bilinmas o'zgaradi. Masalan, ayni bir qalamni 20 sm va 1 m masofadan turib idrok qilinsa ham, baribir uning uzunligi o'zgarishsiz sezilmaydi, holbuki uning ko'z to'ri pardasiga tushgan surati o'zgaradi, ya'ni qalamni 20 sm masofadan turib ko'rishga nisbatan 1 m masofadan ko'rilganda, qalamning ko'z to'ri pardasiga tushadigan surati 5 marta qisqaradi. Shu qalamning sezilarli darajada kaltar oq ko'rinishi uchun uni hiyla uzoq masofadan turib ko'rish kerak bo'ladi. To'g'ri burchakli stol bizdan 1 m yoki 10 m uzoqroqda tursa ham biz unga to'g'ridan yoki yondan qarash ham, uning kattaligi va shaklining aksi ko'z to'ri pardasida har safar o'zgarib turishiga qaramay, baribir hamisha o'z shakli va katta-kichikligini o'zgartirmagandek, boyagicha idrok qilina-veradi. Kosaga to'g'ridan qarash, shakli dumaloq ekanini ko'ramiz, ammo ana shu kosaga yondan qarash, qarash burchagi o'zgarishsizligidan uning ko'z to'ri pardasiga tushgan surati tuxumsimon cho'zinchoqroq shaklda bo'ladi. Biz esa doimo uni dumaloq shaklida idrok qilamiz. Bu safar ham narsaning idrok qilinayotgan shakli, uning haqiqiy, obyektiv shakliga muvofiq bo'lib, doimo to'g'ri idrok qilinadi. Ayni shu kabi konstantlik ranglarni sezishda ham ro'y beradi. Yorug'lik darajasi turli xil bo'lganda ham narsalarning rangi, narsalar qaytargan yorug'lik nurlarining fizik tarkibi o'zgarishiga qaramay, biz doimo bir tusda idrok qilaveramiz. Masalan, oq qog'oz elektr chirog'ining sarg'ish nurida ham, yoki u yashil barglar soyasida yotsa ham baribir u bizga oppoq bo'lib ko'rinaveradi. Holbuki, bu ikki vaziyatda ham qog'oz yuzidan qaytariladigan nurlarning fizik tarkibi o'zgaradi. Yozuv qog'ozini qosh qoraygan paytda ham oppoq, qora bosma harf bilan yozilgan xat esa quyosh yorug'ida ham qop-qora bo'lib ko'rinaveradi, holbuki qosh qoraygan paytda qog'oz yuzidan qaytarilgan nurlarning kuchi, quyosh yorug'ida bosma xatdan qaytarilgan nurlarga qaraganda zaifroqdir. Ma'lumki, bir parcha ko'mirdan tushki vaqtda qaytariladigan nurlar miqdori tong yorishish paytida bundan qaytariladigan nurlar miqdoriga qaraganda bir necha marta ko'pdir. Holbuki, ko'mir tush vaqtida ham qop-qora, bo'r esa tong otarda ham, g'ira-shira paytda ham, hatto tunda ham, baribir oppoq bo'lib ko'rinadi.

Konstantlik hodisasi shuni ko'rsatadiki, biz narsalarni ko'rib turgan paytimizda, ularning ko'z to'ri pardasiga tushgan suratiga aynan muvofiq holda ko'rmay, balki shu narsalar haqiqatda qanday mavjud bo'lsa, shu holda ko'ramiz.

Idrokning konstantligi odamning tajribasi jarayonida, amaliy faoliyatida vujudga kelib, mustahkamlanadi. I.P. Pavlov ko'z bilan ko'rib idrok etish konstantligi uchun fiziologik asos bo'lib xizmat qiladigan muvaqqat

bogʻlanishlarga oid reflektor faoliyatning tashkil topish xususiyatlarini ochib berdi, «bironta narsaning haqiqiy katta-kichikligi toʻgʻrisida tasavvur hosil qilmoq uchun,— deb yozadi Pavlov, — shu narsaning koʻz toʻr pardasiga tushgan surati maʼlum katta-kichiklikka ega boʻlmogʻi va koʻz soqqasi-ning sirti va ichki muskullarining maʼlum ravishda birlashib ishlamoʻgi talab qilinadi. Koʻz toʻr pardasi va ana shu muskullardan keluvchi qoʻzgʻalishlarning muayyan kombinatsiyasi, muayyan kattalikda boʻlgan narsani teri sezgisi orqali idrok etishdan hosil boʻlgan qoʻzgʻalishlar bilan bir necha marta ayni vaqtda toʻgʻri kelaverib, narsaning haqiqiy kattaligidan hosil boʻlgan shartli qoʻzgʻovchi boʻlib qoladi» (Полное собрание сочинений, III tom, 1-kitob, 121-bet).

I.P. Pavlov aytib oʻtgan koʻz muskullari harakati bilan narsaning koʻz toʻr pardasiga tushgan surati oʻrtasida ana shu tariqa hosil boʻlgan bogʻlanishlar doimo turmushda mustahkamlanib turadi, shuning uchun ham bu bogʻlanishlar idrok konstantligini nerv-fiziologik tomondan belgilab beradi.

Konstantlik hodisasi voqelikni bilishda, tevarak-atrofdagi muhitni fahmlab, kunda amaliy ish koʻrishda juda katta ahamiyatga egadir. Idrokimizda konstantlik boʻlmaganida edi, biz har bir qimirlashimizda, boshimizni salgina burganimizda, yorugʻlik oʻzgarib turganida, narsalar oʻz joylaridan andakkina siljiganida ham xuddi shu narsalarni har gal butunlay boshqa-boshqa, yangi notanish narsalardek idrok qilardik, biz hatto oʻz narsalarimizni ham ulardan hatto yarim metr uzoqlashgan taqdirda, taniy olmasdik.

IX. ILLUZIYALAR

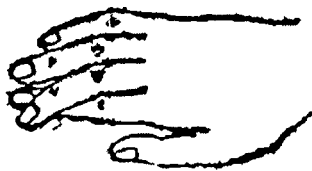
Baʼzi hollarda narsalar notoʻgʻri, yangilish idrok qilinishi mumkin. Narsalarni bu tariqa notoʻgʻri idrok qilishni **illuziya** deb ataladi. Masalan, agar biz 28-rasmda koʻrsatilganidek, koʻrsatkich va oʻrta barmogʻimizni chalishtirib, noʻxat yoki bironta dumaloq narsani chalishtirilgan ikkala barmogʻimizning uchi bilan bosib turib, ayni bir vaqtda aylantiraversak (biz noʻxatni aylantiraylik), barmoqlarimiz tagida bitta emas, balki ikki noʻxat bordek his qilamiz. Ana shu holda bir narsaning ikki boʻlib sezilishini Aristotel (Arastu) illuziyasi deyiladi. Ogʻirligi aynan teng, ammo kattaligi har xil boʻlgan ikki buyumni ketma-ketiga ushlab turilsa, kattasi yengilroq, ikkinchisi ogʻirroqdek tuyuladi. Metalldan ishlangan 1 kg tarozi toshi, 1 kg paxtadan ogʻirroqdek his qilinadi. Bu hol geometrik illuziyalar deb nom berilgan illuziyalarda, ayniqsa, yaqqol koʻrinadi. Masalan, uzunligi baravar boʻlgan ikki chiziqning chetlariga ikki xil burchaklar chizilsa, illuziya paydo boʻladi, yaʼni burchaklari tashqariga qaratilgan

chiziqqa nisbatan burchaklari ichkari tomonga qaratilgan chiziq kaltaroq bo'lib ko'rinadi.

Bir nechta parallel chiziqlar ustidan qiya chiziqlar chizilsa, bu chiziqlar parallel emas, balki har xil tomonga qarab ketgan chiziqlardek tuyuladi (29-rasm).

Ikkita teng burchakdan bittasi chiziqlar bilan to'latilsa, ikkinchisiga qaraganda kattaroq bo'lib ko'rinadi. Ikkita baravar doira shaklini chizib, bulardan birini shu doiradan kattaroq, ikkinchisini esa o'zidan kichikroq, doiralari ichiga olinsa, ikkinchi doira kattaroq ko'rinadigan bo'lib qoladi.

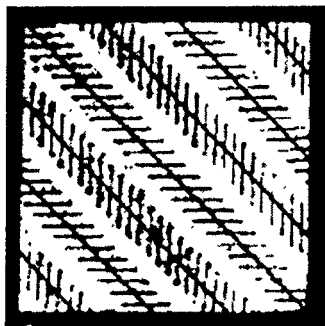
Illuziyaning yuqorida keltirilgan namunalari hamma aqli raso odamlarda albatta bo'ladigan illuziyalardandir. Bunday illuziyalarning muayyan qonuniyatlari bor. Masalan, yuqorida bayon qilingan Aristotel illuziyasining paydo bo'lish sababi shuki, bunda bitta narsa barmoq uchlarimizning terisi yuzidagi shunday ikki nuqtaga tegadi, odatdagi tabiiy sharoitda esa bitta narsa ana shu ikki nuqtaga hech qachon birdaniga tegib turmaydi. Og'irligi baravar bo'lib, kattaligi har xil bo'lgan buyumlardan kichikroq'i kattaroq'iga qaraganda og'ir ko'rinishining sababi shundaki, odam hajmi kattaroq buyumning hajmi kichikroq buyumdan og'ir ekanini o'z tajribasida doimo sinab kelgan, binobarin, hajmi har xil buyumlarni ko'z bilan idrok qilganda beixtiyor shu tajribasiga tayanadi-da, kattaroq buyumni ushlaganida ko'proq zo'r beradi, kichikroq buyumni qo'lga olganida uncha zo'r bermaydi, natijada og'irligi baravar bo'lgani bilan zo'r berish yoki muskullarning qarshilik ko'rsatishi uchun sarf qilingan kuch darajasi har xil bo'lganligidan kichikroq buyum og'irroqdek his qilinadi.

28-rasm.

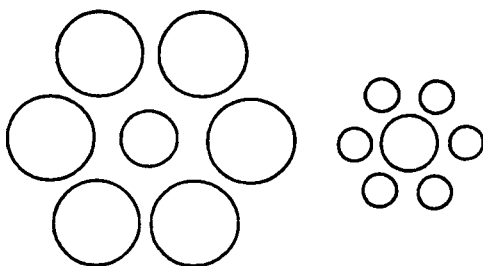
Idrok qilib turgan shaxsning psixikasida ro'y beradigan o'zgarishlar bilan tug'iladigan tasodifiy illuziyalar ham bo'ladi. Masalan, cho'lda suvsagan kishi uzoqda yarqirab turgan sho'rxok yerni ko'l deb o'ylashi (lekin bu illuziyani sahrodagi sarobdan farq qila bilish kerak) yoki o'rmondagi to'nka odamning ko'ziga bironta yirtqich hayvonga o'xshab ko'rinishi va hokazo shu kabi illuziyalar jumlasidandir.

Gap nutq sohasida ham illuziyalar ko'p uchrab turishi hammaga ma'lum. Bu xil illuziyalar shundan iboratki, birovning nutqidagi ayrim so'zlar boshqa tovush tarkibidagi yoki boshqa bir ma'noda aytilgan so'zdek

29-rasm.

eshitiladi. Bunday hollarda odamlar odatda «yaxshi eshitmay qoldim», «boshqacha tushunibman» deb gapiradilar. Eshitish organining sog' bo'lishiga qaramay, bironing nutqini noto'g'ri eshitish sababi suhbatdoshlardan birining gap borayotgan narsa haqida yetarli ma'lumoti bo'lmasligida yoki e'tibori boshqa narsaga chalg'ib ketib, gapni chala eshitganligidadir.

30-rasm.

Illuziyani gollutsinatsiyadan farq qilish lozim. Illuziya shu onda sezgi organlarimizga ta'sir qilib turgan bir narsani yanglish, noto'g'ri idrok qilish bo'lsa, gollutsinatsiya yo'q narsalarni, tashqi ta'sirotsiz «idrok qilinishidir»: o'rni tagida yo'q narsaning ko'zga bordek ko'rinishi, yo'q ovozlarning quloqqa eshitilishi, yo'q narsalarning isi dimoqqa urilishi va boshqa shu kabi tasavvuridir, xolos. Gollutsinatsiya shaxsning go'yo biror narsani ko'rgandek, eshitgandek, ushlagandek, is bilgandek va boshqa shu kabi tasavvuridir, xolos. Gollutsinatsiya ko'pincha kasallikdan darak beruvchi alomatdir, u nerv sistemasi bironta zaharli narsa (alkogol, kokain, nasha) bilan ta'sirlanganda, nerv sistemasini buzadigan kasalliklar oqibatida ro'y beradi.

X. IDROKNING SIFATLARI

Idrokka xos sifatlar ajratiladi. Idrokning tezligi, to'laligi, ravshanligi va aniqligi yoki to'g'riligi uning sifatlaridandir. Idrokning tezligi idrok qilinayotgan narsaning sezgi organlarimizga ta'sir qila boshlagan paytdan, to bu narsa obrazini anglab olgunimizgacha o'tgan vaqt bilan o'lchanadi. Buni anglash odatda: «Bu falon narsa ekan» yoki «Men falon narsani ko'rayapman, eshityapman va hokazo» deb tasdiqlash (gapirish) da ifodalanadi. Obrazning aniqlab olinishi yana organizm idrok qilinayotgan narsani tanish (oriyentirovka) yuzasidan qilgan harakat reaksiyasida ham namoyon bo'lishi mumkin. Idrokning tezligi idrok asosida yotgan sezgilarning tezligiga baravar, yoxud hiyla sekinroq ham bo'lmog'i mumkin. Idrokning u yoki bu darajada sekin o'tishi ma'lum darajada appersepsiya bilan ham belgilanadi. Idrokning tezligi soniyaning o'n, yuz va mingdan bir qismi, ba'zan esa soniyalar bilan o'lchanadi.

Mazmun jihatdan idrok *to'la* yoki *to'la bo'lmasligi* mumkin. Idrokning to'laligi narsaning ayni idrokda aks etgan belgilarining miqdori va xilma-xilligi bilan xarakterlanadi. Idrok qanchalik to'la va sermazmun.

bo'lsa, u shuncha aniq bo'ladi. Mazmunan to'liq bo'lmagan idrok obrazlari ayni vaqtda tussiz va siyqa bo'ladi. Idrokning aniqligi idrok obrazlari idrok qilinayotgan narsalarga qanchalik muvofiq bo'lishida bilinadi. Idrokda faqat idrok qilinayotgan narsaning ayni vaqtda mavjud bo'lgan belgilari aks ettirilsa, u aniq idrok bo'ladi. Idrokning mazmunida idrok qilinayotgan narsada yo'q bo'lgan belgilar ham bo'lsa, u noaniq idrok bo'ladi. Bunday belgilar biron sabab bilan avval idrok qilingan narsalardan olib qo'shiladi yoki xayolda yaratiladi. Yuqorida aytilganidek, har xil illuziyalar ana shunday noaniq idroklar jumlasidandir.

Butun psixik hayotimizda, faoliyatimizning hamma sohalari va xususan o'qish-o'qitishda idrokning ahamiyati kattadir. Shuning uchun hamisha idrokning sifatiga alohida e'tibor berish lozim bo'ladi. Psixik hayotimizning butun boyligi sezgi va idroklarimiz orqali hosil bo'lgan mazmundan voqe bo'ladi. Idrok olamni bilish faoliyatimizning boshlang'ich, asosiy momentidir. Idrok qilish yo'li bilan hosil bo'lgan ma'lumotlar xotiramizda saqlanib qoladi va so'ngra ongimizning oliy jarayonlari — tafakkur, xayol, iroda faoliyati uchun asos bo'ladi. Tasavvurlarimizning qanchalik to'la va ravshan bo'lishi idrokning sifati bilan belgilanadi. Idrok xilma-xil hissiyot va xususan estetik hislar manbai bo'lib xizmat etadi. Shu tuyg'u hissiyotlarning xususiyatlari tegishli idroklarning u yoki bu sifatlariga hiyla darajada bog'liq bo'ladi. Idrok sifat atrof-tevarakdagi sharoitni to'g'ri va tez tushunib olish, inson faoliyatining har xil turlari — o'yin, mehnat, sport mashqi va musobaqalari uchun ahamiyati kattadir. Xususan, ta'lim-tarbiya ishida idrokning sifatini e'tiborga olish katta ahamiyatga egadir. O'qituvchi bergan har bir o'quv materialini o'zlashtirish uchun o'quvchi avvalo uni idrok qilmog'i-ko'rmog'i, eshitmog'i va hokazo kerak. O'quvchi idrok qilgan narsasini esda qoldiradi, tushunib oladi. O'quvchi o'quv materialini qanchalik tez, to'la, ravshan va aniq idrok qilsa, u bu materialni shunchalik yengil va to'g'ri tushunib, fahmlab oladi, shunchalik oson, to'la va mustahkam bilib oladi.

Shuning uchun o'qish o'qitishda idrokning sifatiga oid xususiyatlarni e'tiborga olish, o'quv materialini eng yaxshi usulda idrok qilishni ta'min etish lozim, o'qish-o'qitish ishini shunday tashkil etish kerakki, o'quvchilar materialni tez, to'la, ravshan va aniq idrok qila oladigan bo'lsin. Buning uchun o'quvchilar idrokning sifati qanday sabablarga bog'liq ekanini bilishi kerak.

Idrokning sifati — uning tezligi, to'laligi, ravshan va aniqligi — tashqi shartlar, organik va psixik shartlar bilan belgilanadi. Biz idrok qilayotgan narsa va hodisalarning xossalari idrokning sifatini belgilovchi tashqi yoki obyektiv shartlardir. Aniq va chiroyli qilib ishlangan rasm, kitob harflarining aniqligi, ravshan va to'g'ri talaffuz qilingan nutq tez, oson, to'la va aniqroq idrok qilinadi. Idrok qilinayotgan paytdagi sharoit ham idrok

sifatini ta'minlovchi obyektiv shartlar jumlasidandir. Masalan, ko'rish idroki uchun joyning yaxshi yoritilgan bo'lishi, eshitish idroki uchun — jim-jitlik alohida ahamiyatga ega. Ko'rish yoki eshitish lozim bo'lgan narsalarga nisbatan masofa ham shunday shartlardandir.

Nerv sistemasi va sezgi organlarining holati idrok sifatini belgilovchi organik shartdir. Umuman idrokning yaxshi sifati nerv sistemasi va sezgi organlarining sog'lom, tetik bo'lishiga bog'liqdir. Nerv sistemasi kasal, charchagan yoki biror zahar ta'sirida buzilgan bo'lsa, idrokning sifati pasayadi; idrok qilish sekinlashadi, idrok obrazlari xiralashadi, ba'zan esa juda ravshandek bo'lsa ham aslida noaniq, noto'g'ri bo'ladi. Sezgi organlarida biror nuqson bo'lsa, idrokning sifati ham o'zgaradi. Masalan, eshitish va ko'rish organi zaif bo'lganda eshitish va ko'rish idroki to'la va aniq bo'lmaydi. O'qish-o'qitish ishida ko'rish va eshitish organlari, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. Shuning uchun o'qituvchi har bir o'quvchining sezgi organlari (tibbiyot tekshirishiga qarab) qanday holatda ekanini bilishi kerak. Ko'zi yaxshi ko'rmaydigan yoki qulog'i yaxshi eshitmaydigan o'quvchilarni oldingi partalarga o'tkazish zarurdir. Shunday hollar uchraydiki, ayrim o'quvchilar dars materialini puxta esga olib qola olmaslik yoki, uni o'qib ololmaslikdan emas, balki yaxshi eshita olmasliklari yoki ko'ra olmasliklari oqibatida o'zlashtira olmaydilar.

Mavjud tasavvurlar, tajriba va bilimlar, tafakkurning taraqqiyot darajasi, diqqatning faolligi, kishining hislari, qiziqish-havaslari va manfaatlari idrokning sifatini belgilovchi *subyektiv* yoki *psixik* shartlardandir.

Biror sohada tajriba, bilim kam bo'lsa, shu sohaga doir yangi narsani idrok qilishi sekinlashadi, idrok chala, xira va noaniq bo'ladi. Odamning qaysi bir sohada tajriba va bilimi qanchalik ko'p bo'lsa, u shu sohadagi narsalarni shunchalik tez idrok qiladi, idroki esa, mazmunan to'la, ravshan va aniq bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, idrokning sifati uchun his-tuyg'ular, diqqat va tafakkurning ahamiyati katta. Idrokning aniqligi, ravonligi, fahmlanganligi diqqat va tafakkurning taraqqiyot darajasiga bog'liq. Illuziyalar tafakkur orqali tekshiriladi, aniqlanadi va shu tariqa idrokning aniqligiga erishiladi. Shuning uchun pedagog yangi materialni bayon qilishda avvalo o'quvchilarda mavjud tasavvur va bilimlarini hisobga olishi kerak. Didaktikaning «ma'lumdan noma'lumga» degan asosiy qoidasidan, avvalo, o'quvchilarning o'quv materialini tez, to'la, aniq idrok qilishni ta'minlash maqsadida foydalanish lozim. O'quvchilar idrokining to'la, ravshan va aniq bo'lishi uchun o'qituvchi ta'lim jarayonida o'quvchilarning diqqatini to'la jalb qilish va tarbiyalashga, shuningdek, ularda kishiga nisbatan ijobiy hissiyot va qiziqishlar yaratish uchun harakat qilishi lozim.

XI. IDROKNING O‘SISHI

Bolalarda idrokning o‘shisi haqida gapirar ekanmiz, idrokning ravshanligi, rasoligi, ongliligi, sermazmunliligi hamda kuzata bilish qobiliyatining o‘shib borishini nazarda tutamiz. Idrokning o‘shisi sezgi organlari va analizatorlarning mukammal o‘shisi bilan belgilanadi. Shu bilan birga yuqorida («Sezgilarning o‘shisi» bobida 92-bet) aytib o‘tilganidek, sezgi organlarining o‘shisi ham idrokning o‘shisi bilan juda mahkam bog‘langandir. Idrok bolaga beriladigan tarbiya ta‘siri, tajriba orttirish, bilim olish tufayli, tafakkur, xayol, diqqat, hissiyot, irodaning bir-biriga ta‘sir qilib birgalikda o‘shisi yoki umuman shaxsning kamol topib borishi jarayonida o‘shib boradi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar idrokining o‘shisi

Chaqaloq uch-to‘rt oylik davrida idrok qila oladigan narsalar doirasi hali juda tor bo‘ladi. Bola bu chog‘larda eng avval ko‘z oldidagi rang-barang, ovoz chiqaradigan va harakatlanadigan narsalarni ozmi-ko‘pmi ravshan idrok qila boshlaydi. Bola onasini uning ovozidan erta bila boshlaydi. Bola buyumlarni qo‘liga olib, ular bilan turli harakat qila boshlagach, uning idroki mazmun jihatdan kengayib boradi. Chunki, bu vaqtda uning ko‘rish va eshitish sezgilariga teri sezgisi, maza-ta‘m bilish, issiq-sovuqni, qattiq-yumshoqni, og‘ir-yengilni bilish sezgilari qo‘shiladi. Yarrow yashar bola atrofdagi narsalarni, uy ichidagilarni taniydigan bo‘lib qoladi. Bu shuni ko‘rsatadiki, demak, bola olti oylik bo‘lganda tevarakatrofdagi narsalarni bir-biridan ajratib idrok qila boshlaydi.

Bola u yoqdan-bu yoqqa avval emaklab, so‘ngra mustaqil yura boshlagach, idrok qilinadigan narsalarning doirasi hiyla kengayib, idroki takomillashib boradi. Shu bilan bir vaqtda bolaning qo‘l harakatlari taraqqiy qiladi, teri sezgisi takomillashadi. Narsalarni faqat ko‘z bilan ko‘rishning o‘zi endi bolani qanoatlantirmaydi: bola har qanday narsalarning oldiga borib ularni ushlab ko‘radi, qo‘liga oladi, og‘ziga eltadi, itaradi, irg‘itadi va hokazo.

Bola narsalarning o‘zi bilan faol ish-harakat qilar ekan, bunda u narsalarning turli-tuman xossalarini – ularning shaklini, katta-kichikligini, qattiq-yumshoqligini, og‘ir-yengilligini yaxshiroq bilib oladi. Yurish va yugurish bilan bola masofani ham aniqlay boshlaydi. Ammo bu yoshdagi bolalar narsalarning qanchalik yiroq-yaqin turishini aniqlay olmaydilar. Ko‘pincha bolalar o‘zlaridan yiroq turgan bir narsani olmoqchi bo‘lib qo‘llarini uza-

tadilar, yoki uzoqdagi narsani, masalan, osmondagi oyni olib berishni kattalardan soʻraydilar.

Bola avvallari narsalar bilan bevosita amal qilib, shu narsalarning xossalari bilib oladi, keyinchalik shu xossalarni muskul-harakat sezgilari, maza bilish va teri sezgisi organlarining bevosita ishtirokisiz, faqat koʻrish bilan taniydigan boʻlib oʻsadi. Masalan, 2–3 yashar bola olmani koʻrganida uning hamma xossalari: rangi, mazasi, shakli, kattaligi va boladan qanday masofada turganligini koʻzi bilan tanib bila oladi.

Bola musiqaga oid ritmni va sodda kuylarni, masalan, allani erta yoshdan idrok qila boshlaydi. Bola cholgʻu ovozi yoki ashulani eshitar ekan, bunga eʼtibor berib jim qoladi, tinchiydi. Ikki-uch yashar bola oʻzi ham sodda kuylarni ayta oladigan boʻlib qoladi. Bularning hammasi shu kabi idroklarning yosh bolalarda paydo boʻlish, oʻsib borishini isbot qiladi.

Bola ikki yoshga qadam qoʻyganda narsalarni suratdagi tasviriga qarab ajrata boshlaydi. Bolaning suratda tasvir qilingan narsalarni, umuman, suratlarni tanish qobiliyatining oʻsishiga uning haqiqiy narsalarning oʻzini koʻrishdan hosil boʻlgan tajribasi va kattalarning rahbarligi ostida tez-tez rasm va suratlar koʻrib turishi yordam beradi.

Shunday qilib, bolaning idroki yasli yoshidanoq (bir-uch yoshda) mazmunan ancha xilma-xil boʻladi. Lekin shu bilan bir vaqtda, uning idroki hali aslo toʻla takomil topmagan boʻladi. Masalan, shu yoshdagi bolalar vaqtni yaxshi ajrata (idrok qila) olmaydilar. Ular, odatda, bironta ish-harakat yoki voqeaning necha vaqt davom etayotganini, bu vaqtning sekin yoki tez oʻtayotganligini, bironta voqea yoki ish-harakatning «ilgari» yoki «keyin» yuz berganini ajrata bilmaydilar. Bu yoshdagi bola idrok obrazlari koʻpincha tarqoq holda boʻlib, bir-biri bilan toʻgʻri bogʻlanmaydi, bu obrazlarning maʼnosiga bola tushunib yeta olmaydi, shu sababli, bu yoshda bolaning idroki yetarli darajada ongli boʻla olmaydi. Bola idrok qilgan ekan, koʻpincha, narsalarning muhim alomatlariga eʼtibor bermay, balki yaqqol ayrilib turadigan tamonlariga: rangi, ovozi, harakati va shakliga eʼtibor beradi. Shu bilan birga yosh bolalar koʻrib turgan narsalarining arzimaydigan mayda-chuyda tomonlarini, masalan, shkafning tabaqasida salgina darz ketgan joyini, suratdagi bolaning kiyimida bir tugmasi qadab qoʻyilmaganini va hokazolarni ham payqaydilarki, katta yoshli kishilar buni payqamasliklari ham mumkin.

Yasli yoshdagi bolalarning idroki koʻproq, ixtiyorsiz boʻladigan idrokdir. Bolalarning diqqatini beixtiyor oʻziga tortadigan narsalarni, bolalarning bevosita ehtiyojlari taʼsiri ostida boʻlayotgan ish-harakatlariga bogʻliq boʻlgan narsalarni idrok qiladilar, xolos. Ammo katta yoshli kishilar bolani: «mana, buni qara», «falon narsaga quloq sol» degan koʻrsatmalari bilan muayyan bir narsani idrok qilishga majbur etadilar. Lekin bu holda ham bolaning

idroki turg'un bo'lmasdan, diqqati juda tez chalg'ib ketadi, xususan idrok qilinmog'i kerak bo'lgan narsa o'zining ko'rinishi, harakati, ovozi va shu kabi xususiyatlari bilan bolani qiziqtirmasa, idroki beqaror bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar o'z idroklarini hali idora qila olmaydilar. Bolalar idrokining ravonlik, barqarorlik, mukammallik va onglilik darajasi, ularning o'yin faoliyatida hamda tafakkur va nutqlari o'sib borgan sari osha boradi.

Maktabgacha tarbiya va yasli yoshidagi kattaroq bolalarning hayotida o'yin katta o'rin oladi va yosh bolalarning tabiatiga xos bo'lgan harakatchanlikdan, faoliyatga intilishdan tug'iladi, o'yin faoliyati bolada tug'iladigan har xil ehtiyojlar: bilish ehtiyoji, ijtimoiy va estetik ehtiyojlar ta'siri ostida kuchayib boradi. Bola o'ynar ekan, atrofidagi muhit bilan turli-tuman, bevosita va faol aloqa bog'laydi, o'z o'yinida atrofdagi voqeelikni aks ettiradi va shu voqelikka qarab ish-harakat qiladi.

Bolalar o'z o'yinlarida katta yoshli kishilarning ish-harakatlariga taqlid qiladilar. Katta yoshli kishilarning ish-harakatlariga taqlid qilmoq uchun esa bolalar kattalarning ish-harakatlariga, bu ish-harakatga aloqasi bo'lgan sharoit va buyumlarga e'tibor berib, razm solishlari kerak bo'ladi. Shunday qilib, o'yin jarayonida bola idrok qiladigan narsalarning doirasi va idrokn-ing mazmuni kengayib, boyib boradi. Bola bir yoshga to'lib ikki yoshga qadam qo'yan paytida uning idrokida nutq katta rol o'ynay boshlaydi. Bola boshqalarning gap so'zini tinglaydi va bu bilan uni bevosita o'rab olgan muhitdan tashqaridagi narsalarni bilib oladi. Nutq bolaning idrok qilayotgan narsalarini yaxshi anglab olishini o'stirishda katta ahamiyatga ega. Bola narsalarning nomini bilib oladi va o'zi idrok qilgan narsalarning nomini aytadi. Birona narsaning nomini aytar ekan, bola bu narsani muayyan narsalar jinsiga kiritadi. Idrokda onglilik darajasi o'sganligi shu yoshdagi bolalarning doimo: «Bu nima?», «Buning oti nima?», «Nega shunday?» va shu kabi juda ko'p savol bilan kattalarga murojaat qilishlarida ko'rinadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda idrokning o'sishi

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda kattalarning rahbarligi ostida uy-ro'zg'or mehnatida ishtirok etish va o'yin faoliyati tufayli ixtiyoriy idrok qobiliyati ham o'sa boshlaydi. Ixtiyoriy idrok bolalarda tafakkur, iroda va ixtiyoriy diqqatning o'sishi bilan birga tarkib topadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada kuzata bilish qobiliyati ham ko'rina boshlaydi. Kuzata bilish qobiliyatining o'sishiga tabiat burchaklarida olib boriladigan ishlar, sayr va ekskursiyaga borib turishlar yordam beradi. Bolalar narsalarni kattalarning rahbarligida kattalar belgilab bergan maqsadga muvofiq e'tibor berib kuzatadilar. Kuzata bilish maktabgacha tarbiya yoshida, asosan, tarbiya jarayonida o'sib boradi.

Maktabgacha tarbiya yoshida fazoni idrok qilish qobiliyati ancha taraqqiy qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'yin vaqtida, maishiy hayotda turli-tuman narsalar bilan turli ish-harakatlar bajaradi. Bola ko'p yuguradi, ma'lum masofagacha yugurib yuradi. U rasm soladi, loydan biron narsa qiladi, tuzish-ko'rish bilan shug'ullanadi. Bu ishlarning hammasi bolaning fazo idroklarining o'sishiga yordam beradi. Bola ikki o'lchamli va uch o'lchamli (tekis va hajmli) narsalarni ajrata biladi. U ancha uzoq masofada turgan narsalarning shaklini, katta-kichikligini, qaysisi uzoq, qaysisi yaqinroq turganini mo'ljal bilan ayta oladi.

Maktabgacha tarbiya yoshida vaziyatni idrok qilish qobiliyati ham takomillashadi. Shu yoshdagi bola «endi», «keyin», «ilgari», «avval» hamda «kech kelish», «vaqtida kelish», «uzoq poylash», «tez bo'lish» kabi so'zlarning ma'nosiga tushunadigan bo'ladi. Demak, bu yoshdagi bolalar vaqt haqida tasavvur va ba'zi tushunchalarga ega bo'ladilar. Bolalarning o'yin faoliyati ularda vaqt hissining o'sishiga anchagina yordam beradi. O'yin vaqtida doimo o'z harakatlari va o'yinga qatnashgan sheriklarining harakatlariga e'tibor berishga, harakatlarning sur'atini, jadalligini hisobga olishga, o'yin (harakat) natijasini kutishga to'g'ri keladi. Shuningdek, bolalarning kuchiga yarasha mehnat qilganda ham harakatdagi ildamlik, chaqqonlik yoki sustkashlikka e'tibor berishi zarur bo'lib qoladi. Ko'pincha kattalar ham bolaning biron yumushni jadallik, chaqqonlik bilan bajarishini talab qiladilar. Bolalar katta yoshdagi kishilarning «tez bo'l» degan buyruqlarini bajarish uchun harakatlarini tezlatishga tirishadilar. Bolalarning o'zlari ham biron narsani «tezroq» bajarish uchun «jadal» harakat qiladilar.

Bolalar bog'chasida va oilada belgilangan qat'iy rejim bolalarda vaqt hissini o'stirishga yordam beradi. Bolalar har kuni belgilangan bir mahalda uxlashlari, ovqat yeyishlari, bir ish yoki o'yin va hokazolar bilan mashg'ul bo'lishlari lozim bo'ladi. Olti-yetti yashar bolalar vaqtni soatga qarab bila boshlaydilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ancha murakkab musiqa asarlarini cholg'u va ashulani tinglash va tushuna bilish qobiliyati o'sadi. Bolalar bog'chada musiqa asbobida chalingan ma'lum bir kuyga moslab yuradilar, chopadilar, raqs tushadilar. Musiqa ohanglarini ajrata bilish qobiliyati ham bu yoshda ancha ulg'ayadi, shu sababli, bolalar musiqa va ashulani o'rganadilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda surat va rasmlarni ko'rib tushunish qobiliyati o'sa boshlaydi. Uch-to'rt yashar bolalar rasmda tasvir qilingan narsalarni birma-bir ko'rsatadilar, ammo shu narsalarni rasmda tasvirlangan ish-harakatlarini va uni natijalarini hamma vaqt to'g'ri idrok qilavermaydilar. Olti-yetti yashar bolalar mazmuni ular uchun tushunarli bo'lgan surat va rasmlarni ko'rganlarida uni hikoya qilib bera va muhoka-

ma qila oladilar, suratda tasvirlangan harakat va voqealarni ham ko'rib tushuna va ajrata biladilar.

Maktab yoshidagi bolalarda idrokning o'sishi

Maktab yoshidagi bolalarda idrokning hamma turlari, asosan, ta'lim va tarbiya tufayli mazmun, aniqlik, ravshanlik jihatdan ko'p daraja takomillashadi.

Ta'lim va tarbiya jarayonida bolalarda ixtiyoriy idrok va kuzata bilish qobiliyati o'sadi. Kuzata bilish muvaffaqiyatli o'qish uchun zarur shartlardan biridir. O'quvchilarda kuzata bilish qobiliyati ularning tafakkuri, irodasi, qiziqish-havaslari bilan birgalikda o'sib boradi. Kuzatish obyektlarini tanlashda o'quvchilarning o'zlari tashabbus ko'rsata boshlaydilar. O'quvchilar o'z idroklarini mustaqil idora qila oladilar. Ammo hamma boshqa ixtiyorsiz jarayonlar singari, ixtiyorsiz idrok ham maktab yoshidagi bolalarda hali ko'p uchraydi. Shuning uchun ham o'quvchilarga beriladigan material, ular tomonidan ixtiyorsiz va ixtiyoriy idrok qilishini mo'ljallab berilmog'i kerak.

Fazo tasavvurlari ham maktab yoshida ancha takomillashgan bo'ladi. Jumladan, o'quvchilarda ko'z bilan chamalash qobiliyati ancha taraqqiy qilgan bo'ladi. Boshlang'ich maktab o'quvchilari endi bu chog'da katta yoshdagi odamlardan deyarli qolishmasdan, to'g'ri chiziqni ko'z bilan chamalab ikki teng bo'lakka bo'la oladilar, narsa va chiziqlarni katta-kichiklik darajasiga qarab taqqoslay oladilar, narsalarning fazoda turgan o'rnini bulardan qaysi biri yaqinroq yoki uzoqroq, qaysi biri balandroq yoki pastroq joylashganini taxminan to'g'ri belgilay oladilar. IV–V sinf o'quvchilari idrok qilinayotgan masofani ko'z bilan chamalab, shu masofani bosib o'tish uchun talab qilinadigan vaqtni ham taxminan hisoblab oladigan bo'ladilar.

Ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarning ko'z bilan chamalash hamda narsalarning shakli va katta-kichikligini ajrata bilish qobiliyatining yana yaxshiroq o'sishiga jismoniy tarbiya, chizmachilik, rasm, geometriya, fizika darslari bilan shug'ullanish, shuningdek, geografiya kartalari va o'lchov asboblariidan foydalanish katta yordam beradi. Katta masofalarni ko'z bilan chamalash qobiliyatining o'sishiga ekskursiyalar, sayrga chiqishlar, kattalar bilan birgalikda dala va boshqa yerlarda mehnat jarayoni-da ishtirok etish yordam beradi.

Maktab yoshida vaqtni idrok qilish ham takomillashadi. O'quvchilar vaqtning, hozirgi paytning «tez» yoki «sekin» o'tayotganini aniq sezadilar. V–VI sinf o'quvchilari, katta yoshdagi odamlar singari, ikki daqiqa, o'n daqiqa, bir soat, uch soat va shu kabi vaqtlarning o'tishini taxminan ayta oladilar.

O'quvchilarda vaqtni yana aniqroq idrok qilish qobiliyati, asosan, maktabda o'qish mashg'ulotlari to'g'ri uyushtirilishiga, mashg'ulotlarni muayyan vaqtga qarab taqsimlanishi va vazifalarni ma'lum bir o'quv soati (45 daqiqa) ichida tamom qilish talabiga bog'liq holda o'sib boradi. O'quvchilarning o'zlari ham mustaqil suratda bajarishlari lozim bo'lgan turli darslarini tayyorlash uchun vaziyatni har bir fanga taqsimlab chiqishga majbur bo'ladilar. Darsga kech qolmasdan maktabga borib yetish to'g'risida g'amxo'rlik o'quvchilardan vaqtning o'tishiga e'tibor berishni talab etadi. O'quvchilar ma'lum bir ishni bajarish uchun lozim bo'lgan ozmi-ko'pmi muddatni fikrda hisoblab chiqishga majbur bo'ladilar. Vaqt o'lchovlarini o'rganish, doimo soatdan foydalanish ham vaqtni aniq va to'g'ri idrok qilish qobiliyatini o'stiradi.

Katta yoshdagi odamlar singari, maktab bolalari ham suratda tasvirlangan voqea va harakatni to'g'ri ko'ra va tushuna oladilar. To'qqiz-o'n bir yashar bolalar narsalarning fazoda tutgan o'rnini va ularning bir-biriga nisbatlarini o'z rasmlarida to'g'ri tasvirlay oladigan bo'ladilar.

Maktab bolalari murakkab musiqa asarlarini zavq bilan tinglaydilar, ular ton va yarim ton kabi ohanglarni ajrata oladilar, maktab xorida ishtirok etadilar va har xil cholg'u asboblari chalishni o'rganadilar.

Yoshlar — o'g'il va qiz bolalar — murakkab musiqa asarlarini eshitish, badiiy rasmlar ko'rish bilan shu asarlarning g'oyaviy ma'nosiga ham tushunadigan bo'ladilar. Idrok qobiliyati bolalar ulg'ayib, ancha voyaga yetib qolgan davrlarda yanada o'sib boradi. O'qish va mehnat jarayonida o'smir va yoshlarda muayyan idrok obyektlari ustida o'z diqqatlarini ancha uzoq vaqtgacha to'plab turish, murakkab kompleksli obyektlardan nazariy va amaliy maqsadlarga qarab muhim va zarurlarini ajrata bilish qobiliyati hosil bo'ladi va mustahkamlanib boradi. Yuqori sinf o'quvchilari endi shu yoshda tabiat va jamiyat hayotiga doir hodisalar ustida ilmiy yo'sindagi kuza-tishlar olib bora oladilar.

VI bob. XOTIRA

I. XOTIRA TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Biz sezgan, idrok qilgan narsalar iz qoldirmasdan yo'qolib ketmaydi, balki ma'lum darajada esda olib qolinadi, ya'ni esimizda saqlanib qoladi va qulay sharoitda yoki kerak bo'lganda esimizga tushadi.

Shuningdek, kechirilgan tuyg'u, fikr va qilingan ish-harakatlarimiz ham esimizda saqlanib qoladi va keyinchalik esimizga tushadi. Buni har kim o'z tajribasidan yaxshi biladi. Masalan, o'quvchilar maktabda o'qitilayotgan narsalarini esda olib qoladilar, esda saqlaydilar va esga tushiradilar.

Kundalik tajribamiz ko'rsatadiki, esda qolgan narsalarning hammasi ham esimizga tushavermaydi, ularning bir qismi unutiladi. Unutish ham xotiraga oid hodisadir.

Ta'sirotlarning ana shunday esda qoldirish va keyin esga tushirishning fiziologik asosi muvaqqat nerv bog'lanishlaridir, bu muvaqqat bog'lanishlarning hosil bo'lish, mustahkamlanish va keyin jonlanish (tiklanish) jarayonidir.

Esda qoladigan narsa xotira materialini, esda saqlanib turadigan va esga tushiriladigan narsa esa xotiraning mazmunini tashkil qiladi.

Eng avval bevosita idrok qilingan narsa va hodisalar (uylar, ko'chalar, daraxtlar, hayvonlar va hokazolar)ning obrazlari esda olib qolinadi, saqlanib qoladi va esga tushadi. Ko'rgan badiiy surat va rasmlar, eshitgan musiqa kuylari, ashulalar va hokazolar esda qoladi.

Ilgari idrok qilingan narsalarning esimizga tushgan obrazlari tasavvur deb ataladi. Bu xotiramizda saqlanib qolgan idrok obrazlari bo'lib, mazmunan obrazli xotiraga taalluqlidir. Odam xotirasining asosiy mazmunini nutq-so'z materiali tashkil etadi. Idrok qilingan narsa va hodisalarning nomlari, o'qilgan matnlar, so'zlar, gaplar boshqalarning nutqi esda olib qolinadi, esda saqlanib qoladi va esga tushiriladi. Lekin nutq esda olib qolinganda u yoki bu oddiy tovushlar birikish sistemalari emas, balki nutqda ifodalangan ma'no, o'zi va boshqalarning fikrlari esda qoladi, saqlanadi va esga tushadi. So'zlarning ma'no jihatdan mantiqiy sur'atda bir-biriga bog'lanib esda qolishi va esga tushishi mazmunan so'z logik xotirasi bo'lib, obrazli xotiraga nisbatan, ancha murakkab aqliy faoliyatdir. Biz ko'ngildan kechirgan tuyg'ular, har xil muskul va ish-harakatlari ham xotira mazmunini tashkil qiladilar.

Shu sababli esda qoladigan materialning xilma-xil mazmuniga qarab, xotirani, odatda, obrazli, soʻz logik, emotsional (tuygʻu-hissiyot) va harakat xotirasi kabi xillarga ajratiladi. Albatta, xotiraning ana shu xillarga boʻlinishi nisbiydir. Haqiqatda xotiraning shu hamma xillari bir-biri bilan chambarchas bogʻlangan, bironta narsaning esimizda qolgan va keyin esimizga tushirilgan obrazi gap bilan ifodalanadi, har bir tuygʻu-hissiyot bironta bir tasavvurga, yoki fikrga, yoki ish-harakatga va hokazolarga bogʻliq holda tugʻiladi.

Shunday qilib, ongimiz aks ettirgan narsalarni mustahkamlash, saqlab qolish va keyinchalik tiklash (esga tushirish) dan iborat boʻlgan aqliy faoliyat xotira deyiladi.

Xotiraning ayrim jarayonlarini — esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish jarayonlarini koʻrib chiqaylik.

II. ESDA OLIB QOLISH

Xotira faoliyati esda olib qolishdan boshlanadi. Biz hamisha bir narsa yoki hodisani idrok qilishimiz, biron narsa haqida oʻylashimiz singari hamisha biron narsa yoki hodisani esda olib qolamiz. Esda olib qolish jarayoni eng avval miya poʻstida idrok qilinayotgan narsalarning—buyum, surat, soʻz, fikr va hokazolarning «izlari» hosil boʻlishidan va ayni vaqtda esda olib qolinadigan material bilan kishida mavjud bilim va tajriba oʻrtasida, esda qoladigan materialning ayrim qismlari yoki elementlari oʻrtasida bogʻlanish vujudga kelishidan iboratdir.

Esda qolishning nerv-fiziologik asosi bosh miya poʻstida yangi muvaqqat nerv bogʻlanishlari hosil boʻlishidan iboratdir.

Esda olib qolishning tezligi, toʻlaligi, aniqligi va mustahkamligi har xil boʻlishi mumkin. Esda qoldirishning bu sifatlari esga tushirishning tezligi, toʻlaligi va aniqligiga, shuningdek, nechogʻli tez yoki sekin unutilishiga qarab aniqlanadi. Tez, toʻla va aniq esga tushirish va tezda unutib qoʻymaslik esda qoldirishning eng yaxshi sifatlaridandir.

Jumladan, unutishning tezligiga qarab, esda qoldirishning mustahkam boʻlish-boʻlmasligi aniqlanadi: puxta esda qolgan material sekin unutiladi yoki sira unutilmaydi. Shu sababli esda olib qolishning har xil sifati nimagaga bogʻliq degan savolning tugʻilishi tabiiydir. Xotiraning sifatini belgilovchi shartlarni bilish pedagogika uchun amaliy ahamiyatga ega, chunki bu shartlarni bilganda, eng mustahkam va eng tez esda qoldirishga erishmoq uchun nimalar qilish va nimalarni hisobga olish kerak ekani maʼlum boʻladi.

Turmushdagi kuzatishlar pedagogik amaliy va maxsus eksperimental tekshirishlar koʻrsatishicha, esda qoldirishning sifatlari — uning tezligi, toʻlaligi, aniqligi va puxtaligi, birinchidan, esda qoldirish xillariga, ik-

kinchidan, esda olib qolinayotgan materialga kishining (shaxsning) munosabatiga va uchinchidan, esda qoldirish uchun qo'llanilgan maxsus metodik usul va priyomlarga bog'liq bo'lar ekan.

Biroq har holda esda mustahkam olib qolish, albatta, eng avval nerv sistemasining ahvoliga bog'liqdir. Nerv sistemasi sog'lom va tetik bo'lsa, muvaqqat nerv bog'lanishlar tezroq hosil bo'lib, puxtaroq bo'ladi, binobarin, esda olib qolish ham tez va puxtaroq bo'ladi.

1. Esda olib qolish hollari

Esda qoldirish jarayonining asosida yotgan bog'lanishlarning ikki xili ajratiladi. Bu bog'lanishlarning qaysi biri asosiy o'rin olganligiga qarab, assotsiativ va logik esda qoldirish xillari farq qilinadi.

Esda olib qolish faol jarayondir: bu faollik ikki xil bo'ladi, shu sababli ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish xillari ajratiladi.

Assotsiativ (mexanik) va logik (ma'nosini tushunib) esda qoldirish

Assotsiativ esda qoldirish. Bir vaqtda va bir yerda birin-ketin idrok qilingan ikki yoki bir qancha narsa va hodisalarning obrazlari o'rtasida miyada hosil bo'ladigan bog'lanish **assotsiativ bog'lanish yoki assotsiatsiya** deyiladi. Ana shu yo'sinda hosil bo'lgan assotsiatsiya yondoshlik assotsiatsiyadir. Masalan, bironta ashulani eshita turib, ayni zamonda shu ashulani aytayotgan odamning o'zini ham ko'rsak, shu ashulani (uning kuyi va so'zlarini) idrok qilish bilan birga, ashula aytib turgan kishining o'zini ham idrok qilish o'rtasida yondoshlik assotsiatsiya hosil bo'ladi. Bunday assotsiatsiyaning bizda hosil bo'lganligi shundan bilinadiki, ana shu ashulani takror eshitganimizda yoki uni esimizga tushirganimizda, ashulani aytgan odamning obrazi ham darrov ko'z oldimizga keladi, ashulani aytgan odamni tasavvur qilganimizda yoki uni ko'rganimizda, ashulaning kuyi ham esimizga tushadi. Bunda musiqa kuyi bilan ashula aytgan kishining qiyofasi (obrazi) o'rtasida shartli bir vaqtli bog'lanish paydo bo'ladi. Shuningdek, kishining qiyofasi (obrazi) uning ismi, familiyasi, turgan joyi, ishlayotgan joyi (biz uni avval shu yerlarda ko'rgan bo'lsak) o'rtasida shu xil assotsiatsiya (bog'lanish) hosil bo'ladi. Yondoshlik assotsiatsiyasidan tashqari yana o'xshashlik va qarama-qarshilik assotsiatsiyasi farqlanadi.

O'xshashlik assotsiatsiyalar – idrok qilinayotgan narsa bilan esga olinadigan narsa o'rtasida o'xshash belgilar bo'lganda vujudga keladigan bog'lanishlardir. Qush bilan samolyot yoki tarkibida bir-biriga o'xshash tovushlar bor so'zlar o'rtasidagi assotsiatsiyalar shu jumladandir.

Qarama-qarshilik (kontrakt) assotsiatsiyalar hozir idrok qilinayotgan

narsa bilan ilgari idrok qilingan narsa o'rtasida qarama-qarshilik yuz berganda hosil bo'ladigan assotsiatsiyadir (masalan, yorug'lik va qorong'ilik).

O'xshashlik va qarama-qarshilik asosidagi assotsiatsiyalar ko'pincha tashqi, ahamiyatsiz va tasodifiy belgilar asosida hosil bo'ladilar. Ular turli vaqtda esda olib qolingani tasavvurlar o'rtasida ham hosil bo'lishlari mumkin. Bu xildagi assotsiatsiyalar bir-biridan batamom farq qilgan narsalar o'rtasida ham voqe bo'lmog'i mumkin. Daraxtning bir xilini majnun kishi obraziga o'xshatib, majnuntol deb atalishi bunga misol bo'la oladi (daraxtga berilgan nom shu bilan izohlansa kerak).

Mohiyati va ma'nosi jihatidan bir-biridan tamomila uzoq bo'lgan so'zlar o'rtasida ham assotsiatsiya hosil bo'lmog'i mumkin. Masalan, mix va apelsin degan so'z bir necha marta ketma-ket takrorlansa, bu so'zlar o'rtasida assotsiatsiya hosil bo'ladi, natijada keyinchalik bu so'zlarning bittasi esga tushsa, ikkinchisi ham albatta esga tushadigan bo'lib qoladi. Bu so'zlar o'rtasida bog'lanishlar hosil bo'lishiga sabab, ularning faqat birin-ketin takrorlanishidir.

Shuningdek, ayni zamon yoki birin-ketin paydo bo'lgan yoki ta'siri bir xil bo'lgan sezgilar o'rtasida ham assotsiatsiyalar voqe bo'ladi. Idrokning mazmunga ega bo'lishi ham shu xil assotsiatsiyalarni mavjudligi bilan izohlanadi. Ba'zan o'quvchi hisob jadvalini o'rganar ekan, u jadvaldagi yonma-yon sonlarni ma'nosini o'qimasdan, masalan, uch-u uch to'qqiz, uch-u to'rt o'n ikki deb takrorlayverishi mumkin. Jadvalni shu usulda yod olgan o'quvchi odatda to'rt marta uch qancha bo'ladi, degan savolga javob bera olmay qoladi.

Assotsiatsiya ma'no jihatidan bir-biri bilan sira bog'lanmagan ayrim bo'g'inlar o'rtasida ham paydo bo'lmog'i mumkin, masalan, «mich-tich», «babbi-mabbi» va hokazolar.

✓ Bironta material (masalan, kitob matni)ning ma'nosini butunlay tushunmasdan faqat mexanik sur'atda aynan esda qoldirish mumkin. Esda olib qolishda qancha ko'p va xilma-xil assotsiatsiyalar voqe bo'lsa, esda qoldirish ham shunchalik mustahkam bo'ladi Ammo faqatgina assotsiativ bog'lanishlar asosida esda qoldirish, xususan biror matnni shu asosda yod olish kam natija beradi. Yolg'iz assotsiativ bog'lanishlarga suyanib esda qoldirishni **mexanik esda qoldirish** deyiladi.

Materialni, uning ichki ma'nosini tushunmasdan va uni mustaqil o'ylab chiqmasdan mana shu usulda yod olinsa, bu quruq takrorlashdangina iborat bo'lib qoladi; bu usul ko'p kuch sarf etishni talab qiladi-yu, ammo kam natija beradi va ko'p hollarda foydasiz bo'ladi. Mexanik esda olib qolishning uchiga chiqqan usulini **quruq yodlash** deyiladi. Bu usul bilan yod olish matnni, so'z va gaplarning ma'nosini tushunmasdan faqat ko'p marta takrorlab borishdan iborat bo'ladi.

Assotsiativ bog‘lanishlar esda qoldirish jarayonida voqe bo‘ladilar. Ammo ularning mavjudligi esga tushirish vaqtida namoyon bo‘ladi, chunki assotsiatsiyalar esga tushirishda juda katta rol o‘ynaydilar («Esga tushirish va uning turlari» bobi ko‘rilsin).

Ma’nosiga tushunib yoki mantiqan (logik) esda qoldirish

Ma’nosiga tushunib yoki mantiqan (logik) esda olib qolish jarayonida asosiy o‘rinda fikrlash jarayonlari turadi. Esda qoldirilayotgan materialning ayrim qismlari va elementlari o‘rtasidagi ma’no va logik (mantiqiy) bog‘lanishlarni fikr yuritish yo‘li bilan ochiladi. Ma’no bog‘lanishlarni ochish bironta narsaning obrazini oddiy esda olib qolish emas, balki narsa va hodisalarga xos bo‘lgan eng muhim va zaruriy bog‘lanishlarni ochish demakdir, bir guruh (sinf) doirasiga kirgan narsa va hodisalarning umumiy va muhim belgilarini, ular o‘rtasidagi sababi va natija bog‘lanishlarini aniqlash demakdir.

Assotsiatsiyalar asosida esda olib qolish singari ma’nosiga tushunib esda qoldirish bevosita idrok qilinayotgan narsalar, buyumlar, tabiat hodisalari va hokazo obrazlarini xotirada mustahkamlash jarayonida ro‘y beradi. Ma’nosini tushunib esda olib qolish og‘zaki materialni — nutq va kitob matnini esda qoldirishda, ayniqsa, katta rol o‘ynaydi. Nutq tovushlari va nutq belgilari (harf, raqam va shu kabilar)ning bir-biri bilan bog‘lanishlarida ifodalangan ma’no, fikr idrok qilinadi, fikrlar o‘rtasidagi ichki mantiqiy bog‘lanishlar ochiladi va aniqlanadi, tushunib olinadi va mulohazalar yuritiladi.

Chunonchi, o‘quvchi hisob jadvalini ma’nosiga tushunib yod olar ekan, u masalan, «uch-u to‘rt — o‘n ikki» deb takrorlaydi va ayni zamonada to‘rt — uch marta o‘n ikki son tartibiga, uch esa to‘rt marta kirganini fahmlab oladi va bu haqda o‘ylaydi. Jadvalini shu usulda o‘zlashtirgan o‘quvchi sonlarning tartibini o‘zgartirib berilgan savolga to‘g‘ri javob beradi. Masalan, talaba o‘quv materialini ma’nosiga tushunib esga olar ekan, uning tafakkuri ishga solinadi, ya’ni talaba matnda berilgan har bir so‘zning va gaplarning ma’nosini tushunadi, so‘z va gaplarda ifodalangan fikrlarni fahmlab oladi, yoki gaplar, ayrim so‘zlar o‘rtasidagi mantiqiy (logik) bog‘lanishlarni o‘zi mustaqil ochadi va hokazo.

Ma’nosiga tushunib esda qoldirish tez va puxta bo‘lish bilan bir vaqtda kishining aqliy jihatdan o‘shishining eng yaxshi shartidir.

Agar bironta materialni ma’nosiga tushunmasdan, uni obdan o‘ylab chiqmasdan, mulohaza qilib ko‘rmasdan yod olinsa, bu material miya uchun keraksiz gap bo‘lib qoladi va kishi o‘z hayoti uchun muhim bo‘lgan yangi vazifalarni hal qilishda bu materialdan foydalana olmaydi. O‘zlashtirib

olingan bilimlar asosida yangi masalalarni mustaqil hal qila bilish pedagogika psixologiyaning asosiy talablaridan biridir. Shuning uchun ham biz bilimni yuzaki, mexanik sur'atda yod olishni mutlaqo ma'qullay olmaymiz. Xotirani o'stirish va takomillashtirish tayyor bilimlarni faqat puxta o'zlashtirishdan iborat bo'lmay, balki bilimlarni ongli ravishda mulohaza qilib chiqish qobiliyatiga ham ega bo'lishdan iboratdir. Bilimlarni ongli ravishda mulohaza qilish esa fikrlash demakdir.

I'lim-tarbiya ishida tushunib esda qoldirishning ahamiyatini doimo esda tutish zarur. O'quvchilarni esda saqlab qolish zarur bo'lgan materialning mazmunini yaxshi tushunib olib, so'ngra uni o'rganib olishga odatlantirish kerak.

Tafakkur bilan chambarchas bog'langan nutq esda qoldirish jarayonida katta rol o'ynaydi. Nutq esda olib qolinayotgan material (obyekt) gina bo'lib qolmay, balki ham obrazli (aniq va ko'rsatma), ham abstrakt materialni eng yaxshi esda qoldirishning juda muhim sharti hamdir.

Insonlarning tarixiy taraqqiyoti jarayonida hosil qilingan bilimlar tovush tili bor bo'lgani tufayli mustahkamlanib, saqlanib qoladi. Xuddi shuningdek, har bir kishi bilimni nutq vositasi bilan aloqa qilish jarayonida, til vositasi bilan hosil qiladi. Biz hosil qilgan bilimlar so'z bilan ifoda qilingan shaklda esda olib qolinadi. Nutq faqat nazariy abstrakt materialni esda olib qolish sharti bo'lib qolmay, balki bevosita ko'rilayotgan, eshitayotgan ko'rsatmali materialni esda olib qolishning ham zaruriy shartidir. Agar ko'rsatmali materialga yana o'qituvchining og'zaki tushuntirishlari qo'shilsa, bunday material yanada puxtaroq esda qoladi. Har bir kishi o'zi idrok qilayotgan narsani og'zaki yoki o'z ichida so'z, nutq bilan ifoda qila turib esda qoldiradi.

Turli narsalarni esda olib qolishda so'z maktabgacha tarbiya yoshidayoq hiyla katta rol o'ynaydi. To'rt-besh yoshli bolalar bilan professor L.V. Zankov qilgan tajribalar shuni ko'rsatdiki, bolalar turli narsalarni esda olib qolayotganlarida ularning nomlarini aytadilar. Faqat so'zlar mavjud bo'lganligi tufayli material umumiy lashtirilgan holda, turli logik ta'rif va iboralar shaklida esda qoladi.

Shuni ham e'tiborga olish kerakki, tez va puxta esda qoldirish uchun nutqning mazmuni to'g'ri bo'lishigina kifoya qilmaydi, balki uning sintaksis va uslub jihatdan ham to'g'ri shaklga solingan bo'lishi ahamiyatga egadir. Sintaksis jihatdan noto'g'ri tuzilgan nutq, bir til bilan ifodalangan fikrlarni tushunib olish ancha qiyin bo'ladi va esda turmaydi. Nazariy materialni esda olib qolishda nutqning tuzilishi, ayniqsa, katta ahamiyatga ega, chunki bunday material, odatda, abstrakt tushunchalar va hukm (gap) shaklida ifodalanadi.

Ma'nosini tushunib esda olib qolishning nerv-fiziologik asosi ikkinchi

signal sistemasida voqelikda mavjud narsa va hodisalarning ichki muhim bog'lanishlariga muvofiq ravishda hosil bo'ladigan bog'lanishlardan iboratdir. Bu bog'lanishlar, albatta birinchi signal sistemasining ishtirokisiz hosil bo'lmaydi. Xuddi so'zning abstraktlashtiruvchi va umumiyashtiruvchi roli tufayli esda olib qolinayotgan materialning ayrim qismlari o'rtasidagi muhim munosabatlar ham aniqlanadi. Lekin shuni nazarda tutmoq kerakki, ma'nosini tushunib yod olish jarayoni assotsiativ bog'lanishlardan batamom ayrilgan holda voqe bo'lmaydi. Assotsiatsiyalar shunday dastlabki bog'lanishlardirki, ular mantiqiy bog'lanishlar hosil bo'lishi va materialni ma'nosiga tushunib yod olish uchun asos bo'ladi.

Mexanik (assotsiativ) va ma'nosini tushunib (logik) yod olish tez va puxta bo'lishi uchun kishida ma'lum sohaga oid tajriba va bilim bo'lishi katta ahamiyatga ega. Tajriba va bilim qanchalik boy bo'lsa, esda olib qolinadigan yangi material bilan mavjud tajriba va bilim o'rtasida hosil bo'ladigan assotsiativ logik bog'lanishlar ham shunchalik xilma-xil bo'lishi mumkin.

Fiziologik jihatdan bu hodisa avval tarkib topgan nerv bog'lanishlari sistemasining yangi nerv bog'lanishlar voqe bo'lishiga ta'sir etishi va esda qoladigan materialning xarakteri bilan izohlanadi. Chunonchi, ancha murakkab bog'lanishlar hosil bo'lishini talab qiladigan abstrakt-nazariy materialga nisbatan yaqqol ko'rsatmali material tezroq va osonroq esda qoladi.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish

Esda olib qolish ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lmog'i mumkin. Ixtiyorsiz esda qoldirish oldimizga hech bir qanday maqsad qo'ymasdan, esga olinadigan materialni oldin belgilamasdan va maxsus usullar qo'llamasdan, beixtiyor esda qoldirishdir. Masalan, biz, odatda, ko'chada tasodifiy ko'rgan kishilarning aft-basharasini, tasodifiy eshitib qolgan ba'zi gap va kuylarni beixtiyor esimizda (xotiramizda) saqlab qolamiz. Hayotimizda bo'lib o'tgan ko'p hodisa va voqealarni ham biz ana shunday beixtiyor esimizda saqlab qolamiz. Ko'pincha beixtiyor idrok qilingan narsa yoki hodisalar beixtiyor esda qoladi. O'zining rang-barangligi, ovozi, harakati bilan ko'zga juda yaqqol ko'rinib turadigan, bizda kuchli hissiyot uyg'otadigan, o'tmishdagi tajribamizga, mavjud bilimlarimizga, bizning kasb va faoliyatimizga oid, biz uchun alohida ahamiyati bo'lgan va bizda qiziqish-havas tug'diradigan shunday narsa yoki hodisalar xotiramizda beixtiyor saqlanib qoladi. Ko'pincha ixtiyoriy atayin idrok qilingan narsa yoki hodisalar ham beixtiyor esda qolaveradi. Ko'p hollarda biz bironta suratni ko'rishni, bironta kitobni o'qib chiqishni, bironta ma'ruzani eshitishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'yamiz, ammo ko'rilgan, o'qilgan, eshitilgan narsa-

larning mazmunini esda olib qolish niyatini o'ylaymiz, lekin, shunga qaramay, ixtiyoriy idrok qilingan kitob, surat, nutqning mazmunini beixtiyor eslab qolamiz.

Ixtiyorsiz esda saqlab qolish bizning hayotimiz va faoliyatimizda juda katta o'rin tutadi. Ayrim hollarda bironta yorqin obrazlar, so'zlar, ayrim kishilarning aft-basharasi, o'qilgan yoki eshitilgan jumlarlar ixtiyorsiz ravishda esda olib qolinadi va xotirada uzoq saqlanib turadi. Esda olib qolinadigan material bizning ehtiyoj va manfaatimizga muvofiq bo'lsa, bu material biz uchun alohida ahamiyatga ega bo'lsa, esimizda uzoq saqlanib turadi. Ixtiyorsiz esda olib qolishda hissiyot, ayniqsa, katta rol o'ynaydi. Bizda bironta hissiyot tug'diradigan material hissiyotimizga hech bir ta'sir qilmaydigan materialga qaraganda esimizda ham tezroq, ham mustahkamroq o'rtnashib qoladi. Ba'zan esa beixtiyor esda qoldirish ixtiyoriy esda qoldirishdan ko'ra samaraliroq bo'ladi. Lekin hissiyot esda qoldirish jarayoniga yomon ta'sir qilmog'i ham mumkin. Masalan, esga olinmog'i lozim bo'lgan materialga sira aloqasi bo'lmagan sabablar bilan tug'ilgan hissiyot ana shunday ta'sir qiladi. Bunday hollarda diqqatimiz bo'linib, uni esda qoldirilmog'i lozim bo'lgan materialga yetarli darajada to'play olmay qolamiz, diqqatimiz bizning his-tuyg'umizga shu topda ta'sir etgan narsaga chalg'ib ketaveradi. Bundan ta'lim-tarbiya ishida mana bunday xulosa kelib chiqadi. O'quvchilar o'qib-bilib olishlari lozim bo'lgan materialda ularning his-tuyg'ulariga ta'sir etadigan momentlar mumkin qadar ko'proq bo'lmog'i kerak. O'quvchilarning his-tuyg'ulariga ta'sir etadigan bunday momentlar o'quv materialining mazmunida ham, u materialni bayon qilish usulida ham, sezgi organlari bilan idrok qilinayotgan tashqi xususiyatlarida (materialning darslikda qanday bayon qilinganligi, o'qituvchining qiziqtirarli hikoya qilib berishi, darslikdagi suratlar va darslikning grafika hamda badiiy jihatdan qanday bezalganligida) ham ifodalanishi mumkin. Ammo, shu bilan birga, o'quvchining diqqatini o'quv mashg'ulotlaridan chalg'itib yuborishga sababchi bo'ladigan kuchli hissiyotlarning oldini olish uchun maktabda ham, uyda ham tegishli sharoit tug'dirish kerak.

Ixtiyorsiz esda olib qolish ixtiyoriy esda olib qolish jarayonidan batamom ayrilgan bo'lmaydi: ko'pincha ixtiyoriy esda qoldirishda ixtiyorsiz esda olib qolish yuz beradi yoki esda olib qolinadigan material biror amaliy faoliyat tarkibiga kirgan bo'ladi.

Ixtiyoriy esda qoldirish ko'zda tutilgan maqsadga muvofiq, tanlangan materialni ongli ravishda kuch berib maxsus esda qoldirishdir. Ixtiyoriy esda qoldirishda materialni puxta esda saqlab qolish maqsadida biz maxsus usullardan foydalanamiz: diqqatimizni to'playmiz, idrok qilingan materialni takrorlaymiz, uning mazmunini o'qib olish uchun ha-

rakat qilamiz, ilgari tajriba va bilimlarimiz bilan uni bog'laymiz va hokazo.

Sistematik ravishda esda qoldirish **yodlab olish, o'rganib olish** deyiladi. Bizning o'quv ishlarimiz – bilimlarni o'zlashtirish, tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilish asosan ixtiyoriy esda qoldirish yo'li bilan bo'ladi. Yodlab, o'rganib olish-tartib bilan esda qoldirish demakdir.

Ixtiyoriy esda qoldirish anglab-bilib esda qoldirishdir. Ixtiyoriy esda qoldirishning nerv-fiziologik asosi birinchi signal sistemasi bilan o'zaro munosabatda ikkinchi signal hosil bo'ladigan bog'lanishlardir.

Ixtiyoriy (irodaviy) esda olib qolish eng samarali va puxta esda qoldirishdir. Bunda esda olib qolish maqsadini ko'zda tutishning esda olib qolish lozim bo'lgan materialni tanlashning o'ziyoq uni eng samarali yo'sinda esda qoldirishga sabab bo'ladi. Esda olib qolishda ma'lum materialni xotirada qoldirish zarur va kerak ekanini tushunish ahamiyatga egadir. Esda olib qolishga jazm qilish, maqsadni ko'zlash, kerak materialni tanlash, motivatsiya (nima maqsad bilan esda qoldirish kerakligini bilish) – bularning hammasi tafakkur faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli ixtiyoriy esda qoldirish asosan ma'nosiga tushunib, ongli va binobarin, eng unumli ravishda esda qoldirishdir.

Ammo bilim va ko'nikmalarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun jazm qilish, xohlash va oldindan muhokama qilishning bir o'zi kifoya qilavermaydi. Ba'zi vaqtlarda (masalan, aniq, ilmiy ta'rif va iboralarni, yangi terminlarni, chet tilidan kirgan so'zlarni va shu kabi materialni) esda olib qolishda kattagina qiyinchiliklarni yengishga to'g'ri keladi, bu qiyinchiliklar iroda va g'ayrat bilan yengiladi.

Ixtiyoriy esda qoldirish qilingan ishning natijasini tekshirib borish bilan birga boradi: o'quvchi biror materialni esda mustahkam saqlab qolish uchun harakat qilar ekan, u materialning xotirada to'liq va aniq qolgan-qolmaganligini tekshirib ko'radi va murodiga yetmaguncha ishni davom ettiraveradi. Yodlab bilib olishda muvaffaqiyat qozonish kishining iroda bilan astoydil ishlashiga ko'p darajada bog'liq bo'lar ekan. Bundan shu xulosa kelib chiqadiki, o'quvchilar xotirasini o'stirish ularda irodani ham o'stirish bilan bog'liqdir.

Ixtiyorsiz esda olib qolish singari ixtiyoriy esda qoldirish ham assotiativ va ma'no bog'lanishlari asosida voqe bo'ladi.

Assotiativ va ma'no bog'lanishlari ham ixtiyoriy, ham ixtiyorsiz esda olib qolishda yuz beradi, deyish mumkin. Bunda assotiativlar ularning nerv-fiziologik asoslari bilan birga dastlabki va universal bog'lanishlardir. «Muvaqqat nerv bog'lanishlar, – deb yozadi I.P. Pavlov, – hayvonot olamida va bizning o'zimizda ham bo'ladigan eng umumiy (universal) fiziologik hodisadir. Shu bilan birga u psixik hodisa hamdir. Turli-tuman

harakat, taassurot yo bo'Imasa harflar, so'zlar va fikrlar o'rtasida paydo bo'ladigan bog'lanishlardirki, bu bog'lanishlarni psixologlar assotsiatsiya deb aytadilar». Ixtiyoriy esda qoldirish jarayonida asosiy o'rinni ish «qiladigan hukm va tushuncha» shaklida ifodalanadigan ma'no bog'lanishlari ham assotsiatsiyalar asosida hosil bo'ladi.

2. Esda olib qolinayotgan materialga shaxsning munosabati

Esda olib qolishning muvaffaqiyati ko'p darajada esda olib qolinayotgan materialga yoki shu material bilan aloqasi bo'lgan faoliyatga shaxsning **ijobiy munosabati bilan** bog'liq bo'ladi. Bu munosabat qiziqish, diqqat-e'tibor tarzida namoyon bo'ladi. Qiziqish muvaffaqiyatli esda qoldirishning eng birinchi shartlaridandir. Bizda qiziqish tug'dirgan narsa tezroq va mustahkamroq esda qoladi. Biz, odatda, bizni qiziqitirmaydigan narsalarga e'tibor bermaymiz va ularni hatto payqamaymiz. O'quvchilar qiziqqan, o'zlari «sevgan» fanlarining mazmunini puxta o'qib olishlarini har bir pedagog yaxshi biladi. Bu aytilganlardan ta'lim-tarbiya ishida mana bunday xulosa chiqadi: o'quv materialini o'quvchilarning xotirasida mahkam o'rnatish uchun maktabda ta'lim ishini shunday olib borish kerakki, har bir fan o'quvchilarda qiziqish, havas tug'diradigan bo'lsin. Esda qoldiriladigan materialga qiziqish, diqqatimizni shu materialga qaratadi, his-tuyg'umizga ta'sir qiladi, zavqlantiradi va beixtiyor esda qoldirish jarayonlarini kuchaytiradi.

Qiziqish esda qoldiriladigan materialni, shaxsning o'zi va jamiyat uchun ahamiyatini tushunish bilan bog'liq bo'lsa, esda qoldirish samaraliroq bo'ladi. Diqqat esda mustahkam saqlab qolishning zaruriy shartidir. Diqqat esga olish lozim bo'lgan materialga nechog'li kuchli sur'atda qaratilgan bo'lsa, u shunchalik tez va puxta esda qoladi, chunki diqqatning nerv-fiziologik asosi miya po'stining bir qismida kuchli qo'zg'alish (optimal qo'zg'alish) o'chog'ining paydo bo'lishidir. Ana shunday qo'zg'alish paydo bo'lishi bilan yangi nerv bog'lanishlar tezroq hosil bo'lib, mahkam saqlanib qoladi. Ko'pincha, ayrim kishilarning o'z xotirasining zaifligi, tez va puxta esda saqlab qololmasligi to'g'risidagi shikoyatlari analiz qilib ko'rilganda, esda yaxshi saqlab qololmasliklarining sababi ular diqqatining bo'shligida, tarqoqligida, miya po'stidagi tegishli qo'zg'alish o'choqlarining zaifligida ekanligi ma'lum bo'ladi. Bunday kishilar diqqatlarini bir nuqtaga jamlab qunt bilan ishlashga harakat qilishlari bilan ularning xotira ham kuchaya boradi.

Esda qoldirish usuli hayot va faoliyatning turli hollarida biror mud-

datgacha nimanidir qisqa yoki uzoq vaqtgacha esda qoldirishga to'g'ri keladi. Shunday qilib, esda qoldirish usuliga yoki maqsadiga ko'ra xotira qisqa muddatli va uzoq muddatliga bo'linadi.

Muayyan (qisqa) vaqtdan keyin takror tiklash (eslash) maqsadida kerakli materialning esda saqlab qolingani vaqtlardagi xotira, qisqa *muddatli* xotira deb ataladi, qisqa muddatli xotira bir lahzali xotiradir. Chunki bunda material bir marta idrok qilinadi. Shunday keyin esa esda qolgan material qisqa muddatli xotiraga misol bo'ladi. Ongda uning keyingi eslab qolinishi (saqlanishi)ga hech qanday zaruriyat yo'q. Masalan, odam ishdan qayta turib yo'l-yo'lakay bir qancha ishlar qilishni: pochtaga kirish, xat tashlash, magazindagi yangi kitoblarni ko'zdan kechirish, non hamda shakar va shuning singarilar sotib olishni belgilab oladi.

O'quv tajribasida shunday hodisalar bo'lib turadi. Ba'zi bir o'quvchilar darsga yoki imtihonga tayyorlanar ekanlar, kerakli o'quv materialini shunday usulda, ya'ni bu materialni faqat darsda yoki imtihonda eslash uchun-gina yod oladilar.

Qisqa muddatli xotira shunday holda, ya'ni kishi o'ziga berilgan qandaydir vazifani aniq bajarganida namoyon bo'ladi. Xotiraning bu turini boshqacha qilib operativ xotira deyiladi. Xotira faoliyatning shunday tur-larida, ya'ni kerakli materialni va, ayniqsa, o'quv materialini uzoq mud-datgacha va butunlay esda saqlab qolishda uzoq muddatli xotira tariqasi-da namoyon bo'ladi. Odatda har qanday o'quv materiali ana shu usulda o'zlashtirib olinadi.

Esda qolish usuli qandaydir biror muddat va sifatga ham ta'sir etib — esda qoldirishni mustahkamlaydi. Maxsus eksperimentlarda isbot qilinganki, kishining: «esimda uzoq saqlayman» yoki «esimdan aslo chiqar-mayman» deb jazm qilgan narsasi xotirada mahkam o'rtnashib qolar ekan. Aksincha, qisqa bir muddat uchun (masalan, navbatdagi imtihonni berish uchun) esda qoldirishga jazm qilingan material tez unutiladi.

Bundan shu xulosa kelib chiqadiki, o'qituvchi ta'lim jarayonida darsni tushuntirganida, uyga vazifa topshirganida, o'quvchi bilimni tekshirganida hamisha ma'lum ta'rif, qoida, parcha, tarix sanalari va shu kabilarni puxta va doimo esda saqlab qolishning zarurligini uqtirib bormog'i lozim.

Darsni so'raganda savolni faqat o'tgan safargi topshiriq yuzasidangina berib qolmay, balki bundan oldin o'tilgan materialdan ham savol berish kerak, bunday qilish o'quvchilarni har bir yangi darsni doimo puxta esda saqlab tutish maqsadi bilan o'qish yo'liga soladi va ular buni odat qiladi-lar. Bunday qilish o'quvchilarning o'quv materialini puxtaroq esda qoldirishlariga yordam beradi.

3. Esda olib qolishda qoʻllaniladigan maxsus metodik usullar

Materialning tez va puxta esda olib qolinishi, koʻp darajada, biz esda olib qolish maqsadida foydalanadigan alohida metodik usullarga bogʻliq boʻladi. Esda olib qolinayotgan materialni idrok qilish usullari, takrorlash va hokazolar shu jumladagi usullardir.

Esda olib qolinayotgan materialni idrok qilish usullari

Tez va puxta esda qoldirish eng avvalo esga olinadigan materialning qanday idrok qilinishiga bogʻliq. Tez, ravshan va raso, aniq idrok qilingan narsa, odatda, esda tez va mahkam saqlanib qoladi. Shuning uchun ham idrokning sifatini belgilovchi shart ayni vaqtda xotiraning sifatini ham, yaʼni uning tezligini va puxta boʻlishini ham belgilaydi.

Shunisi ham muhimki, materialni idrok qilishda qancha koʻp sezgi organlari ishtirok etsa, material ham shuncha tez va puxta esda qoladi. Masalan, oʻquvchilar oʻquv materialini eshitish organlari vositasi bilan idrok qilib qolmay (faqat oʻqituvchining darsiga, sheriklarining baland ovoz bilan oʻqishiga quloq solish bilangina cheklanib qolmay), balki koʻrish organlari vositasi bilan (darslikni oʻqish, undagi rasmlarni koʻrish, turli koʻrsatma qurollardan foydalanish), shuningdek, muskul harakatlari (yozib olish, soʻzlarni baland ovoz bilan aytish, oʻz ichida shivirlab aytish) vositasi bilan ham idrok qilganlarida, bu materialni yaxshi va mustahkam eslab qoladilar.

Materialni yaxshiroq esga olib qolmoq uchun har xil idrok usullaridan foydalanish kerak. Masalan, chet tildagi soʻz va gaplarni yodlab olish uchun ularni faqat oʻqish va ogʻzaki qaytarish kifoya qilmaydi, balki bu soʻz va gaplarni bir necha karra koʻchirib yozish va yozilganni ovoz bilan oʻqish kerak, ana shunda material tezroq va puxta esda qoladi. Sheʼr, ilmiy taʼrif, termin va shu kabilarni yodlab olishda ham ana shu usuldan foydalanish lozim.

«Bolaning esida biror narsaning mahkam oʻrnashib qolishini xohlovchi pedagog bola sezgi organlarining mumkin qadar koʻprogʻini — koʻzi, qulogʻi, tovush organi, muskul sezgisi va hatto, agar iloji boʻlsa, hidlash va taʼm bilish — organlarini esda tutib qolish **jarayonida** qatnashtirishga harakat qilishi kerak», — deydi K.D. Ushinskiy (Tanlangan pedagogik asarlar. Oʻquvpeddavnashr, — Toshkent, 1959-yil. 367-bet).

K.D. Ushinskiyning bu fikrlari pedagogik jarayon ustidan olib borilgan qator kuzatishlarda tasdiqlandi. Masalan, mana shunday bir tajriba qilib koʻrilgan. Sinalayotgan oʻquvchilarga bir-biri bilan bogʻlanmagan 12 soʻz berib quyidagicha uch xil usul bilan yodlab olish talab qilingan:

- materialni bir karra (o‘z ichida) o‘qib (faqat ko‘z bilan) idrok qilish;
- materialni ham o‘qish, ham eshitish yo‘li bilan (ko‘z va quloq bilan) idrok qilish;
- materialni o‘z ichida o‘qish, uni eshitish va yozib olish yo‘li bilan (ko‘z, quloq va muskul ishtiroki bilan) idrok qilish.

Bu tajriba quyidagicha natija bergan:

Idrok qilish usullari	Esda qolganining foiz hisobida	
	5 daqiqadan keyin	7 kundan keyin
I	8%	526,6%
II	65%	33,3%
III	69%	40,0%

Bu jadvaldan ma‘lum bo‘lganidek, uchinchi usul bilan idrok qilingan material xotirada mustahkam saqlanib qolar va unchalik unutilmas ekan.

Boshqa qilingan bir tajribada o‘quvchilardan ayrim materiallarni faqat ko‘rish bilan esda qoldirish talab qilingan. Bunday esga tushirishda o‘quvchilar o‘nta xato qilganlar. Boshqa o‘quvchilardan shu materialni faqat eshitib yod olish talab etilgan. Bular esga tushirishda o‘n to‘rtta xato qilganlar. Yana bir guruh o‘quvchilarga ayni materialni ham ko‘rib, ham eshitib (ya‘ni ovoz bilan o‘qib) esga olib qolish tavsiya qilingan. Bular esga tushirishda faqat to‘rtta xato qilganliklari aniqlangan. Idrok qilishda imkoni boricha ko‘proq sezgi organlarining ishtirok etishi o‘quvchilar faoliyatining ongliligi va faolligini oshiradi. Qilib ko‘rilgan tajriba va kuzatishlar materialini puxta esga olib qolish uchun idrok qilishda muskul harakat organlarining, ayniqsa, nutq harakat organlarining ishtirok etishi alohida ahamiyatga ega ekanligini isbot qildi. O‘quvchilar yozib olayotgan, og‘zaki takrorlayotgan material tez va mahkam esda saqlanib qoladi.

Kitob matnini yoki og‘zaki berilgan materialni mahkam esda olib qolishga idrokning sur‘ati (tempi) ta‘sir etadi. O‘qituvchi tez, shoshib gapirsa, o‘quvchilar darslik matnini shoshib, tez o‘qisalar, faqat so‘zlarni yuzaki o‘zlashtiradilar, ammo bu so‘zlarda ifoda qilingan fikrni to‘la-to‘kis va aniq uqib ola olmaydilar. O‘qituvchi shunday sur‘at bilan gapirmog‘i kerakki, uning nutqida ifoda qilingan fikr va qoidalar o‘quvchilar uchun ravshan va to‘la tushunarli bo‘lsin.

O‘quvchi ham kitob matnini shunday sur‘at bilan o‘qishi kerakki, bundagi har bir so‘z va iboraning ma‘nosi to‘la-to‘kis idrok qilinadigan bo‘lsin. O‘quvchi matnini o‘qir ekan: «Oldingisini tushunib olmasdan keyingisiga o‘tmang» degan qoidaga rioya qilishga odatlanishi kerak.

Takrorlash: Bosh miya po‘stida yangi puxta bog‘lanishlar hosil bo‘lmog‘i

uchun taassurotlar bir necha marta takrorlanishi shart. Birona material qancha ko'p takrorlansa, shuncha mahkam esda qolishini hamma biladi. Takrorlash esda qoldirishning puxtaligiga ta'sir qiladigan eng muhim shartlardan biridir. Ammo takrorlash har doim ham samarali bo'lavermaydi. Ba'zan takrorlash hech qanday natija bermasligi mumkin. Takrorlashning bir necha turlari bo'lib, ularning natijalari ham turlichadir. Avvalo passiv va faol takrorlash usullarini farq qilish lozim.

Passiv takrorlash ayni bir materialni idrok qilishning o'zini takrorlayverishdir. Passiv takrorlash ayni bir narsani bir necha karra ko'zdan kechirish, o'qib chiqish yoki eshitish demakdir. Ana shu tariqa takrorlash (ba'zan ko'p marta takrorlansa ham) ko'p vaqtlarda uncha katta natija bermaydi.

Faol takrorlash materialni esga tushirish asosida takrorlashdir. Faol takrorlash idrok qilingan materialni, masalan, o'qilgan, eshitilgan materialni bir necha marta esga tushirib takrorlash demakdir. Kitobdan ko'zni uzmasdan takror-takror o'qib yod olishdan ko'ra, faol qaytarish eng yaxshi natija beradigan usuldir. Shu sababli, o'quvchi bir-ikki marta o'qib chiqilgan materialni kitobga nazar solmasdan og'zaki takrorlasa, material tezroq va puxtaroq esda qoladi. Esga olinayotgan materialni boshqa bir kishiga gapirib berish mustahkam esda qoldirish uchun katta ahamiyatga egadir.

K.D. Ushinskiy o'z vaqtida shu ikki xil takrorlash to'g'risida gapirib, faol takrorlash eng samarali takrorlash ekanini ko'rsatib o'tgan edi.

Faol takrorlashning samarali bo'lishiga sabab shuki, ixtiyoriy esga tushirish jarayoni idrokka, ya'ni kitobning matnini qayta-qayta o'qishga qaraganda, faolroq jarayondir. Esga tushirishni idrok qilish bilan navbatlab (ya'ni bir gal kitobga qarab, bir gal yoddan so'zlab) takrorlab borilsa, mahkamroq nerv bog'lanishlari hosil bo'ladi, diqqat to'la safarbar qilinaadi, fikrlash va nutq faoliyati faollashadi, esga olinmog'i lozim bo'lgan materialning mazmuni yaxshiroq tushunib olinadi. O'qilgan materialni yoddan so'zlab esda qoldirish o'z-o'zini tekshirib, g'oyat puxta va ravshan nazorat qilishga imkon beradi, bu esa materialning to'la-to'kis, to'g'ri va puxta esda qolishiga yordam beradi. Esda qoldirish jarayonida o'z-o'zini tekshirib ko'rish (o'z-o'zini nazorat qilish) fikrlash va nutq faoliyatini faollashtiradi. Esga olinayotgan materialni boshqa bir kishiga yoddan so'zlab berganda alohida bir mas'uliyat hissi tug'iladiki, bu o'z navbatida, o'quvchilarda esda olib qolishning faollik darajasini oshiradi va esda qolishni samaraliroq qiladi.

Sidrig'asiga takrorlash bilan taqsimlab takrorlash. Materialni faol usulda-mi, passiv usulda-mi, baribir, yo sidrig'asiga, ya'ni orada ma'lum vaqt o'tkazmay takrorlash, yoki taqsimlab, ya'ni orada ma'lum vaqt o'tkazib takrorlash mumkin. Orada ma'lum vaqt o'tkazib takrorlash, sidrig'asiga, to'xtovsiz takrorlay-

verishga qaraganda, hiyla natija berar ekan. Bir talay maxsus tajribalar shuni isbot qildiki, orada vaqt o'tkazib takrorlaganda materialni puxta esda qoldirish uchun takrorlash ancha kamroq talab qilinar ekan.

Lekin orada juda uzoq vaqt o'tkazib takrorlash ham ma'qul emas: bunday usulning ham foydasi kam. Masalan, professor Shardakov qilib ko'rgan tajriba shunday natija bergan: she'rni orada bir sutka o'tkazib yod olinganda 4 marta takrorlash, orada uch kun o'tkazib yod olinganda 6 marta takrorlash, orada 6 kun o'tkazib yod olishda esa 7 marta takrorlash zarur bo'lgan.

Esda olib qolishda materialni taqsim qilish usulining ham ahamiyati katta: materialni yaxlit yoki parchalarga bo'lib esda qoldirish mumkin. Material tushunarli va hajmi kichikroq bo'lsa, yaxlit esda olib qolinishi ma'qul. Material katta bo'lsa (masalan, katta bir she'r, doston), uni parchalarga bo'lib, avval bir parchasini, keyin boshqa parchalarini birin-ketin yodlab olish kerak. Materialni taqsim qilganda, uning har bir parchasi tugal bir ma'no berishiga, mazmuni to'liq bo'lishiga albatta rioya qilish kerak.

Eng yaxshisi, hajmi katta materialni kombinatsiya usuli deb aytiladigan usulda o'rganib-bilib olishdir, bunda avval materialni boshidan oxirigacha ko'rib (o'qib) chiqib, uning mazmunini tushunib olinadi va so'ngra parchalarga taqsim qilib, esda qoldiriladi. Bunday usulda esda olib qolish oson bo'ladi, kuch va vaqt kamroq sarf bo'ladi, material esda mahkam o'rnatilib qoladi. Kombinatsiya usulida esda qoldirishning yaxshi natija berganligi M.N. Shardakov qilib ko'rgan maxsus tajribalar bilan isbotlangan. Esda qoldirilmog'i lozim bo'lgan materialni taqsimlashda kishining tafakkuri va diqqati faollashadi. Binobarin, materialni taqsimlash va rejalashtirish jarayonining o'zaroq esda olib qolishning sifatiga ijobiy ta'sir qiladi.

O'quv materialini esda olib qolishda har xil yordamchi usullar ham katta ahamiyatga ega: o'qituvchining so'zini yozib borish, kitoblardan ko'chirmalar olish, konspekt va jadvallar (masalan, tarixdan xronologik jadvallar) tuzish, shuningdek, turli rasmlar chizish, sxemalar, chertyojlar qilish, tarix va geografiyadan xaritalar yasash kabi ishlar shu jumladandir. Esda olib qolish jarayonida o'quvchilar shu jadval, sxema va suratlarni o'zlari qilsalar, materialni o'rganib bilib olish, ayniqsa, osonlashadi. O'quvchilar eng muvaffaqiyatli o'zlashtirishlariga erishmog'i maqsadida so'nggi yillarda programmalashtirilgan o'qituv usuli yangi pedagogik texnologiya, an'anaviy va noan'anaviy usullardan, texnik vositalardan foydalanish usullarini ta'lim-tarbiyaga tatbiq qilinmoqda. Bu usullar bilan o'qitishda ko'pgina hollarda kibernetika vositalari, o'rgatuvchi mashinalar, hisob-elektron sistemalar kompyuter, internet va shu kabilardan foydalanadilar.

III. ESGA TUSHIRISH VA UNING XILLARI

O'tmishda idrok qilingan narsalarning his-tuyg'u, fikr va ish-harakatlarning ongimizda qaytadan tiklanishini esga tushirish deyiladi.

Esga tushirishning nerv-fiziologik asosi bosh miya po'stida ilgari hosil bo'lgan nerv bog'lanishlarining qo'zg'alishidir.

Esga tushirishning: tanish, eslash, bevosita eslash, oradan ma'lum bir vaqt o'tkazib eslash, ixtiyorsiz va ixtiyoriy eslash xillari bo'ladi.

Tanish va eslash. Ilgari idrok qilingan narsa va hodisalarni takror idrok qilganda, u narsa yoki hodisa esga tushadi, ana shuni tanish deymiz.

Oshnamizni yoki uyni tanish deganimizda, buning ma'nosi biz shu oshnamizni yoki uyni ilgari ko'rganimizda hosil bo'lgan obraz, his va fikrlarning oshnamizni yoki uyni ikkinchi ko'rganimizda ongimizda tiklanishi demakdir.

Tanish aniq (to'liq) va noaniq (yarim-yorti) bo'lmog'i mumkin. Yarim metr taniganimizda shu narsani idrok qilish bilan bog'liq bo'lgan ba'zi bir tasavvur, his va fikrlargina g'ira-shira esimizga tushadi, biz bu narsa bizga notanish emasligini his qilamiz, xolos. Lekin bu tasavvur va fikrlar xuddi shu narsani ilgari ko'rganimizda tug'ilgan tasavvur va fikrlarga bog'lanmagan holda esimizga tushadi: masalan, bir odam ko'zimizga issiq ko'rinadi-yu, ammo uni qachon, qayerda ko'rganimizni eslay olmaymiz.

Yarim-yorti tanishda shu narsa, umuman nima uchundir tanish ekani his qilinadi, lekin to'liq esga tushmay turadi.

To'liq, aniq tanishda esa shu paytda idrok qilinayotgan bir narsaga doir ilgari hosil bo'lgan tasavvur va fikrlar ongimizda tiklanadi. Ana shu tasavvur va fikrlar bir talay boshqa tasavvur va fikrlar bilan bog'lanib esga tushaveradi. Bunday holda biz shu narsani qayerda va qachon ko'rganimizni ham bemalol eslay olamiz. Masalan, biz bir kishi bilan uchrashganimizda uning o'zini ham taniymiz va ilgari u bilan qayerda, qanday sharoitda uchrashganimizni, nima to'g'risida gaplashganimizni va hokazolarni ravshan eslay olamiz. Ko'pincha, yarim-yorti tanish, umuman tanish ekani ni his qilish bir necha vaqtdan keyin to'la, aniq tanishga o'tadi. Bunga shu narsa bilan ilgari uchrashgan yerni ikkinchi ko'rish yoki shu narsani ilgari qayerda ko'rganimizning esga tushirilishi yordam beradi.

Tanish jarayonida idrok qilinayotgan narsaning nomi katta rol o'ynaydi. Narsaning nomi bilan shu narsaning o'zi o'rtasida juda mahkam assotsiatsiya hosil bo'ladi va biron narsaning nomi esga tushganda shu narsaga aloqasi bo'lgan juda ko'p boshqa tasavvurlar ko'z oldimizga keladi. Masalan, biz bir kishi bilan uchrashib qolganimizda uni tanib yeta olmasak, familiyasini eshitish bilan darrov kim ekani esimizga tushadi.

Biz o'zimiz ilgari idrok qilgan narsalarnigina tanib qolmay, balki ki-

tobdan o'qib yoki boshqa kishilardan eshitib, xayolimizda yaratilgan obrazlarga qarab, ularning muvofiq'i bo'lgan narsalarning o'zini ham tanib olamiz. Bu – tasvirotga suyanib tanishdir. Masalan, so'z bilan tasvirlab berilgan bir uyni yoki bir odamni topib olish, kitobdan o'qib tasvirini bilib olgan bir hayvonni hayvonot bog'ida ko'rib tanish mumkin.

Tanish ma'lum darajada har bir idrok jarayonining tarkibiy elementidir.

Eslash narsani, uning o'zini shu paytda idrok qilmay turib, esga tushirishdir. Eslaganda xotirada qolgan obraz, his va fikrlar shu paytda sezgi organlarining ishtirokidan tashqari esga tushadi. Masalan, biz bo'lib o'tgan voqealarni, o'rganib olgan she'rni ana shunday esimizga tushiramiz. Tanish singari, eslash ham, to'lalilik va aniqlik jihatdan har xil bo'lmog'i mumkin. Esda qolgan narsa qisman esga tushsa, buni yarim-yorti eslash deymiz. Ammo esga tushgan materialning mazmuni esda qolgan materialga ma'lum darajada muvofiq bo'lmasa, buni noaniq eslash deymiz.

Ba'zan esda qolgan bironta materialning mazmuni mukammal esga tushadi-yu, ammo shu material qachon, qayerda, qanday sharoitda esda olib qolinganligini yoki birinchi marta, boshimizdan kechirilgan paytini eslay olmaymiz. Masalan, biz she'rni yod aytib bera olsak ham, uni qachon va qayerda o'rganib olganimizni eslay olmasligimiz mumkin.

Kompozitor Ippolitov – Ivanov o'zining xotiranomalarida kompozitor Napravnikning «Ruslan va Lyudmila» operasidan Farlaf (Rando – musiqa asarida asosiy temaning qaytarilib aytilishi. – Red) rondosini bir kuni aytib berganda, bu operaga bir emas, ko'p marta dirijorlik qilgan bo'lsa ham, ana shu kuyning qaysi operadan olinganini xotirlay olmagani gapiradi. Ba'zan shunday hollar ham bo'ladiki, biz boshqa bir kishilarning fikrini uqib olamiz va keyinchalik bu fikr o'zimiz o'ylab topgan fikrdek his qilina boshlaydi. Ana shu tariqa «boshqalarning fikrini o'ziniki qilib olish» bolalarda ko'p uchrab turadi.

Materialning muayyan mazmuni bilan birga, bu material qachon, qayerda va qanday sharoitda esda olib qolinganligi ham aniq esga tushsa – xotirlash mukammal va to'la-to'kis bo'ladi. Masalan, she'rni yoddan aytib berar ekanmiz, bu she'rni yoddan bilib olishni kim buyurganini, uni qayerda va qanday qilib o'rganib olganimizni, bu vaqtda qanday qiynalganimizni, bungacha va bundan so'ng nimalar qilganimizni va hokazolarni ham eslashimiz mumkin. Ba'zan esa she'rning mazmunini yodimizdan chiqazgan bo'lsak ham, uni qachon va qayerda o'rganib olganimizni aniq eslay olamiz. Esda qoldirilgan materialning muayyan mazmuni, bu materialning qachon va qanday sharoitda esda olib qolinganligini aniq esga tushirish bilan birga, shu material esda olib qolingandan oldin va keyin nimalar bo'lganligi va hokazolar ham esga tushirilsa, xotirlash to'la-to'kis va mukammal bo'ladi.

Eslash jarayoni tanish bilan mahkam bog'langan. Kundalik faoliyatimizda, ayniqsa, o'quv ishida, esga tushirish jarayoni ko'pincha tanishdan boshlanadi va shundan keyin esga keladi. Ko'p hollarda bironta narsani mumkin qadar aniq va to'la eslash uchun tanish momentlardan foydalanish kerak bo'lib qoladi, o'qilganni yoddan aytib berganda kitobga ahyon-ahyon ko'z tashlash, o'qituvchining yordamchi savoli shu jumladandir. O'rganib-bilib olish jarayonida tanish — esga olinadigan materialni takror idrok qilish vositasi bilan mustahkamlanishidir.

Bevosita va oradan ma'lum bir vaqt o'tkazib esga tushirish

Bevosita eslash va vaqt o'tkazib esga tushirish ham tanish, ham eslash shaklida bo'lmog'i mumkin. Bevosita esga tushirish deb materialni idrok qilish ketidanoq, ya'ni esga olib qolish bilan esga tushirish o'rtasidagi paytda ongimizda esga olinadigan materialdan boshqa hech qanday jarayon yuz bermaganda bo'ladigan esga tushirishni aytiladi. Esga olish jarayonida biz ana shu xil esga tushirishdan, odatda, texnik bir usul tariqasida foydalanamiz. Masalan, she'rni yod olganimizda biz, odatda, bir necha satrni o'qigach, kitobga qaramasdan takrorlaymiz, ya'ni bevosita esga tushiramiz. Kishi biror topshiriqni tez bajarganda muayyan bir qarorga kelib, uni darrov amalga oshirganda bevosita esga tushirish yuz bergan bo'ladi.

Bevosita esga tushirishdan iborat bo'lgan xotira faoliyati ba'zan qisqa muddatli yoki operativ xotira tarzida namoyon bo'ladi. Yaxlit-yaxlit parchalarni ana shu usulda bevosita esga tushirish esda olib qolish jarayonini jadallashtirishi mumkin.

Bir karra ko'zdan kechirilgan yoki eshitilgan materialning bevosita esga tushirilgan miqdoriga qarab, xotiraning ko'lami (hajmi) aniqlanadi. Materialning ko'p qismini bevosita esga tushira oladigan kishining xotira ko'lami keng hisoblanadi. Xotiraning ko'lamini, masalan, quyidagicha aniqlasa bo'ladi: sinalayotgan kishiga bir necha so'z yoki raqamlardan iborat materialni o'qib chiqish yoki eshitish va so'ngra bu materialni darrov to'la-to'kis va berilgan tartibda esga tushirish kerakligi uqtiriladi. Sinalayotgan kishining materialni qanchalik to'la va tartibini aynan saqlab esga tushira olishiga qarab, uning xotira ko'lami aniqlanadi. 6-7 raqamdan yoki so'zdan 1-2 tasigina esga tushirilsa, xotiraning ko'lami tor hisoblanadi, 5-6 raqamni yoki so'zni eslab aytilsa xotiraning ko'lami keng hisoblanadi. Xotira ko'lamini mashq qilish yo'li bilan o'stirish (kengaytirish) mumkin. Masalan, artistlar matnlardagi so'z va iboralarni esda qoldirishni hamisha mashq qiladilar, shu sababli, ularda so'z va iboralarni esda tutib qolish xotirasining ko'lami kengayadi. Hisob-kitob ishlarini yuritadigan xodimlarda sonlarni esda tutib qolish xotirasining ko'lami kenga-

yadi. O'quvchilar juda ko'p yillar davomida o'quv materiallarini esda qoldirib boradilar, shuning uchun ularning ham xotira ko'lamini kengayib boradi. Xotira ko'lamining kengayishi o'z navbatida esda olib qolishni tezlatishga yordam beradi.

Vaqt o'tkazib esga tushirish esda olib qolingani oradan bir qancha, ba'zan ancha ko'p vaqt o'tkazib esga tushirishdirki, shu orada ongimizdan boshqa jarayonlar (fikr-tuyg'ular, tasavvur va shu kabilar) ham o'tgan bo'ladi. Masalan, hayotimizda bundan bir necha yillar ilgari bo'lib o'tgan voqealarni ana shu tariqa eslaymiz. O'quvchining sinfdan darsdan berilgan savolga javob bera turib, bundan bir necha kun yoki bir necha soat ilgari o'rganib-bilib olganlarini xotirlashi ham shu jumladandir. Xotira faoliyatining asosiy xizmati vaqt o'tkazib esga tushirishdir. Xotiraning qiymati ham shundaki, biz xotira tufayli esda qolgan materialni ma'lum muddatdan keyin ham eslash imkoniyatiga ega bo'lamiz va binobarin, tajriba to'play olamiz hamda hosil bo'lgan tajribani esimizda uzoq vaqtgacha saqlab tura va undan foydalana olamiz. Xotiraning shu xususiyati tufayli biz bilim va malakalar hosil qilamiz va bu bilim hamda malakalardan zarur bo'lgan holda bema'lol foydalana olamiz.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy esga tushirish

Esga tushirish ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'ladi. **Ixtiyorsiz esga tushirish** o'z oldiga ma'lum bir maqsad qo'ymasdan, esga tushirish uchun material tanlamasdan va zo'r bermasdan esga tushirishdir. Biron narsani beixtiyor eslaganda o'z-o'zidan esga tushib qoladi. Ammo Haqiqatda o'zidan sababsiz hech narsa vujudga kelmaydi, albatta. Beixtiyor esga tushirish ham hamisha bironta sabab bilan bo'ladi. Bironta narsaning idrok qilinishi, bironta tasavvur yoki fikrning tug'ilishi beixtiyor eslashga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, «maktab» degan so'zni eshitgan yoki o'qiganda bizning ko'z ongimizda maktabning ichki ko'rinishi, o'quvchilar, o'qituvchilar va shu kabilar beixtiyor gavdalanadi, shular to'g'risida tasavvur tug'iladi. Paydo bo'lgan bir tasavvur yoki fikr boshqa bir tasavvur yoki fikrni uyg'otmog'i, bu fikr va tasavvurlar o'z navbatida yana boshqa fikr va tasavvurlarni tug'dirmog'i mumkin va hokazo.

Tasavvur va fikrlarning ana shu tariqa beixtiyor tug'ilib turishi tartibsiz sodir bo'lmaydi, balki ma'lum bir tartib asosida sodir bo'ladi. Bu tartib esda olinib qolishda hosil bo'ladigan assotsiatsiyalar bilan belgilanadi. Shu sababli, beixtiyor esga tushirish yondashlik, o'xshashlik, qarama-qarshilik assotsiatsiyalari asosida bo'lishi mumkin.

Yondashlik assotsiatsiyasi. Bu assotsiatsiya asosida avvalo tasavvurlar tug'iladi. Ilgari ayni bir vaqtda yoki ketma-ket idrok qilingan va esda olib

qolingani narsalardan biri keyinchalik tasavvur qilinsa, bu tasavvur ikkinchi narsa haqidagi tasavurning tug'ilishiga sabab bo'ladi. Masalan, biz ilgari A, B, D, E, F degan harflarni ayni bir vaqtda yoki ketma-ket idrok qilib, agar bu narsalar mustahkam esda qolgan bo'lsa, A ni ikkinchi marta ko'rganimizda, bizda beixtiyor B haqida, so'ngra D, E haqidagi tasavvurlar ham tug'iladi va hokazo. *Daraxt* degan so'zni eshitganimizda, bizda daraxtning tanasi, shoxlari, barglari, o'rmonzorlar haqida tasavvur paydo bo'ladi. Shuningdek, *parovoz* so'zini eshtar ekanmiz, vagon, temir yo'l, vokzal, gudok va shu kabilar beixtiyor ko'z oldimizga keladi. Yod olingan bir she'r tarkibidagi so'zlar, uning mazmuniga e'tibor berilmagan holda ham, yodlash assotsiatsiyasi asosida bir-biri bilan ulanib, esga tushaveradi. Ongimizda mahkam o'rnashib qolgan fikr va odatlanilgan ish-harakatlar ham shu assotsiatsiya yo'li bilan batartib takrorlanaveradi. O'tmishda ma'lum bir fikr va tasavvurlar bilan birlikda tug'ilgan his-tuyg'ular ham keyinchalik ana shu fikr va tasavvurlar esimizga tushib qolsa, yondashlik assotsiatsiyasi tufayli u bilan birga boyagi his-tuyg'ular ham ko'nglimizdan kechadi.

O'xshashlik assotsiatsiyasi umumiy (o'xshash) belgilari bo'lgan tasavvurlarning bir-birini tug'dirishidir. Bironta narsani idrok yoki tasavvur qilinganda, shunga o'xshagan boshqa bir narsa ham beixtiyor tasavvur qilinadi. Masalan, oshnamizning suratini ko'rar ekanmiz, uning obrazi ko'z oldimizda gavalanadi. Samolyotning ko'rinishi katta bir qush to'g'risida tasavvur paydo qilishi mumkin. Va, aksincha, uchayotgan qush samolyotni eslatishi mumkin. Bir so'z o'ziga hamohang yoki qofiyadosh so'zni eslatishi mumkin.

O'xshashlik assotsiatsiyasi biror narsa yoki hodisaning obrazi yoki bu haqida tug'ilgan fikr boshqa bir shunga o'xshash narsani eslatganda voqe bo'ladi. Masalan, ko'p hollarda suhbatdoshlar boshdan kechirilgan, eshitgan, shohid bo'lgan va o'zlari xuddi o'xshash vaziyatlarda ishtirok qilgan turli voqealarni beixtiyor esga tushiradilar. Turli voqealarda, urushda, ovda va umuman, biror sarguzasht va shu kabilarda ishtirok qilganlari haqidagi hikoyalar o'xshatish asosida beixtiyor esga tushirish shu jumladandir. O'xshashlik assotsiatsiyasi poetik metaforalar yaratishda, masalan, to'lqinlar shovqinini olomon shov-shuviga, majnuntolni majnun kishi obraziga o'xshatish kabi hollarda katta rol o'ynaydi.

Qarama-qarshilik assotsiatsiyasi – bironta narsa yoki hodisalar to'g'risidagi tasavvur yoki fikrlar o'ziga qarama-qarshi fikr va tasavvurlarning tug'ilishiga sabab bo'lishidir. Masalan, *qish-yoz* haqida, *oq-qora*, *katta-kichik*, *yoshlik-qarilik* haqida tasavvur uyg'onishi mumkin va hokazo.

Maxsus o'tkazilgan tajriba va oddiy kuzatishlar ko'rsatganidek, beixtiyor eslash jarayonida eng ko'p o'rinni yondashlik assotsiatsiyasi ishg'ol

qilar ekan. O'xshashlik va qarama-qarshilik assotsiatsiyalari esa kamroq uchrab turar ekan.

Shunday qilib, assotsiatsiyalar esda olib qolishning qonuniy shartidir, ayni zamonda xotirada o'rnatib qolgan materialni ham esga tushirish yo'llaridir.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy esga tushirish va idrok qilish jarayonida ayrim so'zlar, gaplar, fikr va ish-harakatlar o'rtasida yangi va murakkabroq assotsiatsiyalar sistemasi vujudga keladi. Sabab bilan natijaning bog'lanishlari, grammatik qoidalar bilan yozuv o'rtasidagi va arifmetik qoidalar bilan hisob amallari o'rtasida hosil bo'ladigan bog'lanishlar shu jumladandir. Assotsiatsiya jarayonlari har xil tezlikda voqe bo'ladi. Assotsiatsiyaning tezligi ma'lum bir vaqt ichida yuz berib, ongimizda almashib turadigan fikr yoki tasavvurlar miqdori bilan belgilanadi. Assotsiatsiyalar tezligi alohida asbob-xronoskop bilan aniqlanadi va soniyaning o'n yoki yuzdan bir hissasi bilan o'lchanadi.

Assotsiatsiyalarning tezlik darajasi bir talay sabablarga; nerv sistemasi-ning holatiga, esga tushadigan narsaning ongimizda nechog'li mustahkam o'rnatib qolganligiga, kishining kayfiyati, his-tuyg'ulari va shu kabilarga bog'liq bo'ladi.

Ixtiyorsiz idrok qilish singari, ixtiyorsiz esga tushirish ham bizda doimo bo'lib turadigan jarayondir. Har bir idrokimiz tarkibiga o'tmishdagi tajriba va mavjud bilimlarimizning qandaydir bir elementi albatta kirgan bo'ladi. Xayol, tafakkur va nutq jarayonlari faqat ixtiyorsiz esga tushadigan tasavvur va fikrlarimizga bog'langan holda voqe bo'ladi.

Ixtiyoriy esga tushirish – biron maqsad bilan esga olinishi kerak bo'lgan materialni tanlab, harakat qilib, maxsus esga tushirish demakdir. Bunda, asosan, assotsiatsiya yo'li bilan esga tushirilgan materialdan faqat maqsad uchun kerak bo'lgani maxsus tanlanadi. Tanlashning o'zi va esga tushirmoqchi bo'lgan narsani sistemaga solish esa tafakkur ishidir. Ixtiyoriy esga tushirish bilib, anglab esga tushirishdir. Biroq, u assotsiatsiyalar va ixtiyorsiz tug'iladigan momentlardan ayrilgan holda voqe bo'lmaydi. Masalan, tarixiy voqealarni, tarix sanalarini, tarixiy shaxslarning ismlarini, ma'lum joylarning nomlarini, har xil ta'riflarni, qoidalarni va shu kabilarni ixtiyoriy esga tushiriladi. O'quvchi darslarni ana shu tariqa esga tushiradi. Ixtiyoriy esga tushirishda ham materialni esda olib qolish jarayonida hosil bo'lgan assotsiatsiyalar katta rol o'ynaydi. Ixtiyoriy esga tushirish, odatda, assotsiatsiya jarayonlariga va faol fikrlashga bog'liq holda yuz beradi.

Esga tushirishda ko'pincha qiynalib qolish hollari bo'ladi va esga tushirish jarayoni to'xtalib qolgandek bo'ladi. Biz ba'zan kerak bo'lib qolgan bir narsani, masalan, bir kishining ism-familiyasini, biror joyning nomini, grammatika yoki matematika ta'riflarini va hokazolarni esga tushirish uchun birmuncha kirishamiz. Bunday hollarda biz, odatda, har xil

yordamchi usullardan foydalanamiz. Bir kishining esimizdan chiqazib qo‘ygan familiyasini eslamochi bo‘lib, bir qancha familiyalarni atayin aytib chiqamiz, har xil buyumlar nomini tilga olamiz, alfavitning ayrim harflarini aytib qaraymiz, shu kishi bilan oxirgi marta qachon, qayerda ko‘rishganligimizni xotirlashga harakat qilamiz. Eslab topish uchun maxsus usullardan foydalanishning yaqqol misoli A.P.Chexovning «Yilqibop familiya» nomli hikoyasida ko‘rish mumkin.

Shu singari qiynalish eslashdagina emas, balki tanish jarayonida ham uchrab turadi. Ana shunday qiynalib arang eslashni **xotiraga keltirish** deyiladi.

Kuzatishlardan ma‘lum bo‘lganidek, ixtiyorsiz esda qolgan kitob matni, ixtiyoriy esga olib qolingandagiday to‘liq va aniq esga tushmaydi. Bu faqat keyinchalik esga tushirish maqsadini ko‘zlamay ixtiyorsiz esda qoldirish xususiyatlari bilangina emas, balki ixtiyorsiz esda olib qolingan narsani keyin esga tushirishning o‘ziga xos xususiyatlari bilan ham izohlanadi.

IV. ESDA SAQLASH VA UNUTISH

Idrok qilingan narsalar miyamizda o‘rnashib qolishi, esimizda turishi tufayli turli usulda esimizga tushishi mumkin.

Esda saqlash deyilganda, ilgari tug‘ilgan taassurot, fikr, his-tuyg‘u va ish-harakatlarning jonlanib, takrorlanib turishga moyillik paydo qilishi va mustahkamlanishini tushunamiz. Ana shunday moyillikning hosil bo‘lishi va mustahkamlanib qolishiga sabab nerv sistemasining **plastiklik** deb ataluvchi alohida xususiyatga ega bo‘lishidir. Shuning uchun ham nerv sistemasi ilgari bo‘lib o‘tgan taassurotlarni takrorlashga (tiklashga) tayyor turadi.

I.P. Pavlov: «Mustahkam qaror topgan yangi nerv bog‘lanishlari uzoq vaqtgacha saqlanib qoladi», — deb takror-takror uqtirib o‘tgan edi.

Esda tutish haqida gapirar ekanmiz, xotirada qolgan material qay darajada va qachongacha unutilmasdan esda saqlanib tura oladi, degan savol tug‘iladi.

Materialning qanday va qancha vaqt esda saqlanib turishini biz materialni qay darajada eslay olishimizga qarab bila olamiz, xolos. Esda tushish haqida gapirilganda, ko‘pincha, esga tushirishning faqat bir xilini, ya‘ni ixtiyoriy esga tushirishni ko‘zda tutiladi. Ammo ixtiyoriy esga tushirish eng ko‘p kuch sarf qilishni talab etadigan jarayon bo‘lganligidan va, shu bilan birga, bizga xuddi shu paytda kerak bo‘lib qolgan material, odatda, darrov esga tushavermaganligidan, shunday bir fikr: esga olib qolingan materialning bir qismi (ba‘zan ko‘pi) go‘yo tamomila unutiladi, degan fikr tug‘iladi.

Shu sababli, **unutish hodisasini ilgarilari esda olib qolingan narsalarning ongimizdan tamomila yo'qolishi, ya'ni uni esda tutishga batamom qarama-qarshi jarayon deb tushuniladi.** Ammo bunday deb tushunish uncha asosli emas.

Shuni esda tutish kerakki, esga tushirish faqat xotiraga keltirish usuli bilangina emas, balki tanish vositasi bilan ham voqe bo'ladigan jarayondir. Biz ilgarilari esda qoldirgan har bir narsani keyinchalik qay darajada bo'lmasin tanib olamiz. Bundan tashqari, har bir idrokda tanib olish elementi bor. Demak, xotiramizda ixtiyoriy esga tushiriladigan narsadan ko'ra xayolda ko'p narsa saqlanib turar ekan.

So'ngra, biz o'qib olgan material, biz uni esda olib qolgan vaqtda mazmunan va shaklan qanday bo'lgan bo'lsa, albatta aynan shunday saqlanib turavermaydi. Lekin bir qancha narsalar, masalan, odatlanilgan ish-harakat, ko'paytirish jadvali, matematika va grammatikaga oid har xil ta'riflar, she'rlar, telefon nomerlari va shu kabilar esimizda mazmunan va shaklan o'zgarmasdan aynan saqlanib turishi mumkin. Ammo ko'p narsa esimizda aynan saqlanib qolmaydi, biz ba'zan esa esda aynan saqlab qolish kamdan kam uchraydi, deb o'ylaymiz.

Ammo esda qolgan hamma materialni to'la-to'kis va aynan esga tushirish mumkin emasligidan, shu material esimizda saqlanib qolmaydi, degan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Esda qoldirilayotgan material, uni yodga olib qolish va esda saqlanib turish jarayonida qaytadan tuziladi, rekonstruksiya qilinadi. Rekonstruksiya, ko'pincha xotira mahsuli to'g'risida fikrimizning faol ishlashi natijasida voqe bo'ladi. Xotirada qolgan material kishining ongida mustaqil «ishlanib chiqilgandan» keyin shaxsning o'z xazinasi bo'lib qolgandagina xotira qiymatli sifatga ega bo'ladi.

Shunday qilib, xotira faoliyatini keng ma'noda tushunish lozim, chunki xotira materialni mexanik ravishda esda qoldirish va uni aynan esga tushirish qobiliyati bilan cheklanib qolmaydi. Bizning xotiramizda biz aynan esga tushira oladiganlarimizdan va esga tushirish kerak bo'lib qoladiganlardan ko'ra juda ko'p narsa saqlanib turadi, deb o'ylashga haqimiz bor.

Psixologiyada hatto shunday bir fikr tug'ilganki, bu fikrga ko'ra, kishi idrok qilgan va esida olib qolgan hamma narsa xotirada saqlanib qoladi-yu, ammo kerak bo'lib qolgan bir paytda hamma narsa esga tushavermaydi: faqat esga tushishi uchun qulay sharoit mavjud bo'lgan narsagina esga tushadi. Qulay sharoit deb shunday sharoit hisoblanadiki, bunda bir narsani esga tushirish zaruriyati tug'iladi, nerv sistemasi sog' va tetik holda bo'ladi, esga tushiriladigan materialning ayrim qismlari o'rtasida mazmunan mahkam bog'lanish, shuningdek, esga tushiriladigan material bilan shu paytda kishi ongining mazmuni o'rtasida bog'lanish mavjud bo'ladi.

Bunday sharoit bo'lmagan taqdirda, zarur materialni ixtiyoriy eslash

jarayoni qiyinlashadi. Ko'p hollarda biz hatto maxsus yordamchi usullardan foydalansak ham zarur bo'lib qolgan materialni esga tushirishga o'zimiz qilib qolamiz.

Shunday qilib, **unutish** deb, esga tushirishda ana shu tariqa qiynalib qolishni, shuningdek, zarur bo'lgan narsani shu onda esga tushira olmaslikni tushunamiz. **Unutilgan** deb, esda saqlanib qolmagan narsani emas, balki shu paytda esga tushira olmagan, esga tushirish uchun qulay sharoit mavjud bo'lmagan narsani aytamiz. Shuning uchun, unutish — esda saqlashning aksi bo'lgan jarayon bo'lmay, balki esga tushirishning aksi bo'lgan jarayondir. Unutishning nerv-fiziologik asosi muvaqqat bog'lanishlarning tormozlanishidir.

Unutish darajasi har xil bo'ladi. Materialni **tamom** yoki **qisman** unutish mumkin, ya'ni material butunlay esdan chiqib ketadi yoki uning faqat bir qismi unutiladi.

Material tez orada yoki birmuncha vaqtdan keyin unutilishi mumkin. Biror narsa ancha vaqtgacha unutilib turilishi mumkin, ya'ni bir narsani ancha vaqtgacha xotiraga keltira olmay turishimiz mumkin. Odatda, unutish vaqtincha bo'ladi, biz shu paytda zarur bo'lgan bir narsani darrov eslay olmaymiz, ammo bir necha vaqtdan keyin u esimizga tushadi. Bu hodisaning sababi shuki, uzoq vaqt bir ish bilan mashg'ul bo'lganda miya po'stining tegishli nerv hujayralarida charchash yuz beradi va charchash haddan oshishi natijasida nerv hujayralarida ehtiyot yuzasidan saqlovchi tormozlanish paydo bo'ladi va vaqtincha esdan chiqarish ro'y beradi. Bir necha vaqt o'tgandan keyin charchash tugaydi, dam olgan nerv hujayralari normal ishlay boshlaydi va vaqtincha unutilgan narsa esga tushishi mumkin bo'ladi.

Materialni o'qib-o'rganib olinganidan keyin uni yaxshi xotirlay olmaslik, ammo orada bir necha vaqt o'tgandan keyin uni to'la xotirlay olishlikning sababi materialni o'qib-o'rganib olish jarayonida ro'y beradigan charchashlikda bo'lsa kerak. I.P. Pavlov shuni aniqlaganki, shartli refleks vujudga keltirishda erishiladigan differensirovka (qo'zg'ovchini ajrata olish) darajasi tajriba ketidanoq, bevosita bilinmay, balki keyinroq bilinar ekan. Pavlov bu hodisaning sababini mana bunday tushuntiradi, qiyinroq bir vazifani hal qilganda miya po'stining tegishli markazlaridagi nerv hujayralarida charchash yuz beradi va bu charchash erishilgan differensirovkaning qo'ldaydi. Bir necha vaqt o'tgandan keyin charchash tugaydi va nerv sistemasi endi qo'zg'ovchilarni yaxshiroq differensirovka qila boshlaydi.

Biror materialning unutilishiga uning ketidan esda olib qolgan material ta'sir etadi. Kuzatishlardan ma'lumki, hozirgina yod olingan materialni esga tushirishga, uning ketidan esga olingan biror material to'sqinlik qilargan ekan. Bu hodisa **retrofaol** (teskari amal qiluvchi) tormozlanish deb ataladi.

Biror materialni o'rganib esda qoldirgandan keyin unga o'xshagan

boshqa material yod olinsa, retrofaol tormozlanishning salbiy ta'siri, ayniqsa, ravshan seziladi.

Ammo shunday hollar ham bo'ladi: oldin yod olingan material undan keyingisini esda olib qolishga salbiy ta'sir qiladi. Buni **profaol** tormozlanish hodisasi deyiladi. Retrofaol va profaol tormozlanish hodisalari maxsus o'tkazilgan tajriba yo'li bilan professor A.A. Smirnov tomonidan tekshirilgan.

Xotirada qolgan materialni esdan chiqib ketish darajasi yana shu materialdan keyin anglab olingan materialning mazmuni qanchalik boy va yangi bo'lishiga ham bog'liqdir. Agar ilgari esda olib qolingan material bilan undan keyin esda olib qilingan material o'rtasida chuqur bog'lanish hosil bo'lsa, ilgari esda olib qolingan material osonroq esga tushadi va tez orada esdan chiqib ketmaydi, bora-bora esdan chiqadi. Masalan, ma'lum biron soatga doir bilimlarni sistemali suratda va ma'nosiga tushunib anglab olgan kishi, odatda, shu bilimlarni qisman esdan chiqaradi va oradan ancha vaqt o'tgach unutadi. Kishi biron sohaga doir qancha ko'p bilim olsa, bu bilimlar shuncha puxta bo'ladi hamda juda oz qismi unutiladi, umuman esa bora-bora unutiladi.

Materialning tez esdan chiqish-chiqmasligi yana bu materialning amalga tatbiq qilinish-qilinmasligiga ham bog'liqdir. O'qib-bilib olingan narsa amalda ishlatilsa, binobarin, takrorlab turilsa, tez unutilmaydi yoki hech ham esdan chiqmaydi. Biz ona tilimizni unutmaymiz, chunki doimo shu tilda so'zlashamiz. Shuningdek, kasbimizga aloqasi bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar ham unutilmaydi, chunki biz ulardan hamisha foydalanib turamiz. Va, aksincha, egallab olingan bilim va malakalarni turmush tajribamizda ishlatmay qo'ysak, bu bilim va malakalarni tez esdan chiqazib qo'yamiz. Agar o'z ona tilimizda uzoq vaqt gapirmay yursak yoki o'z kasbimizni tashlab qo'ysak, hatto ona tilimizdagi so'zlarni va kasbga bog'liq bo'lgan bilim va malakalarni ham unuta boshlaymiz.

Esda qolgan materialning esdan tez chiqish-chiqmasligi yana shu materialga bo'lgan qiziqishning naqadar barqaror bo'lishiga ham bog'liqdir. Qiziqish-havas tug'diradigan narsa ustida kishi o'z diqqatini faol to'playdi, bu narsa haqida ko'proq o'ylaydi, uni ko'proq eslaydi. Shu sababli, ma'lum bir narsaga qiziqish-havas hanuz saqlanib tursa, bu narsa unutilmaydi, yoki uzoq vaqt o'tgach unutiladi, agar havas yo'qolsa, material tez unutiladi. Masalan, bir odam ancha vaqt tarix bilan qiziqib yurib, bu sohada ma'lum bilimga ega bo'lsa, keyin bu bilimlar darrov unutilmay, bora-bora unutiladi.

Biz uchun o'z dolzarb ahamiyatini va qimmatini yo'qotgan narsa tezroq esdan chiqadi. Bu xil unutilishlarning nerv-fiziologik asosi ichki (yoki shartli) tormozlanishdan, ya'ni amaliy ahamiyati bo'lgan qo'zg'ovchilar bilan mustahkamlanib turmagan muvaqqat bog'lanishlarning yo'qolishi (so'nishi)dan iboratdir.

Esdan chiqarib qo'yish-qo'ymaslik hiyla darajada nerv sistemasining ahvoliga bog'liq bo'ladi. Charchash yoki kasaldan keyin nerv sistemasining bo'shshishi natijasida ba'zan unutish juda kuchayadi.

Biz esimizda olib qolgan narsalar, vaqt o'tishi bilan, ma'lum darajada unutilib boradi. Shu sababli, unutishning oldini olish, unutishga qarshi kurashish, ayniqsa, o'qish jarayonida bunga qarshi choralar ko'rib borish kerak. Buning uchun, o'rganib, bilib olgan materialni vaqti-vaqti bilan takrorlab turish lozim. Esda qoldiriladigan materialni undan keyin olingan bilim bilan, hosil qilingan bilimni amaliyot bilan bog'lab borish kerak, har bir kishi nimaiki zarur va qiymatga ega bo'lsa, shuni o'qib-o'rganib olishga o'zida barqaror va xilma-xil qiziqish, havas o'stirib bormog'i lozim.

Maktab ta'limining amaliy hayot bilan bog'lab olib borilishi bilim va ko'nikmalarni puxta o'zlashtirishning muhim sharti va shuningdek, unutishga qarshi kurashish vositasi bo'lmog'i kerak.

V. XOTIRA TASAVVURLARI

Tasavvur va idrok

Yuqorida aytib o'tilganidek, tasavvur oldin idrok qilingan narsalarning ko'z oldimizga kelgan obrazlaridir. Idrok obrazlari voqelikda mavjud narsa va hodisalarning obrazlari bo'lganligidan, tasavvurlar ham xuddi shu narsa va hodisalarni aks ettiradi. Ammo idrok bilan tasavvur o'rtasida kattagina farq bor. Idrok narsa va hodisalarning sezgi organlariga bevosita ta'sir qilishi natijasida tug'iladi.

Xotira tasavvurlari esa ilgari sezilgan va idrok qilingan narsalar asosida, sezgi organlarimizning bevosita faoliyatisiz hosil bo'ladi. Biz ilgari-lari ko'rgan (idrok qilgan) bir narsaning obrazini ko'zimizni yumib turib ko'z o'ngimizga keltira olamiz. Ilgarilari eshitgan bir kuyni, biror buyumning og'ir-yengilligini tasavvur qilmog'imiz mumkin.

Tasavvur qilishning fiziologik asosi shartli reflekslarning hosil bo'lishida bosh miya po'stida paydo bo'lgan «izlar»ning jonlanishidir. Tasavvur bironta turtki ta'siri bilan tug'iladi. Masalan, bironta odam haqidagi tasavurning tug'ilishi uchun «birinchi turtki bo'lib, — deb yozadi I.M. Sechenov, — men shu odamni ilgari uchratganimda hosil bo'lgan juda ko'p taassurotlar o'rtasida shu paytda qo'zg'algan bironta tashqi taassurot xizmat qiladi; bu turtki ana shu odamni ko'rishdan hosil bo'lib, izlar shaklida saqlanib qolgan hamma sezgilarni uyg'otadi».

Odamda tasavvur tug'diradigan spetsifik qo'zg'ovchi so'zdir. So'z bilan tasvirlash orqali turli tasavvurlar tug'iladi. Masalan, bizga shaxsan tanish bo'lgan bir kishining ismini eshitib qolganimizda uning obrazi (tasavvuri) darrov ko'z oldimizga keladi. Tasavvurlar ravshanlik yoki boshqacha qilib aytganda, yaqqollik darajasi jihatidan idrok obrazlaridan farq qiladi,

tasavvurlar idrok obrazlaridan ancha noravshan, xiraroq bo'ladi. Ilgari idrok qilingan narsalar haqidagi tasavvurlar, shu narsalarning o'zini bevosita idrok qilganda hosil bo'lgan obrazlarga qaraganda, uncha to'liq, ravshan va aniq bo'lmaydi. Tasavvur birona narsani ko'pincha to'la-to'kis, barcha tomonlari va sifatlari bilan aynan aks ettira olmaydi. Tasavurning bu xususiyatini **tasavurning fragmentligi** deb ataladi. Masalan, biz ayrim kishilarni tasavvur qilganimizda, goh yuz-ko'zini, goho ovozi-ni, goho ust-boshini va hokazolarni ko'z oldimizga keltiramiz. Tasavvurlar ko'pincha idrok obrazlarini bir qadar o'zgartirish asosida tarkib topadi. Ko'p hollarda tasavurning mazmuniga idrok qilingan narsaning o'zida bo'lmagan xayol obrazlari, fikr va hislar qo'shiladi.

Nihoyat, idrok obrazlari bilan tasavvur o'rtasida barqarorlik jihatidan ham farq bor. Tasavvur qilingan obraz barqaror bo'lmaydi, o'zgarib turadi, idrok obrazlari esa ularning muvofiq bo'lgan narsalar sezgi organlariga ta'sir qilishdan to'xtamaguncha, ongimizda barqaror saqlanib turadi. Tasavvurlar boshqa tasavvur, fikr, his va ish-harakatlar bilan, idrok qilinayotgan narsalar bilan bog'liq holda ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz (assotsiatsiya yo'li bilan) tug'iladi. Tug'ilgan tasavvurlar ongimizda, ko'pincha, barqaror, uzoq saqlanib turmaydi, balki yangi tasavvurlar bilan almashinib turadi.

Tasavurning sifatlari

Tasavvurlar sifat jihatdan bir-biridan farq qiladi. Tasavurning sifati uning idrok obraziga naqadar aynan o'xshashlik darajasiga bog'liqdir. Tasavvur qancha to'liq, ravshan va aniq bo'lsa, u idrok obraziga shunchalik yaqinlashadi. Tasavurning sifatlari deyilganda, ularning to'laligi, ravshanligi, aniqligi va yaqqolligini tushunamiz. Ba'zi bir narsa yoki o'tmishdagi biron voqea haqida tasavvurlarimiz, ayniqsa, to'la va ravshan bo'ladi. Demak, bunday tasavvurlarning mazmuni tasavvur qilinayotgan narsaning eng ko'p sifat va alomatlarini qamrab olgan bo'ladi. Masalan, birona narsani xotiramizga tushirganimizda: «xuddi hozirgina bo'lganday ko'z oldimda turibdi», «boyagi ashula hozir ham xuddi qulog'imga eshitalayotgandek tuyuladi» deb gapiramiz. Aksincha, noaniq, noravshan va xiraroq tasavvurlar ham bo'ladi. Demak, bunday tasavvurlarning mazmuni tasavvur qilinadigan narsaning faqat ba'zi bir va ko'pincha uncha muhim bo'lmagan belgilarinigina aks ettiradi. Bu xil tasavvurlar ko'pincha faqat narsaning umumiy sxemasi shaklida gavdalanadi.

Tasavurning sifati turli sabablarga bog'liqdir. Bu sifatlar, avvalo nerv sistemasing ahvoriga bog'liq bo'ladi. Nerv sistemasi sog'lom va tetik bo'lsa, bunday holda tug'iladigan tasavvurlar juda to'liq, juda ravshan va yugurik bo'ladi. Charchaganda yoki nerv sistemasi ba'zi kasalliklariga yo'liqqan hollarda, odatda, tasavvurlar xiralashadi. Ammo ba'zi bir kasal-

liklar orqasida (yoki nerv sistemasi zaharlanganda), aksincha, tasavvur nihoyat yaqqol bo'ladi, ya'ni gollutsinatsiyaga aylanadi.

Tasavvurning sifatlari yana idrokning puxtaligiga ham bog'liqdir: birona narsani qanchalik puxta esda olib qolinsa, tegishli tasavvurlar ham shunchalik ravshanroq va aniqroq bo'ladi. So'ngra, tasavvurning sifati his-tuyg'ularga, emotsional holatga bog'liq bo'ladi: bu his-tuyg'ular nechog'li kuchli va chukur bo'lsa, tasavvurlar ham shunchalik to'la va yaqqolroq bo'ladi.

Tasavvurning sifatiga ixtiyoriy diqqat ham katta ta'sir ko'rsatadi: idrok qilinayotgan narsa ustida diqqat qanchalik yaxshi to'plangan bo'lsa, keyinchalik bu narsalar to'laroq, ravshanroq va raso tasavvur qilinadi. Diqqat tarqoq holda bo'lsa, idrok qilingan narsa yarim-yorti, chala, xira, noaniq tasavvur qilinadi.

Tasavvur sifatlari odamlarning individual xususiyatlari namoyon bo'ladi, qachondir idrok qilingan xuddi bir narsa yoki hodisani har kim o'z yoq idrok qiladi. Tasavvurning shu xil farqlari odamning kasbiga, qiziqish-havasiga, xarakter va qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Ayrim kishilarda tasavvur obrazlarning yaqqolliigi va ravshanliigi qariyb idrok obrazlari darajasigacha yetadi. Shu daraja ravshan yaqqol tasavvurlarini eydetik obrazlar deb ataladi. Tasavvurlari shu xildagi odamlarni esa eydetiklar deyiladi.

Ba'zi shaxmatchilarning shaxmat taxtasiga qaramasdan «ko'r-ko'rona» o'yin olib borishlari kabi, ayrim kishilarning murakkab ish-harakatlarida namoyon bo'ladigan ajoyib qobiliyatini ularda eydetik obrazlarning mavjudliigi bilan izohlash mumkin. Shunday shaxmatchilar ham ma'lumki, ular ayni vaqtda bir necha taxtada o'yin olib borishga qobil bo'lganlar. Masalan, mashhur rus shaxmatchisi A.A. Alyoxin Nyu-York shahrida 1924-yilda — 24 taxtada, Parijda 1925-yilda — 28 taxtada o'ynagan. Chikagoda 1933-yilda «ko'r-ko'rona:» o'yin olib borib, o'yinda ishtirok qilgan 32 shaxmatchi ustidan g'alaba qozonib, jahon rekordiga sazovor bo'lgan.

Tasavvurning sifati odamning yoshiga ham qaraydi. Katta yoshli odamlarning tasavvuriga qaraganda bolalarning tasavvur obrazlari ancha yaqqol va ravshan bo'ladi, yosh bolalar o'rtasida eydetiklar, ayniqsa, ko'p uchraydi.

Tasavvur xillari

Bizda turli-tuman tasavvurlar tug'iladi. Idrok singari tasavvurlar ham sezgi organlariga muvofiq turlarga bo'linadi. Shu sababli, tasavvurlar ko'rish, eshitish, hid bilish, maza (ta'm) bilish, teri sezgisi, harorat, muskul-harakat, umumiy-organik tasavvurlarga bo'linadi. Tasavvurlarda aks etadigan voqelik sohalari qarab ham tasavvurlar bir-biridan farqlanadi. Masalan, tabiat, jamiyat, texnika, fazo, vaqt va shu kabilar to'g'risidagi tasavvurlar shular qatoridagi tasavvurlardir. Nihoyat, tasavvurlar yana yakka va umumiy tasavvur xillariga bo'linadi.

Yakka tasavvur deb, bironta yakka narsa yoki hodisaning obrazini tasavvur qilishga aytiladi. Masalan, mening o'z stolim, bironta oshnam, yurgan ko'cham haqidagi tasavvurlarim yakka tasavvurlardandir.

Umumiy tasavvur deyilganda, bir-biriga o'xshagan, bir guruhga kirgan narsalarning umumiy obrazini tushunamiz. Umuman uy, umuman hayvon, umuman daraxt, umuman o'simlik haqidagi tasavvur shu jumladandir. Bunda ko'z o'ngimizga yakka bir hayvon yoki daraxt haqidagi tasavvur kelmay, balki umuman hayvon va umuman daraxt obrazlari ko'z oldimizga keladi.

Albatta, umumiy tasavvur bir talay bir-biriga o'xshagan yakka narsalarni idrok qilish natijasida hosil bo'ladi. Shunday qilib, bir-biriga o'xshagan narsalarni tasavvur qilganda umumiy lashtirish jarayoni yuz beradi. Umumiy tasavvurlarning paydo bo'lishida faqat ko'p marta takrorlanib turgan idrok jarayonigina katta rol o'ynab qolmay, balki xayol hamda tafakkur bilan nutq ham katta rol o'ynaydi.

Tasavvurlar yuqori taraqqiy qilgan hayvonga ham, odamga ham xos bo'lgan birinchi signal sistemasi asosida vujudga keladi. I.P. Pavlov ko'rsatib o'tganidek, ana shu sistemadagi signallar: «Eshitiladigan va o'qiladigan so'z mustasno, tevarak-atrofdagi ham umumtabiiy muhitdan, ham ijtimoiy muhitdan keladigan taassurot, sezgi va tasavvurlardan iborat» signallardir. Ammo odamda endi umumiy tasavvurlarning tarkib topishida «birinchi» signal sistemasiga oid behisob ko'p signallarni umumiy lashtirishni amalga oshiruvchi ikkinchi signal sistemasi ham katta rol o'ynaydi (III tom, 2-kitob, 335-bet).

Odamda tasavvur ham, idrok singari, narsalarning faqat «sof» obrazi shaklida tug'ilmasdan, balki hamisha ovoz bilan yoki o'z ichida ifodaladigan hukm va gaplar bilan birga tug'iladi. Har bir narsa haqida bizda tug'iladigan har bir tasavvur hamisha shu narsaning nomi bo'lgan so'z bilan ifodalangan holda tug'iladi. Umumiy tasavvurlarda so'z asosiy rolni o'ynaydi. Bu insondagi umumiy tasavvurlarning xususiyatidir. Umumiy tasavvur umumiy lashtiradi, ammo uning umumiy mazmuni bunda yakka obraz shaklida tarkib topadi. Chindan ham, masalan, biz ayni bir imoratni ham bir qavatli, ham ikki qavatli deb, ayni bir mushukni ham qora, ham oq deb tasavvur qila olmaymiz. Tasavvur qilinadigan narsa hamisha yakka obraz shaklida ko'z oldimizga keladi. Biz bironta uyni faqat muayyan kattalikda, muayyan ko'rinishda va rangda olib tasavvur qilamiz. Yuqorida aytilganidek, umumiy tasavvurlarda umumiy belgilar mavjud bo'ladi. Ammo ana shu umumiy belgilarni biz yakka bir obrazga bog'lamasdan tasavvur qila olmaymiz. Tasavvurlarni umumiy lashtirish shundan iboratki, bunda umumiy belgilar eng yaqqol va ravshan bo'lib, juz'iy, tasodifiy belgilar xiralashib ikkinchi sifga suriladi, yo'q bo'lib ketadi.

Ana shu umumiy belgilar idrok qilish jarayonidayoq bilinadi. Chu-

nonchi, stollarning har qandayini ham, baribir stol deb idrok qila-veramiz, chunki idrok qilish jarayonida har xil stollarda bo'ladigan umumiy o'xshash tashqi belgilar tasavvur qilinadi. Umumiy tasavvurlarda yakka tasavvurlardagiga qaraganda ravshanlik va yaqqollik kam-roq bo'ladi. Bu tasavvurlar yakka tasavvurlarga nisbatan ancha be-qaror, beto'xtov bo'ladi. Ammo shu bilan birga, har bir umumiy tasav-vur bizda yakka tasavvur sifatida tug'iladi va bir guruh yoki sinfga kirgan narsalarni aks ettiradi.

VI. XOTIRADAGI INDIVIDUAL FARQLAR (XOTIRA TIPLARI)

Har kimning o'ziga xos xotira xususiyatlari bor. Har kimning xotirasi-dagi farq xotiraning kuchida ifodalanadi, ma'lumki, xotirasi kuchli va xoti-rasi zaif odamlar bor. A.S. Pushkinning zamondoshlaridan biri: «Bir sahifa she'rni yod aytib berish uchun Pushkinga bu she'rni bir-ikki marta o'qib chiqish kifoya qilardi» deb gapirganligi ma'lum. Kompozitor Motsart bir-ikki marta eshitgan murakkab musiqa asarini esida qoldira olganligi va keyinchalik shu asarni notaga aynan yod ko'chira olganligi ma'lum.

Kompozitor Balakirevning ham xotirasi nihoyatda kuchli bo'lgan. Bir kuni u Chaykovskiydan simfoniya asarlaridan birini chalib berishni ilti-mos qilganda, Chaykovskiy o'zining shu simfoniyasini eslay olmagach, Balakirev Chaykovskiyning bu simfoniyasini konsertda bir marta eshitgan bo'lsa ham, fortepianoda bexato, aynan chalib bergan.

Xotiraning sifati (kuchi) ga ko'pincha faqat esda olib qolish tezligiga qarab baho beradilar. Bunday fikr, ayniqsa, maktab o'quvchilariga nisba-tan ko'p tarqalgandir. O'quvchi tez yod olar ekan, demak, uning xotirasi kuchli va aksincha, sekin esda olib qolar ekan — xotirasi bo'sh. Ammo bunday qarash noto'g'ri. Faqat esda olib qolish tezligiga qarab, xotiraning kuchli-kuchsizligiga baho berish yaramaydi.

Xotiraning kuchli-kuchsiz bo'lishini biz ham esda qoldirish va ham esdan chiqarib, ham ishning tezlik darajasiga qarab bilamiz. Tez esga olib, sekin, bora-bora unutish kuchli xotiraning xarakterli xususiyati bo'lsa, sekin esda olib qolish va tez esdan chiqarib qo'yish kuchsiz xotira belgi-laridandir. Ana shu xotira sifatlarining nerv-fiziologik asosi muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishiga va ularning qanday ishlab turishi-ga xos xususiyatlaridan iborat.

Esda olib qolish tezligi va esdan chiqarib qo'yish tezligiga qarab, har kimning xotirasidagi eng asosiy individual farqni aniqlab olish mumkin. Bu farqlar quyidagilardan iborat.

Esda goldirish	Unutish
1-tip. Tez	Sekin
2-tip. Sekin	Sekin
3-tip. Tez	Tez
4-tip. Sekin	Tez

Xotiraning ana shu xillarini o'quvchilarda ham ko'rish mumkin. Ba'zi o'quvchilar birinchi tipga kiradilar, bunday o'quvchilarning xotirasi kuchli, ayniqsa, samarali bo'ladi; ular materialni, darsni tez bilib oladilar, buning uchun ularga materialni bir marta eshitish yoki bir karra o'qib chiqish kifoya, shu bilan birga, material bora-bora esdan chiqadi va materialni bu o'quvchilar to'la-to'kis hamda yanglishmasdan, raso esga tushiradilar. Bu tipdagi o'quvchilarning xotirasi yaqqol sezilib turadi.

Xotirasi ikkinchi tipdagi o'quvchilar materialni sekinroq bilib oladilar, lekin uzoq esdan chiqarmaydilar. Ular materialni o'rganib olish uchun ko'proq kuch sarf qilib, uni maxsus usullar yordami bilan takrorlaydilar, qayta-qayta o'qiydilar, eshitadilar, yozib oladilar, sxemasini chizadilar va hokazo; materialni puxta bilib oladilar va shu sababli, uni tez esdan chiqarmaydilar. Xotiraning natijali bo'lishi jihatidan ular birinchi tipdagi o'quvchilardan qolishmaydilar.

Uchinchi tip – tez bilib olish va tez unutish xususiyati bilan ajraladi. Bu tipga kirgan o'quvchilar materialni ko'rish, eshitish, o'qituvchining og'zidan chiqishi bilanoq ilib olganday darrov bilib oladilar va keyinroq uni to'la-to'kis aytib bera oladilar. Ammo bu tariqa bilib olish va esga tushirish uzoqqa bormaydi. Bir necha vaqt (odatda, ikki yoki uch kun) o'tgandan keyin materialni unutib qo'yadilar: juda qiynalib, yarim yorti esga tushiradilar. Shunday qilib ular tez bilib olsalar ham, natijasizdir, chunki ular materialni tez unutadilar. Bunday o'quvchilarga materialni tez-tez takrorlab turishni maslahat berish, individual topshiriqlar berib, ularni tez-tez tekshirib turish lozim.

To'rtinchi tip xotiraning zaif tipidir. Bu tipdagi o'quvchilar materialni juda sekinlik bilan bilib oladilar va tez unutadilar. Bu o'quvchilar materialni o'rganib olish uchun ko'p kuch, vaqt sarf qiladilar, lekin ularning mehnati kam natija beradi, ular materialni yarim-yorti va chala esga tushiradilar hamda uni tez esdan chiqarib qo'yadilar. Xotiraning bu tipi o'z vaqtida birona sabab bilan maktabga qatnamagan va o'qishdan orqada qolib ketgan bolalarda uchraydi. Ulardagi xotiraning zaif bo'lishiga birona nerv-miya kasalining asorati ta'sir qilgan bo'lishi ham mumkin. Bunday o'quvchilar anchagacha individual yordamga muhtoj bo'ladilar.

Ularga darslarni qanday o'qish to'g'risida tegishli maslahat va alohida topshiriqlar berish lozim, ularni faqat nazorat qilib qo'ya qolmay, balki ularga materialni o'rganib olishda bir necha vaqt davomida bevosita yordam ham berib turish kerak. Tajriba ko'rsatganidek, to'g'ri tarbiya natijasida, bir necha vaqt o'tgandan keyin, bunday o'quvchilarning xotirasi tuzaladi va ular ham ikkinchi tipdagi o'quvchilardan qolishmay, materialni mustaqil o'rganishga qobil bo'lib qoladilar. Ammo bunday hol kasallik oqibatida ro'y bergan bo'lsa, tegishli davolash choralarini ko'rish zarur bo'ladi.

Xotiraning naqadar kuchli bo'lishi xotira mazmuniga qarab bilinadi. Xotira mazmunsiz bo'la olmaydi. Biz hamisha muayyan bir narsani esda qoldiramiz, muayyan bir narsani xotirlaymiz va muayyan bir narsani unutib qo'yamiz.

Xotira ilmning hamma sohalarida barobar kuchli bo'lavermaydi. Bir xil odamlar adabiyotga doir materialni, bir xil odamlar matematikaga oid materialni va hokazoni yaxshiroq esda olib qoladilar. Bu xususiyatni o'quvchilarda ham ko'rish mumkin. Xotiraning shu xususiyati ko'p darajada o'quvchilarning ishga munosabati, o'quv fanlaridan ba'zilariga qiziqishi va ko'proq e'tibor berishi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham o'quvchilarning xotirasini o'stirish va boyitish maqsadida ularda maktabda o'tiladigan har bir fanga qiziqish-havas uyg'otish lozim. Faqat bir xil mashg'ulotga bir xil fanga qiziqish xotiraning bir tomonlama o'sishiga sabab bo'ladi.

Esda olib qolinadigan material qaysi bir analizator vositasi bilan idrok qilinishiga qarab ham xotira xillari bir-biridan farq qiladi. Ba'zi kishilar har narsani ko'rib idrok qilsalar, masalan, o'z kuchlari bilan o'qisalar tezroq va puxtaroq esda qoldiradilar. Bu yo'l ular uchun eng qulay va natijali yo'ldir. Boshqa birovlar eshitib idrok qilsalar, masalan, materialni o'zlari emas, balki boshqa birovning o'qiganini, so'zlab berganini eshitib tursalar, yaxshiroq oqib oladilar. Ba'zi kishilar esa materialni yozib olish, rasmini chizish, mehnat harakatlari vositasi bilan tezroq va puxtaroq esda olib qoladilar.

Ana shu xususiyatlarga qarab, xotirani ko'rish, eshitish, harakat (motor) tiplariga ajratiladi. Lekin xotiraning ana shunday sof tiplari kam uchraydi. Ko'p kishilarning xotirasi aralash tipdagi, ya'ni ko'rish-harakat (buni eng ko'p uchraydi), harakat-eshitish yoki ko'rish-eshitish tipdagi xotiradir. Shunga muvofiq ko'rish, eshitish yoki muskul harakat tasavvurlari ham bir-biridan farq qilinib, ba'zi kishilarda shu xil tasavvurlardan biri ustunlik qiladi. Xotiraning yana neytral (beparq) tipi ham ajratiladi. Xotirasi shu tipda bo'lgan odam farq qilmasdan ko'rish orqali ham, eshitish orqali va muskul harakati orqali ham idrok qilingan narsalarni bemalol esida qoldiraveradi.

Xotiraning ana shu individual xususiyatlari tug'ma va o'zgaraydigan, barqaror qattiq o'rnashib qolgan narsa emas. Bu xususiyatlar ham tur-

mush tajribasida va ta'lim-tarbiya jarayonida vujudga keladi. Ta'lim-tarbiya ishining vazifalaridan biri o'quvchilarda xotiraning hamma xillarini, ya'ni ko'rish, eshitish, harakat tiplarini ham baravar o'stirishdan iborat bo'lmog'i kerakki, natijada o'quvchilar o'zlari o'qigan, eshitgan, yozib olgan, rasmini chizgan narsalarini tez va puxta uqib olishga qobil bo'lsinlar.

Lekin aytilganlardan, hamma o'quvchilarda neytral xotirani paydo qilish mumkin, degan xulosa chiqarish yaramaydi, chunki xotira xususiyatlari faqat o'quv-tarbiya jarayonida tarkib topib qolmay, balki maktabdan tashqi amaliy jarayonda ham tarkib topadi. Shu sababli, o'quvchilarda hosil bo'lgan xotira xususiyatlarini ularning xotirasini o'stirish ishida nazarga olish talab qilinadi.

Xotiraga oid individual xususiyatlarning vujudga kelishiga odamning kasb-kori ham ancha ta'sir ko'rsatadi. Chunonchi, rassomlarda ko'rish xotirasi, musiqachilarda eshitish xotirasi va hokazo ko'proq taraqqiy qilgan bo'ladi.

VII. XOTIRANING AHAMIYATI

Xotira inson hayotida g'oyat katta ahamiyatga egadir

Xotira tufayli ongimizda faqat hozirgi paytdagi narsalar, hodisalar aks etib qolmay, balki o'tmishda idrok qilingan narsa va hodisalar, kechirgan tuyg'u, fikrlar ham aks etadi. Xotiraga ega bo'lmaganimizda edi biz shu paytda idrok qilinayotgan narsa va hodisalarinigina aks ettirar edik, shu bilan birga, idrok qilinayotgan narsa va hodisalar hamma vaqt bizga yangi, notanishdek ko'rinar edi. Odam xotira tufayli malaka va ko'nikmalar hosil qiladi, bilimni boyitadi va saviyasini kengaytiradi. Xotira boshqa psixik jarayonlarning faoliyati va taraqqiysi uchun katta ahamiyatga egadir. Idrok to'g'risidagi bobda biz, xotira idrokimizni boyitadi, deb ko'rsatib o'tgan edik. Xotira mahsuli bo'lgan tasavvur, shuningdek, fikr bilim va bizning tajribalarimiz xotiramizda mustahkam o'rnatilib qolsa, bu bilan xayol, tafakkur, nutq, iroda va his faoliyati hamda taraqqiysi uchun sharoit ta'minlangan bo'ladi.

Odamning tasavvurlari boyligi va xotirasida mustahkam o'rnatilib qolgan bilimlari boyligi qanchalik boy bo'lsa, uning idroki ham shunchalik mazmundor, to'la, aniq bo'ladi. Xayol, tafakkur, nutq va irodasining faoliyati ham samarali bo'ladi.

Xotira inson faoliyatining hamma xillarida ancha muhim rol o'ynaydi. Hatto yosh bolalar ham agar ularda ba'zi bir bilim, ko'nikma va malakalar bo'lsagina o'ynay oladilar, bo'lmasa o'ynay olmaydilar. Har qanday mehnat xoh jismoniy, xoh aqliy mehnat zarur bilim, malaka va ko'nikmalar mavjud bo'lganidagina amalga oshmog'i mumkin.

Xotiraning ahamiyati ta'lim ishlarida, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi.

Maktabdagi ta'lim ishlarining eng birinchi va asosiy vazifasi o'quvchilarni fanlar asosi bilimi bilan qurollantirish, boyitishdir. Xotirada mukammal bilmay turib fan asoslarini o'qib olish mumkin emas. Maktablarda ta'lim ishlari shunday yo'lga qo'yilmog'i kerakki, o'quvchilarga o'qitilayotgan material ularning xotirasida mustahkam saqlanib qoladigan bo'lsin. Shu sababdan, o'qituvchi ta'lim jarayonida o'z o'quvchilarini o'rganib, har bir o'quvchisini yaxshi bilishi, jumladan, har bir o'quvchisining xotirasi qanday ekanligini, bu xotiraning qanday o'sib borayotganligini, xotiraning o'sishiga nimalar sabab bo'layotganini va o'quvchilarning xotirasini maktab ta'limi ishlari jarayonida qanday yo'l va vositalar bilan o'stirish kerakligini bilmog'i lozim.

VIII. XOTIRANING O'SISHI

Xotira bola hayotining birinchi kunlaridanoq o'sa boshlaydi. Xotira nerv sistemasining o'sishi bilan birga, tarbiya va turli faoliyat (o'yin, o'qish, mehnat) hamda nutq vositasi bilan aloqa qilish jarayonida o'sib, takomillashib boradi. Xotira ta'limning asosiy shartidir, shu bilan birga, xotiraning o'zi ham, asosan ta'lim-tarbiya jarayonida o'sib boradi.

Xotira o'sishining nerv-fiziologik asosi miya po'stida shartli reflektor nerv bog'lanishlarining asta-sekin ko'payib va murakkablashib borishidir. Birinchi shartli reflekslar taxminan ikki haftalik chaqaloqda ovqatlanishga bog'liq bo'lgan qo'zg'ovchilar asosida hosil bo'ladi. Besh oylik chaqaloqda shartli reflektor bog'lanishlar endi hamma analizatorlarning ishtirokida hosil bo'la boshlaydi va bu bilan xotira jarayonlarining paydo bo'lishiga imkoniyat tug'dirilgan bo'ladi.

Bolada xotiraning dastlabki alomatlari yonidagi yaqin kishilar va buyumlarni tanishida ko'rinadi. Juda ko'p turli-tuman va bir-biri bilan bog'langan shartli reflekslarning tobora ko'payib borishi tufayli bolaning tashqi qo'zg'ovchilarga javoban reaksiyalari murakkablashadi va qo'zg'ovchi ta'sirida shartli refleks tamoyili bo'yicha qo'zg'aladigan, ilgari hosil bo'lgan bog'lanishlarni o'z ichiga ola boshlaydi. Shu sababli ma'lum qo'zg'ovchi (narsa) ni idrok qilganda «tanib olish» hissi mavjud bo'ladi. Bu hol bolaning hujum harakatlarida ko'rinadi: tanish bo'lgan bir narsani, o'ziga yaqin kishilarni ko'rganida bola «talpinadi», quvonadi va aksincha, notanish kishi ni ko'rganida yotsiraydi, undan yuzini o'giradi va hokazo. Xotiraning o'sishidagi bu davrda hali tasavvur bo'lmaydi, chaqaloqning xotirasi idrok jarayonlarining o'ziga xos bir yo'l bilan, ya'ni idrok qilingani yana ko'rganida, eshitganda va hokazo «tanish bo'lganlik hissi» tug'ilish yo'li bilan o'sib boradi. Bola tanib olishga qobil bo'lar ekan, demak, u endi idrok qilgan narsa va hodisalarni esda olib qoladigan bo'ladi.

Bir yoshga to'lib-to'lmagan bolada xotiraning murakkabroq shakli shu paytda sezgi organlari orqali bevosita idrok qilinmagan narsani eslash qobiliyati ko'rina boshlaydi, ya'ni bu yoshdagi bolalar ilgari idrok qilgan, ko'rgan, nomini eshitgan narsalarni tasavvur qilish yo'li bilan eslay oladilar. Ilgari mustahkamlanib qolgan, murakkab bog'lanishlar tufayli endi ma'lum bir qo'zg'ovchi o'z muvofiqlik bo'lgan narsani tasavvurida uyg'otadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar xotirasi yaqqol obrazli xotiradir, ya'ni idrok qilgan narsaning obrazini xotirada olib qoladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola ma'lum narsa va hodisalarning obrazi so'z bilan ifodalangan og'zaki materialnigina esda olib qoladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining xotirasi asosan aniq obrazli xotiradir. Ular idrok qilgan va tasavvur etadigan narsalarning yaqqol ko'zga ko'rinadigan xususiyat va munosabatlariga tayanib turib, tegishli materialni oson va tushunib esda qoldiradilar.

Yuqori sinf o'quvchilarida murakkablashib boradigan abstrakt nazariy materialni o'qib — bilib olish qobiliyati tobora ko'proq o'sib boradi. Shu bilan birga o'smirlarda tajriba, tafakkur va xayol qobiliyatining boyib, o'sib borishi munosabati bilan obrazli aniq xotira yanada murakkablashib boradi.

Turli yoshdagi bolalarning esda olib qolish xususiyatlari

Bolalarda mexanik va logik esda qoldirish. Bola hayotining dastlabki oylarida so'zlarning ma'nosiga tushunmasdan, mexanik ravishda esda qoldiradi. Bu davrda faqat harakat — assotsiatsiyaga oid xotira alomatlarini ko'rish mumkin. Bu xil xotirani bolaning harakatlaridan bilish mumkin. Masalan, bir-bir yarim oylik bolani emizish uchun qo'lga olganda, u oldindanoq og'zini ochib, lablarini qimirlatadi, ya'ni emish harakatlarini qila boshlaydi.

Burjua psixologiyasida shunday bir fikr: go'yo chaqaloqlarda va umuman bolalarda 6-7 yoshgacha yolg'iz mexanik xotira bo'lib, logik xotira, ya'ni ma'nosini tushunib esda qoldirish bo'lmaydi, logik xotira faqat katta yoshlardagina bo'ladi, degan fikr tarqalgan. Bu Haqiqatga, biz doimo kuzatib biladigan faktlarga tamomila qarama-qarshi fikrdir. Haqiqat shuki, bolalarda ular bir yoshga to'lar-to'lmagan oq tafakkur va nutq qobiliyati ham o'sa boshlaydi. Albatta, yasli yoshidagi va maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tajriba hali uncha ko'p bo'lmaydi. Shunga ko'ra, ularning tafakkurlari ham yetarli darajada o'smagan bo'ladi. Shu sababli, bolalar bir talay narsalarni mexanik ravishda esda qoldiradi. Ammo bolaning o'ziga yaqin va tushunchasiga loyiq bo'lgan narsalarni bola bu davrda ham ongli ravishda esda olib qoladi. Masalan, bolalarning takror-takror eshitgan ertaklarini puxta esda olib qolishlari ma'lum. Shu bilan birga, bolalar ertakdagi so'zlarni mexanik ravishda esda qoldirmay, balki,

ko'pincha, ertakdagi gap-so'zlarning ma'nosini, ertakning mazmunini tushunib esda qoldiradilar. Bolalar ertakni eshitib va esda qoldirayotganda, ko'pincha ertakdagi qahramonlarning xatti-harakatlariga taalluqli turli savollar ham beradilar. Ertakning mazmuni bolalarga ta'sir qilib, ularda ma'lum his-tuyg'ular ham tug'diradi. Bularning hammasi bolalar ertakning mazmunini tushunayotganligidan dalolat beradi.

Bolalar faqat (asosan) mexanik esda olib qoladilar, degan fikr xotiraning bu xilini biror materialni aynan yod olish bilan aralastirib yuborishdir, xolos. Ma'lumki, mexanik ravishda, ma'nosiga tushunmasdan esda qoldirishni aynan yod olishdan farq qila bilish kerak: mazmuni aniq o'qib olingan biror matnni aynan, so'zma-so'z esda qoldirish mumkin. Mana shu tariqa yod olish ko'pincha bolalarda uchraydi.

Maktab yoshiga kirgan bolalarda ta'lim olish munosabati bilan logik, ya'ni ma'nosiga tushunib esda qoldirish qobiliyati o'sib boradi, esda qoladigan materialning hajmi kengayib boradi, materialning mazmunini tushunish ham chuqurlashadi va murakkablashadi.

To'g'ri, shunday ham bo'ladiki, quyi sinf o'quvchilari ko'pincha hatto mazmuni tushunarli materialni ham mazmuniga e'tibor bermasdan, mexanik ravishda o'rganib oladilar. Ammo bu hol shu yoshdagi bolalarda muqarrar bo'ladigan narsa emas. Mexanik esda qoldirishning ko'pincha o'qituvchilar o'quvchilarda logik xotirani o'stirishga yetarli e'tibor bermagan hollarda ko'rish mumkin.

Yuqori sinf o'quvchilari o'zlari bu yoshda materialni ma'nosiga tushunib o'qib olishning afzalligini yaxshi tushunadilar. Lekin bu o'quvchilar ham ko'p vaqt mexanik sur'atda esda qoldiradilar. Bunday hol, odatda, material tushunish uchun og'irlik qilganda yoki qisqa qilib bayon qilingan birorta materialni aynan yodlab olishga to'g'ri kelganda yuz beradi. Chunki, matematika aksiomalari va qoidalar, fizika, kimyo va shu kabilarga oid qonunlarning aniq ta'riflarini ana shunday yod olinadi. Shuni unutmaslik kerakki, logik xotira, asosan, tarbiya ta'siri bilan o'sadi. Shuni ham borki, ma'nosiga tushunib ongli esda qoldirish qobiliyati ixtiyoriy esda qoldirish bilan birga o'sib boradi.

Bolalarda ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish. Esda qoldirish dastlab ixtiyorsiz bo'ladi. Bolalar ularning diqqatini o'ziga tortgan, ularni qiziqtirgan, ularning ehtiyojlariga javob beradigan, ular uchun yoqimli bo'lgan narsalarni beixtiyor esda olib qoladilar. Jonli nutq so'zlari, ertaklar, qo'shiqlar, bolalarning esida ana shu tariqa qolaveradi, ulardagi odat va ko'nikmalarning ham ko'p qismi shu yo'l bilan hosil bo'ladi. Odatda, bolalar bir eshitgan ertaklarini kattalardan qayta-qayta aytib berishni talab qiladilar, lekin bunda ular shu ertaklarni yod olib qolish maqsadi

bilan qayta aytib berishni talab qilmaydilar, balki ertaklarni eshitishdan zavqlanishlari sababli qayta-qayta eshitgilari keladi. Ertaklarni zavq bilan qayta-qayta eshitish natijasida, bolalar shu ertaklarni beixtiyor puxta esda saqlab qoladilar. Logik xotira singari, ixtiyoriy esda qoldirish qobiliyati ham, asosan, tarbiya ta'siri bilan o'sib boradi. Birona narsani esda olib qolish maqsadi, nima va qanday esda olib qolinishi lozim ekanligi dastlab kattalar tomonidan aytiladi va uqtiriladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi (5–6 yashar) bolalarning xotirasini o'stirib borishda tarbiyachi va ot-onalar tomonidan berilgan materialni ularning bevosita rahbarligi bilan esga olib qolish katta o'rin tutadi. Maktabgacha tarbiya yoshida ixtiyoriy esga olib qolishning paydo bo'lishi va taraqqiy etishiga bolalarning o'z kuchlariga yarasha topshiriqlarni bajarishlari va didaktik o'yinlarda ishtirok etishlari, ayniqsa, yaxshi yordam beradi. Ammo ixtiyoriy esda qoldirish, ayniqsa, maktab yoshida, o'quv ishida katta rol o'ynaydi. O'quvchi o'qituvchining topshirgan materialini o'qib-o'rganib oladi. U materialni esda qoldirish uchun harakat qiladi, kuch sarf etadi, har xil yordamchi usullardan foydalanadi. U esda qoldirishni o'ziga maqsad qilib qo'yadi. Esda qoldirish o'quvchining o'quv mehnatidir. O'quvchilarni kichkina yoshdanoq to'g'ri esda olib qolish usullaridan foydalana bilishga va turli aqliy amallarni bajarishga o'rgatib borish lozim.

Maktab o'quvchilari, ayniqsa, yuqori sinf o'quvchilari uchun shu narsa xarakterlidirki, ular esda qoldirishning eng ma'qul, eng samarali usul va yo'llarini izlaydilar, ular mavjud sharoitni esda qoldirish uchun qulay bo'lish-bo'lmasligini biladilar va esda qoldirish uchun talab qilinadigan vaqtning ham hisobiga bora oladilar. O'quvchilar shaxsiy tajribalariga asoslanib, materialni mumkin qadar mahkamroq esda qoldirish uchun dars vaqtida o'qituvchining tushuntirishlarini qanday tinglash, materialni qanday tartibda o'qish va uni takrorlash uchun qanday usullardan foydalanish kerakligi to'g'risida muhokama yurita boshlaydilar. Ular esda qoldirish uchun eng qulay payt qaysi payt ekanini ham hisobga ola biladilar. O'quvchilar materialni puxta bilib-tushunib olish yo'llari to'g'risida beriladigan maslahatlarni zo'r havas va ishtiyiq bilan tinglaydilar. Yuqori sinf o'quvchilari tez va puxta esda qoldirishda tafakkur, diqqat, qiziqish va hissiyotning qanday ahamiyati borligini ham tushunadilar.

O'qish jarayonida ixtiyoriy esda qoldirish qobiliyatining o'zi ham borgan sari mustahkamlanib boradi. Ammo bu qobiliyat iroda, ixtiyoriy diqqat, tafakkur va qiziqish-havaslarining o'quvchilarda o'sib borishiga bog'liq holda taraqqiy etib boradi.

Esga tushirishning yosh xususiyatlari

Turli yoshdagi bolalarda esga tushirishning xususiyatlari yuqorida aytib o'tganimizdek, bola hayotining dastlabki oylarida esga tushirish, aftidan, faqat tanib olish yo'li bilan bo'lsa kerak. Ammo bolalarning hali tili chiqmagan vaqtlardayoq eslash xotirga tushirish tariqasida namoyon bo'la boshlaydi, ya'ni bu yoshdagi bolalar ilgari idrok qilgan, ko'rgan, nomini eshitgan narsalarni tasavvur qilish yo'li bilan eslay oladilar. Buni shundan bilish mumkin, bola, shu paytda ko'z oldida yo'q narsaning nomini eshit-sa, uni ko'zi bilan «izlay» boshlaydi. Buning alomatlarini bir yoshga to'lar-to'lmagan bolada ham ko'rish mumkin. Bir yoshga to'lib, ikkinchi yoshga qadam qo'ygan va, ayniqsa, gapira boshlagan bolada xotiraga keltirish yo'li bilan esga tushirish qobiliyati aniq ko'rina boshlaydi. Uch yashar bolaning tasavvurlar boyligi ancha kengaygan bo'ladi. Maktabgacha tarbiya yoshida va maktab yoshidagi bolalarda xotiraga keltirish yo'li bilan eslash jarayoni to'la o'sgan bo'ladi. Maktabda o'qish uchun faqat tanish kifoya qilmaydi, bunda, asosan, xotirga keltirish yo'li bilan eslash ahamiyatga ega bo'ladi.

Yosh bolalarda dastlab beixtiyor esga tushirish qobiliyati ko'rina boshlaydi. Maktabgacha tarbiya yoshida beixtiyor esga tushirish asosida ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati o'sa boshlaydi. Ammo shuni unutmaslik kerakki, ixtiyoriy esga tushirish ixtiyoriy esda qoldirishga qaraganda, ilgariroq o'sa boshlaydi. Ixtiyoriy esda qoldirish singari, ixtiyoriy esga tushirish ham kattalarning ta'siri ostida, tarbiya tufayli o'sib boradi. Ota-onalar, tarbiyachilar va bola bilan doimo aloqada bo'lganlar, odatda, bolaga: qayerda bo'lganligi, u yerda nima qilganligi, kimni va nimalarni ko'rganligi haqida savol beradi, bilgan ertagini, qo'shig'ini, she'rini aytib berishni buyuradi. Bunday vaqtda bola o'zidan talab qilingan narsani esga tushirish uchun harakat qiladi, kuch sarf etadi, demak, unda ixtiyoriy esga tushirish jarayoni voqe bo'ladi. Bunda muayyan materialni esga tushirish maqsadini bolaning o'zi qo'ymasa ham, esga tushirish maqsadga qaratilgan bo'ladi. Bolada ikki-uch yashar bo'lgandayoq, o'z-o'ziga, kattalarga, o'z sheriklariga yoki qo'g'irchoqlariga bir nima gapirish istagi tug'iladi. Demak, maktabgacha tarbiya yoshidayoq bolalar o'z tashabbuslari bilan bir narsani ixtiyoriy ravishda esga tushirishga qobil bo'ladilar.

Birinchi sinf o'quvchilaridan boshlab, maktab yoshidagi bolalarda ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati yetarli darajada o'sgan bo'ladi, o'qish jarayoni uchun ixtiyoriy esda qoldirish ham, ixtiyoriy esga tushirish ham barobar talab qilinadi. Busiz o'qish jarayonining normal borishi mumkin emas. O'quvchidan faqat o'rganib-bilib olishgina talab qilinmasdan, balki o'rganib-

bilib olganini xotirlay olish ham talab qilinadi. O'quv materialini muayyan sistema bilan xotirlash faqat ixtiyoriy esga tushirish yo'li bilan bo'lishi mumkin. Ixtiyoriy esda qoldirish ta'lim jarayonining zarur sharti bo'lishi bilan birga, u ta'lim jarayonida o'sib boradi va takomillashadi. Ixtiyoriy esda qoldirish singari, ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati ham iroda, ixtiyoriy diqqat va tafakkurning o'sishi bilan birga o'sib boradi.

Ixtiyoriy esga tushirish jarayonida o'tmishdagi voqealarni xronologik tartibda birin-ketin esga tushirish qobiliyati ham o'sadi. Bu qobiliyat bola hayotining shunday bir davrida paydo bo'ladiki, bunda bola «o'zini eslay oladi»: ya'ni 5-6 yashar bola o'z hayotida bo'lib o'tgan voqealarni, ko'rgan-eshitganlarini ketma-ket va ularni boshqa voqealar bilan bog'lab xotirlay oladigan bo'lib qoladi. Masalan, bu yoshdagi bolalar odatda: «Men onam bilan vokzalga borganimda, u yerda parovozni ko'rdim» va hokazo deb gapiradilar. Esga tushirishning ana shu usuli eng keyingi navbatda o'sa boshlaydi. Bolalar aksari o'zini 5-6 yoshdan bila boshlaydi, ya'ni shu yoshda nima bo'lganini eslay oladi. Bola va ulg'aygan kishilar bilan qilingan maxsus tekshirishlardan ko'rinadiki, tekshirilganlarning ko'pchiligi 4 yoshgacha hayotida nima voqealar bo'lib o'tganini sira xotirlay olmagan. Tekshirilganlarning eng kam qismi shu yoshgacha bo'lib o'tgan ba'zi bir voqealarnigina eslay olgan, lekin bu voqealar bir-biri bilan hech bir bog'lanmagan va har qaysisi ayrim holda esda qolgan. Shu bilan birga, ikki-uch yasharlikda eng kuchli ta'sir qilgan, favqulodda bo'lib tuyulgan yorqin voqealargina esida saqlanib qolgan. Tekshirilganlardan biri: «Men pechkadan yiqilganimni xotirlayman» (bu voqea u, bir yarim yoshda ekanida yuz bergan), ikkinchisi esa 2 yarim yashar vaqtida bo'lib o'tgan voqeani: «Men suvda suzib yurgan mayda baliqlar va ularni bolalar ovlayotgan bir paytni eslayman» deb o'zining eng birinchi esdaliklarini gapirgan.

Besh-olti yashar bolalar ayrim voqealarni o'z hayotlarining ayrim paytlari bilan bog'lab, esga tushira boshlaydilar. Shu davrdan boshlab, bolalar o'z hayotlarida bo'lib o'tgan voqealarni bir-biriga bog'lab xotirlay oladilar: qaysisi burun, qaysisi keyin yuz berganini aniq esga tushiradilar. Shu usulda xotirlash asosida, keyinchalik, o'qish jarayonida bolalarda tarixiy perspektivani tushunish qobiliyati, ya'ni tarixiy xotira o'sa boshlaydi.

VII bob. XAYOL (FANTAZIYA)

I. XAYOL TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Bizning ongimizda o'zimiz ilgari idrok qilgan obyektlar to'g'risidagina emas, shu bilan birga, biz idrok qilmagan obyektlar (narsalar, voqealar, shaxslar, joylar va shu kabilar) to'g'risida ham tasavvurlar bor. Masalan, garchi biz Antarktikada, Janubiy qutbda bo'lmagan, Mirniy pasyolkasidagi tadqiqotchilarning hayotini va ishini ko'rmagan bo'lsak ham, lekin ular haqida bizning tasavvurimiz bor, biz Vatanimizning uzoq o'tmishidagi voqealar to'g'risidagi tasavvurga egamiz, o'n, yuz va ming yillardan keyin nimalar bo'lishini tasavvur qilamiz va hokazo. Biz kosmik kemalarning Oyga va boshqa planetalarga uchishini tasavvur qilishimiz mumkin. Bu tasavvurlarni xayolimiz yaratib beradi, xotira tasavvurlaridan farq qilgan bu tasavvurlar xayol tasavvurlari yoki fantaziya tasavvurlari deb ataladi.

Xayol vujudga keltirayotgan obrazlar (tasavvurlar) faqat ongning subyektiv mazmunigina bo'lib qolmaydi, shu bilan birga, bu obrazlar odamlarning hayoti va faoliyatida og'zaki va yozma nutqda ifodalanadilar; narsalarda, bo'yoqlarda, tovushlarda, she'r va proza tariqasidagi adabiy asarlarda va san'atning boshqa turlarida gavdalanadi.

Shunday qilib, xayol ong faoliyatidir, bu faoliyat ilgari biz idrok qilmagan, tajribamizda uchratilmagan narsa va hodisalarning obrazlarini mavjud tasavvurlarimiz asosida miyamizda yaratishda ifodalanadi.

Odamning miyasida ilgari vujudga kelgan muvaqqat bog'lanishlarning miyada gavdalanishini va bu bog'lanishlar bir-biri bilan tutashib, yangicha paydo bo'lishini xayolning nerv-fiziologik negizi deb hisoblamoq kerak.

Ogning boshqa funksiyalari kabi xayol ham, tarixan, avvalo odamning mehnat faoliyatida rivojlanib kelgan. Odamlar o'z ehtiyojlarini qondirmoq uchun odam aralashmasdanoq tabiat berayotgan mahsuldan ham ko'ra ko'proq mahsul olish niyatida tevarak-atrof olamni o'zgartirganlar va uni o'zlariga buysundirganlar. O'zgartirmoq va yaratmoq uchun esa istalgan narsani oldindan tasavvur qilish, shunday o'zgartirishga qanday yo'llar bilan erishishni va uning natijalarini tasavvur qilish lozim bo'lgan.

Bora-bora odamning xilma-xil ehtiyojlari — ijtimoiy, bilish, estetik va shu kabi ehtiyojlari rivojlana borgan sari xayol ham rivojlana borgan.

Jamiyatdagi odamlarning ijodiy faoliyatida namoyon bo‘layotgan xayol ham ijtimoiy hayot sharoitiga va umumiy madaniy rivojlanish darajasiga qarab, shu jamiyatdagi odamlarning asosiy intilishlariga qarab, alohida xarakter, alohida yo‘nalish kasb qilaveradi.

II. XAYOL QILISH JARAYONI

Xayol tasavvurlarining idrok obrazlaridan va xotira tasavvurlaridan farqi shuki, xayol tasavvurlari tajribamizda orttirilgan obyektlarga ega emas. Xo‘sh, odamlarning ongida bu obrazlar qayerdan va qanday qilib paydo bo‘ladi, degan savol tug‘iladi. Albatta, bu obrazlar biror manbaga ega bo‘lmay, yo‘q narsadan paydo bo‘lishi mumkin emas. Muayyan bir ehtiyoj mavjud bo‘lgan taqdirda xayolning tegishli obrazlari xayol tasavvurlari insonning *tajribasiga* va *xotira tasavvurlariga* asoslanib hosil bo‘lishi va tarkib topishi mumkin. Bu tasavvurlar xayol tasavvurlarini vujudga keltirishga asos bo‘ladigan materialdir. Masalan, biz muzlar to‘g‘risida, qorong‘ilik va yorug‘lik to‘g‘risida, sovuq to‘g‘risida, suv to‘g‘risida, ko‘p va shu kabilar to‘g‘risida tajribada orttirgan tasavvurlarimiz bo‘lgani sababli, Antarktika va Janubiy qutb to‘g‘risida tasavvur qilishimiz mumkin. Xayol jarayonida bizda mavjud bo‘lgan kerakli tasavvurlar albatta ko‘z o‘ngimizda gavdalanadi.

Lekin xayol jarayoni tasavvurlarni gavdalandirishdan va ularni shunchaki bir-biriga qo‘shishdan iborat bo‘lmaydi. Xayol jarayonida xotira tasavvurlari shunday qayta ishlanadiki, buning natijasida yangi tasavvurlar hosil bo‘ladi. Xayolning spetsifik faoliyati xotira tasavvurlarini o‘ziga xos analiz va sintez qilishdan iborat bo‘ladi.

Xayol uchun material bo‘ladigan tasavvurlar xayol yaratib berayotgan obrazlarga, ko‘pincha, to‘liq holda kirmasdan, balki qisman kiradi. Shu sababli, xayol jarayonida mavjud tasavvurlarni gavdalandirish bilan birlikda yoki uning ketidan analiz qilish, ya‘ni tasavvurlarni bo‘lak-bo‘lak qilib bo‘lish va shu tasavvurlarning ayrim qismlarini hamda elementlarini ajratib olish faoliyati ro‘y beradi. So‘ngra **xayolning sintez qilish faoliyati** ro‘y beradi. Muayyan tasavvurdan ajratib olingan elementlarni boshqa tasavvurlar bilan yoki boshqa tasavvurlarning elementlari bilan qo‘shish va bir turkum qilish jarayoni ro‘y beradi. Mana shunday sintez qilish faoliyatida yangi tasavvur — xayol tasavvuri vujudga keladi. Xayolning sintez qiluvchi faoliyatining oddiy shakli **agglyutinatsiyadir**. Agglyutinatsiya — ayrim elementlarni yoki bir necha buyumlarning qismlarini bitta obraz qilib qo‘shish va shularning kombinatsiyasidir. Masalan, xalq xayolining mahsuli bo‘lgan

rusalka (suv parisi) obrazi xotin (bosh va gavdasi), baliq (dumi) va yashil suv o'simligi (sochlari) obrazlaridan yaratilgan. Xuddi shuningdek, bulbuli go'yo deganimizda xalq tasavvurida har bir narsani bilib aytib beradigan odamsimon (boshi odam, tanasi qush) bir jonivor gavdalanadi, bunda ham biz odam va qush obrazidan bitta obraz yaratilganligini ko'ramiz. Yozuvchilar adabiyotdagi badiiy obrazlarni yaratayotganlarida xayolning sintez va analiz qiluvchi murakkab faoliyatining xarakterli xususiyatlari, ayniqsa, yorqin namoyon bo'ladi. Har bir badiiy obraz bitta obrazda, o'ziga xos ravishda birlashtirilgan tasavvurlarning qismlari, elementlaridir yoki butun bir tasavvurlarning o'zidir.

L.N.Tolstoy: «Men Natasha obrazini («Urush va tinchlik») yaratayotganimda uning ayrim belgilarini xotinim Sofiya Andreyevnadan, boshqa xil belgilarini singlisi Tatyannadan olganman, shularning hammasini «yanchib aralastirganman» va shu tariqa Natasha obrazi kelib chiqqan», – deb yozgan edi.

Xotira tasavvurlarini qayta ishlash, yangi obrazlar yaratish jarayonida xayol faoliyati tasavvur qilinadigan buyumlarni **kattalashtirishda** yoki **kichraytirishda** ifodalanishi mumkin. Bu kattalashtirish yoki kichraytirish ba'zi hollarda buyumning hamma qismlariga nisbatan mutanosib, proporsional bo'lishi mumkin. Chunonchi, rus ertaklarida pahlavonlarni «qad ko'targan daraxtdan baland, sayr qilib yurgan bulutdan sal past» qilib ko'rsatiladi. Mahmur «qozi Muhammad Rajab to'g'risida...» nomli hajviy she'rida Qozi Muhammadning bo'yini terakka o'xshatib, «Bo'yi chunonam uzunki, misli terak, osmon shipiga ilsang bo'ladi tirgak» deydi. Sviftning «Gulliverning sayohati» romanidagi juda katta odamlar bilan liliputlarning obrazlari mana shunday obrazlardir. O'zbek xalq ertaklaridagi «boshi bulutga tegadigan pahlavonlar» yoki «kichkina mitti xonxo'jani yiqitti» so'zlarida ifodalangan obraz ham shunday obrazlardir.

Kattalashtirish yoki kichraytirish mutanosib bo'lmasligi, proporsional bo'lmasligi ham mumkin, xayol jarayonida buyumning faqat ayrim qismlarigina kattalashtirilishi yoki kichraytirilishi mumkin. Buyumning faqat bir qismini bunday kattalashtirish yoki kichraytirishni *aksentirovka* deyiladi. **Aksentirovka**, asosan, karikatura tariqasidagi tasavvurlarda va suratlarda namoyon bo'ladi. Chunonchi, san'atkor biron imperialistning karikatura tariqasidagi obrazini yaratmoqchi bo'lsa, uning og'zini juda katta, tishlarini sulohmondan, panjalarini uzun va chovut solib turganday, qornini qappayib chiqqan qilib, bo'rttirib ko'rsatadi.

San'atkor ko'p shaxslarga xos bo'lgan o'xshash belgilarni o'xshata olish, bo'rttirib aksentlash va umumlashtirish yo'li bilan tipik obrazlar yoki tiplarni yaratadi. Lermontovning aytishiga qaraganda, uning asarida tasvirlangan Pechorin «aynan ko'chirilgan surat bo'lsa ham lekin yolg'iz

bir kishining surati emas, bu surat hozirgi bo'g'indagi barcha ayb va nuqsonlarni o'zida to'la ifodalagan suratdir».

Tip – individual obrazdir, ammo bu obrazda butun bir guruh, sinf, millat kishilarining eng xarakterli belgilari birga bo'lib, yaxlit aks ettiriladi yoki ifodalanadi.

Xayolning xarakterli xususiyati yana shuki, u bevosita vaziyatdan «ajralib» chiqq oladi va makon hamda zamon jihatidan hozirgi vaziyatdan uzoqlashgan yangi vaziyatga «o'ta oladi». Shuning uchun ham ko'pincha «Xayol osmonida sayr qilib yurish kabi bir narsa», – deb gapiradilar. Xayol faoliyati tufayli biz, hozirgi paytda bizning oldimizda bo'lmagan narsalarning obrazlarini yaratamiz. Biz bu obrazlarni uzoq o'tmishga nazar tashlab, tarixiy voqealarni, tarixiy shaxslarni tasavvur qilib yaratishimiz yoki kelajakka – ertagi, bundan bir yil, besh yil va yuz yillar keyingi davrga – o'z turmushimizning kelajagiga nazar tashlab, o'z kelajagimizning obrazlarini va ideallarini yaratishimiz mumkin. Biz jahonning hamma mamlakatlarini xayolimizda kezib chiqib, geografik obyektlarning obrazlarini yaratamiz, yulduzlar va planetalar hamda raketalarda bo'lishi mumkin bo'lgan hayotni tasavvur qilib, yulduzlar olamida kezamiz. Xayolning bunday «ko'chish» qobiliyatining qay darajada o'sganligi xayolning nechog'li keng va boy bo'lishini ko'rsatadi.

Xayol jarayonlaridagi odam tafakkuri katta o'rin oladi. Biror yangi obraz yoki tasavvurlar sistemasini yaratishda odamning o'ylab qo'ygan biror murodi amalga oshiriladi, biror vazifa hal qilinadi. Ko'pincha har turli abstrakt nazariy fikrlar xayol yo'li bilan yaratiladigan aniq obrazlarda ochib beriladi. Odatda, har bir rassom, shoir, kompozitor ijod qilish jarayonida biror masalani hal qiladi, o'ziga biror nimani aniqlab oladi yoki boshqalarga tushuntirib beradi. Lekin u o'zining fikrlarini umumiy va abstrakt tushunchalarda ochib bermasdan, balki aniq obrazlarda ochib beradi. Masalan, I.A.Krilov «Oqqush, qisqichbaqa va cho'rtanbaliq» masalida «O'rtoqlar ahil bo'lmasa, ularning ishi yurishmaydi», – degan fikrni obrazli qilib ochib beradi. Biz har bir she'riy asardan, har bir badiiy suratdan, musiqa asaridan shu asarlarda yaqqol, obrazli qilib ochib beriladigan asosiy fikrni, asosiy g'oyani qidiramiz.

Xayol tasavvuridagi abstrakt tushunchalar ham har xil allegoriyalarda, metaforalarda va boshqa simvolik obrazlarda aniqlashgan bo'ladi. Chunonchi, kuch yoki g'urur to'g'risidagi fikr azaldan beri sher yoki Semurg' qushning yaqqol obrazida simvolik tarzda ifodalanadi, imillab yurish to'g'risidagi fikr toshbaqa obrazida ifodalanadi va hokazo. So'ngra, tafakkur, xayol faoliyatini tartibga, sistemaga solib turadi.

Chunonchi, yozuvchi ko'p iboralardan iborat badiiy asar yaratayotga-

nida uning tafakkur faoliyati shu obrazlarni muayyan tartibga keltirishda, bir butun qilib birlashtirishda ifodalanadi.

Ixtirochi yangi mashina yaratayotganida unda dastlab, shu mashinaning ayrim qismlari va detallari hamda ularning qanday tuzilishi va ishlashi to'g'risida umumiy bir fikr va tasavvur hosil bo'ladi. Ixtirochi fikr yuritish jarayonida mazkur ayrim tasavvurlardan hosil bo'lgan bo'lajak mashinaning bitta murakkab obrazini yaratadi. Xayol jarayonlari mana shu xususiyatning nerv-fiziologik asosi bosh miya po'stining ishida muayyan sistema borligida bo'lsa kerak.

Tafakkur tufayli xayol jarayonlari tartibga va sistemaga solinibgina qolmasdan, shu bilan birga, «to'xtatilib», nazorat qilinib ham turiladi. Tafakkur yaxshi o'smagan bo'lsa, bilim kam bo'lsa, fantaziya juda uzoqqa «uchib ketishi» va voqelikka hech qanday o'xshashlik tomoni qolmasligi mumkin. Qadimgi greklar yaratgan mifologiya (afsonalar) ko'p darajada ular bilimining cheklanganligi va tafakkurlarining shu bilim darajasiga yarasha bo'lganligi mahsulidir.

Xayol tasavvurlarining paydo bo'lishida nutq katta rol o'ynaydi. Har kimga ham ma'lumki, shu tasavvurlarning ko'pi boshqa kishilar aytib bergan hikoyalarning ta'siri ostida, shuningdek, o'qish jarayonida, ayniqsa, she'riy asarlarni va badiiy adabiyotning boshqa turlarini o'qish chog'ida paydo bo'ladi. Bunda yana quyidagilarga e'tiborni jalb qilish zarur.

Xayol obrazlari, garchi **tasavvurlar** deb atalsa ham, lekin bu tasavvurlar o'zlarining bir qancha xususiyatlari bilan xotira tasavvurlaridan farq qiladi.

1. Yuqorida aytib o'tilganidek, xotira tasavvurlari ilgari idrok qilingan buyumlar obrazining gavdalanishidir. Xayol tasavvurlari esa xotira tasavvurlarini murakkab ijodiy qayta ishlash natijasida vujudga keladi. Xayol tasavvurlari xotira tasavvurlarining takrorlanishi emas, balki yangicha hosil bo'lgan tasavvurlardir.

2. Xayol tasavvurlari ko'pincha o'zining ko'proq to'liq bo'lishi, lo'nda va yorqin bo'lishi bilan xotira tasavvurlaridan farq qiladi. Shu jihatdan qaraganda, xayol tasavvurlari idrok obrazlariga yaqinroq bo'ladi.

3. Tasavvur obyektini bilan tanishlik hissi va shu obyekt real mavjud bo'lib turibdi yoki mavjud bo'lgan, tasavurning mazmuni obyektga muvofiq keladi degan ishonch xotira tasavvurlariga xos belgilardir. Bunda mana shunday ishonch idroklarning obyektivligiga bo'lgan ishonchga yaqinroqdir.

Ammo xayol tasavvurlari esa hamisha alohida bir «yangilikni» va «noma'lumlikni» his qilish tuyg'usini beradi. Shu sababli xotira tasavvurlari tasavvur qilingan narsaning mavjudligiga yoki haqiqatan mavjud bo'lganligiga yoxud mavjud bo'lajagiga alohida ishonch hissi bilan

bog'langan bo'ladi va tasavvurning mazmuni shu narsaga muvofiq degan alohida hisni vujudga keltiradi.

Bunda tasavvur qilingan narsaning realligiga to'la ishonch bo'lishi mumkin va buning realligiga shubhalanish, ishonmaslik va hatto bu reallikning inkor qilinishi ham mumkin.

Xotira tasavvurlari o'tmishda ko'rilgan va eshitilgan narsalarning esga tushishi bilan bog'langan bo'lib, passivroq xarakterga egadir. Xayol tasavvurlarining ko'pchiligi o'zining faolligi bilan farq qiladi: bu tasavvurlar masofa yoki vaqt jihatdan birmuncha olisroqqa intilish bilan bog'langandir.

Xayol tasavvurlarining bu xususiyatlarini shu narsa bilan izohlash mumkin, bu tasavvurlar ehtiyojning kuchli ravishda namoyon bo'lishi natijasida, insonda qiziqish va ideallar borligi sababli, insonda xilma-xil hissiyotlar va jumladan yangilikni his qilish tuyg'ulari paydo bo'lganligi natijasida vujudga keladi.

III. XAYOL TURLARI

Xayol har xil turlarda namoyon bo'ladi. Tasavvur xayoli, ijodiy xayol, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol — xayol turlari jumlasidan bo'lib, ular birbiridan farq qiladi.

Tasavvur xayoli va ijodiy xayol. Tasavvur xayoli deb, hozir yoki o'tmishda aslida mavjud bo'lsa ham, lekin bizning tajribamizda hali uchramagan va biz idrok qilmagan narsa va hodisalar to'g'risida tasavvur hamda obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan xayol turini aytamiz. Bu narsalarning obrazlari boshqa kishilarning aytib bergan so'zlari asosida, shuningdek, yozma va boshqa hujjatlar asosida yaratiladi.

Mana shu hamma misollardagi tasavvur obyektlari hozir yoki o'tmishda aslida bo'lgan bo'lsa-da, lekin biz o'zimiz bevosita idrok qilmagan obyektlardir. Tasavvur xayoli jarayonida odam o'zi ko'z oldiga keltirayotgan obrazning obyekt haqiqatan ham muayyan joyda bo'lganligini yoki muayyan vaqtda bo'lganligini anglaydi. Tasavvur xayolining xarakterli xususiyati ham mana shudir. Masalan, arxiv hujjatlari va tarixiy yodgorlik bilan ishlayotgan tarixchining xayoli ham shu jumladandir, chunki u tarixda bo'lib o'tgan voqealarni shu materiallar asosida ko'z oldiga keltiradi.

Kimdir — biron ma'lum bir sistemaga solgan, undagi obrazlarni ham yaratgan tayyor material asosida biron-bir obraz yaratayotganda qilingan xayol ham tasavvur xayoli bo'ladi. Masalan, badiiy asarni o'qiganimizda, badiiy suratni ko'rganimizda, texnika chertyoqlarini va sxemalarini o'qiganimizda, hikoya eshitganimizda bizning ongimizda shaxslarning, suratlarining, tabiat manzaralarining, voqealarning obrazlari paydo bo'ladi.

Bunda boshqa shaxslar yaratgan tayyor obrazning o'zigina o'zlashtiriladi, deyish mumkin. Bunda muayyan bir obrazni tasavvur qilish ko'p jihatdan muallifning yaratgan obrazi qanday usullar bilan bunyod qilinganiga bog'liq bo'ladi, muallifning badiiy mahoratiga bog'liq bo'ladi, lekin, shu bilan birga, tasavvur qilinayotgan obrazning muayyan bir darajadagi mazmuni, to'liqligi, yorqinligi shu obrazni idrok qiluvchi odam xayolining qay darajada o'sganligiga ham bog'liq bo'ladi. Har bir kishi o'qiyotganida, ko'rayotganida, eshitayotganida obyektga muvofiq o'z obrazini yaratadi. Masalan, L.N.Tolstoyning «Anna Karenina» romanini o'qigan har bir kitobxon Anna, Vronskiy, Levin va boshqalarning ma'lum darajada o'ziga (shu kitobxonga) xos bo'lgan obrazini yaratadi.

Geografik kartalarga ko'z yuritilgan vaqtda va geografiyaga doir kitoblarni o'qigan vaqtda ham, odamda real geografik obyektlarning — tog'lar, daryolar, dengizlar, o'rmonlar va shu kabilarning obrazlari vujudga keladi. Chizmalar va suratlarni ko'zdan kechirayotgan kishida ishlab turgan mashinalarning tegishli obrazlari vujudga keladi.

O'qitish jarayonida o'quvchilarda tasavvur xayoli ularning shaxsiy tajribalarida uchramagan yoki zamon va makon jihatidan ularga uzoq bo'lgan obyektlar to'g'risidagi bilimlarni o'zlashtirishlarida namoyon bo'ladi. Masalan, tarixga, geografiyaga, kosmografiyaga va boshqa shu kabi fanlarga doir bilimlar mana shunday tasavvur xayoli jarayonida o'zlashtirilgan bilimlardir.

Ijodiy xayol deb, bizning tajribamizda bo'lmagan va voqelikning o'zida ham uchramagan narsa va hodisalar haqida tasavvur va obrazlar yaratishdan iborat bo'lgan xayol turini aytiladi.

Odam o'zining ijodiy xayolida o'zi biror yangi, original narsa yaratadi. Masalan, yozuvchi o'z asari uchun personajlarning tipik obrazlarini yaratayotganida uning xayoli mana shunday ijodiy xayol bo'ladi. Ixtirochining yangi mashina, yangi asbob loyahasini yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir. Tadqiqotchining biror gipoteza yoki eksperiment rejani yaratayotganidagi xayoli mana shunday ijodiy xayoldir. Ijodiy xayolning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat bo'ladi. Avvalo yaratilayotgan obrazning obyekti haqiqatda yo'qligi, qandaydir biron yangi narsa yaratilayotganligi anglanadi. So'ngra, jamiyatning va shu muayyan kishining ehtiyoj va manfaatlarini o'sha obrazni yaratishga rag'batlantiradi, shu obrazning yaratilishi o'sha obrazni yaratayotgan odamdagi shaxsiy tasavvurlar va bilimlar boyligiga, shuningdek, o'sha odam xayolining alohida ijodiy xislatlariga bog'liq bo'ladi. Ijodiy xayol obrazlari so'zlarda yoki moddiy obyektlarda gavdalantirilishi, tasvir qilinishi mumkin.

Ijodiy xayol san'atning hamma turlarida — poeziyada, musiqada, tasviriy san'atda (suratkashlikda), arxitekturada, qishloq xo'jaligidagi nova-

torlikda, fan va texnika sohasidagi ixtirolarda namoyon bo'ladi. Ijodiy xayol jarayonida odam o'z ongida faqat yangi mazmun yaratibgina qolmaydi, shu bilan birga, obyektiv olamda yangi real narsalar ham yaratadi. Shuni nazarda tutish kerakki, tasavvur xayoli bilan ijodiy xayol o'rtasidagi farq faqat nisbiy farqdir. Ijodiy xayol jarayonida bo'lgani kabi, tasavvur xayoli jarayonida ham obyektlarning obrazlari yaratiladi, yangidan ijod qilinadi. Xayolning bu ikki turi ham aslida ijodiy jarayondir.

Orzular va shirin xayol surishlar ijodiy xayolning alohida turlaridir. **Orzu** – ijodiy xayolning tilakdagi kelajakka qaratilgan faoliyatidir. Orzu qilish – ko'nglimizga yoqadigan istiqbol obrazlarini yaratish demakdir. Chunonchi, yosh yigit kelgusida pedagog, muhandis, tokar, vrach, traktor haydovchi, uchuvchi va hokazo bo'lishni orzu qiladi. Boshqa bir yigit kelajakda Vatan faxrlanadigan katta qahramonlik ko'rsatishni orzu qiladi.

Shirin xayol surish muayyan bir narsaga qaratilmagan muayyan bir sistemaga ega bo'lmagan xayol jarayonidir. Shirin xayolga botgan vaqtda turli obrazlar ko'z o'ngidan birin-ketin betartib o'ta beradi. Bu tasavvurlar jarayonini tafakkur tartibga solmaydi. Orzularda bo'lgani kabi, shirin xayol surishda ham, asosan, o'zimiz xush ko'rgan obrazlar paydo bo'ladi. Shu sababli, ko'pincha, shirin xayol surish odamga huzur baxsh etadi. Shirin xayolga botish, odatda, odam passiv, irodasi bo'shashgan paytda, masalan, qattiq charchagandan keyin istirohat qilayotgan vaqtda, ko'z uyquga ketayotgan va uyqudan uyg'ongan vaqtda (odam uxlab borayotgan yoki uyqudan uyg'onayotgan paytlarda) paydo bo'ladi. Shirin xayol surish nerv sistemasi betoblanib holsizlangan vaqtda, ba'zan psixik kasalliklar vaqtida, isitma chiqayotganida, nerv sistemasi (alkogol, kokain, morfiy bilan) zaharlangan vaqtda paydo bo'ladi.

Ixtiyorsiz va ixtiyoriy xayol

Ixtiyorsiz xayolda oldindan belgilangan maqsad bo'lmaydi, bunda iroda faol ishtirok etmaydi. Bu holda obrazlar o'z-o'zidan paydo bo'ladi.

Ixtiyorsiz xayol avvalo qondirilmagan shu topdagi ehtiyoj sababli tug'iladi. Masalan, odam suvsiz cho'l-biyobonda yurib, juda chanqab qolgan vaqtida uning xayolida buloq, daryo va suv kabilarning obrazlari beixtiyor paydo bo'la boshlaydi. Biror narsa yoki hodisani idrok qilish, tasavvur qilish, biror fikr, nutq, hislarning ta'siri bilan ham ixtiyorsiz xayol suriladi. Chunonchi, tarix, geografiyaga oid kitoblarni, texnikaga doir kitoblarni va, ayniqsa, badiiy asarlarni o'qigan vaqtda bizning ongimizda turli joylarning, voqealarning, shaxslarning va boshqa shu kabilarning obrazlari beixtiyor paydo bo'ladi. Musiqa tinglagan vaqtda ham xuddi shunday bo'ladi. Badiiy asarlarning xususiyati shundaki, biz bu asarlarni

idrok qilayotganimizda (o'qiyotganimizda, ko'rayotganimizda, tinglayotganimizda) ular bizda beixtiyor xayol paydo qiladi.

Orzu va shirin xayol surish, ko'pincha, beixtiyor paydo bo'ladi. Bizning tush ko'rishimiz ham ixtiyorsiz xayol faoliyatidir. Odatda, kishi qattiq uxlamagan vaqtida tush ko'radi; uyqu vaqtida, garchi zaif holda bo'lsa ham, har holda, tug'iladigan sezgilar, kishi organizmining holati va ehtiyojlari, shuningdek, kishi bedor yurgan chog'ida tuyg'usida kechirgan hissiyotlar, uyqu vaqtida beixtiyor paydo bo'ladigan tasavvurlar odamning tush ko'rishiga sabab bo'ladi. Masalan, biz salqin uyda issiq ko'rpa yopinib, uxlab qoldik; kechasi qo'limiz yoki oyog'imiz ochilib qolganida biz sovuq qota boshlaymiz. Mana shu sovuqni sezish xayolni ishga soladi, o'shanda, masalan, biz shunday tush ko'ramiz biz qor bosgan yo'lda oyoq yalang ketayotgan bo'lamiz, o'zimizni sovuqdan panaga olishga harakat qilamiz, issiq binoga kirib olishga ko'p urinamiz-u, lekin buni uddalay olmaymiz va hokazo.

I.P. Pavlovning fikricha, tush ko'rishning fiziologik asosi «ilgarigi ta'sirotlarning» nervda qoldirgan izlari juda kutilmagan bir tarzda bir-biri bilan bog'lanishidir. Xayolning beixtiyor jarayonlari betartib ravishda o'tmay, balki muayyan bir narsaga yo'nalgan bo'ladi. Bu yo'nalish shaxsning ehtiyojlari, maqsadlari, hissiyotlari, tevarak-atrofdagi voqelikni idrok qilishi, uning ustun turgan tasavvurlari va fikrlari bilan belgilanadi.

Ixtiyoriy xayol oldindan belgilangan maqsadga yo'nalgan bo'ladi, muayyan obrazni yaratish uchun zarur bo'lgan materialni tanlash, iroda kuchini ishlatish yo'li bilan vujudga keladi. Shaxs tashabbusi bilan o'z oldiga maqsad qo'yishi mumkin, masalan: rassom, shoir o'zi chizmoqchi bo'lgan suratning yoki o'z she'riy asarining mavzusini o'zi belgilaydi. Albatta, badiiy asarda ijtimoiy vazifalar ifodalanadi, lekin asarning aniq mavzusi, shu temaga muvofiq keladigan kompozitsiya rassomning, shoirning o'z tashabbusi bilan belgilanadi.

San'at asarlarining hammasi, avvalo — ixtiyoriy xayol mahsullaridir. Ixtiyoriy xayol ixtiyorsiz xayoldan ajralgan holda ro'y bermaydi: ixtiyoriy xayol jarayoni hamisha beixtiyor qilinadigan xayol momentlarini o'z ichiga oladi. Ma'lumki, musiqa ijodiyotining she'riy yoki boshqa bir ijodiyotning ixtiyoriy faoliyat tariqasida o'tadigan murakkab jarayonlari ko'pincha beixtiyor qilinadigan xayol faoliyatini ham o'z ichiga oladi. Shoirlar, rassomlar muayyan mavzuda o'z asarlarini (ixtiyoriy ravishda) yaratayotganlarida, ba'zan beixtiyor paydo bo'lgan obrazlar, hislar, fikrlarga berilib ketgandek bo'ladilar.

Ijodiy xayolning mahsuldorligi, asosan, iroda ko'rsatib, g'ayrat bilan ishlashga bog'liqdir. Xayol faoliyatini qo'zg'atish tegishli obrazlarni yaratish uchun ulug' kishilarning ham ko'p fikr ishlatishlari, zo'r iroda ko'rsatib, g'ayrat bilan, ko'p mehnat sarf qilib, tirishib ishlashlari lozim bo'lgan.

IV. XAYOL QILISHDAGI INDIVIDUAL FARQLAR

Xayol faoliyati kengligi, mazmundorligi, kuchi va realligi jihatlaridan farq qiladi. Xayolning bu xususiyatlari ayrim kishilarda turlicha namoyon bo'ladi va har bir shaxsning o'ziga xos xarakterini belgilaydi.

Ikkinchi tomondan, odamning vujudga kelgan individual xususiyatlari ham uning xayol qilish faoliyatida namoyon bo'laveradi. Shu sababli, xayol qilish jarayonlariga va xayol obrazlarning hosil bo'lishiga odamning dunyoqarashi, ijtimoiy-siyosiy qarashlari va axloqiy tamoyillari ham ta'sir qilaveradi.

Xayol kengligi va mazmundorligi

Xayol kengligi voqelikning kishilar xayol faoliyati uchun obyekt bo'ladigan sohalari doirasi bilan belgilanadi. Tabiatning hozirgi va kelajak holati, odamlarning o'tmishdagi va kelajakdagi tarixiy hayoti, yer ostidagi narsalar, osmon va undagi yulduzlar, texnika va san'at xayol faoliyati uchun obyekt bo'ladigan ana shunday sohalari jumlasidandir. Odamning xayoli shunday sohalarning naqadar ko'pini o'z ichiga olsa, uning xayoli shunchalik keng bo'ladi. Kishining xayoli ko'pincha real voqelikdan, mavjud bo'lgan va ro'yobga chiqarilishi mumkin bo'lgan narsalar doirasidan chetga chiqib ketadi. Buni «sof fantastika sohasi» deb ataydilar, odam ko'pincha o'z orzulari va shirin xayollarida mana shu «sof fantastika sohasi»ga chiqib ketadi. Xayolning mazmundorligi biror obyektga nisbatan xayolda tug'ilayotgan tasavvurlarning boyligi, xilma-xilligi va ma'nodorligi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham falon kishining xayoli mazmundor (xayoli boy) va falon kishining xayoli kam mazmun (xayoli kambag'al) deb gapiramiz. Xayol kengligi va mazmundorligi, odatda, bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Kosmik kema vujudga keltirilganligi ham, ichiga odam tushgan shu kemaning uchishi ham inson fantaziyasi g'oyat yuksak darajaga ko'tarilganligining mahsulidir. Lekin shu kemaning real obrazini yaratmoq va kemaning o'zini yasamoq (qurmoq) uchun katta bilimlardan hamda fizika, kimyo, matematika, astronomiya va shu kabi xilma-xil fanlarning muvaffaqiyatlaridan foydalanish zarur bo'ldi.

Tajriba va bilim xayol jarayonida qayta ishlanadigan materialgina bo'lib qolmasdan, balki, shu bilan birga, xayol faoliyatining ma'lum bir yo'ldan borishini ham belgilab beradi.

Xayol kuchi

Xayol kuchli va kuchsiz bo'lishi mumkin. Biz xayol kuchiga xayolda yaratilayotgan obrazlar voqelikni idrok qilishdan hosil bo'lgan obrazlarga

qanchalik yaqinlashganligiga qarab baho beramiz. Baʼzan xayol shunchalik kuchli surʼatda ishlaydiki, biz xayol obyektlarini xuddi koʻzimiz bilan koʻrib turgandek, qulogʻimiz bilan eshitib turgandek yoki qoʻlimiz bilan ushlab sezayotgandek boʻlamiz. Bunday hollarda real voqelik bilan fantaziya obrazlari oʻrtasida tafovut qolmagandek boʻladi.

Xayol kuchi avvalo odam ehtiyojining, qiziqishlarining va istaklarining kuchiga bogʻliq boʻladi. Faqat shu bugunnigina oʻylaydigan, shu bugungisiga magʻrur yoki oʻzi-oʻziga magʻrur kishilarda xayol juda kuchsiz boʻladi.

Tasavvur xayolning kuchi, jumladan, nutqda, suratlarda, boʻyoqlarda, chizmalarda, ohanglarda va boshqa shu kabilarda obrazning naqadar mahorat bilan ifodalanganligiga va gavdalantirilganiga bogʻliq boʻladi. Masalan, biz Navoiy, Bobur, Muqimiy asarlarini oʻqiyotganimizda, shu asarlarda tasvirlangan ayrim personajlar, voqealar, tabiat manzaralari koʻz oldimizda yorqin va yaqqol gavdalanadi. Sanʼatning asosiy vazifalaridan biri ham shuki, u tomoshabinlar va tinglovchilarning koʻz oʻngida eng jonli va ravshan, juda yorqin va yaqqol obrazlar gavdalantirishdir.

Xayol kuchli hissiyotga bogʻliq boʻladi, bu hissiyotlar xayoliy obrazlar tufayli tugʻiladi va shu bilan birgalikda xayol faoliyatini ham ragʻbatlantiradi. Bu hislar qanchalik kuchli boʻlsa, xayoliy obrazlar ham shunchalik kuchli, yorqin va jonli boʻladi. Hissiyoti kuchli, ehtirosli odamlarning xayoli ham kuchli boʻladi. Hissiyoti kuchsiz, sovuqqon odamlarning xayoliy obrazlari odatda nursiz va zaif boʻladi. Xayol kuchi diqqatga va tevarak-atrofdagi voqelikning idrok qilinishiga bogʻliq boʻladi. Agar bizning diqqatimiz tevarak-atrofdagi vaziyatni idrok qilish bilan band boʻlsa, u holda xayol jarayoni susayib ketadi. Agar diqqatimiz xayol qilinayotgan obyektga batamom band boʻlib qolsa, u holda idrok qilish susayib ketadi. Baʼzan kishi «xayol surib», tevarak-atrofdagi narsalarni (goʻyo koʻrmayotgan va eshitmayotganday) payqamay qoladi.

Kishi uxlagan vaqtida tevarak-atrofdagi hodisalarni idrok qilmaydi, shuning uchun ham xayol jarayoni tush koʻrish tariqasida namoyon boʻladi va tushdagi narsalar real idrok qilingan narsalardek ravshan koʻrinadi.

Xayol kuchi koʻp darajada kishining umumiy ahvoriga va nerv sistemasining holatiga, kishining tetikligiga yoki charchab qolganligiga, sogʻligʻiga yoki betobligiga bogʻliq boʻladi. Koʻp kishilarga maʼlumki, kishining harorati koʻtarilganda uning fantaziyasi zoʻr berib ishlaydi, uning xayolida paydo boʻlayotgan obrazlar gʻoyat yorqin va tez-tez takrorlanadigan obrazlar boʻlib qoladi. Bu holda kishining xayoli beixtiyor xayol surish tarzida oʻtadi. Nerv sistemasi kasallanishi natijasida, fantaziya obrazlari koʻpincha real idrok qilingan narsalardek kuchli va yorqin boʻladi, gollutsinatsiyaga (alohsirashga) aylanadi. Gollutsinatsiyaning oʻzi aslida

xayolning kuchli namoyon bo'lishidir. Bunday holatda xayoliy obrazlar kishining nazarida xuddi idrok qilinayotgan obrazlardek gavdalanadi. Nerv sistemasi kasallanishi natijasida ko'pincha real narsalarni ham kishi noto'g'ri idrok qiladi — illuziya hosil bo'ladi.

Xayol jarayonlarining nerv sistemasining kasallik holatiga bog'liq bo'lgan bu xususiyatlari patalogik hodisalar sohasiga taalluqli xususiyatlardir. Biz kuchli xayol to'g'risida ijobiy ma'noda gapirgan vaqtimizda, nerv sistemasining normal holatida o'tadigan xayolni nazarda tutamiz.

Xayolning realligi

Xayol jarayonlaridagi voqelik o'zgaragan tarzda aks ettiriladi. Bunda xayol yaratayotgan obrazlar voqelikka mos kelishi, voqelikni to'g'ri aks ettirishi mumkin va bu voqelikka mos kelmasligi ham mumkin. Voqelikni to'g'ri aks ettirgan obrazlar *real obrazlar* deb aytiladi.

Xayol yaratgan obrazlar turmushda gavdalandirilmagan va gavdalandirilmagan taqdirda, turmush shu obrazlarga muvofiq qayta ko'rilayotganida, yangi boyliklar yaratilayotganida bunday xayol ham **real xayol bo'ladi**.

Odamning kosmosga uchishi yaqin-yaqingacha ham ro'yobga chiqmaydigan orzu, deb hisoblanib kelgan edi, endilikda esa kosmonavtlari kosmosda bir necha o'n million kilometr masofani bosib o'tdilar. Endi biz Oy, Mars, Venera, Koinotning boshqa planetalariga uchishni orzu qilmoqdamiz. Bu orzu ham real orzudir. Bu orzu ham amalga oshiriladi.

Binobarin, agar xayolda yaratilgan obrazlar amalga oshirilishi mumkin bo'lsa va haqiqatan amalga oshirilayotgan bo'lsa, bunday obrazlarni yaratib bergan xayolni real xayol deb aytamiz. Texnikaning, san'atning hamma turlari mana shunday real xayol mahsullaridir. Maktab o'quvchisining «kelgusida qahramon bo'laman» degan orzusi va shu orzuning haqiqatan **amalga oshirilganligi mana shunday real orzudir**. Kuchli real xayol ilmiy bashoratning, fan istiqbolini oldindan ko'rishning eng muhim tarkibiy bo'laklaridan biridir. Masalan, K. E. Siolkovskiy mana shunday juda kuchli real xayol qilish quvvatiga ega edi. Bu haqda Yu. A. Gagarin quyidagilarni yozadi: «Shuni aytish mumkinki, Siolkovskiy o'zining «Yerdan tashqarida» degan kitobida men o'zim uchgan vaqtda ko'rgan narsalarning hammasini juda ravshan tasavvur qilgan. Kosmosga ko'tarilgan insonning ko'zi oldida gavdalangan olamni Siolkovskiy hammadan ko'ra ravshanroq tasavvur qilgan edi».

Xayolning realligi odamning tajribasiga, uning bilimlariga, undagi tanqidiy tafakkurning qay darajada o'sganligiga va odamning turmush tajribasi bilan qay darajada aloqasi borligiga bog'liqdir.

Xayolda yaratilayotgan obrazlar amalda ro'yobga chiqarilmaydigan

bo'lsa yoki bu obrazlarni amalga oshirish keraksiz, bema'ni bir narsa bo'lsa, bunday xayol real xayol bo'lmaydi. Xayoli mana shunday real bo'lmagan kishilarni «quruq xayolparast», «fantazyor» deb aytadilar.

Puch fantaziyachilar xayolparastlar ko'pincha shaxsiy tajribasi oz, bilimi kam, tanqidiy tafakkuri o'smagan, irodasi kuchsiz, turmush tajribasi bilan tuzuk bog'lanmagan kishilardir. Bular g'ayrati yo'q, lapashang kishilardir. Ularning fantaziyasi hech bir narsa bilan chegaralanmaydi, hech bir narsa bilan nazorat qilinmaydi, shuning uchun ham ular juda g'alati, aqlga sig'maydigan va amalga oshmaydigan obrazlar yaratishlari mumkin.

V. XAYOLNING AHAMIYATI

Xayol jarayoni ongimizning mazmunini faqat biz idrok qilgan narsalar to'g'risidagi tasavvurlar bilangina boyitib qolmasdan, shu bilan birga, ilgari biz idrok qilmagan narsalar to'g'risidagi tasavvurlar bilan ham boyitadi, shu bilan birga, ilgari biz idrok qilmagan narsalar to'g'risidagi tasavvurlar bilan ham boyitadi.

Shunday qilib, xayol tufayli olam bizning ongimizda kengroq va xilma-xil aks etadi, bizning nazar doiramiz kengayib, shaxsiy tajribamiz doirasidan ancha chetga chiqadi.

Xayol boshqa psixik jarayonlarning faoliyatini boyitadi

Xayol natijasida bizning idrokimiz, garchi hamisha raso bo'lavermasada, lekin har holda, to'liqroq va yorqinroq bo'ladi. Masalan, nutq badiiy suratlar, musiqa va boshqa shu kabi san'at asarlarining qanchalik to'liq idrok qilinishi ko'p darajada xayol faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Xayol faoliyati qanchalik kuchli bo'lsa, shunchalik mukammal, mazmuni ham shunchalik keng idrok etiladi.

Xayol jarayonlari xotira faoliyatida kattagina o'rin oladi. Xayolda yaratilayotgan tasavvurlar esda olib qolish vaqtida va esga tushirish vaqtida bog'lanishlar vujudga keltirish uchun tayanch bo'ladi. Xotira tasavvurlarining mazmuni ko'pincha xayol faoliyati bilan o'zgartiriladi va to'ldiriladi.

Xotira tasavvurlari kabi, xayol tasavvurlari ham tafakkur uchun tayanch material bo'ladi. Tafakkurning umumiy lashtirish, abstraksiyalash, aniqlashtirish kabi jarayonlari xayolga ko'p daraja bog'liq bo'ladi. Jumladan, tafakkur jarayonlaridagi yaqqollik ko'p jihatdan xayol faoliyati tufayli hosil bo'ladi.

Xayol yaratib berayotgan obrazlar, shuningdek, xayol jarayonlarining o'zi ham har xil hissiyotlarimiz uchun eng boy manbadir. Xayol faoliyati tufayli tug'iladigan hislar ko'pincha ancha kuchli va barqaror hislar bo'ladi.

Xayol tufayli odam o'z tevarak-atrofidagi voqelikni idrok qilib va o'z turmushining o'tmishidagi hodisalarni esga tushirish bilan bog'liq bo'lgan tuyg'ularni his qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, kelajak to'g'risidagi — kutilayotgan yoki istakdagi narsalar, orzu va maqsadlar to'g'risida tasavvurlar tug'dirgan tuyg'ularni his qiladi. Masalan, tilakdagi maqsadni tasavvur qilish kishida ijobiy hislar tug'diradi, bunday hislar esa kishini tetik qiladi va uning g'ayratiga g'ayrat qo'shadi. Chunonchi, charchab qolgan kishi o'z mehnatining natijalarini tasavvur qilganida, bu tasavvur uning ishini bitkazishiga yordam beradigan kuch va tetiklik bag'ishlaydi.

Albatta, xayol tufayli shunday obrazlar ham tug'iladiki, bu obrazlar salbiy hislarni: sog'inish, ma'yuslik, qo'rqish, sababsiz g'azablanish va boshqa shu kabi hislarni vujudga keltiradi yoki kuchaytiradi. Shunday ham bo'ladiki, xayol jarayonlarining o'zi salbiy emotsional holat sababli, ya'ni yomon kayfiyat, ko'ngil g'ashlik, xavotirlik va boshqa shu singari holat sababli vujudga keladi va bu holat o'sha jarayonlarni kuchaytiradi, so'ngra esa vujudga kelgan tasavvurlar o'sha salbiy hislarni yanada kuchaytirib yuboradi. Hammaga ma'lumki, qo'rqoq kishilar xatarli ahvolni tasavvur qilishlari bilanoq haqiqatda bo'lishi mumkin bo'lganidan beshbattarroq enka-tenkalari chiqib ketadi.

Xayol faoliyati bizning ijtimoiy hislarimizni do'stlik va jamoa hislarini ko'p darajada kuchaytiradi. Xayol tufayli odam o'zini boshqa kishining o'rnida deb tasavvur qilishi, uning hislari va intilishlari bilan yashashi, xayrixohlik, birdamlik deb ataladigan va boshqa shu kabi tuyg'ularni his qilishi mumkin.

Xayol bizning irodamizni ishlatishimizda ham katta rol o'ynaydi. Ma'lumki, odam bir ishga kirishmasdan oldin o'z oldiga muayyan maqsad qo'yadi, shu maqsadga erishish yo'llarini va vositalarini belgilab oladi, o'z harakatlarining natijalarini tasavvur qiladi, rejalashtiradi. Mana shu tasavvurlarning hammasi esa xayol vositasi bilan vujudga keltiriladi. Shu sababli, irodasi kuchli, o'tkir, xarakteri mustahkam kishilarda xayol ham juda o'sgan bo'ladi. **Inson faoliyatining hamma turlarida:** o'yinda, o'qishda, mehnatda, fan va ijodiyotda xayolning katta ahamiyati bor.

Bolalikdagi o'yinlar — asosan, bolalar fantaziyasining namoyon bo'lishidir. Bolalarning ijodiy o'yinlarida ularning organizmi kamol topadi va mustahkamlanadi, aqli, irodasi, ma'naviy va estetik hislari o'sadi.

Xayol bo'lmasa, o'qish ishlarining samarali bo'lishi mumkin emas. O'quvchilar o'zlari bevosita idrok qilolmaydigan narsalar to'g'risidagi bilimlarni xayol mavjud bo'lganidagina yaqqol tushunib, bilib olishlari mumkin. Chunonchi, o'quvchilar geografiya va tarixga doir bilimlarni mana shu tariqa yaqqol idrok qiladilar.

Xayol jarayoni o'quvchilarga darsda mavhum, abstrakt shaklda beri-

layotgan materialni aniqlashtirishga yordam beradi. O'quvchilar matematika, grammatika va boshqa fanlarga doir misollarni ko'p jihatdan xayol ishtiroki bilan «o'ylab topadilar» va tanlab oladilar.

Xayol bo'lmasa, odamning mehnat qilishi ham mumkin bo'lmaydi. Mehnat qilish vaqtida hamisha shu mehnatdan kuzatilgan maqsad oldindan belgilab olinadi, shu mehnatning qanday natijalar berishi oldindan tasavvur qilinadi. Shunday qilinmasa, ishlab bo'lmaydi. Erishilmoqchi bo'lgan maqsadni belgilash, oldindan ko'rish, chamalashning o'zi shu maqsadni va natijalarni xayolda tasavvur qilish demakdir, xayolning bo'lishi insonning har qanday ishni ijodiy bajarishiga yoki bu ishga ijodkorlik elementlarini kiritishga imkon beradi. Aks holda mehnatning har bir turi ilgari o'rganib olingan usullar va harakatlarni shunchaki takrorlash yo'li bilangina bajarilishi mumkin.

Ilmiy kashfiyotlarda va texnikaga doir ixtirolar qilishda juda katta ahamiyati bo'lgan ilmiy gipotezalar yaratishda xayolning roli, ayniqsa, katta.

Gipoteza – haqiqiy sabablari noma'lum bo'lgan hodisalarning faktlarni izohlamoc uchun fanda qo'llaniladigan taxmindir. Odatda, gipotezalarning ko'pchiligi olimlarning xayolida ayrim faktlar yoki farazlar asosida vujudga keladi. Vujudga keltirilgan gipoteza eksperimentlar qilish yoki faktlar tanlash yo'li bilan tanqidiy ravishda tekshirib ko'riladi. Eksperimentning natijalari va to'plangan faktlar shu gipotezaning rostligini tasdiqlasa, u holda gipoteza ilmiy nazariya bo'lib qoladi. Masalan, qadimiy fiziklar va astronomlar meteorlarning va yulduzlar uchishining sabablarini izohlashga urinib, bu hodisalar Yerdagi qattiq moddalarning bug'lanishidan boshqa narsa emas, suv bug'lari kabi mazkur qattiq moddalarning bug'lari ham yuqori ko'tarilib va so'ngra lovillagan toshlar holda yerga tushadi, deb faraz qilgan edilar. Lekin bu gipoteza faktlar bilan isbot bo'lmaganligi sababli rad qilindi. So'ngra, mana shu hodisalarni meteorlarni izohlamoc uchun boshqa bir gipoteza vujudga keltirildi: Oyda vulqonlar bor, shu vulqonlar g'oyat zo'r kuch bilan lava chiqarib turadi, bu lavaning bir qismi meteoritlar tariqasida yerga tushadi, deb faraz qilindi. Lekin bu gipoteza ham isbot bo'lmadi: Oyda hech qanday vulqon yo'qligi va lavalari chiqarmasligi ma'lum bo'lib qoldi. Keyingi vaqtlarda bunday gipoteza vujudga keldi: shu gipotezaga ko'ra, benihoya ko'p miqdorda kichik va mayda jismlar bor, planetalar singari, bu jismlar ham quyosh atrofida aylanib yuradi. Ba'zan bu jismlar Yerning tortish kuchi doirasiga tushib qoladi, buning natijasida ular yerga tushadi. Bu gipoteza haqiqatga eng yaqinroc bo'lib chiqdi va hozirgi vaqtda hamma tomonidan qabul qilingan ilmiy nazariya bo'lib qoldi.

Gipotezalar ilm-fanning olg'a borishi uchun muhim shartdir.

Odamning butun ijodiy faoliyatida xayolning juda katta ahamiyati

bor, xayol bo‘lmasa, qishloq xo‘jaligida novatorlik, texnikada ixtirochilik va barcha san‘at tarmoqlari ham bo‘lmagan bo‘lar edi.

Albatta, real xayolgina inson faoliyatida ana shunday ijobiy ahamiyatga egadir.

Aksincha, real bo‘lmagan xayol — quruq xayolparastlikdir, bunday quruq xayolparastlik har qanday faoliyatga to‘sqinlik qiladi. Keng, mazmunli, kuchli va real xayolgina inson faoliyatining hamma sohalarida ijobiy ahamiyatga ega bo‘ladi, albatta. Mana shunday xayolni o‘stirish aqliy tarbiyaning muhim vazifalaridan biri bo‘lishi lozim.

VI. XAYOLNING O‘SISHI

Odamda xayol ilk bolalik chog‘idanoq o‘rib boradi. Bolalardagi xayol ularning faoliyati jarayonida taraqqiy qilib boradi: dastlab o‘yinlarda, so‘ngra esa o‘qishda va mehnatda o‘rib boradi. Bolalarda tajriba to‘plana borishi hamda xotira tasavvurlarining boyligi hosil bo‘la borishi bilan ularda xayol ham o‘rib boradi va ulardagi ehtiyojning o‘rishi uchun yo‘l ochadi.

Psixikaning boshqa jihatlari kabi, bolalardagi xayol ham, asosan, tarbiya va o‘qitishning ta’siri ostida o‘radi.

Yasli yoshidagi bolalarda xayolning o‘rib borishi

Ikki yoshga kirgan bolada xayolning dastlabki kurtaklari o‘yinchoqlar bilan har xil o‘yinlar qilishda, qo‘liga tushgan mayda-chuyda narsalar — tayoqchalar, toshlar, qog‘ozlar va boshqa shu kabilar bilan o‘ynashda, egri-bugri chiziqlardan iborat rasm chizishda namoyon bo‘ladi. Bolalar xayolining mana shu hamma dastlabki ko‘rinishlari beixtiyor voqe bo‘ladi. Bola ko‘zi ko‘rgan, qo‘liga olgan va ishlatayotgan narsalarning o‘zi uni shu narsalar bilan o‘ynashga qiziqtiradi. Bunday holda bola o‘zining harakatidan zavqlanib va o‘z faoliyatida qandaydir biror yangilik paydo bo‘lganini ko‘rib ovunib yuradi, xolos.

Bolada nutq paydo bo‘la boshlashi bilan kattalarning ta’siri ostida u o‘z «ijodini» tushuntira boshlaydi. «Bu qilgan narsang nima?», «Nimalarning suratini chizding?» deb berilgan savollarga bola terib qo‘ygan kubiklarni ko‘rsatib: «Men uy qildim», o‘zi chizgan suratlarini ko‘rsatib: «Bu — laycha» deb javob beradi va hokazo.

Yasli yoshidagi bolaning xayoli hali tor va mazmuni kambag‘al bo‘ladi. Uning xayoli tevarak-atrofida ko‘rgan narsalar doirasidan chetga chiqmaydi va asosan, o‘z tevaragida, o‘zi yashab turgan uy sharoitidagi narsa va hodisalarga taqlid qilish tariqasida namoyon bo‘ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada xayolning o'sishi

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada o'yin, mashg'ulot jarayonida, tarbiya ta'siri bilan tasavvur boyligi ancha kengayadi, tafakkur o'sadi, yangi ehtiyojlar paydo bo'ladi, faollik ortadi, shular sababli, bu yoshdagi bolalarda xayol faoliyati ham kengroq va mazmunliroq bo'lib qoladi.

Yasli yoshidagi bolalarda bo'lgani singari, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ham xayol, asosan, o'yin jarayonida paydo bo'ladi va o'sib boradi.

Bolalar uch-to'rt yoshga yetganlarida ularda o'zlarini katta yoshdagi odamlardek qilib ko'rsatish va shunday katta bo'lishga intilish, o'zlari hali uddalay olmaydigan narsalarni qilish ehtiyoji juda yaqqol paydo bo'la boshlaydi. Bola o'zi o'ynayotgan o'yinlarida goh o'zini ot minib chopib borayotgan chavandoz deb, goh o'zini uchuvchi deb, goh haydovchi deb, goh vrach deb, goh o'qituvchi deb xayol qila boshlaydi. Bu o'yinlarda, albatta, bolalarning turli harakatlarga taqlid qilishlari katta o'rin oladi. Lekin, har holda, mana shu o'yinlarda ham xayolning ijodiy faoliyati namoyon bo'laveradi. Bu o'yinlarda bola o'ynab turgan joyni ham, qo'liga tushgan narsalarni ham boshqacha tarzda tasavvur qilaveradi: u atrofiga dengiz, o'rmon deb, yog'ochni ot deb, stulni avtomobil yoki samolyot deb, cho'plarni, qaldirg'ochlarni uchuvchilar va haydovchilar deb tasavvur qiladi.

Maktabgacha tarbiya yoshining birinchi yillarida xayol jarayonlari ixtiyoriy ravishda ham, ya'ni oldindan qo'yilgan maqsad asosida sodir bo'la boshlaydi. Dastlab bu maqsadni bolaning o'zi qo'ymaydi, balki bolaga bu maqsadni kattalar ko'rsatib beradi. Bolaga: «Kubiklardan uy yasagin», «Mushukning suratini chizgin» degan mazmunda topshiriqlar beriladi. Bola ham bu topshiriqlarni o'z kuchiga va o'zining uquviga yarasha bajaradi. Keyin bola o'z faoliyatida o'zi ham o'z oldiga muayyan maqsadlar qo'ya boshlaydi, keyin bu maqsadlarni o'z o'yinlarida, ko'rish o'yinlarida, loy va plastilindan yasagan buyumlarida, chizgan rasmlarida gavdalantiradi. Endilikda buyumlar — kubiklar, tayoqchalar, qalamlar, qog'ozlar va boshqa shu kabilar bolaning qo'lida ijodiy faoliyatni uyg'otadigan buyumlargina bo'lib qolmasdan, balki shu bilan birga, mana shu faoliyat uchun material va hosil qilingan natijalarni ifodalash vositasi ham bo'lib qoladi.

Lekin maktabgacha tarbiya yoshining birinchi yillarida boladagi xayolning ixtiyoriy ijodiy jarayonlari juda beqaror bo'ladi. Bola maqsadni amalga oshirayotgan vaqtida ko'pincha shu qo'yilgan maqsadni o'zgartirib yuboradi. O'yin jarayonida o'yinning sujeti o'zgartiriladi, bola chizayotgan suratlardagi obrazlar o'zgaradi: tasodifiy (beixtiyor) ravishda biror chiziq, ortib ketish bilan suratdagi ot kapalakka, uy itga aylanib ketadi va hokazo. Keyinroq bolalarning yoshi osha borgan sari, bolalarning o'yinlari

murakkablasha boradi, shu o'yinlarda namoyon bo'ladigan ixtiyoriy xayol ham ancha barqaror bo'lib qoladi.

Maktabgacha tarbiya yoshida bolalarning xayoli kattalar bilan gaplashishning ta'siri ostida ham paydo bo'ladi va o'sadi. Bolalar uzoq mamlakatlar to'g'risidagi, o'rmonlar va dengizlar to'g'risidagi hamda shu o'rmonlar va dengizlarda qanday jonivorlar va nimalar borligi to'g'risidagi, qutbda ishlayotgan kishilarimizning hayoti to'g'risidagi, qahramonlarimizning urush vaqtida va ishlab chiqarishda ko'rsatgan bahodirliklari to'g'risidagi, tabiatni o'zgartirish to'g'risidagi hikoyalarni zavq bilan tinglaydilar. Bolalar ertaklarni, ayniqsa, qiziqib tinglaydilar: bolalarning o'zlari ham ertak aytishni yaxshi ko'radilar, kattalar aytib bergan ertak va hikoyalar ta'siri bilan bolalarda o'zlari idrok qila olmaydigan narsalar to'g'risida, shu jumladan, hech qachon bo'lmagan va bo'lmaydigan narsalar to'g'risida olamjahon obrazlar paydo bo'ladi.

Shunday qilib, xayol jarayonlarida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning aqliy tafakkuri kengayadi, uning shaxsiy tajribasi doirasidan chetga chiqadi. Saviya kengaya borgan sari, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning psixik hayoti ham mazmunliroq bo'lib qoladi, buning esa bolani maktabda o'qishga tayyorlashda katta ahamiyati bor.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning xayoli ancha kuchli bo'ladi. Bolalarning o'yin vaqtida yaratayotgan obrazlari, ularning hikoyalaridagi va ertaklaridagi obrazlar yorqin, jo'shqin obrazlar bo'ladi. Bu obrazlar idrokka yaqinlashib qoladi, deyish mumkin. Chunonchi, yog'ochni «ot» qilib chopib borayotgan bolalar o'zini xuddi chinakam otda chopib borayotgandek his qilishadi, bolalar o'yin qoidasining buzilishiga biror katta ishning buzilishi deb qaraydilar. Bolalarning xayoli hissiyot jihatidan juda kuchli bo'ladi, lekin tanqidiy tafakkur jihatidan kuchsiz, turmush tajribasi jihatidan kambag'al, bilim jihatidan cheklangan bo'ladi.

Ammo shunday bo'lsa ham, bolalarning o'yin faoliyatida va ularning ertaklaridagi obrazlarda reallikni his qilish butunlay bo'lmaydi, deyish noto'g'ridir. Agar bola «ot» qilib chopayotgan yoki «samolyot» qilib uchayotgan stul haqiqatan ham chopib uchib ketganida edi, buni o'ynayotgan bola, hech shubhasiz, hayron bo'lib qolur yoki qo'rqib ketgan bo'lur edi. Bolalar odatda o'yin bilan ertakni, «yolg'on» bilan «rost»ni bir-biridan farq qiladilar.

Bolalik yoshida, asosan, 5–7 yoshlarda, bolalar xayolda gavdalantiriladigan obrazlarni (xayolda ilgari vujudga kelgan va xotirada saqlanib qolgan obrazlarni) ko'pincha xotira tasavvurlariga aynan o'xshatadilar. Bola o'z hikoyalarida ko'pincha o'zining fantaziyasida saqlanib qolgan obrazni haqiqatda bo'lgan, o'zi ilgari idrok qilgan fakt deb gapiradi. Bolalar yolg'onni mana shu tariqa beixtiyor chin deb gapiradilar, xayol mahsuli

bo'lgan bu yolg'onni bolalarning tafakkuri ham yetarli ravishda nazorat qila olmaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda xayolning rivojlanishida shu yoshdagi bolalarga xos individual xususiyatlar sezilarli ravishda paydo bo'la boshlaydi. Bu xususiyatlar, avvalo, bolalar yashab turgan vaziyatdan, ularga berilayotgan tarbiyadan, bolalardagi faollikning namoyon qilinishi uchun mavjud bo'lgan imkoniyatlardan, bolaning umumiy o'sishidan kelib chiqadi. Bolalik chog'idagi xayollarning juda rivojlanib ketishiga biror individual iste'dod va qobiliyatning erta uyg'onishi va o'sishi ko'pincha sabab bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolalarda xayolning o'sishi

Maktab yoshidagi bolalarda xayol qilish, asosan, o'qitishning ta'siri ostida yana o'sa boradi.

Maktabning birinchi sinfiga kirgan bolada xayol yetarli ravishda rivoj topgan bo'ladi va u xilma-xil tasavvurlarning kattagina boyligiga ega bo'ladi. Birinchi sinflarda o'qish natijasida u faqat idrokka va xotira tasavvurlariga tayanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, xayolida yaratilgan tasavvurlarga ham tayanib, o'qitilayotgan materialni asosan yaqqol tarzda o'zlashtira beradi.

Masalan, geografiya, tarix, adabiyot singari sohalardagi bilimlarni yaqqol tarzda o'zlashtirishda maktab o'quvchisining xayol qilish faoliyati, ayniqsa, katta rol o'ynaydi, chunki bu fanlarning obyektlarini o'quvchilar bevosita idrok qilolmaydilar va tajriba qilib ko'rolmaydilar. O'quvchi o'qituvchining geografiyaga, tarixga, adabiyotga va boshqa fanlarga doir darslarini tinglab yoki kitoblarni o'qib, hamisha muayyan bir joyni, o'simliklar va hayvonlar olamini tasavvur qilib turishi, uzoq o'tmishdagi odamlarning hayotini va faoliyatini, ayrim tarixiy voqealarni ko'z oldiga keltirishi lozim. Shunday tasavvurlar bo'lmasa, o'qitilayotgan materialni o'zlashtirish faqat o'qituvchining so'zlarini yoki darslikda yozilgan gaplarni yodlab olishdangina iborat bo'lib qoladi.

Fanga qiziqish mavjud bo'lganda yoki tasavvurlar boyligi yetarli bo'lgan taqdirda bilimlarni o'zlashtirish chog'ida yangi obrazlar o'qituvchi o'qitgan darsning yoki darslikda yozilgan gaplarning ta'siri ostida beixtiyor paydo bo'laveradi. Lekin ba'zan geografiya, tarix, adabiyot yoki fizika mashg'ulotlarida o'quvchilar muayyan bir tasavvurni yaratmoq uchun ko'proq kuch sarflashlari lozim bo'lib qoladi.

Bilimlar ko'rsatmalilik asosida o'zlashtirilganida o'quvchilarning xayoli rivojlana boradi, keng va mazmunan boy bo'lib qolaveradi. O'qitish jarayonida yerning keng va kattaligi to'g'risidagi tasavvurlar vujudga keladi, uzoq o'tmish to'g'risida, chin va uzoq, kelajak to'g'risida yangi tasavvurlar paydo bo'ladi.

O'qitish jarayonida xayolning o'sishiga faqat o'qitilayotgan materialning mazmuniga yordam berib qolmasdan, shu bilan birga, o'quvchilarga shu materialni o'qitishda qo'llanilayotgan usullar, metodlar ham yordam beradi. O'quvchida xayolning taraqqiysi uchun o'qituvchining jonli nutqi, darslikda yetarli miqdorda bo'lgan obrazli, aniq material, shuningdek, badiiy mahorat bilan yasalgan o'qish qurollari — suratlar, sxemalar, jadvallar, kartalar, modellar va boshqa shu kabilar katta ahamiyatga egadir.

O'quvchilarning ijodiy xayolini taraqqiy qildirish uchun sinfda va sinfdan tashqi o'tkaziladigan musiqa, rasm mashg'ulotlari, loy va plastilindan har xil buyumlar yasash mashg'ulotlari, insho, badiiy adabiyot o'qish, to'garaklarda (adabiyot, drama, aviamodelchilik to'garaklarida va boshqa shu kabi to'garaklarda) qatnashish katta ahamiyatga egadir. Bunday mashg'ulotlarda bolaning turli narsalarga qiziqishi: uning bilishga qiziqishi, uning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy, estetik qiziqishlari, texnikani va shu kabilarni bilishga qiziqishi xayolning o'sishiga yordam beradi. Bu qiziqishlar o'smirlarda, ayniqsa, sezilarli ravishda namoyon bo'la boshlaydi.

Badiiy adabiyot asarlarini o'qish, shuningdek, jurnallarda va gazetalarda bizning qurilishlarimiz to'g'risida, ilmiy kashfiyotlar va texnika sohasidagi kashfiyotlar to'g'risida, qishloq xo'jaligidagi novatorlar to'g'risida yozilgan maqolalarni o'qish keng, mazmunli va real xayolning o'sishi uchun katta ahamiyatga egadir.

Maktab yoshidagi bolalarning o'ynaydigan o'yinlarida ham ulardagi xayolning o'sishi davom etaveradi. O'quvchilar o'yinchoq ustaxonalar, zavodlar, temir yo'llar yasab o'ynaydilar, o'z o'yinlarida turli «ekspeditsiyalarga» boradilar. Oyga, Marsga, boshqa planetalarga «kosmik sayohat qilib uchib» boradilar va shu kabi o'yinlarni o'ynaydilar. Bunday o'yinlarda har bir o'quvchi mazmundor taassurotlar oladi va unda turli tasavvurlar hosil bo'ladi, uning ijodiy ko'rish-yasash va badiiy qobiliyatlari o'sadi.

O'quvchining va o'smirning o'sib borayotgan xayoli o'zining kengligi va mazmundorligi jihatidagina o'zgarib qolmasdan, balki yo'nalish jihatidan ham o'zgaradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o'z ehtiyojlariga bog'liq bo'lgan biror tasavvur yaratishlari bilan darhol shu tasavvurlarni o'z harakatlarida, o'yinlarida, suratlarida va shu kabilarda namoyon qiladilar. Bola, asosan, hozirgi hayot bilan yashaydi va unda o'zi yaratayotgan obrazlarni ro'yobga chiqarishni kelajakka qoldirish mayli bo'lmaydi. Yuqori sinf o'quvchilarida xayol faoliyati, asosan, kelajak obrazlarini yaratishga — ideallar yaratishga, kasb tanlashga qaratilgan bo'ladi.

O'quvchilarda va o'smirlarda xilma-xil qiziqishlar va ideallar, jumladan, kasbga qiziqishlar o'sib borishi bilan ulardagi xayol orzu tariqasida namoyon bo'la boshlaydi. Bizning maktablarimizdagi o'quvchi bolalar, o'smirlar, yigitlar va qizlar o'zlarining kelajak faoliyatlarini, mamlaka-

timizda ijodiy mehnat qilishni, yangi ulug' kashfiyotlar, ixtirolar qilishni orzu qiladilar. Bizning yoshlarimiz o'zlari orzu qilayotganlarida bizda mana shu orzularni ro'yobga chiqarmoq uchun butun sharoit yaratib berilganligini va shu orzuni amalga oshirish faqat o'zlariga, o'zlarining qunt bilan ishlashlariga bog'liq ekanligini biladilar.

O'quvchi va o'smirning xayoli o'zining barqarorligi bilan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning xayolidan farq qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda ixtiyoriy xayol ham, ayniqsa, ularda ko'proq uchraydigan beixtiyor xayol ham g'oyat beqaror bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolada ixtiyorsiz xayol ham, ixtiyoriy xayol ham borgan sari barqaror bo'lib boraveradi. Xayolni tug'diradigan qiziqish yoki ideyalar mavjud bo'lganda ixtiyorsiz xayol barqaror bo'ladi. O'quvchilarda ixtiyorsiz xayol ko'pincha ularning ixtiyoriy xayolidagi ayrim momentlar tariqasida namoyon bo'ladi. Bunday ixtiyorsiz xayol yangi materialni tushunish va o'zlashtirishda, turli masalalarni hal qilishda, insholar yozishda, surat chizishda, har xil buyumlar shaklini yasashda va shu kabi mashg'ulotlarda katta rol o'ynaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda bo'lgani singari, o'quvchilarda ham xayol katta kuch bilan namoyon bo'ladi. O'quvchilar va o'smirlarning o'z xayolida, ayniqsa, o'z orzularida yaratayotgan obrazlari juda yorqin va jonli obrazlar bo'ladi. Shu bilan bir vaqtda, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalardan o'quvchilarning farqi shundaki, katta yoshdagi kishilar singari, maktab o'quvchilari ham shu obrazlarni idrok qilinayotgan narsalardan aniq farq qiladilar va o'z xayollaridagi o'tmish obrazlarini xotira tasavvurlari bilan aralashtirib yubormaydilar. Maktab yoshidagi bolalarda reallikni mana shunday sezish hissi katta tajriba, to'plangan bilimlar tufayli va tafakkurning barcha o'sganligi tufayli vujudga keladi.

Odamlarning barcha yoshdagi keng, mazmundor, barqaror va real xayol ularning faoliyatida tafakkur, iroda, qiziqish va ehtiyojlarining taraqqiyi bilan birlikda taraqqiy qilib boradi.

VIII BOB. TAFAKKUR

I. TAFAKKUR HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Tafakkur — inson aqliy faoliyatining yuksak shaklidir. Tafakkur atrof-dagi olamni bilish qurolidir va inson oqilona amaliy faoliyatining vujudga kelishi uchun shartdir.

Tafakkur jarayonida fikr paydo bo'ladi, bu fikrlar insonning ongida muhim tushunchalar shaklini oladi. Tafakkur nutq — til bilan chambarchas bog'langan. Insonda tafakkur va nutq bo'lganligi tufayli u hayvonlardan farq qiladi va shu sababli u ongli mavjudotdir. Inson o'z atrofidagi olamda bo'lgan buyumlar va hodisalarni ongli ravishda idrok qiladi, ongli ravishda eslab qoladi hamda esga tushiradi va ongli ravishda harakat qiladi.

Sezgi va idroklarga, xotira va tasavvurlarga nisbatan tafakkur odamlarning bilish va amaliy faoliyatida alohida ahamiyatga ega.

Chunonchi, kishi fikr qilish faoliyati jarayonida o'z idroki, tasavvuri va fikrlarining to'g'riligini, aniqligini va haqiqiylikini belgilab oladi, bularning voqelikka muvofiqmi yoki muvofiq emasligini belgilab oladi.

Masalan, biz quyoshning har kun Sharqdan chiqib, G'arbgacha botayotganligini hammamiz ko'ramiz (idrok qilamiz). Biz Yerning qimirlamay turganligini, quyosh esa yer atrofida aylanayotganligini ko'ramiz. Ko'p asrlar davomida juda ko'p kishilarning qilgan fikriy faoliyati natijasidagina, uzoq davom etgan kuzatishlar va tadqiqotlar natijasidagina haqiqatda quyosh yer atrofida aylanmasdan, balki yer o'z o'qi atrofida va quyosh atrofida aylanayotganligi aniqlandi. Demak, quyoshning harakati to'g'risidagi bizning bevosita idrokimiz voqelikka, haqiqatga to'g'ri kelmas ekan, voqelikning to'g'ri aks etishi, ya'ni haqiqat — bunda tafakkur yordami bilan aniqlandi. Yuqoriroq bosqichlarda bunday fikrlash tafakkur jarayonlaridagi hosil bo'lgan hukmlar va tushunchalar ularning chinligini yoki chin emasligini aniqlashda ifodalanadi.

Voqelik tafakkurda idrok va tasavvurlardagiga qaraganda chuqurroq va to'laroq aks etadi.

Biz sezgi, idrok va tasavvur vositasi bilan bilib olishimiz mumkin bo'lmagan narsa yoki hodisalarni, bu narsa yoki hodisalarning xususiyatlarini, ularning bog'lanish va munosabatlarini tafakkur vositasi bilan bilib olamiz. Masalan,

bizga ma'lumki, agar yorug'lik nuri shisha prizma orqali o'tkazilsa, bu nur spektrning yetti rangiga ajralib ketadi, bu ranglarni biz idrok qilamiz (ko'zimiz bilan ko'ramiz), lekin fizikadan bizga shu narsa ma'lumki, bu nurlardan bo'lak, yana boshqa nurlar ham bor. Bu nurlar, infraqizil va ultrabinafshta nurlar deb ataladi. Bu nurlarni biz ko'rmaymiz, idrok qilmaymiz. Bunday nurlarning borligi tafakkur yordami bilan kashf qilingan.

Tafakkur – voqelikning umumlashtirib aks ettirilishidir. Biz ayrim-ayrim narsalarni va hodisalarni, masalan, alohida stolni yoki stulni idrok qilamiz va tasavvur qilamiz, ammo umuman stol va stul to'g'risida, umuman mebel va umuman narsa to'g'risida esa fikrlashimiz mumkin. Umumiylik natijasida bir hukmning o'zida ayni vaqtda yakka bir narsa to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga narsalarning butun bir turkumi to'g'risida ham fikr yuritish mumkin. Masalan, «O'zbekistonning fuqarolari teng huquqlidirlar» degan hukmda ayrim bir kishi haqida fikr yuritmasdan, balki O'zbekistonning hamma fuqarolari haqida fikr yuritiladi.

Narsa yoki hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosabatlar tafakkur yordami bilan ochiladi. Bunday bir misolni olib ko'raylik. Siz qalamni barmoqlaringiz bilan stoldan 20 santimetr balandda ushlab turibsiz. Barmoqlaringizni ochib yuborsangiz qalam stol ustiga tushadi, uning taqillagani (tovushi) eshitiladi. Biz bu hodisalarni birin-ketin idrok qilamiz va ularni xuddi shu tartibda tasavvur qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda hodisalarning ma'lum vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lishini idrok qilamiz, xolos, ammo ayni vaqtda tafakkur yordami bilan bu hodisalarning bir-biriga qonuniy bog'lanishidagi chuqurroq sabablar va bundan kelib chiqadigan natijalar ochiladi. Biz hodisalarning birin-ketin o'tayotganliginigina qayd qilib qolavermaymiz, balki birinchi hodisa bo'lgani uchun ikkinchi hodisa ro'y beradi, undan keyingi hodisalarning har qaysisi (masalan, tovush) oldingi hodisa ro'y berganligi uchun (qalam stolga urilganligi uchun) sodir bo'ldi, deb aniq aytamiz va oldingi hodisaning ro'y berganligi keyin shu hodisani muqarrar keltirib chiqarganligini anglaymiz. Bu hodisalarda ularning ma'lum bir vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lganligini idrok qilganimizdan tashqari, ular o'rtasida sabab-natija bog'lanishi, ya'ni qonuniy bog'lanish bor, deb aniq qilib aytamiz. Biz bu sabab-natija tariqasidagi bog'lanishning o'zini bevosita idrok qila olmaymiz, uni sezgi organlarimiz vositasi bilan his qilolmaymiz (ko'rmaymiz, ushlab ko'rmaymiz, eshita olmaymiz), balki shu bog'lanish borligini idrokimizga asoslanib turib fikr qilish yo'li bilan topamiz.

So'ngra, ayrim hodisalardagi sabab-natija bog'lanishlari ochilganligiga asoslanib, umumiyashtirish yo'li bilan voqelikning umumiy qonuniyatlarini topib olamiz.

Masalan, suvning yaxlab qolganligiga haroratning pasayganligi (0° dan pastga tushib ketganligi) sabab bo'lganligi aniqlangan bo'lsa va bu hodisa boshqa bir qancha hollarda ham aniqlangan bo'lsa ana shu hollarni umumiy lashtirish natijasida: «Harorat 0° dan past bo'lganida suv hamisha muzlaydi» degan hukmda ifodalangan qonun topilgan. Hodisalar o'rtasidagi mavjud sabab-natija bog'lanishlarini bilganligimiz uchun, hodisalarning o'zgarish va taraqqiysi qonunlarini bilganligimiz uchun biz hozirgi paytda mavjud bo'lmagan yoki hozirgi paytda bizning oldimizda ro'y bermagan hodisalarning yuz berishini *oldindan* aytib berishimiz mumkin. Masalan, termometrda haroratning 0° dan past tushganligini ko'rishimiz bilan, endi suv muzlaydi, deb oldindan ayta olamiz. Astronomlar osmondagi jismlarning harakat qonunlarini bilganliklari uchun quyosh yoki oy qachon tutilishini aniq qilib oldindan aytib beradilar. Ijtimoiy turmushning asoschilari ochib bergan qonunlarini bilish ijtimoiy-siyosiy voqealarning qanday bo'lib borishini oldindan ko'rib turish imkoniyatini beradi.

Oldindan ko'rish o'z oldimizga maqsadlar qo'yishimizga va shu maqsadlarga muvofiq harakat qilishimizga imkon beradi.

Oldindan ko'rish va atrofimizdagi buyumlarning xossalarini bilish tufayli insoniyatning hozirgi tajribasi vujudga kelgan, bu esa xilma-xil mehnat bilan shug'ullanish imkoniyatini ochib bermoqda.

Binobarin, tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqelikni eng aniq (to'g'ri), to'liq, chuqur va umumiy lashtirib aks ettirishga (bilishga), insonning yanada oqilona amaliy faoliyat bilan shug'ullanishiga imkon beradi.

Bosh miya po'stining biron-bir uchastkasi emas, balki bosh miyaning butun po'sti qilayotgan faoliyat tafakkurning nerv-fiziologik negizidir. Analizatorlarning miyaga borib tutashgan uchlari o'rtasida vujudga keladigan murakkab muvaqqat bog'lanishlar tafakkur qilish uchun birinchi galda ahamiyatga ega.

Yuqorida aytib o'tilganidek, ikkinchi signal sistemasi bilan birinchi signal sistemasining bir-biriga ta'sir o'tkazishida muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishi tafakkurning spetsifik nerv-fiziologik mexanizmlaridir. I.P. Pavlov aytganidek, «avvalo, umuminsoniy empirizmi, (insonning tajribasi, orttirgan bilimlari) nihoyat atrof olamni va insonning o'zini ham bilish uchun oliy qurol bo'lgan fanni ham yaratuvchi maxsus insoniy, oliy tafakkur» ayni shu bog'lanishlar asosida voqe bo'ladi (Пособие собрание, III tom, 2-kitob, 232-bet).

Tafakkurni yo'naltirib turadigan asosiy nerv-fiziologik negiz shunday yo'l ko'rsatib turuvchi refleksdirki, bu refleks tafakkur qilish jarayonlarida katta rol o'ynaydi.

Odam tevarak-atrof olamni shaxsan bilib olayotgan chog'ida yoki o'zi

harakat qilayotgan chog'idagina emas, balki shu bilan birga, u o'zining (og'zaki yoki yozma) nutqi bilan o'z fikrlarini boshqa odamlarga o'tkazayotganida hamda boshqa odamlarning fikr va bilimlarini o'zi o'zlashtirib olayotgan chog'da ham fikr qilaveradi.

Odamning bilish va amaliy ehtiyojlari, tevarak-atrof va hayot to'g'risidagi o'z bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirishga intilishi tafakkur qilish faoliyatini vujudga keltiradi va bu faoliyatni kuchaytiraveradi. Shu sababli tafakkur qilish jarayonlarining muayyan maqsadga qaratilgan bo'lishi shu jarayonlarning muhim xususiyatidir.

II. FIKR YURITISH OPERATSIYALARI

Tafakkur qilish jarayoni biror psixik elementlarning shunchaki bir-biri bilan almashinishi tarzida voqe bo'lmasdan, balki alohida aqliy operatsiyalar — biz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan narsalar (obyektlar) ustida, biz umumiydashgan va abstrakt tushunchalarga ega bo'lgan obyektlar ustida aqliy harakatlar qilish tarzida voqe bo'ladi.

Tafakkur qilish — operativ jarayondir.

Taqqoslash, analiz va sintez, abstraksiya va umumiydashirish, aniqlashtirish, klassifikatsiya va sistemaga solish aqliy operatsiyalarning asosiy turlaridir.

Bizda yangi hukmlar ana shu operatsiyalar jarayonida hosil bo'ladi, real olamdagi narsalar va hodisalar to'g'risidagi tushunchalar vujudga keladi.

Taqqoslash

Taqqoslash — shunday bir aqliy operatsiyadirki, bu operatsiya ayrim narsalar o'rtasida o'xshashlikni yoki tafovutni, tenglik yoki tengsizlik borligini, bir xillik yoki qarama-qarshilik borligini aniqlashda ifodalanadi.

K.D.Ushinskiy tafakkur va bilish jarayonlaridagi taqqoslashning juda muhim ahamiyati borligini uqtirib, bunday degan edi: «...taqqoslash har qanday tushunishning va har qanday tafakkurning asosidir. Olamdagi narsalarning hammasini taqqoslab ko'rish yo'li bilan bilolmasak boshqa yo'l bilan bilolmaymiz, agar biz hech narsa bilan solishtirishimiz va farqini bilib olishimiz mumkin bo'lmagan biron yangi narsaga duch kelganimizda edi (basharti shunday narsa bor bo'lsa), u holda biz shu narsa to'g'risida hech qanday fikr hosil qila olmagan bo'lur edik va uning to'g'risida biror so'z ayta olmagan bo'lur edik» (Избранные сочинения, II tom, 1939-yil, 436-bet).

Narsalarning o'xshashligi yoki tafovuti dastlab bevosita sezgilarda va idroklarda aks etadi. Taqqoslash fikr qilish jarayoni bo'lib, bu jarayon

idrok qilinayotgan narsalarning o'xshashligi yoki tafovutini aniqlash lozim bo'lganda, yoxud sezgilarda va idrokda bevosita aks etmagan o'xshashlik va tafovutni topish lozim bo'lgan hollarda voqe bo'ladi. Amaliy taqqoslash bir narsani ikkinchi narsaga solishtirib ko'rilayotganda, masalan, bir qalamni ikkinchi qalamga, o'lchov chizig'ini taxtaga va shu kabilarga solishtirib ko'rilayotganda sodir bo'ladi. Biz masofani santimetrli lenta bilan o'lchayotganimizda, og'irlikni tortib ko'rayotganimizda va boshqa shu kabi hollarda taqqoslash jarayoni sodir bo'ladi. Taqqoslash tasavvur qilinayotgan yoki o'ylanilgan narsalarni bir-biriga fikran solishtirib ko'rish yo'li bilan ham bo'ladi. Masalan, biz o'zimiz turgan binoni boshqa ko'chadagi binolar bilan taqqoslab ko'rib, ularning o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutni topishimiz mumkin. Psixologiyani o'rganayotgan vaqtimizda biz hamisha ayrim psixik hodisalarni bir-biri bilan taqqoslaymiz va ulardagi o'xshashlikni ham, tafovutni ham topamiz. Ayrim kishilarni bir-biriga taqqoslab, ularning qobiliyatlarida, xarakterida, qarashlarida va hokazolarda tafovut yoki o'xshashlik borligini topamiz, ikkita matematik ifodani: $6 + 2$ bilan $10 - 2$ ni taqqoslab, bu ifodalar qiymat jihatidan bir-biriga barobar (aynan) ekanligini bilib olamiz.

Voqelikni chuqurroq va aniqroq bilish uchun bir-biriga juda o'xshash narsalardagi tafovutni va bir-biridan juda ham farq qiladigan narsalardagi bir-biriga o'xshashlik tomonlarini topa olish qobiliyati, ya'ni tafakkurning mana shunday qobiliyati, ayniqsa, katta ahamiyatga egadir.

Agar siz, — deb yozgan edi Ushinskiy, — tashqi tabiatning biror narsasini ravshan tushunib olishni istasangiz, uning o'ziga juda o'xshash bo'lgan narsalardan bo'lgan tafovutini topingiz va uning o'zidan juda uzoq bo'lgan narsalar bilan o'xshashlik tomonlarini topingiz. Ana shunda siz shu narsaning eng muhim hamma belgilarini payqab olasiz, demak, shu narsani tushunib olasiz» (O'sha kitob, 436-bet).

Analiz va sintez

Analiz — narsani (buyumlarni, hodisalarni, jarayonni) tarkibiy elementlarga, qismlarga yoki tarkibiy belgilarga bo'lish demakdir.

Analiz jarayonida butunning uning qismlariga uning elementlariga bo'lgan munosabati aniqlanadi. Biror moddiy narsani uning moddiy elementlariga ajratib bo'lish eng oddiy shakldagi analizdir. Stolni ayrim qismlarga bo'lish — uning oyoqlarini, yashiklarini va boshqa shu kabilarni bir-biridan ajratib olish mumkin. Kimyogar suvni vodorod bilan kislorodga ajratib yuboradi. Mana shu hollarning hammasida analiz narsalar va hodisalar bilan qilinadigan ish-harakatlarda ifodalanishi mumkin.

Analiz obyektlarni amalda ajratib bo'lmaydigan elementlarga yoki belgi-

larga bo'lishda ham ifodalanishi mumkin. Bu fikriy analiz, ya'ni fikrda qilinadigan analizdir. Chunonchi, stolni analiz qilgan vaqtimizda biz uning tusini, og'irligi va boshqa shu kabi belgilarini bilib olamiz. Suvning ti-niqligini, og'irligini, bug'lanishini, haroratini, zichligini ham fikran ajra-tish mumkin.

Psixologiyani o'rganayotganimizda biz har bir psixik hodisani bir-biri bilan taqqoslabgina qolmasdan, balki, shu bilan birga, analiz ham qilamiz.

O'qish mashg'uloti vaqtida tafakkurning analiz qilish faoliyati katta o'rin tutadi. Chunonchi, savod o'rgatish, odatda, nutqni analiz qilishdan: gapni so'zlarga, so'zlarni bo'g'inlarga, bo'g'inlarni tovushlarga ajratish-dan boshlanadi. Matematika masalasini yechish analiz qilishdan – dast-lab bir qancha ma'lum sonlarni, so'ngra esa noma'lum sonlarni topish-dan boshlanadi. /

Sintez – analizning aksi yoki teskarisi bo'lgan tafakkur jarayonidir. Bu jarayon obyektning ayrim elementlarini, qismlarini, belgilarini bir bu-tun qilib qo'shishdan iboratdir. Sintez jarayonida murakkab bir butun narsa, yoki hodisa tarkibiga kirgan elementlar, yoki qismlar tariqasida olingan buyum yoki hodisalarning shu murakkab bir butun narsa yoki hodisaga bo'lgan munosabati aniqlanadi.

Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlarini bir butun qilib qo'shishdan iboratdir, amaliy analiz bo'lgani singari, sintez ham amaliy bo'lishi mumkin. Chunonchi, mashinaning ayrim detallari bir-biriga tegishli tarzda birlashtirilganda, ya'ni ular sintez qilinganda, yaxlit, butun mashina, masalan, odimlovchi ekskavator hosil bo'ladi. Kislorod bilan vodorodning kimyoviy birikishi natijasida suv hosil bo'ladi. Mana shu va shunga o'xshash hollarning hammasida sintez fikr qilish jarayon-larida va ish-harakatlarda sodir bo'ladiki, bu ish-harakatlar natijasida bir butun, yaxlit moddiy narsa hosil bo'ladi.

Analiz singari, sintez ham, fikran bo'lishi mumkin, ya'ni sintezda ayrim elementlarni faqat fikrda bir butun qilish mumkin. Masalan, biz chet tilning o'zimizga ma'lum bo'lgan so'zlaridan mazmunli gap tuzayot-ganimizda yoki ana shunday ma'lum so'zlardan tarkib topgan tayyor gap-ni o'qib tushunayotganimizda xuddi shunday jarayon sodir bo'ladi. }

Analiz singari, sintez ham, o'qish jarayonida katta o'rin tutadi. Masa-lan, o'qishga o'rgatish vaqtida tovushlar va harflardan bo'g'inlar, bo'g'inlardan so'zlar, so'zlardan gap tuziladi. Mana shuning o'zi – sin-tezdir. Adabiy asarlardagi ayrim qahramonlarning yoki tarixiy arboblarn-ing qilgan ishlarini, fikrlarini, hislarini tasvirlash va analiz qilish yo'li bilan hamda sintez qilish natijasida shu arboblarning, shu qahramonlar-niing xarakteristikasi hosil bo'ladi.

Analiz va sintez yo'li bilan muayyan bir butun narsaning har bir ayrim

qismining, har bir ayrim elementining shu butun narsadagi roli va ahamiyati, shu qismlar va elementlarning bir-biriga bog‘lanishi, narsaning asosiy (muhim) belgilari va ikkinchi darajali belgilari aniqlanadi.

Analiz va sintez hamisha birlikda o‘tadi. Bir butun narsa analiz qilinadi. Binobarin, sintez analizni taqozo qiladi. Muayyan qismlarni, elementlarni, belgilarni bir butun qilib birlashtirmoq uchun avvalo shu qismlarni, shu elementlarni va belgilarni analiz natijasida ajratib olish lozim.

«Tafakkur, — deb yozgandi I.P. Pavlov, — albatta assotsiatsillardan, sintezdan boshlanadi, so‘ngra sintezning ishi shu analiz bilan qo‘shiladi. Analiz, bir tomondan, retseptorlarimizning, periferiya uchlarining analizatorlik qobiliyatiga, ikkinchi tomondan esa, bosh miya katta yarim sharlarining po‘stida takomil topuvchi va voqelikka muvofiq bo‘lmagan narsalarni voqelikka muvofiq bo‘lgan narsalardan ajratib turuvchi tormozlanish jarayoniga asoslanadi.

Odam bosh miyasi katta yarim sharlarining po‘stida qilinadigan analiz va sintez ham birinchi, ham ikkinchi signal sistemalarining signallarini o‘z ichiga oladi. Birinchi signal sistemasi bergan behisob signallarning yangi umumlashuvlari ham ikkinchi signal sistemasida yuksak analiz va sintez qilinadi.

Abstraksiyalash, umumiylashtirish va aniqlashtirish

Abstraksiya — shunday bir fikrlash jarayonidirki, bunda tafakkurda aks etilayotgan bir yoki bir necha obyektlarning biror belgisi (xususiyati, harakati, holati, munosabati) shu obyekt yoki obyektlardan fikran ajratib olinadi. Bu jarayonda obyektдан ajratilgan bir belgining o‘zi tafakkurning mustaqil obyekt bo‘lib qoladi. Abstraksiya, odatda, analiz jarayonida yoki analiz natijasida sodir bo‘ladi.

Masalan, sinfdagi doskani tasviriy analiz qilish jarayonida uning faqat bir belgisini — qoraligini ajratib olish mumkin va qora doska to‘g‘risida emas, balki doskaning qoraligi to‘g‘risida, so‘ngra esa umuman qoralik to‘g‘risida fikr qilish mumkin. Biz odamlar, samolyotlar, suv, ot va hokazolarning ko‘z oldimizdagi harakatini kuzatib turib, ularning bitta umumiy belgisini — harakatini fikran ajratib olishimiz va umuman harakat to‘g‘risida fikr qilishimiz mumkin. Chunonchi, abstraktlash yo‘li bilan bizda uzunlik, kenglik, miqdor, tenglik, son, qiymat va boshqa shu kabilar to‘g‘risida abstrakt tushuncha hosil bo‘ladi.

Buyumlarni bir-biri bilan taqqoslash chog‘ida ham abstraksiyalash jarayoni sodir bo‘ladi. Biron muayyan jihatlar hamisha bir-biri bilan taqqoslanadi, buyumlar yoki hodisalarning muayyan belgisiga (tusiga, shakliga, harakatlarining tezligiga va shu kabilarga) qarab, ular bir-biri bilan taqqoslanadi.

I.P. Pavlov fikr qilish faoliyatida abstraksiyaning alohida ahamiyati borligini uqitirib, bunday degan edi:

«Umumiylashtirishga keng imkoniyat ochib bergan soʻzning alohida xususiyati boʻlmish abstraksiya tufayli biz voqelikka boʻlgan munosabatimizni vaqt, makon, sababiyat kabi umumiy tushunchalar shakliga solganmiz» («Павловские среды», III tom, 320-bet).

Nutq til boʻlganidagina abstraksiya qilish mumkin. Soʻz boʻlmasa, hech bir tushunchani ifodalab boʻlmaydi.

Umumiylashtirish — tafakkurda aks etgan bir turkum narsalarning oʻxshash, muhim belgilarini shu narsalar toʻgʻrisidagi bitta tushuncha qilib, fikrda birlashtirish demakdir. Masalan, olmalarda, noklarda, oʻriklarda, apelsinlarda va boshqa shu kabilarda boʻlgan oʻxshash belgilar bitta tushunchada birlashadi, biz buni *meva* degan soʻz bilan ifodalaymiz. Daraxtlar, oʻtlar, gullar va boshqa shu kabilar «oʻsimlik» degan tushunchada umumiylashtiriladi, oʻsimlik va hayvonlar «organizm» degan tushunchada umumiylashtiriladi, harf va raqamlar «belgi» degan bir tushunchada umumiylashtiriladi.

Umumiylashtirish tafakkurning abstraktlashtiruvchi faoliyati bilan chambarchas bogʻlangandir. Abstraktlashtirish jarayonida ayrim narsalarning oʻxshash belgilari aniqlanadi va shu oʻxshash belgilar umumiylashtiriladi.

Abstraktlashtirish singari, umumiylashtirish ham soʻz yordami bilan hosil boʻladi. Har qanday soʻz yakka bir narsani yoki hodisani emas, balki oʻxshash yakka-yakka obyektlarning koʻpchiligini ifodalaydi. Chunonchi, biz *stol* degan soʻzni aytganimizda, bu bilan biz yakka-yakka koʻp stollarga taalluqli boʻlgan fikrni ifodalaymiz.

Fikrdagi abstraktlashtirish va umumiylashtirish jarayonlari ikkinchi signal sistemasining spetsifik, oʻziga xos mexanizmlariga tayanadi. «Nutq signallari (suz) tufayli, — deydi I.P. Pavlov, — ...nerv faoliyatining yangi tamoyili — abstraktlash va shu bilan birga, oldingi sistemaning behisob signallarini umumiylashtirish vujudga keladiki, bunda ham oʻz navbatida ana shu umumiylashtirilgan yangi signallar tagʻin analiz va sintez qilina-veradi...» (Полное собрание сочинений, III tom, 2-kitob, 215-bet).

Aniqlashtirish bir jihatdan qaraganda abstraksiyalash va umumiylashtirish jarayoniga qarama-qarshi yoki shu jarayonning teskarisidir.

Aniqlashtirish, birinchidan, umumiy abstrakt belgini yakka obyektlarga tatbiq yoki mansub qilishda ifodalanadi. Masalan, biz «oq» deganimizda koʻz oldimizga qor, qogʻoz, paxta va shu kabilar kelishi mumkin. Biz «kuch» deganimizda odamni, mashinani, yorugʻlikni va shu kabilarni tasavvur qilishimiz mumkin. «Toʻrtburchakli» deganimizda bu belgi kvadratga, trapetsiyaga, parallelogrammga, kitoblarga va shu kabilarga tatbiq qilini-

shu mumkin. Ikkinchidan, aniqlashtirish umumiy va yakka belgilari kamroq bo'lgan umumiylikni ochishda ifodalanadi. Masalan, biz olma, olxo'ri, uzumni mevalar qatoriga; stol, stul, divan va shu kabilarni mebel qatoriga qo'shamiz. Umumiy fikrlarni bayon qilish va izohlash chog'ida biz, odatda, keltiradigan misollarning hammasi aniqlashtirishning o'zidir.

Klassifikatsiya va sistemaga solish

Atrofdagi olamni bilish uchun bitta narsani emas, balki ko'pchilik va xilma-xil narsalarni o'rganishga to'g'ri keladi. Shu sababli o'rganish uchun qulaylik tug'dirish maqsadida, shuningdek, amaliy maqsadlarda mana shu ko'pchilik narsalarni guruhlariga — turkumlarga bo'lishga to'g'ri keladi. Ko'pchilik narsalarni (narsalarni va hodisalarni) guruhlariga bo'lish **klassifikatsiya** yoki turkumlarga bo'lish deb ataladi. Har bir guruhdagi muayyan narsaga xos bo'lgan biror belgiga qarab, shu narsalar turkumlarga bo'linadi. Narsalarning umumiy belgisi borligi ularni biror jihatdan bir-biriga o'xshash qilib qo'yadi. Masalan, kutubxonada kitoblar muqovasiga, formatiga, mazmuniga va shu kabi belgilariga qarab turkumlarga bo'linishi mumkin. O'quvchilarni, odatda, yosh yoki jinsiy belgilari bo'yicha, ulgurishlariga va shu kabilarga qarab turkumlarga bo'ladilar.

Turkumlarga bo'lish uchun asos qilib olingan belgi turkumlarga bo'lishning **asosi** deb ataladi.

Sistemaga solish shundan iborat bo'ladiki, bunda ayrim narsalar, faktlar, hodisalar va fikrlar muayyan tartibda makondagi, vaqtdagi tutgan o'rniga qarab yoki mantiqiy tartibda joylashtiriladi. Shu sababli makoniy xronologik va mantiqiy belgilar asosida sistemaga solish turlari ajratiladi. Mebelning xonadagi joylashtirilishi, daraxtlarning boqqa o'tqazilishi makoniy sistema namunasi bo'la oladi. O'tmishda bo'lib o'tgan voqealarning xronologik tartibda joylashtirilishi shu voqealarning vaqtiga qarab sistemaga solish namunasi bo'la oladi. Matematikaga, falsafaga, mantiqqa doir darsliklarda ilmiy materialning joylashtirilishi mantiqiy sistemaga solishning namunasi.

Sistemaga solish, odatda, turkumlarga bo'lish asosida o'tkaziladi va mana shu turkumlarga bo'lishning yakuni desa bo'ladi.

* * *

Xulosa chiqarish tafakkurning spetsifik fikr yurituvchi operatsiyasidir, lekin hukmlar masalasini bayon qilayotganimizda bu operatsiya to'g'risida gapirish maqsadga muvofiqroq bo'ladi.

III. HUKM VA XULOSA CHIQARISH

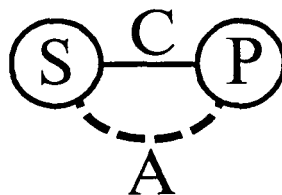
Tafakkur qilish jarayonida, ayrim fikr yuritish operatsiyalarida bizda paydo bo'ladigan fikrlar hukm tariqasida shakllanadi. Hukm – biror narsa (yoki biror kimsa) haqida biror nimani tasdiqlash yoki inkor qilish demakdir. Masalan, «Bu stol – yog'och stol», «Tuyaqushlar ucha olmaydi», «Hamma fanlar foydali». Hukmda biror nima haqida yoki biror kimsa haqida tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsa hukm mavzui bo'ladi. Hukmlarda buyumda biror belgilarning borligi yoki yo'qligi – uning boshqa buyumlar bilan bog'lanishi va munosabatlari tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi. Shu sababli hukmlar sifatiga qarab bir-biridan farq qilinib, **tasdiqlovchi hukm** va inkor qiluvchi hukm deb aytiladi. Shu hukmlarda tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsalar esa hukmlarning mazmunini tashkil qiladi.

Hukm mavzui va uning mazmuni idrok qilinishi, tasavvur etilishi va fikrga keltirilishi mumkin, ya'ni tushunchalar tarzida ifodalanishi mumkin. Binobarin, idroklar, tasavvur tushunchalar ikki elementining (mahsullarining) mazmunini hukmning psixologik (subyektiv) jihatini tashkil etadi. Lekin elementlarning bu qo'shilishini ularning assotsiatsiyalar asosida ketma-ket bir-biri bilan almashinish tariqasidagina tushunish yaramaydi. Bunda shunday bog'lanish ham bo'lishi mumkin. Lekin tasdiqlash yoki inkor qilishning o'zidagi mazkur elementlarning bog'lanishi hukm (fikr) spetsifikasini tashkil etadi. Hukmning tuzilishini quyidagi sxema tarzida tasvirlash mumkin.

Bu yerdagi ikki to'garak – S bilan P hukm elementlaridir. C chizig'i tasdiqlashni yoki inkor qilishni ifodalaydi. Nuqta A chizig'i bo'lishi mumkin bo'lgan assotsiatsiyali bog'lanishni ifodalaydi.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, hukmlar so'zlarda – gaplarda ifodalanadi. Gapda bo'lgani kabi hukmda ham hukmning ikki bo'lagi – egasi yoki subyekti (S) hamda hukmning kesimi yoki predikati (P) bo'ladi. Hukmning gapdan farqi faqat shuki, hukmdagi ega va kesim so'zlardan emas, balki idroklardan, buyum va uning to'g'risida so'z bilan ifodalanadigan tasavvur va tushunchalardan iborat bo'ladi. Shu sababli, hukmning so'z bilan ifodalanishi uchun ham tilning grammatik tuzumi, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. Fikr hukm to'g'ri grammatik shaklda ifodalanganligi uchun ham uni (fikrni) izoh qilgan kishi uchun va boshqa kishilar uchun aniq va ravshan bo'lib qoladi.

Bizning hukmlarimiz yo bir buyumga, yoki buyumlarning butun bir turkumiga, yoxud buyumlar turkumining biror qismiga taalluqli

31-rasm. Hukm sxemasi.

bo'lishi mumkin. Bir buyumga yoki bir hodisaga taalluqli hukmlar yakka hukm deb ataladi.

Masalan: «Toshkent – O'zbekistonning poytaxti», «Bugun havo ochiq». Buyumlarning bir butun turkumiga taalluqli hukmlar **umumiy** hukmlar deb ataladi. Masalan, «Motorlarning hammasi elektr tokini o'tkazadi». Buyumlarning biror turkumi qismigagina taalluqli bo'lgan hukmlar **juz'iy** hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ba'zi jismlar elektr tokini o'tkazmaydi».

Hukmlar voqelikka munosabati jihatidan ham bir-biridan farq qiladi, hukmlar voqelikka muvofiq kelishi yoki muvofiq kelmasligi mumkin. Shu jihatdan qaraganda, ular chinakam hukm, noto'g'ri (xato) hukm va taxminiy bo'lishi mumkin.

Voqelikka muvofiq bo'lgan, shu voqelikni to'g'ri aks ettiradigan hukmlar **chinakam** hukmlar deb ataladi. Masalan, «Andijon O'zbekistonning eng yirik sanoat shahridir» degan hukmlar chinakam hukmlardir.

Biror buyum to'g'risidagi chinakam hukmlar shu buyum to'g'risidagi bilimdir. Bilim hukmlarda shakllanadi, lekin har qanday hukm ham bilim bo'lavermaydi.

Voqelikka muvofiq kelmaydigan, uni noto'g'ri aks ettirayotgan hukmlar yolg'on yoki xato hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ikki karra uch sakkiz» degan hukmlar mana shunday noto'g'ri hukmlardir. Bu xato, noto'g'ri hukmlar bilmaslikni ifodalaydi.

Chin yoki yolg'on hukm bo'lib chiqishi mumkin bo'lgan, ya'ni buyumga muvofiq kelishi mumkin bo'lgan, muvofiq kelmasligi ham mumkin bo'lgan hukmlar **taxminiy** hukmlar deb ataladi. Masalan, «Ertaga yomg'ir yog'ishi mumkin», «Ehtimol, Marsda hayot bordir» kabi.

Tevarak-atrof olamni bilish jarayonida tafakkur narsalar va voqelik hodisalari to'g'risida hamisha chin hukmlar chiqarishga yo'nalgan bo'ladi.

Fikr yuritish jarayonlarining natijalari hukmlarda gavdalantiriladi. Lekin ayni vaqtda hukmlar ham tafakkurning shaklidir. Bizda tafakkur faoliyati odatda, muhokama shaklida o'tadi. Muhokama esa bir-biri bilan bog'langan hukmlar «zanjiri» dir, ammo bu «zanjir» da ayrim hukmlar shunchaki biri ketidan biri kelavermaydi, balki ayni vaqtda tafakkurning biror muayyan narsasiga (yoki masalasiga) taalluqli bo'lib, bir-biri bilan bog'lana boradi. Shu tufayli muhokamalarning sistemali, muayyan va mantiqiy bo'lishiga erishiladi.

Tafakkur jarayonlari qo'yilgan maqsadga muvofiq hukmlar shunday bir tartibda ketma-ket kelishi (bir-biriga taalluqli bo'lishi) mumkinki, hukmlarning bunday tartibda kelishining o'zida yangi hukmlar paydo bo'ladi va shakllanadi, shuningdek, mavjud hukmlarning chinligi yoki yangilishligi ravshan bo'lib qoladi.

Bunda shuni nazarda tutish kerakki, hukmlar har qancha mantiqiy

bo'lsa ham ularning vujudga kelishida va muhokamalarida assotsiativ jarayonlar ham hamisha katta o'rin tutadi.

Xulosa chiqarish

Taqqoslash, analiz va sintez qilish, abstraktlashtirish va umumiydash-tirish jarayonlarida avvalo bizning sezgi organlarimiz bevosita sezib olishi mumkin bo'lgan hodisalar va narsalarning xususiyatlari, ularning bog'lanishlari hamda munosabatlar aks ettiriladi. Shu yo'l bilan bizda bevosita idrok va tasavvurlarga asoslangan hukmlar hosil bo'ladi. Masalan, «Kecha bugungiga qaraganda issiqroq bo'ldi» (taqqoslash), «Daraxt ildizlar, tana, butoqlar, shoxlar va barglardan iborat bo'ladi» (analiz) degan hukmlar mana shunday hukmlardir.

Lekin, ilgari aytib o'tilganidek, voqelikni bilish jarayonida avval bizning idrok va tasavvurlarimizda bevosita aks etmagan narsa yoki hodisalarni, bu narsa yoki hodisalarning xususiyatlarini, ularning bog'lanish va munosabatlarini ochib berishga to'g'ri keladi. Bunday narsa yoki hodisalar bevosita, asosan, xulosa chiqarish yo'li bilan aks ettiriladi (bilinadi).

Xulosa chiqarish — tafakkurning tarixan tarkib topgan mantiqiy shaklidir, tafakkurning shu mantiqiy shakli vositasi bilan bir yoki bir necha ma'lum hukmlar (asoslar) dan yangi hukm — xulosa chiqariladi. Masalan, «Osmondagi hamma jismlar singari Quyosh ham, Yerdagi kabi elementlardan tarkib topgandir», «Quyoshda geliy elementi bor» degan ikkita hukm bor. Mana shu ikki hukmdan: «Demak, Yerdagi ham geliy bor» degan yangi hukm chiqariladi.

Yerdagi geliy borligi dastlab xuddi ana shunday xulosa chiqarish yo'li bilan kashf qilingan edi. So'ngra bu xulosa amaliyotda ham tasdiqlandi.

Xulosa chiqarishning uch turi bor. Bular — induktiv xulosa chiqarish, deduktiv xulosa chiqarish va analogiyaga asosan xulosa chiqarishdir.

Induktiv xulosa chiqarish (yoki induksiya) xulosa chiqarishning shunday bir turidiki, bunda bir necha yakka yoki ayrim hukmlardan bitta umumiy hukm chiqariladi. Masalan, shunday hukmlar bor: «Yog'och qizdirishdan kengayadi», «Temir qizdirishdan kengayadi», «Suv isitishdan kengayadi», «Havo qizdirishdan kengayadi» va hokazo. Biz mana shu hukmlar (asoslar) dan yangi umumiy hukm (xulosa) chiqarib, demak, «jismlar qizdirishdan kengayadi» deb aytamiz.

O'qitish jarayonida ko'pincha, o'quvchilarning o'zlari bir qancha ayrim hodisalarga, ayrim hukmlarga asoslanib, matematika yoki grammatikadan umumiy qoidalar chiqarib oladilar. Masalan, o'quvchilar *kitob* degan so'zning oxirida *b* yoziladimi yoki *p* yoziladimi, deb shubhalanib qoladi-

lar. Bunday holda o'qituvchi o'quvchilarga aniq eshitilmayotgan undosh tovushning aniq eshitilmog'i uchun bu so'zni unli tovush bilan boshqaradigan qo'shimcha qo'shib turlashni taklif qiladi. O'quvchilar bu so'zni unli bilan boshlanadigan qo'shimcha qo'shib bir necha marta turlab (*kitobim, kitobing, kitobi*) mashq qilganlaridan keyin, *p* emas, balki *b* yozish kerakligini bilib oladilar. O'quvchilar, yana *ozod, tuz, Ahmedov, Yo'ldoshev* kabi so'zlarni yozishdan ham *d, z, v* undosh tovushlarini aniqlash uchun shu so'zlarni xuddi haligidek turlaydilar (*ozoda, tuzi, Ahmedova, Yo'ldosheva*). So'ngra shunday so'zlardan bir nechtasini turlab mashq qilingandan keyin, o'quvchilar o'qituvchining yordami bilan: «Yozish vaqtida so'zlardagi aniq eshitilmaydigan undosh tovushlarni aniq eshitilmog'i uchun shu so'zlarni unli tovushlar bilan boshlanadigan qo'shimcha qo'shib turlash kerak ekan» degan xulosaga (umumiy hukmga) keladilar. Mana shuning o'zi induksiyaning yoki induktiv fikr qilishning misolidir.

Umumiy hukmda yakka hukmga o'tish yo'li bilan xulosa chiqarishni deduktiv xulosa chiqarish (yoki deduksiya) deb ataymiz.

Masalan:

«Jismlarning hammasi qizdirishdan kengayadi». Asos.

«Havo jismdir». Asos.

«Demak, havo ham qizdirishdan kengayadi» — xulosa. O'qitish jarayonida umumiy qoidalarni juz'iy, yakkalarga tatbiq qilish vaqtida o'quvchilar deduksiya yo'li bilan fikrlaydilar.

Masalan, o'quvchilarga oxiridagi undosh tovush aniq eshitilmaydigan so'z uchrab qoladi (*kitob, ozod* va *hokazo*). Ular umumiy qoidani bilganliklari sababli o'sha qoidani mana shu juz'iy holda tatbiq qiladilar va aniq eshitilmayotgan undosh tovushning aniq eshitilmog'i uchun so'zni turlab, uni to'g'ri yozadilar.

Analogiya yo'li bilan, ya'ni o'xshashligiga qarab xulosa chiqarish — juz'iy yoki yakka hukmlarga asoslanib juz'iy yoki yakka hukm keltirib chiqarishdir. Bog'cha yoshidagi bolaning quyidagi muhokamasini misol qilib keltirish mumkin. Bola bunday muhokama yuritadi: «Ana, xolam kelayotir. U menga konfet beradi». Agar bolaning shu muhokamasini analiz qilib ko'rsak, uning fikr yuritishi quyidagi tarzda borganligini ko'ramiz.

«O'tgan safar xolam kelgan edi». Asos.

«O'shanda xolam menga konfet olib kelgan edi». Asos.

«Yana xolam kelayotir». Asos.

«Demak, xolam menga yana konfet beradi» — xulosa.

Yana bir misol:

«O'tgan yil iyun oyining boshida sel yoqqan edi». Asos.

«Iyun kelayotir». Asos.

«Demak, tez orada qattiq, sel yog'sa kerak» — xulosa.

Xulosa chiqarishga doir keltirilgan bu misollar kengaytirilgan mantiqiy shaklda beriladi. Fikr qilish jarayonida xulosa chiqarishning ayrim qismlari, odatda, tushirib qoldiriladi. Ko'pincha, ayrim asoslar hammaga ma'lum hukm bo'lganligi, shu sababli, takrorlab o'tirishning hojati yo'qligi tufayli tushirib qoldiriladi.

Masalan: «Fanlarning hammasi foydalidir. Psixologiya — fandır. Demak, psixologiya foydalidir», degan mazmundagi kengaytirilgan shaklda xulosa chiqarish o'rniga biz, odatda, shu xulosa chiqarish yo'lini qisqartirilgan shaklda ifodalab, bunday deymiz: «Hamma fanlar foydalidir, demak, psixologiya ham foydalidir», yoki «Psixologiya — fandır, demak, u foydalidir», yoki «Psixologiya foydalidir, chunki hamma fanlar foydalidir».

Biz o'zimizning yoki boshqalarning fikrlarini tekshirib ko'rish, asoslab berish, isbotlab berish lozim bo'lgandagina xulosa chiqarishning to'liq, kengaytirilgan mantiqiy shaklidan foydalanamiz.

Hukm yuritishning murakkab jarayonlari hamisha tutash xulosalar chiqarishdan iborat bo'lib, bu jarayonlarda xulosalarning hamma turlari bir-biri bilan chatishib ketadi.

Hukmning haqligiga ishonch hissi

Tafakkur jarayoni hamisha obyektiv dunyoda mavjud narsa-hodisalar to'g'risida chin xulosa chiqarishga, shuningdek, xato xulosa va hukmlardan qutulishga qaratilgan bo'ladi.

Mana shunday chin haqiqatni qidirayotgan kishida, odatda, o'zi tayyor holda o'qib olayotgan yoki fikrlash jarayonida paydo bo'layotgan hukmlarning chinligiga, haqligiga ishonch yoki shubha hissi tug'iladi. Ishonch yoki shubhalanish darajasi turlicha bo'ladi. Biz biror hukmning chinligiga, muhokamalarimizning to'g'riligiga to'la amin bo'lishimiz, ishonishimiz yoki aksincha, shubhalanishimiz yoxud butunlay ishonmasligimiz mumkin.

Shunday hukmlar, xulosalar borki, ularni o'qib olishda yoki hosil qilishda kishida shubhalanish hislari, ya'ni ishonchdan ishonchsizlikka o'tish va aksincha, shubhadan ishonchga o'tish hislari paydo bo'ladi.

Voqelikni bevosita idrok qilish, sezishga asoslangan hukmlar bizda katta ishonch hissi tug'diradi. Odatda, biz bunday hukmlarni ko'rinib turgan, o'z-o'zidan ravshan haqiqat deymiz. Lekin idrok qilish vaqtida noto'g'ri idrok qilish hollari ham bo'lganligi sababli, mana shunday idroklarga asoslangan hukmlar bizda ba'zan ishonchsizlik yoki shubhalanish hislarini tug'diradi. Ba'zan biz «o'z qulog'imizga va o'z ko'zimizga ishonmay qolamiz».

Xotira tasavvurlariga asoslangan (o'tmishni esga tushirgandagi) hukmlar ba'zan kishida shubha tug'diradi va ularga kamroq ishonch bilan qaraymiz.

Xulosa chiqarish yo'li bilan hosil qilinadigan hukmlar xotira tasavvurlariga asoslangan hukmlarga qaraganda ko'p daraja inobatli, ishonchli bo'ladi, lekin, shunday bo'lsa ham, biz xulosa chiqarish yo'li bilan hosil qilingan yoki shu yo'l bilan hosil qilinadigan hukmlardan hamma vaqt ham qanoat hosil qilavermaymiz. Buning sababi, birinchidan, mana shu chiqarilgan xulosaga negiz bo'lgan asoslarning qanchalik to'g'riligiga, ya'ni shu hukmlarda voqelikning to'g'ri aks ettirilganligiga qay darajada ishonch borligiga va ikkinchidan, kishi xulosa chiqarishning mantiqiy shakllarini qanchalik egallab olganligiga bog'liq bo'ladi. Agar kishi xulosa chiqarish shakllarini to'la egallab olmagan bo'lsa, u to'g'ri va chin asoslar bo'lgan taqdirda ham xato xulosa chiqarishi yoki chin xulosani noto'g'ri xulosa deb qabul qilishi mumkin.

Odamning mavjud ehtiyojlari va manfaatlari hukmning chinligiga va muhokamaning to'g'riligiga hamda qay darajada ishonch bilan qarashiga ta'sir qiladi. Bizning ehtiyojlarimizga va manfaatimizga mos kelgan hukmlar darrov chin hukm deb aytila beradi, bizning manfaatimizga mos kelmagan hukmlarni, xulosalarni esa, ko'pincha, biz noto'g'ri xulosalar deb qabul qilamiz.

Hukm chiqarishda ishonchning qay darajada osonlik bilan vujudga kelishi har bir shaxsning individual xususiyatlariga ham bog'liqdir.

Odamlar hissiyotga berilib yoki o'z manfaatlarini ko'zlab hukm yuritishlari mumkin, shu sababli bir tomonlama, g'arazgo'ylik bilan chiqarilgan va binobarin, haqiqatni aks ettirmaydigan xato hukmlar bo'lishi mumkin.

Ishonmaslik, shubhalanish hislari haqiqatni qidiraverishga yo'llaydi, tajribada sinalgan hukmlar eng ko'p ishonch bilan qabul qilinadigan, inobatli hukmlardir. Shu sababli, odamning fikr qilishi va bilish faoliyati jarayonlaridagi tafakkur jarayonlarini, ayrim hukmlarni tajribada sinab ko'rish va tanqiddan o'tkazish zaruriyati, ehtiyoji tug'ilgan.

Haqiqatni isbot qilish, noto'g'risini rad etish ehtiyoji tug'ilgan. Shu sababli, yana kengaytirilgan mantiqiy shakldagi hukm chiqarish, hamma dalil va asoslarni birma-bir keltirib xulosa chiqarish zaruriyati ham tug'ilgan. Tafakkurning ikkilamchi jarayonlari, ya'ni nazorat qiluvchi yoki tanqidiy tafakkur shu tariqa vujudga keladi va tashkil topadi. Bu tafakkur kishining yoshi o'tgan sari, tarbiya ta'siri ostida o'sadi. Nazorat qiluvchi tafakkurning o'sganligi odamning aqli yuksak darajada o'sganligini, odamning mustaqil fikr yuritayotganligini ko'rsatadi. Hukmlarni mufassal turkumlarga ajratish, xulosa chiqarishning hamma turlariga doir qoidalar tuzib berish, shuningdek, shubha tug'diradigan hukmlarni asoslash va isbotlash

shakllarini hamda qoidalarini tuzib berish bilan logika (mantiq) fani shug'ullanadi. Shu qoidalar va shakllarga muvofiq keladigan tafakkur **mantiqiy** tafakkur deb ataladi.

IV. TUSHUNCHACHA

Yuqorida aytib o'tilganidek, bizda fikrlar hukmlar tarzidagina shakllanib qolmasdan, shu bilan birga atrofimizdagi olam va hayot to'g'risidagi tushunchalar tarzida shakllanadi. Tushuncha narsalar to'g'risida – ularning xususiyatlari, holatlari, bog'lanishlari va munosabatlari to'g'risida bir-biri bilan bog'langan hukmlardan hosil bo'ladi. Biror narsa to'g'risida tushuncha hosil qilish – shu narsa to'g'risida bir qancha hukmlar yuritish demakdir. Tushunchani ochib beradigan hukmlar jami shu tushunchaning mazmunini tashkil qiladi. Biror narsa to'g'risida qancha ko'p hukm yurita olsak, tushunchaning mazmuni ham shunchalik boy bo'ladi. Narsaning shu hukmlarda ifodalangan belgilari qanchalik muhim bo'lsa, tushunchaning mazmuni ham shunchalik chuqur bo'ladi.

Tushunchaning ikki turi bor: biri aniq tushuncha, ikkinchisi – abstrakt tushuncha.

Bir butun narsaga taalluqli bo'lgan tushuncha, masalan, stol to'g'risidagi, odam to'g'risidagi, o'simlik va boshqa shu kabi narsalar to'g'risidagi tushuncha aniq tushunchadir.

Narsa va hodisalarning o'ziga taalluqli bo'lmasdan, balki narsa va hodisalardan, fikran ajratib olingan ayrim xususiyat, sifat va holatlarga, shuningdek, ayrim narsa va hodisalar o'rtasidagi munosabatlarga va bog'lanishlarga taalluqli bo'lgan tushunchalar abstrakt tushunchalar deb ataladi. Masalan, «og'irlik» to'g'risidagi, «uzunlik» to'g'risidagi, «tenglik» to'g'risidagi, «harakat» to'g'risidagi, «qiymat» to'g'risidagi va boshqa shu kabi tushunchalar mana shunday abstrakt tushunchalardir.

Tushunchalarning idrok va tasavvurlardan farqi

Tushunchani idrok va tasavvurdan farq qilmoq kerak. Ilgari aytib o'tilganidek, sezgi va idroklar narsa va hodisalarning bizning sezuv organlarimizga ta'sir qilishi jarayonida hosil bo'ladi. Sezgi va idroklar sezuv organlari faoliyatining mahsulidir. Tasavvurlar yo xotiraning mahsuli, yoki xayolning mahsulidir.

Idrok va tasavvurlar faqat yakka narsalarning obrazlaridir. Tushunchalar esa faqat yakka bir narsaga emas, balki ko'p narsalarga, narsalarning butun turkumiga ham taalluqli bo'lgan, umumiy lashtirilgan bir maz-

munni aks ettiradi. Masalan, «stol» (umuman stol) degan tushuncha hamma stollarga taalluqli tushunchadir.

Tushuncha — o'zining psixologik tuzilishi jihatidan fikran umumiy-lashtirilgan obrazdir.

Tushunchaga taalluqli obyektlarning miqdori tushunchaning ko'lamini (hajmini) tashkil qiladi. Tushunchalar ko'lam jihatidan ikkiga bo'linib, yakka tushunchalar va umumiy tushunchalar deb ataladi.

Ayrim, yakka narsalarga taalluqli tushunchalar yakka tushunchalar deb ataladi. Masalan, Amudaryo to'g'risidagi, Navoiy to'g'risidagi, bir stol to'g'risidagi va hokazolar haqidagi tushunchalarimiz mana shunday yakka tushunchalardir. Ammo yakka tushunchalarning mazmuni, garchi bitta narsaga taalluqli bo'lsa ham umumiy lashtirilgan tarzda bo'ladi. Masalan, Amudaryo to'g'risidagi tushunchada shu daryoni ko'p martalab kuzatish va u haqida bir qancha xilma-xil hukmlar chiqarish natijasida hosil qilingan va umumiy lashtirilgan mazmun ifodalanadi.

Yakka tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalarda hamisha yaqqol obraz mavjud bo'ladi, chunki bu tushunchalar bevosita yo idrokka, yoki tasavvurga asoslanadi.

Butun bir turkum, bir-biriga o'xshash tushunchalar umumiy tushunchalar deb ataladi. Masalan: imorat to'g'risidagi, odam to'g'risidagi, o'simlik to'g'risidagi, organizm va hokazolar to'g'risidagi tushunchalar mana shunday tushunchalardir. Umumiy tushunchalar ham tasavvurlarga asoslanadi. Lekin mana shu tushunchalarda paydo bo'ladigan tasavvurlar ayrim hollarda va ayrim kishilarda turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, bizning fikrimizda «hayvon» degan tushuncha paydo bo'lganida, bizning ongimizda yo ot to'g'risidagi, yoki sigir to'g'risidagi, yoki it to'g'risidagi, yoxud shu hayvonlarning butun bir to'dasi to'g'risidagi tasavvur tug'ilishi mumkin. Aniq tushunchalarda tug'iladigan tasavvur har qancha xilma-xil bo'lsa ham shu tushunchalar shu tushunchada ifodalanadigan narsalarning bir turiga, bir turkumigagina taalluqli bo'ladi.

Abstrakt tushuncha hamisha umumiy bo'ladi. Abstrakt tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalar idrok yoki tasavvurlarga bevosita tayanadi. Bu tushunchalarda yaqqol obraz bo'lmaydi, abstrakt tushunchalarda sezgi elementlari bo'lmaydi.

Garchi abstrakt tushunchalardan miyamizda biror tasavvur tug'ilsa ham, bu tasavvurlar shu tushunchaning o'ziga bevosita taalluqli bo'lmasdan, balki bivosita va hatto juda olis munosabatda bo'ladi. Masalan, «cheksizlik» degan abstrakt tushuncha bir odamda uzun yo'l to'g'risida tasavvur tug'dirsa, ikkinchi bir kishida bir g'altak ip to'g'risida tasavvur tug'diradi, uchinchi bir kishida osmon to'la yulduzlar to'g'risida tasavvur tug'dirishi, to'rtinchi bir kishida cheksizlik alomati bo'lgan matematik belgi to'g'risida

tasavvur tugʻdirishi mumkin va hokazo. Abstrakt tushunchalar aniqlash-tirilgandagina tasavvurlar muayyan xarakter kasb etadi. Masalan, «balandlik» toʻgʻrisidagi, «oqlik» toʻgʻrisidagi tushunchalarda yaqqol obraz yoʻq, lekin «imoratning balandligi» toʻgʻrisidagi, «qorning oqligi» toʻgʻrisidagi tushunchalarda yaqqol obraz, tasavvur bor.

Tushunchalar oʻzining mazmuni jihatidan ham idrok va tasavvur obrazlaridan farq qiladi. Sezgi organlari yordami bilan bevosita aks ettirilgan belgilar narsalar toʻgʻrisidagi idrok va tasavvurlarning mazmunini tashkil qiladi.

Tushunchaning mazmunini hukmlar sintezining majmuini tashkil qiladi, bu hukmlarda oʻsha idrok qilinayotgan belgilar, shuningdek, sezish organlarimiz his qilolmaydigan belgilar koʻrsatiladi. Bunda narsaning belgilari uning boshqa narsalar va tushunchalar bilan muhim bogʻlanishlarini va munosabatlarini ifodalaydi. Toʻgʻri fikr qilingan taqdirda, voqelik tushunchalarda, sezgi va tasavvurlardagiga qaraganda chuqurroq, toʻliqroq va aniqroq aks etadi. Masalan, biz Quyoshni nur sochib turgan katta doira shaklida idrok qilamiz, lekin bizning quyosh toʻgʻrisidagi tushunchamiz bir qancha hukmlarni ham oʻz ichiga oladi. Bu hukmlarda, idrokka nisbatan, koʻproq bilim mavjuddir. Masalan: Quyosh Yerdan qariyb bir yarim million marta katta, loyillab turgan shardir. Quyosh bilan Yerning orasi 150 million kilometr. Quyosh Yer, shuningdek, osmondagi hamma jismlar tarkib topgan elementlardan tarkib topgan va hokazo.

Tasavvurlar bilan tushunchalar oʻrtasidagi tafovutlar toʻgʻrisida aytilgan bu gaplardan tasavvurlar bizning ongimizda oʻzicha paydo boʻla berrar ekan, tushunchalar esa oʻz yoʻli bilan hosil boʻlar ekan, degan maʼno chiqarish yaramaydi. Tasavvurlar bilan tushunchalar bir-biri bilan chambarchas bogʻlangandir.

Hamma tushunchalar tajriba asosida hosil boʻladi; shu sababli hamma tushunchalar — aniq tushunchalar ham, abstrakt tushunchalar ham — idrok va tasavvurlar asosida tashkil topadi.

Ikkinchi signal sistemasining muvaqqat bogʻlanishlari tushunchalar hosil boʻlishining nerv-fiziologik mexanizmlaridir; lekin, ilgari necha martalab aytib oʻtganimizdek, ikkinchi signal sistemasining faoliyati hamisha birinchi signal sistemasi asosida va bir-biriga oʻtkazayotgan taʼsiri natijasida sodir boʻladi. Tushunchalar birinchi signal sistemasining signallarini abstraktlash, umumiyLashtirish, yuksak darajada analiz va sintez qilish natijasida vujudga keladi.

«Tevarak-atrofdagi narsalarga taalluqli boʻlgan sezgilarimiz va tasavvurlarimiz esa, — deydi I. P. Pavlov, — biz uchun voqelikning birinchi signallaridir, aniq signallardir» (Полное собрание сочинений, III том, 2-kitob, 232-bet).

Tushuncha va soʻz

Tushuncha bilan soʻz bir-biriga chambarchas bogʻlangandir: soʻzsiz tushuncha boʻlishi mumkin emas. Soʻz tushunchaning «moddiy» ifodasi va tushunchaning tayanchidir. Tushunchalar yo bir soʻz, yoki bir necha soʻz bilan ifodalanadi. Masalan, «odam» degan tushuncha bir soʻz bilan ifodalangan, lekin «Oʻzbekiston fuqarosi» degan tushuncha esa ikki soʻz bilan ifodalangan, «Oʻz Vatani sevgan kishi» degan tushuncha toʻrt soʻz bilan ifodalangan.

Koʻpincha tushunchalar alohida shartli belgilar — savollar vositasi bilan ifodalanadi. Masalan, matematikada + (plus), – (minus), = (tenglik) va boshqa shu kabi belgilar ishlatiladi. Koʻp tushunchalar ayrim harflar — a, b, c, x, y va boshqa shu kabi harflar bilan ifodalanadi. Bunday belgilar, odatda, soʻz bilan ifodalanadigan iboralarning oʻrnida ishlatiladi va shartli ahamiyatgagina ega boʻladi — soʻzlashgan vaqtda bu harflar oʻrniga ogʻzaki tildagi soʻzlar va gaplar ishlatish mumkin.

Soʻzlar va belgilar faqat tushunchalarning ifodasigina boʻlib qolmasdan, balki, shu bilan birga, tushunchalar hosil qilish uchun ham vosita boʻladi. Tushunchalar sezgi, idrok, tasavvurlar asosida, soʻz, nutq yordami bilan tafakkur jarayonida hosil boʻladi.

Tushunchalar hosil qilishda fikrlashning asosiy jarayonlari boʻlgan umumiy lashtirish va abstraktlash faqat soʻzlar yordami bilangina roʻyobga chiqishi mumkin. Soʻzlar, terminlar tafakkur jarayonlaridagi tushunchalarning mazmunini ifodalaydi, ongda tushunchalarning «vakili» boʻlib xizmat qiladi, soʻz birinchi signal sistemasining hamma signallarining signallaridir; shu signallarning hammasini ifodalaydi, shu signallarning hammasini umumiy lashtiradi (Pavlov).

Har bir soʻz muayyan mazmunni va muayyan hajmdagi tushunchani ifodalaydi, shu sababli, soʻzlar aloqa qilishga va tushunchalarni anglab olishga xizmat qiladi. Har bir tushuncha soʻzlar vositasi bilan boshqa shaxslarga bildirilishi mumkin. Tushunchalarni hamma anglab olishi mumkin. Biz oʻzimizdagi tushunchalarning koʻpchiligini boshqa odamlardan tayyor holda olganmiz. Odamlarning hamma keyingi avlodlari oʻzlarida *boʻlgan* tushunchalarning katta qismini oʻzlaridan oldingi boʻgʻinlardan tayyor holda oladilar. Keyingi boʻgʻindagi odamlar avvalgi boʻgʻindagi odamlar yaratgan tushunchalarni oʻqib olib, ularni chuqur lashtiradilar, aniqlaydilar, boyitadilar. Shu bilan birgalikda, keyingi avlodlar shu tariqa oʻqib olingan tushunchalarga va oʻz tajribalariga asos-

lanib, voqelikning oldingi bo'g'indagi kishilar tushuncha yaratib bergan narsa va hodisalar to'g'risida yangi tushunchalar yaratadilar.

O'qitishning mohiyati ham tayyor tushunchalarni (bilimlarni) mana shu tariqa berish va o'qib olishdan iboratdir.

Tushunchalarning mana shunday boshqalarga berilishi va uqib olinishi bu tushunchalarning takomillashuviga ham sababchi bo'ladi. Voqelikdagi narsa va hodisalar to'g'risidagi tushunchalar tarixan — insoniyat olamining taraqqiyoti davomida va har bir kishining bolalikdan boshlab to umrining oxirigacha ongida takomillashib boradi. Tushunchalarning takomillashib borishi ularni chuqurlashtirishdan va ularning mazmunini aniqlashdan, shuningdek, ularning hajmini kengaytirish va aniqlashdan iborat bo'ladi. Masalan, bundan besh yuz yil muqaddam odamlarning Yer to'g'risidagi, Quyosh to'g'risidagi va Yer bilan Quyoshning bir-biriga nisbati to'g'risidagi tushunchalari unchalik to'liq va aniq tushunchalar bo'lmagan edi. O'sha vaqtdagi odamlarning nazarida, Quyosh nur sochib turgan bir gardish bo'lib, osmon gumbazi bo'ylab, Yer tevaragida aylanar edi. Hozirgi vaqtda bizning Quyosh to'g'risidagi, Yer to'g'risidagi va ularning bir-biriga nisbati to'g'risidagi tushunchalarimiz butunlay o'zgarib ketdi. Bu tushunchalar yangi mazmun bilan boyidi, aniqroq va to'g'riroq bo'lib qoldi. Endi biz Quyoshning nur sochib turgan gardish emas, balki juda katta lovillab turgan gazsimon shar ekanligini, Quyosh Yer tevaragida aylanmasdan, balki Yer o'z o'qi tevaragida va Quyosh tevaragida aylanayotganligini bilamiz va hokazo.

Quyoshning fizik, kimyoviy va atom tarkibi to'g'risida endi odamlar ko'pgina narsalarni bilib olishdi, Quyosh nurlarining Yerga, atmosferada va kosmosdagi ta'siri haqida ham odamlar ko'p narsalarni bilib olishdi.

Har bir kishining yoshiga qarab, tarbiya va ta'lim ta'siri bilan hamda kishining faoliyati jarayonida uning ongidagi tushunchalar rivojlanib boradi. Chunonchi, biz bolalik chog'imizdayoq turli o'simliklar to'g'risida va umuman o'simliklar to'g'risida ba'zi bir tushunchalarga ega bo'lamiz. Maktabda botanika va boshqa tabiyot fanlarini o'qish tufayli, o'simliklar to'g'risidagi tushunchalarimiz boyiydi va aniqlanadi.

Hukm, xulosa chiqarish va tushunchalar fikrlash faoliyatida bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Tushunchalar hukmlarda ochib beriladi. Muhokama yuritish jarayonida o'zimizda bo'lgan hukmlar asosida xulosa chiqarish yo'li bilan yangi hukmlarda narsalarning yangi (ya'ni, shu vaqtgacha noma'lum bo'lgan) belgilari ochib beriladi va shu bilan birlikda, bu narsalar to'g'risidagi tushunchalar tag'in ham ko'proq boyiydi, chuqurlashadi va aniqlanadi.

V. TAFAKKUR TURLARI

Odamlarning ehtiyojlari, hayotiy qiziqishlari va faoliyatlari juda xilma-xildir. Shu sababli, odamning tafakkuri ham turli hollarda har xil turda namoyon bo'ladi. Bilish uchun kerak bo'lgan vazifalarni va har xil amaliy vazifalarni hal etishga to'g'ri kelib qolinganda, shuningdek, boshqa odamlarning fikrlarini nutq orqali va amaliy muomalada bilib olishga, tushunib olishga to'g'ri kelinganda odam o'z fikrini ishlatadi. Mana shundan **ijodiy tafakkur** va **tushunish** deb ataladigan tafakkur kelib chiqadi. Tafakkurning faolligi qay turda bo'lishiga qarab, u ixtiyoriy va ixtiyorsiz tafakkurga bo'linadi, tafakkurning umumiydashganlik darajasiga qarab, u aniq va abstrakt tafakkurga, yo'nalishiga qarab, u nazariy va amaliy tafakkurga bo'linadi.

Ijodiy tafakkur va tushunish

Paydo bo'lgan savollarning javobini odam o'zi qidirib topsa, qo'yilgan vazifalarni odam o'zi hal qilsa, odamning ongida yangi hukmlar va tushunchalar paydo bo'lsa, bunday hollarda ijodiy tafakkur paydo bo'ladi.

Savollarning paydo bo'lishi yoki qo'yilganligi fikr qilish, tafakkur jarayonlaridagi boshlang'ich momentdir (yoki fazadir).

Idroklarda, tasavvurlarda, fikrlarda va nutqda biror yetishmagan, mukammal ifodalanmagan narsa sezilib qolganida, o'zining yangiligi, kutilmaganligi bilan e'tiborni jalb qiladigan narsa va hodisalar idrok qilinganda hamda shunga o'xshash fikrlar paydo bo'lganida bizning ongimizda savollar tug'iladi. Idrok, tasavvur va fikrlar bir-biri bilan «to'qnash» kelib qolganida, bir-biriga zid tushib qolganida savollar paydo bo'ladi. Bunday hollarda taajjublanish, hayratda qolish hissi tug'iladi va shu hislar bilan birlikda savollar ham ifodalanadi.

Inson faoliyatining hamma turlarida uning ehtiyojlari sababli savollar paydo bo'laveradi, faoliyat jarayonining o'zida bizda yangi savollar tug'iladi, yangi vazifalar qo'yiladi.

Nutq orqali muomala qilganimizda, kitoblarni o'qiyotgan vaqtimizda, narsalarni ko'zdan kechirayotganimizda, texnikaga va mexanikaga doir xilma-xil mashinalar bilan tanishayotganimizda va shu kabi hollarda bizda turli savollar tug'iladi.

Tafakkur jarayonining o'zi ham, bilish jarayonining o'zi ham muttasil har xil savollar tug'ilishiga sabab bo'ladi. Odam qanchalik ko'p bilaversa, uning oldida noma'lum narsalar shu qadar ko'p paydo bo'laveradi, unda shu qadar ko'p savollar tug'ilaveradi va uning o'zi shu qadar ko'p savol beraveradi. Bilishga qiziqish savollar qo'yishda katta rol o'ynaydi.

Kundalik hayotda shunday ham bo‘ladiki, savol berilishi bilan darrov uning javobi ham topiladi. Masalan, «Bugun nima kun?» «Bugun shanba», «Ikki marta uch qancha bo‘ladi?» «Ikki marta uch — olti». Shunday qilib, bunday tafakkur jarayonida savolga javobni idrok qilinayotgan yaqin vaziyatning o‘zi beradi yoki hammaga ma‘lum ochiq-oydin haqiqatlar javob bo‘lib xizmat qiladi. Kundalik hayotimizdagi nutqni bevosita tushunishning o‘zi ham oddiy tafakkurga taalluqlidir.

Bu — tafakkurning **oddiy**, elementar jarayonlaridir. Bu ayrim hukmlar bizning idrokimizda ifodalanadi hamda tasavvurlar va tushunchalar tariqasida xotiramizda mustahkam o‘rin oladi.

Ijodiy tafakkur to‘g‘risida gapirganimizda biz murakkab aqliy jarayonni nazarda tutamiz. Bu jarayon bir qancha bosqichlar (yoki fazalar) va momentlardan iborat bo‘ladi.

Ijodiy tafakkur murakkab jarayon bo‘lib, bu **murakkab** jarayonda qo‘yilgan savol ketidan (shu savolning murakkabligiga qarab) dastlab vazifa ifodalanadi, so‘ngra esa vazifani, masalani yechish jarayoni, ya‘ni qo‘yilgan savollarga javob qidirish jarayoni boshlanadi.

Vazifa, masala — yechilishi, hal qilinishi talab etilgan savoldir. Ifodalangan vazifa *maqsadni* ham o‘z ichiga oladi. Bu maqsad noma‘lumni topishga va shu tariqa hayronlik, taajjublanish va gumon hislaridan qutulishga intilishdan iboratdir. Tafakkurning murakkab jarayonlaridagi masalani ifodalashning o‘zi, ko‘pincha, murakkab faoliyat bo‘ladi. Bunda nimalar ma‘lum va noma‘lumligini hisobga olishga, masala qanday vaziyatda yechilayotganligini hisobga olishga, yechilayotgan masalaning ahamiyatini tushunib olishga to‘g‘ri keladi.

Tafakkur jarayonining shundan keyingi bosqichi — javobni izlashdan, masalani hal etishga olib keladigan yo‘llarni, vositalarni, qoidalarni, usullarni qidirish va tatbiq qilishdan iborat bo‘ladi. Qo‘yilgan savollarga beriladigan javoblarni ba‘zan idrok qilinayotgan tevarakatrofdagi vaziyatdan qidirishga to‘g‘ri keladi. Bunday hollarda tafakkur jarayonlaridagi odamning kuzatuvchilik qobiliyati katta ahamiyatga ega bo‘ladi.

Ba‘zan lozim bo‘lgan javob «xotira zapaslari» orasidan — tajriba va bilimlarimizdan topiladi. Imtihon berayotgan o‘quvchining fikri, ko‘pincha, shu tariqa ishlaydi. Ko‘pincha tafakkur jarayonlarida kerakli javoblar xayol yordami bilan topiladi. Masalan, har xil taxminlar, ilmiy gipotezalar shu tariqa vujudga keladi, ko‘pgina kashfiyotlar, texnika sohasida har xil ixtirolar qilinadi.

Ko‘pincha, tafakkur jarayonlaridagi kerakli javoblarni muhokama qilish va o‘ylab ko‘rish, faraz qilish tafakkurning mantiqiy usullarini qo‘llanish yo‘li bilan topiladi. Masalan, matematika masalalari ana shu yo‘l bilan

yechiladi. Masala va vazifalarni yechish, qo'yilgan savolga javob qidirish jarayonida biz ba'zan yanglishamiz, shu masalani yechishga olib boradigan to'g'ri yo'ldan adashamiz. Olingan javobning o'zi yoki masalani hal etish usulining o'zi bizda shubha tug'diradigan paytlar ham bo'ladi. Bunday hollar tafakkur jarayonida yana bir payt – shu jarayonning natijalarini tanqidiy tekshirib chiqish payti keladi. Ba'zan bu tanqidiy tekshirish masalani, vazifani hal etish jarayoni bilan ayni bir vaqtda, babbaravar bo'laveradi. Fikr qilish jarayonining mana shu nazorat qiluvchi paytida mantiqiy jarayonlar xulosa chiqarish, isbotlash, rad etish jarayonlari, ayniqsa, katta o'rin tutadi. Harakatning oxirgi va asosiy mezonini odaming tajribasidir.

Masalani, vazifani hal etish yo'llarini va qo'yilgan savollarga beriladigan javoblarni ko'pincha boshqa odamlardan qidirishga to'g'ri keladi. Faoliyatning boshqa turlarida bo'lgani kabi, tafakkur sohasida ham, odam o'zining ijtimoiy mavjudot ekanligini ko'rsatadi. Turli masalalarni, vazifalarni hal etish vaqtidagi tafakkur jarayonlari, ko'pincha, boshqa odamlar bilan nutq orqali aloqa qilish yo'li bilan voqe bo'ladi. Bu aloqa esa suhbatlashish, muhokama qilish, bahslashish va boshqa shu kabilardan iborat bo'ladi.

Tarixga kirgan va ulug' kishilarning nomlari bilan bog'liq bo'lgan ilmiy kashfiyotlar, falsafiy va ilmiy tushunchalar, turli nazariyalarning ko'pchiligi ayni vaqtda ko'p jihatdan jamoa tafakkurining, ba'zan bir necha bo'g'indagi odamlar tafakkurining mahsulidir.

Tafakkur jarayonidagi tushunish boshqa bir kishining og'zaki va yozma nutqini idrok qilish va uqib olish jarayonida sodir bo'ladi. Nutqning tinglayotganimizda yoki biror yozma matnni o'qiyotganimizda, odatda, biz o'zimiz eshitayotgan yoki o'qiyotgan so'z birikmalarini to'g'ri idrok qilishga («payqab olishga») intilamiz.

Texnika buyumlari, mashinalar, ishlab chiqarish korxonalarini bilan, avtomat va elektron apparatlar bilan, asbob va shu kabilar bilan tanishish jarayonida ham bizda tushunish sodir bo'ladi.

Bunday holda tushunish muayyan bir texnikaviy obyektga gavdalanagan fikrlar sistemasini idrok qilishda («payqab olishda»), obyektning, masalan, umuman hisoblash mashinasining va undagi ayrim detallarning ma'nosi va vazifasi nimaligini tushuna olishda namoyon bo'ladi.

Jumladan, o'zimiz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan narsalarni o'zimizdagi mavjud tushunchalar qatoriga o'tkazishning o'zi ham tushunishimizning ifodasidir.

Texnikani tushunmoq uchun qandaydir texnikaviy tajribaga ega bo'lish, loaqal oddiy asboblardan foydalana bilish va loaqal oddiy mashinalar bilan tanish bo'lish kerak.

Tushunish ijodiy tafakkurdan farq qiladi, gavalantiruvchi xayol bo'lgani kabi, tushunishni ham gavalantiruvchi tafakkur deb ta'riflash mumkin.

Tushunish asosan, tayyor bilimlarni va ko'nikmalarni o'zlashtirishda sodir bo'ladigan tafakkurdir.

Maktabda o'qitish jarayonida tushunish katta rol o'ynaydi. O'quvchilarning bilimlarni uqib olishdagi muvaffaqiyatlari ularning shu bilimlarni qay darajada tushunishlariga bog'liq bo'ladi.

Odamning aqliy faoliyatida tushunish va mustaqil ijodiy tafakkur jarayonlari bir-birini istisno qilmaydi. Shuni nazarda tutish kerakki, tafakkurning bu ikkala turi ayni bir xil operatsiyalardir: taqqoslash, analiz, sintez qilish va shu kabilarda sodir bo'laveradi.

Ba'zan tushunish jarayonida ham savollar qo'yishga va masalalarni hal qilishga to'g'ri keladi. Og'zaki nutqni idrok qilish chog'ida yoki kitobni o'qiyotganimizda, yoxud biror texnika va mexanizmlarni ko'zdan kechirayotganimizda tushunib bo'lmaydigan, tushunish qiyin bo'lgan narsalar uchrab qoladi. Bunday hollarda «buni qanday tushunmoq kerak» degan savol tug'iladi, bu savolning javobini qidirish boshlanadi. Bundan tashqari, biror vazifani mustaqil hal qilmoq uchun, biror masalani mustaqil hal etmoq uchun biror nimani tushunish ham kerak. Masalan, hukm yuritishda chin xulosaga kelmoq uchun shu hukm yuritishga asos bo'lgan shart-sharoitning mazmunini to'g'ri tushunib olmoq kerak. Matematika masalasini yechayotgan o'quvchi avvalo shu masalaning mazmunini tushunib olishi, ya'ni matnda ifodalangan fikrni (hukmni va tushunchalarni) uning mantiqiy bog'lanishida to'g'ri uqib olishi, so'ngra esa masalani yechishga kirishuvi, ya'ni tushunilgan materialga asoslanib turib, har xil fikrlash jarayonlarini tatbiq qilish yo'li bilan noma'lum sonni qidirishi va topishi lozim bo'ladi.

Tushunish (idrok qilishdan iborat fikr yuritish jarayoni) va masalani mustaqil yechish (ijodiy fikr qilish) jarayonlari odam faoliyatida bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda sodir bo'ladi va o'tadi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz tafakkur jarayonlari

Boshqa aqliy jarayonlar singari, tafakkur jarayoni ham, ixtiyoriy va ixtiyorsiz sodir bo'lishi mumkin.

Boshqa aqliy faoliyat turlariga (idrok, esda qoldirish, esga tushirish, xayolga) nisbatan tafakkur ko'proq ixtiyoriy jarayondir. Fikrlash faoliyatida ko'pincha maxsus savollar qo'yiladi, masalalar ifodalab beriladi. Javoblarni qidirish, yangi masalalarni yechish vaqtida ko'pincha biz ma'lum darajada kuch sarflaymiz, irodamizni ishga solamiz, bunda ba'zan katta qiyinchiliklarni, to'sqinliklarni yengishga to'g'ri keladi.

Ixtiyoriy tafakkur muhokama qilish tarzida o'tadi. Matematikadan har qanday masalani yechish jarayoni ixtiyoriy tafakkurga misol bo'la oladi. Nazorat qiluvchi tanqidiy tafakkur ham, asosan, ixtiyoriy tafakkur jarayonidir.

Tafakkur jarayonlari ixtiyorsiz tarzda ham bo'ladi. Bunda ixtiyorsiz jarayonlar ko'pincha ixtiyoriy tafakkur bilan chambarchas chirmashib ketadi. Ba'zan faoliyatning turli sohalariga: maishiy, amaliy, ilmiy-bilish faoliyatlariga doir savollar beixtiyor tug'ilib qoladi. Qo'yilgan savollarning javoblari ham, xuddi shuningdek, ba'zan beixtiyor qidiriladi va topiladi. Bunday hollarda fikrlash jarayonlar sezilmasdan o'taveradi, savollarning javoblari esa fahmga kelganday bo'ladi. Ba'zan shunday ham bo'ladiki, biz qattiq fikr qilib turgan vaqtimizda butunlay boshqacha fikrlash bizda beixtiyor (biror nimaning ta'siri bilan) paydo bo'ladi, shu fikrlar ongimizga o'rtnashib olib, bizning e'tiborimizni asosiy ishdan, shu onning o'zida ongli ravishda qo'yilgan vazifadan chetga tortadi. Ko'pincha biz biron-bir vazifani ixtiyoriy ravishda o'z oldimizga qo'yib, uni hal etayotganimizda, shu onning o'zida bizning oldimizda turmagan boshqa masalalarni ham yo'lakay hal qilib qo'yamiz. Shunday hollar ham bo'ladiki, ixtiyoriy ravishda zo'r berib, fikr qilingan vaqtda hal etilmay qolgan masalalar biroz vaqt o'tgach, biz kutmagan holda, o'z-o'zidan hal qilinib qoladi.

Yirik mutafakkirlar beixtiyor fikr qilib turgan paytlarida ilmiy kashfiyotlar qilganliklari singari hollar ham oz emas. Chunonchi, shu narsa ma'lumki, qadimiy grek mutafakkiri Arximed solishtirma og'irlik qonuni ni shu masala ustida zo'r berib fikr qilgan vaqtida kashf qilolmasdan, balki o'zi sira kutmagan bir paytda, vannada cho'milib turgan vaqtida beixtiyor kashf qilgan.

Mendeleyevning aytishiga qaraganda, u elementlarning davriy sistemasi jadvalini tuzmoqchi bo'lib, uch kecha-kunduz tinmay ishlagan. Ammo shunda ham bu vazifani hal qila olmagan. Shundan keyin juda charchab o'rniga yotgan-u, shu onda uxlab qolgan. «Men tushimda, – deydi Mendeleyev, – shu elementlar batartib joylashtirib qo'yilgan jadvalni ko'rdim». Mendeleyev darhol o'rnidan turib, shu jadvalni bir parcha qog'ozga yozib qo'ygan.

Masalaning bunday beixtiyor ravishda, kutilmagan holda hal etilishi ilgari zo'r berib qilingan, lekin bitmay qolgan tafakkur jarayonining tugallanishi bo'lsa kerak.

O'zlari masalani mana shunday beixtiyor hal etgan va shu jarayonni kuzatgan kishilar bu jarayonni mana shu tariqa izohlab berganliklarini ko'ramiz. Masalan, professor Bexterevning aytishiga qaraganda, u tushida yoki ertalab uyg'onishi bilanoq, masalani to'satdan yechishga muvaf-

faq bo'lar ekan. Bunday hollarda o'rganilayotgan masala ustida uxlashdan oldin ham qattiq o'ylash va diqqat-e'tiborni shu masalaga to'plash katta rol o'ynasa kerak.

Beixtiyor tafakkur jarayonlarida muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishida oriyentirovka refleklari katta rol o'ynaydi, oriyentirovka refleklari mana shu bog'lanishlarni faollashtiradi va shu bog'lanishlarning yo'nalishiga ta'sir qiladi.

Taajjublanish va hayratda qolish hislari, qiziqish hissi, ishonch, ishonchsizlik hissi, shubhalanish hissi va, ayniqsa, yangilikni sezish hissi ixtiyorsiz tafakkur jarayonlarini faollashtirishda katta ahamiyatga egadir.

Bu hislar fikrlash jarayonlarining tug'ilishiga sabab bo'ladi yoki shu hislarning o'zi tafakkur jarayonlari sababli tug'iladi va o'z navbatida shu jarayonlarning borishiga ta'sir qiladi.

Aniq va abstrakt tafakkur

Tafakkur – aniq tafakkur va abstrakt tafakkur deb ikkiga bo'linadi. Agar biz fikr yuritilayotgan narsani idrok qilsak yoki tasavvur qilsak, bu tafakkur **aniq** tafakkur deb ataladi.

Bizning o'zimiz shu onda turgan xonamiz to'g'risidagi muhokamalarimiz mana shunday aniq tafakkurning bir misolidir. Biz tasavvur qilishimiz mumkin bo'lgan biror daryo to'g'risidagi, biror qurilish to'g'risidagi, biror tarixiy voqealar to'g'risidagi muhokamalar ham aniq tafakkurga misol bo'la oladi.

Bu – narsalarning obrazlariga bevosita tayanuvchi tafakkurdir. Bu – yaqqol tafakkurdir.

Aniq tafakkur ham predmetli-yaqqol tafakkur va yaqqol-obrazli tafakkur deb ikkiga bo'linadi.

Tafakkur obyektini bevosita idrok qilinadigan tafakkur **predmetli-yaqqol tafakkur** deb ataladi.

O'zimiz turgan xona to'g'risidagi, biz derazadan ko'rib turgan daraxt to'g'risidagi muhokamalarimiz mana shunday predmetli-yaqqol tafakkurga misol bo'la oladi.

Dars vaqtida o'qituvchi biror gulning tuzilishini izohlash bilan birga shu gulni o'quvchilarga ko'rsatayotganida o'qituvchining va o'quvchilarning tafakkuri predmetli-yaqqol tafakkur bo'lishi mumkin. Tafakkurning bu turi, asosan, idrokka tayangan holda voqe bo'ladi.

Predmetli-yaqqol tafakkur faqat muhokamalardagina emas, shu bilan birga bevosita harakatlarda ham namoyon bo'ladi. Bunday tafakkur **predmetli-harakatli tafakkurdir**.

Tafakkurning bu turini, masalan, kubiklarni u yoki bu tartibda terayotgan yoki joylashtirayotgan bolalarda ko'rish mumkin.

Katta yoshdagi kishilar ro'zg'orga taalluqli turli buyumlar bilan va xilma-xil mehnat qurollari bilan ish olib borayotganlarida ularning kundalik amaliy faoliyatida ham mana shunday tafakkur ishga solinadi. Tafakkur qilinayotgan narsani idrok qilmasdan, balki faqat tasavvur qilgan vaqtimizdagi tafakkur **obrazli-yaqqol tafakkur** deb ataladi. Bunday tafakkur xotira tasavvuriga yoki xayol tasavvuriga tayanadi.

Kecha bo'lib o'tgan voqealar to'g'risidagi muhokamalar, Marsda hayot bormikin, deb qilayotgan bizning muhokamalarimiz yaqqol-obrazli tafakkur namunalari deb hisoblanishi mumkin. Dars vaqtida o'qituvchi biror gurning tuzilishini o'quvchilarga tushuntirayotgan bo'lsa-yu, lekin bu gul o'quvchilarga o'z tajribalaridan ma'lum va shu sababli o'quvchilar shu gul ko'rsatilmasa ham, uni tasavvur qilishlari mumkin deb hisoblab, o'z darsini davom ettirayotganida o'qituvchi va o'quvchilardagi tafakkur yaqqol-obrazli tafakkur bo'ladi.

Har bir kishi murakkab narsalarni (masalan, mashinalarni, tabiat hodisalarini) bevosita idrok va tasavvur qilgan hamma hollarda ham shu kishi aniq tafakkur qiladi.

Abstrakt tafakkur umumiy va abstrakt tushunchalarga asoslanadi. Bu – tushunchalardan tarkib topgan tafakkurdir, umumiy lashtirilgan tafakkurdir, bu tafakkur, asosan, ikkinchi signal sistemasining, nutq, signal sistemasining faoliyati tufayli vujudga keladi.

Bizning algebra masalalarini yechish vaqtidagi muhokamalarimiz abstrakt tafakkurga misol bo'la oladi.

Ma'lumki, algebrada biz umuman miqdorlarni va ularning turli nisbatlarini ishlatamiz, masalan: $a+b=c$. Bunda a va b harflari qandaydir bir miqdorni ifodalaydi, ularni qo'shgan vaqtda yangi miqdor – c hosil bo'ladi. Shu miqdorlarni juda xilma-xil aniq narsalarga, masalan, falon miqdor pulga, falon kilogramm nonga va falon kilometr masofaga va boshqa shu kabilarga tatbiq qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda (algebra misolida) mana shu narsalarning ayrim aniq miqdori to'g'risida fikr yuritmasdan, balki mana shu narsalar o'rtasida bo'lgan umumiy miqdor munosabatlari to'g'risida fikr yuritamiz. Bunda biz yakka obrazlar yordami bilan emas, balki umumiy lashgan tushunchalar yordami bilan fikr qilamiz.

Abstrakt tafakkur aniq tafakkurdan o'zining g'oyat kengligi bilangina farq qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, voqelikni juda chuqur bilishga imkon berishi bilan ham farq qiladi. Bunda biz bir hukmning o'zida hamma narsalarga va hodisalarga aloqador bog'lanishlar va qonunlar to'g'risida fikr yuritishimiz mumkin. Ayrim abstrakt muhokamalarda biz idrok ham qilib bo'lmaydigan, tasavvur ham qilib bo'lmaydigan narsalar

to'g'risida fikr yuritishimiz mumkin. Biz tabiat to'g'risida, umuman qonun to'g'risida, miqdor to'g'risida, sifat to'g'risida, tenglik to'g'risida, borliq to'g'risida abstrakt fikr yuritishimiz mumkin (va fikr yuritimiz). Biz cheksizlik to'g'risida ham fikr yuritishimiz mumkin.

Abstrakt tafakkur haqiqatga erishishga va voqelikni yana ham chuqurroq hamda to'laroq bilishga olib boradigan yo'llardir.

Ammo biz abstrakt tafakkurning xususiyatlari to'g'risida gapirganimizda shuni nazarda tutishimiz lozimki, bu tafakkur va aniq tafakkur odamning yaxlit tafakkurini tashkil qiladi, bu ikkala tafakkur bir-biriga chambarchas bog'langandir.

Bu bog'lanish avvalo shundaki, abstrakt tafakkur tarixan aniq tafakkur asosida taraqqiy qilgan. Xuddi shuningdek, har bir kishining individual hayotida ham abstrakt tafakkur aniq tafakkur asosida taraqqiy qilgan. Bolaning eng dastlabki tafakkuri aniq tafakkurdir. Bolaning aniq tafakkuri jarayonida tushunchalar hosil bo'la boshlaganida va shu tushunchalar o'zlashtirila boshlaganidagina shu paytdan boshlab, bolada abstrakt tafakkur ham paydo bo'ladi.

Ikkinchidan, abstrakt tafakkur bilan aniq tafakkurning birligi shundaki, har qanday aniq fikr abstrakt fikrga muayyan bir darajada kiradi va har bir abstrakt tafakkur jarayoni aniq tafakkurga tayanadi. Hatto eng oddiy yakka aniq muhokamalarda ham abstraktlik momenti bor. Masalan, «Bu — to'rtburchak stol» va «Bu — to'rtburchak quti» degan aniq muhokamalarda «to'rtburchak» degan so'zning o'zi abstrakt tushunchadir.

Shu misollarda biz idrok qilayotgan narsalar — stol va quti — bizda mavjud bo'lgan «to'rtburchak» degan tushunchaga tatbiq qilinadi, xolos. Bunda abstrakt, umumiy lashtirilgan tushuncha aniq (idrok qilinayotgan yoki tasavvur qilinayotgan) tushunchani o'z ichiga oladi.

Shuningdek, abstrakt tafakkur ham aniq tafakkur bilan chambarchas bog'langan holda sodir bo'ladi.

Har qanday abstrakt fikr juda ko'p aniq fikrni albatta o'z ichiga oladi va shu aniq fikrga tayanadi. Masalan, shunday bir abstrakt qoidani olib ko'raylik: «Yakka-yakka holda uchinchi miqdorga teng bo'lgan ikki miqdor bir-biriga tengdir». Muhokama aniq mazmun olishi mumkin bo'lgan taqdirdagina bu fikr chinakam fikr bo'ladi. Aks holda bu qoida quruq gap, «yodlab olingan qoida» bo'lib qoladi, xolos. Bu qoidani aytgan kishi haqiqatan ham chin bir fikrni ifodalayotganligini isbotlamoq uchun, shu umumiy va abstrakt qoida tarkibiga kiradigan yakka va aniq hollardan bir qancha misollar topib bera olishi lozim.

Biz aniq tafakkurni abstrakt tafakkurdan ayirib gapiramiz ham, lekin aslida biz odamning tafakkurida yo aniq, yoki abstrakt elementlarning ustunlik qilishini nazarda tutamiz.

Nazariy (izohlovchi) va amaliy tafakkur

Tafakkurning yo'nalishiga qarab nazariy va amaliy tafakkur turlari ajratiladi.

Hodisalarni izohlashga qaratilgan tafakkur *nazariy tafakkur* deb ataladi. Biror narsani izohlab berish noma'lum narsani ma'lum qilish demakdir. Buning uchun esa noma'lum narsani ma'lum narsa bilan bog'lash lozim. Demak, turli va ayrim tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishlarni va munosabatlarni ochib berish hamda shu bog'lanishlarni muhokamalarda izohlab berish kerak bo'ladi.

Jumladan, izohlab berish izohlanayotgan hodisaning sababini topish demakdir; bunday izohlash izohlanayotgan narsani shu narsa mansub bo'lgan turkum to'g'risidagi tushuncha doirasiga kiritib, uning farq qiladigan belgilarini ko'rsatib berish demakdir; biror hodisaning maqsadini, uning nima uchun mavjudligini, uning ahamiyatini va vazifasini ko'rsatib berish demakdir.

Izohlovchi tafakkur jarayonlarida bir qancha savollarga, masalan: «Buning o'zi nima?», «Nega?», «Nima sababdan?», «Nima uchun?», «Falon xil hodisalar yoki tushunchalar o'rtasida qanday o'xshashlik yoki farq bor?» degan va shu kabi savollarga javob beriladi. Masalan: «gul – o'simlikdir», «Psixologiya – fandir», «Ko'cha xo'l, chunki yomg'ir yog'di», «6-1 va 3 + 2 miqdorlari bir-biriga teng». Mana shu misollarning hammasida biz hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar va munosabatlarni qayd qilamiz va ochib beramiz, izohlaymiz. Agar izohlovchi tafakkur umumiy (abstrakt) hukmlarda ifodalansa, bunday tafakkur *nazariy tafakkur* deb ataladi. Nazariy tafakkur ayni vaqtda abstrakt tafakkur hamdir. Masalan, «Hamma jismlar qizdirilganida kengayadi», «Ayrim olganda uchinchi miqdorga teng bo'lgan ikki miqdor bir-biriga tengdir», «Har qanday mexanik harakat ishqalash natijasida issiqlikka aylana oladi» degan muhokamalar ayni vaqtda ham nazariy, ham abstrakt tafakkurdir. Arifmetika yoki grammatikaning har qanday qoidasi nazariy tafakkurga misol bo'la oladi.

Nazariy tafakkurda voqelikda mavjud bo'lgan umumiy, muhim bog'lanishlar va munosabatlar aks etadi. Shu tufayli biz u yoki bu xil ayrim hodisalarning kelishini (masalan, quyosh va oy tutilish vaqtini) oldindan ko'rish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Biror sohadagi hodisalarning muhim qonuniyatlarini, bog'lanishlarini va munosabatlarini aks ettiruvchi fikrlar (hukmlar va tushunchalar) sistemasi **nazariya** deb ataladi.

Nazariy tafakkur – oldindan ko'rish imkoniyatini beradigan umumlashtirilgan tafakkurdir.

Tevarak-atrofdagi voqelikni o'zgartirish yo'li bilan o'zimizga kerakli real narsalarni va hodisalarni olishga yoki yaratishga qaratilgan tafakkur

amaliy tafakkur deb ataladi. Amaliy tafakkur jarayonlari bir qancha savollar berishdan, masalan: qo'yilgan maqsadga erishmoq uchun «Nimalar qilish kerak?», «Qanday qilish kerak?», «Qay tarzda?», «Buning uchun nimalar qilish lozim?» degan savollar tuzilishi bilan boshlanadi. Amaliy tafakkurning shundan so'nggi jarayoni ish-harakatlarda yoki qo'yilgan savollarga javob beruvchi ish-harakatlarni tasavvur qilish va o'ylashda voqe bo'ladi. Masalan, ishlab chiqarishni ratsionallashtirish, mashinani takomillashtirish kerak bo'lganida, biz falon xil parrakni soniyasiga o'n marta aylanadigan qilishimiz lozim. Buning uchun shu parrakni transmissiya orqali yoki tishli parrak orqali diametri kattaroq bo'lgan boshqa parraklarga tutashtiramiz va shu tariqa o'sha parrakni o'zimiz xohlaganimizdek, soniyasiga o'n marta aylanadigan qilamiz.

Tevarak-atrofdagi voqelikni biz asosan mehnat qurollari yordami bilan, asboblarning yordami bilan o'zgartiramiz. Shu sababli amaliy tafakkur, boshqacha qilib aytganda, *texnik tafakkur* deb ham ataladi.

Voqelikni o'zimiz xohlaganimizdek o'zgartirishimiz natijasida yangi bir hodisa paydo bo'lganligi, voqelik qayta ko'rilganligi, biror real mahsulot vujudga keltirilganligi, masalan, stol, mashina, uy va shu kabilar vujudga keltirilganligi sababli, amaliy tafakkur *konstruktiv tafakkur* ham deb ataladi.

(«Amaliy tafakkur» degan terminni «amal», «amaliyot» degan termin bilan qorishtirib yubormaslik kerak. Amal, amaliyot deganimizda, odatda, odamlarning xilma-xil moddiy boyliklar yaratishiga yordam beradigan harakatlar sistemasini — buning uchun kerak bo'ladigan ko'nikma, malaka va usullarni tushunamiz. Odamning amaliy faoliyati tafakkursiz vujudga kela olmaydi. Ammo subyektiv jarayon bo'lgan amaliy tafakkur esa amaliy harakatlar bo'lmasa ham ro'y beraverishi mumkin.)

Nazariy tafakkur kabi amaliy tafakkur ham muhokamalarda ifodalangani. Lekin bu muhokamalarning tuzilishida o'ziga xos xususiyatlar bor.

Nazariy muhokamalarda, odatda, obyektlarda biror belgilarning, bog'lanishlarning, qonuniyatlarining borligi qat'iy qilib tasdiqlanadi yoki rad qilinadi.

Bu muhokamalarda subyekt (ega) bilan predikat (kesim) «bor» yoki «yo'q» degan ma'no bilan qat'iy ravishda bog'lanadi.

Amaliy muhokamalarda odamning obyektlarga muayyan maqsadda ta'sir o'tkazish yo'li bilan shu obyektlarni o'zgartirish mumkinligi qat'iy qilib aytiladi yoki rad qilinadi.

Bunday muhokamalarda subyekt bilan predikat o'rtasidagi bog'lanish odatda «bu mana shunday qilinadi», «buni bunday qilish mumkin yoki bunday qilib bo'lmaydi» degan jummalarda ifodalanadi.

Amaliy tafakkur odamning xayol qilishi va o'zi mo'ljallaganidek harakat qilishi, irodasi bilan chambarchas bog'langan.

Tafakkurning mana shu ikki turini — nazariy va amaliy tafakkurni, shuningdek, aniq va abstrakt tafakkurni, faqat tafakkurni o'rganish uchun bir-biridan ajratishimiz mumkin. Tafakkurning mana shu ikki turi haqiqatda birlikka ega bo'lgan tafakkurdir. Lekin ularning paydo bo'lishi jihatidan qaraganimizda, amaliy tafakkur birlamchidir. Nazariy tafakkur amaliyotda, odamning mehnat faoliyatida rivojlanib keldi va rivojlanadi.

Amaliyot muhokamalarimizning chinligini bildiruvchi asosiy mezonidir, kriteriydir.

VI. TAFAKKUR VA BOSHQA PSIXIK JARAYONLAR

Tafakkur boshqa psixik jarayonlardan ajralgan holda voqe bo'lmaydi, balki, aksincha, tafakkur idrok bilan, xotira bilan, xayol va nutq bilan diqqat, his, iroda bilan chambarchas bog'langandir. Tafakkur qanchalik murakkab bo'lsa, unda boshqa psixik jarayonlar shunchalik ko'p joy oladi.

Ayrim psixik jarayonlarning tafakkurdagi ahamiyati, jumladan, quyidagilardan iboratdir.

Biz idrok qilayotgan voqelik, biz turgan vaziyat tafakkurning birinchi va doimiy mavzuidir. Idrok qilish chog'ida turli savollar paydo bo'ladi, savollar esa tafakkur faoliyatini yanada davom ettiradi. Bizning birinchi fikrlarimiz, birinchi muhokamalarimiz idrok qilinayotgan narsalar to'g'risidagi muhokamalardir. Ba'zan odam hatto abstrakt masalalarni hal qilish paytida ham narsalarni bevosita idrok qilishga yoki shu narsalar to'g'risidagi tasavvurlariga murojaat qiladi va bunday qilish ish uchun katta foyda keltiradi.

Biroq, odamning tafakkuri faqat idrok doirasidagina sodir bo'lib qolmaydi. Odam o'zi idrok qilayotgan narsalar to'g'risida ham o'zidagi tajribaga tayanib, mavjud tasavvurlarga tayanib, fikr qiladi.

Shu sababli tafakkur jarayonlarida xotiraning faoliyati, jumladan, esga tushirish jarayoni katta o'rin oladi.

Xotira tasavvurlari, shuningdek, ilgari o'zlashtirib olingan fikrlar va bilimlar shunday materialdirki, tafakkur jarayonlari shu material yordamida voqe bo'ladi. Biz eslab qolgan va tasavvur qilgan voqelik, shuningdek, biz idrok qilayotgan voqelik tafakkurimizning mavzui bo'lib xizmat qiladi.

Turli tasavvur, fikrlarni esga tushirish va to'qnashtirish jarayonida yangi savollar paydo bo'ladi va tafakkurning yangi jarayoni tug'iladi.

Qo'yilgan savollarga odatda xotiramizga murojaat qilib javob qidiramiz va shu javoblarni topamiz. O'zlashtirib olingan qoidalar, usullar, sxemalar turli vazifalarni yechishda katta ahamiyatga ega va ayni vaqtda tafakkur jarayonlarida esga tushadi.

Ilgari hosil bo'lgan muvaqqat bog'lanishlar — assotsiatsiyalar tafakkur jarayonlarida katta rol o'ynaydilar. Xotirada mustahkamlanib qolgan tajriba

va bilimlar odam tafakkurining mazmunli va samarali bo'lishini hiyla darajada belgilaydilar. Tafakkur jarayonlarida xayol (fantaziya) katta o'rinni oladi. Tafakkur uchun kerakli aniq obrazli material xotiradan olinganidek, fantaziyadan ham olinadi. Bu xayol obrazlaridir. Masalan, kelajakka qaratilgan tafakkur jarayonlari xayol yaratib berayotgan obrazlarga tayanadi. Bizning ko'pgina tushunchalarimiz ham xayol yaratib bergan tasavvurlarga tayanadi. Xayol faoliyati, masalan, umumlashtirish, taxmin qilish, faraz (gipoteza), abstraksiyalash singari fikrlash operatsiyalarida namoyon bo'ladi. Shu jarayonlarning hammasi xayolning ishtirokisiz ro'yobga chiqmagan bo'lur edi.

Xayol tafakkurning kengligiga va sermahsul bo'lishiga ta'sir qiladi, tafakkurga ijodiy va original tus beradi. Xayol qilish qobiliyati sust rivojlangan kishilarda, tafakkur ularning o'zlarida bo'lgan tajriba va bilimlar doirasida voqe bo'ladi. Bu tafakkur atrofdagi narsalarga «yopishib qolganligi», kam mahsulligi, o'zining original bo'lmashligi va biron nimani ixtiro qilmasligi bilan farq qiladi, ko'pincha yuzaki va mayda-chuyda narsalar to'g'risida fikr yuritish bilan cheklanadi. Shu sababli, keng, kuchli va real fantaziyaning rivojlantirish keng, mazmunli, original va ijodiy tafakkurning rivojlantirishning eng muhim shartlaridan biridir.

Diqqat fikrlash faoliyatining zarur shartidir.

Tafakkur jarayonlarining birligi, barqarorligi va batartibli diqqatga bog'liqdir. Har bir fikrlash operatsiyasi faqat diqqat bo'lganidagina ro'yobga chiqadi. Diqqat sust, zaif bo'lganida fikrlash jarayoni sekinlashadi yoki to'xtalib qoladi. Agar diqqat zaif bo'lsa, fikrlash tez uziladi, o'zining ipini yo'qotib qo'yadi, chalg'iydi. Odamning diqqati uzoq vaqt davomida muayyan vazifaga qaratilgan taqdirdagina va diqqat o'zgarib turuvchi va shu maqsadni hal qilishga olib keluvchi ko'pgina muhokamalar, tushunchalar va tasavvurlar ustida o'z ichiga to'planib turganidagina, murakkab tafakkur jarayoni ro'yobga chiqadi.

Ba'zan, ayrim o'quvchilar matematik amallarni yechishni bilmaganliklari yoki bunga o'quvlari bo'lmaganligi natijasida emas, balki ularning diqqati yetarli ravishda kuchli, barqaror, keng ravishda rivojlanmaganligi natijasida bir necha amaldan iborat bo'lgan ba'zi matematik masalalarni yecholmay qoladilar. Shu sababli tafakkurni rivojlantirish kuchli va barqaror diqqatni tarbiyalashga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Tafakkur **jarayonlari** hayratda qolish, taajjublanish, qiziqish, bilishga intilish, yangilikni sezish singari emotsional kechinmalar bilan bog'langan. Mana shu hisslarning hammasi tafakkur jarayonlarini tug'diradi va rag'batlantiradi, bu jarayonlarni maroqli, zavqli qiladi va jonlantiradi. Yuqorida aytib o'tilganidek, ayrim muhokamalarining chinligi yoki chin emasligiga, muhokamalarimizning to'g'ri yoki noto'g'riligiga bo'lgan ishonch yoki shubhalanish hissi tafakkur jarayonlarida katta o'rinni oladi.

Fikrlash faoliyati paytida odamdagi umumiy emotsional holat yoki kayfiyat ham tafakkur jarayonlarida ancha ahamiyatga ega. Har qanday ijobiy (quvonchli, yoqimli) kayfiyat odatda odamning fikrlash faoliyatini ham oshiradi. Odam yomon, noxush kayfiyatda bo'lganida (xafa bo'lib, qo'rqib turganida) uning fikrlash jarayonlari ham pasayib ketadi. Biroq, agar ijobiy hislar juda kuchayib ketsa, bu ijobiy hislar ham tafakkur jarayonlarini bo'shashtirib yuborishi mumkin. Odamda kuchli hislar paydo bo'lganidan ko'pincha uning fikri «chuvalib ketadi», «to'xtalib qoladi».

Emotsional holat fikrlarimizning yo'nalishiga ta'sir qiladi. Kayfiyatning va shaxsiy manfaatning ta'siri ostida bizning ayrim narsalar to'g'risidagi muhokamalarimiz g'arazli, bir tomonlama bo'lishi va shu sababli haqiqatni aks ettirmaydigan xato muhokamalar bo'lishi mumkin.

Odamning irodasi ba'zi hislarning tafakkur jarayonlariga salbiy ta'sirini bosish, yo'qotishda katta rol o'ynaydi. Tafakkur jarayonlaridagi iroda, avvalo, u yoki bu vazifani hal qilishga, qo'yilgan savolga javob topishga intilishda, u yoki bu narsalar to'g'risida chin va to'la ravishda asosli muhokamalar hosil qilishga intilishda namoyon bo'ladi.

Biroq, vazifani hal qilmoq uchun, haqiqatga erishmoq uchun birgina istakning o'zi kifoya qilmaydi. Vazifani hal qilish, qo'yilgan savolga javob topish, tushunish jarayonida muhokamalarning to'g'riligini belgilab olish, fikrlarni shakllantirish va so'z bilan ifodalash paytlarida bir talay qiyinchiliklar, ba'zan katta to'sqinliklar uchraydi, ularni bartaraf qilmoq uchun irodani ishga solishga, sabr va matonat bilan harakat qilishga to'g'ri keladi.

Iroda, asosan, odamning amaliy faoliyatida namoyon bo'ladi. Amaliyot esa muhokamalarimizning chinligini ko'rsatib beruvchi asosiy mezonidir.

Tafakkur nutq til bilan chambarchas bog'langan. Bu haqda quyidagi bobda gapiramiz.

VII. TAFAKKURNING SIFATLARI

Ayrim kishilarning tafakkuri o'zining mazmundorligi, chuqurligi va kengligi jihatidan, mustaqilligi, samaraliligi va tezligi jihatidan turli hollarda turlicha namoyon bo'ladi. Bular tafakkurning sifatini tashkil qiluvchi belgilardir.

Tafakkurning **mazmundorligi**, avvalo, u yoki bu narsalar yoki hodisalar to'g'risidagi, voqelikning u yoki bu sohalar to'g'risidagi muhokamalar va tushunchalar odamning ongida qanchalik o'rin olganligidan kelib chiqadi. Odamda fikr nechog'li ko'p bo'lsa va bu fikrlar nechog'li xilma-xil bo'lsa, uning tafakkuri shu qadar mazmunli bo'ladi, uning aqli shu qadar boy bo'ladi. Lekin tafakkurning mazmundorligi mavjud fikrlarning miqdori bilangina belgilanmaydi, tafakkurning mazmundorligi shu fikrlarda

nimalar aks ettirilganligi bilan ham belgilanadi. Shu sababli tafakkur faqat boy bo'lganidagina emas, shu bilan birga, u ham chuqur bo'lganida, bunday tafakkur mazmundor tafakkur deb hisoblanadi.

Voqelikning eng muhim xossalari va sifatleri, eng muhim bog'lanishlari va munosabatlari tafakkurda aks etganida bunday tafakkur **chuqur tafakkur** deyiladi.

Tafakkurning mazmundorligi (boyligi va chuqurligi) odamning faoliyatiga, bilimiga va tajribasiga, odamda xayolning qay darajada rivojlanganligiga va odamda qiziqish, havaslarning borligiga bog'liqdir.

Tafakkurning mazmundorligi va chuqurligi uning kengligi bilan chambarchas bog'langan, voqelikning eng ko'p sohalarini o'z ichiga olgan, hozirgi vaqti, uzoq o'tmishni va uzoq kelajakni o'z ichiga olgan tafakkurni biz keng tafakkur deb hisoblaymiz. Tafakkuri keng bo'lgan kishilarni odatda biz aqli keng, saviyasi baland va nazar doirasi keng kishilar deb, xilma-xil ma'lumotli kishilar deb ataymiz. Keng tafakkur ba'zan unchalik chuqur bo'lmasligi, yuzaki bo'lishi mumkin. Shunday odamlar ham bo'ladi, ular hamma narsa to'g'risida fikr yuritaveradilar, lekin ularning muhokamalarida kundalik tajribadan har bir kishiga ma'lum bo'lgan narsalarga nisbatan yangilik juda kam bo'ladi.

Voqelikning asosan biror kichik (tor) qismini o'z ichiga olgan tafakkur tor tafakkur deb ataladi. Tor tafakkur ham mazmuni, hatto chuqur bo'lishi mumkin. Bunday tafakkur biror «tor ixtisos» ga ega mutaxassislarda uchraydi. Lekin tor tafakkur ba'zan o'z mazmuni jihatidan ayni bir vaqtda nochor, mayda va yuzaki bo'ladi.

Fikrning kengligi ham odamning tajribasiga va bilimiga hamda shu larga bog'liq bo'lgan qiziqish-havaslariga ham bog'liqdir.

Tafakkur o'zining mustaqilligi jihatidan turlicha bo'lishi mumkin: tafakkur mustaqil va nomustaqil bo'lishi mumkin.

Odam yangi vazifalarni qo'yishda o'zi tashabbus ko'rsatib, shu vazifalarni boshqa odamlarning yordamisiz, o'zining alohida yo'llari bilan hal qilaversa, shu odamning tafakkuri mustaqil tafakkur bo'ladi. Jumladan, tafakkurdagi mustaqillik aqlning sertashabbus bo'lishida, pishiq bo'lishida va tanqidiy fikr yuritishida ifodalanadi.

Aqlning sertashabbusligi yangi, o'zining masala va vazifalarini o'zi qo'yishda hamda shu vazifalarni hal qilish uchun o'zining yo'llari va vositalarini o'zi qidirishga va topishga intilishda ifodalanadi.

Biror ijtimoiy foydali nazariy va amaliy vazifalarni jamoa bo'lib hal etishda faol ishtirok etgan odamning ham tafakkur qilishida mustaqillik namoyon bo'ladi.

Aqlning pishiqligi vazifalarni hal qilishdagi odat qatoriga kirgan, shablon bo'lib qolgan (ko'pincha, eskirib qolgan) usullardan xoli bo'la bilishda, vazifalarni hal qilishning yangi usullarini tez topa olishda

yoki tanlay olishda va shu usullarni joy-joyiga qarab ishlata bilishda ifodalanadi.

Aqlning tanqidiyligi o'zining yoki o'zgalarning fikrlarini haqiqatga mos bo'lish-bo'lmaslik jihatidan tekshira bilishda va shu fikrlarga baho bera bilishda ifodalanadi. Aqlning tanqidiyligi aytilgan fikrlarning turmush uchun amaliy qiymatini aniqlay bilishda ham ifodalanadi. Aqlning «tanqidiyligi» odamning o'z fikrlariga va o'zganing fikrlariga tanqidiy nazar bilan qarashi demakdir.

Fikrlash vazifalari boshqa kishilar tomonidan qo'yilganidagina va qo'yilgan vazifalar faqat tayyor shakllarga asoslanib va boshqa kishilarning bevosita yordami bilan hal qilinayotganidagina ozmi-ko'pmi faol ravishda ishga solingan tafakkur nomustaqil tafakkurdir.

Tafakkurning mustaqilligini uning boshqa kishilarning tafakkuridan to'la ravishda mustaqil va ajralgan tafakkur tariqasida tushunish yaramaydi, albatta. Tafakkurning mustaqilligi haqiqatga olib kelganidagina, odam o'zining fikrlash faoliyatida ilmiy asoslarga, progressiv tashabbuslarning hammasiga tayangandagina bunday mustaqillik qimmatga ega bo'ladi. Shu sababli tafakkurning mustaqilligi avtoritetni, obro'ni, nufuzni e'tirof etishni istisno qilmaydi. Tafakkurning mustaqilligi odamning o'z faoliyatida ilg'or fikrlarni, ulug' kishilar tafakkurining mahsullarini o'zlashtira va foydalana bilishda ham ifodalanadi. Mustaqil fikrlash ilg'or kishi uchun mo'tabar qo'llanmadir.

Fikrning mustaqilligi uning mahsuldorligi bilan chambarchas bog'langan.

Fikrning mahsuldorligi biron vaqt davomida biror jihatdan qimmatli bo'lgan va mustaqil ravishda vujudga keltirilayotgan fikrlarning miqdorida ifodalanadi. Tafakkurni biz sermahsul va kam mahsul yoki mahsulsiz tafakkur deb aytishimiz mumkin.

Agar odam muayyan bir vaqt ichida biror jihatdan qimmatli va yangi fikrlarni (masalan, ilmiy sohada) ko'p yaratayotgan bo'lsa, agar u ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yangi nazariy va amaliy vazifalarni hal qilayotgan bo'lsa, bunday kishining tafakkurini biz sermahsul, original tafakkur deb ataymiz.

Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga uzil-kesil javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Albatta, bu vaqt oddiy tafakkur jarayonlarida ancha qisqa bo'ladi va murakkab tafakkur jarayonlarida uzunroq bo'ladi. Oddiy tafakkur jarayonlari shu bilan farq qiladiki, bunday tafakkur jarayonlarida savollar qo'yilishi bilanoq darhol shu savollarning javobi kelib chiqadi. Shunday kishilar borki, ularda murakkab fikrlash operatsiyalari ham juda tez o'tadi. Bunday kishilarni hozirjavob, zehni o'tkir kishilar deb ataymiz. Ayrim kishilarda tafakkur jarayoni sekinroq o'tadi, hatto oddiy tafakkur jarayonlarida ham bunday odamlar qo'yilgan savolga tayyor

javobni birmuncha vaqt o'ylab turib javob beradilar, ba'zan savolni qaytarib so'raydilar. Tafakkurning tezligi bir qancha faktorlarga: fikrlash uchun kerakli materialning xotirada mustahkam o'rtnashib qolganligiga va shu materialni qanchalik tez esga tushira olishga, jumladan, assotsiativ jarayonlarning tezligiga, odamdagi hislarning mavjudligiga, odamning diqqatiga, qiziqishiga, shuningdek, nerv sistemasining holatiga ham bog'liqdir. Tafakkurning tezligi odamning bilimlariga, ilmiga, mantiqiy shakllarni va tafakkur qoidalarini qay darajada egallab olganligiga, fikrlash faoliyatining epchilligiga, fikrlash ko'nikmalarining qay darajada rivojlanganligiga bog'liqdir.

Tafakkurning tezligi faqat shu shartlargagina bog'liq bo'lib qolmasdan, shu bilan birga, hal qilinishi lozim bo'lgan vazifaning xarakteriga, mazmuniga va qay darajada murakkabligiga ham bog'liqdir.

VIII. TAFAKKURNING O'SISHI

Bola tug'ilgan kundan boshlab ba'zi narsalarni sezish va ba'zi hislarni kechirish qobiliyatiga ega bo'ladi. Lekin hali bu bolada fikr qilish bo'lmaydi; bola o'sgan sari, tajriba to'play borgan sari nutq orqali aloqa qilish imkoniyati kengayib, faoliyati o'sib borgan sari ta'lim va tarbiya jarayonida uning tafakkuri ham o'sa boradi.

Yasli yoshidagi bolalarning tafakkuri

Bolalar tili chiqib, yaxshi gapira borgan sari, ularda fikrlar, ya'ni muhokamalar va tushunchalar shaklida ifodalanadigan tafakkur jarayonlari ham o'sib boradi. Lekin idrok va tasavvurlarning obrazlariga tayanuvchi hamda ish-harakatlarda ifodalanuvchi boshlang'ich aniq tafakkur bolalarda tili chiqmasdan oldin paydo bo'la boshlaydi.

Boladagi mana shunday boshlang'ich tafakkurni uning o'zi o'yinchoqlar, ba'zi buyum va idishlar bilan qilayotgan ba'zi harakatlarida ham ko'rish mumkin. Masalan, sakkiz-to'qqiz oylik bola shaqildoqni, qo'ng'iroqchani qo'lga olib, ularni tovush chiqaradigan qilib qimirlatadi. Bolani kattalar ovqatlantirmoq uchun ovqat tepasiga olib kelganlarida, u qoshiqni olib, kosaga tiqmoqchi bo'ladi, so'ngra esa qoshiqni og'ziga olib boradi.

Bolalar bir yoshga yetganlarida kattalarning aytgan so'zlarini tushuna boshlaydilar. Kattalarning: «Qani qoshiq?», «Qani kosa?», «Soat qani?» degan savollariga javoban, bola shu narsalarga qayrilib qaraydi yoki qo'li bilan shu narsalarni ko'rsatadi. Bolaning atrofidagi kishilar aytgan so'zlarni tushunayotganligi uning endi fikr qila boshlaganligini ko'rsatadi.

Bola ikki yoshga yetganida uning tafakkuri hukmlarda ifodalana boshlaydi, bu davrda uning tili chiqib, yaxshi gapira oladigan bo'ladi. Bola o'z

atrofidagi odamlar bilan nutq orqali aloqa qilib, tafakkurning mazmunini va shakllarini ko'proq egallay boradi. Keyin bolaning tafakkuri nutqning o'sishi bilan birgalikda o'sib boradi.

Yasli yoshidagi bolalarning tafakkuri hali juda cheklangan bo'ladi. Yasli yoshidagi bola, asosan, o'zi shu onda idrok qilgan narsalari to'g'risida fikr qiladi. Ushinskiy degan ediki: «Bola agar shunday deb aytish mumkin bo'lsa, shakllar, bo'yoqlar, tovushlar, umuman sezgilar orqali fikr qiladi» (K.D. Ushinskiy. Избранные педагогические сочинения, II том, Uchpedgiz, 1939, 156-bet).

Yasli yoshidagi bolalarda fikr qilish jarayonlari ularning hali sodda nutqlarida ifodalanadi. Bu nutq ko'pincha boshqa kishilarga murojaat qilmay, o'ziga gapirishdan iborat bo'ladi. Bu fikr qilish jarayonlari ayni vaqtda idrok qilinayotgan narsalar bilan qilingan ish-harakatlarga bog'liq bo'ladi.

Bu yoshdagi bola narsalarni birining ustiga birini qo'yib yoki yonmayon qo'yib taqqoslaydi: masalan, o'z o'yinchog'ini bo'lak-bo'lak qilib sindirib, uni analiz qiladi; kubiklardan yoki cho'plardan «uy» yasab, sintez qiladi; kubiklarni rangiga qarab terib, ularni turkumlarga ajratadi va umumiyLashtiradi. Bu yoshdagi bolalarni hali o'z oldiga biror maqsad qo'ymaydi va o'z harakatlarini rejalashtirmaydi. Bola idrok va harakat qilar ekan, ayni vaqtda fikr ham qiladi.

Bolaga biror narsani ko'rsatib va «Bu nima?» deb savol berib, shu narsaning nomini aytish taklif qilinganida u «Stol» deb javob beradi, ya'ni o'z hukmini aytadi, «Qani aytdi, bu nima?» deyilgan savolga, «Bu kosa» deb javob beradi va hokazo. Agar bola narsaning nomini bilmasa, u savol bergan kishiga burilib, odatda, uning shu narsa nomini aytib berishini kutadi. Idrok qilinayotgan narsaning nomini aytishning o'ziyoq hukmdir. Lekin bolalar narsalar to'g'risida mana shunday bevosita hukmlar aytilish shu narsalarning nomini aytib berish bilangina cheklanmaydilar, bolalar narsalarning ayrim belgilarini, sifatini, harakatini, ya'ni o'zlari o'z tajribalarida tanishgan, o'zlari idrok qilgan belgilarini ham aytib beradilar.

Yasli yoshidagi bolalarda amaliy tafakkur jarayonlarida va so'zlarni o'zlashtirib olish yo'li bilan tajriba to'plana borgan sari, ularda boshlang'ich tushunchalar tarkib topib boradi. Yasli yoshidagi bola bir so'z bilan shu so'z ifodalagan narsalarga o'xshash hamma narsani atayveradi, ya'ni umumiyLashtiradi, masalan, u o'zi qurgan stollarning qanday shaklda va qanday ishga mo'ljallanganidan qat'i nazar, ularning hammasini «stol» deb ataydi, begona erkaklarning hammasini u «amaki» deb ataydi. Bola so'zni va uning umumiy ma'nosini kattalardan o'rganib oladi. Lekin bola tushunchaning butun mazmunini hali o'zlashtirib olishi mumkin emas, albatta.

Yasli yoshidagi bola o'zi o'zlashtirib olgan so'zlardan foydalanib, o'zi ham umumiyLashtira boshlaydi. Lekin u hali narsalarning muhim belgilarini umumiyLashtira bilmaydi. Bola ko'p vaqtgacha narsalarning tashqi,

ko'pincha, unchalik ahamiyati bo'lmagan belgilariga qarab, ya'ni o'zi idrok qilayotgan, o'z tajribasida tanishib olgan belgilariga qarab umumiy-lashtiradi. Shuning uchun ham, masalan, shu yoshdagi ko'p bolalar faqat har bir mushuknigina emas, shu bilan birga, mo'yna po'stinni ham, mo'yna telpakni ham *miyov* deb atayveradilar.

Yasli yoshidagi bola ayni o'zi idrok qilayotgan narsalar to'g'risida fikr qiladi. Yasli yoshidagi bolaning tafakkuri, asosan, aniq-yaqqol tafakkurdir.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tafakkurning o'sishi

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri ham, asosan aniq-amaliy va aniq-yaqqol tafakkur bo'ladi.

Lekin tarbiya ta'siri bilan tajriba va bilimlar to'planishi sababli hamda umuman aql-idrokning birmuncha o'sganligi sababli, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri yasli yoshidagi bolaning tafakkuriga nisbatan ancha mazmunli bo'lib qoladi. Uning fikrlash jarayonlari ham ancha takomillashadi: uning taqqoslashi ancha aniqroq bo'ladi, analizi ancha mufassalroq, umumiy-lashtirishlari ancha aniq va kengroq bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola biror ishni qilayotganida shu ishning maqsadini oldindan belgilab qo'yadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning mana shunday fikrlash jarayoni ancha murakkabroq bo'lgan o'yin faoliyatida va uning uyidagi o'zi uddalaydigan mehnat faoliyatida namoyon bo'ladi hamda o'sib boradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'yinda va mehnatda boshqalarning harakatlariga ko'pincha taqlid qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, ba'zi vazifalarni o'zi ham mustaqil qiladigan bo'lib qoladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola nutqning o'sib borishi va uning kattalar bilan nutq orqali qilayotgan aloqasi kengayib borishi undagi tafakkurning shakllanishida, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning fikr qiladigan narsalar doirasi ham kengaya boradi. Bu narsalar doirasi bola o'zi bevosita idrok qilayotgan narsa chegarasidan ham chetga chiqadigan bo'lib qoladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'zi shu onda idrok qilayotgan narsalar to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki o'zi ilgari idrok qilgan narsalar to'g'risida ham fikr qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola xayolini o'sib borishi sababli u yaqin kelajak to'g'risida ham, ya'ni ertagi kun to'g'risida, bo'ladigan bayram to'g'risida, yaqinda yoz bo'lishi to'g'risida va boshqa shu kabilar haqida fikr qiladigan bo'lib qoladi. Ertaklardagi voqealarni xayol qilishi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri uchun material bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'z hukmlarida faqat idroklargagina tayanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, tasavvurlarga ham tayana-di. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkurida boshqa kishi-

lardan tayyor holda olingan hukmlar katta o'rin oladi, shu bilan birga, bu hukmlar inobatli hukmlardek his qilinadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola katta yoshdagi kishilarning (masalan, otasi yoki onasi va hokazo) biron-bir fikrini ko'pincha chin deb qabul qiladi, chunki u bu fikrning qat'iyiligi uchun shu kishining e'tiboriga suyanadi: «Oyim shunday degan» vajni keltiradi). Bu yoshdagi bolalarda tanqidiy tafakkur hali uncha o'smagan bo'ladi; bu yoshdagi bolalarning hammaga va hamma narsaga ishonavershi ma'lum. Lekin maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'zi tushuna oladigan materiallar doirasida to'g'ri noto'g'ridan farq qiladi, u o'zi idrok qilayotgan so'zlarning real voqelikka muvofiq kelishi yoki kelmasligini aytib bera oladi, yopishmagan biror narsa yoki hodisaning bema'niligini payqab oladi. Masalan, to'rt yashar qiz suratga qarab turib, bunday deydi: «O'rmondan archa olib kelishyapti, nega archada yulduz bor? Yulduz archaga uyda taqiladi-ku?». Yana bir misol: otasi qiziga poyezdning suratini chizib berdi. Vagonning eshigini suratga chizdi-yu, ammo zinaning suratini solmadi. Qiz otasidan so'raydi: «Vagonning zinasi qani?» Otasi: «Narigi tomonda» deydi. Qiz: «Nega vagonning zinasi narigi tomonida?». «Undoq bo'lsa nega bu yerda eshigi bor?».

Bog'lanishli nutq o'sib borgan sari maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri faqat ayrim-ayrim hukmlardagina ifodalanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, muhokamalar tariqasida ham ifodalanadi. Lekin bu muhokamalarda hamisha muayyanlik va izchillik bo'lavermaydi, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'z muhokamalarida ko'pincha bir narsadan ikkinchi narsaga «sakrab» o'taveradi, o'zining tasdiqlab va inkor qilib aytgan so'zlarida zidlik borligini payqamaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o'z muhokamalarida, asosan, analogiya (bir-biriga o'xshatish) yo'li bilan xulosa chiqaradilar. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar maktab yoshiga yetay deb qolganlarida, ularda deduksiya va induksiya yo'li bilan xulosa chiqarish qobiliyati o'sa boshlaydi. Bolalar bunday xulosalar chiqarish shaklini kattalardan nutq bilan birgalikda o'rganib oladilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning miyasida ko'pgina aniq tushunchalar turadi, bu tushunchalar maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning turmush tajribasida va kattalar bilan nutq orqali qilingan aloqa jarayonida hosil bo'ladi.

Yasli yoshidagi bolaning tushunchalariga nisbatan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tushunchasi anchagina sermazmun bo'ladi, ya'ni uning tushunchasida narsaning belgilari ko'proq aks etgan bo'ladi. Lekin, shu bilan bir vaqtda, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tushunchalarida narsalarning unchalik ahamiyatli bo'lmagan belgilari ham bo'ladi: bu belgilar, asosan, o'zining yorqinligi, chiroyliligi, harakatchanligi va boshqa shu kabi xususiyatlari bilan bolaning diqqatini o'ziga tortgan belgi-

lardir. Masalan, maktabgacha tarbiya yoshidagi boladan: «Kapalak qanaqa bo'ladi?» deb so'ralsa, u: «Kapolakning qanoti bor, uchib yuradi», deb javob beradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola, odatda, narsaning iste'mol qilinishini narsaning eng muhim belgisi qilib ko'rsatadi; masalan, «Piyola nima?», «O't nimaga kerak?», degan savolga maktabgacha tarbiya yoshidagi bola bunday javob beradi: «Piyolada choy ichiladi», «O't yerda o'sadi, o'tni qo'y va sigir yeydi».

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola faqat o'zi idrok qilgan va o'zi tasavvur qilishi mumkin bo'lgan narsalar to'g'risidagina tushunchaga ega bo'ladi.

Umuman, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola tevarak-atrofdagi narsalarga ko'proq qiziqadi va ularni ko'proq bilishga intiladi, bu esa uning tafakkurini faollashtiradi. U yangi narsalarni tomosha qilish va ushlab ko'rishni yaxshi ko'radi, o'zi tushunadigan narsalar to'g'risida aytib berilgan yoki o'qilgan hikoyalarni tinglashni yaxshi ko'radi.

To'g'ri tarbiya qilingan taqdirda bola yetti yoshga yetganida mantiqiy tafakkurning elementar shakllarini hukm va xulosa chiqarishning asosiy turlarini o'zlashtirib oladi. Endi u maktabda o'qishi mumkin.

Maktabda ta'lim jarayonida tafakkurning o'sishi

Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan ta'lim bolalar tafakkurining o'sishi uchun g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Ta'lim va maktabda beriladigan bilimlarni o'zlashtirish jarayonida, kuzatuvchanlik, xotira va xayol o'sib borishi bilan maktab yoshidagi bolalar tafakkuriga material bo'ladigan narsalar doirasi kengaya boradi, bolalarda mantiqiy tafakkur va tanqidiy fikrlash o'sib boradi. Ta'lim jarayonida tafakkur katta o'sish yo'lini — aniq tafakkurdan abstrakt — nazariy tafakkurga o'tish yo'lini o'tadi.

Maktab yoshidagi kichik bolalarning tafakkuri hali ham amaliy, aniq tafakkur bo'ladi, lekin ta'lim jarayonida bunday bolalarning aniq tafakkuri, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning aniq tafakkuriga qaraganda, murakkabroq va mazmunliroq bo'lib qoladi, ulardagi fikrlash jarayonlarining hammasi takomillasha boradi. Maktabda o'quvchi bola tobora murakkabroq narsalarni va o'zi idrok qilayotgan narsalarni hamda hodisalarnigina emas, balki, shu bilan birga, tasavvur qilayotgan narsalar va hodisalarni ham bir-biriga taqqoslashni, analiz qilishni va sintez qilishni o'rganib oladi.

Bolani maktabda o'qitish jarayonida unda abstraktlash qobiliyati o'sa boshlaydi. Arifmetika o'qitish vaqtida, amaliy, aniq sanashdan abstrakt hisoblashga o'tilgan vaqtda, shuningdek, ona tili darslarini o'qish davrida bu qobiliyat sezilarli sur'atda o'sadi, so'ngra maktabdagi hamma fanlarni o'qitish davrida bu qobiliyat yanada o'sadi. O'quvchi bola analiz qilish, abstraktlash va taqqoslashni, mashq qilish yo'li bilan narsalarning muhim

belgilari bilan ahamiyatsiz belgilarini bir-biridan farq qilishni va muhim belgilarga qarab to'g'ri xulosalar chiqarishni o'rganadi.

Boshlang'ich maktabning o'zidayoq bolalar birinchi sinfdan boshlab ko'p miqdorda xilma-xil tushunchalarni – grammatikaga, arifmetikaga, tabiiyotga doir va ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni o'zlashtirib oladilar. O'quvchilar o'zlashtirib oladigan tushunchalar doirasi asosan, har qaysi sinf uchun har qaysi fan yuzasidan tuzilgan o'quv dasturi bilan belgilanadi. Muayyan ilmiy mazmunga ega bo'lgan tushunchalar o'quvchilarga mantiqiy ifodalangan shaklda bayon qilib beriladi. O'quvchilarning o'zlari ham tushunchalarni mantiqiy ta'riflab, ularning jins va turlariga doir belgilarini ko'rsatib, aytib berishni o'rganadilar. O'quvchilar tushuncha va qoidalarni ta'riflab berolmay qolganlarida yoki ta'riflash mumkin bo'lmagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan ko'rsatib beradilar.

O'qitish jarayonida o'quvchilarning fikr qilish faoliyatining u yoki bu tomonini faollashtiradigan maxsus usullar qo'llanilganida o'quvchilarning tafakkuri samaraliroq rivojlanadi.

Bunday bir misol keltirish mumkin. N.N. Ne'matov birinchi sinf o'quvchilarida tafakkurning umumlashtirish faoliyatini rivojlantirishga doir ish olib bordi.

Shu maqsadda tajriba o'tkazilayotgan sinfdan dars berish chog'ida maxsus usullar qo'llanildi. O'quvchilarga savollar berib, ularning diqqat-e'tiborini kitob o'qish vaqtida, suhbat chog'ida, suratlarni idrok qilish paytida, tevarak-atrofdagi vaziyatni kuzatish chog'ida uchraydigan narsalarni umumiy lashtirishga qaratadigan maxsus usullar qo'llanildi.

Shu tajribalar natijasida o'quv yilining oxiriga borib, muayyan ko'rsatkichlarga erishildi, ya'ni tajriba o'tkazilib kelingan sinfning umumiy lashtirish faoliyati darajasi boshqa sinflardagilarning umumiy lashtirish faoliyatiga nisbatan yuqoriroq bo'lib, buni quyidagi jadvaldan ham bilish mumkin.

Umumiy lashtirilgan narsalar	O'quv yilining boshidagiga nisbatan umumiy lashtirish faoliyatining oshish (foiz hisobida)	
	tajriba o'tkazilgan sinfdan	oddiy sinfdan
Idrok qilinayotgan narsalar rasmlar	40	20
	34	17
Og'zaki (tasavvur qilinadigan) material	26	10

Bunda shu narsa ma'lum bo'ldiki, o'quvchilarning fikr qilish faoliyatini faollashtirish maqsadida qo'llanilgan usullar ayni vaqtda tajriba sinfidagi o'quvchilarning darslardan ulgurish darajasini oshirishga ham yordam berdi: shu sinfda o'quvchilarning darslarni o'zlashtirishdan olgan baholari boshqa oddiy sinfdagi o'quvchilarning bilimlariga qo'yilgan baholardan yuqoriroq bo'lib chiqdi.

Ikkinchi sinfda shu tariqa tajribalar o'tkazilganda ham aynan shunday natijalarga erishildi.

O'quvchilar ongida mustahkam o'rnashgan tushunchalar asosida abstrakt tafakkur o'sadi. O'rta maktab o'quvchilarida abstrakt tafakkur, ayniqsa, tez o'sadi. Bunda tafakkurning o'sishiga grammatika, algebra, geometriya, fizika, tarix, O'zbekiston Konstitutsiyasi singari fanlarni o'rganish, ayniqsa, yordam beradi. Yuqori sinflarning o'quvchilari shu fanlar bilan shug'ullanib eng umumiy, abstrakt tushunchalarning ko'pini o'zlashtirib oladilar va o'zlarining fikrlash faoliyatlarida shu tushunchalarga tayanadilar.

Har bir o'quvchi o'qish jarayonida va turmush tajribasida xilma-xil masala va vazifalarni hal qilishga majbur bo'ladi. Maktab o'quvchisining o'zi savollarni to'g'ri qo'yishni va vazifalar belgilashni, to'g'ri muhokama yuritishni o'rganadi. Yosh oshgan sari bu muhokamalar tobora ko'proq, mantiqiy muhokamalar bo'lib qoladi. O'qish-o'qitish ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilganida o'rta maktab o'quvchilarining muhokamalarida muayyanlik va izchillik bo'ladi.

Maktab o'quvchisi muhokama yuritish yo'li bilan to'g'ri xulosalar — deduktiv va induktiv xulosalar chiqarishni o'rganadi. Masalan, ular matematika mashg'ulotlarida doimo umumiy qoidalarga asoslanib, xulosalar chiqaradilar, til darslarida o'zlashtirib olingan qoidalarni imloning ayrim hollariga tatbiq qilishga to'g'ri keladi va hokazo. O'quvchilar bir qancha misollar asosida (albatta, o'qituvchining yordami bilan) grammatika va arifmetikaga doir qoidalar chiqarish yo'li bilan induktiv xulosa chiqarish yo'llarini egallab oladilar. Yuqori sinflarning o'quvchilari tabiiyot, fizika va kimyo fanlarini o'rganish jarayonida umumiy lashtirilgan ancha keng xulosalarni o'zlari mustaqil ravishda chiqaradilar.

Yuqori sinf o'quvchilari induksiya va deduksiyani egallay borish natijasida kuzatishlar va tajribalarga asoslanib turib, ayrim hodisalarning sabablarini mustaqil qidirib topishlari, so'ngra esa tabiatning ayrim qonunlarini ham fahmlab olishlari mumkin. Yuqori sinf o'quvchilari ayrim hodisalarni izohlayotgan vaqtlarida, o'zlariga ma'lum bo'lgan qonunlarni dalil qilib ko'rsatadilar.

O'qitish jarayonida abstrakt va mantiqiy tafakkur o'sadi. Shu bilan birga o'quvchilarning tanqidiy tafakkuri ham o'sadi. Boshlang'ich maktabdanoq o'quvchilardan savollarga faqat to'g'ri javoblar berishnigina talab

qilib qolmasdan, shu bilan birga ulardan «nega shundayligini» ham izohlab berish talab qilinadi. Agar o'quvchining bergan javobi noto'g'ri bo'lsa, sinfning o'zida uning xatosi nimadan iborat ekanligi aniqlanadi, shu xatoni qanday qilib tuzatish kerakligi tushuntirib beriladi.

Maktab o'quvchilari bilimlarni o'zlashtira borganlari sari, turli qoidalarini asoslashni, isbotlashni, rad qilishni, tekshirib ko'rishni ham o'rganib boradilar. Jumladan, ular misollar, faktlar, umumiy qoidalar va aksiomalardan dalillar tariqasida foydalanishni o'rganadilar. O'rta maktab o'quvchilari, ayniqsa, yuqori sinflarning o'quvchilari, boshqa kishilarning murakkab muhokamalaridagi, shuningdek, o'zlarining ham muhokamalaridagi ziddiyatlarni, mantiqsizlikni, asoslanmagan jihatlarini ochib bera oladilar. Ona tili, arifmetika mashg'ulotlari, tanqidiy, isbotli tafakkurning o'sishi uchun, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. O'rta maktab o'quvchilari ijtimoiy-tarixiy fanlarga doir va darvinizm asoslariga doir mashg'ulotlarda isbotlaydigan va rad qiladigan dalillardan har doim foydalanadilar.

Maktab o'quvchilarining havaskorlik to'garaklarida ishtirok etishlari, ko'rilgan masalalarni muhokama qilishda faol qatnashishlari tanqidiy, isbotli va mustaqil tafakkurning o'sishida va rivojlanishida katta rol o'ynaydi.

Bolalarni o'qitish davrida ularda nazariy tafakkur bilan birgalikda amaliy tafakkur ham rivojlantiriladi. Bunga avvalo, shu yo'l bilan erishiladiki, maktabda ko'pgina fanlarni (masalan, fizika, kimyo, botanika, zoologiya fanlarini) o'qitish o'quvchilarning olgan bilimlarni sanoatda, qishloq xo'jaligida tatbiq qilishlari bilan bog'lab olib boriladi.

Boshlang'ich va o'rta maktabda o'quvchilarning hammasida ham tafakkurning o'sishi va rivojlanishi bir tekis va bir xil bo'lavermaydi, albatta. O'quvchilarning individual xususiyatlari ko'p darajada boshqa psixik jarayonlarning – xotira, xayol, nutq, diqqat, irodaning o'sishi bilan belgilanadi; bu individual xususiyatlar o'quvchilarning qiziqishlariga, ta'lim va amaliy ishlardagi faolliklariga, shuningdek, o'quvchilarning o'z-o'zlarini tarbiyalashlariga bog'liq bo'ladi. Bizning maktablarimizdagi barcha ta'lim-tarbiya ishlari o'quvchilarning faol, ongli ishtirokida olib boriladi. Shu sababli bizning maktabimiz bolalarda keng mazmunli, mustaqil va mantiqiy jihatdan to'g'ri tafakkurning o'sishiga ko'p darajada yordam beradi.

IX BOB. NUTQ

I. NUTQ TO‘G‘RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Nutq – odamlar til orqali bir-biri bilan muomala va aloqa qilishning alohida usulidir. Odam o‘z nutqi orqali o‘zining bilimlari, fikrlari, hislari va istaklarini boshqa kishilarga aytib bera oladi va boshqa kishilarning fikrlarini o‘zlashtirib oladi, boshqa kishilarning hislari va istaklarini bilib oladi.

Odamlar o‘zlarining faoliyatlari va kundalik hayotlarida bir-birlari bilan shu tarzda aloqa qilib turadilar.

Nutq vositasi bilan aloqa bog‘lash jarayonida har bir kishi bilimlarining ko‘p qismini boshqa kishilardan oladi.

Nutq vositasi bilan aloqa bog‘lash odamning doimiy ehtiyoji bo‘lib, bu aloqa fikr olishga xizmat qiladi.

Odam boshqa kishilar bilan nutq orqali muomala qilmay yashay olmaydi. Odam yakka o‘zi qolganida, ko‘pincha, xayolidagi suhbatdoshlar bilan «o‘z ichida» gaplashadi. Odam o‘ziga notanish bo‘lgan bir yoki bir necha kishi o‘rtasiga tushib qolsa, unda nimalarnidir aytish yoki shu kishilardan nimalarnidir eshitish ehtiyoji albatta paydo bo‘ladi. Bu ehtiyoj qondirilmay qolsa, odamda ma‘yus qiladigan «o‘ng‘aysizlik» hissi tug‘iladi. Odamning «aytadigan hech bir gapi» bo‘lmagan taqdirda ham shunday ehtiyoj paydo bo‘ladi. Bunday hollarda u «nima qilishini» bilmay qoladi. Bunday hollarda unda «nimani gapirsam ekan?», «nimadan gap boshlasam ekan?», «qanday gap boshlasam ekan?» deb gap mavzuini qidirish boshlanadi.

Uchinchi bobda aytilganidek, nutq tarixiy taraqqiyot jarayonida, ong bilan baravar, insonlarda til vositasi bilan aloqa bog‘lash, bir-birlariga biron narsa aytish ehtiyoji tug‘ilishi natijasida paydo bo‘lgan. Kishi nutqi mehnat jarayonida o‘sib borgan.

Har bir kishining nutqi bolalik chog‘idan boshlab o‘sib boradi, buning sababi ham boshqa kishilar bilan aloqada bo‘lish ehtiyojidir.

Nutq to‘g‘risida, shu bilan birga, til to‘g‘risida gapirganimizda quyidagilarga e‘tibor berishimiz kerak.

«Nutq» va «til» degan terminlar ko‘pincha bir xil ma‘noda ishlatiladi. Ammo bu terminlarning ma‘nosini bir-biriga aralashtirib yuborish yaramaydi. Garchi nutq bilan til bir-biriga chambarchas bog‘langan bo‘lsa ham, lekin ularning ikkovi bitta narsa emas.

Biz biror kishiga: «Siz qaysi tilda (yoki tillarda) gaplashasiz?» deb savol berganimizda, biz shu kishining nutqi, gapi bilan uning o'z nutqida qanday til (yoki tillar)dan foydalanishini aniq farq qilamiz.

Har bir kishining yoshiga, bilimiga, umumiy izlanish saviyasiga qarab, uning nutqi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Ayrim kishilar kasbining xususiyatlari, shu kishilarning nimalarga qiziqishi, mijoz va shu kabi xususiyatlari ularning nutqlarida namoyon bo'ladi. Har bir kishi bir yoki bir necha tildan foydalanib, o'zicha gapiradi. Har bir kishining o'z nutqi bor.

Odam ongining alohida funksiyasi bo'lgan nutq psixologiya fani tomonidan o'rganiladi. Til esa ijtimoiy hodisadir. Til ayrim kishida mustaqil ravishda mavjuddir. Tilning ijodkori esa xalqning o'zidir, tarixan tarkib topgan millatning o'zidir. Rus tili, o'zbek tili, xitoy tili, nemis tili va hokazo deganimizda, biz mana shu ma'noda gapiramiz. Har bir avlod o'zidan oldin o'tgan avlodlar ishlab chiqqan tilga duch keladi va shu tilni egallab oladi, ya'ni o'zining nutq orqali qiladigan muomalasida shu tildan foydalanadi.

Nutq bilan til bir-biridan farq qiladi, lekin ayni vaqtda ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi; nutq ham, til ham bir-biriga bog'langan, ular birlikda mavjuddir. Bu birlik shundan iboratki, har bir til tarixiy taraqqiyot davomida odamlarning nutq vositasi bilan aloqa bog'lash jarayonida vujudga kelgan va o'sib borgan. Har bir tilning yashab turishi kishilarning shu tilda gaplashuvlariga bog'liq. Agar odamlar biror tilda gaplashmay qo'ysalar, bu til ham yo'q bo'lib ketadi: u «o'lik til» bo'lib qoladi. Biz «o'lik» tillar borligini shu til aks ettirilgan yozma yodgorliklardan bilamiz. Masalan, qadimgi grek (yunon), lotin tillari mana shunday «o'lik» tillardir.

Til bilan nutqning birligi yana shunda namoyon bo'ladiki, har bir kishi o'z nutqida biror tildan foydalanadi, ba'zilar esa bir necha tildan foydalanadilar.

Gapirish va boshqa odamlarning nutqini tushunish uchun til bilish, shu til sistemasini bilish, shu tilning tuzilishini bilib olish kerak.

II. NUTQNING XUSUSIY FUNKSIYALARI

Odamlarning o'zaro aloqalarida ularning nutqlari turli ma'nolarda yoki funksiyalarda namoyon bo'ladi.

Nutqning asosiy vazifasi, demak, uning asosiy funksiyasi – odamlarning bir-birlari bilan aloqa qilish vositasi bo'lishdir.

Bu aloqa asosan odamlarning o'z fikrlarini bir-birlariga aytishlaridan iborat bo'ladi. Aloqa jarayonida fikrlar nutq yordamida shakllanadi, ifodalanadi, aytiladi va tushunib olinadi. Og'zaki yoki yozma nutqda ifoda-

lab berilgan fikrlar shu fikrlarni aytuvchi kishi uchun ham ravshanroq bo‘lib qoladi. Shunday qilib, nutq aloqa jarayonida tafakkur quroli bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga mana shu aloqa jarayonida nutq ifodalash vositasi bo‘lib, biror nima bildirish vositasi bo‘lib, ta’sir o‘tkazish vositasi bo‘lib ham xizmat qiladi.

Nutq – ifodalash vositasi

Nutqda bizning fikrlarimiz bilan birlikda his-tuyg‘ularimiz ham ifodalanadi. Og‘zaki nutqda hissiyotlarimiz (emotsional kechinmalarimiz) so‘z yordami bilan qilingan tasvirlarda, ohangda, qofiyada, xitob va savollarda, gaplashish vaqtidagi pauzalarda va, ayniqsa, intonatsiyalarda namoyon bo‘ladi. Chunonchi, biz biron kishining ismini ataganimizda, shu kishiga bo‘lgan turli hislarimizni va munosabatlarimizni o‘zimizdagi mehri, g‘azabni, g‘ururni, muhabbatni, hurmatni, nafratni, mensimaslikni va boshqa shu kabilarni atayin yoki beixtiyor namoyon qilishimiz mumkin. Shu bilan birga, gapiruvchining intonatsiyasida uning holati ham, charchaganligi, umuman hayajoni, o‘ziga bo‘lgan ishonchi yoki ishonchsizligi va shu kabilar ham ifodalanadi.

Lirik she’rlar, ashulalar, romanlar, ariyalar singari nutq shakllarida odamlarning asosan xilma-xil his va tuyg‘ulari ifodalanadi.

Turli hissiyotlar bizning og‘zaki nutqimiz bilan birgalikda, odatda yuz harakatlarimizda va imo-ishoralarimizda ham yorqin namoyon bo‘ladi.

Nutqda bizning irodamiz maqsad-muddaomiz, istagimiz, niyatimiz, qarorimiz ham, shuningdek, iroda jarayonlarining ayrim sifatleri – qat’iyat va qat’iyatsizlik, dadillik, kishining o‘zini tuta bilishi, kishidagi qunt va boshqa shu kabilar ham namoyon bo‘ladi.

Nutq – biror nimani bildiruvchi vosita

Odanning nutqida uning fikrlari va xilma-xil ichki holati – emotsional kechinmalari va irodasigina ifodalanib qolmasdan, shu bilan birga hamisha biror obyektiv narsa ham bildiriladi.

Sayrash va qichqirish tarzidagi xilma-xil tovush birikmalari hayvonlarda ham bo‘ladi, lekin bu tovush birikmalari faqat tug‘ma reaksiyalardir – tashqi yoki ichki ta’sir sababli tug‘iladigan shartsiz reflekslardir.

Qushlarning sayrashi va hayvonlarning qichqirishi, shuningdek, ularning xilma-xil harakatlari (masalan, itning dumini likillatib turishi) ulardagi instinktlarning va shu instinktlar bilan bog‘langan hislarning ifodasi hamda tarkibiy elementidir, xolos.

Bu tovush birikmalari va harakatlar ifodasi boshqa hayvonlar uchun signal vazifasini ham bajaradi. Masalan, hayvon biror xatarni sezganida alohida tovush bilan qichqiradi, bu qichqiriq uning bolalarida instinkt ravishda mudofaa harakatini (yashirinish yoki onasining oldiga yugurib kelish harakatini) vujudga keltiradi.

Xuddi shu hayvonning qulay vaziyatdagi qichqiriqlari boshqacha xarakterga ega bo'lib, bu qichqiriqlar farog'atga, xavfsizlikni, ovqat topilganligini va shu kabilarni bildiruvchi signallar bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Hayvonlarga xos bo'lgan xilma-xil tovush birikmalari va harakatlar aslo nutq emas. Hayvonlarda nutq bo'lmaydi.

Odamning nutqida namoyon bo'ladigan xilma-xil tovush birikmalari uning ichki holatini ifodalabgina qolmasdan, shu bilan birga obyektiv ravishda mavjud bo'lgan narsalar va hodisalarning nimaligini bildiruvchi vosita bo'lib ham xizmat qiladi. Har qanday so'z biron narsaning ma'nosini bildiradi. Masalan, *stol* degan so'z birikmasi ham nutq bo'lagi bo'lib qoladiki, bunda shu tovush birikmasi yordami bilan muayyan buyumning ma'nosi bildiriladi. So'zlar bizning ongimizdan tashqarida mavjud bo'lgan buyumlar va hodisalarning hamda ularning xislatlari, holatlari, bog'lanishlari, munosabatlari va shu kabilarning ongimizdagi bamisoli bir vakillaridir.

Yakka bir narsani, masalan, Moskva, Volga, Toshkent va shu kabilarni bildiradigan so'zlar bor. Lekin so'zlarning ko'pchiligi bir-biri bilan biror munosabatda bog'langan buyumlar va hodisalarning butun bir turkumini bildiradi. Bizning ongimizda voqelik in'ikos etganida so'z shu in'ikosni umumlashtiruvchi vositadir. So'z bilan hamisha umumiylikni ifodalaymiz. Shu sababli *stol* degan so'zni aytganimizda, bu so'z bilan biz xuddi shu onning o'zida bizning ko'z o'ngimizda turgan bitta stolnigina ifodalab qolmasdan, balki umuman «stol» tushunchasini ifodalaymiz. O'zimiz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan bitta stolning nomini aytganimizda, biz mana shu bitta stol degan so'zda umuman «stol» to'g'risidagi o'zimizda bo'lgan umumiy tushunchani nazarda tutamiz. Shu sababli umumlashtirilgan ma'noga ega bo'lgan so'z faqat yakka narsalarga mansub bo'lmasdan, shu bilan birga narsalarning butun bir turkumiga ham mansubdir.

Nutq va ayrim so'zlar narsalarning faqat belgilari – «yorliqlari» gina emas. Narsalarni ifodalovchi nomlar nutqning xususiy funksiyalaridan biridir, xolos. Har bir so'zning bundan tashqari yana ichki mazmuni ham bor, har bir so'z ma'lum tushunchani ifodalaydi.

Nutq — ta'sir ko'rsatish vositasi

Nutq — ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ta'sir ko'rsatish — biz nutqimizni kimga qaratayotgan bo'lsak, shu kishida biz istagan hislar, intilishlar va harakatlarni tug'dirish, ularning fikrini biz istagan tomonga burish, ularni o'zimiz xohlaganimizcha o'ylashga majbur etish, ularni ishontirish demakdir. Ma'lumki, nutq yordami bilan boshqalarda xursandlik, qo'rquv, g'azab, ruhlanish hislarini tug'dirish mumkin, boshqalarda biz istagan intilishlarni, harakatlarni kuzatishimiz mumkin.

Yozuvchi badiiy asar yaratayotganida odamlarda muayyan fikr, his, intilish tug'dirishni, turmushga muayyan qarash hosil qilishni nazarda tutadi. Agitator o'z nutqi bilan odamlarda muayyan siyosiy kayfiyat, qarashlar, muayyan yo'lda harakat qilish istagini tug'dirishga intiladi.

Nutq ta'sir vositasi bo'lib, u tibbiyot tajribasida katta rol o'ynaydi. Shu narsa hammaga ma'lumki, shifokorning so'zi, ya'ni uning bemor bilan bevosita nutqiy aloqasi kuchli sur'atda ta'sir qiladigan vositalaridan biridir. So'z og'riqni bosadigan, darmon kiritadigan va boshqa shu kabi shifobaxsh vositadir. Tajribali tabibning aytishlariga qaraganda, so'z kasalning jismoniy va ma'naviy alamlarini ba'zan doridan ham yaxshiroq yengillashtirar ekan. Masalan, shifokorning maslahatlari, kasalning xavfsizligi va tezda tuzalib ketishiga bemorda ishonch va e'tiqod hosil qilishi ham ana shunday ta'sir ko'rsatadigan nutqiy vositalar jumlasiga kiradi.

O'qituvchi va tarbiyachi so'z orqali ta'sir ko'rsatish yo'li bilan o'quvchilarda muayyan intizom va xatti-harakat vujudga keltiradi. Ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lgan nutq ta'lim-tarbiyaning asosiy qurolidir.

Amr-farmon berish, o'tinib so'rash — iltimos qilish, maslahat berish, o'git-nasihat qilish, dalil-isbotlar keltirish va boshqa shu kabilar so'z vositasi bilan ta'sir ko'rsatish shakllaridir. Nutq ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib xizmat qiladi, chunki so'zlab turgan kishining nutqida uning hissiy intilishlari, iroda va e'tiqodi aks etadi.

Nutqning ta'sir o'tkazuvchi funksiyasida intonatsiya katta rol o'ynaydi. Intonatsiyada nozik va murakkab hislar va iroda xususiyatlari — norozilik, istak, talab hislari va shu kabilar namoyon bo'lishi mumkin. Shu sababli, o'quvchilarda tabiat va turmushdagi biror hodisaga qiziqish paydo qilish, bilimni yanada mustahkamroq bilib olishga ishtiyoq uyg'otish uchun, shuningdek, ularni ma'lum bir harakatga yo'llash uchun o'quvchilarga ta'sir ko'rsatmoqchi bo'lganida o'qituvchi o'z nutqida ta'laffuzga, ayniqsa, alohida e'tibor bermog'i lozim.

III. TIL VA NUTQNING TUZILISHI

Har bir kishi, avvalo, o'z atrofidagi kishilar so'zlashadigan tilni bilib oladi. Lekin odam maxsus o'qib o'rganish yo'li bilan yoki boshqa millat kishilari bilan muttasil aloqada bo'lib turish natijasida boshqa xalqlarning tillarini ham bilib olishi mumkin.

Tilni bilib olish (masalan, rus, o'zbek, ukrain va hokazo tillarni bilib olish) —shu tilning fonetikasini, lug'at tarkibini va grammatik tuzilishini bilib olish demakdir.

Til va nutqning fonetika jihati

Odam o'z fikrlarini boshqalarga bildirmoq uchun shu fikrlarni seziladigan, ya'ni sezgi organlari orqali ta'sir qiladigan moddiy vositalarda ifodalashi lozim. Odam ovozi tovushlari va tovushlar birikmasi nutqning mana shunday moddiy vositalaridir.

Odamlar nutq orqali bir-birlari bilan muomala qilishda foydalanadigan tillarning hammasi tovush tilidir.

Odam nutqining tovushlari odatda fonemalar deb ataladi.

Bu tovushlarning alohida belgilari bor. Masalan, **a** fonemasining o'z belgilari, **b** fonemasining o'z belgilari, **sh** fonemasining va hokazolarning ham o'z belgilari bor, biz shu belgilarga qarab, ayrim so'zlarni fahmlaymiz. Bu belgilar, odatda, fonematik belgilar deb ataladi.

Biz gapirayotganimizda, odatda, mimika va imo-ishoralardan foydalanamiz. Lekin mimika va imo-ishoralarni alohida til deb hisoblab bo'lmaydi.

Mimika va imo-ishoralar nutqning emotsional (hissiyot) tomonlarini ifodalab beradigan ixtiyorsiz harakatlardan iborat bo'ladi, yoki gapiruvchi odam o'z nutqining ayrim joylarini uqtirmoq bo'rttirib ko'rsatmoq uchun atayin ixtiyoriy ravishda qiladigan harakatlaridan iborat bo'ladi.

Ba'zan odamlar vaziyatga qarab, mimika va imo-ishoralardan nutqning qo'shimcha vositasi tariqasida foydalanadilar. Masalan: zarur jimlikni buzmay biror fikrni bildirmoq uchun yoki nutqni eshittirish qiyin bo'lgan, lekin o'zi ko'rinib turgan masofaga biror fikrni xabar qilmoq uchun mimika va imo-ishoralardan foydalaniladi. Lekin bu hollarda mimika va imo-ishoralar tovush tilining so'z va gaplarini ifodalovchi faqat belgi bo'lib, ayrim so'zlar va gaplarning o'rnida ishlatiladi.

Odamlarning imo-ishoralarni, mimikasini va pantomimikasini eslatuvchi xilma-xil harakatlarni biz hamisha hayvonlarda, ayniqsa, oliy hayvonlarda — maymunlarda ham borligini ko'ramiz. Biroq, hayvonlarning bu harakatlarini odamlarning imo-ishoralari, mimikasi bilan bir xil-

dagi harakatlar deb hisoblash mumkin emas. Odamlar o'zlarining imo-ishoralarida, mimikalarida va o'zlarining ayrim tovush birikmalarida o'zlarining ichki his va tuyg'ularini ifodalaydilar. Lekin, shu bilan bir vaqtda, odam bu harakatlardan nutq elementlari tariqasida ham foydalanishi mumkin, jumladan, odam shular orqali narsalarning ma'nosini ifodalani- nishi, u yoki bu narsalarni ko'rsatishi, narsalarni tasvirlab berishi mumkin.

Kar-soqov (gung) odamlar imo-ishora va mimikadan aloqa vositasi tariqasida foydalanishga majburdirlar, chunki ular og'zaki nutq tovush- larini eshitmaydilar.

Yozuv ham nutqning moddiy vositasidir. Lekin yozuv tilning qandaydir alohida turi emas, yozuv – tildan foydalanishning faqat alohida usulidir. Og'zaki nutqda ham, yozma nutqda ham biz ayni bir tovush tilidan foydalanamiz. Og'zaki nutq eshitish organlari vositasi bilan idrok qildirishga mo'ljallangan nutqdir. Yozma nutq esa harflar va belgilar yordami bilan tovushlarni, so'zlarni, gaplarni ko'z bilan idrok qildirishga mo'ljallangan nutqdir.

Ko'rlar uchun o'ylab chiqarilgan maxsus yozuv (Brayl sistemasi) bor, u muskul-teri sezgisi organlari yordami bilan idrok qildirishga mo'ljallangan nutq vositasidir. Bu yozuv ham tovush tili asosiga ko'rilgan yozuvdir.

Kar-soqovlar (gunglar) ham o'qitish natijasida yozma nutqni bilib oladilar, ular shu nutq vositasi bilan tovush tilining butun boyligini ham bilib oladilar. Ular yozma nutqdan foydalanib, boshqa kishilar bilan to'la- to'kis aloqa bog'laydigan bo'lib oladilar va hamma normal kishilar singari kamol topaveradilar.

Nutqning fonetika jihatini bilib olish ma'lum bir tildagi har bir to- vushni va har bir so'zni og'zaki nutqda to'g'ri aniq va ravshan qilib ayt- a olish demakdir, yozma nutqda esa shu tildagi har bir so'zni to'g'ri yozish demakdir.

Tilning lug'at tarkibi

Tilda bo'lgan hamma so'zlarning jami tilning lug'at tarkibi deb ataladi. Biror tilning lug'at tarkibi naqadar boy va xilma-xil bo'lsa, bu til shu qadar boy va rivojlangan til bo'ladi. Har bir kishi foydalanayotgan va foydalanishi mumkin bo'lgan lug'at tarkibi qanchalik boy va taraqqiy qilgan bo'lsa, uning nutqi ham shunchalik boy va taraqqiy qilgan bo'ladi. Odam o'z nutqida foydalanayotgan so'zlarning miqdori shu odam nutqining lug'at (yoki leksika) jihatini, nutqning lug'at tarkibini tashkil qiladi.

Har bir so'zning o'z ma'nosi bor, ya'ni har bir so'z muayyan bir narsaga yoki narsalar turkumiga, shuningdek, narsalarning muayyan bir belgilariga, ularning xususiyatlariga, bog'lanishlariga, munosabatlariga va boshqa shu kabi belgilariga taalluqlidir. So'zning ma'nosi odamlarning nutq amaliyotida bir-biri bilan bo'layotgan o'zaro aloqasida ma'lum bo'ladi.

Soʻzning maʼnosi odamlarning bir-birlarini tushunishlarini ham taʼminlaydi. Bir-biri bilan gaplashayotgan ikki kishi bir-birini tushunadi, chunki gaplashayotgan kishilarning har biri muayyan bir narsa toʻgʻrisida muhokama yuritadi va har qaysi soʻzni muayyan bir maʼnoda ishlatadi.

Aristotel ham oʻz vaqtida bunday degan edi: «Bahslashayotgan har ikkala tomon ayni bir fikrni tushunmoqlari uchun, avvalo, ishlatilayotgan soʻzlarning mazmuni ham maʼnosi haqida kelishib olmoq kerak».

Kishining oʻz nutqda har bir soʻzning maʼnosini aniq, tushunib foydalanayotgan va foydalanishi mumkin boʻlgan lugʻat tarkibi shu kishining nutqi qay darajada oʻsganligini koʻrsatadi.

Til va nutqning grammatik tuzilishi

Har bir kishi nutqining lugʻat tarkibi tilning grammatik tuzilishidan ajralgan holda mavjud boʻlishi mumkin emas. Xuddi, shuningdek, har bir kishi oʻz tilining lugʻat tarkibini shu tilning grammatik tuzilishi asosida egallaydi.

Har bir soʻzning oʻz maʼnosi bor, lekin har bir soʻz oʻz shaklini oʻzgartirib, grammatika qoidalari asosida tuzilgan biror gap tarkibiga kirganidagina muayyan bir maʼno oladi. Grammatika qoidalari asosida tuzilgan nutq soʻzlardan iborat boʻladi. Lekin bunday gaplarda ifodalangan fikr shu gaplar tarkibiga kirgan soʻzlar maʼnosining jamidan iborat boʻladi, degan maʼno chiqmaydi. Gapda ifodalangan fikr yoki boshqacha qilib aytganda, nutqning maʼnosi, shu gapni tashkil etgan soʻzlar maʼnosining jamida hamisha keng va boy boʻladi. Soʻzlarning maʼnosi bilan nutqning mazmuni bir-biriga aynan teng boʻlmaydi. Buni shundan bilish mumkin-ki, muayyan bir maʼnodagi soʻzlar, ularning shakllari va gapdagi oʻrinlari oʻzgarishiga qarab, turli maʼno oladi. Masalan: *oʻqituvchi, oʻquvchi, gapirmoq* degan soʻzlarning har birining oʻz maʼnosi bor. Lekin bu uch soʻz hali hech qanday fikrni ifodalamaydi. Endi bu soʻzlarni biriktirib, bunday bir gap tuzaylik: *oʻqituvchi oʻquvchiga gapirdi*. Bunda biz soʻzlar maʼnosining jaminigina tushunib qolmay, balki shu bilan birga nutqdagi fikrni ham tushunamiz. Shu soʻzlarni boshqa bir tartibda oʻzgartirib biriktirsak, boshqacha fikr hosil boʻladi: *oʻquvchi oʻqituvchiga gapirdi*.

Oʻzbek tilida gapdagi soʻzlarning oʻrnini oʻzgartirmasdan, bitta soʻzning shaklini salgina oʻzgartirish bilan nutqning va har qaysi soʻzning maʼnosi ham oʻzgaradi. Masalan: «*U akasini yubordi*», «*U akasiga yubordi*».

Boshqa birovning nutqini eshitgan vaqtingizda baʼzan shunday gaplar uchraydiki, bu gaplardagi har bir soʻzning maʼnosi tushunarli boʻlsa ham, lekin gapda ifodalangan fikr noaniq boʻlib, tushunilmay qoladi. Mana shu misolning oʻzi ham maʼlum bir gap tarkibidagi soʻzlar maʼnosining jami bilan shu gapda ifodalangan fikr bir-biriga teng emasligini koʻrsatadi.

Tilning grammatik tuzilishining ahamiyati shuni ko'rsatadiki, yakka odam nutqining qay darajada o'sganligi, qay darajada takomillashganligi faqat so'z boyligining boyligiga va xilma-xilligigagina bog'liq bo'lib qolmasdan, balki avvalo, shu kishining o'zi gaplashadigan tilining grammatikasini (morfologiyasini va sintaksisini) qay darajada bilib olganligiga bog'liqdir. Odam nutqining silliq va tushunarli bo'lishi uning grammatikani qay darajada bilib olganligiga bog'liq bo'ladi, gaplarda ifodalangan fikrning tushunarli bo'lishi ishlatilayotgan so'zlarning ma'nosi qay darajada tushunib ishlatilganiga bog'liq bo'ladi. Fikrlarimizni to'g'ri yoki noto'g'ri ifodalab berishimiz va bu fikrlarni moddiy qobiqda, ya'ni til bilan ifodalab berishimiz, grammatikani qay darajada bilib olganligimizga bog'liq bo'ladi. Bizning nutqimizni boshqa odamlarning to'g'ri yoki noto'g'ri tushinishi va boshqa odamlarning nutqini biz ham to'g'ri yoki noto'g'ri tushunishimiz shunga bog'liq bo'ladi.

Umuman biz odam nutqining qay darajada o'sganligiga shu odamda bo'lgan lug'at tarkibining boyligiga qarab baho berib qolmasdan, balki, shu bilan birga, shu nutqning turli-tumanlilikiga, ya'ni shu odamning nutqida o'zi gaplashayotgan tilning grammatika shakllari va qoidalariga qanchalik rioya qilayotganligiga qarab ham baho beramiz.

IV. NUTQNING ANATOMIK-FIZIOLOGIK ASOSLARI

Bosh miya po'stidagi alohida markazlarning faoliyati va nutqqa oid muskul apparati nutqning anatomik-fiziologik asosini tashkil qiladi.

Tovush nutqining (fonetik nutqning) muskul apparati uch qismdan – nafas olish, ovoz va artikulyatsiya apparatlaridan iborat. **Nafas olish apparati** diafragmadan, o'pkadan, o'pkani, bronxni va bo'g'izni harakatga keltiruvchi muskullardan iborat. Nafas olish apparatining vazifasi nutq apparatining ovoz qismiga havo kiritib turishdan iborat.

Ovoz apparati – nafas olinadigan bo'g'izning davomi bo'lgan kekirdak bo'lib, to'rtta tog'aydan iboratdir.

Shu tog'aylar o'rtasidagi bo'shliqda ikkita gorizontel elastik muskullar bor, bu ovoz muskullari deb ataladi. Nafas bo'g'izdan chiqib turgan havo bu muskullarni harakatga keltirib, tebratib turadi.

Tog'aylar mana shunday tebranib turishi tufayli ovoz muskullari taranglanishi yoki susayishi mumkin: bu muskullar bir-biriga yopishib yoki bir-biridan ajralib turishi natijasida ularning o'rtasida ovoz teshigi deb atalgan bo'shliq hosil bo'ladi.

Agar ovoz muskullari tarang bo'lib tursa yoki bir-biriga yaqinlashib qolsa (ya'ni, ovoz teshigi yopilib qolsa), u holda nafas yo'lidan chiqqan havo shu teshikka kirib, ovoz muskullarining chetlarini tebratadi (vi-

32-rasm.
Bo'g'izning uzunasiga kesigi.

33-rasm. Bo'g'izning ko'ndalang kesigi.

bratsiya qiladi), natijada tovush hosil bo'ladi. Agar ovoz muskullari bir-biriga yetarli ravishda yaqinlashmagan bo'lsa, nafas oladigan bo'g'izdan chiqayotgan havoning ovoz muskullariga yengil ishqalanib o'tishi natijasida pichirlagan tovush hosil bo'ladi. Erkin, tovushsiz nafas olinganida ovoz muskullari tarang bo'lmasdan qoladi, ovoz teshigi esa to'la ravishda ochiq bo'lib qoladi.

Artikulatsiya apparati og'iz bo'shlig'idan va burun bo'shlig'idan iboratdir. Bu bo'shliqlar bo'g'in ustidagi tovushga bamisoli sayqal beruvchi truba kabi bir narsadir (rezonatoridir).

Og'iz bo'shlig'i bo'g'izda paydo bo'lgan tovushlarning asosiy rezonatori bo'lib xizmat qiladi. Agar tovush to'lqinlari og'iz bo'shlig'i orqali hech bir to'siqqa uchramay o'tayotgan bo'lsa, unli tovushlar hosil bo'ladi. Unli tovushlarning (*a, e, i, o, u*) farqi og'iz bo'shlig'ining katta-kichik bo'lishiga va shaklining o'zgarishiga bog'liq bo'ladi. Og'iz bo'shlig'ining shakli ko'p jihatdan til va lablarning holatiga va og'izning qay darajada ochilishiga bog'liqdir. Til — nutqning eng serharakat organidir: til ko'tarilishi, tushirilishi, oldinga cho'zilishi va orqasiga qaytarilishi mumkin. Lablar cho'zilishi, cho'chchaytirilishi mumkin.

Undosh tovushlar tovush to'lqinlarining og'iz bo'shlig'idan bemalol o'tishiga katta yoki kichik biror to'siq paydo bo'lishi natijasida hosil bo'ladi.

Bu to'siqlar lablarni yumish yo'li bilan vujudga keltirilganida *p, b, m* tovushlari hosil bo'ladi, bu pastki lab va yuqori tishlar bilan vujudga keltirilganida *f, v* tovushlari hosil bo'ladi, til va ustki tishlar bilan vujudga keltirilganida *t, d, n, s, z* tovushlari hosil bo'ladi, til va tanglayning biror qismi bilan vujudga keltirilganida *r, sh, k*, tovushlari hosil bo'ladi. Burun bo'shlig'i tovushlarni hosil qilishda turlicha rol o'ynaydi. Burun bo'shlig'i ochiq yoki yopiq bo'lishiga qarab, turlicha tovushlar hosil bo'ladi. Agar burun bo'shlig'i yopiq bo'lsa, burundan chiqmaydigan tovushlar (*a, u, yu*), agar bu bo'shliq ochiq bo'lsa, burundan chiqadigan undosh tovushlar (*j, n*) hosil bo'ladi.

Tovushlar turli ravishda bir-biriga qo'shilganda bo'g'in va so'zlar hosil bo'ladi, so'zlardan esa gap hosil bo'ladi. Bizning og'zaki nutqimiz shu tariqa vujudga keladi.

Nutq yozuv vositasi bilan ifodalanganda soʻzlarning tovush tuzilishi yozma, grafik belgilar sistemasiga koʻchiriladi. Nutqning yozma ifodasi qoʻl va barmoq muskullari yordami bilan hosil qilinadi. Lekin bunda yozish jarayoni artikulyatsiyadan ajralgan holda emas, balki artikulyatsiya asosida voqe boʻladi. Yozishning artikulyatsiya bilan bunday bogʻlanganligi savod chiqarishning dastlabki bosqichlarida, ayniqsa, sezilarli boʻladi. Endigina savod chiqarayotgan oʻquvchi har bir soʻzni yozayotganida shu soʻzni albatta gapirib yoki pichirlab aytib turadi. Yozish malakasi rivojlanib ketganida (avtomatik tus olganida) ham boʻgʻizning yengil harakat qilishi davom etaveradi, buni alohida asboblari yordami bilan qayd qilish mumkin (32–33-rasm).

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari tafakkurning asosi boʻlgani kabi, nutqning ham nerv-fiziologik asosidir (uchinchi bobga qaralsin). Hayvonlarning tashqi dunyo bilan munosabati ularning faqat bevosita taassurotlari orqali voqe boʻladi. Odamning tarixiy rivojlanishi natijasida esa unda «ikkinchi signal sistemalari, ana shu birlamchi signallarning signallari soʻzlar tariqasida paydo boʻldi, rivojlandi va nihoyat darajada takomillashdi». Qoʻzgʻovchi vosita sifatida, soʻz uch shaklda namoyon boʻlishi mumkin: 1) eshitish organini qoʻzgʻovchi shaklda – eshitiladigan soʻz; 2) koʻrish organini qoʻzgʻovchi shaklda – yozilgan soʻz; 3) kinestezik qoʻzgʻovchi shakl sifatida – aytilayotgan yoki yozilayotgan soʻz (I.P. Pavlov, Полное собрание сочинений, III tom, 2-kitob, 232-bet). Shu shakllar orasida I.P. Pavlov organlarining kinestezik qoʻzgʻalishi alohida ahamiyatga ega ekanligini taʼkidlaydi: «Nutq, avvalo, nutq organlaridan bosh miya pastiga oʻtuvchi maxsus kinestezik qoʻzgʻalishdir. Nutq ikkinchi signallardir, signallarning signalidir». Eshitilib turgan, aytilayotgan va koʻrinib turgan (yozuv) soʻz qoʻzgʻovchi boʻlibgina xizmat qilmasdan, shu bilan birga, qoʻzgʻalishga javob reaksiyasi boʻlib ham xizmat qiladi. Bunda javob reaksiyasi boʻlgan soʻz oʻz navbatida – ikkinchi signal sistemasidagi jarayonlarni vujudga keltiradigan qoʻzgʻovchidir.

Qoʻzgʻovchi nutq va javob soʻz reaksiyasi boʻlgan nutq, bosh miya poʻstining maxsus uchastkalari bilan – nutq markazlari bilan bogʻlangan. Nutq markazlari eshitish markazi, harakatlantirish markazi va koʻrish markazi deb uch xil markazga boʻlinadi.

Eshitish markazi soʻl chakkaning orqa boʻlimida joylashgan. Miyaning bu uchastkasi eshitilgan soʻzlarni idrok qiladi, boshqalarning nutqini tushunish va oʻzlashtirishni vujudga keltiradi, bu markaz buzilib qolganida nutq chuvalab ketadi, buni **sensorli afaziya** deb ataladi. Bunday kasalga duchor boʻlgan kishi oʻzgalarning nutqini tushunmaydi: tovush va soʻzlarni eshitadi-yu, lekin soʻzlarning mazmunini bilmaydi, gapning maʼnosini tushunmaydi.

Nutqning **harakatlantirish** markazi chap yarim sharning uchinchi manglay qismida joylashgan. Bu markaz gapiruvchi kishining faol nutqini vujudga keltiradi. Bu markaz buzilib qolganida odam gapirolmaydigan bo'lib qoladi. Nutqning bunday buzilishi **harakat afaziyasi** deb ataladi.

Nutqning ko'rish markazi bosh miyaning orqa qismiga joylashgan. Yozilgan xatni o'qiganda va yozgan vaqtda yozuv belgilari shu markaz tufayli idrok qilinadi. Bu markaz buzilib qolgan taqdirda odam harflarni tanimaydi, o'qiy olmay qoladi (aleksiya kasalligi), yozolmay qoladi (agrafiya kasalligi).

Biroq, akademik I.P. Pavlovning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, bosh miya po'stining boshqa markazlari kabi bu nutq markazlarining qat'iy chegaralari yo'q va bir-biridan ajralgan holda harakat qilmaydi. Bu markazlar bir-biri bilan qo'shilaveradi va bir-birining vazifasini bajara-veradi, bosh miya po'stining boshqa markazlari bilan ham qo'shilaveradi. Nutq markazlari deb nom berilgan markazlar bosh miya po'stining u yoki bu xil nutq jarayonlarida ko'proq ahamiyatga ega bo'lgan uchast-kalaridir, xolos. O'zgalarning nutqini va gapirayotgan kishining o'z nut-qini idrok qilish bosh miya po'stining faoliyatiga va asosan, bosh miya po'stining ikkinchi signal sistemasi bilan bog'lanishlarni vujudga kel-tiruvchi qismiga bog'liqdir.

V. NUTQ VA TAFAKKUR

Nutq tafakkur bilan chambarchas bog'langandir. Odam nutq bo'lmasa, til vositalari bo'lmasa fikr qilolmaydi. Yuqorida aytib o'tilganidek, nutq fikrlash qurolidir. Tafakkur bo'lmasa nutq til bo'lishi ham mumkin emas.

Fanga xilof bo'lgan burjua idealistik ta'limot uchun xarakterli narsa shuki, u tafakkurni nutqdan, til shakllaridan ajratib qo'yadi. Masalan, psixologlarning Vyursburg maktabi deb atalgan idealistik psixologiya namo-yandalari (Byuller, Messer, Kyulpe, Ax va boshqalar) odamdagi tafakkur jarayonlari obrazlardan – idroklar va tasavvurlardan mustaqil ravishda, shuningdek, nutq tildan mustaqil ravishda sodir bo'ladi, deb isbot qilmoq uchun, buni hatto tajriba qilib ko'rsatishga ham urinib ko'rdilar.

Obrazlardan va nutqdan mustaqil mana shunday «sof» tafakkur bo'lishi mumkin, degan idealistik ta'limot butunlay asossiz ta'limotdir. Tafakkur idrok va tasavvurlardan mustaqil sur'atda o'sa olmaydi. Nutq bo'lmasa, tafakkur ham bo'lmaydi, til material bo'lmasa, fikrni ifodalab berib bo'lmaydi.

Bizning hukmlarimiz, mantiqiy ta'riflarimiz, xulosalarimiz til material-lari va gaplar yordami bilan ifodalanadi. Til materiallari va gaplar vositasi bilan analiz va sintez qilinadi, abstraksiya qilinadi va umumiyashtiriladi.

Til materiallari bo'lmasa, biz hatto eng oddiy hukmni ham o'zimiz uchun ifodalay olmaymiz – biz shu onning o'zida idrok qilib turgan buyumlar to'g'risida ham biror nimani tasdiq qilib yoki inkor qilib aytolmaymiz. Biz so'zlar bo'lmasa, bitta ham tushunchani fikrimizga joylashingiz olmaymiz.

Faqat til yordami bilangina odamlar bir-birlariga o'z fikrlarini ayta oladilar. Odamlar nutq orqali bir-birlari bilan aloqa bog'laganlarida, tafakkur natijalarini va o'tmish ajdodlarning bilish sohasida erishgan muvaffaqiyatlarini til yordami bilan o'zlashtirib oladilar va ayni vaqtda o'z fikrlarini va bilimlarini avlodlariga topshiradilar.

Inson tafakkuri ham tarixiy taraqqiyot jarayonida, til yordami bilan bo'ladigan nutq aloqalarida o'sdi – tafakkurning mantiqiy shakllari ishlab chiqildi.

Har bir kishining tafakkuri uning butun umri davomida til yordami bilan bo'ladigan nutq aloqalari jarayonida o'sib boradi.

Lekin biz tafakkur, nutq va til bir-biriga chambarchas bog'langan deganimizda shuni ham nazarda tutishimiz kerakki, nutq bilan tafakkur aynan bir narsa emas, nutq bilan tafakkurni, fikr bilan tilni bir-biriga aynan teng deyish yaramaydi. Biz ba'zi burjua psixologlarining tafakkur bilan nutq aynan bir narsa, deb da'vo qiluvchi soxta ta'limotini qat'iy rad qilishimiz lozim.

Amerika psixologiyasi deb atalgan oqimining namoyandalari bo'lgan bixevioristlar nutq bilan tafakkur bir-biriga aynan teng bir narsa degan mana shunday mexanistik ta'limotni, fanga butunlay xilof bo'lgan ta'limotni targ'ib qilishga, ayniqsa, zo'r berib urindilar.

Ularning ta'limotiga ko'ra, tafakkur nutqdan iborat bo'ladi. Faqat nutqning o'zigina real mavjuddir. Tafakkur esa u ham o'zi bir nutqdir, lekin tovushsiz yoki tormozlantirilgan nutqidir. Bixevioristlarning ta'limotiga ko'ra, nutq nerv-muskul harakatlaridan tarkib topadi, u alohida ko'nikmalardan iboratdir, demak, tafakkur ham faqat mana shu malakalardan iborat bo'lishi lozim. Shu ta'limotga qaraganda, biz muskullar yordami bilan fikr qiladigan bo'lib chiqamiz. Bixevioristlarning shu ta'limotiga ko'ra, tafakkur muammosining o'zi ham bo'lishi mumkin emas, tafakkur masalasi batamom nutq masalasining o'zi bo'lib qoladi. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa, degan ta'limotni burjua psixologlari tafakkurning realligini rad qilmoq uchun, shu bilan birlikda, mehnatkash kishilarning faoliyatida ongning faol roli borligini ham rad qilmoq uchun o'ylab chiqardilar. Bixevioristlarning tafakkur nutqdan iborat, degan bu ta'limoti voqelikka butunlay zid ta'limotdir. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa emasligini ko'rsatadigan juda ko'p faktlar bor.

Masalan, ma'lumki, boshqa birovning nutqini tushunib olishda ba'zan birmuncha qiynalamiz. Odatda, biz, boshqa birovning nutqini eshitayotganimizda yoki yozma nutqni ichimizda o'qiyotganimizda, shuningdek, boshqa birovning nutqini baland ovoz bilan takrorlayotganimizda, bu nutqlarda ifodalangan fikrlarni ayni shu vaqtda tushunib ololmaymiz. Ko'pincha, hamma nutq organlari to'la-to'kis harakat qiladi (to'g'ri talaffuz qiladi), lekin bunda ham nutqdagi fikrni ayni shu vaqtda darrov tushunib bo'lmaydi. Ba'zan nutqni tushunmoq, ya'ni uning ma'nosi ni bilib olmoq uchun aniq ta'riflarni (og'zaki yoki yozma) bir necha marta takrorlashga to'g'ri keladi.

Agar nutq bilan tafakkur aynan bir narsa bo'lganda edi, boshqa birovning nutqini faqat eshitish yoki birinchi takrorlash bilanoq, tushunib olingan bo'lur edi. Modomiki, birovning nutqini faqat eshitish yoki birinchi takrorlash bilanoq tushunib bo'lmas ekan, binobarin, tafakkur bilan nutqni ham aynan bir narsa deb bo'lmaydi.

Shunday ham bo'ladiki, ayni bir fikrning o'zini turli odamlar va ayni bir kishining o'zi turli hollarda, turli so'zlarda, turli iboralarda ifodalaydi. Misol uchun matematikaning quyidagi ta'rifini ko'rsatish mumkin: plus-plusga ko'paytirilganida va minus-minusga ko'paytirilganida plus hosil bo'ladi, plus minusga ko'paytirilganida esa minus hosil bo'ladi. Shu fikrning o'zi boshqa bir iborada ifodalanishi mumkin: bir xildagi alomatlariga ega bo'lgan raqamlar bir-biriga ko'paytirilganda musbat raqam hosil bo'ladi, alomatlari turlicha bo'lgan raqamlar bir-biriga ko'paytirilganida manfiy raqam hosil bo'ladi. Nutq bilan tafakkur aynan bir narsa bo'lganida edi, bunday hodisalarning bo'lishi mumkin bo'lmas edi.

Tafakkur bilan nutq o'rtasida farq borligini shu faktdan ham bilish mumkinki, ayni bir fikrni grammatik tuzilishi turlicha bo'lgan turli tillarda (masalan, rus, o'zbek, xitoy va boshqa tillarda) aynan bir ma'no bildiradigan qilib ifodalash mumkin.

Agar til bilan tafakkur aynan bir narsa bo'lganida edi, u holda hamma tillarda grammatik tuzilish ham aynan bir-biriga o'xshash bo'lishi kerak edi, yoki har qaysi millatda shu millat tilining grammatik tuzilishiga muvofiq ravishda, tafakkur shakllarining tuzilishi ham turlicha bo'lishi kerak edi. Har bir xalqda o'ziga xos mantiq bo'lishi lozim edi. Lekin bunday holda, turli millat odamlarining bir-birlarini tushunishlari mumkin bo'lmadi, aynan bir fikrni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish mumkin bo'lmadi. Til bilan tafakkurning bevosita aloqasi faqat tilning tafakkur uchun bo'lgan ahamiyatidagina ifodalanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, tafakkurning til uchun bo'lgan ahamiyatida ham ifodalanadi.

Tafakkurning taraqqiyot tarixida tilning roli qanchalik katta bo'lsa, tilning taraqqiyot tarixida ham tafakkurning roli shunchalik kattadir. Gram-

matika qonunlarini, shakllarini va qoidalarini tuzishda hamda ularning takomillashib borishida tafakkur, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Har bir kishidagi tafakkurning o'sishi shu kishi nutqining o'sishi bilan bab-baravar bo'lganidek, shu kishi nutqining o'sishi ham undagi tafakkurning o'sishiga bog'liq bo'lgan. Grammatika shakllari va qoidalarini o'zlashtirish jarayonining o'zi odamning o'z tafakkurini zo'r berib ishlatishini talab qiladiki, bu hammaga ma'lumdur.

Shunday qilib, tafakkur bilan nutq turli hodisalardir, lekin ayni vaqtda bu ikki hodisa bir-biri bilan chambarchas bog'langan, bir-birini taqozo qiluvchi va bir-biridan tashqarida voqe bo'lmaydigan va o'sa olmaydigan hodisadir. Nutq va tafakkur bir-biri bilan dialektik birlik asosida bog'langandir.

Nutq bilan tafakkurning birligini Pavlovning ikkinchi signal sistemasi to'g'risidagi ta'limoti ham isbotlab beradi, ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasi bilan bir-biriga o'zaro ta'sir qilgan holda nutqning ham, tafakkurning ham nerv-fiziologik negizini tashkil qiladi.

VI. NUTQ TURLARI

Nutq o'zining tashqi ifodalanish usuliga qarab og'zaki va yozma nutqqa ajralib qolmasdan shu bilan birga, qanday vazifani bajarishiga va sintaktik tuzilishining xususiyatlariga qarab ham bir-biridan farq qiladi.

Nutq o'zining bajaradigan vazifasiga qarab, ichki va tashqi nutqqa bo'linadi.

Ichki nutq

Ichki nutq shunday bir nutqdiki, uning yordami bilan fikrlar boshqa odamlarga ma'lum qilinmasdan oldin ichda ifodalanadi.

Ichki nutqning o'z xususiyatlari bor. Bu nutq, ko'pincha tovushlar ovoz chiqarib aytmaydigan nutqdir, bu nutq odam «o'z ichida gapiradigan» nutqdir. Ba'zan ichki nutq «tashqariga» chiqadi, ya'ni tovushlar ovoz chiqarib aytiladi. Biror nimani fikr qilayotgan odam qandaydir qiyinchilikka uchrab qolganida, shuningdek, hissiyoti qattiq qo'zg'alish natijasida hayajonlanib ketganida yoki o'zining oldida boshqa odamlar bo'lmagan vaziyatda u, o'zi sezmaganda holda, «ovoz chiqarib o'ylaydi» – ovoz chiqarib o'z-o'zi bilan gaplasha boshlaydi. Odam yakka qolib, o'z ichida o'ylab o'tirganida ko'pincha imo-ishora va mimikadan ham foydalanadi. Kichkina bolalar ko'pincha «ovoz chiqarib o'ylaydilar», gaplashib va harakat qilib turib fikr qiladilar.

Shakl jihatidan ichki nutq ko'proq monolog tarzida sodir bo'ladi,

ichki nutqni odamning o'z-o'zi bilan va o'zicha gaplashuvi deyish mumkin. Lekin ba'zan ichki dialog shaklida, xayoldagi suhbatdosh bilan gaplashish yoki munozara qilish tarzida ham sodir bo'ladi.

Sintaksis tuzilishi jihatidan ko'pincha ichki nutq qisqartirilgan, bo'lak-bo'lak gaplardan iborat bo'ladi. Ichki nutqda gapning faqat ayrim bo'laklarigina, asosan ega birmuncha aniq qilib ifodalanadi («ichdan, o'z-o'ziga» aytiladi). Ichki nutq ovoz chiqarib «aytib yuborilganida» ham o'zining shu xususiyatini saqlab qoladi. Masalan, poyezddan kechga qolgan yo'lovchi vokzalga yaqinlasha turib soatga qaraydi va shu onning o'zidayoq, o'ziga kerakli poyezdning ketgan yoki ketmaganligini o'zicha hal qilib, o'z fikrini ovoz chiqarib aytilgan: «Eh, ketib qolibdi-ya!» degan so'z bilan ifodalab yuboradi. Bunda faqat kesimning o'zigina ifodalanadi. Lekin shu kishining ichki nutqida (ichida, o'z-o'zicha nutqida), albatta, gapning bo'laklari, boshqa so'zlar ham bo'ladi, faqat gapning shu bo'laklari unchalik shakllanmagan bo'ladi, shu sababli, gapning shakllanmagan shu bo'laklari darhol tashqariga chiqmaydi, eshittirilib aytila qolmaydi. Bu holda faqat birgina kesim bilan aytilgan fikr poyezdga xuddi shu kishidek shoshilib kelayotgan va mana shunday shubhaga tushib qolgan boshqa kishilargagina tushunarli bo'ladi. Ichki nutqning to'liq bo'lmasligiga, bo'lak-bo'lak bo'lishiga sabab shuki, tafakkur obyekti va shu tafakkur sodir bo'layotgan vaziyat fikr qiluvchi kishining o'ziga ravshandir va to'liq gap bilan qayd qilinishini talab etmaydi. Nutq tafakkur obyektida tasdiqlanadigan yoki inkor qilinadigan narsa ustidagina to'xtaladi.

Ichki nutq, odatda, ixtiyorsiz ravishda o'tadi. Bunda tafakkur jarayonlarining o'zi ixtiyoriy ravishda, ma'lum kuch sarflash yo'li bilan ham borishi mumkin. Lekin ixtiyoriy tafakkur jarayonining borishiga yordam bergan ichki nutq ixtiyorsiz ravishda o'z-o'zicha maydonga chiqadi deyish mumkin. Ichki nutq dialog shaklida sodir bo'lgan hollardagina ixtiyoriylik momentlari paydo bo'ladi. Bunday hollarda ichki nutq o'zining sintaksis tuzilishi jihatidan ham tashqi nutq tuzilishiga yaqinlashib qoladi. Ichki nutqning xarakterli belgisi shuki, bunda tovushlarning artikulyatsiyasi ko'zga ko'rinmaydi. I.M. Sechenov buni quyidagicha tasvirlaydi: «Men fikr qilayotganimda juda ko'p vaqt og'zimni ochmay va yopib turib, gapiraveraman, ya'ni og'iz bo'shlig'idagi til muskullari harakat qilaveradi. Biror fikrni, asosan boshqalarga uqtirmoqchi bo'lib, ifodalashga uringan hollarning hammasida esa shu fikrni albatta pichirlab takrorlab turaman» (Избранные философские и психологические произведения, Госполитизdat, 1947, 142-bet).

Ichki nutqning ko'zga ko'rinmaydigan mana shunday artikulyatsiyasi borligi hozirgi vaqtda eksperimental yo'l bilan isbotlangan.

Tashqi nutq

Tashqi nutq boshqa odamlar bilan aloqa qilishimizda foydalaniladigan nutqdir.

Bu nutq biron kishiga qaratilgan, biron nimani xabar qiladigan nutqdir. Tashqi nutqning o'zi ham og'zaki va yozma nutqqa bo'linadi.

Og'zaki nutq

Og'zaki nutq – boshqa kishilar bilan bevosita qilayotgan aloqamizda foydalanilayotgan nutqdir. Bu nutq odatdagi gaplashuv nutqidir. Bu nutq hamisha boshqa kishilarning eshitish organlari yordami bilan idrok qilishlari uchun mo'ljallangan «tovushli» nuqtadir. Shu sababli, odatda, og'zaki nutq ovoz bilan va (ba'zan) shivirlab aytiladi. Og'zaki nutq vaqtida, odatda, gapirayotgan kishi bu nutqni mimika, imo-ishoralar bilan ishlatadi.

Og'zaki nutqning xarakterli xususiyati shuki, bu nutq suhbatdoshlar o'rtasida bo'ladi. Suhbatdoshning yoki suhbatdoshlarning bunday ishtirok etishi ularning gapirayotgan kishining nutqiga diqqat qilib turishi, savollar berib turishi, so'z tashlab turishidan iborat bo'ladi; suhbatdoshlar gapirayotgan kishining fikriga e'tiroz bildiradilar, yoki bu fikrga o'zlarining rozi bo'lganliklarini izhor qiladilar, yoxud shu fikrni kengaytiradilar.

Suhbatdoshlarning og'zaki nutqda qatnashishlari qay xarakterda va qay darajada bo'lishiga qarab, og'zaki nutq ikki shaklga bo'linadi. Bularning biri dialog nutq (dialog) va ikkinchisi monolog nutq (monolog) deb aytiladi.

Ikki yoki ko'p suhbatdosh o'rtasidagi gaplashish tariqasida bo'ladigan nutq *dialog* deb ataladi. Suhbatdoshlar navbatma-navbat gaplashaveradilar – biri so'raydi, biror narsani aytadi, boshqalar esa uni tinglaydilar, javob beradilar.

Odam bitta o'zi gapirsa-yu, boshqa kishilar bu gapga faol qatnashmay faqat uning nutqini tinglab tursalar, nutqning bu shakli *monolog* deb ataladi. Masalan, lektorning, dokladchining nutqi, sudda, kengashlarda va boshqa shu kabi joylarda so'zlanadigan nutq monolog nutqdir yoki monologdir.

Og'zaki nutq so'zlayotgan kishi o'z fikrini suhbatdoshlari to'g'ri tushunib olishiga harakat qiladi. Shu sababli, og'zaki nutqda ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi so'zlarni ham to'la aytishga to'g'ri keladi. Durust, ba'zi og'zaki nutq ham qisqartirilgan holda, ayrim gap bo'laklarini tushirib qoldirgan holda gapiriladi. Ba'zi hollarda gaplashuv, dialog ham faqat kesimlar bilangina ifodalanishi mumkin. Masalan, yarim kechada bir necha kishi gaplashib, tramvay kelishini kutmoqda, ularning hammasi tramvay keladigan tomonga ko'z tikib turibdi. Ular o'rtasida taxminan shunday gaplar

bo'ladi: «Ko'rinyaptimi?» – «Yo'q, ko'rinmayapti». Oradan biroz o'tgach: «Kelyaptimi?» – «Ha, kelyapti». Bu gaplar faqat kesimlarning o'zidagina iborat gaplardir. Ammo, shunday bo'lsa ham, gaplashayotgan kishilarning hammasi bir-birlarining fikrlarini tushunadilar.

Og'zaki nutqning sintaksis jihatidan to'liq bo'lmasligiga, avvalo, sabab shuki, gap mavzui ham, shu gap sodir bo'layotgan vaziyat ham, odatda, gaplashib turgan kishilarga aniq va ravshandir. Shu sababli, og'zaki nutq, vaqtida gap bo'laklarining hammasini, ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi va hokazolarni gapda har safar to'liq aytishga hojat qolmaydi. Bundan tashqari, mimika va imo-ishoralar, intonatsiyalar, pauzalar, mantiqiy urg'ular va shu kabilar, xullas nutqimizni jonlantiradigan vositalarning hammasi og'zaki nutqni boyitadi. Jonli nutq tinglanibgina qolmasdan, uni odamlar ko'rib ham turadilar, his ham qiladilar. Bunday nutq, ko'pincha, og'izdan chiqishi bilanoq tushunilaveradi.

Og'zaki nutq ixtiyorsiz yoki ixtiyoriy bo'ladi. Gapirayotgan kishi so'z va grammatika shakllarini maxsus tanlamay, og'ziga kelganicha so'zlashsa, bu holda nutq ixtiyorsiz nutq bo'ladi. Gapirayotgan kishi o'z so'zlari uchun alohida mas'uliyat sezib gapirganida, shu nutqni tinglayotgan kishi gapirayotgan kishi uchun alohida ahamiyatga ega bo'lganida, bunday hollarda nutq ixtiyoriy xarakterga ega bo'lib qoladi. Masalan, o'quvchining o'z o'qituvchisi bilan gaplashayotgan vaqtidagi nutq mana shunday ixtiyoriy nutqdir. Bunday hollarda gapirayotgan kishi lozim bo'lgan so'zlarni tanlab, joy-joyiga qo'yib ishlatishga, grammatika qoidalariga rioya qilishga intiladi va harakat qiladi.

Dialog – ikki yoki bir necha odam o'rtasida bo'ladigan gapdir, bunda suhbatdoshlarning gapi bir-biriga bog'lanadi, ulanib ketadi, ya'ni gaplashib turganlar bir-birlariga savol-javob qilib, bir-birlariga e'tiroz qilib gapni ulab, davom ettiradilar. Shuning uchun dialog ma'nosi bir-biriga ulangan nutqni ancha osonlashtiradi. Monolog nutq esa ancha og'ir ko'chadi. Monolog – gapirayotgan kishidan juda ko'p diqqat-e'tibor berishni talab qiladi, gapirayotgan kishining faqat o'z nutqining mazmunigagina diqqat-e'tibor berib qolmay, balki, shu bilan birga, bu nutqning tashqi tuzilishiga ham, fikrlarni ifodalashda muayyan sistema, tartib bo'lishiga ham rioya qilishi lozim bo'ladi.

Monolog nutq tuzilishi jihatidan yozma nutqqa yaqindir.

Og'zaki nutq (dialog ham, monolog ham) ichki nutq singari, tafakkur qurolidir. Bunda boshqalar bilan gaplashish jarayonida gapirayotgan kishining o'z fikrlari ham o'ziga ravshan bo'lib qoladi.

Ko'pincha mana bunday bo'ladi: miyamizda paydo bo'lgan, lekin unchalik ravshanlashmagan fikr o'zimiz muhokama qilib ko'rishimiz va boshqalarga bayon qilishimiz jarayonida o'zimizga ham ravshan bo'lib

qoladi — pishib yetiladi. Baʼzi bir fikrlarimizni pishitib yetishtirishda, boshqalarning fikrini uqib bilib olish (tushunib olish) vaqtida biz koʻpincha bu fikrlarni goʻyo biron suhbatdoshga aytayotgandek yoki oʻz-oʻzimizga ovoz chiqarib ifodalashimizning sababi ham ana shunda.

Bunday hodisalar ichki nutq bilan tashqi nutq oʻrtasida ajralish yoʻqligini koʻrsatadi: fikrni nutq bilan ifodalash faoliyatida hamisha ichki nutqdan tashqi nutqqa va aksincha, tashqi nutqdan ichki nutqqa oʻtish hollari boʻlib turadi.

Yozma nutq

Yozma nutqning xususiyati shuki, bu nutq bevosita aloqa bogʻlash vositasi boʻlmasdan, balki, koʻpincha, boshqa vaziyatda, boshqa bir joyda turgan yoki turishi mumkin boʻlgan odamlar bilan aloqa bogʻlash vositasidir. Masalan, biz oʻz doʻstimizga yoki qarindoshimizga xatimizda yozib yuborgan xabarimizni u ehtimolki bir kundan keyin, ikki kundan keyin, bir haftadan keyin, boshqa shaharda yoki boshqa qishloqda oʻqib bilishi mumkin. Biz bundan yarim yil, bir yil, hatto bir necha oʻn va yuz yil muqaddam yozib qoldirilgan kitoblarni oʻqib, shu kitoblardagi bilimlarni bilib olamiz.

Yozma nutq ham monolog shaklida va dialog shaklida boʻladi. Masalan, ilmiy asarlar hamisha deyarli monolog shaklida yoziladi. Badiiy-adabiy asarlar dialog shaklida ham, monolog shaklida ham yoziladi. Baʼzan oddiy maktublar ham dialog shaklida yoziladi, shu maktubni yozayotgan kishi uni oʻqiydigan kishini tasavvur qilib, unga maktubda oʻzi savollar beradi va shu savollarga oʻzi javob qaytaradi.

Sintaksis jihatidan qaraganda yozma nutq eng toʻliq va mukammal nutqdir. Har bir kishi oddiy maktubni yoki ilmiy maqolani yozayotganida grammatika qoidalariga, ogʻzaki nutqdagiga qaraganda, koʻproq rioya qiladi. Yozma nutqda gap boʻlaklaridan biri tushib qolsa, bu yozma nutqni oʻqigan kishilar uni qiynalib tushunadilar yoki butunlay tushunolmaydilar. Yozma nutqning sintaksis jihatdan toʻliq boʻlishi shuning uchun ham zarurki, ogʻzaki nutq uchun xarakterli boʻlgan mimika, imo-ishoralar, intonatsiyalar va boshqa shu kabi qoʻshimcha elementlarni yozma nutqda ishlatib boʻlmaydi.

Yozma nutq, asosan, ixtiyoriy nutq boʻladi. Maktub, doklad, maʼruzalar va boshqa shu kabilarni yozayotgan kishi soʻzlarni ongli ravishda tanlaydi, gaplarni yaxshiroq qilib tuzishga intiladi. Koʻpincha oʻz fikrlarimizni oʻqiydigan kishilarga soʻzlar vositasi bilan gʻoyat ravshan va tushunarli qilib ifodalamoq uchun ancha-muncha kuch sarflashimiz lozim boʻladi.

Yozma nutq fikrlarimizni ifodalab berishning eng yaxshi vositasidir. Yozma nutqda fikrning mazmuni va shaklidagi ayrim kamchiliklar ochiq ko‘rinib qoladi va fikrning o‘zi mazmun va shakl jihatidan eng ravshan, aniq qilinib ifodalanadi. Shuning uchun ham biz aqliy ish bilan shug‘ullanayotganimizda, biror masalani hal qilganimizda yoki tayyor bilimlarni o‘zlashtirayotganimizda ish natijasini yoki olgan bilimimizni ko‘pincha, xatga yozib qo‘yamiz, ba‘zan esa bir necha marta ko‘chirib yozamiz. Shu sababli, har xil yozma ishlar – hikoya qilib yozib berish, insho yozish, konspekt olish – tafakkurning o‘sishi uchun katta ahamiyatga egadir. Shu bilan birgalikda, yozma nutqni egallash kishining og‘zaki nutqini takomillashtirishga ham yordam beradi, natijada og‘zaki nutq o‘zining lug‘at tarkibi jihatidan boyroq bo‘lib qoladi, grammatika jihatidan to‘g‘riroq ifodalanadigan bo‘ladi, ancha muntazam va sistemaga tushgan nutqqa aylanadi. Mana shuning o‘zi og‘zaki nutq bilan yozma nutq hamisha bir-biri bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

Og‘zaki nutq bilan yozma nutq o‘rtasida o‘rtacha joy oladigan nutqlar borki, bu nutqlar monologning alohida turlaridir. Og‘zaki dokladlar: ma‘ruzalar, nutqlar, o‘qituvchining darsni tushuntirib berishi va boshqa shu kabilar monolog nutqning mana shunday alohida turlaridir. Bu nutqlar o‘zining sintaksis tuzilishi jihatidan yozma nutqqa yaqinroqdir: odatda, ma‘ruza, doklad qilmoqchi, nutq so‘zlamog‘chi, dars bermoqchi bo‘lgan kishi buning uchun **tayyorgarlik ko‘radi**.

Mana shu tayyorgarlikning o‘zi, ko‘pincha, qilinadigan dokladlarni, ma‘ruzalarni va boshqa shu kabilarni oldin yozma bayon qilishdan iborat bo‘ladi. Ammo bu nutqlar amalga oshirilish texnikasi jihatidan, ko‘pincha (agar yozilgan materialni o‘qib berilmasa), og‘zaki nutqqa yaqinlashadi. Bunday hollarda bu xildagi nutqlar o‘zining sintaksis tuzilishi jihatidan ham og‘zaki nutqda yaqinlashadi. Odatdagi og‘zaki gaplashuv nutqida bo‘lganidek, monolog nutqning bu turlarida ham mimika, imo-ishoralar, intonatsiya va boshqa shu kabilardan foydalaniladi. Shu sababli, bu xil nutq o‘zining «jonli» bo‘lishi jihatidan ham og‘zaki gaplashuv nutqiga yaqinlashadi.

Faol va passiv nutq

Nutq vositasi bilan bog‘lanadigan aloqada hamisha ikki yoki bir necha kishi ishtirok etadi, bulardan bittasi biron narsani yo og‘zaki, yoki yozma bayon qiluvchi kishi bo‘lsa, qolgani, yoki qolganlari shu nutqni idrok qiluvchi – eshituvchi yoki o‘quvchi kishi, yoki kishilar bo‘ladi. Shuning uchun ham nutqni faol nutq va passiv nutq deb ajratiladi.

Biz biror narsani ifodalab, boshqa kishilarga og‘zaki yoki yozma bayon qilsak, bizning bu nutqimiz faol nutq deb ataladi. Faol nutq biror narsa

gapirayotgan va yozayotgan kishining nutqidir. Shuningdek, kishi biror shaxsga maktub yozayotgan, olim maqola, kitob yozayotgan, yozuvchi o'zining adabiy asarini yaratayotgan vaqtidagi nutq ham faol nutq bo'ladi.

Boshqa bironing faol nutqini idrok qilish va tushunish jarayoni passiv nutqdir. Gapirayotgan kishining so'zini tinglab turgan yoki yozilgan narsani o'qiyotgan kishi boshqa bir kishining faol nutqini o'zicha takrorlagandek bo'ladi. Masalan, o'qituvchi darsni tushuntirib berayotganida, o'quvchilar esa uning darsini eshitayotganlarida o'qituvchining nutqi faol nutq bo'ladi, o'quvchilarning shu nutqni idrok qilish, ya'ni tushunish jarayoni esa passiv nutq bo'ladi.

Boshqa bironing nutqini, shu nutq so'zlanayotgan tilni o'zimiz bilganimiz taqdirdagina bu nutqni idrok qilishimiz va o'zlashtirishimiz mumkin. Ammo shunda ham o'sha nutqni idrok qilishimiz hamisha bayon qilinayotgan nutqqa aynan teng va muvofiq bo'lavermaydi. Ba'zan boshqa bir kishining nutqini tushunmaslik, bu nutqni bir tomonlama, noto'g'ri tushunish, so'z illuziyalari va boshqa shu kabilarning hosil bo'lishiga sabab ham shudir. Passiv nutqning bu xususiyatlari idrok qilayotgan kishining aqli qay darajada yetukligiga bog'liq bo'ladi. Gapirayotgan kishi o'z nutqining mazmunini va shaklini shu nutqni tinglovchilarning qay darajada idrok qilishini ko'zda tutib tuzadi. Chunonchi, o'qituvchi o'z nutqining o'quvchilar qanchalik tushuna olishini nazarda tutib, so'zlayotgan nutqini shunga qarab tuzadi.

Har bir kishi passiv nutqni faol nutqqa qaraganda, birmuncha oldinroq egallaydi. Yosh bola oldin kattalarning gapini tushunadigan bo'ladi, so'ngra o'zi ham tilga kirib, gapira boshlaydi. Xuddi shuningdek, boshqa bir tilni o'rganish vaqtida o'rganilayotgan tilda faol nutqni egallash passiv nutqni egallashga qaraganda birmuncha keyinda qolib boradi.

VII. NUTQNING O'SISHI

Bolalar, odatda, ikki yoshga o'tganida, o'rta hisobda o'n yetti-o'n sakkiz oylik bo'lganida faol nutqni egallay boshlaydilar. Bolaning nutqi egallash vaqtigacha bo'lgan davrni va shu davrdagi o'sib borish vaqtini uning tili chiqmagan davri yoki til chiqmagan bosqich deb aytiladi. Bolaning o'sishidagi bu davr nutqni egallashga tayyorgarlik davri bo'ladi.

Tayyorgarlik davri

Bola nutqi o'sishining tayyorgarlik davrida uchta bosqich: chinqirish bosqichi (ingalash), guvrash bosqichi, til chiqa boshtash bosqichi borligini ko'rish mumkin.

Ma'lumki, chaqaloq tug'ilgan paytdan boshlab, chinqira boshlaydi: u yig'laydi. Chaqaloqning chinqirib yig'lashi uning o'zini bezovta qilayotgan organik va tashqi qo'zg'ovchilarning ta'siriga — ochlikka, og'riqqa, sovuqqa, tagi ho'llikka va shu kabilarga bo'lgan reaksiyasidir. Chaqaloqlarning chinqirib yig'lashi ularning o'sishida ijobiy ahamiyati ham bor: chinqirib yig'lash tufayli chaqaloqning nafas olish va nutq apparati o'sadi va mustahkamlanadi. Shu sababli, bolalarning chaqaloqlik vaqtidagi chinqirib yig'lashlari keyinchalik ular nutqning o'sishi uchun zarur shartlarning biridir.

Chaqaloq ikki yo uch oylik bo'lganida, odatdagi chinqirib yig'lashdan tashqari «a», «u», «guv-guv», «ruv-ruv», «ga», «agu-guv», «bu» va boshqa shu kabi tovush birikmalarini chiqara boshlaydi. Bu tovushlar guvrashning boshlanishidir. Bu xil tovushlarni chaqaloq yayrab yotganida chiqaradi: chaqaloqqa go'yo o'z nutq apparati bilan «o'ynashayotganidan» huzur qilgandek bo'lib, shunday tovushlarni chiqarayotgandek ko'rinadi. Bu vaqtda chaqaloq tovushlarga taqlid qilishni hali bilmaydi. Chaqaloqning mana shunday ayrim tovushlar chiqarishi uning nutq apparatini o'stiradi, mustahkamlaydi, shuningdek, unda bir qancha yangi tovushlar hosil bo'ladi.

Bola uch-to'rt oylik bo'lganida u til chiqara boshlaydi. Chaqaloqda, masalan, «buv-va», «nan-nan-nan», «gi-gi-gi», «dad-dad-da» va boshqa shu kabi tovush birikmalari paydo bo'ladi.

Bolaning til chiqarishida boshqa odamlar nutqining ta'siri sezila boshlaydi. Go'dak tevarak-atrofdagi kishilarning nutqini eshitib, shu nutq tovush birikmalariga o'zi anglamagan holda taqlid qila boshlaydi. Gung (kar-soqov) bolalarda ham qichqirish va guvrash bo'ladi, lekin faqat normal bolalargina til chiqara boshlaydi. Bolalarning til chiqara boshlashi nutqning o'sishi jarayonida tayyorgarlik rolini o'ynaydi: til chiqara boshlash vaqtida tovushlar va bu tovushlar birikmasi hosil bo'ladi, nutq apparati mustahkamlanadi.

Bolalar yetti-sakkiz oylik bo'lganida ularning boshqalardan eshitgan so'zlari bilan shu so'zlarda ifodalangan narsalar o'rtasidagi dastlabki bog'lanishlar ham hosil bo'ladi. Bolalar o'zlariga aytilgan so'zga javoban harakat qiladilar. Masalan, «tik-tak» deyilgan vaqtda bolaning ko'zi soatga buriladi, «aya» degan so'zni aytganimizda bola boshini onasi tomonga buradi, bu — passiv nutqni egallashning boshlang'ichidir.

Keyinroq bola to'qqiz yoki o'n oylik bo'lganida, o'zi og'zidan chiqarayotgan tovushlar birikmasini ma'lum bir narsa bilan bog'laydi. Chunonchi: bola soatga qarab «tik-tik» deb ayta boshlaydi. Bola bu tovush birikmasini taqlid yo'li bilan aytadi, lekin shu tovush birikmalarining o'zida faol nutq boshlang'ichi borligini ko'rish mumkin.

Yasli yoshidagi va maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda nutqning o'sishi

Bola tovushlarni birga qo'shib, narsalarning nomini va o'z fikrlarini ifodalashga qadam qo'yishidan boshlab, u tom ma'noda nutqni egallay boshlaydi.

Abstraksiyalashga va umumiyashtirishga imkon beradigan ikkinchi signal sistemasi o'sa borishi bilan ma'noli nutq paydo bo'la boshlaydi.

Tarbiyaning belgilovchi ta'siri ostida tafakkur o'sa boshlaydi va shu bilan chambarchas bog'langan holda nutq ham o'sadi.

Nutqning fonetika (tovush) jihatidan o'sishi

Bola tilga kira boshlagan dastlabki paytlarda u nutq tovushlarini hali mukammal ayta olmaydi. Bolalar ba'zi tovushlarni noto'g'ri talaffuz qiladilar. Masalan, *r* — o'rniga *l*, *sh* o'rniga *s*, *k* o'rniga *t* tovushini talaffuz qiladilar. Masalan, *oyoq* degan so'zni *oloq*, *Karim* o'rniga *Tayim*, *qand* o'rniga *ant*, *osh* o'rniga *os*, *Raxim* o'rniga *Layim* deydilar va hokazo. Ko'pincha so'zlardagi ayrim tovushlarni va hatto butun-butun bo'g'inlarni tushirib qoldiradilar, masalan, *ber* deyish o'rniga *be*, *olib kel* deyish o'rniga *opte* deb aytdilar va hokazo. Ko'pincha tovushlarning o'rnini almashtirib yuboradilar, masalan, *holva* o'rniga *havla*, *saryog'* o'rniga *sayroq* deydilar va hokazo.

Endi tili chiqib kelayotgan bolalar nutqning fonetik jihatdan to'liq bo'lmasligining (nutq tovushlarini to'la ajrata olmaslikning) sababi shuki, bunday bolalarda nutq (artikulatsiya) apparati yetarli sur'atda o'smagan bo'ladi. Shuningdek, bunga yuksak nerv faoliyatining o'sishidagi xususiyatlar ham sabab bo'ladi. Fonetika kamchiliklariga yana bir sabab shuki, bola ayrim so'zlarda o'zi idrok qilayotgan tovushlarni hali yetarli farq qila olmaydi, umumiyashtira va so'z tarkibiga kirita olmaydi.

Bola besh yoshga to'lib, olti yoshga o'tganida, odatda, u o'z ona tilining fonetikasini egallab oladi.

Ba'zan tovushlarni talaffuz etishdagi nuqsonlar maktab yoshidagi bolalarda ham uchraydi. Bu nuqsonlar ayrim hollarda nutq apparatining nuqsonlariga bog'liq bo'ladi. Bunday hollarda nutqni to'g'irlamoq uchun mutaxassis shifokorga murojaat qilmoq kerak. Ko'pincha esa noto'g'ri tarbiya bola nutqidagi mana shunday fonetika nuqsonlarining ancha vaqtgacha saqlanib qolishiga sabab bo'ladi. Katta yoshdagi kishilarning o'zlari ham juda ko'p hollarda bolalarning chuchuk tiliga taqlid qilib, xuddi shu bolalardek, fonetika jihatidan nuqsonli til bilan gaplasha boshlaydilar va bolalarning nutq tovushlarini talaffuz qilishidagi kamchiliklarni o'z vaqtida tuzatmaydilar. Natijada bolalarning nutqidagi kamchiliklar ularda qattiq o'rnatilib qoladi. Bolalarning nutqi to'g'ri o'sib borishi uchun bolalar bilan va bolalar oldida to'g'ri gapirish hamda ularning nutqidagi kamchi-

liklarni o'z vaqtida tuzatib turish kerak. Bunday qilinganda bolalarning nutqi hamisha nazorat qilinib turiladi, bolalar kattalarning to'g'ri nutqiga taqlid qilishga intiladilar, shu tariqa, o'z nutqlaridagi kamchiliklarni ham tez to'g'rilab va tuzatib oladilar.

Bolalar nutqida lug'at tarkibining oshib borishi. Bolalarning tili chiqqanidan boshlab, ularning o'z nutqlarida foydalanayotgan so'zlar tez ko'paya boshlaydi. Ayni bir yoshdagi bolalarda so'z boyligi turlicha bo'ladi. Masalan, ba'zi psixologlarning qilgan hisoblariga qaraganda, ikki yashar bolalarning so'z boyligi 250–400 so'zga yetadi, bolalar yetti yoshga yetganlarida ulardagi so'z boyligi 3000–3500 ga boradi. Tevarak-atrofdagi odamlar bilan doimiy gaplashib turish sharoitida tarbiyalangan bolalarning nutqidagi so'z boyligi esa ular ikki yashar chog'ida 285 taga, uch yashar chog'ida esa 2050 taga yetadi. Bolalarda so'z boyligi ko'paya borgan sari ular nutqining semantik jihati ham rivoj topaveradi, so'zlarning ma'nosini tushunishlari ham rivoj topaveradi. Bolalar o'z nutqlarini o'sib borishining dastlabki bosqichlarida, ko'pincha, so'zlarni noto'g'ri ma'noda ishlatadilar. Ko'pincha bola tasodifiy belgilariga qarab, ba'zi so'zlarga butunlay boshqacha ma'no beradi.

Chunonchi, supurgi bilan polni supurayotgan ikki yashar qizdan «Nima qilayapsan?» deb so'ralganida, u «changitayapman» deb javob bergan. «Nega changitayapsan?», «Toza bo'lsin, pol iflos», ya'ni «Polning iflosini tozalamoq uchun changitayapman» deb javob bergan. Bu qizcha changitish so'zini «supurish» ma'nosida ishlatgan. Keyin ma'lum bo'lishicha, qizcha onasiga taqlid qilib, supurgi bilan supura boshlaganida onasi hamisha «Changitma, changitma» deb uni koyib, qo'lidan supurgini olar ekan. Shu sababli, qizchada *changitish* degan so'z supurish degan noto'g'ri ma'noda o'rnashib qolgan.

Dastlab bola bir so'zni faqat bitta narsaning ifodasi deb va bir ma'nodagina tushunadi. Chunonchi, u *stol* degan so'zni faqat o'zi bilgan bitta *stol* deb, *piyola* deganda o'zi-o'zining piyolasini tushunadi. Lekin bola so'zlarning umumiyashtirilgan ma'nosini juda barvaqt (ikki yoshga kirganidan boshlab) egallay boshlaydi. Bir so'z bilan bir-biriga o'xshash ko'p narsalar ifodalanganligi va shu so'z qayta-qayta shu ma'noda takrorlanaverganligi ta'sir qilib, shu tufayli, bolada so'zlarning umumiyashtirilgan ma'nosini tushunish o'sa boshlaydi. Nutq orqali aloqa bog'lash tufayli, bola, masalan, bitta stolning o'zigina emas, balki hamma stolning ham *stol* deb aytilishini, *piyola* deb bitta piyolaning o'zinigina emas, balki hamma piyolalarning ham aytilishini bilib oladi. Shu tariqa, bolaning nutqi o'sa borishi, o'z atrofidagi kishilarning tilini o'zlashtira borishi bilan unda faqat narsalar to'g'risida idrok va tasavvurlar paydo bo'lib va o'sibgina qolmasdan, balki, shu bilan birga, tushunchalar ham hosil bo'la boshlaydi.

Bolalar nutqi grammatik tuzilishining o'sishi

Tilga kira boshlagan bola o'z nutqida dastlab, bosh kelishikda keladigan bir necha otlarni va infinitiv hamda buyruq shaklda keladigan ba'zi fe'llarni ishlatadi.

Bolalarning dastlabki gaplari bir so'zdan iborat bo'ladi. Shu bilan birga, bolaning aytgan bitta so'zi – gapi bir necha ma'noga ega bo'lishi mumkin. Masalan, bola: sut (shut) deyar ekan, bundan: «Sut ber», «Sut ichaman», «Ana sut» degan va boshqa shu kabi ma'nolarni ifodalashi mumkin. Shuningdek, bola: «mushuk» der ekan, bu bilan: «mushuk meni timdaladi», «mushukni menga ber», «mushuk bilan o'ynayapman» degan gaplarni aytayotgan bo'lishi mumkin.

Bolalarning tili chiqishining mana shu dastlabki bosqichida ba'zan ularning gapi bir necha (ikki-uch) so'zdan iborat bo'lishi mumkin. Lekin bu so'zlar biriktiruvchi yuklamalar yordami bilan yoki shu so'zlarning shaklini o'zgartirish yo'li bilan bog'lanmagan bo'ladi. Masalan, bola qo'liga qog'oz ushlab olib onasiga: «Sulat, qaypoq», deb murojaat qiladi. Bolaning onasi ilgari unga shunaqa qog'ozga surat solib bergan, yoki qog'ozdan qalpoq yasab berganligi uchun ham, u bolasining nima demoqchi bo'lganini tushunadi. Bola: «Oyi, menga qog'ozdan qalpoq qilib ber, qog'ozga chizib ber» degan ma'noni ifodalab, keyinchalik uzun gapni ikkita so'z bilan aytib qo'ya qoladi, ya'ni: *surat, qalpoq*.

Bola bir yoki bir necha so'zdan iborat gapni aytish bilan o'z fikrida bo'lgan va aytmoqchi bo'lgan narsasini qo'l yoki imo-ishora bilan ko'rsatib berganidagina bolaning oldida turgan kishilar uning mana shu chalachulpa gapini tushunishlari mumkin. Tilga kirgan bola bilan bir vaziyatda turgan vaqtingizdagina uning gapini tushunish mumkin.

Lekin bola bir yarim yoshga to'lgandan keyin, ayniqsa, uch yoshga qadam qo'yganda ona tilining grammatik tuzilishini egallay boshlaydi.

Bola *oz* va *ko'p* tushunchasini juda erta farq qila boshlaydi. Bola ikki yoshga to'lgunicha *katta* va *kichik* tushunchasini ham farq qila boshlaydigan bo'lib qoladi (aka, opa, «ninni», uka). Shuningdek, bola kelishiklarni ham juda erta (ikki yoshgacha) farq qila boshlaydi. Ammo qaratqich kelishigi o'rnida, ko'pincha, tushum kelishigi ishlatadi (bizni uyimiz). Bolalar bu yoshda fe'llarni shaxs va zamon e'tibori bilan ham birmuncha to'g'ri ishlatadigan bo'lib qoladi. Bolalar buyruq fe'lini ancha tez va barvaqt o'zlashtirib oladilar.

Bola ikki yoshga to'lib, uch yoshga o'tganida sodda gaplarni to'g'ri tuzib gapirishni o'rganadi. Bola: «Sut ber», «Bobov suyak yeydi», «Surat qilib ber», «Uyqim keldi» deb gapiradigan bo'lib qoladi. Endi bola nutqi bevosita o'zi turgan vaziyatdan tashqaridagi narsalar, shu paytdagi biron ish-harakat

bilan bevosita bog'lanmagan narsalar haqida ham gapira boshlaydi, ya'ni o'zi bevosita ko'rib turmagan narsalar to'g'risida gapira boshlaydi.

Bu xildagi nutq esa tasavvurlarga asoslanib fikr qilishning ifodasidir. Ikki yarim yoshdan besh yoshgacha bo'lgan bolalarning o'zicha so'z yasay boshlashi maktabgacha tarbiya yoshida bo'lgan bolaning kattalardan eshitgan so'zlarinigina takrorlab qolmasdan, balki, shu bilan birga, grammatika shakllarini haqiqatdan egallay borganliklarni ko'rsatuvchi belgidir. Bu so'z yasash shundan iborat bo'ladiki, shu yoshdagi bolalar o'zlari bilgan so'zlarning shakllariga o'xshatib so'z tuza boshlaydilar: «non» — «nanna», «osh» — «oshsha», «u yerga» — «o'ttaga» va hokazo.

Bolalar to'g'ri tarbiyalanib borganlarida, ayniqsa, maktabgacha tarbiya yoshiga yetganlarida, ularda tilning grammatika shakllarini amaliy ravishda egallash juda tez qadam bilan olg'a qarab boradi. Shu yoshda bolalar murakkab gap sintaksisini ham egallab oladilar. Bolaning nutqida bir-biri bilan bog'langan qo'shma gaplar paydo bo'ladi. Bolalarning nutqda sodda gap, bosh gap, ergash gap va hokazolar aniq ko'rina boshlaydi. Ularning nutqlarida murakkab gaplar ishlatiladi. Bu gaplarda biror sabab, maqsad, xulosa, izoh, shart va shu kabilar aks ettirila boshlaydi. Nutqning tuzilishidagi bu murakkab shakllar tafakkurning murakkabroq shakllari o'sib borishiga bog'liqdir. Bolalarda nutq o'sishining ana shu bosqichida hodisalarning sabablari va bir-biriga bog'lanishi to'g'risida turli savollar tug'ilaveradi. Shu yoshdagi bolalar kattalardan muttasil: «Nega?», «Nima uchun?» deb so'rayveradilar.

Bola yetti yoshga yetganida og'zaki nutqning grammatikasini amaliy yo'l bilan egallab oladi, deyish mumkin. Bolaning nutqni ana shunday amaliy egallab olishi keyinchalik savod chiqarish va tilning grammatikasini o'rganishga imkon beradi.

Maktabda ta'lim jarayonida nutqning o'sishi

Bolalar nutqining o'sishida ularning maktabda o'qishi, ayniqsa, katta rol o'ynaydi.

Bola maktabga kirmasdan oldin o'zi qanday gapirayotganligi ustida o'ylab o'tirmasdan, o'z nutqidan aloqa va bilish vositasi tariqasida foydalanadi.

Maktabda esa bola gaplashayotgan til o'qitiladigan va o'rganiladigan ilm bo'lib qoladi. Maktabda o'qiyotgan bola o'z ona tilining grammatikasi bilan shug'ullanish natijasida, o'z nutqini grammatika qoidalariga muvofiq sur'atda ongli ravishda tuzishni o'rganadi. Grammatikani o'qib o'rganish jarayonida bola nutqining fonetika jihati aniqlanadi, nutqning morfologiya jihati to'g'ri bo'lib boradi, nutqning sintaksis tuzilishi ancha takomillashadi.

Nutqning ayrim jihatlariga xos bo'lgan bu sifatlar faqat grammatikani o'qib o'rganish natijasidagina o'sib qolmasdan, balki, shu bilan birga, maktabda o'qitilayotgan boshqa fanlarning ta'siri ostida ham o'sadi.

Maktabda o'qitilayotgan hamma fanlarni o'rganish va shu fanlar bilan shug'ullanish jarayonida o'quvchi nutqining lug'at boyligi boyiydi, so'zlarning mazmuni chuqurlashadi va kengayadi, har qaysi so'zning, har qaysi terminning ma'nosi aniqlanadi. Adabiyot darslari bilan shug'ullanish o'quvchilar nutqining o'sishiga, ayniqsa, katta ta'sir qiladi. O'quvchilar adabiyot darslarida to'g'ri tuzilgan nutqning eng yaxshi namunalari bilan tanishadilar.

Tilga doir maxsus mashg'ulotlarda, shuningdek, boshqa fanlarni o'qitish vaqtida, o'qituvchilar o'quvchilar oldiga o'z nutqlarini muayyan talablarga javob beradigan qilib tuzish, masalan, muayyan savolga to'liq va keng javoblar berish, muayyan reja asosida hikoya qilib berish, bir narsani hadeb takrorlayvermaslik, ravon tuzilgan, to'liq gaplar bilan to'g'ri gapirish va boshqa shu kabi vazifalarni qo'yadilar.

Bolalarning yozma nutqni egallashlari ularning nutqini o'stirishda muhim bosqich bo'ladi. O'quvchi yozma nutqni to'g'ri tushunishni o'rganib oladi, o'z fikrlarini yozma nutq holida bayon qilish va boshqalarga tushuntirishni o'rganadi. Kitob o'qish va, ayniqsa, o'zidagi fikrlarni yozma tarzda ifodalab, bayon qilib berish tilning grammatika tuzilishini egallamoq uchun katta ahamiyatga egadir. Yozma bayon qilish vaqtida fikrni to'liq tushuntirib berish zarurligi o'quvchini o'zi yozayotgan narsaning mazmunigagina diqqat berib qolmasdan, balki, shu bilan birga, o'zining qanday qilib yozayotganiga ham e'tibor berishga majbur qiladi, uni o'zi yozgan fikrni qayta-qayta o'qib, o'z nutqini analiz qilib ko'rishga majbur qiladi. O'quvchi yozib bayon qilayotganida, ko'pincha, bu ishini bir necha marta qayta ko'rib chiqishga, o'zgartirishga, to'ldirishga, qaytadan ishlab chiqishga majbur bo'ladi.

O'quvchi o'qituvchining topshirig'iga binoan yozma ishlar bajarayotganida o'zining shu ishiga baho berilishini, ammo bu baho ishning faqat mazmuniga qarabgina berilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, o'z fikrining «qanday til» bilan bayon qilinganiga qarab ham baho berilishini oldindan bilib turadi. Mana shu hollarning hammasi bolani o'z nutqini grammatika va mantiq talablariga muvofiq keladigan qilib, ongli ravishda tuzishga majbur etadi.

Yozma nutqni egallash og'zaki nutqni va ayniqsa, monolog nutqni to'g'ri va kengroq qilib tuzishga yordam beradi.

O'quvchi maktabda berilgan topshiriqni tayyorlash vaqtida shu topshiriqni o'ziga-o'zi gapirib berishni muttasil mashq qilib turishi o'quvchi nutqining o'sishiga katta ta'sir qiladi. O'quvchi darslarni tayyorlayotgan

vaqtda shu darslarni kitobdan o'qibgina qolmasdan, balki, odatda, u kitobdan o'qigan narsalarini kitobni yopib qo'yib, o'ziga yoki yonidagi sherigiga so'zlab ham beradi. Bunday hollarda o'quvchi o'zi tayyorlayotgan darsni grammatika qoidalariga to'g'ri rioya qilgan holda, ayniqsa, tushunarli qilib og'zaki gapirib berishga intiladi. O'qituvchi o'quvchining nimalarni bilganligi va bilganlarini qanday gapirib berishi bilangina kifoya qilmasdan, balki, shu bilan birga, shu bilgan narsasini qanday qilib va qay tariqa gapirib berayotganiga ham e'tibor berishini o'quvchi yaxshi biladi.

O'quvchi ovoz chiqarib, aynan, yoki o'z so'zlari bilan takrorlash yo'li bilan o'zining artikulatsiya apparatini mashq qildiradi, o'z nutqining qay darajada to'g'riligini nazorat qiladi, shu bilan birga, o'zi o'zlashtirgan bilimlarning to'g'riligini va mustahkamligini ham nazorat qiladi.

Albatta, o'quvchi nutqining o'sishida o'qituvchining nutqi katta rol o'ynaydi, chunki o'qituvchining nutqi o'quvchilar uchun namunali nutq hisoblanadi. Shu sababli, har bir o'qituvchi o'quvchilar nutqini o'stirishga intilib, o'zi ham o'z nutqini takomillashtirish ustida to'xtovsiz va tinmay ishlashi lozim.

Mazmunli, to'liq fikrli, to'g'ri tuzilgan va uslub jihatidan chiroyli bo'lgan nutqni o'stirish maktabda bolalarning o'qitish sohasida qo'yilgan muhim vazifalarning biridir.

X bob. DIQQAT

I. DIQQAT TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Biz bundan oldingi boblarda aqliy faoliyatning ayrim turlarini bayon qilganda diqqatning ahamiyati haqida gapirib o'tgan edik. Aqliy faoliyatning barcha turlarida diqqat ishtirok etadi. Bizning ish-harakatlarimiz ham diqqat ishtiroki bilan sodir bo'ladi.

Diqqat deb, ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir obyektga faol qaratilishini aytamiz; biz o'z faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvur qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o'zimizning qilgan ishlarimiz, o'y va fikrlarimiz diqqatning obyekti bo'la oladi.

Diqqat paytida **ongning bir nuqtaga to'planishi ong doirasining torayishidan iboratdir;** bunda go'yoki ong doirasi anchagina tig'izlanadi. Ana shunday torayish va tormozlanish tufayli ong doirasi juda ham yorqinlashadi. Ongning eng tormozlangan va binobarin, eng yorqin nuqtasi diqqatning fokusi (ya'ni markazi) deb ataladi. Ana shu fokusga tushgan barcha narsalar (idrok qilinayotgan predmetlar, tasavvurlar, fikrlar) juda to'la, yorqin hamda juda aniq aks ettiriladi.

Diqqatga hamma vaqt u yoki bu darajadagi faollik xosdir. Bunday faollik ongning bir nuqtaga to'planishining kuchayishi va ma'lum vaqt mobaynida diqqat qaratilgan narsaga ongning faol yo'naltirilishini saqlab turishdan iboratdir.

Diqqatimiz qaratilgan obyektlar ongimizning to'plangan «zonasida» juda aniqlik va yaqqollik bilan aks ettiriladi. Bu yerda yana shuni ham nazarda tutish kerakki, diqqat – idrok, xotira, xayol, tafakkur va nutq singari alohida psixik jarayon emas. Diqqat hamma psixik jarayonlarda ko'rinadi. Biz «shunchaki» diqqatli bo'la olmaymiz, balki biz diqqat bilan idrok qilamiz (qaraymiz, eshitamiz), diqqat bilan esda olib qolamiz, o'ylaymiz, diqqat bilan muhokama yuritamiz, gaplashamiz. Diqqat aqliy jarayonlarning sifatini ta'minlaydigan ichki faollikdir. Diqqat har qanday faoliyatning zaruriy shartidir. Mana shu hol fransuz olimlaridan Kyuveni o'z zamonasida geniallikni chidamli diqqat deb ta'riflashga undagan edi. Masalan, u Nyutonning genialligi diqqatining kuchi va barqarorligidadir, deb ko'rsatadi. Nyutonning o'zi «Siz butun dunyo tortilish qonunini ochishga nima tufayli muayassar bo'ldingiz» deb berilgan savolga: «Fikri-zikrim doimo shu nasalaga qaratilganligidan muayassar bo'ldim», deb javob bergan.

Albatta, diqqatga bunday baho berish uning ahamiyatini haddan tashqari oshirib ko'rsatishdir. Lekin bu baho diqqatning inson faoliyatining barcha turlari uchun ahamiyati katta ekanligini ko'rsatib beradi. Darhaqiqat, o'tin yorish, yer chopish kabi eng oddiy ishlarni ham, mashinalar bilan ishlash, ilmiy tekshirishlar olib borish kabi eng murakkab ishlarni esa diqqatning ishtirokisiz bajarib bo'lmaydi.

Diqqat o'qish ishining ham zaruriy shartidir. O'quvchilarning dars materiallarini muvaffaqiyat bilan o'zlashtirishlari, dastavval diqqatning mavjud bo'lishiga bog'liqdir. K.D.Ushinskiyning aytishicha: «Diqqat ruhiy hayotimizning shunday yagona bir eshigidirki, ongimizga kiradigan narsalarning barchasi shu eshik orqali o'tib kiradi».

Ayrim o'quvchilarda uchraydigan o'zlashtira olmaslik holatining sababini, avvalo, ular diqqatining yetarli emasligidan qidirish kerak. Xotiraning bo'shligi, o'quv materiallarini o'zlashtirishning bo'shligi, asosan, diqqatning bo'shligidan kelib chiqadi.

Mana shuning uchun ham pedagog o'qitish ishida yuksak muvaffaqiyatga erishishni istar ekan, o'quvchilar diqqatini va, xususan, eng barqaror va eng kuchli diqqatini uyushtirish hamda tarbiyalash haqida jon kuydirishi lozim.

II. DIQQATNING FIZIOLOGIK ASOSLARI

Diqqatning fiziologik asosini bosh miya po'sti qismidagi «optimal qo'zg'alish nuqtasi» tashkil qiladi. Bunday joyni yaqqol qilib ko'rsatish uchun I.P. Pavlov shunday tasvirlaydi: «Agar bosh suyagiga qaraganda uning ichidagi miya ko'rinadigan bo'lsa, agar katta miya yarim sharlarida optimal qo'zg'alish uchun eng yaxshi sharoit tug'ilgan nuqtasi yiltillab ko'rinadigan bo'lsa edi, ongi sog'lom bo'lib, bir narsani o'ylab turgan odamning miyasiga qaraganimizda, uning miyasining katta yarim sharlarida juda g'alati jimjimador shakl bo'lib, surati va hajmi har lahzada bir o'zgarib, turlanib, jimir-jimir qilib turuvchi yorug' narsaning u yoqdan-bu yoqqa yugurib qimirlab turganini va miya yarim sharining bu yorug' narsa atrofidagi boshqa yerlari birmuncha xira tortib turganini ko'rar edi» (Полное собрание сочинений, III tom, 1-kitob, 248-bet).

Optimal qo'zg'alish nuqtasi manfiy induksiya qonuniga ko'ra, bosh miya po'stining boshqa joylarida tormozlanishni vujudga keltiradi.

«Miya yarim sharlarining optimal qo'zg'alishga ega bo'lgan qismida, — deydi I. P. Pavlov, — yangi shartli reflekslar yengillik bilan hosil bo'ladi va differensirovkalar muvaffaqiyatli ravishda paydo bo'ladi. Shunday qilib, optimal qo'zg'alishga ega bo'lgan joy ayni chog'da bosh miya yarim sharlarining ijodga layoqatli qismi desa bo'ladi. Miya yarim sharlarining sust

qo'zg'algan boshqa qismlari bunday xususiyatga qobil emas. Ularning ayni chog'dagi funksiyasi, juda nari borganda, tegishli qo'zg'ovchilar asosida ilgari hosil qilingan reflekslarni bir tartibda qayta tiklashdan iboratdir. Bunday qismlarning faoliyati biz ongsiz, avtomatlashgan faoliyat deb ataydigan subyektiv faoliyatdan iboratdir» (O'sha kitob, 277–278-bet). Bosh miya yarim sharlarining tormozlangan qismiga ta'sir qiluvchi qo'zg'ovchilar idrok va tasavvurning yorqin obrazlarini tug'dira olmaydi.

Miya po'stining optimal qo'zg'algan joyi («yiltillab turgan nuqtasi») o'z o'rnini almashtirib turishi diqqatning bir narsadan ikkinchi narsaga ko'chishini va shuning bilan birga, ongimizning ma'lum narsa, ma'lum faoliyat turiga qarata yo'naltirilishi va to'planishini shartlaydi.

Diqqatning fiziologik asosi bo'lmish optimal qo'zg'alish o'chog'i haqidagi I.P. Pavlov ta'limoti bilan akademik A.A. Uxtomskiyning olib borgan tekshirishlari bir-biriga to'g'ri keldi. Bu tekshirishlar natijasida quyidagilar ma'lum bo'ldi. Agar nerv sistemasiga bir qancha qo'zg'ovchilar bir vaqtda ta'sir etsa, bosh miya po'stida shu onning o'zida bir necha qo'zg'alish o'choqlari paydo bo'ladi. Shu bilan birga, har bir qo'zg'alish o'chog'i bosh miya po'stining hamma yeriga tarqalishga, irradiatsiyalanishga moyildir. Shuning uchun ayrim qo'zg'alish o'choqlari o'rtasida to'qnashish va «kurash» sodir bo'ladi. Bu kurash natijasida qo'zg'alish o'choqlaridan biri hukmron (dominanta) bo'lib oladi. Mana shu hukmron bo'lib olgan qo'zg'alish o'chog'ini akademik Uxtomskiy «dominanta» deb ataydi. Uxtomskiyning bergan ta'rifiga ko'ra, dominanta – bu ayni chog'da markazda sodir bo'ladigan reaksiyalar xarakterini bir qadar belgilab beruvchi hukmron qo'zg'alish o'chog'idir.

Dominantalar mavjud bo'lgan paytda boshqa qo'zg'alish o'choqlari («subdominantlari» – nisbatan kuchsiz qo'zg'alish o'choqlari) ko'pincha yo'qolib ketmaydilar. Ular dominantaga qo'shilib, uni kuchaytiradilar yoki dominanta bilan kurasha boshlaydilar. Bu kurash jarayonida subdominanta dominanta bo'lib olishi mumkin, ilgari dominanta esa subdominanta bo'lib qolishi mumkin. Hukmron qo'zg'alish o'chog'i bo'lgan dominanta diqqatimizning ma'lum narsaga yo'naltirilishi va to'planishining fiziologik asosidir.

Diqqatning sirtqi alomatlari, odatda, organizmning alohida moslashuv harakatlarida tashqaridan ko'rinadi. Masalan, muayyan bir narsani e'tibor bilan idrok qilganimizda, biz bu narsaga alohida tarzda razm solamiz; bunda biz narsaga anchagina sinchiklab qaraymiz, hidlab ko'ramiz va unga diqqat bilan tikilamiz. Biron narsani diqqat bilan eshitishda o'ng yoki chap qulog'imiz orqali yaxshi o'qib olish uchun boshimizni shunga moslagan holda buramiz. Bunda biz gapga quloq solib, diqqat bilan tinglaymiz. Agar diqqatimiz o'z fikrimizga qaratilgan bo'lsa, u paytda ko'zlarimiz bir qadar cho'kib, go'yoki «chuqurlashib» ketganday bo'ladi.

Agar diqqatimiz ijodiy xayol bilan bog'liq bo'lsa, bunda ko'zlarimiz «uzoq-larga» tikilgan bo'ladi.

Diqqatning orta borishi bilan nafas olish ham o'zgaradi. Bunday ho-latda nafas olish biroz susayib, havo olish va chiqarish goho sekinlashadi, goho chuqurlashadi. Ba'zan nafas olishimiz to'xtab ham qoladi. Biron narsani eshitayotgan yoki ko'rayotgan paytimizda nafasimiz ichimizga tushib ketadi.

Diqqat paytida muskullar sistemasida ham o'zgarish paydo bo'ladi. Barcha ortiqcha harakatlar to'xtatilib, organizm qimirlamay qoladi. Mus-kullar sistemasi ayrim bir tarang holatda bo'ladi. Diqqat paytida orga-nizm alohida vaziyatda bo'ladi. Ammo bu vaziyat diqqatning faqat tashqi ifodasi bo'libgina qolmay, balki uning ma'lum yo'nalishi va barqaror-ligini saqlab turuvchi shartlardan biri hamdir. Odatda, biz ishimizda or-ganizmnining diqqat paytida sirdan moslashuviga e'tibor beramiz. Shu-ning uchun ko'pincha, biror ishni boshlashdan oldin organizmimizni shu ishga moslab, muayyan bir vaziyatda turib olamiz.

III. DIQQATNING TURLARI

Diqqat dastavval o'zining faolligi jihatidan — ixtiyorsiz va ixtiyoriy deb farqlanadi. Diqqat asosan ikki turga, ya'ni ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqat turiga ajratiladi. Biron tashqi sabab bilan va bizning xohishimizdan tashqari hosil bo'ladigan diqqatni *ixtiyorsiz* diqqat deyiladi.

Ixtiyorsiz diqqatni tug'diruvchi sabablar, avvalo, bizga ta'sir qiluvchi qo'zg'ovchilarning qandaydir mashhur xususiyatlaridir: chunonchi, ular-ning go'zalligi, yorqinligi, kuchi, kattaligi, harakatchanligi, uzoq davom etishi, to'satdan sodir bo'lishi, kontrastligi va hokazo. Masalan, shiqildoqli chiroyli va yaltiroq o'yinchoq bog'cha yoshigacha bo'lgan bolalarning diqqatini o'ziga jalb qiladi. Qattiq tovush — momaqaldiroq, otilgan o'qning ovozi — beixtiyor ravishda diqqatimizni o'ziga tortadi. Chunonchi, kutil-magan holda to'satdan sinfga uchib kirgan kapalak yoki qovoqari ixtiyor-siz ravishda o'quvchilarning diqqatini o'ziga tortadi. Shuningdek, Moskva-ning ko'chalaridagi juda katta baland binolar diqqatimizni beixtiyor o'ziga jalb qiladi. Jimjitlik davom etib turgan bir paytda to'satdan paydo bo'lgan shovqin-suron va, aksincha, shovqin-surondan so'ng sodir bo'lgan jimjit-lik ham beixtiyor ravishda diqqatimizni jalb qiladi.

Bundan tashqari, ixtiyorsiz diqqat bizning faoliyatimiz, turmush tajri-bamiz bilan bog'liq bo'lgan va ehtiyojlarimiz, qiziqishlarimizga javob bera oluvchi hamda bizda ma'lum bir hissiyot uyg'ota oluvchi narsalarning ta'siri bilan ham vujudga keladi.

Ixtiyorsiz diqqatning yuzaga kelishi odamning ayni chog'dagi holati-

ga ham bog'liq. Bir xil narsalar va hodisalar diqqatimizni o'ziga tortishi mumkin va mutlaqo tortmasligi ham mumkin. Bu narsa odamning ayni chog'dagi holati bilan bog'liq bo'ladi.

Ixtiyorsiz diqqatning dastlabki fiziologik asosi **oriyentirovka** yoki **tekshirish** reflekslaridan iborat.

Bu reflekslarni akademik I.P. Pavlov boshqacha nom bilan «bu nima ekan» refleksi deb ataydi. Shu bilan birga, Pavlov kishilarda «bu refleks juda ham yuksak taraqqiy qila borib, nihoyat fanni yarata oladigan bilim-ga havas tarzida ko'rinadi» deydi (Полное собрание сочинений, IV tom, 28-bet).

Diqqatimiz qaratilishi lozim bo'lgan narsani oldin belgilab olib, ongli ravishda qo'yilgan maqsad bilan ishga solingan diqqatni **ixtiyoriy** diqqat deyiladi.

Bu diqqatning boshlanishi va, ko'pincha, butun qilinayotgan ish mobaynida davom ettirilishi kuch va zo'r berishni, ya'ni irodaning ishtirokini talab qiladi. Shuning uchun uni **irodaviy diqqat** deyiladi. Ixtiyorsiz diqqatning kuchi asosan qiyinchiliklarni yengish bilan bog'liq bo'lgan irodaviy zo'r berish darajasi bilan xarakterlanadi.

Masalan, bu yerda ana shunday qiyinchiliklarni ayni chog'dagi ishga hech qanday aloqasi bo'lmagan va ixtiyorsiz tarzda yuzaga keladigan keraksiz taassurot, tasavvur, fikr, hissiyot va mayllarni yenga bilish orqali ifodalab berish mumkin.

Ixtiyoriy diqqat fiziologik tomondan, asosan, ikkinchi signallar sistemasining faoliyati bilan belgilanadi.

O'quvchining tushuntirilayotgan yangi darsni eshitib o'tirishi shu ixtiyoriy diqqat bilan ishlashning misoli bo'la oladi. Bunda o'quvchi «eshitib o'tiraman» deb, ilgaridan o'z oldiga maqsad qo'yadi va o'z diqqatini faqatgina o'qituvchining so'ziga qaratish uchun kuch sarf qiladi. Shuning bilan birga, o'quvchi beixtiyor ravishda paydo bo'lib, o'qituvchining so'zini eshitishga xalaqit beruvchi idrok, fikr, hissiyot, xayol kabi boshqa psixik jarayonlarni yo'qotish uchun ongli ravishda harakat qiladi. Ixtiyoriy diqqat, masalan, ninaga ip taqish kabi juda oddiy ishda, ayniqsa, ochiq ko'rinadi. Juda ko'p har xil ishlar borki, ular asosan, ixtiyoriy diqqatni talab qiladi, masalan: musahhihning ishi, g'isht teruvchining ishi, ekskavatorida ishlash va shuning kabilari. Bu ishlar boshlanishdan oxirigacha ixtiyoriy diqqat asosida bajariladi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat turlari o'rtasidagi farq yana shundan iboratki, ixtiyorsiz diqqat bilan qilinadigan faoliyat ko'pincha unchalik zo'r bermay, ancha yengillik bilan va deyarli toliqmasdan amalga oshiriladi; ixtiyoriy diqqat bilan amalga oshiriladigan har qanday faoliyat esa anchagina zo'r berishni talab qiladi va birmuncha toliqarli bo'ladi. Yuqorida

ko'rsatilgan ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqat o'rtasidagi ayirmalarga ikkita alohida funksiya deb qarash yaramaydi. Ixtiyorsiz va ixtiyoriy diqqatning ham muhim belgilari bir xildir. Bunday belgilar biron faoliyat davomida biz idrok va tasavvur qiladigan hamda uning haqida fikr yuritadigan ma'lum narsaga ongimizning qaratilishi va to'planishidan iboratdir.

Bir xil ish jarayonida va, shu jumladan, o'qish jarayonida ham, ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatga va, aksincha, ixtiyorsiz diqqat ixtiyoriy diqqatga o'tib ketishi mumkin. Masalan, qandaydir o'qish materialini o'zlashtirishning boshlanishi o'quvchilardan ixtiyoriy diqqat talab qiladi. Lekin, ko'pincha, o'zlashtirish jarayonida bu ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatga o'tib ketadi. Diqqatning bunday o'zgarishi o'qish materiali mazmunining ba'zi xususiyatlari (masalan, uning ma'nodorligi, qiziqarliligi) tufayli yoki bayon qilishning xususiyatlari – ko'rgazmali bo'lishi, jonliligi va shuning bilan birga, o'quvchilarning o'qish materiali mazmuniga qiziqishlari tufayli sodir bo'ladi. Ixtiyoriy diqqatning ixtiyorsiz diqqatga mana shunday o'tib ketishi bilimlarni o'zlashtirish jarayonini ancha yengillashtiradi.

Buning aksincha holati ham bo'ladi. Agar biron faoliyat jarayonida (masalan, bilim egallash jarayonida) qandaydir qiyinchilik uchrab qolsa, bunday paytda ixtiyorsiz diqqat ixtiyoriy diqqatga o'tib ketadi.

Faoliyat jarayonida, ko'pincha, diqqatning ixtiyorsiz ravishda asosiy ishdan bo'lak narsalarga ko'chib turishi uchraydi. Bunday hodisani diqqatning chalg'ishi deb ataladi. Diqqatning chalg'ishi ishga yomon ta'sir qiladi. Shu sababli, diqqatni, garchi salgina bo'lsa ham chalg'itmaslik uchun ish jarayonida ora-sira ixtiyoriy diqqatni kuchaytirishga hamda beixtiyor paydo bo'lib, ishga aloqasi bo'lmagan idrok tasavvur va fikrlarni bosmoq uchun zo'r berishga to'g'ri keladi.

Ixtiyorsiz diqqat ham, ixtiyoriy diqqat ham o'zining yo'nalishiga ko'ra tashqi va ichki bo'lishi mumkin.

Manbai bizning ongimizdan tashqarida bo'lgan diqqatga *tashqi diqqat* deb ataladi. Tashqi diqqat dastavval bizning idroklarimiz jarayonida namoyon bo'ladi. Haydovchi, vagon haydovchisi, tikuvchining ishida sodir bo'ladigan diqqat tashqi diqqatga misol bo'la oladi. O'quvchining o'qituvchi bayonini tinglashdagi, kitob o'qishdagi, suratlarni ko'rishdagi va tabiat hodisalarini kuzatishdagi diqqati ham tashqi diqqatdir.

Narsa va hodisalarni qaysi sezgi a'zoinimiz bilan idrok qilayotganimizga qarab, tashqi diqqatni ko'rish, eshitish va shuning bilan birga, tuyish, hid bilish va ta'm bilish turlariga ajratish mumkin.

Tashqi diqqat faqat idrok qilishimiz jarayonidagina namoyon bo'ladi deb hisoblab bo'lmaydi. Tashqi diqqat biz tasavvur qilayotgan va fikr qilayotgan narsalarimizga ham qaratilishi mumkin. Masalan, muhandis o'z xonasida ishlab o'tirib, ko'rilayotgan binoning ko'rinishini tasavvur qilayot-

ganda va bu binoning qurilishi bilan bog'liq bo'lgan matematik hisoblarni chiqarayotganda uning diqqati tashqi diqqat tarzida namoyon bo'ladi.

Manbaya bizning tasavvurlarimiz, fikrlarimiz, hissiyotlarimiz va mayllarimizdan iborat bo'lgan diqqatga *ichki diqqat* deb ataladi.

Biz ongimizning o'zida sodir bo'layotgan jarayonlarni kuzatayotganimizda, ya'ni o'z hissiyotlarimizni, fikrlarimizni, istaklarimizni va shuning kabilarni kuzatayotganimizda ichki diqqat namoyon bo'ladi. Masalan, biz o'z fikrlarimizni kuzatayotganimizda, bu fikrlarni tekshirayotganimizda, pushaymon qilish hissini boshimizdan kechirayotganimizda, o'z-o'zimizni tanqid qilayotganimizda va o'z istaklarimizni mulohaza qilayotganimizda ichki diqqat namoyon bo'ladi.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi darsning borishini va o'z fikrlarining bayon etilish sistemasini kuzatib borishida ichki diqqat namoyon bo'ladi. O'quvchilarda ichki diqqat aqliy hisoblash ishi bilan shug'ullanayotganlarida va xususan ular qandaydir qiyinchiliklarga duch kelganlarida namoyon bo'ladi. Diqqatning bu turi odamning o'z-o'zini tarbiyalash ishida juda yaqqol ko'rinadi. Ichki diqqat odamning o'z-o'zini tarbiyalashi bilan uzviy bog'liqdir. Ichki diqqat o'z-o'zini tarbiyalashning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi.

Ichki diqqat tashqi diqqatdan o'zining ortiq kuchliligi bilan farqlanadi va ko'proq ixtiyoriy bo'ladi.

IV. DIQQATNING XUSUSIYATLARI

Diqqat bir qancha xususiyatlarga ega bo'lib, ulardan asosiylari — diqqatning ko'chuvchanligi, bo'linishi, ko'lami, kuchi va barqarorligidir.

Bu xususiyatlarning qanchalik yaqqol ifodalanishiga qarab, har turli faoliyat jarayonida ayrim odamlar diqqatining ma'lum bir (ijobiy yoki salbiy) sifatlari belgilanadi.

Diqqatning ko'chuvchanligi

Diqqatning ko'chishi deganda, biz uning bir narsadan ikkinchi boshqa bir narsaga, faoliyatning bir turidan boshqa turiga o'tishini tushunamiz. Masalan, odam o'z diqqatini kitob o'qishdan surat ko'rishga, surat ko'rishdan esa o'z fikrlarini bayon etishga ko'chirishi mumkin. O'quvchilar o'z diqqatlarini bir fanni o'qishdan boshqa fanga ko'chiradilar, chunonchi, matematikadan tarixga, tarixdan rus tiliga va shuning kabilar. Diqqatning ko'chishi ixtiyorsiz va ixtiyoriy tarzda sodir bo'lishi mumkin.

Diqqatni ko'chirishning nerv-fiziologik asosi, asosan, ikkinchi signal-lar sistemasining signallari orqali bosh miyaning po'stida paydo bo'lgan optimal qo'zg'alish o'chog'ining o'rin almashtirishidir.

Diqqatning ko'chirilishi ko'p hollarda qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, ba'zan diqqatni bundan oldingi obyektдан ajratish qiyin bo'lsa, boshqa hollarda oldingi ishining ketidan qilinadigan yangi ishga kirishib ketish qiyin bo'ladi. Diqqatni ko'chirishning yengillik yoki qiyinligi bir qancha sabablarga bog'liqdir. Bu sabablardan biri — ketma-ket qilinadigan ish mazmunlari o'rtasida bog'liqlik bor yoki yo'qligidir; agarda bunday bog'liq yo'q bo'lsa, diqqat tez va yengillik bilan ko'chishi mumkin. Diqqatni ko'chirishning yengillik yoki qiyinlik sabablaridan yana biri diqqat qaratilgan narsalarga va bajarilayotgan ishlarga nisbatan kishining munosabatidadir. Masalan, agar kishi ilgari qilgan ishga zo'r qiziqish bilan qarab, undan keyingi qilinadigan ishga aytarli qiziqmasa, bunday paytda ilgarigi ishdan diqqatni ko'chirish qiyin bo'ladi va sekinlik bilan amalga oshiriladi. Aksincha, agar keyingi qilinadigan ish oldingisiga qaraganda qiziqarli va yoqimliroq bo'lsa, diqqat tez va osonlik bilan ko'chadi. Agar qilinayotgan ish to'la tugallansa, u paytda kishi o'z diqqatini bir faoliyatdan ikkinchisiga yengillik bilan ko'chira oladi, aksincha, agar oldingi ishni oxirigacha yetkazmay turib, qandaydir sababga ko'ra, diqqatni yangi bir faoliyatga ko'chirish lozim bo'lib qolsa, bu narsa ancha qiyin bo'ladi.

Eng yaxshi diqqat, albatta, bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko'cha oladigan diqqatdir. Diqqatning mana shunday xususiyati tufayli, kishi atrofidagi muhitga tez moslasha oladi hamda o'zgaruvchan sharoitdagi turli elementlarning ahamiyatlarini tezlik bilan belgilay oladi. Diqqatning tez ko'chuvchanligi kishining ishini ham tezlashtiradi.

Diqqatning tez ko'chuvchanligi, uning boshqa sifatlari kabi kishining amaliy faoliyati jarayonida taraqqiy etadi.

Diqqatning bo'linishi

Ma'lum faoliyat jarayonida diqqat birgina narsaga emas, balki ikki va uch narsaga ham qaratilishi mumkin. Diqqatimiz ayni vaqtda ayrim faoliyat turlariga bo'lina oladi. Faqat birgina narsaga qaratilgan diqqatni **konsentrat-siyalashgan** (yig'ilgan) yoki **to'plangan** diqqat deyiladi. Masalan, ninaga ip taqishdagi, qo'lda biror narsa tikishdagi, matematik masala yechishdagi, ma'riza eshityshdagi diqqatimiz shunday diqqatdir. Agarda diqqat faqat bir murakkab ish jarayonining o'zida ikki yoki uch narsaga qaratilgan va faoliyatning turli usullari bilan bog'liq bo'lsa, bunday diqqatni **bo'lingan** yoki **taqsim** qilingan diqqat deyiladi. Masalan, tramvay haydovchisi o'z ishi davomida diqqatni ayni bir vaqtda piyoda yuruvchilar, avtomobillar va boshqa tramvaylar harakatini hamda shuning bilan birga, motorning ishlashini na konduktorning signallarini kuzatib boradigan qilib taqsimlashi lozim. Haydovchi ham o'z diqqatini xuddi shunday taqsimlashi kerak. O'qituvchi darsni tushuntirish paytida o'z diqqatini o'quvchilar xul-

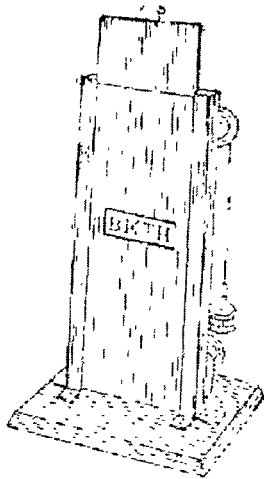
qiga, ko'rgazma qurollarni ko'rsatishga, sinf doskasiga va shu kabilarga taqsimlashi lozim.

Konsentratsiyalanish va bo'linishlik har qanday diqqatga xos bo'lgan xususiyatdir. Bo'lingan diqqat aynan bir vaqtning o'zida bir necha narsalarga qaratilgan bo'lmasa kerak, deb o'ylash lozim. Bo'lingan diqqat bu diqqatning bir narsadan ikkinchi narsaga juda tezlik bilan ko'chishidir.

Yuliy Sezar haqida shunday qissa saqlanib qolgan. U go'yoki bir vaqtning o'zida bir narsani yozib, boshqa narsa haqida o'ylash, uchinchi narsani eshitish va to'rtinchi narsa haqida gapirish kabi murakkab ishlarni bajara olgan emish. Psixologiya nuqtayi nazaridan, bunday hodisaning bo'lishi mutlaqo mumkin emas. Har holda Yuliy Sezar diqqatini bir narsadan ikkinchi narsaga tez ko'chirish qobiliyatiga ega bo'lgan bo'lsa kerak. Shu sababli, Yuliy Sezar o'z diqqatini bir vaqtning o'zida to'rt xil faoliyatga qarata oladi, deb o'ylaganlar.

Shunday hollar ham bo'ladiki, bunda kishi biron doklad yoki ma'ruza eshitib o'tirar ekan, ayni shu vaqtning o'zida xayol surishi, qandaydir boshqa narsalar haqida o'ylashi, kitob yoki gazeta o'qishi mumkin. Bu narsa hammaga o'z turmush tajribasidan ma'lum. Bunday hollarda diqqat bir narsadan (doklad eshitishdan) boshqa bir narsaga (kitob yoki gazeta o'qishga) tezlik bilan «o'tib turadi». Bizga esa ikki xil ongli faoliyat bir vaqtda bajarilayotganday tuyuladi.

Kishi faqat shunday holda ikkita ishni birdaniga bajara olishi mumkinki, bunda qilinayotgan ishlardan biri ma'lum darajada avtomatlashgan bo'lishi kerak. Masalan, biz ayni bir vaqtning o'zida doklad yoki ma'ruzani ham eshitib, ham yozib borishimiz mumkin. Bunda ma'ruzani deyarli avtomatik ravishda yozib boriladi; lekin vaqt-vaqti bilan ongimiz nazorat qilib turadi. Diqqatning bunday bo'linishida unchalik zo'r berishni talab qilmaydigan, ya'ni odat bo'lib qolgan ish, miya po'stining ma'lum darajada tormozlangan qismlari orqali «boshqarilishi» mumkin. «Biz, asosan, bir ish, bir fikr bilan band bo'lganimizda, albatta, shu asosiy ishimizga aloqasi bo'lgan miya yarim shari nuqtasi kuchli qo'zg'algan holda bo'lganda, ayni zamonda biz juda yaxshi ko'nikkan bir ishni bajara olishimiz, ya'ni miya yarim sharlarining tashqi tormozlanish mexanizmi asosida tormozlangan qismlari bilan ishlay olishimiz oddiy bir narsa emasmi, axir», — deydi I.P. Pavlov (IV tom, 428-bet).

34-rasm. Taxistoskop.

Inson diqqatining ijobiy xususiyati o'z diqqatini bir narsa ustida to'play olish va faoliyat xarakteriga qarab, uni tegishli ravishda bo'la olishdadir.

Ayrim kishilar bu jihatdan bir-biridan shu bilan farq qiladilarki, ularning bittasida asosan, konsentratsiyalashgan diqqat taraqqiy qilgan bo'lsa, boshqasida bo'lingan diqqat taraqqiy qilgan bo'ladi. Odamlar diqqatidagi bu ayirma har bir kishining qiladigan faoliyati va kasbiga qarab, amaliy ish jarayonida hosil bo'ladi.

Diqqatning ko'lami

Diqqatning ko'lami – diqqatga eng qisqa vaqt ichida (go'yoki birdaniga) sig'ishi mumkin bo'lgan narsalar soni bilan belgilanadi. Diqqat ko'lami jihatidan **tor yoki keng** bo'lishi mumkin.

Tajriba qilib tekshirishda diqqatning ko'lami, odatda, tekshirilayotgan odamga ayni bir vaqtning o'zida bir qancha o'zaro bog'lanmagan harflarni, so'zlarni, narsalarni va turli shakllarni ko'rsatish yo'li bilan aniqlanadi.

Tekshirilayotgan kishi bu narsalardan ayni vaqtda qanchalik ko'pini birdaniga idrok eta olsa (diqqat doirasiga sig'dira olsa), uning diqqat doirasi shunchalik keng bo'ladi.

Diqqatning ko'lamini aniqlash uchun taxistoskop degan maxsus asbob qo'llaniladi. Bu asbob yordamida kishiga idrok ettiriladigan narsalar juda tez ko'rsatiladi. Bunda idrok qilinadigan narsalar taxistoskopning ekrandidagi teshikdan ko'rsatiladi va bu teshik juda qisqa vaqt ichida bekilib qoladi.

Taxistoskop vositasi bilan o'tkazilgan tajribalar ko'rsatishicha, katta yoshli odam ayni vaqtning o'zida diqqat doirasiga uchtdan to oltitagacha bir-biriga *bog'liq* bo'lmagan narsalarni, masalan, undosh harflarni, shakllarni sig'dira oladi.

Lekin idrok qilinadigan narsalar ma'no jihatidan bir-biri bilan bog'liq bo'lsa va yoki bu narsalar yaxlit bir narsaning elementlari bo'lsa, bunda diqqat doirasiga shu kabi narsalarning ko'pi sig'ishi mumkin. Masalan, taxistoskopda alohida-alohida harflar emas, balki uch-to'rt harflardan tuzilgan so'zlar ko'rsatilsa, savodli kishi bunday so'zlardan uch-to'rttasini, ya'ni to'qqiztadan tortib, to o'n oltitagacha harfni idrok eta oladi, chunki savodli kishilar ayrim-ayrim harflarni donalab o'qimay, balki butun so'zlarni birdaniga o'qiydi.

Taxistoskop vositasi bilan diqqat ko'lami yuzasidan o'tkaziladigan eksperimental tekshirishlarda diqqatning ayrim individual xususiyatlari ham aniqlangan.

Masalan, shunday odamlar borki, ularga taxistoskopdan nima ko'rsatilsa, shuni o'zlaridan hech narsa qo'shmay, aniq idrok etadilar. Bunday odamlar «obyektiv» tipdagi odamlardir. Yana shunday odamlar ham bo'ladiki, ularga bir narsa ko'rsatsang, bunga o'zidan boshqa narsa-

larni qo'shib idrok yetadi. Bunday odamlar «subyektiv» tipdagi odamlardir. Lekin mashq qildirish yo'li bilan subyektiv tipdagi odamlarni taxistoskopda ko'rsatilgan narsani aniq idrok qilishiga erishsa bo'ladi.

Diqqat ko'lamining kengligi aniq idrok etish bilan birga qo'shilgan taqdiridagina yaxshi sifatlardan hisoblanadi. Diqqat ko'lamining keng bo'lishi, masalan, sinfda mashg'ulotlar o'tkazilayotgan paytda o'qituvchi uchun zarurdir; o'qituvchi sinfda o'tirgan barcha o'quvchilarga nazar solib turishi lozim. Lekin diqqat ko'lamining torligi ham hamma vaqt yomon bo'lavermaydi. Faoliyatning ayrim turlarida diqqat ko'lamining tor bo'lishi, lekin shu bilan bir vaqtda, chuqur va konsentratsiyalashgan bo'lishi talab yetiladi. Masalan, bunday diqqat odamga mikroskop bilan ish qilganda zarurdir.

Diqqat ko'lamining fiziologik asosi miya po'stida optimal qo'zg'algan joyning kengayishi yoki torayishidan iborat. Bunda miya po'stidagi optimal qo'zg'algan joy ayni vaqtda ta'sir qilib turuvchi boshqa qo'zg'atuvchilar bilan hosil qilingan qo'zg'alish jarayonlarining qo'shilishi tufayli kengayadi, ichki tormozlanish jarayonlarining kuchayishi natijasida esa bu joy torayadi.

Diqqatning kuchi va barqarorligi

Diqqatning kuchi va barqarorligi uning muhim xossasidir. Diqqatning kuchi turli darajada bo'lishi – diqqat kuchli va kuchsiz bo'lishi mumkin. Diqqat qanchalik kuchli bo'lsa, u diqqat obyektiga shunchalik ko'p to'planadi, boshqa, ayni vaqtda keraksiz bo'lgan narsalarga shunchalik kam chalg'iydi. Biz tashqi tomondan diqqatning kuchi to'g'risida asosan, uning chalg'ish darajasiga qarab hukm chiqaramiz. O'quvchining diqqati har xil, hatto kuchsiz darajadagi chetki qo'zg'ovchilardan, chunonchi, qalamning tushib ketishiga, qo'shni partadagi o'rtoqlarining pichirlashganiga, koridorda bo'layotgan gaplarga chalg'ib ketaversa – bu ayni vaqtda o'quvchining diqqati kuchsizligidan dalolat beradi. Agar o'quvchi bunday chetki qo'zg'ovchilar (ba'zan hatto kuchli qo'zg'ovchilar) ta'sirini ham go'yo «sezmay», balki muayyan bir ishga berilib qunt bilan ishlasa, bu ayni vaqtda o'quvchi diqqatining kuchliligidir.

Eng kuchsiz diqqat, odatda, tarqoq diqqat, parishon diqqat yoki to'g'ridan to'g'ri **parishonlik** deyiladi. Parishonlik odamning o'z diqqatini biron-bir muayyan ishda tutib tura olmasligidir. Parishonlikda odamning diqqati bir narsadan boshqa bir narsaga beixtiyor ravishda o'tib turadi, bu narsalardan birontasida ham to'xtab turmaydi. Parishonlik holatini biz bolalar hayotining dastlabki kunlarida uchratishimiz mumkin: yosh bola diqqatini hali hech bir narsa ustida tutib tura olmaydi. Parishonlik holati kat'fa yoshdagi odamlarda ham bo'ladi, masalan, charchaganda nerv kasalligiga duchor bo'lganda, nerv sistemasi zaharlanganda. Maktabda parishonxotir o'quvchilar uchrab turadi. Bunday o'quvchilar hamisha ham-

ma yoqqa «alang-jalang» qilaveradi, biron narsa ustida diqqatini tutib tura olmaydi. Bolalarning parishon bo'lib qolishlariga, ko'pincha, yasli va maktabda ular diqqatini yetarli darajada tarbiyalamaslik sabab bo'ladi.

Parishonlikni odamning hech bir narsaga diqqat qila olmasligi deb tushunish yaramaydi. Odam hamisha diqqat qila olish qobiliyatiga egadir, lekin odam diqqatining to'planish darajasi hamma vaqt bir xil bo'lavermaydi. Parishonlik — bu eng kuchsiz diqqatdir, miya po'stida qo'zg'algan joyning kuchsiz bo'lishligidir.

Diqqat haddan tashqari kuchli bo'lganida ham alohida parishonlikni ko'rish mumkin. Eng kuchli diqqatda ongimiz diqqat qaratilgan narsaga batamom to'planadi va kam chalg'iydi yoki hatto boshqa kuchli qo'zg'ovchilar ta'sir qilib turganida ham sira chalg'imaydi. Odam narsaga juda berilib ketganda vaziyatni unutib qo'yadi, tevarak-atrofdagilarning gapi qulog'iga kirmaydi, o'zining odatlangan ish-harakatlarini sezmay qoladi. Diqqat kuchli bo'lgan vaqtda odamning parishon bo'lib qolishini har bir kishi o'z tajribasidan yoki boshqa odamlarda ko'rganlaridan yaxshi biladi. Masalan, odam haddan tashqari quvongan vaqtda mana shunday parishon bo'lib qoladi. Odamning quvonishiga sabab bo'lgan narsa, hodisalar ba'zan odam ongini o'ziga shu qadar jalb qilib oladiki, boshqa hech bir narsa uning ongiga borib yetmaydi yoki yetsa ham, juda qiyinchiliklar bilan borib yetadi. Odam haddan tashqari xursand vaqtida shu xursandchilik uyg'otgan obyektga taalluqli narsalarnigina idrok qiladi, faqat shu narsalar to'g'risidagina o'ylaydi. Ba'zan biron-bir juda qiziqarli roman o'qiganda, matematikadan murakkab bir masalani yechganda va umuman biron faoliyatga juda berilib ketgan vaqtda bizda ham shunday parishonlik holati sodir bo'ladi.

P. Pavlov bunday parishonlikning fiziologik asosini ko'rsatib bergan: «O'yga cho'mib ketganimizda, biror ishga juda berilganimizda tevarakatrofimizda bo'layotgan narsalarni ko'zimiz ko'rmaydi, qulog'imiz eshitmaydi — bu yaqqol manfiy induksiyaning yuz berishidir» (III tom, 2-kitob, 335-bet). Buning ma'nosi, bosh miya po'stining bir uchastkasida sodir bo'lgan qo'zg'alish po'stning boshqa uchastkalarini tormozlaydi, demakdir.

Diqqatning barqarorligi. Diqqat ma'lum darajada barqaror va beqaror bo'lishi mumkin.

Uzoq muddatgacha bir narsaning o'ziga qaratilib tura oladigan diqqat **barqaror** diqqat deyiladi. Agar diqqat biron-bir faoliyat jarayonida boshqa narsalarga, keraksiz narsalarga chalg'iyversa yoki tez sustlashib va so'nib qolsa, bunday diqqat **beqaror** diqqat deyiladi. Masalan, o'quvchi butun dars davomida darsning borishiga diqqat qilib o'qituvchining tushuntirishlarini boshqa narsalarga chalg'imay tinglab borsa, biz o'quvchining

diqqatini barqaror diqqat deymiz. Bordi-yu, o'quvchi o'qituvchining tushuntirishlariga avval boshda quloq solib borib, lekin 10–15 daqiqadan keyin boshqa narsa bilan shug'ullansa, yoki boshqa narsalar to'g'risida xayolga berilib ketsa, yoki o'qituvchining tushuntirishidagi ayrim momentlarni «eshita olmay qolibman» desa, yo bo'lmasa kitob o'qisa-yu, uning mazmunining ayrim momentlariga «e'tibor bermabman» desa, bunday diqqat beqaror diqqat deyiladi.

Diqqatning barqaror diqqat yoki beqaror diqqat turiga kirishini ko'rsatuvchi qat'iy belgilangan biror-bir me'yor, ko'rsatkich yo'q va bunday me'yor, ko'rsatkichning bo'lishi mumkin ham emas. Diqqatning barqarorligini diqqatning turi – ixtiyoriy va ixtiyorsizligiga qarab, shuningdek, biron-bir turdagi diqqat bilan bajarilayotgan ishning mazmuni va xarakteriga qarab har xil baho berish mumkin.

Har bir kishining diqqati amaliyotda, faoliyat jarayonida, tarbiya qilish va o'z-o'zini tarbiyalash yo'li bilan o'sib, ma'lum darajada kuchli va barqaror diqqat bo'lib qoladi.

V. DIQQATNING KUCHI VA BARQARORLIGINI TA'MIN ETADIGAN SHART-SHAROITLAR

Odam faoliyatining barcha turida, albatta, nihoyatda kuchli (eng ko'p to'plangan) va nihoyatda barqaror diqqatning ahamiyati juda kattadir.

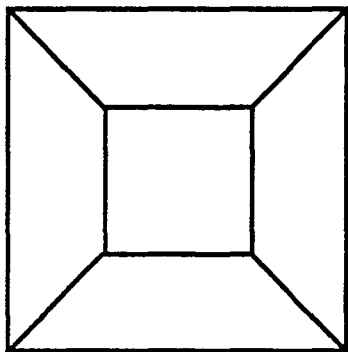
Diqqatning kuchli va barqaror bo'lishi bir qator shartlarga: diqqat obyektining mazmundorligiga, faoliyatga, ish bajarilayotgan vaziyatga, odamning ruhiy holatiga, irodasiga va qiziqishlariga bog'liqdir.

Diqqat obyektining xarakteri va ishning mazmundorligi: Diqqatning kuchli va barqaror bo'lishi diqqat obyektining mazmundorligiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Diqqat obyektini qanchalik mazmundor bo'lsa, diqqat ham shu qadar kuchli va barqaror bo'lishi mumkin. Mazmunsiz narsalarga diqqatni qaratish va tutib turish ancha mahol ish. Masalan, bir varaq toza qog'ozga chizilgan doiraga uzoq vaqt diqqat bilan qarab turish yoki qimirlamay turgan nuqtaga tikilib qarab turish ancha qiyindir.

Shuningdek, tinimsiz bir xil balandlikda va bir xil kuch bilan chiqayotgan tovushni ancha muddatgacha eshitib turish ham qiyin (ba'zan mumkin ham emas). Bu singari mazmunsiz narsalar ustida diqqatni to'xtatib turishlikka urinib ko'rsak, diqqatimiz har 3–5 soniyadan keyin boshqa narsalarga chalg'iydi yoki tebranib turadi, ya'ni har 3–5 soniya oralig'ida odam goh qunt bilan diqqat qiladi, goh diqqati sustlashadi, bu ikki hol biridan ikkinchisiga o'tib turadi.

Diqqatning tebranish holatini, masalan, quyidagi misolda ko'ra olamiz.

35-rasm.

Agar kesik piramidaning rasmiga bir necha vaqt tikilib qarab tursak, bunda piramidadagi kichik to'rtburchak goh yuqoriga bo'rtib, goh ichkariga botiq bo'lib ko'rinadi.

Diqqatning shunga o'xshash tebranishini jimjit sharoitda cho'ntak soatining chiqillashiga quloq solib ko'rilganda kuzatish mumkin: soatning chiqillashi goh sekinlashadi, goh to'xtab qoladi; goh, soat yana chiqillay boshlaydi. Idrok qilishdagi bunday o'zgarishlar – diqqat tebranishining natijasidir. Diqqatning tebranishi, ya'ni qunt bilan diqqat qilish va diqqatning sustlashishi ba'zan bir daqiqa ichida 25–30

martagacha bo'ladi. Rus psixologi N.N.Langening tekshirishlarida ko'rsatilishicha, diqqat 2–3 soniyagacha, ko'pi bilan 12 soniyagacha tebranmay tura oladi. Odam charchagan vaqtida diqqat tebranishining tezligi ortadi.

Ammo diqqat qaratiladigan narsaning mazmuni har xil bo'lsa va ayniqsa, bu narsa harakat qilib tursa, diqqat ancha barqaror bo'ladi. Odam mazmundor ishga diqqat qilganida, uning diqqati 15–20 daqiqa va undan ko'p vaqt hech bir narsaga bo'linmay hamda chalg'imag to'xtab tura oladi. Diqqatning muttasil 20 daqiqa qaratilgandan keyin boshqa yoqqa bir necha soniya chalg'ishi ishning borishiga deyarli yomon ta'sir etmaydi. Bunda oz-moz 2–3 soniya dam berilishi bilan diqqat bir necha soat davomida barqaror turishi mumkin.

Shu bilan birga, ish qanchalik mazmunli bo'lsa, bu ishda xotira, xayol va fikrlash jarayonlari qanchalik samarali va xilma-xil bo'lsa, odamning shu ishga qaratilgan diqqati shunchalik kuchli va barqaror bo'ladi. Idrok, esga tushirish va shuning kabi hissiy faoliyatlarga nisbatan tashqi harakatlardan bilan bog'liq bo'lgan faoliyatlarda diqqat kuchli hamda barqaror tarzda namoyon bo'ladi.

Ish sharoiti va diqqat. Diqqatning kuchi va barqarorligi biror yumush bajarilayotgan va odam idrok qilib turgan sharoitga bog'liqdir.

Bu sharoitda biron-bir narsa odam diqqatini beixtiyor ravishda jalb qilsa, diqqatning barqarorligiga halal berishi, diqqat kuchi esa zaiflashishi mumkin. Masalan, sinfning eshigi ochilib-yopilib tursa, sinfda ikki-uch o'quvchi gaplashib o'tirsa yoki koridorda to'polon bo'lib tursa va shunga o'xshash hollarda o'quv ishi jarayonida diqqatning barqarorligiga halal beradi va diqqat kuchi zaiflashadi. Shuningdek, sinf doskasidagi muayyan darsga bevosita aloqasi bo'lmagan har xil yozuvlar, rasmlar ham diqqatni

chalg'itadi. Bularning hammasi o'quvchilarning zarur narsalarga qaratilgan diqqatini bo'shashtiradigan ikkinchi darajali taassurotlardir.

Albatta, diqqatni sira chalg'itmaydigan sharoit kam uchraydi. Fabrika va zavod sexlaridagi mashinalarning shovqin-suronlari orasida g'oyatda kuchli va barqaror diqqatni talab qiluvchi ishni bajarishga to'g'ri keladi. Bunday sharoitda diqqatning to'planishi va barqarorligini saqlab turish uchun uni chalg'itadigan qo'zg'ovchilar ta'sirini yengishga to'g'ri keladi. Diqqatning kuchsizligi, uning beqarorligi, jumladan, odam diqqatini chalg'ituvchi qo'zg'ovchilar ta'sirini yenga olmasligida ko'rinadi.

Yana shu narsani ham ko'zda tutish kerakki, har qanday o'zga qo'zg'ovchilar diqqatning kuchi va barqarorligiga hamma vaqt ham yomon ta'sir qilavermaydilar. Juda ko'p hollarda unchalik kuchli bo'lmagan ikkinchi darajali qo'zg'ovchining to'xtovsiz bir tekisda ta'sir etib turishini biz payqamaymiz. Bunday qo'zg'ovchining ta'siri diqqatimizni chalg'itmaydi hamda uning kuchi va barqarorligini buzmaydi. Masalan, biz kitob o'qib yoki hikoya eshitib turgan paytimizda soatning chiqillashini, o'zimiz tushib ketayotgan tramvay yoki poyezdning shovqinini payqamaymiz. Ma'lumki, mana shunday ikkinchi darajali qo'zg'ovchilar ba'zan, hattoki diqqatimizni kuchaytiradi. Ba'zi vaqtda shamolning ovozi, sekin eshitilib turgan musiqa sadosining ta'siri ostida biron narsani o'qir yoki fikr yuritar ekanmiz, bizda g'oyat to'plangan diqqat yuz beradi. Bunday holat ikkinchi darajali qo'zg'ovchi ta'siri bilan tug'ilgan qo'zg'alishning diqqat markazida turgan narsadan keladigan qo'zg'alishga qo'shilishi tufayli sodir bo'lsa kerak, lekin qo'zg'alishning bunday «kuchayishi» ikkinchi darajali qo'zg'ovchi «sezilib» turishiga qaramay, uning ta'siri diqqat markazida turgan narsaning ta'siridan anchagina sust bo'lgandagina yuz berishi mumkin.

Hissiyot va diqqat. Diqqatning kuchi va barqarorligi hissiyotga bog'liq. Bu yerda hissiyotning roli ikki xil — ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin.

Hissiyot diqqat qaratilgan narsa bilan bog'liq bo'lgan taqdirdagina diqqat uchun ijobiy ahamiyatga ega bo'ladi: bunday hissiyot qanchalik kuchli bo'lsa, diqqat ham shunchalik kuchli va barqaror bo'ladi. Ixtiyorsiz diqqatning kuchi va barqarorligi, asosan, hissiyotga bog'liq. Kishining faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hislar, emotsiyalar ham ixtiyoriy diqqatning kuchi va barqarorligini mustahkamlaydi va zo'raytiradi. Bilish va amaliy faoliyat jarayonida kishining ongi tobora ko'proq yangi narsalar bilan boyib borar, bilmagan va oz bilgan narsalarini bilib borar ekan, diqqatning to'planishi va barqarorligi ham ortib boradi. Yangilikni sezish hissi kishining bilish faoliyatini kuchaytiradi, faollashtiradi, shu bilan birga, diqqatning kuchini va barqarorligini mustahkamlaydi.

Diqqatning kuchi va barqarorligiga kishining ayni paytdagi umumiy

kayfiyati ham ta'sir qiladi. Yaxshi kayfiyat har qanday ishda diqqatimizning kuchini oshiradi.

Diqqat obyektidan bo'lak sabablar tufayli qo'zg'algan his-tuyg'ular diqqatning kuchi va barqarorligiga salbiy ta'sir qiladi. Bunday his-tuyg'ular diqqatni chalg'itadi va kuchsizlantiradi hamda uning barqarorligini buzadi. Masalan, qo'shni sinfdagi musiqa yoki ashula ovozi tufayli tug'ilgan hissiyot o'quvchilarning darsga qaratilgan diqqatlarini bo'shashtiradi.

Iroda va diqqat. Ixtiyoriy (irodaviy) diqqatning kuchi iroda kuchi bilan saqlab turiladi. Ko'pincha, ixtiyorsiz diqqatning barqarorligi ham faoliyat jarayonida irodaning zo'ri bilan ushlab turiladi. Shuning uchun iroda, asosan, diqqatda ko'rinadi, desa bo'ladi. Agar kishi diqqatli bo'lishni xohlab, buning uchun zo'r bersa, diqqat kuchli va barqaror bo'ladi; bunda kishi ixtiyorsiz ravishda paydo bo'ladigan va diqqatning obyektiga munosabati bilmagan taassurotlar, tasavvurlar, fikr va hissiyotlarni siqib chiqarish va yo'q qilib yuborish uchun zo'r harakat qiladi.

Irodaning ishga solinishida kishining bir maqsadga intilishi, uning ishga shaylanib, hozirlanib turishi katta ahamiyatga egadir. Shuning uchun, kuchli va barqaror diqqat hosil qilishda ma'lum ishga moyillik va tayyor bo'lishlik katta rol o'ynaydi. Bu ishga shaylanish, yo'l tutishdir. Chunonchi, agarda o'quvchi uy vazifasini tayyorlashga shaylansa, o'qish ishiga hafsala qo'ysa, uning diqqati butun ish davomida unchalik zo'r berishni talab qilmaydi. Shuning bilan bir vaqtda, uning diqqati kuchliroq va barqarorroq bo'ladi. Diqqatning g'oyat darajada mujassamligini va barqarorligini saqlab turish uchun kishining ishga muvofiqqlanishi, ishlashga odatlanib qolganligi katta ahamiyatga egadir.

Ma'lumki, deyarli har qanday ish boshda qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'ladi, kishidan alohida kuch bilan zo'r berishlikni talab qiladi. Bironta yangi ishning boshlanishida unga qarata birdaniga diqqatni to'plash qiyin bo'ladi. Biz, ko'pincha, o'zimizni ma'lum bir ish bilan «shug'ullanishga» majbur qilamiz. Masalan, fanning biz uchun qandaydir yangi bo'lgan sohasi bo'yicha kitoblarni sistemali ravishda o'qiyimiz. Bunday hollarda diqqatimizni to'plash uchun, ko'pincha, anchagina zo'r berishga, ko'p kuch sarf qilishga to'g'ri keladi. Lekin, ma'lum bir vaqt davomida aynan bir sharoit va ayni bir vaqt ichida ma'lum ish bilan shug'ullanar ekanmiz, natijada bunday ishga o'rganib qolamiz. Masalan, kitob bilan ishlashni olsak, unga o'rganib qolgan sharoitimiz bilanoq aytarli zo'r bermay va unchalik kuch sarf qilmay o'qiy boshlaymiz. Faoliyatimizning boshqa turlarida ham diqqat berib turish uchun bizda hosil bo'lgan odatlar xuddi shunday ahamiyatga egadir.

Shunday yo'l bilan biz uchun misli odat bo'lib qolgan diqqat, ya'ni ma'lum bir tashqi ifodaga ega bo'lgan va organizmning ayni ish sharoiti-ga odatlanib ko'nikishi tufayli doimo ishga tayyor diqqat hosil bo'ladi.

Bunday diqqat psixologiyada, boshqacha qilib aytganda, odat bo'lib qolgan diqqat deb ataladi.

Bunday odat bo'lib qolgan diqqatning hosil bo'lishida ishdagi saranjomlik, jumladan, ma'lum ish joyining tayin bo'lishligi, muayyan bir ishning ma'lum reja bilan qilinishi (o'qish mashg'ulotlarining qat'iy jadvaliga riyo qilinishi), mehnat asboblarning va materiallarining joy-joyida bo'lishi katta ahamiyatga egadir. Maktabda partadagi o'rinni tez-tez almashtirib turish, uyda doimiy ish joyining bo'lmasligi — bularning hammasi o'quvchining diqqatiga salbiy ta'sir qiladi.

Odat bo'lib qolgan diqqat ishda saranjomlik bo'lishi uchun juda muhimdir. Bizdagi odatlar mashq natijasida hosil bo'ladi. Shuning uchun, kuchli va barqaror diqqat ham mashqning mahsulidir.

Qiziqishlar va diqqat. Diqqatning to'planishi va barqarorligini saqlab turishda kishining qiziqishlari katta ahamiyatga egadir. Ixtiyorsiz diqqatning barqarorligi, asosan, kishining ayni faoliyatiga bevosita qiziqishiga, ishtiyoqiga bog'liq. Bevosita qiziqish — bu ayni ish jarayonining, ish-harakatlarning o'ziga, ish usullariga bo'lgan qiziqishdir.

Ixtiyoriy diqqatning kuchi va barqarorligi, asosan vositali qiziqishga, ya'ni faoliyatning maqsadi, ishning natijasi bilan qiziqishga bog'liq. Ixtiyoriy diqqat asosida qilinadigan ish jarayonining o'zi zo'r berishni talab qilish tufayli noxush bo'lishi mumkin. Bunday ish davomida diqqatning to'planishi va barqarorligi erishilgan maqsadni, ish natijalarining zarurligi va ahamiyatini anglash orqali saqlab turiladi. Yoshlarning qiziqishlari, ularning asosiy va hayotiy maqsadlari O'zbekistonning mustaqilligini mustahkamlashi, uning kelajagini, faolligini ta'minlashdan iboratdir. Bunday maqsadlarni anglash o'z ishi jarayonida diqqatining g'oyat darajada to'planishi va barqarorligini ta'min etuvchi eng muhim shartlardandir.

VI. DIQQATNING TARAQQIYSI

Bolalar diqqati juda erta — hayotlarining birinchi oylaridayoq ko'rina boshlaydi. Dastavval ixtiyorsiz diqqat namoyon bo'ladi. Bola o'z diqqatini biron jihati bilan — rang-barangligi, ohangdorligi, harakatchanligi bilan ajralib turuvchi ma'lum bir narsalarga (tovushlarga va shuning kabilarga) qaratadi. Bolalarning yoshlari ulg'aygan sari, o'yin faoliyatlari davomida, tarbiya ta'siri bilan **ixtiyorsiz** diqqatlari taraqqiy qila boradi. Ixtiyorsiz diqqatning taraqqiysi o'sib borayotgan hissiyot, ehtiyoj va qiziqishlar bilan bog'liqdir. Ixtiyorsiz diqqatning taraqqiysi shundan iboratki, bunda ixtiyorsiz diqqatni tug'diruvchi narsalar doirasi orta boradi. Bundan tashqari, ixtiyorsiz diqqat anchagina kuchli va barqaror bo'la boradi.

Ixtiyorsiz diqqat inson faoliyatining barcha turlarida katta o'rin oladi.

Jumladan, ixtiyorsiz diqqat ish jarayonida katta ahamiyatga egadir. Ixtiyorsiz diqqat o'qish materialini o'zlashtirishni yengillashtiradi va o'quvchilarni unchalik toliqirtirmaydi. Bunday material yengil va ko'pincha juda puxta o'zlashtiriladi. Shuning uchun, o'qish jarayonida o'quvchilarning ixtiyorsiz diqqatlaridan mumkin qadar foydalanish lozim. O'qitishning ko'rgazmali va jonli bo'lishi, o'qish materialini o'quvchilardagi bor bilimlar bilan bog'lab bevosita qiziqarli qilib berish ixtiyorsiz diqqatni saqlab turishga yordam beradi.

Lekin o'qish jarayonining hammasini faqatgina ixtiyorsiz diqqat asosida olib borish yaramaydi.

«Biroq, passiv diqqatning bir o'zi kifoya qilmaydi, hatto uning juda erta va haddan tashqari tez hamda faol diqqatning yordamisiz o'sishi bir xil ruhiy dardga aylanib ketishi mumkin. Bunda ruh kuchsizlanib, yalqovlanib, hamisha qiziq-qiziq hikoyalar yoki qiziq-qiziq kitoblar bilan ta'sirlanib turishni talab qiladigan bo'lib qoladi» (K.D.Ushinskiy. Избранные педагогические сочинения, II tom. Uchpedgiz.1939-y., 171-bet).

Ta'lim va umuman inson faoliyatining barcha turlari, asosan ixtiyoriy diqqat bilan amalga oshiriladi.

Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqat asosida o'sib boradi. Ixtiyoriy diqqat yosh ulg'ayishi bilan, inson faoliyati davomida va asosan tarbiyaning ta'siri ostida o'sib boradi.

Dastlab katta kishilar bolalarning diqqatini biron-bir narsaga qaratadilar. Odatda, bolalarga shunday deydilar: «bu yoqqa qara», «mening gapimni eshit», «ashulaga quloq sol» va shuning kabilar. Kattalar tomonidan qaratiladigan mana shu tarzda ixtiyoriy diqqat bolaning ikki yoshga qadam qo'yishi bilanoq ko'rina boshlaydi. Bunda bola diqqatining to'planishi va bir qadar barqarorligini saqlab turishi uchun yoshlik paytidan boshlab beixtiyor o'ziga jalb qiladigan qo'zg'atuvchilarning taassurotini yengishga to'g'ri keladi. Katta kishilar bolani tozalikka, tartibli, yakka, intizomli bo'lishga va jamiyat ichida yashash qoidalariga o'rgatadilar. Bularning hammasi ixtiyoriy diqqatni taraqqiy qildiradi. Keyinchalik, 3–5 yoshlardan boshlab, ixtiyoriy diqqat bolaning o'z tashabbusi bilan ham o'sa boshlaydi.

Bolaning mana shu yoshlarida va butun bog'cha yoshi davrida ixtiyoriy diqqatning o'sib borishi uchun o'yin juda katta ahamiyatga ega. O'yin paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarni ilgari suradilar. Ma'lum bir o'yin qoidalarini bolalarning o'zlari tanlab oladilar, bunga o'z harakatlarini moslashtiradilar va bir-birlarining harakatlarini kuzatib boradilar. Mana shularning hammasida faqat ixtiyorsiz diqqat emas, balki bolalardagi ixtiyoriy diqqat ham ko'rinadi, bog'cha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning o'sib borishi uchun o'yin bilan bir qatorda, ularning uyidagi ishlarning ba'zi birlarida

qatnashishlari, jumladan, o'zlariga tegishli ishlarni o'zlari bajarishlari katta ahamiyatga ega.

Bolalardagi ixtiyoriy diqqat, maktab yoshidan boshlab, xususan tez o'sa boshlaydi. O'qish ishida — darsni eshitish, kitob o'qish, masalalarni yechishda, asosan, ixtiyoriy diqqat talab qilinadi. Shuning bilan birga, o'qish jarayonining o'zi ixtiyoriy diqqatning hamda uning turishi va barqarorligining o'sishiga yordam beradi.

Bolalarda ixtiyoriy diqqat bilan ishlash qobiliyatini o'stirib borish maxsus tarbiya vazifalaridan biridir. Maktabda ta'lim-tarbiya ishlari sohasidagi vazifalarga, jumladan, o'quvchilar irodasi va intizomini tarbiyalash bilan bog'liq bo'lgan ixtiyoriy diqqatni tarbiyalash vazifasi ham kiradi.

Bolalarning yoshlari ulg'aygan sari, diqqatning ayrim sifatlari, uning ko'lami, ko'chuvchanligi, bo'linuvchanligi, kuchi va barqarorligi o'sa boradi.

Bolalarning diqqati, avvalo, ko'lamning torligi, bir narsadan ikkinchi narsaga sekinlik bilan ko'chishi va zo'rg'a bo'linishi bilan ajralib turadi. Bir yoshgacha bo'lgan bolalarda biz, faqatgina juda tor konsentratsiyalashgan diqqatni ko'rishimiz mumkin. Masalan, agar bir qo'lida olma ushlab turgan bolaning ikkinchi qo'lga ham olma bersak, u paytda ikkinchi olmani olishi bilanoq, avvalgi ushlab turgan olmasini tashlab yuboradi. Demak, bunda bolaning diqqati o'z qo'lida ushlab turgan ikkita narsaga ham taqsimlay olmaydi. Keyinchalik diqqatning bo'linuvchanligi kattalar yordami bilan bolalarning o'yin faoliyatlarida, o'qish jarayonida va amaliy mehnat jarayonida o'sib boradi.

Bolalarning yoshlari ulg'aygan sari, diqqatning kuchi va barqarorligi o'sa boradi. Diqqatning bu xususiyatlari bolalarning o'yin faoliyatlarida, mehnatda va asosan o'qish jarayonida o'sadi.

O'qish jarayoni uchun diqqatning ma'lum darajada kuchli va barqaror bo'lishligi talab qilinadi. Diqqat barqarorligining o'sishiga bolalar ongining mazmunan boyishi va xususan, ular tafakkurining o'sishi katta yordam beradi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar diqqatining kuchi va barqarorligi ularning tabiatidagi hissiyotchanlik bilan ko'p jihatdan bog'liq. Bu yoshdagi bolalarning hissiyotlari davomli va barqaror bo'lmaganidek, ularning diqqatlari ham aytarli barqaror bo'lmaydi. Lekin bolalarning hissiyotlari ko'pincha juda kuchli bo'ladi. Shuning uchun ularning diqqatlari, garchi qisqa vaqt ichida davom etsa ham, kuchli bo'ladi.

Maktab yoshidagi bolalarning hissiyotlari anchagina barqaror bo'la boshlaydi. Shuning uchun pedagog o'qish materialini hissiy momentlar bilan boyitar ekan, bu bilan diqqatning barqarorligi va kuchini saqlab turishga yordam beradi. Shuning uchun diqqatga doir bu sifatlarning keyingi taraqqiyoti ham irodaning taraqqiyoti bilan bog'liqdir.

SHAXSNING HISSIYOTI VA EMOTSIONAL JARAYONI

XI bob. HISSIYOT (EMOTSIYA)

I. HISSIYOT TO‘G‘RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Kishi biror narsani idrok va tasavvur qilganida, eslab qolganida va esga tushirganida, fikr qilganida va gapirganida hamda harakat qilganida biror yoqimli (xush) yoki yoqimsiz (noxush) holatni kechiradi, bu holat huzur qilish yoki ranjishdan, maza qilish yoki qiynalishdan iborat bo‘ladi. Bu kechirmalarda odamning o‘z tevarak-atrofidagi narsalarga (hodisalar-ga), odamlarga va o‘ziga nisbatan subyektiv munosabati ifodalanadi. Yoqimli yoki yoqimsiz kechinma hissiyotimizning (**emotsiyalarimizning**) birinchi belgisi va elementidir.

Voqelikning ayrim hodisalari kishini quvontiradi, ayrim hodisalar xafa qiladi, ba’zi hodisalar kishi qoyil qoladi, ba’zi hodisalardan g‘azablanadi, odam ba’zi hodisalarni ko‘rib jahli chiqadi, ba’zilaridan qo‘rqadi. Xursandlik, xafalik, qoyil bo‘lish, g‘azablanish, qahr, qo‘rquv va shu kabilarning hammasi emotsional kechinmalarning xilma-xil turlaridir, odamning voqelikka bo‘lgan turli subyektiv munosabatidir, odamning o‘ziga ta’sir qilayotgan va uning o‘zi ta’sir qilayotgan narsalardan tug‘iladigan kechinmalardir.

Yoqimli kechinmalarda odamning voqelikdagi ayrim narsalarga, hodisalar-ga va o‘ziga nisbatan ijobiy munosabati ifodalanadi, yoqimsiz kechinmalarda esa bunga odamning salbiy munosabati ifodalanadi. Shuning uchun ham subyektiv kechinmalardan iborat bo‘lgan hissiyotlar **ijobiy va salbiy hissiyotlar** deb ajratiladi. Lekin hissiyotlar yoqimli yoki yoqimsiz subyektiv kechinmalar bo‘lish jihatidagina emas, shu bilan birga obyektiv, ijtimoiy ahamiyatlari jihatidan ham ijobiy va salbiy hissiyotlar deb farq qilinadi. Hissiyotlarga shaxsiy nuqtayi nazardan beriladigan baho bilan ijtimoiy nuqtayi nazardan beriladigan baho hamisha bir-biriga muvofiq bo‘lavermaydi. Sub’ektiv ravishda noxush, kishini ranjitadigan kechinmalar tariqasidagi ko‘pgina hissiyotlar, ijtimoiy nuqtayi nazaridan qaraganda, ijobiy hissiyotlar hisoblanadi. Masalan, kishidagi uyalish vijdon azobi yoqimsiz va hatto qattiq azob hissi bilan kechiriladi. Lekin ijtimoiy nuqtayi nazardan qaraganda, bu hislar yuksak, ijobiy axloqiy hislardir.

G'azab va qahr hissi har bir kishida salbiy, noxush kechinma holatida o'tadi. Ammo ijtimoiy nuqtayi nazardan qaraganda, bu hissiyot nima sababdan tug'ilganligiga va nimaga yo'nalganligiga qarab ijobiy yoki salbiy hissiyot bo'lishi mumkin. Agar bu hissiyotlar axloq tamoyillarga to'g'ri kelmaydigan nojo'ya ish qilib qo'ygan kishiga nisbatan tug'ilgan bo'lsa, bu hissiyot ijobiy axloqiy hissiyotdir. Ammo bu hissiyot biror shaxsiy norozilik sababli, masalan, majlisda qilingan haqli tanqid sababli tug'dirgan bo'lsa, bunday hissiyot o'zbek kishisiga nomunosib, past hissiyotdir.

Hissiyot biz idrok qilayotgan, tasavvur qilayotgan va fikr qilayotgan hodisalar va tasavvurlar, shuningdek, bizning harakatlarimiz va qiliqlarimiz ta'siri bilan tug'iladi. Narsalar idrok, tasavvur va fikr qilinayotganligi uchungina bizda ayrim tuyg'ular tug'ilib qolmasdan, balki, asosan, bu narsalar bizning ehtiyojarimiz, manfaatlarimiz bilan ma'lum bir darajada bog'langanligi uchun ham bizda turli tuyg'ular tug'diradi, biz idrok, tasavvur va fikr qilayotgan narsalar bizning ehtiyojarimizga va manfaatlarimizga aloqasi bo'lmagan taqdirda bizda sezilarli hissiyotlar tug'ilmaydi. Bunday narsalar ko'pincha e'tiborimizdan chetda qolaveradi.

Shunday qilib, hissiyotlarning manbalari (yoki sabablari), bir tomondan, bizning ongimizda aks etayotgan tevarak-atrofdagi voqelik bo'lsa, ikkinchi tomondan, bizning ehtiyojarimizdir.

Ko'p hollarda emotsional kechinmalarimizning mazmuniga bizning **intilishlarimiz** ham kiradi. Intilishlar esa hamisha ehtiyojni ifodalaydi. Lekin hissiyotlar ehtiyojar sababli paydo bo'lishi tufayli, intilishlar bilan hissiyotlar bir-biriga «qo'shilib ketib» bitta tuyg'u, kechinma holida namoyon bo'ladi. Bunday hollarda hissiyotlar, odatda, intilishlarni tug'diradi yoki mavjud intilishlarni kuchaytiradi, shuning uchun ehtiyojlarning o'zi ham faol kechinmalar bo'lib qoladi. Hissiyotlarning yo'nalishi, faolligi intilishlarda namoyon bo'ladi.

Shunday emotsional holatlar ham bo'ladiki, bunda intilish juda sust bo'ladi yoki butunlay bo'lmaydi. Bu xil samarasiz, passiv hissiyotlarni, odatda, **sentimentallik** deb ataydilar. Sentimentallik – harakatsiz hissiyot bo'lib, odatda, faqat so'z bilan cheklanib, oh-vohlar qilish, ba'zan ko'z yoshi to'kishdan nariga bormaydi.

Hissiyotlarning faollik darajasi kishidagi qo'zg'alish va kuchlanish holatida yoki tinchish va bo'shshish holatida, yoki kishidagi hamma kuchlar g'ayratga kirgan holatda, yoxud bu kuchlar zaiflashgan va bo'shshigan holatda namoyon bo'ladi. Hissiyotlarning mana shu faollik darajasiga qarab, ular **stenik** va **astenik** hissiyotlarga bo'linadi.

Kishining hayotiy faoliyatini oshiradigan, g'ayratini orttiradigan hissiyotlar **stenik** hissiyotlar deb ataladi. Masalan, nihoyatda xursandlik, g'azablanish hislari stenik hissiyotlar qatoriga kiradi. Kishining hayotiy

faoliyatini pasaytiradigan, g'ayratini susaytiradigan hissiyotlar **astenik** hissiyotlar deb ataladi. G'am-g'ussa, ma'yuslik, afsuslanish kabi hissiyotlar mana shunday astenik hissiyotlardir.

«His» degan termin ko'pincha «sezgi» degan termin bilan bir ma'noda ishlatiladi. Masalan, ba'zan: «Men yorug'likni his qilyapman, men issiqlikni his qilyapman» deyish o'rniga: «Men yorug'likni sezyapman, men issiqlikni sezyapman» deb ham aytishadi. Shu vaqtgacha biz psixologiyada ham sezgi organlari deyish o'rniga his qilish organlari deb aytishga odatlanib qolganmiz.

Sezgi bilan hisni bir-biridan farq qilish kerak. Sezgi odamdan mustaqil ravishda mavjud bo'ladi, u narsalar va hodisalarning in'ikosidir. Hissiyot esa odamning shu narsalarga va hodisalarga munosabatini ifodalovchi tuyg'ular, kechinmalardir. Sezgililar bizga narsalar va hodisalarning o'zini bildiradi, ammo hissiyot esa odamning shu narsalarga va hodisalarga munosabatini, bu narsalar va hodisalar odamda qanday holat tug'dirganligini (xush yoki noxush holat tug'dirganligini) bildiradi.

II. HISSIYOTNING FIZIOLOGIK ASOSLARI

Emotsional kechinmalar organizmdagi alohida fiziologik jarayonlar, o'zgarishlar bilan bog'liq ekanligi har kungi tajribada ko'rinib turibdi. Masalan, emotsional kechinmalar chog'ida qon aylanishi o'zgaradi, yurak urishi tezlashadi yoki susayadi. Bir xil emotsional kechinmalar chog'ida odam qizaradi, boshqa bir xil emotsional kechinmalar chog'ida esa odam oqaradi yoki bo'zaradi. Emotsional jarayonlarning yurak faoliyatidagi o'zgarishlar bilan bog'liq ekanligi shu qadar ayon sezilib turadiki, hatto oddiy tilda «his» bilan «yurak» degan so'z bir-biriga o'xshash ma'noda ishlatiladi. Odatda, «yuragim orziqib ketdi», «yuragim orqamga tortib ketdi», «yuragim yorilay dedi» deb gapirilganida, «yurak» so'zi bilan qo'rqib ketish, sevinish kabi hislar ifodalanadi.

Emotsional kechinmalar vaqtida nafas olish ham o'zgaradi: ayrim kechinmalar vaqtida nafas olish tezlashadi, ayrim kechinmalar vaqtida esa nafas olish susayadi. Shuningdek, ovqat hazm qilish jarayonlari va ichki sekretsiya bezlarining faoliyati ham o'zgaradi. Emotsional jarayonlar butun organizmning faoliyatiga ta'sir qiladi.

Odamdagi hissiyotning fiziologik asosi, avvalo, bosh miya po'stida sodir bo'ladigan jarayonlardir.

Bosh miya po'sti hissiyotlarning kuchini va barqarorligini idora qilib turadi. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, miya yarim sharlari olib tashlangan hayvonlar eng arzimmas sabablar bilan muttasil va shu bilan birga kuchli ravishda hayajonga kelaveradi. Miya po'sti zaiflangani nati-

jasida bet muskullari falaj bo'lgan kishilar har xil narsalarga, hatto juda arziyas narsaga ham hamisha va qattiq kula beradilar. Bosh miya po'stining faoliyati buzilishi natijasida ba'zi kishilarda har xil taassurot, bu taassurotga butunlay muvofiq bo'lmagan teskari emotsional alomatlarni qo'zg'atadi – kuldiradi yoki yig'latadi. Bunday hollarda bemor kishilar ko'pincha o'zlari kulib tursalar ham, aslida g'amgin bo'ladilar, ko'z yoshi to'ka turib esa xursandlik his qiladilar.

I.P. Pavlov tarkib topgan dinamik stereotip faoliyatidagi buzilishlar ko'pgina hissiyotlarning fiziologik asosi ekanligini ko'rsatib o'tgan. U dinamik stereotipdagi buzilishlarni ko'p kuzatish natijasida chiqargan xulosani ta'kidlab bunday deb yozadi: «Mening fikrimcha, katta miya yarim sharlaridagi boya bayon qilingan fiziologik jarayonlarni, odatda, o'zimizcha subyektiv tarzda, umuman ijobiy va salbiy deb ataydigan *hislarga* muvofiq keladi, deb o'ylash uchun yetarli asos bor... Bular qiyinlik va yengil tortish hissi, tetiklik va charchash hissi, mamnunlik va norozilik, suyunish, tantana va umidsizlik hissi va hokazo.

Menimcha, ko'pincha odatdagi turmush tartibining o'zgargan paytlarida, odat bo'lib qolgan bironta mashg'ulot to'xtatilganida, yaqin kishidan judo bo'lganda, aqliy iztirob chog'ida, maslak va e'tiqodlarda keskin burilishlar ro'y bergan chog'da kechiriladigan og'ir hissiyotlarning fiziologik asosi xuddi eski dinamik stereotipning o'zgarishi, uning yo'qolishi va yangi dinamik stereotipning qiyinlik bilan hosil bo'lishidan iborat bo'lsa kerak» (III tom, 2-kitob, 243–244-bet).

Hissiyotlar **bosh miya po'stining ostki qismlari faoliyati** bilan ham bog'langandir. Jumladan, ko'rish bo'rtig'i hislarni ifodalaydigan ixtiyorsiz harakatlarning markazlaridir. Buni shu bilan isbot qilish mumkinki, ko'rish bo'rtig'ining shikastlanishi natijasida, hissiyotni ifodalovchi yuz harakatlari ham izdan chiqadi. Bosh miya po'sti ostidagi markazlardan mahrum bo'lgan hayvonlarda hissiyotlarni ifodalovchi harakat belgilari bo'lmaydi.

Bosh miya po'sti ostidagi qismlarda vegetativ nerv sistemasini boshqaruvchi markazlar bor. Bu markazlar emotsional kechinmalar bilan mustahkam bog'langandir.

Ba'zi hissiyotlar vegetativ nerv sistemasini faoliyatining hamda bu sistema boshqarayotgan organlar faoliyatining oshib ketganligi sababli tug'iladi. Shu sababli, ba'zi emotsional kechinmalar vaqtida qon aylanish organlarining faoliyati, ovqat hazm qiladigan organlar faoliyati kuchayganligini, nafas olish o'zgarganligini, ko'zning nurlanishini, rangning qizarganligini ko'ramiz va hokazo. Bunday hollarda ichki sekretiya bezlarining faoliyati oshib ketib, ular nerv sistemasini oziqlantiruvchi va qo'zg'atuvchi kerakli moddalarni organizmga ajratib beradi. Bunday emotsional holat

chog'ida biz g'ayratimiz oshib ketganligini sezamiz, o'zimizni bardam, ishchan his qilamiz.

Aksincha, boshqa ba'zi bir hissiyotlar vegetativ nerv sistemasi faoliyatining va shu sistema boshqarayotgan organlar faoliyatining pasayishi sababli tug'iladi. Qayg'u, g'am, qo'rquv singari mana shunday salbiy emotsiyalar chog'ida qon aylanish, ovqat hazm qilish, nafas olish o'zgaradi, kishining rangi oqarib-bo'zarib ketadi, uning ko'zlari nursizlanadi va hokazo.

Ba'zi salbiy hissiyotlar, masalan, g'azab, vahima ba'zan vegetativ nerv sistemasining faoliyatini oshirib yuboradi. Lekin bunday hollarda ham shu hissiyotlarning salbiy xarakteri shu narsada namoyon bo'ladiki, bunday hissiyotlar tugashi bilan organizm bo'shashib ketadi, kishining tinkasi quriydi, ba'zan esa kishida alohida asabiy betoblik vujudga keladi.

Biz o'zimiz sababini anglamagan emotsional holatning, ya'ni bizga sababi ma'lum bo'lmagan tuyg'ularning bizda tug'ilishi vegetativ nerv sistemasida va bu sistema boshqaradigan organlarda bo'ladigan o'zgarishlar bilan izohlanadi. Chunonchi, odamda ba'zan besabab xushchaqchaqlik, besabab xavotirlanish, ko'ngil g'ashlik va shu kabi holatlar paydo bo'ladi.

Biroq, shuni nazarda tutish kerakki, vegetativ nerv sistemasi bosh miya po'sti bilan bog'langan bo'lib, odam organizmida bo'ladigan vegetativ jarayonlarning hammasi bosh miya po'stiga bo'ysunadi. I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, nerv sistemasining oliy bo'limi bo'lgan bosh miya «badanda bo'ladigan hodisalarning hammasini idora qilib turadi» (O'sha kitob, 410-bet).

Bundan chiqadigan xulosa shuki, emotsional kechinmalarning hammasi bosh miya po'stining faoliyati bilan ma'lum darajada bog'langandir.

Ikkinchi signal sistemasi odamning emotsional kechinmalarida katta rol o'ynaydi, ikkinchi signal sistemasidagi bog'lanishlar insoniy oliy hisslarning— intellektual, axloqiy, estetik hisslarning — nerv-fiziologik asosidir. Ikkinchi signal sistemasi birinchi signal sistemasi bilan uzilmas ravishda bog'langanligi va shu orqali bosh miya po'sti ostidagi qismning faoliyatiga ta'sir qilib turishi sababli, odam o'z hissiyotlarini ongli ravishda o'zi boshqarib tura oladi.

III. HISSIYOTNING TASHQI IFODALANISHI

Psixik jarayonlarning hammasi organizmning tashqi o'zgarishlarida va harakatlarida ma'lum darajada ifodalanadi. Lekin odamning hissiyotlari ayniqsa, yaqqol ifodalanadi. Emotsional kechinmalar organizmning tashqi o'zgarishlarida shu qadar yaqqol alomatlarda ifodalanadiki, odatda, biz odamning tashqi ko'rinishiga qarab unda qanday hissiyotlar yuz berayotganligini — u xursandmi, yoki xafami, g'azablanganmi yoki biror

nimadan qoʻrqib turganmi, unda muhabbat paydo boʻlganmi yoki nafrat paydo boʻlganmi, shodlik paydo boʻlganmi yoki uyalish paydo boʻlganmi, xullas, mana shu hisslarning koʻpini aytib bera olamiz. Rang koʻr, hol soʻr, degan hikmatli soʻzning psixologik maʼnosi bunga misol boʻla oladi. hissiyotlarning tashqi alomatlarini *ifodali harakatlar* deb ataladi.

Emotsional kechinmalar avvalo muskullarning ixtiyorsiz boʻladigan harakatlarida ifodalanadi. Ijobiy hissiyotlar vaqtida bu harakatlar, odatda, shu hisslarni tugʻdirgan narsa tomonga yoʻnalgan boʻladi, salbiy hissiyotlar vaqtida esa bu harakatlar shu hisslarni tugʻdirgan narsadan teskari tomonga yoʻnalgan boʻladi. Masalan, biz bir badiiy suratni koʻrib undan zavqlansak, bizda yoqimli his tugʻiladi, shuning uchun beixtiyor shu suratga yaqinlashamiz. Shuningdek, qalin doʻstimiz bilan toʻsatdan uchrashib qolganimizda, biz shu doʻstimizga tomon beixtiyor harakat qilamiz, yaʼni unga yaqin borib qolganligimizni oʻzimiz ham sezmay qolamiz.

Ayrim salbiy hissiyotlar vaqtida bizning harakatlarimiz shu hisni tugʻdirgan narsadan chetlatishga intiladi. Boshqa baʼzi salbiy hissiyotlar vaqtida, masalan, gʻazab, nafrat hislari vaqtida bizning harakatlarimiz shu emotsional kechinmalarga sabab boʻlgan narsa tomonga yoʻnaladi. Buning sababi shuki, bizda shu narsani yoʻq qilish yoki uning harakatini bostirish harakati tugʻiladi va biz shunga intilamiz. Mustaqil vatanimizning dushmanlari, terrorizmga, diniy aqidaparastlikka, vahobizmga nisbatan bizdagi gʻazab va nafratning ajoyib ahamiyati bor, chunki bu gʻazab va nafrat dushmani yoʻq qilishga qaratilgan emotsional kechinmalardir.

Bizning emotsional kechinmalarimiz mimikada, gavda harakatlarida va imo-ishoralarda ayniqsa yaqqol ifodalanadi. Kishining emotsional kechinmalari fiziologik jarayonlarda yigʻi, kulgi va boshqa shu kabilarda ham namoyon boʻladi.

Hissiyotlarning harakatlarda, mimikada, gavdada, imo-ishoralar va maʼnoli koʻz qarashlarda, boshqa shu kabilarda mana shu tariqa tashqi ifodalanishlarining hammasi suratga va kinoga olish yoʻli bilan qayd qilinishi mumkin.

Kishining emotsional kechinmalari uning nutqida ifodalanadi. Turli emotsional kechinmalar vaqtida uning tezligi oʻzgaradi, koʻpincha, nutqning sintaksis tuzilishi buziladi, ritmika va intonatsiya oʻzgaradi. Oʻtkazilgan tekshirishlar shuni koʻrsatdiki, gʻamginlik va maʼyuslik hisslarini ifodalovchi nutq vaqtida shu nutqni soʻzlovchi kishining ovozi beixtiyor pasayib ketadi, nutqning oʻzi susayib qoladi, soʻzlayotgan kishining tovushi ham boʻlinib-boʻlinib chiqadi. Xursandlik holatida bir nima soʻzlayotgan kishining nutqida bunga butunlay teskari holat namoyon boʻladi. Turli emotsional kechinmalar vaqtida ovozning titrashi va uning past-balandligi turlicha oʻzgaradi.

Hissiyotlarning mana shu tashqi ifodalari, odatda, ixtiyorimizdan tashqari namoyon bo'ladi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, ayrim hislar o'ziga xos shaklda ifodalanadi. Masalan, qo'rquv vaqtida kishining ko'z qorachiq-lari kengayib ketadi, badani qaltiraydi, yuzi oqarib-bo'zarib ketadi. Xursandlik hissi vaqtida kishining ko'zi yarqirab ketadi, yuzida qizarish paydo bo'ladi, harakatlar tezlashadi va hokazo.

Ammo odam o'zining ifodali harakatlarini o'zgartirishi mumkin: u ba'zi harakatlarni tiyib turishi, ba'zilarini esa kuchaytirishi mumkin. Odam sun'iy ravishda yangi ifodali harakatlar yaratishi va shu ifodali harakatlar yordami bilan o'zidagi emotsional kechinmalarni to'liq va xilma-xil qilib ochib berishi mumkin.

Odam o'zining mimikasi va gavda harakatini, shuningdek, tovushini atayin chiroyli qilib ko'rsatishi mumkin. U garchi o'zi muayyan hissiyotlarni kechirmayotgan bo'lsa ham, ammo shu hissiyotlarni ifodalaydigan harakatlar yaratishi mumkin. Chunonchi, artistlar sahnada o'z hislarini emas, balki sun'iy mimika, imo-ishoralar, nutqining intonatsiyasi va shu kabilarni yaratish yo'li bilan muayyan ifodali harakatlarni tasvirlab ko'rsatishlari lozim bo'ladi. Har bir kishi ham o'z hissiyotlarining tashqi ifodalarini ma'lum darajada o'zgartirishi mumkin.

Mana shu o'zgartiriladigan va yangidan vujudga keltiriladigan ifodali harakatlar, ya'ni emotsional kechinmalarning tashqi alomat-lari kishida mustahkam o'r-nashib qolishi, ko'nikma va odatga aylanishi, so'ngra esa hislarning tabiiy ifodasi tariqasida beixtiyor namoyon bo'lishi mumkin.

IV. EMOTSIONAL HOLATLAR VA ULARNING TURLARI

Hissiyotlar paydo bo'lish tezligi, kuchi va davomiyligi (barqarorligi) jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Hissiyotning paydo bo'lish tezligi. Emotsional kechinmalar turli hol-larda turlicha tezlik bilan paydo bo'ladi. Ba'zan hissiyotlar juda tez to'satdan, darhol paydo bo'ladi, masalan, kishi birdan xursand bo'lib ketadi, darhol g'azabga keladi, darhol achchiqlanadi va hokazo. Lekin ba'zan shu hissiyotlarning o'zi daf'atan o'zgarmaydi, balki asta-sekin tug'ila boshlaydi. Xursandlik ham, g'azab ham, asta-sekin qo'zg'aladi. (Bunday holatni biz «qo'rqanligi» yoki «suyunganligi darrov bilinmadi» deb aytamiz.)

Lekin shunday emotsional kechinmalar borki, ularning qay darajada tez paydo bo'lganligini belgilash qiyin yoki butunlay belgilab bo'lmaydi. Masalan, bizdagi kayfiyat-larning ko'pchiligi shular jumlasiga kiradi.

Hissiyotning kuchi. Emotsional kechinmalarning kuchi turlicha bo'lishi mumkin. Hissiyotning kuchi, avvalo, yoqimli yoki yoqimsiz tuyg'ularning naqadar kuchli bo'lishidadir. Shuning uchun ham «juda xursand bo'ldim», «unchalik yoqmadi» va shu kabi iboralar ishlatiladi. Subyektiv jihatdan olganda, hissiyotning kuchi shu hissiyotni shaxsning naqadar ehtiros ila kechirayotganligi bilan ham belgilanadi.

Hissiyotning kuchi intellektual (aql-idrok) jarayonlarga ham sezilarli ravishda ta'sir qiladi. Emotsional qo'zg'alishning ma'lum bir darajasida intellektual jarayonlar kuchayadi: idrok va tasavvur yaqqolroq bo'ladi, tafakkur jarayonlari jadallashadi. Lekin ba'zan, ayniqsa, kuchli emotsional kechinmalar vaqtida intellektual jarayonlar cheklanadi, sustlashadi va hatto aql-farosat qochadi. Odam o'z hissiyotlarini tiyib tura olmaganlarida ko'proq shunday bo'ladi. Paydo bo'lgan tasavvurlar va fikrlar to'xtalib qoladi yoki yo'qoladi, mantiqiy bog'lanishlar susayadi, tafakkurning nazorat qiluvchi, tanqidiy faoliyati bo'shshadi yoki butunlay to'xtab qoladi. Odam mana shunday qattiq emotsional iztirob holatida qattiq hayajonga tushgan yoki hovliqqan paytlarida ko'pincha nojo'ya ishlar qilib qo'yadi, mantiqqa sig'maydigan, subyektiv, haqsiz, g'arazli xulosalar chiqaradi, eng oddiy masalalarni ham hal qila olmay qiynalib qoladi. O'z atrofidagi vaziyatni yaxshi payqay olmaydi. Agar kuchli hissiyotlarni bizning ongimiz boshqarib tursa, bu hissiyotlar bizning tamoyillarimiz tufayli tug'ilgan bo'lsa, bunday kuchli hissiyotlar ijobiy ahamiyat kasb qiladi. Ifodalovchi harakatlarning muskul-harakatlantiruvchi sohadagi va nutqdagi eng sezilarli o'zgarishlar bilan birga kuchayishi yoki kuchsizlanishi sirtidan qaraganda hissiyotlarning kuchi qay darajada ekanligini bildirib turadi. Hissiyot naqadar kuchli bo'lsa, uning sirtqi ko'rinishi shu qadar ifodali bo'ladi.

Muayyan narsaga zo'r intilish bilan namoyon bo'ladigan kuchli hissiyotlar katta-katta to'siqlarni yenga oladigan kuchli harakatlarda ifodalanadi.

Sensor hissiyotdan farqli bo'lgan emotsional hissiyot his-tuyg'ular paydo bo'lishining tezligi va kuchi bilan belgilanadi.

His-tuyg'ularning barqarorligi. Emotsional kechinmalar qanchalik uzoq davom etishi (barqarorligi) bilan ham bir-biridan farq qiladi. Paydo bo'lgan kechinmalar uzoq vaqt davom etilsa, bunday his-tuyg'ular barqaror kechinmalar deb ataladi. His-tuyg'ular paydo bo'lishi bilan darrov so'nib qolsa, yoki boshqa biror emotsional kechinmaga tez o'tib ketsa, bunday his-tuyg'ular beqaror his-tuyg'ular deb ataladi.

His-tuyg'ularning kuchi va barqarorligini ularning chuqurligidan farq qilmoq kerak. His-tuyg'ularning chuqurligi, odatda, tasavvurlar va fikrlarning, shuningdek, mana shu konkret emotsional kechinma sababli paydo bo'lgan va shu kechinmalarga muayyan bir ma'no berayotgan intilish-

larning xilma-xilligi va boyligi bilan belgilanadi. Odamning e'tiqodlari, dunyoqarashi, qiziqishlari va mayllari bilan aloqador tasavvurlarga, fikrlarga va intilishlarga boy bo'lgan his-tuyg'ular chuqur his-tuyg'ulardir. Chuqur his-tuyg'ular o'tib ketganidan keyin ham, odatda, ularning izi uzoq vaqt saqlanib qoladi. Ko'pincha tasodifiy idrok qilishlar va tasavvurlar bilan bog'liq bo'lgan beqaror his-tuyg'ular, ya'ni «havas» deb ataladigan his-tuyg'ular chuqur bo'lmaydi. Bunday vaqtincha havaslar, odatda, odamning xotirasida biror sezilarli iz qoldirmaydi.

His-tuyg'ularni qo'zg'atuvchi emotsiyalarning xususiyati — paydo bo'lish tezligi kuchi va barqarorligi bir qancha sabablarga, ya'ni nerv sistemasining holatiga, muayyan paytda paydo bo'lib qolgan ehtiyojlarining kuchiga, shu hislarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan hodisalarning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini odam qay darajada anglaganligiga, shu his-tuyg'ular paydo bo'layotgan va o'tayotgan vaziyatga, shaxsning individual xususiyatlariga bog'liqdir.

Hislarning ayni vaqtda naqadar tez, kuchli va barqaror bo'lishiga qarab, emotsional holatlarning turlari farq qilinadi. Emotsional holatlarning asosiy turlari — kayfiyat, ehtiros, ruhlanish va affektlardir.

Kayfiyat

Kayfiyat zaif yoki o'rtacha kuchga ega bo'lgan va, odatda, ancha barqaror emotsional holatdir. Odamdagi ba'zi bir kayfiyat bir necha kun, bir necha hafta, bir necha oy va undan ham ko'proq davom etishi mumkin. Quvnoq kayfiyat, ma'yus kayfiyat, g'amginlik kayfiyati, g'azab kayfiyati va shu kabi kayfiyatlar, yaxshi yoki yomon kayfiyatlar bo'lib turishi hammaga ma'lum. Biz biror kishidan, ahvollaringiz qalay, deb so'raganimizda, biz, asosan, uning kayfiyatini nazarda tutamiz.

Odamdagi turli kayfiyat turlicha sabablar tufayli tug'ilishi mumkin. Odamning shaxsiy yoki ijtimoiy hayotida sodir bo'lgan va shu odam uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan biror voqea mana shu xildagi kayfiyatning tug'ilishiga sabab bo'lishi mumkin. Biror ishning muvaffaqiyatli bajarilganligi odamda bir necha kun davom qiladigan xursandlik, shodlik kayfiyatini tug'dirishi mumkin. Biror ishning muvaffaqiyatli bajarilganligiga mo'tabar kishi yoki muassasa tomonidan berilgan yuksak baho odamning kayfini chog' qilib yuboradi. Ishdagi chatoqlik, muvaffaqiyatsizlik, odamning qilgan ishiga past baho berilganligi uning ruhini tushirib yuboradi, unda ma'yuslik tug'diradi, uning o'z kuchiga ishonchsizlik vujudga keltiradi.

Odamdagi nerv sistemasining holati va umuman odam sog'lig'ining holati odamda ma'lum bir kayfiyatning tug'ilishiga sabab bo'lishi mumkin. Ba'zan kishi o'zida muayyan kayfiyat tug'dirgan sabab nimaligini anglamaydi. Bunday hodisa ko'pincha organizmning holati, jumladan, nerv sistemasining holati sababli vujudga keladi.

Odatda, muayyan kishida u yoki bu xil kayfiyat ustunlik qilishi mumkin. Odatda, qay xildagi kayfiyatning ustunlik qilganiga qarab, biz ba'zi kishilarni quvnoq, xushchaqchaq, bardam kishilar deymiz, ba'zi kishilarni esa g'amgin, ma'yus, beparvo kishilar deymiz. Mana shunday ustunlik qilgan kayfiyat odam xarakterining xislati bo'lib qoladi.

Odamning barcha psixik jarayonlarida va faoliyatida kayfiyat katta rol o'ynaydi. Tasavvurlar va fikrlarning o'tishidagi tezlikka, shuningdek, tasavvur va fikrlarning mazmuniga hamda yo'nalishiga kayfiyat ta'sir qiladi. Odamdagi boshqa emotsional kechinmalarning hammasiga kayfiyat, odatda, o'zining ta'sirini o'tkazib turadi, bu kechinmalarning, intilishlarning va harakatlarning faolligida shu kayfiyat o'zgarishini ko'rsatadi. Masalan, odamning kayfi chog' bo'lsa, u ancha faolroq bo'ladi, odam ma'yus bo'lsa, unchalik faol bo'lmaydi. Odamning kayfiyati uning tevarak-atrofdagi kishilarga va narsalarga munosabatiga ta'sir qiladi. Chunonchi, odam xursand bo'lib turganida uning ko'ziga hamma narsa yaxshi bo'lib ko'rinadi, odam xafa va ma'yus bo'lib turganida, uning ko'ziga hamma narsa yomon ko'rinadi. Ijobiy kayfiyat, xushchaqchaqlik va xursandlik kayfiyati ustun bo'lib turganida, odam vaqtincha muvaffaqiyatsizliklarni va xafagarchilikni ham osonlik bilan o'tkazib yuboradi.

Odamzod onglidir, binobarin, u salbiy kayfiyat bilan kurashmog'i: ma'yuslikka, bo'shanglikka, sababsiz tajanglikka berilmasligi mumkin va lozim. Odamning o'zida va boshqa kishilarda bardamlik, xursandlik, xushchaqchaqlik kayfiyati tug'dira bilishi uning eng yaxshi xislatidir.

Odamning o'zidagi e'tiqod, maslak, qiziqish hamda o'zi yashab va ishlab turgan vaziyat undagi muayyan kayfiyatning davom ettirilishi uchun katta ahamiyatga egadir. Bardamlik, xushchaqchaqlik kayfiyati bizning kishilarimizning asosiy xususiyatidir. O'zbek xalqi mustaqillikka erishishini o'z maqsadi va maslagi deb biladi. U o'z mehnatining erkinligini anglab, Vatani uchun sidqidildan harakat qilish ularda mana shunday kayfiyatni vujudga keltirdi. Bizda har bir kishi nima uchun mehnat qilayotganini, kim uchun mehnat qilayotganini biladi. Mehnatning tagi rohat ekanligini his qiladi.

Ma'lumki, mehnat ijtimoiy foydali, moddiy yoki ma'naviy mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyatdir. Mehnat faoliyati o'zining amalga oshirilishi uchun yuksak psixologik funksiyalarni talab qilish bilan birga, insoniyat taraqqiyoti jarayonida ularni tarkib topishi uchun shart-sharoitlar yuzaga keltiradi. Bu esa inson kayfiyatiga ta'sir qiladi. Kayfiyatning chog'ligi mehnat unumdorligini oshiradi. Uni sermahsul qiladi.

Mustaqillikka to'la erishib olgunga qadar qancha uqubatli mehnatlar-ga duch kelindi. Xalqimiz tushkunlikka tushmay, qiyinchiliklarga bardosh berib, to'siqlarni yengib, ko'tarinki kayfiyat bilan mehnat qilib o'z

maqsadlariga erishdilar. Xalqimiz qiyinchiliklarni qunt bilan yengishga doim tayyordirlar.

**«O'tadi shubhasiz yaxshi va yomon,
Baxtlidir yaxshi nom qoldirgan inson».**

Shayx Sa'diy

~~Ehtiros~~

Ehtiros ham uzoq davom qiladigan va barqaror bo'lgan emotsional holatdir. Lekin kayfiyatdan ehtirosning farqi shuki, ehtiros muayyan harakatga, muayyan obyektga muttasil intilishda kuchli sur'atda ifodalangan kuchli emotsional holatdir. Ehtiros hamisha aniq bir narsaga qaratilgan bo'ladi. Masalan, odamlarda bilimga, ixtirochilikka, musiqaga bo'lgan ehtiros mana shunday aniq ehtirosdir. Bular ijobiy ehtiroslarga misol bo'la oladi. Bizning axloqimiz nuqtayi nazaridan qaraganda, salbiy ehtiroslar ham bor.

Masalan, ichkilikbozlikka, alkogolga, qimorga, kartabozlikka hirs qo'yish, pulparastlik mana shunday salbiy ehtiroslardir. Ijobiy ehtiroslar odamni ulkan ijodiy faoliyat yo'lga yetaklovchi kuchdir.

K.E. Siolkovskiyda kosmosga uchish masalalarini ilmiy jihatdan ishlab chiqishga xuddi mana shunday katta ehtiros bor edi. U butun umr bo'yi mana shunday ehtiros bilan yashadi. I.P. Pavlov yoshlarga yozgan o'zining mashhur xatida ilmiy tadqiqot sohasidagi ehtirosning ulug' ahamiyati borligini ko'rsatib bunday degan edi: «Ilm-fan odamda ko'p kuch sarflab, zo'r ehtiros bilan ishlashni talab qiladi. O'zlaringizning ishingizda va qidirishlaringizda ehtirosli bo'lingiz».

Ruhlanish

Emotsional holatning bir turi bo'lgan ruhlanish xilma-xil faoliyatlarda namoyon bo'ladi. Kishidagi ruhlanish muayyan faoliyatga katta kuch va istak bilan intilishdan iboratdir.

Faoliyatdan kuzatilgan maqsad ravshan bo'lganida va bu faoliyatning natijasi ochiq ko'rinib turganida hamda kerakli, qimmatli natija ekanligi bilinib turganida birdaniga va tez ruhlanish paydo bo'lishi mumkin. Faoliyat jarayonining o'zida shu faoliyatning qimmatli va ijtimoiy ahamiyatli ekanligi aniqlanib qolgan hollarda ham bunday emotsional holat asta-sekin vujudga kelishi mumkin.

Ruhlanish ba'zan qisqa muddat, ba'zan esa uzoq muddat davom etadi. Ruhlanish ijobiy emotsional holatdir. Ruhlanish faqat ayrim kishining o'zigagina xos holat bo'lmasdan, shu bilan birga, juda ko'p vaqt butun bir jamoaga mushtarak kechinma tariqasida ham namoyon bo'ladi. Bir xildagi vaziyatda, bitta faoliyatning o'zi bilan shug'ullanayotgan vaqtda, bitta muayyan g'oyani amalga oshirayotgan vaqtda bir kishida yoki bir guruh odamlarda paydo bo'lgan ruhlanish boshqa odamlarga tez o'tishi mumkin.

Bunday hollarda shu tariqa ruhlangan odamlar qanchalik ko'p bo'lsa, shu guruhdagi har bir kishida bu ruhlanish hissi shunchalik kuchli bo'ladi.

Inson faoliyatining hamma turlarida o'ziga xos ruhlanish voqe bo'lishi mumkin: bunday faoliyat jamiyat uchun va ayrim shaxs uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan hollarda ham, faoliyat natijalari g'oyat maroqli bo'lgan hollarda ham odamlarda mana shunday ruhlanish paydo bo'ladi. Bu emotsional holat odamlarning ijodiy faoliyatida, ayniqsa, tez-tez va g'oyat yorqin namoyon bo'ladi. Ruhlanish — odamning o'zidagi eng yaxshi ruhiy kuchlarning hammasini safarbar qilishi demakdir. Bu his mehnat va ijodiy faoliyatda muvaffaqiyat qozonishni va dushmanga qarshi kurashda muvaffaqiyat qozonishni ta'minlaydigan hal qiluvchi faktorlarning biridir.

Affektlar

Tez paydo bo'ladigan, nihoyat darajada kuchli, g'oyat jo'shqinlik bilan o'tadigan qisqa muddatli emotsional holatlar affektlar deb aytiladi. Masalan, birdaniga achchiqlanish, g'azablanish, to'satdan qo'rqish va shu kabi holatlar affektlarning bir ko'rinishidir. Affektlar ko'pincha to'satdan paydo bo'ladi va ba'zan atigi bir necha daqiqa davom etadi. Affekt holatida kishining ongi, tasavvur qilish va fikr qilish qobiliyati torayadi, susayib qoladi. Mana shunday kuchli emotsional qo'zg'alish shiddatli harakatlarda, tartibsiz gaplarni gapirib yuborishda, ko'pincha, baqirib yuborish tarzida namoyon bo'ladi. Affektlar vaqtida odamning harakatlari kutilmagan tarzda, «portlash» singari, birdaniga boshlanib ketadi.

Ba'zan affektlar tormozlanish holati tariqasida namoyon bo'ladi va bunday holatda organizm bo'shashib, harakatsiz bo'lib va shalvirab qoladi. Chunonchi, kutilmagan bir quvonchli holatni ko'rib suyunib ketgan kishi «o'zini yo'qotib qo'yadi» va «nima deyishni bilmay qoladi». Bunday holat ko'pincha odam birdaniga qo'rqqanida, to'satdan quvonganida, birdaniga g'azablanganida va shu kabi hollarda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi.

Affektlar kishining irodasi bo'shashgan vaqtda paydo bo'ladi, affektlar odamning o'zini tiya olmasligini, o'zini tuta bilmasligini ko'rsatadigan alomatdir. Affekt — emotsional xatti-harakatning ibtidoiy shaklidir.

Lekin har bir kishi o'zi yetarli daraja ongli bo'lganligi uchun, o'zida affekt paydo bo'lishiga yo'l qo'ymasligi yoki affekt paydo bo'lishi bilan o'zini darhol bosib olishi mumkin. Odam affekt juda zo'r kuch bilan paydo bo'lgan vaqtda ham «o'zini tutib qolishi» mumkin. Albatta, buning uchun kishida kuchli iroda bo'lishi, unda o'zini tuta bilish, o'zini tiya bilish singari iroda sifatleri mavjud bo'lishi kerak. Odamda bu sifatlar tarbiya va o'z-o'zini tarbiya qilish yo'li bilan paydo qilinadi.

V. ODAM HISSIYOTLARINING MAZMUNI

Yoqimli va yoqimsiz kechinmalar odamdagi hissiyotlarning birinchi belgisi ekanligi yuqorida aytib o'tilgan edi. Lekin hissiyotlarni faqat shu kechinmalardangina iborat deb bo'lmaydi. Har bir kishiga ma'lumki, yoqimli va yoqimsiz kechinmalar, zavqlanish, huzur qilish yoki zavqlanmaslik holati turli hollarda kishida turlicha o'tadi. Odam o'zining ochligini yoki chanqovini qondirganida huzur qiladi, ammo shu odamning o'zi musiqa tinglaganida, do'stlari bilan uchrashganida, biron ma'naviy zavq bag'ishlaydigan ish qilganida va shu kabi hollarda boshqacha huzur qiladi. Suvsash odamda yoqimsiz bir his tug'diradi, lekin shu biron qiyin vazifani bajara olmay qolganida, unda boshqacha bir yoqimsiz his tug'iladi. Ammo ayni shu odam axloq doirasiga sig'maydigan yomon ish qilib qo'yganda va biror narsadan yoki ishdan uyalganida, vijdon azobiga tushib qolganida esa unda butunlay boshqacha yoqimsiz his tug'iladi va hokazo. Hissiyotlarni bir-biridan farq qiladigan mana shu xususiyatlarning hammasi hissiyotlarning mazmunini tashkil qiladi.

Hissiyotlarning mazmuni, bir tomondan, odamning ehtiyojlari bilan belgilansa, ikkinchi tomondan, shu hissiyotlarning tuzilishiga sabab bo'lgan faoliyat va idroklar, tasavvurlar, fikrlar bilan belgilanadi. Odamga, avvalo, biologik (tabiiy) ehtiyojlar xosdir, shu sababli odamga biologik ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lgan hislar ham xosdir. Ochlikni, chanqashni va to'yishni his qilish, sog'liqni, tetiklikni, charchashni his qilish, og'riqni his qilish, shuningdek, organizmning holati va faoliyati bilan bog'liq bo'lgan boshqa hislar ham mana shunday ehtiyojlarga bog'liq (ijobiy va salbiy) hislar jumlasidandir.

Odamga tarixan rivojlangan yuksak yoki ma'naviy ehtiyojlar xos bo'lganligi sababli, bu ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lgan yuksak hislar – intellektual, ma'naviy, estetik va boshqa shu kabi hislar ham unga xosdir.

Yuksak hislar tufayli odamning tabiiy (biologik) hislari ham ma'naviy tus oladi desa bo'ladi: bu hislar intellektual va axloqiy hislarni ham, estetik hislarni ham qisman o'z ichiga oladi, hatto organik, biologik ehtiyojlar va jarayonlar sababli tug'ilgan hissiyotlarni – ochlik va to'yish hissi, sog'liq, kasallik va charchash kabi hislarni ham odam ijtimoiy mavjudot sifatida, shaxs sifatida kechiradi.

Odamning boshqa organik ehtiyojlari singari ochlikni qondirishi uning ma'naviy va estetik hislari bilan chambarchas bog'langandir.

Odamning tarixiy rivojlanish jarayonida uning hissiyotlari ham o'zgaraveradi. Huzur qilish va ranjish, sevgi, g'azab va nafrat, xursandlik va g'amginlik singari hislar hamma odamlarga xos hislardir, albatta. Lekin shu hislarning kechishiga sabab bo'ladigan narsalarning hammasi,

shu hislar yoʻnalgan narsalarning hammasi odamning ijtimoiy turmushi bilan belgilanadi. Ishlab chiqarish usullari oʻzgaraverdi, odamlarning ishlab chiqarish munosabatlari oʻzgaraverdi, ularning qarashlari, ularning dunyoqarashi oʻzgaraverdi, ehtiyojlar oʻzgara va rivojlanaveradi, shular bilan birgalikda odamlarning hislari ham oʻzgaraverdi.

Ijtimoiy turmush sharoitida hissiyotlarga ijobiy hissiyotlar va salbiy hissiyotlar deb beriladigan baho ham oʻzgardi. Endi bundagi baholar faqat subyektiv shaxsiy jihatdan qarabgina berilmasdan, shu bilan birga obyektiv qiymatiga qarab ham beriladi.

VI. INTELLEKTUAL HISLAR

Odamning aqliy faoliyati bilan bogʻliq boʻlgan hislar **intellektual hislar** deb ataladi. Bilishga qiziqishlik taajjublanish va hayron qolish hislari, ishonch, ishonchsizlik va shubhalanish hislari intellektual hislar qatoriga kiradi. Bunday hissiyotlar har xil nazariy va amaliy savollar tugʻilganida, vazifa va masalalarni hal qilish chogʻida, kashfiyotlar, ixtirolar qilinayotgan chogʻda, biror yangilikni oʻzlashtirish va bilish chogʻida paydo boʻladi va his qilinadi.

Intellektual hislarning baʼzi bir ayrim koʻrinishlariga toʻxtalib oʻtamiz.

Urinchoqlik. Bu hisning nomidan koʻrinib turibdiki, bunday his odamning bilimlarga ijobiy munosabatida ifodalanadi. Biror sohada yoki turli sohalarda eng chuqur va aniq bilim olishga intilishdan iborat boʻlgan bu his juda uzoq (ayrim odamlarda umrbod) davom etadi. Urinchoqlik bilishning turli yoʻllarini va vositalarini izlashga (maxsus adabiyotlarni oʻqishga, radio va televideniye eshittirishlarini, maʼruzalarni tinglashga, mutaxassislar bilan suhbatlashishga, tajribalar oʻtkazib turishga) hamda shu yoʻllar va vositalardan foydalanishga ragʻbatlantiradi. Ayni vaqtda bu murakkab hislar olingan bilimlarning odamning oʻzi uchun va boshqalar uchun (jamiyat uchun) naqadar ahamiyati borligini ijobiy baholashga yordam beradi.

Bilishga qiziqish urinchoqlikning alohida bir turidir. Baʼzan bu ikki termin (urinchoqlik va bilishga qiziqish terminlari) hatto bir xil maʼnoda ishlatiladi. Bilishga qiziqish baʼzan biror nimadan xabardor boʻlishga kuchli intilish tariqasida va shuni bilib olgach, undan mamnun boʻlish tariqasida namoyon boʻladi. Lekin bunda (bilishga qiziqishda) mana shu intilish va mamnuniyat hissi koʻpincha qisqa boʻladi, bevosita yaqin tevarak-atrofdagi hodisalar va voqealarni, odatda, odamning oʻzi qiziqayotgan hodisalarni koʻpincha bevosita idrok qilib olishdan iboratdir: koʻrib, eshitib, qoʻlda ushlab bilib olishdan iboratdir.

Bilishga qiziqish degan termini baʼzan salbiy maʼnoda ishlatiladi, odamning bilimini kengaytirmaydigan, aksincha, uning pastkashligi, be-

fahmligidan dalolat beradigan tarzda mayda-chuyda va arzimas narsalarni va hodisalarni bilishga intilish mana shunday salbiy ma'nodagi bilishga qiziqishning o'zidir.

Bilishga qiziqaverish maktabgacha tarbiya yoshida bolalarga xos xususiyatlardir. Normal turmush sharoitida va o'qitish jarayonida, yoshi ulg'ayib, tajriba orta borgan sari, oqilona urinchoqlik rivoj topa boradi. Bu his odamning ilmiy-tadqiqot ishlari bilan samarali shug'ullanishini rag'batlantiruvchi asosiy faktordir.

Taajjublanish hissi. Bunday his bizga qandaydir yangi, odatdan tashqari, noma'lum biror narsa ta'sir qilganida tug'iladi. Biz kutmagan voqealar sodir bo'lganida bunga taajjublanamiz. Bilish jarayonida taajjublanish hissi xursandlik tariqasida o'tadi. Bu hol samarali bilish faoliyatining doimiy yo'ldoshidir. «Voqealarni kuzatib borayotganimizda biz o'zimizda tug'ilgan hislardan mamnun bo'lamiz, bu mamnuniyat esa intellektual xursandlikdir» (D.» R.Dekart).

Kutilmagan bir narsa sababli tug'ilgan taajjublanish bizni dastlabki qarashda kam uchraydigan va odatdan tashqari bo'lib ko'ringan narsalarni diqqat bilan ko'zdan kechirishga majbur etadi. Shunday qilib, taajjublanish bizni hodisalarni bilishga g'oyat darajada rag'batlantiradi.

Hayron qolish hissi. Tadqiq qilinayotgan faktlarning sabablarini topishda qiynalib qolganimizda, bu faktlarni o'zimizga shu damgacha ma'lum bo'lib turgan hodisalar guruhiga kiritolmay qolganimizda, bog'lanishlarning aniqlangan turlari qatoriga bu faktlarni kiritolmay qolganimizda va shu kabi hollarda bizda hayron qolish yoki hayron bo'lish hissi tug'iladi. Bu his ham bilish faoliyatini yanada kuchaytirishga yo'llovchi zo'r vositadir.

Ishonch hissi. Narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlar va munosabatlarning to'g'riligi tafakkur jarayonida aniqlanib, mantiqiy ravishda chiqarilgan xulosalar bilan va amaliyotning o'zida yaqqol isbot bo'lganida ishonch hissi tug'iladi.

Shubhalanish hissi biz o'zimiz chiqargan qoidalar yoki gipotezalar faktlarga yoki nazariyalarga zid bo'lib, shular bilan to'qnashib qolganida tug'iladigan hissiyotdir. Bu juda muhim hissiyot, chunki to'plangan faktlarni va biz aytgan qoidalarni har tomonlama tekshirib ko'rishga rag'batlantiradi. «Samarali ilmiy faoliyat uchun doimo shubha bilan qaramoq va o'z-o'zingni tekshirib turmoq zarur» (I.P. Pavlov).

Nazariy va amaliy vazifalarni hal qilish jarayonida odam **yangilik hissi** degan alohida ijobiy hisni kechadi. Bu his alohida xursandlik holatida o'tadi va odamda g'ayratni qo'zg'atib yuboradi. Hal qilinayotgan vazifa katta ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lganida, tamoyili xarakterdagi masalalar hal etilayotganida odamdagi bu his, ayniqsa, kuchli bo'ladi.

Intellektual hissiyotlar odamning bilish faoliyati sababli paydo bo'libgina

qolmasdan, ular hamisha aqliy jarayonlar tarkibiga kiradilar va shu bilan birga bu hissiyotlar aqliy faoliyatni rag'batlantirib turadi, kuchaytiradi, tafakkurning tezligiga, samaraliligiga, bilimlarning mazmunli va aniq bo'lishiga ta'sir qiladi. Masalan, taajjublanish va bilishga qiziqish hislari odamni xilma-xil masalalarni hal etishga, tobora ko'proq bilim olishga majbur qiladi. Shubhalanish hissi dalillar qidirishga, fikrlarimizni asoslash yo'llarini topishga, tug'ilgan masalalarga to'g'ri javoblar qidirishga majbur etadi.

Yangilik hissining ta'sirchanligi, ayniqsa, kuchli bo'ladi. Bu his kishilarga – ilmiy tadqiqot institutlarida va laboratoriyalarda ishlayotgan kishilarga, shuningdek, dalalarda va fabrika, zavod sexlarida ishlayotgan kishilarga ham xos bo'lib qoldi. Yangilik hissi yangi, ba'zan tag'in ham murakkab muammolarni hal etish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatni davom ettirish istagini tug'diradi, ko'pincha bu istak zo'r ehtiros bilan intilishni vujudga keltiradi.

Odamning muhokamalarida muayyanlik, izchillik, ravshanlik bo'lib turganida, bu muhokamalar dalillar bilan yaqqol asoslanib va isbotlanib turganida mantiqiy tafakkurdan mamnun bo'lish ham intellektual hissiyotlar qatoriga kiradi. Aksincha, tafakkurimiz mantiqiy bo'lmay qolganida, jumladan, odam o'z muhokamasida hech bir bog'lanishsiz bir narsadan ikkinchisiga sakrab o'taverganida, uning muhokamalarida muayyanlik, izchillik, ravshanlik bo'lmaganida, bu muhokamalarda ziddiyatlar paydo bo'lib qolganida, odamning fikri asossiz, ishontirarli bo'lmay qolganida bizda noxush his paydo bo'ladi.

Suhbatdoshning, dokladchining, ma'ruzachining nutqi to'g'ri va ravon bo'lganida bular bizda ijobiy his tug'diradi. Tilning grammatika shakllarini buzib gapirish, nutqda keraksiz so'zlarni ko'p ishlatish, tushunilishi og'ir bo'lgan va zavqlantirmaydigan nutq bizda yoqimsiz, salbiy his tug'diradi.

Umuman, intellektual hissiyotlar o'zining murakkabligi va xilma-xiligi bilan farq qiladi, zotan odamning aqliy faoliyati ham murakkab va xilma-xildir.

VII. MA'NAVY HISSIYOTLAR

Odamlar o'zlari yashab turgan jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy tamoyillarni ado etishlari yoki buzishlari sababli odamlarda paydo bo'ladigan hislar ma'naviy yoki axloqiy hislar deb ataladi. Bu tamoyillar, shuningdek, odat qatoriga kirib qolgan axloqiy normalar va qoidalar nimalarni «yaxshi» va «yomon», nimalarni «adolatli» va «adolatsiz», nimaning «haq» va «nohaq» deb hisoblash kerakligini belgilab beradi.

Odamlarning axloqiy qoidalariga va qarashlariga muvofiq bo'lgan harakatlari va qiliqlari ma'naviy, axloqiy harakatlar va qiliqlar deb hisoblanadi, shu axloqiy qoidalarga va qarashlarga to'g'ri kelmagan, shu qoidalar va qarashlarni buzadigan harakatlar esa axloqqa to'g'ri kelmaydigan harakatlar yoki axloqsizlik deb hisoblanadi.

Ma'naviy hislar axloqiy ongning eng umumiy fundamental (asos) qism-laridandir. Ular jamiyatda mavjud axloqiy munosabatlar, tasavvur va qarashlarning muhim, ijtimoiy mohiyatli jihatlarini o'zida aks ettiradi.

Axloq tushunchalarida elat, millat, jamiyat axloqining tarixi, bugungi holati va uning kelajak yo'nalishlari ham o'z ifodasini topadi. Axloq-odob qoidalari, urf-odatlar dunyoning turli xalqlarida turlicha bo'lishiga qaramay, axloq tushunchalarini tushunishda umumiylik bor. Buning sababi shundaki, axloq tushunchalarida insoniyat axloqining mushtarak mohiyati, mag'zi bo'lgan insoniylik aks etadi. Shunga ko'ra, axloq tushunchalarini umuminsoniy axloqiy qadriyatlar deyish mumkin. Ular jamiyat insoniyat kamoloti ehtiyojlarini ifodalab, jamiyatda real, mavjud axloqiy munosabatlar va tasavvurlardan yuqoriroq turadi va aynan shu xususiyat tufayli axloqiy ideal vazifasini bajaradi, har bir insonni, jamiyatni axloqiy yuksalishga undaydi.

Jamiyatning axloqiy yuksalishi insoniyatning manfaatlarini va ideal-larini ifodalaydi.

Axloq voqelikning eng umumiy hodisalarini ifodalovchi ilmiy tushun-cha hamdir. Chunki u obyektiv reallik, ijtimoiy bog'liq ifodasidir. Axloq kategoriyalari mavjud ijtimoiy-tarixiy sharoit, insonlarning manfaat va ehtiyojlaridan ajralib qolsa, ular mavhum kuch, xayoliy orzu-istaklarga aylanib qoladi. (Masalan: adolat, burch, va h.k.) Amaliyot uchun, kundalik hayot uchun foydasi bo'lmaydi. Axloqiy ongning axloqiy tushun-chalari ham bo'lib, ular kundalik hayotda kishilar xulqini baholash, boshqarishda ishlatiladi. Ularni axloqning «ishchi tushunchalari» deyish mumkin. Masalan: ehson, ezgulik, saxovat, sadoqat, hayo, vafo, oliy-janoblik va h.k. axloq kategoriyalari jamiyat axloqining eng yuksak, umumiy ifodasi bo'lsa, axloqning «ishchi tushunchalari» kategoriyala-rining mazmunini ochuvchi, aniqlashtiruvchi yo'ldosh shakllardir. Ma-salan: yaxshilik kategoriya bo'lsa, ehson, rahm-shafqat, saxiylik uning aniq ifodalari, ko'rinishlaridir. Demak, axloq kategoriyalari – axloqiy ongning birlamchi tushunchalaridir. Axloq kategoriyalari – axloqiy ong-ning mujassam tushunchalaridir. Axloq talablarini bajarish kishilarning burchidir. Tashqi majburiyat yoki buyruq sababli bajariladigan vazifa emas, balki, avvalo har bir insonni jamiyat oldidagi va o'zi oldidagi axloqiy mas'uliyat sababli bajarilishi lozim bo'lgan vazifadir. Dilga jo bo'lgan ma'naviy e'tiqodlar ta'siri ostidagina qilinadigan harakatlar

ma'naviy burchning oliy ko'rinishidir, bunday holda mana shunday harakatlar qilish kishi uchun ma'naviy ehtiyoj bo'lib qoladi.

Axloq tamoyillarini yoki ayrim qoidalarni bajarish yoki buzish odamlarda xilma-xil axloqiy hislar vujudga keltiradi. Odamning boshqa odamlarga munosabati, mehnatga munosabati, ayni vaqtda o'z-o'ziga ham munosabati ana shu hislarda ifodalanadi.

Kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalovchi hislar

Kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalaydigan hislar juda xilma-xildir. Kishining boshqa odamlarni yoqtirish yoki yoqtirmaslik hislari, ya'ni ijobiy yoki salbiy munosabati mana shu hislarning asosiy, boshlang'ich bosqichidir (o'ziga xos elementlaridir).

Ba'zan ayrim kishilarga **beparvo** munosabatda bo'lindi, deb ham aytiladi. Haqiqatda esa bunda «beparvo» degan so'z, ko'pincha, yoqtirmaslik hislarining salkam ifodasidir.

Mana shu boshlang'ich emotsional hislar asosida murakkab, sermazzmun va kuchli hislar — jamoatchilik, o'rtoqlik va do'stlik hislari, muhabbat, rashk, yoqtirmaslik, nafrat hislari, insonparvarlik, vatanparvarlik hislari paydo bo'ladi.

Insonparvarlik hissi kishilarning o'zaro munosabatlarida namoyon bo'layotgan asosiy ma'naviy hisdir. Bu his har bir mehnatkash kishining qadr-qimmatini izzat va hurmat qilishda ifodalanadi.

Har bir mehnatkash kishining turmushi va farovonligiga baho berishlar bilan bog'liq bo'lgan insonparvarlik hissi kishilarning butun dunyoda tinchlik uchun olib borayotgan kurashiga asoslanadi.

«Kishi — kishiga do'st, o'rtoq va birodar» degan yuksak axloqiy tamoyili, odamlarning bir-birlarini hurmatlash tamoyili hozir bizda hamma joyda turmushga singib bormoqda.

Jamoatchilik hissi

Kishilarning kechiradigan ma'naviy hislari nuqul individual tuyg'ular, ya'ni kishilarning shaxsiy (o'z) xatti-harakatiga bog'liq bo'lgan hislar bilangina cheklanib qolmaydi. Kishilardagi ma'naviy hislarning xususiyati shundan iboratki, boshqa kishilarning xatti-harakati axloqqa muvofiq bo'lgan taqdirda, u xursand bo'ladi, bu xatti-harakatlar axloqqa nomuvofiq bo'lganda g'azablanadi.

Bir kishi yuksak ma'naviy xatti-harakat qilganda shu jamoaning hamma a'zolaridagina emas, ko'pincha, butun xalqda ham yuksak ma'naviy qoniqish va shodlik hislari tug'iladi.

Kishilardagi jamoatchilik ularning boshqa odamlarda tug'ilgan hislarni o'zlaridek his qila bilish qobiliyatlarida ifodalanadi: kishi boshqa kishi-

larga xayrixoh bo‘ladi, boshqa kishilarning dushmanga g‘azabi, nafratiga sherik bo‘ladi. Shu sababli jamoa turmushda odamlar bir-birlariga xayrixoh bo‘lganlarida ularning xursandliklariga xursandlik qo‘shiladi, g‘am-g‘ussani birgalikda tortib, bu bilan ularning g‘amlari ham yengillashadi.

Mana shu xilma-xil hislar va ularning roli jamoada, oilada, maktab sinfida, muassasada, korxonada va shu kabilarda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo‘ladi.

Jamoatchilik hislari shu jamoa hayotidagi va faoliyatidagi umumiylikni anglashda o‘zaro mas’uliyatni his qilishda butun jamoaning va shu jamoadagi har bir a‘zoning farovonligi to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qilishda, shu jamoa oldida turgan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish istagida ifodalanadi.

Jamoa va gumanizm hissi odamlarning o‘rtoqlik va do‘stlik singari o‘zaro munosabatlarida yana ham yorqinroq namoyon bo‘ladi.

O‘rtoqlik va do‘stlik hissi

O‘rtoqlik va do‘stlik hissi kishilar xayrixoh bo‘lib bir-birini hurmat qilishida ifodalanadi. Bu hislar odamlarning umumiy mehnat va o‘qish faoliyatidagi o‘zaro munosabatlarda tug‘iladi va namoyon bo‘ladi.

O‘rtoqlik va do‘stlik munosabatlari, odatda, kishining bolalik chog‘idan boshlanadi. Bolalar bir-birlariga o‘rtoqdirlar, chunki ular bir-birlari bilan bir xildagi o‘yinlarni o‘ynaydilar, bir xildagi vaziyatda birga bo‘ladilar va shu sababli ularda umumiy qiziqish tug‘iladi. Ular bir-birlarini ko‘rib va bir-birlarini eslab shodlanadilar.

Maktabda o‘quvchilar bir-birlariga o‘rtoqdirlar, chunki ular bir maktabda, bir sinfda o‘qiydilar, ular uchun o‘qituvchilar ham, darsliklar ham umumiydir. Maktab bolalarda o‘rtoqlik va do‘stlik hislarini tarbiyalash sohasida katta ish olib bormoqda, bolalarni bir-biriga, bir sinfda o‘qiydigan bolalarni boshqa sinfda o‘qiydigan bolalar bilan o‘rtoq, do‘st qilib tarbiyalamoqda.

Maktab o‘quvchilari bilimlarni egallamoq uchun birgalikda kurashadilar, bir-birlarining muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklari uchun shodlik va qayg‘urish hislarini birga kechiradilar, bir-birlariga o‘rtoqlarcha yordamlashadilar. Shu tariqa, ularda o‘rtoqlik va do‘stlik hissi mustahkamlanadi. Maktabda vujudga kelgan o‘rtoqlik hissi ko‘pincha umrbod saqlanib qoladi.

Bir korxonada, bir muassasada ishlayotgan kishilarda o‘rtoqlik hissi vujudga keladi. Hukumatimiz har qanday sharoitda ishlayotgan kishilariga o‘zaro munosabatlarida o‘rtoqlik va do‘stlik hislarini namoyon qilishlari uchun butun shart-sharoitni yaratib bergan.

Do‘stlik hislari ayrim kishilar o‘rtasidagi munosabatlar doirasida cheklanib qololmaydi.

Mamlakatimizdagi hamma xalqlar o'rtasida bo'lgan munosabatlar ham do'stlik hislariga asoslangan. O'rtoqlik va do'stlik hislarining paydo bo'lishiga, avvalo sabab shuki, kishilarning turmushga qarashlari birdir, ular milliy dunyoqarash ruhida tarbiyalanib kelmoqdalar, ularning ijtimoiy manfaatlari, istaklari ham birdir, ularning maqsadi mustaqillikni mustahkamlash, butun dunyoda tinchlik o'rnatishdir.

Bundan, hamma jihatdan bir-biriga o'xshash bo'lgan odamlar orasidagina do'stlik bo'lishi mumkin, degan ma'no chiqmaydi. Qobiliyati turlicha bo'lgan, turli kasbdagi, turli madaniy saviyadagi odamlar ham bir-birlariga do'st bo'lishlari mumkin. Lekin umumiy qarashlari, umumiy intilishlari bo'lmagan kishilarning bir-birlari bilan do'st bo'lishlari mumkin emas.

Xalqlarimiz o'rtasida o'rtoqlik va do'stlik hislari bir-birlarini muttasil qo'llab-quvvatlashda, o'z ishlarida bir-birlariga yordamlashib va ko'maklashib turishlarida namoyon bo'ladi. O'rtoqlik, do'stlik va mehr-muhabbat hislari g'oyaviy umumiylik va ko'pincha asosiy manfaatlarning umumiyligi bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga o'rtoqlikka nisbatan do'stlik yaxshiroq va mustahkamroq bo'ladi. O'rtoqlik, do'stlikdagi g'oyaviy umumiylikning natijasida kelishib va birgalashib ishlash qaror topadi, busiz ularning bo'lishi mumkin emas.

O'rtoqlik va do'stlik hislari shu qadar kuchli va jozibadorki, yigit va qizlar ularni tushunishga, o'z kechinmalarini, kishilarga munosabatlarini tushunib olishga intilmasdan qolmaydi.

Do'stlik umumiy faoliyat, havas va intilishlar, e'tiqodlarda tarkib topadi. Do'sting kimligi boshingga kulfat tushganida bilinadi, deb bejiz aytilmagan. O'rtoqlik va do'stlik ularning bir-birlari bilan qilayotgan muomalaridagi o'zaro samimiyatda, bir-birlarini tushunib, izzat-hurmat qilishlarida namoyon bo'ladi.

Do'st bilan uchrashib, gaplashib va suhbatlashib, u bilan bir qancha masalalarni bamaslahat hal qilib olish, boshingga biror baxtsizlik tushganda do'stdan maslahat olish yoki uning xayrixohlik bildirishi, biror ish o'ngidan kelganida do'st bilan birlikda quvonish, zarur bo'lib qolganida do'stdan biror yordam olish, do'stni biror muhim ishga tortish kishiga huzur va nash'a bag'ishlaydi.

Bir-biriga chinakam do'st bo'lgan kishilar bir-biridan sir yashirmaydi. Ba'zan kishida o'z ko'nglini do'stiga ochish, ko'nglidagi hamma gaplarni unga birma-bir aytib berish ehtiyoji tug'iladi. Do'stlar bir-birlarini «tushunishga» qobil bo'lganlaridagina ular bir-birlari bilan mana shunday dilkashlik qiladilar. Shu sababli, kishi o'z do'stiga o'zining shubhalarini va o'zining qilib qo'ygan xatolarini oshkora aytib beradi, chunki o'zi nima demoqchi bo'lganligini do'sti tushunib, shunga yarasha maslahat

berishini va yordamlashuvini biladi, garchi do'st kishi boshqalarga qaraganda qattiqroq qoralasa ham, lekin shu xatolarni tuzatishga yordam beradi, seni qo'llab-quvvatlaydi, mushkul ahvoldan qutulish yo'llarini va vositalarini ko'rsatib beradi. Do'stlar o'z do'stlarining kamchiliklarini va xatolarini yashirmaydi, bu kamchiliklarni ko'rsatib beradi, bu kamchiliklarga baho beradi, kishi o'z do'stining o'sishiga yordam beradi, unda yaxshi, yangi sifatlar paydo bo'lganligini ko'rib quvonadi.

Dunyoqarashning birligi, ideallarning birligi, umumiy faoliyat, o'zaro yordamlashish va bir-biriga bo'layotgan munosabatlardagi samimiyat kuchli, mustahkam va barqaror o'rtoqlik hamda do'stlik hislarining negizidir.

O'rtoqlik va do'stlik hislarida faollik va amaliy natija berish xususiyati juda kuchli bo'ladi. Bu hislar odamlarni birlashtiradi va ularni qahramonlik qilishga ruhlantiradi, odamning g'ayratiga g'ayrat qo'shadi, mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradi.

O'rtoqlik va do'stlik turmushimizni sermazzmun, yorqin va zavqli qiladi. Do'stlik dunyoqarashimizning tashkil topishi va mustahkamlanishiga yordam beradi, hayotiy ideallarimizni amalga oshirishni yengillashtiradi, kishilarning eng yaxshi xislatlarini – insof, rostgo'ylik hislarini, ish uchun umumiy javobgarlik hissini, har qanday yolg'onga, munofiqlikka, ikki yuzlamalikka mutlaqo murosasiz bo'lish hissini o'stirishga yordam beradi.

Odamning mehnatga munosabatini ifodalovchi hislar

Mehnat yuksak ma'naviy ahamiyatga ega bo'lgan faoliyat turidir. Bizning xalqimiz o'z faoliyatini ijtimoiy burchini bajarilishini, o'z vijdoniy burchini bajarish deb biladi. Shu sababli u har qanday ishni bajarishga o'zining ma'naviy javobgarligini his qilib kirishadi.

Ma'lumki, mehnat – shaxs va jamiyatning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy mahsulotlarni yetishtirishga qaratilgan faoliyatdir. Mehnat qilish orqali inson ongi har tomonlama shakllanadi. Mehnat orqali voqelik o'zgartiriladi, yangilik yaratiladi, ijod qilinadi. Tevarak-atrofdagi voqelik o'zgartirib yuboradigan mehnat jarayoni-ning o'zi kishilarda ma'naviy mamnuniyat, xursandlik hissini paydo qiladi. Bu hislar esa kishining kuchiga-kuch, g'ayratiga-g'ayrat baxsh etadi.

O'z burchini anglagan, o'z Vatani, xalqi uchun jon kuydirib mehnat qiladigan kishilar odatda o'z ishlarini bajarganlarida biror g'arazli, xudbinlik maqsadlarini ko'zlamaydilar. Jamiyat foydasiga bo'ladigan ishlarni bajarayotganlarida yuksak ma'naviy hislarga to'lib-toshadilar va shu tariqa turmush gashtini suradilar, buni o'zlari uchun baxt deb biladilar. Shu ma'naviy burch hissi pedagogik mehnat jarayonida ko'proq va xilma-xil namoyon bo'ladi. Shu narsa yaxshi ma'lumki, yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash jarayonida muallimlar va tarbiyachilar hamisha ma'naviy

mas'uliyat, tashvish, xursandlik va mamnuniyat his qiladilar. Ko'pchilik muallimlarimiz yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash borasidagi o'z ishlarini zo'r zavq-shavq va mamnuniyat bilan, o'zlarining ma'naviy burchlarini yaxshi anglab bajaradilar.

Maktabda o'qiyotgan har bir bola ham, har bir talaba ham o'z ma'naviy burchini va o'zining ijtimoiy vazifasini bajarayotganligini his qilib, mamnun bo'ladi.

Bajarilayotgan va bajarilgan ma'naviy burchni anglashning o'zi tetiklik va xursandlik hissini, o'z kuchlariga ishonch hissini, yuksak optimizm hissini tug'diradi. Kishilardagi optimizm real go'zal kelajak uchun xursandlik hissidir. Ma'naviy his mustaqil jamiyat ko'rayotgan, butun dunyoda tinchlik uchun kurashchi bo'lgan va bu bilan yuksak vazifani bajarayotgan fuqaroning shon va sharaf hissidir. Barcha ma'naviy hislar kabi, mehnat faoliyatida namoyon bo'layotgan hislar ham iroda bilan chambarchas bog'langan bo'lib, kishining ma'naviy xislatlarini belgilab beradi.

Ma'naviy burch hissi kishining boshqa odamlarga munosabatini ifodalaydigan boshqa emotsional hisslarning ham doimiy tarkibiy qismidir, bu munosabat insonparvarlik hissida, o'rtoqlik va do'stlik hissida ifodalanadi.

Uyalish va vijdon hissi. Axloq normalarining buzilishi, axloqiy burchning, jamiyat oldidagi vazifalarning bajarilmay qolishi, berilgan biror va'daning ustidan chiqmaslik yoki jindak yolg'on gapirib qo'yish kishida, odatda, uyalish va vijdon azobi singari hislar tug'ilishiga sabab bo'ladi.

Kishida uyalish hissi paydo bo'lganida u o'zida alohida o'ng'aysizlik, bezovtalik va yuzi shuvutlik sezadi. Uyalib xijolat tortayotgan kishi boshqa odamlar bilan uchrashganida (ba'zan yakka o'zi qolganida ham) uning axloqiy qoidalarni buzganligidan xabardor bo'lgan odamlarning ko'ziga tikilib qaray olmaydi, qizaradi.

Muayyan ijtimoiy muhitda yo'l qo'yib bo'lmaydi, deb hisoblangan harakatlar va qiliqlarni qilib qo'ygan kishida uyalish, xijolat hissi paydo bo'ladi. Masalan, jamiyatda qaror topgan qoidalarni, turmushdagi odatlarni buzadigan xatti-harakatlar va qiliqlar kishini mana shunday uyaltiradi.

Kishi biron nojo'ya xatti-harakat va qiliqlarni qilmasdan oldin ham uyalishi mumkin, kishi biron nojo'ya ish qilishga qaror bergan zamon oq va axloqqa xilof qilib qo'yishi mumkinligini hatto xayoliga keltirganida ham uyalib, qizarishi mumkin. Bunda, albatta xayolning katta ahamiyati bor, chunki kishi o'zi qilmoqchi bo'lgan xatti-harakat va qiliqni hamda uning oqibatlarini, jumladan, tevarak-atrofdagi kishilarning bu qiliqni yomon ko'z bilan qarab ta'na qilishlarini o'z xayolida yorqin tasavvur qiladi. Bunday bolalarda uyalish hissi kishining ma'naviy sezgirligini kuchaytirishi va uni shunday axloqqa xilof ishlar qilishdan tiyishi mumkin.

Odamning ma'naviy sezgirligi vijdon hissida, ayniqsa, yorqin namo-

yon bo'ladı. Vijdon hissi, vijdon «azobi» uyatning, kishi o'zining nohaq ekanligini anglaganligining, o'z niyati va qilayotgan nojo'ya harakati uchun ayrim kishilar oldidagi, jamiyat oldidagi mas'uliyatni anglaganligining eng kuchli ko'rinishidir.

Kishi axloqiy qoidalarni buzganini boshqalar ko'rmagan bo'lsa ham, boshqa kishilar shu kishining axloqqa xilof biror nojo'ya harakat qilgani haqida, hatto shubhalanmagan bo'lsa ham, lekin shunday hollarda ham kishi vijdonan siqilib, hayajonlanib turadi.

Vijdon hissinging barqarorligi, uzoq davom qilishi bu hisning o'ziga xos xususiyatidir.

Odatda, kishi o'zining axloqqa xilof ravishda qilib qo'ygan nojo'ya harakati keltirgan oqibatlarini tuzatmaguncha ko'ngli sira tinchimaydi.

Vijdon azobi kishining yuragida chuqur ichki kurash hissini tug'diradi. Kishining yomon bir ish qilib qo'yganini, bu qilmishning unga munosib emasligini anglashi, bir tomondan, «vijdonini qiynaydi», «vijdon azobiga soladi», kishi «afsus yeb», pushaymon qiladi, ikkinchi tomondan, u axloq talablariga xilof ish qilish bilan odamlardan malomatga qolishini, ularda o'ziga nisbatan salbiy hislar tug'ilishini ham anglaydi.

Kishining o'z qilmishlarining axloqiy tamoyillarga zid emasligini, balki haq va to'g'riligini anglashi, ya'ni «vijdoni pokligini» anglashi unda o'zidan xursandlik hissini tug'diradi.

Kishi axloqiy tamoyillar sig'diradigan xatti-harakat qilayotganida o'z irodasining kuchi bilan va shu irodani ishga solib, o'zini axloqqa xilof ish qilishdan tiyadi, ko'nglida tug'ilgan yomonlik mayllarini bostiradi. Ana shunday hollarda kishining o'zini bu tariqa tiyishi vijdoniga ham «ma'qul tushadi», kishida vijdoniy «tinchlanish» hissi, o'z-o'zidan mamnun bo'lish hissi tug'iladi.

Kishining biron yomon ish qilib qo'yib vijdon azobiga tushishi va vijdon azobi kishiga qanday ta'sir qilishini ko'rsatuvchi bir misol keltiramiz. IX sinf o'quvchisi Holiqnazarova Fotima degan qiz «Tong yulduzi» gazetasiga o'zi haqida quyidagilarni yozgan: «Men oltinchi sinfda o'qiyotgan vaqtimda algebradan juda qiynalдим. Nazorat ishi berilgan vaqtda bitta ham misolni yecha olmas edim, shu sababli ikki baho olmaslik uchun daftaramni o'qituvchiga topshirmadim.

Men, o'qituvchi bu daftarni o'zim yo'qotib qo'ygandirman, deb o'ylasa kerak, degan xayolda edim. Uyga qaytgandan keyin bu qilmishimni juda ko'p o'yladim. Boshimga og'ir o'ylar keldi. Dardimni birovga ayta olmasligim qilgan ishimning alamini tag'in ham kuchaytirib yubordi, chunki mening bu ishimni hech kim ma'qullamasligini bilar edim. O'qituvchini aldaganim uchun o'zimdan-o'zim uyaldim va o'qituvchiga bu voqeani boshdan-oxir aytib bermagunimcha bu azobdan qutulmasligimni tushun-

dim. O'zimga har qancha og'ir bo'lsa ham, aybimga iqrор bo'ldim. O'qituvchi garchi men bilan qattiq gaplashgan bo'lsa ham, lekin, har holda, men yengil tortdim. Keyinchalik, algebra mening eng sevimli fanlarimdan biri bo'lib qoldi.

Men shu narsani yaxshi tushunib oldimki, burch hissi, vijdoning nimani aytsa, turmushda hamisha shunday qilish kerak».

Vijdon — nima narsaning yaxshi va nima narsaning yomon ekanligini aytib, baho berib turadigan ichki «ovozdir». Shu «ovozning» mavjudligi kishi ijtimoiy-axloqiy normalarni o'z talablari tariqasida, shaxsiy xatti-harakat normalari tariqasida his qilayotganligini ko'rsatadi. Odamda uyalish va vijdon hissi bo'lmasligi yoki susayib ketishi uni pastkash qilib qo'yadi. Shu sababli, biron kishiga «sen vijdonsiz», «uyating ham yo'q», «vijdoning ham yo'q» deb aytish uning odamlilik qadr-qimmatini yerga urish bo'ladi, bu gap unga haqorat bo'lib tushadi.

Agar kishi o'z xatti-harakatida axloq tamoyillariga amal qilmasa, agar uning uyati ham, vijdoni ham yo'q bo'lsa, bunday kishi haqiqatan ham odamgarchiligi qolmagan kishi bo'ladi.

VIII. ESTETIK HISLAR

Odamlar chiroyli narsani ko'rganlarida, shu narsalarni tasavvur qilganlarida va ular to'g'risida fikr yuritganlarida ularda paydo bo'ladigan ijobiy hislarni biz estetik hislar deb ataymiz. N. G. Chernishevskiy bunday degan edi: odam estetik hislarni «biz uchun sevikli bo'lgan dilbar oldimizda turganida bizda paydo bo'ladigan nash'ali shodlik tariqasida kechiradi. Biz go'zallikni benihoyat sevamiz, go'zallikka qarab zavqlanamiz, quvonamiz. N. G. Chernishevskiyning ta'riflab aytishicha, «go'zallik turmushning o'zidir», «biz o'zimizdagi tushunchalarga ko'ra o'zimiz tasavvur qilgan turmushning ifodasi deb bilgan narsamiz biz uchun go'zallikdir; o'zida turmushni ifodalagan yoki bizga turmushni eslatib turgan narsaning o'zi go'zallikdir...». (Избранные философские сочинения. I том, 1950, 59-bet).

Bizni qurshab olgan dunyo va undagi turmush xilma-xil namoyon bo'ladi. Shu sababli, odamning estetik hislari mazmunining boyligi bilan farq qiladi.

Atrofimizdagi tabiat estetik hislarning birinchi va asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. Quyosh chiqishini va botishini kuzatayotgan, kechqurun, kechasi va tong saharda yulduzlar charaqlab turgan osmon go'zalligini tomosha qilayotgan odamda estetik hislar paydo bo'lib, u shularning hammasidan zavqlanadi. Odam o'rmonlardagi yo'llardan yoki shu o'rmon chekkasidan o'tganda, uning ko'z oldida bug'doyzor va paxtazor dalalar,

ko'm-ko'k maysazor o'tloqlar va chamanzorlar jilva qilib turganida, atrofi daraxtzorlar va tepachalar bilan qurshalgan soylar, jarlar, ko'llar va irmoqlarni ko'rganida g'oyat huzur qiladi (ya'ni unda haqiqatan estetik hislar paydo bo'ladi). Qushlarning sayrashini va jonli tabiatning boshqa tovushlarini eshitganimizda zavqlanamiz. Bahor, yoz, kuz va qish fasllarida tabiat manzaralarining o'zgarib, jilva qilib turishi estetik hislar tug'diruvchi manbadir.

Tabiat hodisalarini ko'rib bevosita idrok qilganimizdagina emas, balki ularni eslagan va tasavvur qilgan vaqtimizda ham bizda mana shu tarzda estetik hislar paydo bo'lib, buning gashtini suramiz.

Odamlarning o'zi ham bizda estetik hislar tug'diruvchi manbadir. Chernishevskiy inson shaxsini hamisha ulug' deb bildi va hamma narsalarning mezoni, jahondagi eng go'zallik «insonning o'zi» deb hisoblanadi. A. M. Gorkiy bunday degan edi: «Men odamdan ko'ra yaxshiroq, murakkabroq, qiziqarliroq boshqa biror narsa borligini bilmayman. Shularning hammasi odamning o'zida mavjud».

Sog'lom, quvnoq, ishchan kishilarni, oliyjanob maqsad yo'lida, uchraydigan har qanday to'siq va g'ovlarni, mushkulliklarni yenga oladigan kishilarni ko'rganimizda o'zimizda estetik hislar paydo bo'ladi, buni ko'rib xursand bo'lamiz. Odamlarning axloqiy ish va xatti-harakatlari ham bizda estetik hislar qo'zg'atadi. Odamlarning odobli xatti-harakatlarini biz ko'pincha, chiroyli xatti-harakatlar deb ataymiz. Ma'lumki, go'zallik hissi odamlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, ularda birdamlikning o'sishiga yordam beradi. Ma'naviy axloqlarni mustahkamlaydi va ularning axloqiy xatti-harakatlarini rag'batlantiradi.

Ayrim hollarda bizda estetik hislar xursandlik yoki zavqlanish tarzida namoyon bo'ladi. «Luna-10» avtomat stansiyasi 1966-yil 3-aprelda oy atrofidagi orbitaga chiqarib qo'yilganligi to'g'risidagi xabar buyuk xursandlik hissini qo'zg'atib yubordi va umumxalq shodligini vujudga keltirdi.

San'at, musiqa, rassomlik, poeziya va shu kabilar ham estetik hislar manbaidir. Odamning san'at asarlari yaratishdagi ijodiy faoliyatini, asosan, estetik ehtiyojlar rag'batlantiradi. Bu faoliyat vaqtida ijodkor kishi chuqur estetik zavq oladi va o'zi yaratgan san'at asarini maroq bilan huzur qilib, tomosha qiladi. San'at asarlari odamlarning ongiga, asosan, estetik hislar orqali ta'sir qiladi.

San'at asari ko'rsatayotgan mana shu ta'sirning xususiyati shundaki, san'at asarlari idrok qilinayotganida voqelik odamlarning ongida shu voqelikni bevosita idrok qilingan vaqtdagiga qaraganda to'liqroq va chuqurroq aks etadi.

Odamlar hayotidan olingan sujetlar (maishiy dramatik, kulgili va shu kabi sujetlar) rassomlarning rasmlarida, badiiy adabiyotda tasvirlangani-

da, sahnada (haqiqatdan ham badiiy mahorat bilan ijro etilganida bu sujetlar, ko'pincha real turmushdagiga qaraganda chuqurroq va to'liqroq idrok qilinadi hamda taassurot qoldiradi.

Estetik hislar manbai bo'lgan san'at asarlarini idrok qilishdagi yana bir xususiyat shuki, kishi bu asarlarni ko'rib, huzur qilibgina qolmasdan, shu bilan birga, asarni mazmuniga qarab kishida ijtimoiy-ma'naviy va intellektual hislar ham tug'iladi. Badiiy asarlar voqelikni haqqoniy va to'g'ri aks ettirgan taqdirdagina ularning badiiy estetik ta'sir ko'rsatishi samarali bo'ladi.

San'at asarlari o'zining shunchaki shakli bilan, so'zlar, tovushlar, bo'yoqlar va shu kabilarni shunchaki majmui bilangina bizda estetik hislar vujudga keltira va o'stiravermaydi. San'at asaridagi so'zlar, tovushlar, bo'yoqlarni o'ziga xos (ya'ni badiiy) majmuidagi turmush va undagi kurash, olg'a bo'layotgan harakatlar, yaxshi kelajakka intilish aks etganligi tufayli bu asarlar odamlarda estetik hislar tug'diradi. San'atda shaklni mazmunidan ajratib qo'yish, san'atdagi formalizm, «san'at – san'at uchun» degan shior chinakam - estetik hislar tug'dira olmaydi va bu narsa san'atning o'zini inqirozga olib boradi.

Chinakam san'at turmushni to'g'ri bildiradi, zamonning eng o'tkir va to'liqlantiruvchi savollariga javob beradi. Bunday san'at ilg'or ideallarni xalq orasiga yoyadi, xalqqa xizmat qiladi, olg'a borishga yordam beradi. San'at asari voqelikni nechog'li chuqur va to'la haqqoniy aks ettirsa, u odamlarda shu qadar ko'p estetik zavq qo'zg'atadi, bu asar estetik hislarni manbai va estetik tarbiya vositalari sifatida shu qadar ko'p qadrlanadi.

Voqelikning o'zi tug'dirayotgan estetik hislar, shuningdek, san'at asarlarining o'zi ham faqat mushohadaviy hislargina bo'lib qolmay, balki bu hislar inson faoliyatining hamma turlarida namoyon bo'ladi. Bu faoliyatni rag'batlantirib va faollashtirib turadi. Estetik hislarning ta'sirchanlik kuchi ana shunda. Odam biror buyumni yaratayotganida, shu jumladan, san'at asarlarini ham yaratayotganida, shu narsalarning go'zal bo'lishiga ham harakat qiladi. Har bir usta o'zi terayotgan g'ishtning mahkam o'rnashib qolishigagina intilib qolmasdan, uni chiroyli bo'lib ko'rinishiga ham harakat qiladi, o'zi qurgan binoni birinchi bo'lib ko'rib zavqlanadi. Dehqon haydab qo'ygani dalani, yam-yashil nihollarini, oppoq paxtazorlarini ko'rib quvonadi. Zavod ishchisi o'zi qurgan yangi mashinaning qudratini va go'zalligini ko'rib zavqlanadi.

Hamma sohada – sanoatda, transportda, shahar va qishloqlarda qurilish keng avj olib ketgan hozirgi vaqtda katta va kichik barcha binolarni faqat mustahkam va qulay bo'lishigagina emas, shu bilan birga chiroyli bo'lishiga ham ahamiyat berilmoqda.

Bizda sanoat va transport estetikasi masalalariga, texnika estetikasi masalalariga katta e'tibor berilmoqda.

Estetik hislarning o'ziga xos xususiyati shuki, bu hislar beg'araz hislardir. Bu xususiyat shundan iboratki, biror go'zallikni, masalan, tabiat manzarasini, badiiy suratni, musiqa, konsertni bir vaqtning o'zida nechog'li ko'p odam birga ko'rsa (yoki suhbat chog'ida eslasa) shu odam ularning har biri va birgalikda hammasi kuchliroq estetik zavq oladi. Mana shunday estetik kechinmalar chog'ida ko'pchilik odamlar o'rtasida do'stona suhbatlar boshlanib ketadi. Shu sababli estetik hislar ma'naviy hislar bilan chambarchas bog'langandir.

O'zbek xalqining san'ati — jahonda eng ilg'or san'atlardan biridir. Jahondagi barcha mamlakatlarning ilg'or kishilari uchun chinakam faol emotsional kechinmalar manbaidir. Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkentdagi me'morchilik san'atiga, binolardagi turli-tuman naqshlar, rangi ketmas chizmalarga, har bir binoning takrorlanmas san'atiga qoyil qolmagan kishilar bo'lmasa kerak. Bizdagi kulolchilik, kashtachilik, zardo'zlik, kishilarni hayratda qoldiradigan so'zanalar, misgarlik buyumlari san'ati va ularni yuksak mahorat va did bilan, mehr kuchi bilan bajarilganligi — O'zbekiston san'atini dunyoga tanitish manbai hisoblanadi. O'zbek maqomchilik san'ati, milliy xalq qo'shiqlari, bir-biridan go'zal nozik ohang taratuvchi milliy musiqa asboblari kishilarimizni tinchlik, mustaqillik uchun kurashga ruhlantirmoqda.

Jahon madaniyatiga buyuk hissa qo'shgan Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Ulug'bek kabilarning ilmiy-falsafiy meroslari original mazmun va shaklga ega bo'lgan Nizomiy, Umar Hayyom, Navoiy, Sa'diy, Bedil, Furqatlarning ijodlari jahondagi mamlakatlarga namuna bo'lib xizmat qilmoqda. Bular biz uchun, butun ilg'or insoniyat uchun badiiy-estetik va ma'naviy taraqqiyot bosqichlari namunasi.

Vatanparvarlikning o'ziga xos xususiyatlari

Vatanparvarlik hissi — yuksak va murakkab hisdir. Bu his murakkab va xilma-xil hislarning: ma'naviy, intellektual, estetik hislarning sintezi (birlashmasi) dir. Bu hislar bir-biriga qo'shib, bitta hisga — Vatanga muhabbat, o'z yurtiga muhabbat hissiga aylanadi.

Vatanparvarlik — umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlikning asosiy tamoyillaridandir. Vatan — arabcha so'z bo'lib o'zbek tilida «Ona yurt» degan ma'noni anglatadi. Vatanga muhabbat, yurtga muhabbat har bir millat kishisiga xos bo'lgan muqaddas qadriyatdir. Vatanparvarlik har bir kishida o'z uyiga, tug'ilib o'sgan yurtiga, ota-ona va opa-ukalariga bo'lgan munosabatida aks etadi. Vatanparvarlik bu umuminsoniy qadriyatlarga xos bo'lib, u sadoqat bilan xizmat qilish, uning sarhadlarini tashqi dush-

manlardan, terrorizmdan himoya qilish, uning mustaqilligi, tinchligi, osoyishtaligini saqlashda faol ishtirok etmoqdir.

Vatanparvarlik Vatanni his qilishda, Vatanga bo'lgan tuyg'usida ifodalanadi. Vatan tuyg'usini o'zida mujassam etgan kishigina jamiyat va xalq manfaati, uning baxt-saodati uchun kurashadi. Vatanparvarlik umuminsoniy qadriyatlarga bo'lgan sadoqatning negizi sifatida hayotimizni farovon, erkin qilish yo'lida, yurtimiz uchun, xalqimiz uchun jon fido qilishga tayyor bo'lgan yoshlarni voyaga yetkazishni talab qiladi.

Qadimgi yunon adiblaridan biri «Vatan sha'niga» asarida «mening bu gaplarim g'oyat eski gaplar, lekin haqiqat shunday o'z otasini hurmat qilmagan farzand o'zganing otasini ham hurmat qila olmaydi, o'z Vatadini sevmagan kishi o'zga Vatadini qadrlay olmaydi», – deb yozgan edi.

Vatanparvarlik hissi yuksak hisdir, u ijtimoiy hisdir u odamlarni ahil, bir oila qilib birlashtiradi.

Vatanparvarlik manbaalari

Vatanparvarlik hislarining manbai xilma-xildir. Vatanparvarlik tuyg'usi biz tug'ilib o'sgan yerga, biz «turmush lazzatini dastlab totigan», o'sib ungan, o'qib kamolga yetgan, ota-onalarimiz, yori-birodarlarimiz, qarindosh-urug'larimiz, o'rtoqlarimiz yashagan va ishlab turgan, xalqimiz yashab turgan yerlarning o'ziyoq, ya'ni, mahalla, qishlog'imiz, tuman, shahar, viloyat, vatanparvarlik hislarining manbalaridir.

Kishilar o'z Vatanga nazar solib, uning bepoyon yerlarini, boyliklarini, go'zalligini saxovatli xalqini tasavvur etganida, unda o'z Vatanga qoyil qo'lish va unga mehr-muhabbat bilan qarash hislari, o'z mamlakati uchun faxrlanish va uning ulug'vorligidan xursand bo'lish hislari beixtiyor paydo bo'ladi.

Mamlakatimizning shonli o'tmishi, uning tarixi, erkinlik va mustaqillik uchun olib borgan kurash tarixi vatanparvarlik manbaidir.

Shuningdek, jahon madaniyatiga buyuk hissa qo'shgan Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Ulug'beklarning jasorati-chi? Ibn Sino jahon tabobat ilmining muvaffaqiyatlariga osonlikcha erishmadi. U o'sha zamonlarda din kuchli bo'lgani uchun kasallik sirlarini yashirincha o'rgandi, ya'ni yangi murdalarni kechasi qabrdan kovlab olib, sham yorig'ida ularni tekshirib ko'rdi. Ulug'bek esa koinot sirlarini o'rganishda ham kuchli qarshiliklarga duch keldi. Yoki A.Navoiy, Nizomiy, Umar Hayyom, Bobur, Furqatlar ham buyuk qahramonlik evaziga original mazmun va shaklga ega bo'lgan asarlarni meros qoldirdilar. Bu tarixdagi qahramonlik, vatanparvarlik uchun manba rolini o'ynaydi.

Vatanparvarlikning eng muhim belgilaridan biri qat'iylikdir. Bu inson xulqidagi o'z qarashlarini ongli va izchil himoya qilishdir. U insonni

o'tkinchi narsalarga, tasodifiy ta'sirlarga, salbiy xislatlarga, qaysarlikka berilmaslikda, balki o'zining e'tiqodiga qat'iy amal qilishda namoyon bo'ladi. Qat'iylik, mardlik va rostgo'ylikka juda yaqin turadi. Faqat o'z ishining haqligiga ishongan kishigina qat'iyatlidir va u har qanday holatda ham o'zligicha qoladi, pastkashlik, razillik qilmaydi, sotqinlikka yuz tutmaydi.

Alisher Navoiyning fikricha, kishi qat'iyatli bo'lishi hamda maqsadga erishish imkoniyati oldida ikkilanmasligi, haqiqat uchun xormay kurashi va uni dadil izlashi lozim. Navoiyning bosh qahramonlaridan biri Farhod xuddi mana shunday axloqiy fazilatlar sohibi edi. U faqatgina dono kishi sifatidagina dong taratib qolmasdan, balki yengib bo'lmas pahlavon bo'lib, qat'iy xarakterga ega edi va u haqiqat uchun sabot-matonat bilan kurashadi. Hisrav bilan Farhod o'rtasida bo'lib o'tgan savol-javobni eslash kifoyadir. Farhod Hisravning asiri bo'la turib, o'zining izzat-nafisini mardonavor himoya qilibgina qolmay, balki podshohning axloqiy qashshoqligini dadillik bilan fosh etdi. Insonni ko'p jafolarga duchor qiluvchi, uning kamolotiga to'sqinlik qiladigan salbiy xislatlar kishilarda vatanparvarlik hislarining shakllanishiga salbiy ta'sir qiladi.

Odamlarimizdagi yuksak ma'naviy xislatlar vatanparvarlikning manbai-dir. Mamlakatimizda mustaqillik uchun kurash bizning eng yaqin istiqbolimizdir. Shu ideallarni tasavvur qilish va har birimiz mana shu burilishning qatnashchisi ekanligimizni anglash zo'r xursandlik hislarini tug'diradi. Vatanparvarlikdagi faollik uning eng muhim xususiyatidir. Vatanparvarlik passiv va ishda ko'rilmaydigan his emas, balki bu his amalda sinaladi.

Ba'zi bir kishilar Vatanimiz ravnaqi yo'lida uchraydigan qiyinchiliklar va kamchiliklar haqida gap borganda o'zlarini bilimdon qilib ko'rsatib «buni bunday qilish kerak, uni bu yo'l bilan emas, balki bu yo'l bilan hal qilish lozim, bunday qilsa bo'lmaydi» — deb turli yo'llarni ko'rsatadilar-u, ammo o'zlari uni sidqidildan bajarishga kirishmaydilar, bu ishlardan o'zlarini doimo chetga tortib yuradilar. Go'yo ular bilimdon-u, ulkan yumushlarni bajarishga kirishgan shaxslar, faol harakat qilayotgan kishilar bilimsiz, uquvsizdek bo'lib qoladi. Yo'q, bunday iztirobdan sira foyda yo'q. Hamma Vatan istiqboli yo'lida qo'ldan kelganicha harakat qilmog'i kerak.

Xalqimiz vatanparvarlik hissi qudratli, hayotbaxsh kuchga egadir. Bu his kishilarga hamma qiyinchiliklarni va to'siqlarni o'z yo'llaridan olib tashlab, muttasil olg'a borish uchun kuch va g'ayrat bag'ishlaydi. Vatanparvarlikdagi faollik kishilarni ma'naviy jihatdan boyitadi va oliyjanob tuyg'ularga to'ldiradi, undagi butun ijodiy kuchlarni safarbar qiladi.

X. HISLARNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI

Emotsional kechinmalar va holatlarning hamma turlari har bir kishiga xosdir. Lekin ayni vaqtda har bir kishining emotsional hayoti o'ziga xos xususiyatga ega.

Avvalo, turli kishilarda hissiyotlar o'zining tezligi, kuchli bo'lishi va barqarorligi jihatidan bir xilda o'tmaydi. Shunday odamlar borki, ularda hislar sekinlik bilan tug'iladi, o'rtacha kuch bilan o'tadi va barqaror bo'ladi. Bular «bir maromdagi», «soyishta odamlar». Shunday odamlar borki, ularda hislar tez paydo bo'ladi, kuchli ravishda o'tadi va barqaror bo'lmaydi. Bular «serharakat», «qizg'in», «jizzaki» odamlardir. Ba'zi odamlarda faqat biror favqulodda voqealar natijasidagina, ochiq ifodalangan hislar tug'ilishi, aksincha, ba'zi odamlarda arzimagan bir narsa kuchli emotsiyalar vujudga keltirishi mumkin. Bunday kishilarda shok va affektlar holati tez paydo bo'ladi.

Emotsional jihatdan odamlar yana shu narsa bilan farq qiladilarki, ular mazmuni turlicha bo'lgan har xil hissiyotlarga bir xilda berilavermaydilar. Organik emotsiyalarga ko'proq beriladigan odamlar ham bo'ladi. Bunday odamlarning hayotida ovqatlanish bilan, o'zlarining sihat-salomatliklari, dam olishlari va shu kabilar bilan bog'langan va kechinmalar eng ko'p o'rinni oladi. Ular o'z xislatlarini qondirib, huzur qilishni hayotning zavqi deb biladilar. Shunday kishilar borki, ularning hayotida intellektual (aqliy) hissiyotlar eng ko'p o'rinni oladi. Ular hayot zavqini tadqiqotlar bilan shug'ullanishdan, yangilikni bilishdan, ilm-fan bilan shug'ullanishdan iborat deb biladilar va shunday ishlar bilan shug'ullanib huzur qiladilar. Shunday kishilar borki, ularning hayotida ijtimoiy, estetik emotsiyalar, o'zlarini saqlashga intilish, o'zlariga baho berish hislari birinchi o'rinda turadi.

Odamlar emotsional jihatdan yana shu bilan ham farq qiladilarki, ba'zi bir kishilar ijobiy emotsiyalarga — xursandlikka, o'yin-kulgiga ko'proq moyil bo'ladilar, oq ko'ngil bo'ladilar, ba'zi kishilar salbiy emotsiyalarga — g'azablanish, qo'rqish, vahima, ma'yuslik, g'amginlik hislariga ko'proq moyil bo'ladilar.

Har bir kishida o'ziga xos u yoki bu xil kayfiyat bo'ladi. Biz odamlarni quvnoq kayfiyatli kishilar deb, g'amgin kishilar deb, jahldor kishilar deb yoki ma'yus kishilar deb farq qilamiz va hokazo.

Emotsiyalar sohasidagi mana shu individual xususiyatlarning hammasi qisman organik sabablarga (asosan, nerv sistemasining holati va faoliyatidagi xususiyatlarga) bog'liq bo'ladi, lekin ko'p jihatdan odam yashab, o'sayotgan muhitga va qay holda tarbiyalanganligiga bog'liq bo'ladi. Kishilarimiz quvnoq mehnat sharoitida yashaydilar.

Shuning uchun ham quvnoqlikka, ruhlanishga, ulfatchilikka, o'rtqlikka, do'stlikka hamda boshqa yuksak ijtimoiy va ma'naviy emotsiyalarga moyillik vujudga keladi. Mamlakatimizning hayoti va ijtimoiy mehnatda faol qatnashish, Vatanga cheksiz mehr, Vatanni dushmanlardan himoya qilishda fidokorlik hislarini vujudga keltirdi.

Emotsiyalar va hissiyotlar sohasidagi mana shu individual xususiyatlarning hammasi odam mijozining, xarakterining belgilaridir va odamning nimalarga qiziqayotganligini ko'rsatuvchi belgilardir.

XI. HISLARNING AHAMIYATI

Bizning psixik hayotimizda hislar alohida o'rin tutadi. Bizning intellektual jarayonlarimizda obyektiv dunyo sezgilar, idroklar, tasavvurlar va fikrlar tariqasida in'ikos qiladi. Intilishlar va iroda jarayonlarida odam o'z miyasida in'ikos (aks) etayotgan dunyoga ta'sir qiladi. Hislar esa odamning o'z atrofidagi obyektiv voqelikka va o'ziga munosabatidan hosil bo'ladigan tuyg'ulardir.

Shu bilan bir vaqtda bu tuyg'ular shaxsning quruq, mazmunsiz holati emas: aqliy jarayonlarning hammasi — sezgi va idroklar, xotira, tafakkur va nutq xilma-xil emotsional komponentlardan (yoki momentlardan) tarkib topadi.

Hislar bo'lmaganida edi bizning idrok qilishimiz, xotira, tafakkur, tasavvur jarayonlari nursiz, jonsiz bo'lib qolur edi, sezilmaydigan bo'lib o'tar edi yoki umuman vujudga kelmas edi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, hislar idrokimizning yorqin va juda to'liq bo'lishini ta'minlaydi, tez va mustahkam eslab olishimizga ta'sir qiladi. Emotsional tuyg'ular bilan birgalikda eslab qolingan narsalar xotiramizda tez va mustahkam o'rnashib qoladi. Xotiramizdagi narsalarni ko'z oldimizga tez keltirish hislarga bog'liqdir. Hislar fantaziyamizni ishga soladi. Fantaziya obrazlari emotsional hislar tufayli yorqin va jonli bo'lib qoladi yoki, aksincha, tafakkur jarayonlarini to'xtatib qo'yadi. Hislar fikrlarimizning yorqin va jonli bo'lishini ta'minlaydi.

Hislar nutqimizni burro qiladi, nutqimizning ishonchli, yorqin va jonli bo'lishini ta'minlaydi. Hislar tafakkur va iroda bilan birgalikda bizning harakatlarimizni tug'diradi va rag'batlantiradi. Bizdagi beixtiyor harakatlarning ko'pchiligi emotsional harakatlardir. Iroda harakatlarining kuchi va shiddati ko'p jihatdan hislarimizga bog'liqdir.

Mana shu intellektual va iroda jarayonlarida hislarning o'zi ham sermazmun bo'lib qoladi, intellektual va iroda komponentlari bilan tasavvurlar, tushunchalar, intilishlar bilan boyiydi. Hislar inson hayotining mazmunini boyitadi. Emotsional kechinmalari oz va kuchsiz bo'lgan kishi-

lar quruq, mayda gap kishilar bo'lib qoladilar, o'z faoliyatlarida va o'zlarining ayrim xatti-harakatlarida formalist bo'lib qoladilar.

Ammo kishining hayotida turli hislar turlicha ahamiyatga ega bo'ladi, Ijobiy hislar, masalan, xursandlik, ruhlanish bizning hayotiy, ijodiy faoliyatimizni oshiradi. Aksincha, salbiy hislarning ko'pi hayotiy, ishchanlik faoliyatimizni pasaytirib yuboradi. Masalan, xavotir, g'amginlik, tashvish, ma'yuslik, o'z kuchimizga ishonmaslik hislari mana shunday salbiy hislardir.

Hislar odam faoliyatining hamma turlarida katta rol o'ynaydi, o'yinlarni, o'qish va o'rganishni hamda mehnatni jonlantiradi va faollashtiradi. Hislar zaif bo'lganida odamning faoliyati bo'shshib ketadi, ya'ni odam lanj bo'lib qoladi.

Bolalarning o'yinlari emotsiyalarga boy harakatlardir. Hislar o'yinlarning tug'ilishiga sabab bo'ladi va ayni vaqtda shu o'yinlarning o'zi bolalarda xilma-xil ijobiy tuyg'ular tug'diradi. Bu tuyg'ular esa bolalarimizga tetiklik va xushchaqchaqlik bag'ishlaydi.

Mehnatda ham hislarning ahamiyati kattadir. Ijobiy hislar g'ayratimizni, mehnat qobiliyatimizni oshiradi. Ijobiy emotsional holatda ishlayotgan kishining mehnati sermahsul bo'ladi va kishini kamroq charchatadi.

Odanda maqsadga muayyan ijobiy emotsional munosabat bo'lgandagina bunday maqsad faol ijodiy faoliyatni vujudga keltiradi. Ijod qilmoq, yaratmoq uchun kishining o'z ishiga mehr-muhabbati zo'r bo'lishi, ijodkorlik mashaqqatlari va shodliklaridan zavqlanishi kerak. Xalqimizning hayoti va ijodiy faoliyati ta'sirchan emotsional tuyg'ularga bo'ydir. Mehnatdagi xursandlik va ruhlanish yangilik hissi, o'rtoqlik va do'stlik hissi, milliy iftixor hissi vatanparvarlik hissi kishilarimiz hayotining mazmunini tashkil etadi. Yangilik hissi bo'lmagan odamlarga salbiy nazar bilan qaraymiz, vatanparvarlikka qarshi har qanday harakatlarni ko'rganimizda, ayrim kishilarning qo'rqqoqlik qilganligini, ularda o'rtoqlik va do'stlik hislari yo'qligini ko'rganimizda biz bunga g'azablanamiz va bunday kishilardan nafratlanamiz. Emotsional ruhlanish va zavq bizda ilg'orlar va novatorlar harakatining o'sishiga va rivojlanishiga olib kelgan sabablardan biri bo'ldi. Hislar odamning ijodiy faoliyatini faollashtirib yuboradigan «uchqundir», «olovdir». Ijodiyotning hamma turlarida obrazlar va g'oyalarni gavdalantirishda kishidagi hislar ishtirok qiladi. Xuddi shuningdek, yangilik uchun kurash kuchli hislar bo'lganidagina olib borila oladi. Biror nimani yaratish va uning uchun kurashish uchun shu narsani sevish va unga mehr qo'yish kerak, biror nimaga qarshi kurashish uchun esa shu narsaga kishida nafrat tug'ilishi kerak.

Jamiyatga nisbatan yuksak ijodiy hislarni o'stirish yosh bo'g'inning juda muhim vazifasidir.

XII bob. IRODA

I. IXTIYORSIZ VA IXTIYORIY FAOLLIK TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Psixik jarayonlarning va shaxsning eng muhim tomoni ularning faolligidir. Bu faollik ixtiyorsiz va ixtiyoriy bo'lishi mumkin.

Ixtiyorsiz harakatlar u yoki bu hollarda kishida oldindan belgilanmagan biron maqsadsiz voqea bo'ladi; bunday harakatlar biron-bir tashqi sabablar tufayli paydo bo'ladi. Ixtiyorsiz harakatda ongli ravishda zo'r berish bo'lmaydi.

Ixtiyoriy yoki irodaviy harakat oldindan qo'yilgan maqsad asosida, bizning xohishimiz bilan bo'ladigan faollikdir. Bu harakat bizning «o'zimiz» bilan bog'liqdir va u ongli ravishda zo'r berishimiz natijasida sodir bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, ixtiyorsiz va ixtiyoriy harakat diqqat jarayonida va u bilan bog'liq bo'lgan boshqa aqliy jarayonlarda sodir bo'ladi. Shuning uchun, ixtiyorsiz va ixtiyoriy idrok, ixtiyoriy va ixtiyorsiz esda olib qolish hamda esga tushirish, ixtiyoriy va ixtiyorsiz xayol hamda tafakkur deb, farq qilinadi.

Psixikaning faolligi ish-harakatlarda juda yaqqol sodir bo'ladi. Ish-harakatlar ham ixtiyorsiz va ixtiyoriy (irodaviy) bo'ladi. Biz iroda haqida gapirar ekanmiz, faoliyatimizda sodir bo'ladigan ongli harakatni ko'zda tutamiz.

Irodaviy harakatlar deganda faqat jismoniy (ya'ni muskullar bilan bog'liq bo'lgan) harakatlarnigina emas, balki shuning bilan birga axloqiy harakatlarni ham tushunish lozim. Aqliy ishlar jarayonida odam ko'pincha qiyinchiliklarga duch kelib qoladi. Bunday hollarda irodaviy zo'r berishga to'g'ri keladi. Lekin shunga qaramay, iroda haqida gapirganimizda, asosan odamning tashqi harakatlarida namoyon bo'ladigan ongli faolligini nazarda tutamiz.

Shunday qilib, *iroda, kishining shunday faolligidirki, bunday faollik oldindan biror maqsad qo'yib va shu maqsadga erishish vositalarini oldindan belgilab, ongli ravishda zo'r berish natijasida voqe bo'ladi.*

Irodaviy harakatlar deyarli hamma vaqt ixtiyorsiz faollik bilan bog'liq ravishda sodir bo'ladi.

Reflektor harakatlar, masalan, yo'talish, chuchkurish, ko'z piri-piritish, qo'lga bexosdan nina qadalganda yoki qo'l sinib qolganda qo'lni

siltab tortib olish ixtiyorsiz harakatlar jumlasidandir. Bunday harakatlarning nerv-fiziologik asosi shartsiz reflekslardir.

Impulsiv harakatlar ham reflektor harakatlar jumlasiga kiradi. Bunday harakatlar organizmda yig'ilib qolgan nerv quvvatining bo'shalib ketishi tufayli yuzaga keladi. Impulsiv harakatlar go'yo portlashga o'xshagan harakatlardir. Sof holda uchraydigan impulsiv harakatlar bolalarga xos bo'ladi. Masalan, sog'lom, qorni to'q bola uyqudan so'ng odatda butun gavdasini ko'tarib, qo'l va oyoqlarini qimirlatib yotadi. Impulsiv harakatlar o'yinlarda va umuman kichik yoshdagi bolalarning xatti-harakatlarida katta o'rin egallaydi.

Instinktiv harakatlar murakkab ixtiyorsiz harakatlardandir. Bunday harakatlarning nerv-fiziologik asosi bir-biri bilan ulanib ketgan qator shartsiz reflekslardir.

Ixtiyorsiz harakatlarning maxsus turi *avtomatlashgan* harakatlar, ya'ni malaka va odatlardir. Bunday avtomatlashgan harakatlar odamning amaliy hayoti davomida hosil qiladi. Malaka va odatlarning nerv-fiziologik asosida shartli reflekslar yotadi.

Ixtiyorsiz harakatlarga kishining hissiy (emotsional) kechinmalari bilan bog'liq bo'lgan harakatlar ham kiradi.

Kishining hissiyoti bilan bog'liq bo'lgan (emotsional) harakatlari turli (instinktiv) va odatlanib qolgan harakatlarida namoyon bo'ladi. Emotsional harakatlarning nerv-fiziologik mexanizmlari shartsiz va shartli reflekslardir.

Ixtiyorsiz harakatlarning xususiyati shundan iboratki, odatda bunday harakatlar ongsiz ravishda voqe bo'ladi. Ammo ixtiyorsiz harakatlarning ko'pchiligini kishi ma'lum darajada o'sha ish-harakatlar voqe bo'lgan paytda va ayniqsa ular bo'lib o'tgandan keyin *bilib-anglab* oladi. Bunday anglash ixtiyorsiz qilingan harakatlarning zarurligi, foydaliligi va axloqiyligi jihatidan baho berish tufayli qanoat hosil qilish yoki norozi bo'lishda ifodalanadi. Aqliy va axloqiy taraqqiyot darajasiga qarab, kishi xuddi ixtiyoriy harakatlar singari bu harakatlarni ham o'zi ma'qullaydi yoki qoralaydi.

II. IRODAVIY HARAKATLARNING ASOSIY BOSQICHLARI (YOKI FAZALARI)

Irodaviy harakatlar, ixtiyorsiz ish-harakatlardan farqliroq ongli ravishda qilinadi. Bu holda ongning faoliyati harakat maqsadini belgilashda, bu maqsadga erishish vositalari va yo'l-yo'riqlarini oldindan belgilashda, ma'lum bir qarorga kelishda hamda bu qarorni ijro etishda namoyon bo'ladi.

Harakat maqsadini belgilash

Irodaviy jarayon va irodaviy harakatning dastlabki momenti maqsad qo'yishdan iboratdir. Maqsad deganda biz odam nima qilishi kerakligini, nimaga erishishi kerakligi va qanday qiyinchiliklarni yengishi lozimligini anglashni tushunamiz.

Nima qilish kerakligini anglash va maqsad qilib qo'yish bajariladigan ish-harakatlaridan kelib chiqadigan natijalarni o'ylash va tasavvur qilish bilan muayyan darajada bog'liq bo'ladi. Qilinadigan harakatning aniq maqsadi hamma vaqt shu maqsadga erishtiruvchi vositalar va yo'l-yo'riqlarni tasavvur etish bilan ham bog'liq bo'ladi. Biror narsani maqsad qilib qo'yish ma'lum sabablar, muayyan faktorlar va inson ayni shu chog'da idrok qilayotgan sharoitning o'zi bilan belgilanadi. Masalan, odam ba'zan qiyin ahvolga tushib qoladi va u bu ahvoldan qandaydir yo'l bilan chiqib ketishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. U xalaqit qilayotgan narsalarni yo'qotib, sharoitni o'zgartiradi va yangi sharoit yaratadi.

Maqsad qilib qo'yish shaxsiy yoki ijtimoiy manfaatlar nuqtayi nazari-dan muayyan bir harakatlarni bajarish zaruriyati bilan belgilanadi. Masalan, davlat chegaralarini qo'riqlashda qo'yiladigan maqsadlar.

Maqsad qilib qo'yish va shu maqsad asosida harakat qilish odamning mehnati, kasbi bilan bog'liq bo'lgan vazifalari bilan belgilanadi. Odamning jamiyatda va jamoada tutgan o'rni uning o'z oldiga muayyan bir narsani maqsad qilib qo'yishini belgilaydigan muhim faktorlardandir.

Ayrim odamlar tomonidan qilinadigan harakatlarning maqsadi, ko'pincha boshqa odamlarning biror maslahati, iltimosi, buyrug'i va shuning kabilar ta'siri bilan belgilanadi. Xuddi shuning singari, maqsadga erishtiruvchi vosita va yo'riqlar ham, ko'pincha, tashqaridan (maslahat, iltimos buyruq tariqasida) ko'rsatiladi.

Nima qilish kerakligini anglash va maqsad qilib qo'yish ko'pchilik hollarda, odamning biologik va ruhiy ehtiyojlari bilan belgilanadi.

Ehtiyojlarning faol tomoni intilishlarda ko'rinadi. Intilish ehtiyojni qondira oladigan narsaga, shu ehtiyojni qondirish uchun qidirib topish yoki yangidan yaratish, o'zgartirish va hokazo lozim bo'lgan narsaga qaratilgan bo'ladi. Yuqorida aytib o'tilganidek, intilishlar hissiyotlarning muhim elementlaridandir.

Intilishlar turli darajada anglanishi mumkin. Intilishlarni anglash darajasi kishi ehtiyojining kuchiga, hayotiy tajribasi va bilimlariga hamda uning tafakkuri va xayolining taraqqiyotiga bog'liqdir. Anglash darajasiga ko'ra, odatda, intilishlarning quyidagi turlari yoki fazalari bo'ladi: istak, tilak va xohish.

Istak — intilishning shunday bir turidirki, bunda kishi faqatgina o'zining hozirgi holatidan norozi ekanini his qilib tursa ham, lekin qanday maqsadga

intilayotganini binobarin, bu maqsadga erishishning yo‘l-yo‘riqlarini aniq bilmaydi. Istak shunday bir holatdirki, bunda kishi o‘ziga allanima kerakligini, allanima yetishmayotganini his qilib turadi-yu, ammo bu narsaning nima ekanligini aniqlab ololmaydi, ya‘ni tasavvur qila olmaydi, fahmiga yetmaydi. Bunday hollarda «U nima istayotganini o‘zi ham bilmaydi» deyishadi.

Istak paytida kishi qanday maqsadga intilayotganini, bu maqsadni amalga oshirish yo‘l-yo‘riqlarini anglab yetmas ekan, demak, istakni bevosita amalga oshirib yuborish mumkin emas.

Kishi, nima istayotganini o‘zi anglab yetolmagan paytda, odatda, bir xil ko‘ngli g‘ashroq holatida bo‘ladi, ya‘ni zerikkandek, nimagadir ko‘ngli g‘ashdek va qandaydir noaniq bir holatda bo‘ladi. Istak bolalarda juda yorqin namoyon bo‘ladi. Buning sababi shundaki, bolalar o‘zlarida tug‘ilgan ehtiyoj va intilishlarini turmush tajribalari va bilimlarining yetarli darajada emasligi tufayli aniq anglay olmaydilar. Bolalar bunday holatda ko‘pincha injiqlik qiladilar.

Istak tarzida intilishlar, ko‘proq biron ish bilan shug‘ullanmaydigan, ma‘lum hayotiy qiziqishlari bo‘lmagan va kam harakatroq kishilarda uchraydi. Kishida hosil bo‘lgan istak ma‘lum darajada anglashilsa, tilak-havasga aylanib ketishi mumkin. Tilak havasni dastavval shunday tushunish kerak.

Tilak-havas intilishning shunday bir turidirki, bunda kishi faqatgina qanday maqsadga intilayotganligini biladi, lekin bu maqsadga erishish yo‘llarini aniq bilmaydi. Bunday tilak ba‘zan zo‘r xayol surish bilan, ba‘zan esa «cheksiz» orzu bilan bog‘liq bo‘ladi.

Bunday tilak bo‘lgan paytda, ko‘pincha yangi intilish paydo bo‘ladi, ya‘ni tilakka erishish uchun vosita va yo‘llar qidirish, ba‘zi paytda esa o‘zida tug‘ilgan tilakni bosishga intilish hosil bo‘ladi. Agar amalga oshirish uchun vosita va yo‘llar topilib qolsa, u paytda tilak — to‘la anglangan intilishga aylanadiki, bu holda kishi faqat qanday maqsadga intilayotganligini aniq bilib qolmay, balki bu maqsadni amalga oshirish vositasi va yo‘llarini ham biladi.

Mana shunday qilib, tilak tobora anglashilib borishi natijasida xohishga aylanib ketishi mumkin.

Xohish — to‘la anglangan intilishdir. Bunda faqat intilishning maqsadi va bu maqsadni amalga oshirish vositalarigina emas, balki maqsadni amalga oshirish imkoniyati, ma‘lum bir maqsadda harakat qilishga tayyor va qilinadigan harakatlardan kelib chiqadigan natijalar ham anglashiladi.

Irodaviy harakatlar — ilgaridan mo‘ljallangan xohish bilan amalga oshiriladigan harakatlardir. Irodaviy harakatlar ixtiyorsiz harakatlardan dastavval shuning bilan farq qiladiki, ularda oldindan mo‘ljallangan va to‘la anglanilgan intilish bo‘ladi.

Xohish bilan turli-tuman tegishli harakat boshlanib ketishi mumkin. Bunday harakatlar oddiy irodaviy harakatlar yoki oddiy irodaviy aktlar deb ataladi. Masalan, odam o'rnidan turishni xohlar ekan, u o'rnidan turadi, biron qalamni olishni xohlasa, uni bemalol oladi.

Lekin bizning irodaviy harakatlarimizning ko'pchiligi murakkab harakatlardir. Bu murakkablik shundan iboratki, xohish bilan uni amalga oshirish o'rtasida yana ma'lum bir maqsadni belgilash, bu maqsadni amalga oshirish vositasi va yo'llarini belgilash hamda ma'lum qarorga kelish kabi jarayonlar bo'ladi.

Bizning kundalik faoliyatimizda, ko'pincha, bir xil maqsadlar qo'yishga va bu maqsadlarni bir xil yo'l-yo'riqlar bilan amalga oshirishga to'g'ri keladi. Bunday hollarda, albatta, maqsadni amalga oshirish vositalarining to'g'riligi shubhalanishga va maqsadni amalga oshirish vositalarini tanlash uchun vaqt sarf qilishga to'g'ri kelmaydi.

Agar odam o'z oldiga yangi maqsad va yangi vazifalar qo'ysa-yu, lekin bu maqsad va vazifalarni amalga oshirish vositalari hali tajribada sinab ko'rilmagan bo'lsa, asosan, ana shunday hollarda irodaviy jarayonlar murakkablashadi. Shuning uchun oddiy harakatlarga qaraganda, murakkab irodaviy harakatlar vaqt jihatidan davomliroq bo'ladi.

Maqsad va vositalarni belgilash

Kishida ayni bir vaqtning o'zida bir necha tilak va istaklar tug'ilishi mumkin, chunki kishining ehtiyojlari juda ham xilma-xildir. Masalan, kishi kechqurun bo'sh bo'lgan paytida teatrga yoki biror do'stining oldiga borishni xohlashi mumkin. Bundan tashqari, ayni bir istak, ayni bir maqsadga erishish yo'li va erishish vositasi turlicha bo'la olishini tasavvur etish istak va maqsadga erishmoq uchun qilingan ish-harakatlardan chiqadigan turli xil natijalarni oldindan tasavvur etish mumkin.

Bir necha maqsad yoki ularga olib boruvchi bir necha yo'l bo'lgan taqdirda, bulardan muayyan bir maqsadni hamda shu maqsadga olib boradigan ma'lum bir yo'lni tanlab olish lozim bo'ladi.

Biron maqsad va uni amalga oshirish vositalarini tanlash jarayonida ularning ma'qul yoki noma'qul ekanliklari chamalab ko'riladi. Biron maqsad va bu maqsadni amalga oshirish yo'llarini belgilab beruvchi yoki belgilab bermovchi har qanday narsa harakatning motivi deb ataladi. Motiv deb — kishi nima uchun o'z oldiga boshqa bir maqsadni emas, balki ayni shu maqsadni qo'yishi kerak, nima sababdan u o'z maqsadiga erishmoq uchun, boshqa bir yo'llar bilan emas, balki xuddi shu yo'l bilan harakat qilishi kerak, degan savollarga javobdir.

Irodaviy harakatlarning ixtiyorsiz harakatlardan farqi yana shundan iboratki, ular motivlar asosida amalga oshiriladi.

Inson irodaviy faoliyatining motivlari xilma-xildir. Bu motivlardan avvalo kishining intilish va xohishlarini tug'diruvchi ehtiyojlarni ko'rsatish mumkin. Ma'lum maqsad va unga erishish yo'llarini tanlash ko'pincha biror ehtiyojning mazmuniga va ahamiyatiga bog'liq. Kuchliroq ehtiyoj boshqa motivlar orasida kuchliroq motiv bo'lishi mumkin.

➤ Irodaviy harakat natijalari to'g'risidagi tasavvurlarimiz ham irodaviy harakat motivlari bo'la oladi, chunki bu natijalar ma'lum ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Biz tasavvur qilgan maqsad va bu maqsadga erishish yo'llari turli hissiyotlarimiz bilan bog'liq bo'lishi bilan birga, ma'lum darajada jozibali bo'lishi mumkin. Bu jozibalilik ham harakat motivi bo'la oladi.

Biron maqsad va unga erishish yo'llarini tanlaganda har bir kishi ma'lum darajada o'z dunyoqarashiga, axloqiy prinsiplariga, estetik didlariga, shaxsiy va ijtimoiy manfaatlariga asoslanadi.

Jamoatchilik fikri va odamning bu fikrga bo'lgan munosabati ham ma'lum qarorga kelish motivlaridan biri hisoblanadi. Biron maqsadni tanlash jarayonida, odatda, tafakkur va hissiyot ishtirok etadi.

Bu yerda tafakkur faoliyati eng avval har bir motivga «qarshi» yoki «tarafdor»likni muhokama qilib asoslashdan iborat bo'ladi. Motivlarni muhokama qilishda va asoslashda kishi, odatda, ayni hodisa yuzasidan yoki o'zining xatti-harakatlarida doimo asoslanadigan ma'lum bir faktlardan, tamoyil va qoidalardan foydalanadi. Motivni shunday muhokama qilish va asoslash **motivizatsiyalash** deb ataladi.

Biron maqsadni tanlashga hissiyotlar sabab bo'ladi. Hissiyotlar ayrim tasavvur va motivlarni yorqin, jonli va biz uchun jozibali qilib ko'rsatadi. Hissiyot biron narsaga intilishni faollashtiradi yoki sustlashtiradi, ya'ni hissiyot, ma'lum maqsad va ma'lum harakat yo'llarini tanlashga sabab bo'ladi.

Biron maqsad va uni amalga oshirish yo'llarini tanlash ba'zi paytda har xil kuch va har xil jozibaga ega bo'lgan bir qancha motivlar qatnashishi tufayli ichki kurash xarakterini kasb qiladi. Mana shuning uchun ham bu jarayon **motivlar kurashi** nomi bilan yuritiladi.

Motivlar kurashi jarayonida motivlardan ba'zi birlarining anchagina asosliligi, boshqalarning esa bir qadar asossizligi ma'lum bo'ladi ba'zi bir motivlar kuchliroq tuyg'ular bilan, boshqalari esa kuchsizroq tuyg'ular bilan bog'liq bo'ladi.

Ko'pincha motivlar kurashi tafakkur (aql) bilan hissiyotning o'rtasidagi kurashdan iborat bo'ladi; odam ba'zan go'yo ikkiga bo'linib ketadi; «Aql uni deydi, hissiyot (ko'ngil) buni deydi».

Biron maqsad yoki biron maqsadga olib boruvchi yo'llar aqlga muvofiq

kelsa-yu, lekin kishida noxush hissiyotlar tug'dirsa va, aksincha, biron maqsad yoqimli hislar tug'dirsa-yu, lekin aqlga muvofiq kelmasa, ana shunday bo'ladi.

Motivlar kurashi ba'zan turli hissiyotlar o'rtasidagi kurash tarzida, masalan, burch hissi bilan qandaydir uning qarama-qarshisi bo'lgan boshqa shaxsiy hissiyot tarzida sodir bo'ladi.

Bu motivlar, ko'pincha, bir-birlariga teskari ta'sir etishlari tufayli biron qarorga kelish va bu qarorni bajarishga to'sqinlik qilib, irodaviy jarayonini sekinlashtiradilar. Motivlar o'rtasidagi ana shunday kurash odamda *ichki ixtilof* holatini yuzaga keltiradi.

Albatta, shunday holat odamda g'oyat ko'ngilsiz, og'ir tuyg'u sifatida o'tadi. Agarda odamning dunyoga hamda turmushga bo'lgan qarashlari aniq bo'lsa, shuning bilan birga u o'zining xatti-harakatlarida axloq tamoyillariga asoslansa va uning shaxsiy motivlari ijtimoiy manfaatlar bilan qo'shilib ketsa, ana shunday ko'ngilsiz, og'ir holatning oldini olishi yoki batamom qutulishi (yo'qotib yuborishi) mumkin.

Qarorga kelish

Motivlar kurashi bilan bog'liq bo'lgan biron maqsadni amalga oshirish yo'llarini tanlash jarayoni qarorga kelish bilan tugaydi. Qarorga kelish — ma'lum bir maqsad va bu maqsadni amalga oshirishning biron usuli yoki ma'lum yo'llari haqida to'xtash demakdir. Bu esa motivlardan biri hal qiluvchi rol o'ynaydi, demakdir. Masalan, kechqurun qayerga borish kerak: teatrgami yoki do'stimning oldigami degan fikrdagi motivlar kurashi natijasida kishi do'stining oldiga borishga qaror qiladi. Kasb tanlash tufayli paydo bo'lgan motivlar kurash natijasida bir o'smir traktorchi bo'lishga qaror qilsa, boshqasi pedagogika institutiga kirishga qaror qiladi.

Ba'zi hollarda kishi qabul qilinadigan qarorning amalga oshirish imkoniyatlariga ishongan holda juda tez ma'lum bir qarorga keladi. Buni biz *qat'iyat* deb ataymiz.

Boshqa bir hollarda esa, motivlar kurashi uzoq, vaqtga «cho'zilib ketadi» va qaror bajarilishiga ishonchsizlik hamda ikkilanishlar bilan qabul qilinadi. Bu — *qat'iyatsizlikdir*. Masalan, o'rta maktabni tugatayotgan va tugatgan ba'zi bir yoshlar qaysi institutga kirish masalasini juda tez hal qiladilar, boshqa birlari bo'lsa juda uzoq vaqt ikkilanib o'ylab yuradilar. Qat'iyat, odatda, jiddiylik vaziyatning yengillanishi, mamnunlik tuyg'usini tug'dirsa, qat'iyatsizlik esa ikkilanish hissi, jiddiylik tuyg'usi va alohida og'ir noaniq holat bilan birga sodir bo'ladi.

Biron qarorga kelishning sur'ati bir qancha sabablarga, jumladan: ehtiyojga, hal qiluvchi motiv kuchiga, sharoitga, hissiyotlarga, tafakkur va xayolning taraqqiyot darajasiga, turmush tajribasi va bilimlariga, kishi-

ning dunyoqarashiga, uning temperamenti va xarakteriga hamda boshqalarning maslahatlariga, buyruqlariga, iltimos va takliflariga bo'ysunishga bog'liq bo'ladi.

Biron qarorga kelishning sur'ati, asosan, oldinga qo'yilgan maqsadning ahamiyatiga, biror qarorga kelishga olib boruvchi faoliyatning xarakteriga bog'liq bo'ladi.

Shunday hollar ham bo'ladi, biron qarorga kelish oldidan avval o'ylab, andisha va ehtiyotlik bilan har bir motivni hisobga olib va solishtirib ko'rish lozim bo'ladi. Boshqa bir hollarda murakkab faoliyat bo'lsa ham, hech bir ikkilanib o'tirmay, uzil-kesil qarorga kelish lozim bo'ladi. Bunday qat'iyat urush sharoitida zarurdir. Bunday paytda anchagina fahm va ziyraklik hamda sharoitning barcha murakkabliklarini hisobga olish zarur bo'lishiga qaramay, tezlik bilan qarorga kelish talab qilinadi.

Ana shunday murakkab tarzdagi motivlar kurashi va qarorga kelish faqat shunday hollarda bo'ladi, bunda odamning hayoti va faoliyati uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan yangi maqsadlar qo'yiladi va bu maqsadlarni amalga oshirish uchun yangicha vosita hamda usullar talab qilinadi.

Kundalik hayotimizda juda ko'p ongli irodaviy harakatlarimiz uzoq davom etadigan va jiddiy tusdagi motivlar kurashisiz amalga oshirilaveradi. Bunday hollarda biron qarorga kelish ilgaridan odat bo'lib qolgan bir tarzda yoki belgilangan qoida asosida, yo bo'lmasa, mazkur qaror va harakatlarni ma'lum turdagi xatti-harakatlarga rioya qilish tarzida amalga oshiriladi.

Qabul qilingan qaror keskin va mustahkam yoki bo'sh, sabotsiz — o'zgaruvchan bo'lishi mumkin. Bir marta qabul qilinib, keyinchalik o'zgarmaydigan va ma'lum vaqt davomida albatta bajariladigan qaror **qat'iy va mustahkam qaror** deb ataladi. Qaror o'ylab qabul qilingan ijtimoiy vazifalar va shuning bilan birga, kishining hayotiy manfaatlariga, uning dunyoqarashi va ishonchlariga moslashtirilgan bo'lsa, bunday qaror ko'pincha mustahkam bo'ladi. Qat'iy va mustahkam qarorga kelish — irodaning yuksak sifatidir.

Bir marta qabul qilishgan qarorni keyinchalik o'zgartirish yoki boshqa yangi qaror bilan almashtirish, yoki bo'lmasa, batamom bekor qilib yuborish **subutsizlik** deyiladi.

Qat'iy qaror qila olmaslik — kishi irodasi bo'shligining alomatidir.

Qabul qilingan qarorning o'zgarishi, ya'ni beqarorlik, subutsizlik, ko'pincha yana bu qaror to'g'risida yetarli darajada o'ylamaslikdan, emotional holatning o'zgarishidan, yoki bo'lmasa kishi harakat qilib turgan sharoitning o'zgarishidan kelib chiqadi. Qarorning o'zgarishi, ko'pincha, motivlar kurashining qaytadan boshlanib ketishiga va oxirgi marta qat'iy qaror qabul qilishga olib keladi.

Qat'iyatsizlik va beqarorlikni, odatda, qabul qilingan qarorni oldindan rejalashtirilgan harakatlar bilan bog'lash orqali yengish mumkin. Rejalashtirish — oldinga qo'yilgan maqsadga olib boradigan eng qulay usul va vositalarni qidirishdan iborat bo'lgan murakkab aqliy faoliyatdir. Rejalashtirish jarayonida bo'lishi mumkin bo'lgan va zaruriy barcha harakatlar duch kelib qoladigan qiyinchilik va qarama-qarshiliklar hisobga olinadi hamda qilindigan ishlardan kelib chiqadigan natijalarga oldindan baho beriladi.

Shunday qilib, irodaviy harakatlar ixtiyorsiz harakatlardan farq qilib, ular ilgaridan qabul qilingan qaror va ilgaridan tuzilgan reja asosida amalga oshiriladi.

Qarorni ijro etish

Biron qaror shu qarorga muvofiq keladigan choralar ko'rish va ish-harakatlar qilish uchun qabul qilinadi. Qarordan harakatga o'tishni ijro qilish, bajarish deyiladi. Irodaviy jarayonlarda eng muhim narsa qabul qilingan qarorni bajarishdir. Kishining irodasi xuddi mana shu qarorni bajarishda namoyon bo'ladi deyish mumkin.

Odatda, ikki turli irodaviy harakat farqlanadi: jismoniy va aqliy. Jismoniy harakatlarga har turli mehnat operatsiyalari, o'yin hamda sport mashg'ulotlari va boshqalar kiradi. Aqliy harakatlarga bo'lsa — hisob ishlari, yozma ishlar, dars tayyorlash, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish va shuning kabilar kiradi. Ko'p vaqt takrorlab, o'zlashtirilib ketgan, ko'nikma va odat bo'lib ketgan harakatlar ham murakkab irodaviy harakatlardanidir. Iroda, yana ayni chog'da keraksiz harakatlarni to'xtatish, tugatish yoki o'zgartirishda ham namoyon bo'ladi.

Qarorni ijro etish, odatda, ma'lum vaqt va ma'lum muddat bilan bog'liq bo'ladi. Qarorning hech kechikmay, belgilangan vaqtda ijro etilishi irodaning ijobiy sifatidan dalolat beradi. Bu esa ishchanlik va puxtalikni bildiradi.

Biroq, qabul qilingan qaror hamma vaqt bajarilavermaydi va ayrim hollarda esa o'z vaqtda bajarilmaydi. Masalan, irodasi kuchsiz bo'lgan kishilar ko'pincha juda ko'p yaxshi qarorlarga kelishlariga qaramay, bu qarorlarning ijro etilishini sustlashtirib, cho'zib yuboradilar va boshqa muddatlarga qoldiradilar. Bajarilishi galdan-galga qoldiriladigan yoki batamom bajarilmaydigan qarorlarni *niyat* deb ataladi. Shuning bilan birga, ancha vaqtdan so'ng bo'lsa ham, lekin ma'lum vaqt davomida bajarilishi shart bo'lgan qarorlarni ham *niyat* deb ataladi. Masalan, talaba o'qish yilining boshida qishki va yozgi sessiyadagi imtihonlarni faqat «a'lo» bahoga topshirishni niyat qilishi mumkin.

Ba'zan odam sharoitning o'zgarishiga qarab qabul qilingan qarorni bekor qilib yangi qaror qabul qilishiga to'g'ri keladi. Undan so'ng o'zgarigan sharoitga mos holda yangi qarorni bajarishga kirishadi.

Qabul qilingan qaror to'g'ridan to'g'ri, avtomatik ravishda amalga oshirilavermaydi. Qabul qilingan qarorni bajarish uchun, yana, ongli ravishda irodani ishga solib zo'r berish kerak. Irodaviy zo'r berishni kishi ongli jiddiylik tarzida his qiladi. Bunday jiddiylik irodaviy harakatga o'tish bilan tarqalishi mumkin.

Irodaviy zo'r berish butun nerv va muskullarni alohida tarang holga keltiradi va bu sirtqi alomatlarida ko'rinadi. Irodaviy zo'r berishning ana shunday sirtqi alomatlari irodasini ishga solgan kishilarni tasvirlovchi badiiy asarlarda yaqqol tasvirlanadi.

Qabul qilingan qarorni zo'r berish bilan ijro etish irodaning muhim belgisini tashkil etadi, deyish mumkin. Zo'r berish juda muhim xususiyatlardan biri bo'lib, bu xususiyat orqali irodaviy harakatlar va ixtiyoriy psixik jarayonlar ixtiyorsiz psixik jarayonlardan farq qiladi.

Irodaviy zo'r berish motivlar kurashi va qarorga kelishdayoq seziladi. Bunday zo'r berish fikrlash jarayonlarini ishga solib, muhokama yurgizishda va shuning bilan birga, keraksiz hissiyotlarni yengishda o'z ifodasini topadi. Ko'pincha motivlar kurashi va qarorga kelish g'oyat jiddiylik hamda juda katta irodaviy zo'r berish bilan hosil bo'ladi.

Juda ko'p hollarda qarorga kelingandan so'ng ham uni bajarish uchun yana «kurash» davom etadi. Bu kurash natijasida qarorni ijro etishga qaratilgan irodaviy zo'r berish maydonga keladi.

Irodaviy zo'r berish va irodaviy harakat maqsadga erishish yo'lida uchraydigan to'siqlarni yengishda namoyon bo'ladi. Kishining irodasi juda katta qarshiliklarni yengishga to'g'ri kelgan paytda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Bunday qarshiliklar ikki turli bo'lishi mumkin: ichki va tashqi qarshiliklar.

Ichki qarshiliklarni yengish

Ichki qarshiliklar kishining o'ziga xos bo'lgan ma'lum holatidir. Kishi tinch, harakatsiz va hech qanday faoliyatsiz holatda bo'lishi mumkin. Masalan, bunday holat dam olayotganda, uxlayotganda, toliqqan paytda va kasal paytda bo'ladi. Biron ish bilan shug'ullanmay harakatsiz o'tirishga, ya'ni yalqovlikka undovchi mayl ham shunday holatdandir.

Irodaviy zo'r berish vositasi bilan, avvalo, organizmning passiv holatini o'zgartirib, uni faol holatga keltirish lozim bo'ladi. Masalan, o'rinda yotgan kishi, tursammikan yoki turmasammikan, deb biroz o'ylagandan so'ng (motivlar kurashi), turishga qaror qiladi hamda o'zini majbur qilib o'rnidan turadi. Yalqovlikni yengish uchun ba'zan juda ko'p zo'r berishga to'g'ri keladi.

Irodaviy zo'r berish vositasi bilan kishining aqliy faoliyati ham faol holatga keltiriladi. Masalan: ma'ruza boshlanishi bilanoq talaba iroda ku-

chini ishga solib, diqqatini bir yerga to'playdi, irodaning barqarorligini saqlab turadi, tafakkur va esda olib qolish jarayonlarini kuchaytiradi.

Ko'pincha, kishining o'zida bo'ladigan ixtiyorsiz harakatning paydo bo'lishini irodaviy zo'r berish bilan yengishi, susaytirishi va yo'q qilib yuborilishi lozim bo'ladi. Ayni shu chog'da keraksiz harakatlarni o'zgartirish yoki to'xtashiga to'g'ri keladi. Juda qattiq singib ketgan, lekin salbiy, zararli odatlarga qarshi irodaviy zo'r berish bilan kurash olib borish va tashkil topgan stereotiplarni, ya'ni bir qolipga tushib qolgan salbiy harakatlarni buzish lozim bo'ladi.

Paydo bo'layotgan ixtiyorsiz harakat, ko'pincha, qabul qilingan irodaviy qarorga nisbatan boshqacha (ba'zan qarama-qarshi) yo'nalishga moyil bo'ladi. Masalan, kishining hissiyotini aks ettiradigan ba'zi ish-harakatlari shular jumlasidandir. Ixtiyorsiz harakatning paydo bo'lishi kerakli irodaviy harakatni susaytirib yoki batamom to'xtatib qo'yishi mumkin. Shuning uchun qabul qilingan qarorni bajarishda paydo bo'ladigan ixtiyorsiz harakatni irodaviy zo'r berish bilan yengishga to'g'ri keladi. Masalan, parashutchilar birinchi marta o'zlarini samolyotdan tashlaganlarida (irodaviy harakatlarida) tabiiy ravishda paydo bo'ladigan qo'rqish hissini yengib borishlari lozim bo'ladi.

«Harakat qilishning o'ziga qanday o'rganilgan bo'lsa, — deydi I.M.Sechenov, — harakatni to'xtatib qolishni boshqarishga ham xuddi shunday o'rganish kerak». (Избранные произведения, Т.Г.М.Л. изд.АП. 1952, 96-bet).

Kishi irodaviy zo'r berganida, ixtiyorsiz harakatni batamom yo'qotib yubormaydi, balki uni biroz o'zgartiradi yoki bunday harakatning paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaydi. Ixtiyorsiz harakatni bosishga vazminlik deb ataladi. Vazminlikning nerv-fiziologik asosi ikkinchi signal sistemasining birinchi signal sistemi orqali miya po'stining ostki qismiga tormozlantiruvchi ta'sir o'tkazishdan iboratdir.

Iroda, avvalo, kishining o'z-o'zini, o'z intilishlari, hissiyotlari va ehtiroslarini qo'lida tuta bilishi demakdir. Iroda — kishining o'z-o'zini iroda qila bilishi, o'z xulqi va faoliyatini ongli ravishda tartibga solish hamda boshqara olish qobiliyatidir.

Odamning ichki to'lqinlarini yenga olish, o'zini boshqarish va o'z ustdan hukmronlik qila bilish qobiliyatini odatda *ichki iroda* deb yuritiladi.

Tashqi qarshiliklarni yengish

Kishi irodaviy zo'r berishi bilan yengishi lozim bo'ladigan tashqi qarshiliklarni **tevarak-atrofdagi voqelikda** uchratadi.

Kishi o'z oldiga qo'yiladigan maqsadni amalga oshirishga qarshilik qilayotganda to'sqinliklarni yengadi, voqelikni o'z maqsadiga muvofiq ravishda o'zgartiradi va uni o'z ehtiyojlarga moslaydi.

Kishi tabiatni o'zgartiradi. Bunda u tabiatning qarshiligini yengadi, uning stixiyalariga, ya'ni suv, sovuq bo'ron, olov kabi tartibsiz, halokatli harakatlariga qarshi kurashib, uni o'zgartiradi, qayta ko'radi. Kishi masofani yengib bir joydan ikkinchi joyga ko'chadi, og'ir narsalarni ko'tarib, ularni bir joydan ikkinchi joyga olib boradi. Kishi irodaviy zo'r berish va irodaviy harakat yordami bilan ijtimoiy qiymatga ega bo'lgan yangi narsalar: uylar, fabrikalar, zavodlar, yo'llar, mashinalar, san'at asarlari va shuning kabilarni yaratadi. Inson faoliyatining barcha turlari va har qanday mehnat kishidan irodaviy zo'r berishni talab qiladi. Inson mehnati undagi irodaning namoyon bo'lishidir. Odamning irodasi mehnatda paydo bo'lgan, u mehnatda o'sgan va o'sib boradi.

Odamning tashqi to'sqinliklarni tashqi qiyinchiliklarni yenga olish qobiliyatini *tashqi iroda* deb yuritiladi. Biroq, faqat shartli ravishda irodani ana shunday tashqi va ichki deb bo'lish mumkin. Inson irodasi yolg'iz birginadir, lekin u tashqi olamdagi hodisalarni o'zgartirish va boshqarishga yo'naltirilishi hamda shuning bilan birga o'zining shaxsiy, ya'ni subyektiv holatini va jarayonlarini boshqarishga yo'naltirilishi mumkin. Shuning uchun irodaviy faoliyatda tashqi qarshiliklarni yengish ichki qarshiliklarni yengish bilan uzviy bog'liqdir.

Obyektiv voqelikka ta'sir qilishda kishi iroda kuchining yordami bilan dastavval o'z organizmini harakatga solishi lozim va shu bilan birga, har qanday ixtiyorsiz harakatni doimo bosib va o'zgartirib turishi kerak. Shuning uchun kishining tashqi qarshiliklarni yengishga qaratilgan irodaviy zo'r berishlari va irodaviy harakatlari ayni vaqtning o'zida kishining ichki holatini ham o'zgartiradi. Kishi tashqi muhitni o'zgartirishi bilan birga, u o'z-o'zini ham o'zgartiradi.

Bajarilgan ishga baho berish

Odatda, qaror bajarilgandan so'ng va ba'zan esa bajarish jarayonidayoq qilingan ishlarga baho beriladi. Qarorni bajarish yuzasidan qilingan ishlarga baho berish bu qaror va ishni ma'qullash yoki qabul qilingan qarorni hamda qilinadigan ish-harakatni qoralashdan iborat bo'ladi. Bu baho qabul qilingan qaror va bajarilgan harakatlardan mamnun yoki mamnun emaslik tufayli hosil bo'lgan alohida hissiy kechinmalarda ifodalanadi.

Salbiy baho, ko'pincha, qilingan ishlarga achinish, uyalish va afsuslanish kabi hissiyotlar tug'ilishiga sabab bo'ladi.

Qilinayotgan yoki qilingan ishlarga baho, asosan, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy estetik nuqtayi nazaridan beriladi. Mana shunday baho berishdan hosil bo'ladigan his va hukmlarda kishining dunyoqarashi, uning axloqiy sifatlari va tamoyillari hamda, shuning bilan birga, uning xarakteri va qiziqishlari yaqqol namoyon bo'ladi.

Qarorni bajarish yuzasidan qilingan ishlarga faqat kishi o'zi baho berib qolmaydi, balki qilingan ish-harakatlarga jamiyat tomonidan ham baho beriladi. Jamiyat tomonidan kishilarning harakatlariga berilgan baho tanqid va o'z-o'zini tanqidda juda yaqqol ifodalanadi.

Qilingan ish-harakatga jamiyat tomonidan berilgan baho kishining faoliyati uchun juda katta amaliy ahamiyatga egadir. Bu baho kishining keyingi faoliyati uchun rag'batlanish va motiv bo'lib qoladi. Salbiy baho, odatda, ayni faoliyatni to'xtatish yoki o'zgartirish uchun sabab bo'ladi. Ijobiy baho faoliyatni davom ettirish, kuchaytirish va yanada yaxshilash, jumladan, mehnat unumini oshirishga rag'batlantiradi.

III. IRODAVIY HARAKATLARNING SIFATLARI

Kishining irodasi o'z sifatlari, ya'ni kuchi, axloqiyligi, mustaqilligi jihatidan ayrim hollarda turlicha namoyon bo'ladi.

Iroda kuchi

Iroda ma'lum kuchga ega bo'ladi; ba'zi hollarda kishining irodasi kuchli sur'atda namoyon bo'lsa, boshqa hollarda kuchsiz namoyon bo'ladi.

Iroda kuchi irodaning muhim sifatidir. Iroda kuchining turli darajasi butun irodaviy jarayonlarda ko'rinadi. Iroda kuchi, avvalo, intilishlarda ko'rina boshlaydi; biz kuchli hamda kuchsiz intilishlarni, kuchli va kuchsiz xohishlarni farq qilamiz. Iroda kuchi yana tezlik bilan qarorga kela olishda va qarorning mustahkamligida ko'rinadi.

Yuksak g'oyaviy tamoyillarga asoslangan ongli qat'iyat va sabotlilik kuchli iroda belgilaridandir; qat'iyatsizlik, ikkilanish, qabul qilingan qarorning bajarila olishiga shubha bilan qarashlik va sabotsizlik kuchsiz iroda belgilaridandir. Iroda kuchi qat'iyatlikda ifodalanadi. Qat'iyat qarorning bajarilishiga to'la ishonish va qarshilik hamda qiyinchiliklar qanchalik katta bo'lmasin (yoki katta bo'lib ko'rinmasin) uni albatta amalga oshirishga otlanishdir.

Jazm o'z-o'ziga buyruq berishdir. Vijdoniy burch talabi yoki yuksak maqsadni amalga oshirish tufayli odamning kerak bo'lib qolgan paytda o'lim bilan hayot o'rtasidan birontasini darhol tanlab ola bilishida o'rinadigan jazm, kuchli iroda dalilidir. Bunday jazmning misoli sifatida Usmon Nosir, Cho'lpon, Abdulla Qodiriylarning mardona jasoratini ko'rsatishimiz mumkin.

Iroda kuchi qabul qilingan qarorni o'z vaqtida bajarishda ko'rinadi. Shuning uchun qarorni bajarmaslik yoki uning bajarilish muddatini doim «galdan-galga» qoldiraverish va boshlangan ishni oxirigacha yetkaza olmaslik kuchsiz irodaning alomatidir. Ammo berilgan qarorni bajarish-

ning, qilingan ish-harakatning hammasi ham irodaning kuchli ekanidan darak beravermaydi. Iroda kuchi, asosan, irodaviy harakatlar yordami bilan qanday to'siqlar yengilgani va buning bilan qanday natijalarga erishilganligi ila aniqlanadi. Biz irodaviy zo'r berishlar vositasi bilan yengadigan qarshilik va qiyinchiliklar darajasi va xarakteri iroda kuchining obyektiv ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Agar kishi katta to'sqinlik va qiyinchiliklarni, qarshi harakatlarni irodaviy zo'r berish va irodaviy harakatlar yordami bilan yengib, katta muvaffaqiyatlarga erishar ekan, bunday holda biz shu kishining kuchli irodaga ega ekanligi va kuchli iroda ko'rsatgani haqida gapira olamiz.

Kishi irodasining kuchsizligi uning juda arziyas qarshiliklarni ham yenga olmasligida ko'rinadi. Masalan, ba'zan kishi biron kerakli xatni yozishga yoki biron zarur ishni boshlashga o'zini majbur eta olmaydi.

Irodaning kuchsizligi, odatda, irodasizlik deb ataladi.

Iroda kuchi, ayniqsa, o'zini tuta bilishda, jasurlikda, qat'iyatda, matonatda va chidamlilikda namoyon bo'ladi.

O'zini tuta bilish. Mana shu so'zning o'zidan ko'rinib turibdiki, o'zini tuta bilish – kishining o'z-o'zini qo'lga ola bilishidir. O'zini tuta bilish – kishining oldiga qo'ygan maqsadlarini amalga oshirishga qarshilik ko'rsatuvchi ichki holatini yengishda ko'rinadigan kuchli irodadir. O'zini tuta bilish – toliqish hissini, og'riqni, qo'rqinchni, shuning kabilarni yengishda ko'rinadi, o'zini tuta **bilish** ayni paytda keraksiz bo'lgan reflekslarga, odatlarga, mayllarga yo'l qo'ymaslikdir. Yu.A.Gagaringa murojaat qilib: «Uchish paytingizdagi ba'zi vaqtlarda qo'rqish hissi paydo bo'lganmi?» deb savol berilganda, kosmonavt shunday deb javob bergan: «Albatta, hamma tirik odamlardagi kabi menda ham bo'lgan. Biroq, men qo'rqinch hissini tezda yengib tashladim».

O'zini tuta bilish va qo'rqmaslik odamning qo'rqinch hissini kechirmasligida emas, balki ongni yo'qotib qo'ymay, o'z irodasining kuchi bilan bunday hissiyotlarni bosishi va batamom yo'qotib yuborishidadir. Bu degan so'z – o'zini idora qila bilish degan ma'noni bildiradi. O'zini tuta bilish – vazminlikka oid yuksak fazilatdir. Kishi o'zini biron narsadan tiyish uchun ba'zan anchagina irodaviy zo'r berishga, ya'ni iroda kuchini ishga solishga majbur bo'ladi.

Irodasi kuchli kishilar deganda, biz o'zini mahkam tuta biladigan bosiq kishilarni tushunamiz. Ikkinchi jahon urushi yillarida bizning askarlarimiz, razvedkachilarimiz, qahramon uchuvchilarimiz va temir yo'lichilarimiz kuchli irodaning yuksak namunalarni ko'rsatdilar.

Irodaviy zo'r berish orqali hushidan ketib qolmaslik va hattoki o'limni to'xtatib qolish kabi hodisalar qadim zamonlarda ham bo'lib o'tgani ma'lum. Masalan, asrimizdan oldingi V asrda Gretsiya bilan Eron urushi

paytida bir askar greklarning eronliklar ustidan qozongan g'alabalari haqida xabar yetkazish uchun Marafon degan joydan Afinaga chopib kelgan. Biroq bu xabarni yetkazgan-u shu zahoti jon bergan. Ana shu askarning xotirasini abadiylashtirish maqsadida sport musobaqalaridan bir turiga, ya'ni 42 kilometr-u 195 metrga yugurishga — «Marafon yugurishi» deb nom berilgan.

O'zini tuta bilishning aksi deganda, biz ixtiyorsiz harakatlar tomonidan yengilib, ya'ni yo'q qilib yuboriladigan irodani tushunamiz. Odamning bunday xususiyatini o'ziga kuchi yetmaslik, o'zini tiya olmaslik deb ataladi. O'ziga kuchi yeta olmaslikning eng keskin ko'rinishi beboshlik, pastkashlikdir. Bunday odam o'zida beixtiyor tug'iladigan salbiy tuyg'ularga, instinktlarga berilib, o'z nafsini tiya olmaydi. Bu hayvonlik holatiga tushib qolish demakdir.

Dadillik — kishining hayot va omonligi uchun xavfli bo'lgan qarshiliklarni yengishda ko'rinadigan iroda kuchidir. Masalan, parachutchi har gal samolyotdan o'zini tashlaganida dadillik qiladi. Dushmanning orqa tomoniga o'tib olgan razvedkachilar ham dadillik namunasini ko'rsatadilar. Dadillik o'zini tuta bilish bilan mahkam bog'liqdir. Dadil harakat qilish uchun, avvalo, o'zini tuta bilish kerak. Dadillik bor joyda o'zini bilish ham bor.

Biron maqsadni amalga oshirishda hamisha dadillik ko'rsatish **mardlik** va **jasorat** deb ataladi.

Har qanday faoliyatning, jumladan o'qishning ham muvaffaqiyati qat'iyatga bog'liqdir. Bilim egallash uchun qat'iyat kerak bo'lganidek, malakalar oртиrish (masalan, musiqa malakalari) uchun ham qat'iyat kerak.

Chidam va toqat. Maqsadlarni amalga oshirishda yengishga to'g'ri keladigan qarshilik va qiyinchiliklar kishidan kuch hamda vaqt sarf qilishni talab qilibgina qolmay, balki unga, ko'pincha, jismoniy va ruhiy azob beradi.

Kishi o'z faoliyati davomida, ba'zan sovuq va issiqdan, yomg'ir va qordan, qattiq toliqish va och qolishlikdan hamda turli kasalliklardan azob chekadigan hollari bo'ladi. Agar, mana shunday qarshiliklarga qaramay, kishi o'z oldiga qo'ygan maqsadiga sodiq bo'lib, uni amalga oshirishga urinaversa, bunday harakatlarda ko'rinadigan irodani chidam va toqat deb ataladi.

Kosmonavtlarning jasoratlari g'oyat zo'r chidam va toqatliligi bilan xarakterlidir. Irodaning bunday sifati ulardan taxminiy mashqlar o'tkazish davridayoq talab qilingan edi. Lekin irodaning bu sifati, xususan, o'qish paytida, ya'ni ular g'oyat zo'r jismoniy va asabiy o'zgarishlarni toqat bilan kechirishlariga to'g'ri kelgan paytda kuchli namoyon bo'ladi. Shuning bilan bir vaqtda bu qahramonlar jiddiy keskinliklarga chidab o'qish davomida turli yo'l tutmoq va harakat qilmoq uchun onglarini juda ravshanlikda saqlab qolishlari

lozim edi. Tibbiyot va psixologik tekshirishlarning ko'rsatishicha, shu qadar jiddiy vazifani ado etishga faqat mustahkam sog'liq hamda kuchli irodaga ega bo'lgan kishilargina chiday olishlari mumkin edi.

Odamdagi qat'iyat va chidamlilik aniq maqsad va o'zining anchagina barqarorligi bilan ajralib turadigan kuchli motivlarning mavjudligiga bog'liq.

O'zini tuta bilish, dadillik, qat'iylilik, chidam va toqat paytlarida namoyon bo'ladigan kuchli irodaga *mardlik* deb ataladi.

Irodaning axloqiyligi

Irodaning axloqiyligi deganda, biz, odatda, kishi oldiga qanday maqsadlar qo'yganligini, bu maqsadlarga qanday vositalar yordami bilan erishilishini, irodaviy intilishlar (xohishlar) qanday mayllar tufayli tug'ilishini, ma'lum bir qarorga kelishda kishi qanday tamoyillarga tayanishini nazarda tutamiz.

Irodaviy harakatlarda kishining axloqiy sifatlari namoyon bo'lishi tufayli iroda kuchi ijobiy sifat hisoblanadi. Boshqa bir tomondan olganda, odamlarning axloqiy sifatlari haqida quruq gaplarga qarab emas, balki shu odamlarning axloqiy qiyofalari namoyon bo'ladigan irodaviy harakatlariga qarab hukm chiqaramiz. Shuning uchun kuchli irodaning — mardlik, o'zini tuta bilish, qat'iyatlik, chidamlilik va botirlik kabi xususiyatlari bizda inson axloqiy sifatlarining namoyon bo'lishi hisoblanadi.

Odam u yoki bu qarorga kelishida o'zining qarori va xatti-harakatlari uchun axloqiy jihatdan javobgar ekanligini sezsa hamda anglay olsa, iroda axloqiy bo'ladi.

Axloqiylilikning darajasi irodaviy jarayonning fazalarida, ya'ni motivlar kurashida ham, ma'lum qarorga kelishda ham, qarorni amalga oshirishda ham va qilingan ishlarga keyin baho berishda ham ko'rinadi.

Motivlar kurashi va qarorga kelishda axloqiylilik ma'lum bir motivni asoslashda ko'rinadi. Shuning uchun qabul qilingan qarorlar axloqiy tomondan asoslangan yoki asoslanmagan bo'lishi mumkin. Motivlar kurashidagi hissiy mayllar ham axloqiy yoki axloqqa xilof bo'lishi mumkin, chunki kishining axloqiy holati kechirgan hissiyotlarida va intilishlarida ham ifodalanadi. Axloqiy tamoyillarga muvofiq sur'atda qabul qilingan qarorlar va amalga oshirilgan harakatlar axloqiy qarorlar deb ataladi.

Kishining axloqiy qiyofasi qabul qilingan qaror va amalga oshirilgan harakatlarga keyinchalik baho berishda ham ko'rinadi. Agar kishi yuksak ma'naviy fazilatlar egasi bo'lsa, u yaramas qaror qabul qilishdan va nojo'ya xatti-harakatdan o'zini tiyadi, buning oqibatini oldindan o'ylaydi. Shu tariqa, kishi o'z harakatlarining natijalarini oldindan ko'rib qabul qilinishi mumkin bo'lgan qaror va harakatlarni noma'qul topishi yoki ma'qullashi mumkin.

Axloq dunyoqarash bilan uzviy bog'liqdir.

Kishining irodaviy harakatlarida muhim rol o'ynaydigan hayotiy

maqsadlari va tamoyillari xuddi ana shu dunyoqarashdan kelib chiqadi.

Shuning uchun dunyoqarash va axloq tamoyillariga muvofiq ravishda amalga oshiriladigan maqsadlar, qarorlar va harakatlar yuksak iroda ko'rsatishdir. Axloq nuqtayi nazaridan, iroda kishining o'z shaxsiy, individual intilishlarini jamiyat manfaatiga bo'ysundira olishiga qarab baholanadi.

Mana shuning uchun biz o'z intilishlarida, qaror va harakatlarida mehnatkashlarning manfaatlariga sodiq bo'lgan, vatanga muhabbat qo'ygan va unga sodiq bo'lgan, mehnatni sevuvchi, qat'iy barqaror, dadil, sabotli, chidamli va o'zini tuta biladigan kishilarni yuksak qadrlaymiz.

Mustaqillilik

Kishilarning irodaviy harakatlariga ularning mustaqillilik darajasi jihatidan ham baho beriladi. Biz, odatda, mustaqil va mustaqil bo'lmagan harakatlar haqida gapiramiz.

Irodaviy harakatlarning mustaqilliligi, avvalo, kishining tashabbuskorligida ko'rinadi. Tashabbuskorlik biron-bir ishni shaxsan boshlab yuborishdir. Tashabbus ko'rsatish ma'lum ko'rsatma bo'lishini kutib o'tirmay, biron maqsadni ilgari surish, uni amalga oshirish yo'l va vositalarini tanlash hamda belgilangan maqsadga mustaqil sur'atda erishish demakdir. Tashabbuskorlik, odatda, atrof-tevarakdagi sharoit hamda ijtimoiy hayot talabini epcillik va mohirlik bilan hisobga olish va ko'pincha, yangilikni oldindan ko'ra bilish qobiliyati bilan bir vaqtda ko'rinadi.

Tashabbuskorlik hayotimizning hamma sohasi uchun zarur bo'lgan juda ham qimmatli sifatdir.

Tashabbuskor kishilar hamma vaqt ishda va o'qishda faollik ko'rsatadilar. Ular jamiyat, jamoa va guruhlarda tashkilotchilik qilishga qobiliyatli bo'ladilar va har qanday qiyin muammolarni ham osonlikcha amalga oshira oladilar, yo'l-yo'riqlarini topa oladilar va muvaffaqiyat qozona oladilar.

Mustaqillilik amalga oshirilayotgan va amalga oshirilgan xatti-harakatlar uchun ***javobgarlikni*** sezishda ko'rinadi.

Javobgarlikni sezish deganda, biz, ayni shu harakatlarning to'g'riligiga, maqsadga muvofiq ekanligiga va zarurligiga ishonch hosil qilishni tushunamiz. Qandaydir xato va yanglishga yo'l qo'yib yuborilgan vaqtda javobgarlikni sezish — o'z xatolariga samimiy, beg'arazlik bilan va ochiq tan berishda hamda haqqoniy tanqidga diqqat bilan quloq solishda ko'rinadi. Javobgarlikni sezish — o'z xatolarini tuzatishga tayyor turish va haqiqatan ham uni tuzatish demakdir.

Irodaning mustaqilligi yana boshqa kishilarning fikrlarini, maslahatlarini va takliflarini tanqidiy mulohaza qilib qarashda ham ko'rinadi. Kishi boshqa odamlar bergan maslahat va takliflarining to'g'riligiga ishonib

harakat qilar hamda bu maslahat va takliflarning jamiyat manfaatiga va axloq tamoyillariga mos ekanliklarini tushunar ekan, buning bilan u o'z mustaqilligini namoyon qilgan bo'ladi.

Mustaqillikni irodaning negativizm va qaysarlik kabi salbiy ko'rinishlaridan ajrata bilish lozim.

Negativizm boshqa kishilarning hamma taklifiga, ya'ni buyruqlarga, qoidalarga, maslahatlarga va boshqa yo'l bilan o'tkaziladigan qanday bo'lmasin ta'sirga asossiz qarshilik qilish demakdir. Negativizm ikki turli bo'ladi: passiv va faol negativizm. Passiv negativizm shundan iboratki, bunda kishi taklif qilingan ishni qilmay, o'z holatida qolaveradi. Faol negativizm esa boshqalar xohlagan va taklif qilgan ishni qilmay, uning aksini qilishdan iborat bo'lgan terslikdir.

Negativizm hodisasini uch yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarda, ayniqsa, kattalar tomonidan suyultirib yuborilgan va barcha ishlarini boshqa kishilar qilib beradigan bolalarda uchratish mumkin. Bunday o'jarlik bolalarda, ko'pincha qandaydir mustaqil faoliyat sohasida o'z faolliklarini ko'rsatish imkoniyati berilmagan taqdirda paydo bo'ladi.

Negativizmning xarakterli xususiyati harakatlarning asossizligidan iboratdir. Odatda, negativizm holatida kishi sen nega bunday qilyapsan, nima uchun boshqalarning taklifini bajarmayapsan, degan savolga hech qanday javob qaytarmaydi; u indamay, aytilgan narsaning aksini qilaveradi.

Qaysarlik — boshqa kishilarning aytgan hamma gapiga, ya'ni buyruq va takliflarga atayin qarshilik qilishdir. Qaysarlik qilayotgan odam o'zi deganini qilaveradi va nima sababdan shunday qilayotganini obyektiv ravishda asoslab bermaydi: «Bu mening ishim», «O'zim bilaman» deb subyektiv dalil keltiradi, xolos.

Qaysarlik, asosan, mana bunday hollarda, masalan, kishi biron narsadan xafa bo'lgan yoki g'azablangan, jahli chiqqan yoki bo'lmasa manmanligi oshib ketgan paytda ko'rinadi. Bunday hollarda kuchli hissiyot ta'siri tufayli kishining ongi o'tmaslashib ketadi. Qaysarlik tutgan paytda kishi obyektiv nuqtayi nazardan qaray olmaydi va boshqacha emas, balki aynan shunday harakat qilish shart ekanligiga obyektiv asoslar keltira olmaydi. Qaysar odamni juda yaqqol dalillar yordami bilan har narsaga ko'ndirish yoki undan qaytarish qiyin. Qaysarlik ko'rsatishda biron narsaga intilish va kuchli hissiyot bo'ladi, lekin yetarli tafakkur unda ishtirok etmaydi.

Mustaqilsizlik shunday hollarda ko'rinadiki, bunda kishi ma'lum bir xatti-harakatlarni faqat boshqa odamlarning bevosita ta'siri ostida (ularning maslahatlari, takliflari bilan) qiladi va o'zining qarorlari hamda harakatlarida faqat boshqa odamlar fikriga tayanadi.

Kishi mustaqillik ko'rsata olmasa, boshqa odamlar irodasini amalga oshiruvchi bo'lib qoladi, xolos.

Mustaqilsizlik tashabbuskorlikning yo'qligi, har bir ishni yuzada bo'lgan sharoit va boshqa odamlarning ta'siriga berilib, bajarishlik va qilinayotgan ish-harakatining sababini kishi o'zi bilmasligida ifodalanadi. Bunday holda, odatda asossiz motivlar yoki hech qanday motivlarsiz qarorga kelinadi. Mustaqilsizlik ko'pincha, kishining prinsipsizligi bilan bog'liq bo'ladi. Mustaqilsizlikning xarakterli belgisi o'zining qabul qilgan qarori va harakatlariga nisbatan javobgarlik hissining yo'qligidan iboratdir.

Mustaqilsizlik va irodasizlikning yaqqol ifodasi boshqalarning ta'siriga berilib, **laqmalik bilan harakat** qilishdan iboratdir. Laqmalik paytida harakatlar boshqa odamlarning qarorlari asosida amalga oshiriladi. Biroq boshqa odamlarning qarorlarini laqma odam go'yo o'zining qarori va o'z irodasining namoyon bo'lishi deb bilaveradi.

Laqmalik bilan qilinadigan harakatlarda boshqa odamlarning maslahatlari va takliflariga nisbatan tanqidiy munosabat bo'lmaydi. Ana shunday paytda odam boshqa odamlarning ta'siriga yoki yot unsurlarning ta'siriga osonlik bilan berilib ketishi mumkin. Laqmalik bilan qilinadigan harakatlarni negativizm va qaysarlikka qarama-qarshi xususiyat desa bo'ladi.

Odam boshqa kishilar ta'siri bilan harakat qilish xususiyatiga **laqmalik** deyiladi. Laqmalik qilish ma'lum darajada har bir kishiga xosdir. U iroda va umuman faollik zaiflashgan paytda hamda tanqidiy fikr qilish yo'qolib, fikr yuritish qobiliyati cheklangan va sustlashgan paytda sodir bo'ladi. Aql-idrokning ishlamay qolishiga faqat affektiv holat sababchi bo'lmay, balki psixik faoliyatning umumiy susayishi ham sabab bo'ladi.

Bunday holat har bir odamning toliqqan paytida va endi uxlay boshlagan paytida bo'lishi mumkin. Uzoq vaqt davom etgan xavotirlik hissi va zo'r xursandchilik tufayli ham kishi laqmalik qilib qo'yishi mumkin. Kishi gipnoz holatida haddan tashqari laqmalik qiladi.

Mustaqilsizlik orqasida qilinadigan ana shunday harakatlar, albatta irodaga taalluqli salbiy xususiyatlardandir. Lekin shuni nazarda tutish kerakki, boshqa odamlar buyrug'i va maslahatlari bilan qilinadigan har qanday harakatlarni ham mustaqilsizlik deb hisoblayverish yaramaydi. Bizga boshqa odamlar tomonidan beriladigan buyruqlar, taklif va maslahatlar o'zimizning asoslangan shaxsiy qarorlarimizga mos kelishi mumkin. Bunday holda boshqa odamning buyrug'i bilan qilingan harakat mustaqil harakat bo'ladi. Tashqi ko'rinishi jihatidan bir xil bo'lgan ikkita harakatdan biri mustaqil bo'lmasligi, ikkinchisi esa mustaqil bo'lishi mumkin. Masalan, ayrim bir o'quvchi buyruq tarzida bildirilgan maktab intizomi qoidalarini qo'rqqanidan bajaradi. Bunda bu o'quvchi majburiyat ostida o'z xohishiga qarshi harakat qiladi. Boshqa bir o'quvchi bu qoidalarni ongli ravishda bajaradi. Chunki u bu qoidalarning zarur ekanligiga tushunib, qanoat hosil qiladi. Ongli intizom mustaqil irodaning ifoda-

sidir. Kishi biron buyruq yoki intizomga shuning uchun soʻzsiz itoat qiladiki, u bunday itoat qilishning axloqiy jihatdan zarur va maqsadga muvofiq ekanini tushunadi, anglay oladi.

Har bir kishi oʻzining koʻpchilik harakatlarida «Kamolot» Yoshlar Ijtimoiy Harakati jamoa qarorlariga asoslanishi kerak. Ammo jamoa ruhida rahbarlik qilish — har bir jamoa aʼzosini mustaqillikdan mahrum qilingan egasizlik demak emas. Kishi oʻz mustaqilligining hamma alomatlarini, yaʼni tashabbuskorligini, topshirilgan ishning bajarilishiga javobgarlik his-sini va oʻz-oʻzini tanqidni faqat jamoadagina koʻrsata olishi mumkin.

Kishining oʻz vijdoniy burchini bajarishga qaratilgan harakatlarida uning mustaqilligi namoyon boʻladi. Kishining mustaqilligi va irodasining erkinligi oʻz qaror va harakatlarini axloqning yuksak tamoyillarga ongli ravishda boʻysundirishning uddasidan chiqa olishda va oʻz harakatlarini shu tamoyil-larga asoslanib baholashida koʻrinadi.

Mustaqillilik ayni vaqtning oʻzida iroda kuchining belgisi hamdir. Iroda kuchi faqat katta toʻsiqlarni yenga olish qobiliyati bilangina belgilanib qolmay, balki tashabbuskorlik, oʻz mustaqilligini anglash, oʻz qatʼiyati va qabul qilingan qaror hamda oʻz harakatlari uchun javobgarlikni sezish bilan ham belgilanadi.

IV. IRODAVIY HARAKATLARNING NERV-FIZIOLOGIK ASOSLARI

Odamning turli xildagi faoliyatlarida namoyon boʻladigan u yoki bu irodaviy faollik dastavval nerv sistemasining holatiga va irodaviy harakat-larni amalga oshiradigan nerv-fiziologik mexanizmlarining ishiga bogʻliqdir.

«Odatda, ixtiyoriy deb ataladigan barcha ongli harakatlar, — deydi Sechenov, — oʻz mohiyati jihatidan aks ettirilgan harakatlardir». Bu de-gan soʻz «barcha insoniy harakatlarning dastlabki sababi odamdan tashqa-rida, yaʼni tashqi muhitga bogʻliqdir» (Избранные философские и психологические произведения. Госполиздат, 1947, стр 148, 174).

Irodaviy harakatlarning nerv-fiziologik asosida shartli reflekslar yotadi. I. P. Pavlov taʼlimotiga koʻra, irodaviy harakatlarning hamma mexanizmi yuksak nerv faoliyatining butun qonunlariga boʻysunuvchi shartli bogʻlanishlardan, yaʼni assotsiativ jarayonlardan iboratdir. Irodaviy harakatlar mexanizmlarida, asosiy rolni kinestezik qoʻzgʻatuvchilar tufayli, yaʼni mus-kullar harakati tufayli yuzaga keladigan maxsus shartli reflekslar oʻynaydi. Kinestezik hujayra va harakat analizatori turli-tuman qoʻzgʻatuvchilar bi-lan muvaqqat aloqa bogʻlay olishligi I. P. Pavlov hamda uning hamkorlari tomonidan oʻtkazilgan maxsus tajribalarda isbotlab berilgan.

Irodaviy harakatlar ongli harakatlar sifatida optimal qoʻzgʻalish man-

baining faoliyati bilan bog'liqdirlar: «...Mening tasavvurimcha, ong, – deydi I.P. Pavlov, – ayni shu chog'da, xuddi shu sharoitning o'zida ma'lum darajada optimal (har holda, o'rtacha bo'lsa kerak) qo'zg'alistha ega bo'lgan katta miya yarim sharlarining ayrim joylaridagi nerv faoliyatidan iborat. Ana shu momentda katta miya yarim sharlarining qolgan hamma qismlari birmuncha bo'shroq qo'zg'alisth holatida bo'ladi» (O'sha kitob, 247-b.).

Irodaviy harakatlar ongli harakatlar sifatida ikkinchi signal sistemasining faoliyati bilan bog'liqdirlar. Xususan, ichki nutqqa tegishli so'zlar kerakli harakatlarni yuzaga keltiruvchi va boshqaruvchi signal hisoblanadilar. I.P. Pavlov fikricha, ikkinchi signal sistemasi odam xulqi va xatti-harakatlarining oliy regulatori, ya'ni boshqaruvchisidir.

Ikkinchi signal sistemasining mexanizmlari birinchi signal sistemasining signallariga va ixtiyorsiz harakatlarning miya po'sti ostki markazlariga bularning ishlarini tartibga solish yuzasidan ta'sir etib turadi. Hamonki, ongli faoliyatlarimizning nerv-fiziologik asosida ikkinchi signal sistemasi yotar ekan, demak, bu signal sistemasining induksiyasi, ya'ni yaqin atrofga tarqalishi birinchi signal sistemasiga va miya po'stining ostki qismlariga ta'sir etadi. Shuning uchun, chunonchi, vazminlik va o'zini tuta bilish kabi irodaviy hollarning fiziologik mexanizmi ikkinchi signal sistemasi tomonidan birinchi signal sistemasi va miya po'stining ostki qismidagi markazlarda yuzaga keltiriladigan tormozlanishdan iboratdir.

Agar ikkinchi signal sistemasi tormozlansa, bunday holatda «voqelik bilan deyarli hisoblashmaydigan va asosan miya po'stining ostki markazlarining emotsional ta'siriga bo'ysunadigan» faoliyat haqida gapirish mumkin. Ana shunday paytda odam, masalan, affektiv holatda bo'ladi. Shunday qilib, I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotiga ko'ra, irodaviy harakatlarning fiziologik asosi birinchi va ikkinchi signallar sistemasi doirasida yuzaga keladigan murakkab muvaqqat aloqalar sistemasidan iboratdir. Lekin bunda ikkinchi signal sistemasining roli g'oyat kattadir. Irodaviy harakatlar paytidagi miya po'stining optimal qo'zg'algan holatida ikkinchi signal sistemasi ayrim muvaqqat aloqalarini tormozlantirsa, boshqalarini kuchaytiradi.

Nerv sistemasining tetik hamda sog'lom holati har qanday faoliyat va odamning unumli ishchanligi uchun asosiy sharoitdir.

Nerv sistemasining kuchsizlanishi irodaning zaiflanishi va inson faol faoliyatining susayishiga asos bo'ladi. Bunday sustlik holati xususan toliqah paytida yorqin namoyon bo'ladi.

Har qanday faoliyatning o'ziga tegishli ravishda va asosan mehnat faoliyatida quvvat sarflanadi. Odam qanchalik o'ziga zo'r bersa, quvvatning sarflanishi ham shunchalik tezlashadi. Bunda quvvat sarflanishi bilan ayni bir vaqtda u tiklanib ham boriladi. Biroq, ma'lum bo'lishicha, quvvatning tiklanishi sarflanishiga qaraganda, sekinroq borar ekan.

Shuning uchun odam ishning u yoki bu bosqichida kuchi yetmayotganligini, toliqishni yoki, boshqacha qilib aytganda, charchaganligini seza boshlaydi. Mehnatning ikki asosiy (jismoniy va aqliy) turiga muvofiq ravishda ikki xil toliqish, ya'ni jismoniy va psixik toliqish farqlanadi.

Jismoniy toliqishning asosiy belgisi muskullar ishchanligining susayishidir. Masalan, jismoniy toliqish, jumladan, muskul kuchlarining zaiflanishi, harakatlarning sekinlashishi, harakatlar miqdorining kamayishi, ishdagi jadallikning sekinlashuvi, harakatlardagi aniqlikni, moslikni, tekislikni va bularni boshqarishning buzilishi bilan harakatlanadi. Jismoniy toliqish odam butun organizmining madorsizlanish holati bilan xarakterlanadi.

Psixik jihatdan toliqish aqliy faoliyat unumdorligining pasayishi, ya'ni diqqat va xotiraning kuchsizlanishi, biron narsaga e'tibor berishning qiynlashuvi hamda tafakkur va nutq faoliyatining sekinlashuvi bilan xarakterlanadi.

Toliqishning ana shu yuqorida ko'rsatilgan psixik alomatlari ko'p jihatdan jismoniy toliqishda ham namoyon bo'ladi: jismoniy toliqishda ham diqqat va xotira kuchsizlanadi, tafakkur va nutq faoliyati sekinlashadi, boshqa tomondan olganda, psixik jihatdan toliqish ham xuddi jismoniy toliqishdagi kabi, odam butun organizmining madorsizlanish holati bilan xarakterlanadi.

Bu ikki turli toliqish o'rtasidagi umumiylikni shuning bilan tushuntirish mumkinki, jismoniy toliqishning ham, psixik toliqishning ham asosida bir xil nerv-fiziologik mexanizm yotadi. I. P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotiga muvofiq, toliqishning yuzaga kelishi bosh miyaning po'sti qismida mudofaa qiluvchi (saqlovchi) tormozlanishning paydo bo'lishidir. Tormozlanishning bu turi nerv markazlarining ishlash faoliyatidan to'xtashi va bosh miya po'sti qismidagi nerv hujayralarining tamomila darmonsizlanishlaridan saqlab qolish bilan ifodalanadi.

Ishdan charchashni pasaytirish va toliqishning holdan toyish holatiga yetib ketmasligiga yo'l qo'ymaslikning eng muhim chorasi mehnat bilan dam olishni to'g'ri taqsimlash (almashtirib turish)dir. Dam olish ishni to'xtatib tanaffus qilishdir. Agar ana shunday tanaffus o'zaro davom etadigan (bir soat, ikki soat) bo'lmasa, unday paytda, dam olishning eng yaxshi turi uxlashdir (ya'ni tinchlik holatidir), uzoq davom etadigan dam olishni (dam olish kuni, mehnat ta'tili) hech narsa bilan shug'ullanmaydigan uzluksiz osoyishtalikka aylantirib yuborish yaramaydi. Dam olish uchun ajratilgan bo'sh vaqtni jiddiy zo'r berishni talab etmaydigan yoki har turli tuyg'ularga boy bo'lgan faoliyatning boshqa bir turlariga sarflansa, dam olish ancha foydali bo'ladi. Iroda, shuningdek, nerv sistemasining har turli yo'l bilan zaharlanishi natijasida ham kuchsizlanadi. Masalan, nerv sistemasi alkohol bilan zaharlanganda iroda kuchsizlanadi.

Nerv sistemasining kasalligi irodani haddan tashqari susaytirib yuboradi. Bunday holatni **abuliya** deb ataladi. Abuliya holatidagi kishi juda chanqab turgan bo'lsa ham, o'z oldida turgan stakandagi suvni olib ichishga o'zini majbur qilolmaydi.

Ayrim harakat nerv hujayralari falaj bo'lgan taqdirda shu hujayralar bilan bog'liq bo'lgan organlarni hech qanday iroda kuchi bilan ishga solib bo'lmaydi.

Shuning uchun nerv va muskul sistemasini mustahkamlaydigan hamma narsa ayni chog'da kishi irodasini mustahkamlashga ham yordam beradi. Shu sababli, jismoniy tarbiya irodani mustahkamlashda ijobiy ahamiyatga ega. Katta qarshiliklarni yengish hamda qiyinchiliklar bilan kurashish uchun faqat xohish va qarorga kelishgina ahamiyatli bo'lib qolmay, balki sog'lomlik, mustahkam nerv va mustahkam muskullar ham katta ahamiyatga ega.

V. IRODA VA BOSHQA PSIXIK JARAYONLAR

Ana shu yuqoridagi aytilganlardan ko'rinib turibdiki, iroda boshqa psixik jarayonlar bilan mahkam bog'liqdir.

Irodaviy harakatlar biz idrok qilib turgan u yoki bu sharoitda yuzaga keladilar. Qarorga kelishda, harakatlarni rejalashtirishda (mo'ljallashda) va amalga oshirishda odam ayni shu sharoitni tushuna olishi kerak. Bu tushunish va binobarin, qilinadigan harakatlarning muvaffaqiyati juda ko'p jihatdan sharoitni idrok qilishning tezligi, to'raligi, aniqligi va to'g'riligiga bog'liq. Idrok ana shunday sifatlarga ega bo'lmagan paytda irodaviy harakatlar kechikishi, batamom amalga oshirilmaslighi, o'zgarishi, xato bo'lishi mumkin.

Irodaviy jarayonlarda xotira katta rol o'ynaydi. Kundalik hayotimizda juda ko'p irodaviy harakatlarimiz taxminan bir xil qiyofada takrorlanadilar. Biron maqsad qo'yishda, harakat usullarini tanlashda, qarorga kelishda va qilingan harakatlarga baho berishda kishi dastavval o'zining turmush tajribasi hamda bilimlariga asoslanadi.

Biroq hamma irodaviy harakatlar ham faqat ilgarigi harakatlarning oddiy qaytarilishidan iborat emas. Sharoitning o'zgarib turishi davomida ehtiyoj va qiziqishlarga qarab, odam har doim yangi maqsadlar qo'yishiga hamda harakatning yangi usullarini qidirib topishiga to'g'ri keladi. Bu o'rinda irodaga xayol yordam qiladi.

Irodaviy jarayonning muhim tomoni biron maqsad qo'yishdir. Biz o'z harakatlarimiz qaratilgan maqsadni har xil aniqlikda tasavvur qilishimiz mumkin: ba'zan maqsadni shu qadar aniq, yorqin va jonli tasavvur qilamizki, go'yo kishi o'z harakatlaridan kelib chiqadigan natijani oldindan ko'rayotgandek bo'ladi; ba'zan esa maqsad noaniq va xira tasavvur qilinishi mumkin. Maqsad qanchalik aniq bo'lsa, unga intilish ham shunchalik

kuchli bo'ladi. Maqsadning aniq bo'lishi shu maqsadga yetishish yo'lini qat'iyat bilan, uzil-kesil va ongli sur'atda tanlashga imkon beradi. Maqsadning aniqligi yana harakatning kuchli bo'lishiga, dadillik, sabot bilan ish ko'rishga va chidamli bo'lishga madad beradi.

Kishining kuchli iroda ko'rsatishida uning o'z oldiga qo'ygan maqsadlarini amalga oshirishga mo'ljallangan va amalga oshiradigan yo'l va vositalarni tasavvur qila olishi ham katta ahamiyatga ega. Bu yo'l va vositalarni kishi qanchalik aniq tasavvur qilsa, bu vositalardan birini shunchalik tez tanlab olib, ma'lum qarorga keladi va shunchalik zo'r ishonch bilan harakat qiladi.

Harakatlar qaratilgan maqsadlarni hamda ularni amalga oshirish yo'l va vositalarini, irodaviy harakatlardan kelib chiqadigan natijalarni yaqqol tasavvur qilish va shuning bilan birga, iroda kuchi kishining tajribasi va bilimlariga hamda uning xayoli, tafakkuri va nutqining taraqqiyot darajasiga bog'liq.

Maqsad va bu maqsadga erishtiruvchi vosita va yo'llarni tasavvur qilishning aniqligi turmush tajribasi hamda bilimlarga asoslangan xayolning kengligi va kuchiga bog'liq.

Irodaviy jarayonlarning va irodaviy harakatlarning barcha momentlarida nutq bilan chambarchas bog'liq bo'lgan tafakkur, ayniqsa, katta rol o'ynaydi. Irodaviy harakatlar aql bilan qilinadigan harakatlardir.

Kishi bor tajribasi va bilimlariga asoslangan holda o'ylab biron maqsadni qo'yadi va harakat qiladi, o'ylab ma'lum qarorga keladi, o'ylab maqsadni amalga oshirish yo'li va vositalarini tanlab oladi, o'z harakatlaridan kelib chiqadigan natijalarni oldin o'ylab **ko'radi** va **o'ylab harakatga** kirishadi. Kishi o'zining harakatlarini oldindan rejalashtiradi.

Rejalashtirish, o'ylash, fikr qilganda ham puxta fikr qilish demakdir. Tafakkur va nutq faoliyati tufayli biz o'z intilishlarimizni juda yaxshi anglab olamiz, harakatlarda ko'zda tutgan maqsadlarimiz juda ham aniqlashadi, qabul qilingan qarorlarimiz yanada mahkamroq asoslanadi va u asosli qaror bo'ladi, qiladigan harakatlarimiz esa rejalashgan, rejali va tartibli bo'ladi. Tafakkur faoliyati vazminlik va o'zini tuta bilish, qat'iyat va chidamlik kabi kuchli iroda sifatlarini belgilaydi.

Iroda kuchiga hissiyotlar juda katta ta'sir ko'rsatadi. Hissiyotlar iroda jarayonining dastlabki fazasi bo'lmish intilishlar bilan mustahkam bog'liqdir. Hissiyotlar intilishning kuchiga ta'sir qiladi, maqsad va uni amalga oshirish yo'li va vositalari haqidagi tasavvurlarni oydinlashtiradi hamda jonlantiradi. Motivlar kurashida hissiyotlarning roli kattadir. Hissiyotlar bizni muayyan bir qarorga kelishga undaydi. Bunda hissiyotning iroda jarayonlaridagi roli ikki turli bo'lishi mumkin: ijobiy-faollashtiruvchi va salbiy-tormozlashtiruvchi rol o'ynashi mumkin.

Agar biron maqsadni tasavvur qilish kishining kuchli hissiyotlarini

yo'qotsa va bunday hissiyot ta'siri bilan kishi asoslangan qarorga kelsa, bunday paytda hissiyotlar irodamizni faollashtiradi hamda uni mustahkamlaydi. Bunday hollarda hissiyotlar maqsadga erishishda bizning qat'iyatimizni, kuchimizni, dadilligimizni, barqarorligimizni va sabotimizni ta'minlaydi. Qilinadigan katta ishlarda yo'nalish, ishonch, g'ayrat va ijobiy ehtirolarning naqadar katta ahamiyatga ega ekanligi hammamizga ma'lum. Yuksak siyosiy-ijtimoiy va axloqiy hissiyotlar, vijdoniy burch hissi va xususan vatanparvarlik hissi irodamizni mustahkamlaydi, uni kuchli va sabotli qilib, qo'yilgan maqsadni amalga oshirishimizga ishonch bag'ishlaydi.

Hissiyotlarimiz, agar irodamiz qaratilgan maqsadga mos kelmasa, u holda hissiyotlar irodaga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Bunday hollarda hissiyotlarning ta'siri irodani tormozlashtiradi. Ko'pincha qat'iyatsizlik, beqarorlik va irodaning o'jizligi shunday hissiyotlar ta'siri ostida voqe bo'ladi. Ba'zan iroda kuchini ishga solib, ortiqcha ixtiyorsiz harakatlarni quvvatlovchi hissiyotlarni cheklashga, ularni kuchsizlantirishga yoki batamom yo'qotib yuborishga to'g'ri keladi. Yuqorida aytib o'tilganidek, mana shunday hollarda iroda kuchining alohida turi bo'lgan vazminlik va o'zini tuta bilish sifatlari ko'rinadi.

Kishining dunyoqarashi irodaga va iroda kuchining namoyon bo'lishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Dunyoqarash kishilarning mehnat va ijodiy faoliyatlardagi har qanday qiyinchiliklarni yengishlarida ularning irodalarini harakatga keltiruvchi buyuk kuchdir. Ishonch-e'tiqodlar kishining intilishlari va harakatlarini ongli intilish va harakatlar bo'lishiga yordam beradi. Intilishlarimiz va harakatlarimiz, ongli intilish hamda harakatlar bo'lsa va harakatlarimiz qaratilgan maqsad muhim bo'lsa, bu harakatlar ham juda aniq, qat'iy va barqaror bo'ladi. Ulug' maqsadlar ulug' g'ayrat (energiya) tug'diradi.

Kishi o'z harakatlarida asoslanadigan axloqiy tamoyillar va bu harakatlarni amalga oshirishda dilidan kechiradigan axloqiy hissiyotlar kuchli iroda ko'rsatishda katta ahamiyatga egadirlar.

XIII bob. KO'NIKMA, MALAKA VA ODATLAR

Irodaviy faollik kishilarning faoliyatlarida turli-tuman sifatlari bilan namoyon bo'ladi.

Inson faoliyati odamlarga xos bo'lgan har xil ehtiyojlar asosida yuzaga keladi. Faoliyatning o'zi ehtiyojlarni qondira oladigan yo'l hamda vositalarni izlash va shuning bilan birga, ehtiyojni qondiradigan harakatlardan iborat bo'ladi.

Faoliyatning asosiy turlari – mehnat, o'yin va o'qishdan iboratdir.

Faoliyatning istalgan turi odamda tegishli ko'nikma va malakalar bilan amalga oshiriladi.

I. KO'NIKMALAR

Ko'nikma – shunday aqliy hamda jismoniy harakatlar, usullar va yo'l-yo'riqlardan iboratdirki, bular yordami bilan qandaydir maqsadga erishiladi yoki ayni bir faoliyat amalga oshiriladi. Masalan, ayrim harflarni yozish usullari, ko'paytirish va bo'lish usullari, boltani ushlab va mix qoqish yoki temirni toblashda bolg'a urish usullari shular jumlasidandir.

Ko'nikmalarni bilim bilan aralashtirish yaramaydi. Albatta, har qanday ko'nikma bilim bo'lishini taqozo etadi. Lekin bilimning ko'nikma bilan bog'liq bo'lishi shart emas. Masalan, tarix, geografiya va adabiyotshunoslikka doir bilimlar shular jumlasidandir.

Bilimlar, asosan, voqelik to'g'ri aks ettiriladigan hukm va mulohazalarda ifodalanadi.

Ko'nikmalar esa, ko'proq aqliy yoki jismoniy harakatlarda ifodalalanadilar. Ko'nikmalar oldindan belgilangan maqsadga mos bo'lishi lozim. Har qanday ko'nikma («a» harfini yozish, bolg'a bilan mix qoqish), albatta, ayrim harakatlarning to'la va aniq bo'lishini talab etadi. Yassi dumaloq shaklni yoki ilmoqli to'g'ri chiziqchani seza olmaslik, ruchka yoki qalamni to'g'ri ushlab olmaslik «a» harfini yoza olmaslikdan dalolat beradi. Bolg'achani sopidan to'g'ri ushlab bilmaslik va bolg'a urishda qo'ning noto'g'ri harakat qilishi mix qoqa bilmaslikni ko'rsatadi. Bunda o'quvchi «a» harfining qanday yozilishini va bolg'acha bilan qanday qilib mix qoqilishini bilishi va hatto gapirib berishi mumkin.

Ko'nikmalar qay daraja o'sganligi jihatidan bir-biridan farq qilishi mumkin. Shuning uchun ko'nikma faqat bilim talab qilibgina qolmay,

balki, albatta, qandaydir maqsad amalga oshiriladigan o'zaro mos harakatlarda ham ifodalanadi. O'quvchilar ko'nikma bilan bog'liq bo'lmagan bilimlarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, o'quvchi kasrlarni ko'paytirish qoidasini bilishi mumkin, lekin bunday hisob amalini bajara olmasligi ham mumkin, yoki o'quvchi orfografiya qoidalarini bilgani bilan savodli yoza olmasligi mumkin. Ko'nikmalar amaliy faoliyatga, bilimlarni amalda qo'llay bilishga oiddir.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, bilimlarga odatlanmagan hech qanday ko'nikma bo'lishi mumkin emas. To'g'ri yozish uchun grammatika qoidalarini bilish shart. Shu bilan birga, ko'nikma hosil qilish uchun o'quvchi tegishli natijalarga erishtiruvchi to'g'ri usullarni ham bilishi lozim. Shuning uchun o'qituvchi yozishga o'rgatar ekan, ruchkani qanday qilib to'g'ri ushlashni, daftarning qanday holatda turishini, yozishda ruchkani qanchalik bosish kerakligini va shu kabilarni ko'rsatadi.

Yozishga o'rgatish paytida o'qituvchi ayni chog'da kalligrafiya jihati-dan aniq va chiroyli qilib yozilgan harflar namunasini beradi, ya'ni boshqacha qilib aytganda, qanday natijaga erishishlari lozimligini o'quvchilarga aniq sur'atda ko'rsatadi. Agar harakat yanglish, maqsadga to'g'ri kelmaydigan usullar bilan bajarilayotgan bo'lsa, bunday holda maqsadga tamoman erishib bo'lmaydi yoki yomon natijalarga olib keladi. O'quvchi yozishning to'g'ri usullarini bilmasligi tufayli, aji-buji o'qib bo'lmaydigan va xunuk yozishi mumkin.

Ish usullarini bilib olgandan so'ng, yoki bilib olish davomida o'quvchi, o'rgatilgan qoida yoki ko'rsatilgan namunalarga mos ravishda, ishning hadisini ola boshlaydi.

Shunday hollar ham bo'ladiki, o'quvchi oldin tegishli bilimlarni o'zlashtirmasdan turib, berilgan nusxalarga taqlid qilish yo'li bilan ba'zi ko'nikmalar hosil qiladi. Lekin bunday holda ham ko'nikmalar har holda berilgan nusxani mustaqil kuzatish yo'li bilan olingan bilimga asoslanadi. Ammo bunday bilimlarning aniq bo'lmaligi tufayli ko'r-ko'rona taqlid qilish yo'li bilan orttirilgan ko'nikmalar yetarli darajada o'qib olinmagan va to'la takomillashmagan bo'ladi.

Ko'nikmalar murakkablik darajalari jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. Ko'nikma oddiy yoki murakkab bo'lishi mumkin. Masalan, harflarning elementlaridan chiziqcha yoki aylana yozish oddiy ko'nikma bo'lsa, butun bir so'zlarni yozish murakkab ko'nikmadir.

Murakkab bo'lgan yozish ko'nikmasi o'z ichiga bir qator oddiyroq ko'nikmalarni oladi. Masalan, ruchkani to'g'ri ushlash, yozishda ruchkani bosimini to'g'ri nazorat qila bilish ko'nikmalari.

Sonlarni kvadrat yoki kub ildizdan chiqarishga qaraganda ularni arifmetika usulida qo'shish oddiy ko'nikma bo'ladi.

Ninaga ip taqish va tugmacha chatish – oddiy uquvdir, lekin xuddi shu nina bilan ko'ylak yoki kostum tikish – murakkab uquvdir.

II. MALAKALAR

Odamning hayotida ko'nikmalarning ko'pi malakalar tarzida namoyon bo'ladi. Har qanday malaka ko'nikmadir, lekin har qanday ko'nikmani malaka deb bo'lmaydi. Faqat avtomatlashgan ko'nikmagina malaka deb ataladi. Malakalar, odatda, ongli faoliyatdan, ya'ni mehnat faoliyatlaridan ajralgan holda namoyon bo'lmaydi.

Malakalar – biron ish-harakatning mustahkamlangan va avtomatlashgan yo'l va usullari bo'lib, bu yo'l va usullar, odatda, murakkab ongli faoliyatni bajarishda qo'llanadi. Masalan, maktabdagi dars o'qituvchi uchun ham, o'quvchilar uchun ham murakkab ongli faoliyatdir. Lekin dars paytida o'qituvchi ham, o'quvchilar ham malaka bo'lib qolgan bir qator avtomatlashgan, ko'nikilgan harakatlar qiladilar: qalam yoki ruchkani qanday ushlab kerakligi haqida hech bir o'ylamay, ishlataveradilar; ayrim harf va so'zlarni yozishda qalam yoki peroni qanday yurgizish kerakligini o'ylab o'tirmay, yozaveradilar. Bu harakatlarning hammasi dastlab (savod chiqarishda), ya'ni I-sinfda bajariladigan ongli, ixtiyoriy va ko'nikilgan harakatlardir. Lekin juda ko'p marta takrorlayverish tufayli, bu harakatlarni mustahkamlanib qolgan va endi ular ongning bevosita ishtirokisiz, avtomatik ravishda qilinaveradi. Shunday qilib, malakalarning o'zi avtomatlashgan harakatlar bo'lishiga qaramay biron-bir murakkab ongli faoliyatdan tashqari, mustaqil ravishda hosil bo'la olmaydi.

Kishining har qanday ongli faoliyati bir butun malakalar sistemasi yordami bilan amalga oshiriladi.

Malakalar avtomatlashish darajasi jihatidan o'zaro farqlanadilar. Masalan, kalligrafik (chiroyli) yozuvda avtomatlashish juda katta ahamiyatga ega, o'qish uslubida esa avtomatlashish bilan birga har doim onglilik ham talab etiladi. Malakalar avtomatlashgan harakatlar sifatida o'qish jarayonida ham, inson faoliyatining barcha turlarida ham katta ahamiyatga egadirlar.

Malakalar maxsus zo'r berishsiz hamda ongli harakatlarga nisbatan tez sodir bo'lishi tufayli, faoliyatning ayrim turlari va murakkab ko'nikmalarining amalga oshirilishini yengillashtiradi.

Ammo avtomatlashgan harakatlar bo'lgan malakalarni ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlardan batamom ajratib tashlash yaramaydi. Har bir malaka muayyan bir sharoitdagi faoliyat jarayonida ong-

li harakatga aylanishi mumkin. Aksincha, juda ko'p ongli harakatlar faoliyat jarayonida malakaga aylanib qolishi ham mumkin. Hosil qilingan malakalardan ratsional foydalanilsa, ular yanada ortiqroq takomillashgan, ongli ijodiy faoliyat uchun asos va sharoit bo'lib xizmat qilishi mumkin.

III. KO'NIKMA VA MALAKALARNING TURLARI

O'qituvchilar hosil qilgan ko'nikma va malakalarni uch turga bo'lish mumkin: ta'lim, unumli mehnat va sport sohasiga doir ko'nikma hamda malakalar.

1. Ta'lim sohasiga doir ko'nikma va malakalar

Maktabdagi o'qishning hamma bosqichlarida har bir predmetni o'zlashtirish bilan birga, bir qator o'quv malakalarini egallash ham talab etiladi.

O'qish jarayonida o'quvchilar dastavval yozish, o'qish va hisoblash ko'nikmasi hamda malakasi hosil qilishlari kerak bo'ladi. Bu ko'nikma va malakalar dastlabki, ya'ni boshlang'ich ko'nikma va malakalar hisoblanadi. Keyinchalik, ana shular asosida orfografiya va matematika sohasida murakkab ko'nikma va malakalar hosil qilinadi.

Ta'limiy ko'nikma va malakalar hosil qilishda o'quvchilarning aqliy faoliyatlari, ayniqsa, katta o'rin tutadi. Bunday ko'nikma va malakalar hosil qilish jarayonida o'quvchilar juda ko'p narsalarni kuzatishlari, o'ylab ko'rishlari, eslarida olib qolishlari va tasavvur etishlari lozim bo'ladi.

Juda ko'p ta'limiy ko'nikmalarda, ayniqsa, orfografiya va matematika sohasidagi ko'nikmalarda qilinadigan ish, asosan, aqliy mehnatga ega bo'ladi. Lekin bir qator ta'limiy ko'nikma va malakalarda (masalan, yozish, chizmachilik, rasm kabilarda) muskul harakatlari ham asosiy rol o'ynaydi. Ta'limiy ko'nikma va malakalarning tarkib topishi zo'r diqqat va iroda talab etadi.

O'quvchilarning ayrim hollarda orfografiya jihatidan savodsizligiga (grammatika qoidalariga doir bilimlari bo'lsa ham) xatolarni tuzatish uchun yetarli diqqat qilmasliklari sabab bo'ladi. Ta'limiy ko'nikma va malakalarda avtomatlashish hech qachon to'la bo'lmaydi va to'la bo'lishi ham lozim emas. Bunday ko'nikma va malakalarda avtomatlashish, ko'pincha, faqat qilinadigan ishning sodda elementlariga qaratilgan bo'ladi.

2. Unumli mehnatga doir ko'nikma va malakalar

Unumli mehnatga oid (texnikaviy) ko'nikmalar va malakalar, asosan, harakat a'zolari bilan bog'liq ko'nikma va malakalardir.

O'quvchilarda unumli mehnat ko'nikma va malakalari, asosan, politehnika ta'limi jarayonida hosil bo'ladi. Bundan tashqari, ana shunday ko'nikma va malakalar sinfdan tashqari mashg'ulotlarda, texnika to'garaklarida va texnik stansiyalarda hosil bo'ladi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar mehnat ko'nikma va malakalarini qo'l mehnati daralarida qog'ozdan, kartondan, gazmollardan, plastilindan va boshqa shu kabi ishlanishi jihatidan bolalarning qurbi yetadigan materiallardan sodda narsalar tayyorlash yo'li bilan hosil qiladilar. V—VIII sinflarda o'quvchilar maktab o'quv ustaxonalarida yog'och va metallni ishlash jarayonini o'rganish va fizika, kimyo, tabiiyot hamda boshqa fanlardan amaliy vazifalarni bajarishlari jarayonida birmuncha murakkabroq mehnat ko'nikma va malakalari hosil qiladilar. Yuqori sinf o'quvchilari ishlab chiqarish ta'limi jarayonida va korxonalarda o'tkaziladigan ishlab chiqarish amaliyoti davomida texnikaga oid ko'nikma va malakalar orttiradilar.

Har bir unumli mehnatning asosiy maqsadi (xomashyo yoki polufabrikat, biron mahsulotning ayrim qismi yoki hammasi to'la ishlanishidan qat'i nazar) biron moddiy, ya'ni amaliy qimmatga ega bo'lgan mahsulot berishdir.

Ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikma va malakalar ko'proq muskul harakatlarida, asosan, qo'l harakatlarida, ba'zan esa qo'l va oyoqning birgalikda qiladigan harakatlarida ifodalanadi.

Duradgorlik ustaxonalarida orttirilgan qo'l harakatlariga doir ko'nikmalarning misoli tariqasida arralash, qirqish va randalash kabilarni ko'rsatish mumkin. Metallga qo'l bilan ishlov berishda urish harakatlari (zubilo bilan chopish yoki kesish va temir qirqadigan arrani bosish) katta rol o'ynaydi. Bolg'a yoki boshqa asbob bilan ishlayotgan odamning qo'li tobora ortib boruvchi tezlik bilan harakat qiladi. Bunda urish harakati ishlanayotgan narsadan qat'i nazar tezlashib boradi. Shuning uchun urish harakatida mo'ljalga tushirish birinchi o'rinda turgan maqsaddir. Aksincha, bosish bilan bog'liq bo'lgan harakatlarda qo'ldagi asbob ishlanilayotgan materialga bab-baravar tegib, tekis harakat qiladi.

Berilgan vazifani mohirlik bilan bajarish uchun o'quvchilardan ko'pincha tez va aniq harakat qilish, ish davomida ko'z va qo'l harakatlarning bir-biriga mosligi hamda dadillik, mustaqillik va sa'ranjomlik kabi shaxsiy sifatlar talab etiladi.

3. Sport ko'nikma va malakalari

O'quvchilar jismoniy tarbiya ko'nikmalari va malakalarini egallashlari davomida tezlik hamda baquvvatlik, moslashgan harakatlar va chaqqonlik kabi sifatlarga ega bo'lgan har turli muskul harakatlarini hosil qiladilar. Saflanish usullari hamda gimnastik tarzda qayta saflanish, tirmashib chiqish va oshib tushish, sakrash, muvozanatni saqlash, yurish va yugu-

rish, irg'itish, to'siqlarni yengib o'tish va shuning kabi harakatlar ana shular jumlasidandir.

Maktabdagi jismoniy tarbiya mashg'ulotlari o'quvchilarni jismoniy jihatdan har tomonlama taraqqiy qilishlariga, ularning badan tarbiyasiga, ayrim sport turlarining texnikasini egallashlariga va shuning bilan birga GTO ning ta'limiy hamda umumiy kompleks normalarini topshirish uchun tayyorgarlik ko'rishlariga yordam berishi kerak.

Maktabdagi turli sinflarda jismoniy tarbiyadan o'tkaziladigan mashg'ulotlarning mazmuni va metodlari o'quvchilarning yosh xususiyatlariga hamda ularning jismoniy imkoniyatlariga mos bo'lishi kerak.

Jismoniy tarbiya – o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash, o'quvchilarning salomatliklarini mustahkamlash, ularni unumli mehnat faoliyati va vatan mudofaasiga tayyorlash vositalaridan biridir.

IV. KO'NIKMA VA MALAKALARNING HOSIL BO'LISH JARAYONI

Ko'nikma va malakalar hosil bo'lishning nerv-fiziologik asosi shartli reflekslardir. Har bir malaka va har bir odat, o'z fiziologiyasi asosiga ko'ra, shartli refleks bog'lanishlari sistemasidan iborat. Malaka va odatlarning hosil bo'lishida, shuningdek, ularning o'zgarishida shartli reflekslarning hosil bo'lishi, o'zgarishi hamda tormozlanishiga oid bo'lgan barcha qonunlar, jumladan, dinamik stereotip hosil bo'lishi qonuniyatlari amal qiladi. Malaka va odatlarni o'rganishda I.P. Pavlovning quyidagi so'zlarini nazarda tutish lozim: «Bizdagi tarbiya, ta'lim, intizomning barcha turlari, har qanday odatlar qator-qator tuzilgan juda ko'p shartli reflekslardan iborat bo'lsa kerak. Muayyan sharoit, ya'ni muayyan qo'zg'ovchilar bilan harakatlarimiz o'rtasida hosil bo'lgan va mustahkamlangan bog'lanishlar ko'pincha, hattoki ataylab qarshilik qilishimizga qaramay, doimo o'z-o'zidan takrorlanaverishini kim bilmaydi? Bu narsa muayyan bir harakatlarni bajarishga va shuning bilan birga, bunday harakatlarni to'xtata bilishga, ya'ni ham musbat, ham manfiy reflekslarga baravar taalluqlidir. Shuningdek, ba'zan o'yin paytida yoki turli san'at mashg'ulotlarida ishda uchraydigan ortiqcha harakatlarni yo'qotish uchun lozim bo'lgan tormozlanish tug'dirish oson emasligi ma'lumdir» (Полное собрание сочинений, IV tom, 415-bet).

Psixikaning taraqqiyoti degan bobda ko'rsatib o'tilganidek, malaka va ko'nikmalar hayvonlarda ham hosil bo'ladi. Hayvonlarda malaka va ko'nikmalar ularning ehtiyojlariga, yashash sharoitiga bog'liq holda, taqlid yo'li bilan va shuning bilan birga, odamlar tomonidan o'rgatish yo'li bilan hosil bo'ladi. Hayvonlarda malaka va ko'nikmalar birinchi signal sistemasi

doirasidagi bog‘lanishlar asosida vujudga keladi. Odamda malaka va ko‘nikmalarning hosil bo‘lishida birinchi signal sistemasi bilan o‘zaro munosabatda bo‘lgan ikkinchi signal sistemasi ko‘proq ahamiyatga egadir.

Biron narsaning uddasidan chiqa oladigan bo‘lish uchun kishi, dastavval qanday harakatlarga intilish kerakligini va bu harakatlarning qay yo‘sinda amalga oshirilishini bilib olishi va esida saqlab qolishi kerak. Shundagina kishi talab qilingan natijaga erishishi mumkin. Ishning bajarish usullarini bilgandan so‘ng yoki bilish mobaynida kishi birovning tushuntirishi bo‘yicha yoki nusxaga qarab, xuddi shunday harakatlarni qila boshlaydi. Masalan, endigina yozishni o‘rganayotgan bola «a» harfini qanday yozish kerakligini o‘qituvchining tushuntirishidan va nusxadan qarab bilib oladi. So‘ngra bu harfni uning o‘zi ham yoza boshlaydi. U avval yarim doira shaklini chizadi va buning o‘ng tarafiga pastki tomoni biroz qaytarilgan to‘g‘ri chiziq qo‘shadi. Bu bolaning «a» harfini o‘rgana boshlashi demakdir.

Biron ishning uddasidan chiqishni o‘rganishning bu dastlabki davrida har bir yangi harakat ongli ravishda bajariladi. Kishining diqqati, odatda, bajarilayotgan ishning o‘ziga emas, balki, ko‘proq o‘zining ayrim harakatlariga qaratilgan bo‘ladi. Biron ishning uddasidan chiqishni o‘rganishning bu davri tegishli ish-harakatlarni yoki zehniy ishni amalga oshirishda kerak bo‘ladigan usullarni ongli ravishda tanlashdan iborat bo‘ladiki, bu usullarning birga qo‘shilishi natijasida maqsadga muvofiq va to‘g‘ri ish harakatlar qilinadi. Ammo biron ishning uddasidan chiqishni o‘rganishning dastlabki davridagi harakatlar ko‘pincha bir-biriga qovushmagan bo‘ladi. Masalan, bola xat yozishni o‘rganar ekan, «a» harfini faqat bitta harakat yordami bilan emas, balki eng kamida ikkita harakat yordami bilan yozadi, u yarim doira shaklini alohida chizib oladi va so‘ngra esa bunga pastki tomoni biroz qayrilgan chiziq qo‘shadi.

Biron ishning uddasidan chiqishni o‘rganishning dastlabki davriga xos bo‘lgan xarakterli xususiyatlardan biri ortiqcha kuch sarf etishni talab qiluvchi yanglish va qo‘shimcha harakatlarning ko‘p bo‘lishidir. Masalan, endi yozishga o‘rganayotgan bolalar, ko‘pincha, yozish paytida tillari, yuz muskullari, butun badanlari bilan zo‘r berib harakat qiladilar, ba‘zan oyoqlarini ham qimirlatadilar.

Biron ishning uddasidan chiqishni o‘rganishning bundan keyingi davri — bilib qilinadigan ongli harakatning mustahkamlanish va takomillanish davridir. Bunda ko‘nikmalar mashq qilish orasida mustahkamlanadi. Mashq — ko‘nikma hamda kerakli usul va harakatlarni mustahkamlash hamda takomillashtirish maqsadida ularni ko‘p marta takrorlashdir. Mashq jarayonida harakatlar faqat mustahkamlanibgina qolmay, balki o‘zgaradi va aniq, tez hamda puxta bajariladigan bo‘ladi.

Yozishni endigina o‘rganayotgan bola har bir harfni to‘g‘ri va chiroyli

qilib yozishga intiladi. Lekin bola dastavval boshdan shoshib yozadigan bo'lsa, bunda u juda ko'p kalligrafik va orfografik xatolarga yo'l qo'yib yuborishi mumkin. O'quvchi faqat uzoq vaqt davomida mashq qilishi orqali to'g'ri va chiroyli yozishni saqlab qolgan holda, tez yoza oladigan bo'ladi. Agar o'quvchi hali birinchi chorak davomida o'qishning elementar usullarini egallamagan bo'lsa-yu, lekin tez o'qishga intilsa, bunday qilganda, odatda, o'qishda ham juda ko'p xatolar (ayrim so'zlarni tashlab ketish, matnni yanglish o'qish) ro'y beradi. Yil oxiriga kelib, o'qish texnikasining tobora takomillashishi bilan o'quvchining o'qish tezligi ham tegishli ravishda ortib boradi.

Mashqlar jarayonida kishining ixtiyoriy diqqati butun ishga ham, uning ayrim tomonlariga ham qaratilgan bo'ladi. Bunda harakatlarning to'g'ri bajarilayotganligi, asosan, ko'z bilan nazorat qilinadi.

Biron ishning uddasidan chiqishni o'rganishning bu davrida ayrim harakatlarning bir-biriga muvofiqlashuvi (koordinatsiyasi) takomillashadi. Bir necha harakatlar bir butun murakkab harakat, amal bo'lib birlashadi, umuman qattiq zo'r berish ozayadi va ko'p ortiqcha harakatlar yo'qola boradi.

Ortiqcha va qo'shimcha harakatlarning yo'qotilishi differensirovka hosil bo'lishning natijasidir: muvaffaqiyatli natija bilan quvvatlanmagan harakatlar asta-sekin tormozlanadi, kerakli natijaga olib boruvchi turli harakatlar esa mashq qilish davomida tobora mustahkamlanadi.

Harakatlarning avtomatlashish davrida ko'nikmalar faqatgina juda yaxshi mustahkamlanib qolmay, balki yanada takomillashadi, bu davrda ortiqcha harakatlarning yo'qola borishi davom etadi, kerakli harakatlar esa yanada aniqroq, ixchamroq va tezroq bo'la boradi.

Malakaning mustahkamlanishi va avtomatlashishi maxsus mashqlar va o'rganish davrida tugallanmaydi. Malakalar faoliyatning o'zida ham takomillashaveradi. Masalan, agar kishiga umrida juda ko'p yozish va o'qish to'g'ri kelsa, uning orfografiya malakasi juda mustahkam bo'ladi. Barcha mehnat malakalari mehnat jarayonining o'zida takomillashadi. Malakani egallash uchun qilinadigan maxsus mashqlar faqat tayyorgarlik ahamiyatiga egadir.

Shunday hollar ham bo'ladiki, bunda malakalar maxsus mashq va o'rganish natijasida hosil qilinmay, balki faoliyat jarayonida hosil qilinaveradi, hatto ishni uddalay bilishni avtomatlashtirish ko'zda tutilmagan taqdirda ham faoliyat jarayonida hosil qilinaveradi.

Avtomatlashgan harakatlar, ya'ni ko'nikma va malakalar ong nazoratidan batamom chiqib ketmaydi. Sharoit o'zgarib qolgan paytda ular yana ongli ravishda takrorlanaveradi, bunda qilinadigan ayrim ishlarni o'ylab olinadi.

Avtomatlashgan harakatlar biron-bir to'siqqa duch kelib qolgan paytlarida shunday bo'ladi. Masalan, yurish juda ham avtomatlashgan va mustahkamlangan malakadir. Ammo yo'lda to'satdan o'ra yoki keng ariq uchrab qolsa, kishi bu to'siqdan xatlab o'taymi yoki aylanib o'taymi, bulardan qay biri ma'qulroq deb o'ylay boshlaydi.

Textani randalash paytida ko'zli joyga to'g'ri kelib qolish mumkin. Ana shunday holda bu ko'zni nima qilish kerak, tashlab o'tish kerakmi, yoki ko'rib turib qattiqroq randalab yuborish kerakmi, degan ma'noda ongli ravishda biron usul qidirila boshlanadi.

Faoliyatning sharoiti o'zgarib qolganda, yangi vazifalar qo'yilganda kishi ularni ongli ravishda boshqa yo'l va usullar bilan bajarishga o'tishda ham shunday bo'ladi. Bu shu narsadan dalolat beradiki, ko'nikmalar ustidan ongli nazorat qilish batamom yo'qolmas ekan.

O'quvchilarning ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikma va malakalarni egallashlari tufayli maktabning turmush bilan bog'lanishi va o'quvchilarni amaliy faoliyatga tayyorlash amalga oshiriladi.

O'qish jarayonida hosil bo'ladigan hamma ko'nikma va malakalar o'zaro bir-biri bilan bog'langan holda hosil bo'ladi. Chunonchi, o'qish ishlari bilan bog'liq bo'lgan ko'nikma va malakalarning shakllanishi ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikma hamda malakalarning o'zlashtirilishiga yordam beradi. Ishlab chiqarish mehnati va sport sohasiga doir malakalarning o'zlashtirilishi ham o'zaro bog'liq bo'lgan hodisadir.

Maktablarda va kasb-hunar kollejarida asosiy diqqat o'quvchilarda ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikma va malakalarni hosil qilishga qaratilgan. Ana shunday ko'nikma va malakalarni yuzaga keltirish o'quvchilardan alohida jiddiylik bilan aqliy kuchlarini, ya'ni idrok, xotira, xayol, tafakkur, diqqat va irodalarini qattiq zo'r berib ishga solishni talab etadi. Inson psixikasining ana shu hamma tomonlari ko'nikma va malakalar egallashning dastlabki davrida xususan yaqqol namoyon bo'ladi.

Shuning bilan bir vaqtda ko'nikmalar hosil bo'lish jarayoni o'quvchilarning aqliy taraqqiyotlariga ta'sir qiladi. Harakatlar yordami bilan bajariladigan ishga oid ko'nikmalarda bu harakatlar qaratilgan narsalarni idrok qilish chuqurlashadi hamda aniqlashadi.

Qanday bo'lmasin bir ishni qila bilish tafakkur va xayolning taraqqiyotiga yordam beradi. Malaka egallash jarayoni juda ham to'plangan hamda barqaror diqqat va irodaning taraqqiyotiga yordam beradi.

Ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikmalar o'quvchilardan turli xildagi a'zoi badan harakatlarini hamda a'zoi badanning zo'r berishi talab qilinadi va shu bilan o'quvchilar muskul sistemalarining mustahkamlanishiga yordam beradi.

Shuning uchun ishlab chiqarish mehnatiga doir ko'nikmalarni hosil

qilish maktabdagi o'qitish jarayonining birdan-bir maqsadi bo'lib qolmay, balki boshqa o'quv predmetlari singari, o'quvchilarni aqliy va jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlantirish vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

V. MALAKALAR HOSIL BO'LISH JARAYONLARIGA XOS QONUNIYATLAR

Malakalar hosil bo'lish jarayoniga xos bir qator qonuniyatlar bor. Ulardan asosiylarini ko'rsatib o'tamiz.

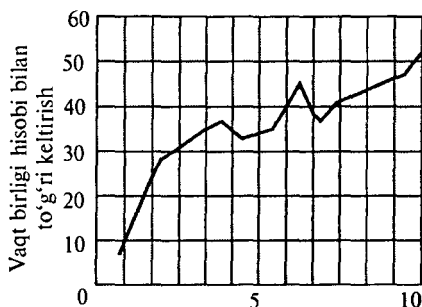
Malakalar hosil bo'lish jarayonlaridagi notekislik

Malakalar hosil qilish jarayonida ijobiy yutuqlar bilan bir qatorda, ba'zan xato, noto'g'ri harakatlarga ham yo'l qo'yiladi. Mashqlarning muvaffaqiyati — ijobiy yutuqlarning o'sishi va ko'payishidan, ya'ni to'g'ri harakatlarning ko'payishidan, xatolar sonining kamayib borishidan iboratdir.

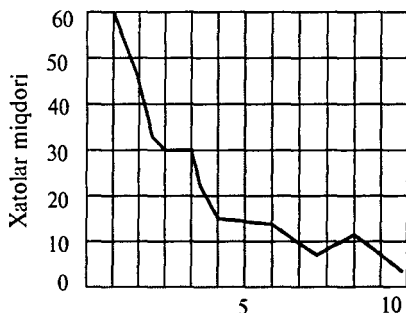
Ijobiy yutuqlarning o'sishi bir tekisda bo'lmasligi mumkin, ya'ni ma'lum bir darajada ancha vaqt to'xtab, birdan ko'tarilib ketib va vaqtincha yana pasayib ketishi mumkin. Har bir takrordan so'ng, xatolar sonining kamayishi ham xuddi shunday notekis bo'ladi.

Malaka hosil bo'lish jarayonini mashq egri chiziqlari deb ataluvchi ko'rsatkichlar yordami bilan grafik ravishda ifodalab berish mumkin.

Mashq egri chizig'i, odatda, shunday tuziladi; gorizontal chiziq yoki absissa baravar masofalarga bo'linib, bular orqali takrorlash miqdori yoki ishning ketma-ket borish vaqti (soat, kun, hafta va boshqalar) ko'rsatiladi. Tik chizish yoki ordinata ham baravar masofalarga bo'linib, ular orqali ish miqdori yoki sifatining muvaffaqiyati ko'rsatiladi. Absissa va ordinalardagi bo'linmalarga muvofiq ravishda egri chiziq, ishning miqdori va

36-rasm. Harakat malakasi bo'yicha mashq egri chizig'i.

37-rasm. Harakat malakasi bo'yicha mashq egri chizig'i: xatolar sonining kamayishi.

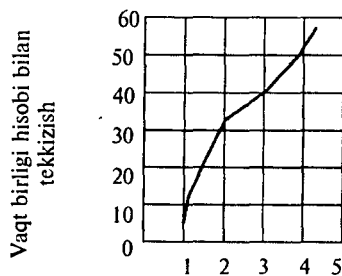
sifati oshganda yuqoriga ko'tariladi, pasayganda esa pastga qarab tushadi.

Quyidagi egri chiziqlar mashq jarayonida erishilgan ijobiy ko'rsatkichlarning o'sishi va salbiy ko'rsatkichlarning kamayishi qanday borganligiga misol bo'la oladi. Egri chiziq ko'tarilishining yoki pasayishining tikligi mashqning qanchalik tez va muvaffaqiyatli borayotganini ko'rsatadi.

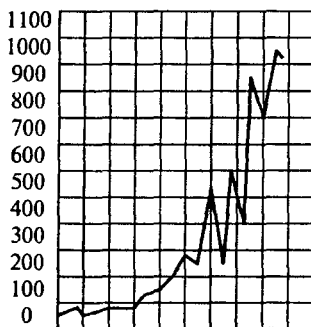
Mana shu yuqorida keltirilgan mashq egri chiziqlardan ko'rinib turibdiki, malaka hosil qilishdagi muvaffaqiyat hamma vaqt ham takrorlash miqdori va mashqlar vaqtining ortishiga munosib ravishda o'savermaydi. Bu yerda ikki xil natija bo'lishi mumkin. Ba'zi malaka hosil qilishda mashq egri chizig'i dastlabki davrga nisbatan sekin ko'tariladi (38-rasm), ijobiy yutuqlarning eng ko'p o'sishini mashqlarning o'rta davrida ko'rish mumkin. Oxiriga kelib, egri chiziqning o'sishi sekinlashadi. Bu shunday hollarda bo'ladiki, bunda harakat usullari murakkab bo'ladi va shu sababli biron ishni uddalashga o'rganish uchun ko'p vaqt sarf qilishga to'g'ri keladi. Agar harakat usullari mashqning dastlabki davrida murakkab bo'lmasa, egri chiziq tik ko'tarilib ketadi (39-rasm). Mashqning ikkinchi davrida bu egri chiziqning ko'tarilishi sekinlashadi, bundan keyin esa yanada ko'proq sekinlashadi.

Biron kasb yuzasidan tajribaning ortishi va shu kasbga doir mohirlikning uzluksiz ravishda yuksalishi malakalarning takomillashishiga yordam beradi.

Mashq egri chiziqlarida, ko'pincha, plato deb ataladigan holatni ko'rishimiz mumkin. Bu malaka taraqqiyoti davomidagi muvaffaqiyatning o'sishini yoki salbiy momentlarning pasayishini vaqtincha to'xtab qolishidir. Mashq egri chiziqlarda plato deyarli gorizontal ravishda davom etuvchi bir bo'lak chiziq tarzida aks ettiriladi (40-rasm). Plato hodisasining sodir bo'lishiga toliqish, mashqqa bo'lgan qiziqishning susayi-

38-rasm. Koptokni otish va ilib olish bo'yicha qilingan mashq egri chizig'i.

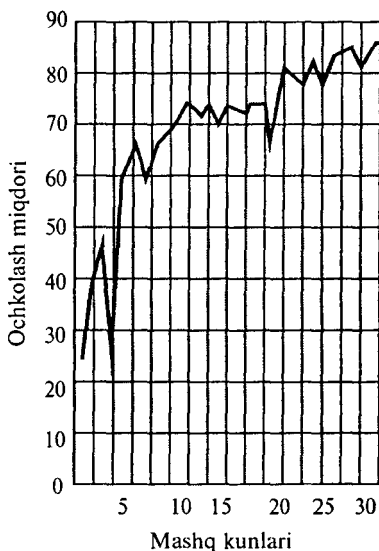

39-rasm. Belbog' o'yini bo'yicha qilingan mashq egri chizig'i.

shi, zerikish, ishning bir xildaligi va shuning kabilar sabab bo'lishi mumkin. Harakat usullarining mukammal bo'lmasligini ham shu sabablar qatoriga qo'shish mumkin, ba'zan bu usullar malakaning samaraliligini ma'lum darajagacha olib chiqib, undan keyin taraqqiy ettirmay susayishi mumkin. Bunday holda mashq egri chizig'i ma'lum bir darajada to'xtab qoladi. Agar bordi-yu yangicha harakat usullari egallab olinsa, bunday paytda dastavval, ya'ni yangi harakat usullari o'zlashtirilguncha mashq egri chizig'i ham ma'lum bir darajada to'xtab turaverishi mumkin. Mashq egri chizig'ining keyingi, ya'ni platodan so'nggi ko'tarilishi, yangi harakat usullarining ilgarigilariga qaraganda ancha takomillashganligini ko'rsatadi.

Malaka hosil qilishda ba'zan ko'tarilgan mashq egri chizig'ining goh pastga tushib ketishini ham ko'rish mumkin. Bunda mashq egri chizig'i kungura-kunguradek ko'rinadi. Bu hodisa, birinchidan, mashqning tasodifiy noqulay sharoitda o'tishiga, ya'ni kayfiyatning yomonligiga, toliqishga, diqqatning boshqa narsalarga chalg'ib ketaverishiga va shuning kabilarga bog'liq. Ikkinchidan, boshqa murakkabroq, takomillashganroq ish usuliga o'tish ham mashq egri chizig'ining quyi tushishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunday holatda mashq egri chizig'ining ham, platoning ham vaqtincha quyi tushishi batamom qonuni hodisa bo'lishi mumkin.

Malakalarning ko'chishi va tormozlanishi

40-rasm. Otish malakasi bo'yicha mashq egri chizig'i.

Kishining turli faoliyat xillarini amalga oshirishida va faoliyat jarayonining o'zida har xil malakalar hosil qilishi va o'zlashtirishi lozim bo'ladi. Yangi malakalar ilgari hosil qilingan va mustahkamlangan malakalar asosida hosil bo'ladi. Yangi hosil qilinayotgan malakalar ilgari o'zlashtirilgan malakalar bilan ma'lum munosabatda bo'ladi. Ilgari o'zlashtirilgan malakalar, odatda, yangi malakalarni o'zlashtirish jarayoniga ta'sir qiladilar. Bizda bor bo'lgan malakalar yangi malakalarni tezroq va mustahkam o'zlashtirishga yoki, aksincha, o'zlashtirishni tormozlab, to'xtatib qo'yishga ta'sir ko'rsatishlari mumkin.

Ilgari mustahkamlangan malakalarning yangi malakalar hosil qilishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi malakani **ko'chirish** deb ataladi.

Bu qonuniyat avvalo shundan iboratki, ma'lum bir sohada hosil qilingan malaka shunga yaqin sohaga doir boshqa malakalarni ancha yengillik bilan egallashga moyillik tug'diradi. Masalan, ma'lum bir mashinada, epchillik bilan ishlaydigan ishchi bundan ko'ra murakkabroq yoki boshqacharoq mashinada ishlashni tez orada o'rganib oladi. Bir xil musiqa asbobida chalish texnikasini egallagan kishi boshqa asboblarda chalishni yengillik bilan o'rganadi. Ma'lum bir chet tilini o'rganishda qilinadigan mashqlar boshqa tillarni o'zlashtirishni ham yengillashtiradi.

Malakalarning ko'chish hodisasining bir necha sabablari bor. Bu yerda turli malakalarni hosil qilishda o'xshash elementlarning borligi va aynan yoki o'xshash psixik jarayonlarning borligi katta ahamiyatga egadir. Masalan, tillarni o'rganishda bir xil alfavit va ayrim tovushlarni ishlata bilish rol o'ynaydi; musiqaviy malakalarni hosil qilishda bir xil nota belgilari, yuksak musiqiy ohang eshita bilish qobiliyati, ko'rish va harakat koordinatsiyasi va shuning kabilar katta rol o'ynaydi.

Malakalarning ko'chishiga ishning va mashqning umumiy usullari ham yordam ko'rsatadi. Masalan, qandaydir bir chet tilini egallashda kishida ayrim so'zlar, gaplar talaffuzining bir qator maxsus usullari, o'rganilayotgan materialni tartibga solish usullari va esda olib qolish usullari hosil qilinadi. Yangi tilni o'rganishda shu usullarning hammasi ko'chiriladi va ular yangi til malakalarini tezroq egallashga yordam beradi.

Nihoyat, malakalarni ko'chirish uchun ilgari malakalarni hosil qilishda **maqsad qilib tutgan yo'l** katta ahamiyatga egadir. Har qanday malaka orttirish kishini epchil qiladi, ya'ni uni boshqa malakalar va xususan o'xshash malakalarni egallashga uquvliroq qiladi. Ilgari malakalarni o'zlashtirish jarayonida kishida yangi malakalarni o'zlashtirishga alohida «malaka», ya'ni malakalar hosil qilish layoqati paydo bo'ladi.

Malakaning ko'chishi, yana shunda ko'rinadiki, muayyan bir a'zoimizda malaka hosil qilish shu harakatlarni maxsus mashqlarsiz boshqa a'zolarimiz bilan ham bajaraverish imkoniyatini tug'diradi. Bir a'zoimizni mashq qildirganimizda boshqa a'zolarimiz ham shunga qo'shib mashq qildiriladi. Masalan, har birimiz o'ng qo'limiz bilan xat yozishga mashq qilganmiz, lekin birmuncha yomonroq bo'lsa-da, chap qo'limiz bilan ham yoza olamiz. Tajriba, masalan, shu narsani ko'rsatganki, o'ng qo'lda ikkita ko'ptakni otib o'ynay bilish qobiliyati chap qo'lga ham o'tar ekan.

Malakaning bu xildagi ko'chishining sababi shundadirki, malaka hosil qilish o'z fiziologik mexanizmi jihatidan faqat periferiya nerv sistemasi-gagina bog'liq bo'lib qolmay, balki markaziy nerv sistemasiga ham bog'liq bo'lgan jarayondir. Har xil malakani hosil qilishda butun nerv sistemasi qatnashadi. Biron-bir yakka a'zo, chunonchi, qo'lning o'zigina emas, balki kishining butun vujudi mashq qiladi. Bu mashq jarayonida bosh

miya yarim sharlarining po'stida tegishli dinamik stereotip vujudga keladi va u boshqa o'xshash dinamik stereotipning hosil qilinishiga ta'sir ko'rsatadi. Lekin, albatta, eng samarali malaka mashq qildirilgan a'zoda hosil bo'ladi, chunki bunda mashq markaziy nerv sistemasining, asosan shu a'zo bilan bevosita bog'liq bo'lgan periferiya qismlari o'rtasidagi o'zaro munosabat negizida voqe bo'ladi.

Mustahkamlashib ketgan malakalar yangi malakalar hosil qilishga salbiy va tormozlantiruvchi tarzda ta'sir qilishi mumkin. Malakalarning mana shunday o'zaro salbiy munosabatlarini, odatda, malakalar interferensiyasi deb ataladi. Bu yerda malakalarning o'zaro salbiy munosabatlari shundan iboratki, ilgari hosil qilingan malakalar yangi malakalar hosil qilishni qiyinlashtiradi yoki ularning samaraliligini pasaytiradi. Masalan, agar mashinistka alfaviti ma'lum tartibda joylashgan mashinkada ishlashga odatlanib qolgan bo'lsa, alfaviti boshqacha tartibda joylashgan mashinkaga o'tishda katta qiyinchiliklar tug'diradi.

Bunday tormozlanish yoki interferensiyaning sababi malakalar va shu malakalarni harakatga keltiruvchi qo'zg'ovchilar o'rtasida hosil bo'lgan assotsiatsiyalardan iboratdir. Bu shundan iboratki, agar A qo'zg'ovchisi bilan B reaksiyasi o'rtasida mustahkam shartli bog'lanish — assotsiatsiya hosil qilingan bo'lsa, bunday holda xuddi shu L qo'zg'ovchisi bilan yangi harakat reaksiyasi bo'lgan B o'rtasidagi assotsiatsiya qiyinchilik bilan hosil qilinadi. Bu yerda assotsiativ tormozlanish sodir bo'ladi.

Interferensiyaning boshqacha turi ham bo'lishi mumkin. Yangi malaka qanday bo'lmasin hosil qilinadi va mustahkamlanadi. Lekin shunday bo'lishiga qaramay, ayni shu malakaning qo'llanishi kerak bo'lib qolgan paytda shu malaka bilan aloqasi bo'lgan stimuly bor bo'lsa ham bu malakani qayta tiklashda (demak, qo'llanishda ham) biroz kechikish hosil bo'lishi mumkin yoki bo'lmasa yangi malakaning o'rnini ilgari mustahkamlangan, ammo hozir keraksiz bo'lgan malaka egallab olishi mumkin. Masalan, mashinistka ba'zan kerakli harfning o'rniga ilgari ishlangan bo'lak mashinka klaviaturasining xuddi shu yerda turgan boshqa harfni urib yuboradi. Bu yerda biz ilgari o'zlashtirilgan malakani qayta tiklashda sodir bo'ladigan interferensiya holatini ko'rdik. Bu reproduktiv tormozlanishdir.

Malakalarning interferensiya hodisasi bilan ta'lim ishida tez-tez to'qnashib turishga to'g'ri keladi. Masalan, malakalarning interferensiyasi yozish, o'qish, ayrim so'zlarni talaffuz qilish va shuning kabilar yuzasidan hosil qilingan yangilish malakalarni tuzatishda ko'rinadi. Bunday holalarda ayrim malakalarni boshqalari bilan almashtirishga, ba'zilarini esa qayta o'rganishga to'g'ri keladi.

Malakaning yuksalishi va pasayishi

Hosil qilingan malakalar qo'llanishi va takrorlanishiga qarab, yuksalishi yoki pasayishi mumkin.

Qaysi bir malaka faoliyatda qancha ko'p qo'llanilsa va turishda qancha ko'p takrorlansa, u shunchalik mustahkam va avtomatlashgan bo'laveradi. Masalan, hammaga ma'lumki, yozish malakasi juda mustahkamlanib va avtomatlashib ketgani tufayli, kishi hattoki ba'zan bir grammatika qoidalarini esidan chiqarib qo'ysa ham, baribir, to'g'ri yoza-veradi. Malaka va odatlarning yuksalishi bu malaka hamda odatlarning juda ham takomillashuvi va avtomatlanishidir. Bu esa faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Agar hosil qilingan malakalar uzoq vaqt davomida qo'llanilmasa, ular so'na boshlaydi, ya'ni pasaya boshlaydi.

Malakalar pasayishining nerv-fiziologik asosi ichki (yoki shartli) tormozlanish, ya'ni amaliy ish bilan mustahkamlanmagan muvaqqat bog'lanishlarning so'nishidir.

Malakalarning so'nishi, avvalo, shunda ko'rinadiki, bunda avtomatik harakatlar sekinlasha boradi va bu harakatlarda yanglish va xatolar ro'y bera boshlaydi. So'ngra malakalarning so'nishi avtomatlashgan harakatlarning yo'qolishida ko'rinadi, buni deavtomatizatsiya deyiladi, ya'ni ilgari avtomatlashgan harakatlarni bajarish endi yana o'ylashni va maxsus qaratilgan diqqatning, ong nazoratining bo'lishini talab qiladigan bo'lib qoladi.

Nihoyat, malakalarning so'nishi ularni batamom esdan chiqarib yuborishda ko'rinadi. Kishi bir qancha vaqtdan so'ng lozim bo'lib qolgan sharoitda qachonlardir malaka sifatida o'zlashtirilgan harakatlaridan foydalana olmay qoladi.

Malakalarning pasayishi faqat vaqtgagina bog'liq bo'lib qolmay, balki bir qator boshqa sabablarga ham bog'liqdir. Uzoq davom etgan toliqish, kuchli kechinmalar va o'z kuchiga ishonmaslik natijasida malakalar buzilishi va pasayishi mumkin. Ba'zi bir asabiy kasalliklar ham malakalarni pasaytirib yoki buzib yuboradi.

Bir qator harakatlar va turli usullarni talab qiladigan murakkab malakalar, ayniqsa, tezda pasayadi va buziladi. Yaxshi mustahkamlangan malakalar uzoq saqlanib qoladi. Ma'lumki, bolalikda hosil qilingan malakalar puxta esda qoladi va eng barqaror malakalar bo'lib qoladi.

Ammo shuni nazarda tutish kerakki, malakaning pasayishi ba'zi hol-lardagina batamom yo'qolib ketish darajasigacha yetishi mumkin. Malaka buzilganda yoki uni esdan chiqarib yuborilganda, odatda, undan ba'zi bir «izlar» qoladi. Mana shu qolgan izlar tufayli, malaka qayta tiklanishi mumkin.

Malakaning qayta tiklanishi uchun ham mashq qilish kerak bo'ladi.

To'g'ri malakani dastlab hosil qilish va mustahkamlashga nisbatan uni qayta tiklashda ancha kam mashq talab qilinadi. Bu holat shuni ko'rsatadiki, hosil qilingan malaka iz qoldirmasdan yo'qolib ketmaydi.

VI. MALAKA HOSIL BO'LISH TEZLIGI VA MUSTAHKAMLIGINING SHARTLARI

Malaka hosil bo'lish jarayonining tezligi har xil bo'lishi mumkin. Ayni bir kishidagi ayrim malakalar va turli kishilardagi bir xil malakalar turlicha tezlik bilan hosil bo'lishi mumkin. Malaka hosil bo'lish tezligi zaruriy harakatlarni takrorlash soni va malaka hosil qilish uchun sarf qilingan vaqt bilan aniqlanadi. Malaka hosil qilish uchun sarf qilingan vaqt soat, kun, oy, ba'zan esa yillar bilan o'lchanadi.

Malaka hosil qilish tezligi, dastavval shu malakaning murakkablik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Malaka qanchalik murakkab bo'lsa, u shunchalik sekin hosil qilinadi. Masalan, mix qoqishda bolg'achani to'g'ri urish malakasi, shu mixlarni ustaxonada (qo'l bilan) tayyorlashda bolg'a bilan ishlash malakasiga qaraganda, juda tez hosil qilinadi. Orfografiya va sintaksisning barcha qoidalariga rioya qilib yozish malakalarini egallashga qaraganda yozishning oddiy texnikasini egallash uchun kamroq vaqt talab qilinadi.

Hosil qilayotgan malaka qanchalik murakkab bo'lsa, uni o'zlashtirishga shunchalik ko'p vaqt, shunchalik ko'p bilim va harakatlarni bir-biriga shunchalik yaxshi moslashtirish talab qilinadi. Mana shularning hammasidan foydalanilgan holda hosil qilinadigan malaka esa albatta, ham ko'p vaqt, ham tez-tez takrorlashni talab qiladi.

Malaka hosil qilishning tezligi va uning mustahkamligi kishining yoshiga ham bog'liq bo'ladi.

Ayrim malakalar kishining yoshlik davrida tez hosil bo'lsa, boshqalari esa kishi katta bo'lgandan so'ng yengilroq hosil bo'ladi. Masalan, til malakalari 3-4 yoshdayoq yengillik bilan hosil bo'ladi. Buning sababi shundaki, bolaning nutq apparati nutqning fonetika va morfologiyasini egallashga batamom tayyor bo'ladi. Uning tafakkuri esa oddiy nutqning ma'nosini anglash va ayrim so'zlarni tushunish uchun yetarli darajada o'sgan bo'ladi. Shu yoshdan boshlab, bolalar gaplashish jarayonida faqat o'z ona tillaridagina fonetika va morfologiyaning asosiy malakalarini osonlik bilan o'zlashtirib qolmay, balki boshqa tillardan ham fonetika va morfologiyaning asosiy malakalarini osonlik bilan o'zlashtira oladilar.

Olti-yetti yoshli bolalarda yozish va o'qish malakalari yengillik bilan hosil bo'la boshlaydi. Shu yoshdan boshlab, bola mashq qilsa, musiqa asboblarini chalish malakalari ham unda ancha yengil hosil bo'la boshlaydi.

Hunar va texnika malakalari 14–15 yoshdan boshlab juda yaxshi o‘zlashtirila boshlaydi. Buning sababi shuki, bunday malakalarni hosil qilish uchun yetarli darajada o‘sgan tafakkur va tajribadan tashqari, yana organizm va muskul sistemasining chiniqqan va yetarli darajada o‘sgan bo‘lishi shart.

Kishi ulg‘aygan sari unda malakalarining hamma turlari hosil bo‘lishi mumkin.

Xuddi shuning singari juda ko‘p odatlarning hosil qilinishi ham yosh bolalik davridan boshlanadi. Masalan, bola o‘z-o‘ziga xizmat qilishga o‘rganishi, yaxshilab kiyinish va yechinishga, o‘yinchoqlarini ehtiyot qilish hamda ma‘lum tartibda saqlashga o‘rganishi davomida unda ijobiy odatlar yuzaga keladi.

Malaka hosil bo‘lish tezligi va uning mustahkamligi ko‘p darajada kishining nerv sistemasining holatiga bog‘liq bo‘ladi. Nerv sistemasi sog‘lom va tetik bo‘lsa, odatda, malaka va odatlar ham juda tez hamda juda yaxshi mustahkamlanadi. Aksincha, nerv sistemasi kasal, toliqqan yoki zaharlangan bo‘lsa, malakalar ham sekinlik bilan hosil bo‘ladi. Ayrim hollarda mashq egri chiziqlaridagi plato ham, malakalar hosil bo‘lishning pasayishi ham, avtomatlashgan harakatlar va malakalarning buzilishi ham nerv sistemasining toliqqanligi va kasalligiga bog‘liq bo‘ladi.

Ana shu munosabat bilan mashg‘ulotni muvaffaqiyatli amalga oshirishda mashq qilish vaqtini to‘g‘ri taqsimlash muhim ahamiyatga egadir. Agar bir xildagi mashq uzoq vaqt mobaynida to‘xtovsiz davom ettirilaversa, natija yaxshilanish o‘rniga toliqish tufayli aksincha pasayib ketadi. Shuning uchun ayrim mashqlar haddan tashqari uzoq davom ettirilmasligi kerak. Mashqning bir turini boshqa bir turi bilan almashtirib turish lozim.

Kishining ongliligi malaka hosil qilishda samarali natijalarga erishtiruvchi eng muhim shartdir. Onglilik, avvalo, bilimlarni o‘zlashtirishda va mahorat qozonishda kerakdir: unda faqat ish harakatlarni bajarish, bu harakatlarni bir-biriga qo‘shish va birini biri bilan muvofiqlash ila cheklanib qolmay, balki qanday qilib bu harakatlarni to‘g‘ri, yaxshi, maqsadga muvofiq qilib bajarish, qanday yo‘l bilan ularni bir-biriga to‘g‘ri qo‘shish va birini biri bilan qanday qilib to‘g‘ri muvofiqlashtirish haqida o‘ylash va, xususan, bularning hammasi nima uchun qilinayotganligini anglash ham lozim bo‘ladi.

Mahoratni mustahkamlash va malakalar hosil bo‘lishi uchun qilindigan mashqlar ham **onglilikni** talab etadi. Bu yerda onglilik hosil qilina-yotgan malakaning maqsadi va ahamiyatini tushunishda, mashqlar natijasini tasavvur etishda va, shuning bilan birga, kerakli harakatlarning qoidalarini va usullarini bilishda namoyon bo‘ladi. Ongli ravishda mashq qilish, demak, mazkur mashqlarning nima uchun kerakligini, bu mashqlar-

ning qanday usul bilan olib borilishini, bu mashqlarning natijasi qanday bo'lishi kerakligini hamda bu mashqlar tufayli qanday malaka hosil qilinayotganligini va bu malaka faoliyatning ma'lum bir turlarida qanday o'rinni olishi kerak ekanligini bilish demakdir.

Malakalar hosil qilishda xotiraning ongli jarayonlari katta rol o'ynaydi. Mashq jarayonida birinchi marta takrorlashda biz har doim bu harakat avvalgi galda qanday qilinganini va harakatning qoidasini eslaymiz. Masalan, o'quvchi yozish malakasini hosil qilishda avvalo qaysi harfning ilgari qanday yozilganligini, o'qituvchi qanday tushuntirganini, qanday xatolarga yo'l qo'yilganini va ularni qanday tuzatilganini esga tushiradi. Undosh to'vush aniq talaffuz etilmaydigan so'zlarni (maktab, Ahmad) yozishda dastavval qoida esga tushiriladi, undan keyin esa yoziladi. Bundan keyingi mashq davomida idrok tasavvur obrazlari ko'z oldiga keltirilmaydi, maxsus fikr yuritilmaydi, faqat yozish harakatining o'zi takrorlanaveradi.

Malakalarni mustahkamlashning muvaffaqiyati hiyla darajada zo'r berish, intilish, chidam va qat'iyat darajasiga ham bog'liq bo'ladi. Malakalar hosil qilish uchun kishi qanchalik ongli ravishda zo'r bersa va bunga qanchalik ko'p intilsa, unda kerakli malakalar shunchalik tez hosil bo'ladi. Masalan, skripka va boshqa musiqa asboblari chala bilish malakasini egallash har qanday odamdan, hatto talantli odamlardan ham zo'r matonat va chidam talab qiladi.

Onglilik mashq jarayonini va undan kelib chiqadigan natijalarni baholashda, ularga tanqid ko'zi bilan qarashda va yo'l qo'yib yuborilgan xatolarni anglay bilishda ifodalanadi: masalan, o'quvchi noto'g'ri yozgan so'zi yoki gapida nima uchun xatoga yo'l qo'yib yuborganini bilishi lozim. Ongli ravishda malaka hosil qilish malakalar ko'chishi va tormozlanishining xususiyatlarini belgilab beradi. Malakaning ko'chishi qanchalik ongli bo'lsa, u shunchalik yengil tatbiq qilinadi va bundan keyingi malakalarni hosil qilish jarayonidagi tormozlanish shunchalik kuchsiz bo'ladi. Malakalar hosil qilishdagi onglilikning mana shunday roli kuza-tish va maxsus eksperimentlar vositasi bilan isbot qilingan.

Jumladan, irodaviy zo'r berish va matonat yordami bilan malakalar interferensiyasini — assotsiativ va reproduktiv tormozlanishni yengish mumkin. Bu shuni ko'rsatadiki, interferensiya qandaydir o'zgarma qonuniyat emas, uni matonat kuchi bilan yengish mumkin.

Maqsad va qoidalar yaxshi tushunib olinmay va yo'l qo'yib yuborilgan xatolarni anglab olmay qilingan mashq, hatto uzoq vaqt davomida juda ko'p takrorlangan taqdirda ham kam natija beradi. Ongli ravishda mashq o'rganish demakdir. Ongning ishtirokisiz mashq qilishni — **dressirovka** deyiladi. So'z materiallarini onging ishtirokisiz o'zlashtirish ustida mashq qilish esa quruq yod olishdir.

Malakalar hosil qilish tezligi kishining shu hosil qilnayotgan malakalarni o'z ichiga olgan faoliyatiga nisbatan qanday munosabatda bo'lishiga qaraydi. Bu munosabat muayyan bir malakalarni hosil qilishga kishining qanchalik qiziqishi va buning zarur ekanligini anglashida hamda, shuning bilan birga, hosil qilayotgan malakalariga bog'liq bo'lgan hissiy kechinmalarida ifodalanadi. Masalan, mamlakatga ko'p ko'mir yetkazib berish kerakligini juda yaxshi anglay olgan shaxtyorda ko'mir qazish malakalarini egallashga qiziqish paydo bo'ladi va shuning bilan birga, bu malakalar tez hosil qilinadi. Agar kishi malakalar hosil qilishda bu malakalarning kerakli ekanini anglasa va agar unda o'z kuchlariga hamda mashqlari orqali erishadigan yutuqlariga ishonch hissi bo'lsa, bunday holda malakalar tez hosil bo'ladi. Agarda mashqlar ishga e'tiborsizlik bilan va o'z kuchiga ishonmay qilinsa, bunday holda malakalarning hosil bo'lishi sekinlashadi.

Kishining umumiy salbiy emotsional holati, ya'ni zerikish, qo'rqish, xafalanish, g'amginlik, ruhiy tushkunlik va shuning kabilar ham malakalar hosil qilish jarayoniga ta'sir qilib, uni sekinlashtiradi. Bu emotsional holatlar avtomatlashish momentining boshlanishiga to'sqinlik qiladi va ular hattoki ilgari hosil qilingan malakani buzib yuborishi mumkin. Malakalarning qo'llanish jarayonida bunday hissiyotlarning tug'ilishi, bu malakalarning avtomatligini buzib yuboradi va shunday qilib, bu malakalar qatnashadigan faoliyatning borishini chalg'itadi va buzadi. Bu yerda, avvalo, nerv sistemasining tiplari ahamiyatga egadir. I.P. Pavlov nerv sistemasining faoliyatidagi farq, nerv jarayonlarining asosiy xususiyatlari — kuchi ildamligi va muvozanati bilan belgilanishini uqtirgan edi. Turli kishilarda nerv jarayonlarining mana shu xususiyatlariga qarab, malakalarning asosi bo'lgan yangi muvaqqat bog'lanishlar har xil tezlikda hosil bo'ladi.

Professor A. Ivanov—Smolenskiy va u bilan birga ishlovchi ilmiy xodimlar maktabgacha tarbiya va maktab yoshidagi juda ko'p bolalarda muvaqqat bog'lanishlar hosil bo'lishining individual xususiyatlari ustida, ya'ni miya po'stining shartli reflekslar faoliyati ustida tekshirish ishlari olib borganlar. Tiplarni sistemaga solishda nerv jarayonlarining muvozanat va ildamlilik prinsiplari asos qilib olingan.

Bu tekshirishlar natijasida, muvaqqat bog'lanishlar hosil bo'lish masalasida miyaning to'rt xil tipdagi faoliyati aniqlangan: 1) labil (ildam) tip, bunda musbat va manfiy muvaqqat bog'lanishlar yengillik bilan va tez hosil bo'ladi; 2) inert (sust) tip, bunda musbat va manfiy muvaqqat bog'lanishlar babbarabar ravishda sekinlik bilan hosil bo'ladi; 3) qo'zg'aluvchan tip, bunda musbat muvaqqat bog'lanishlar juda yengillik bilan va tez hosil bo'ladi, ammo manfiy muvaqqat bog'lanishlar, aksincha, qiyinlik bilan va sekin hosil bo'ladi; 4) tormozlanuvchan tip, bunda musbat muvaqqat bog'lanishlarning hosil bo'lishi va mustahkamlanishi sekinlik bilan boradi, manfiy muvaqqat bog'lanishlar esa, aksincha, yengillik bilan va tez hosil bo'ladi.

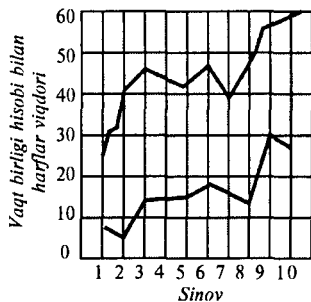
Muayyan bir malakalarning hosil bo'lish tezligi hiyla darajada kishi-ning xarakteriga ham bog'liqdir. Boshlangan ishni oxirigacha olib bora bilish, maqsadga erishishdagi qat'iyat, chidam kabi xarakterning shunday xislatlari g'oyat murakkab malakalar va ijobiy odatlarning muvaffaqiyatli ravishda hosil bo'lishiga yordam beradi. Albatta, xarakter xislatlarining ko'plari uzoq muddat davomida qilingan mashqlarning mahsulidir va shuning uchun ular turli odatlarda namoyon bo'ladi.

Maxsus malakalarni o'zlashtirishdagi eng katta muvaffaqiyat kishi-ning qobiliyatlariga va shuning bilan birga, uning hosil qilinayotgan malaka-larni o'z ichiga olgan faoliyat bilan qiziqishiga bog'liq.

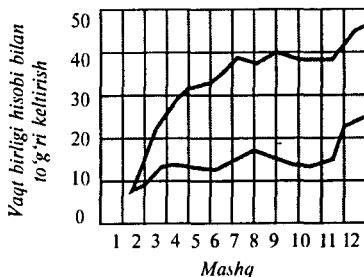
41-rasmda ikki kishini o'qishga bir xil sharoitda va bir xil metod bilan o'rgatishda ularning o'qish malakasi mashqini kuzatishdan olingan egri chiziqlar ifodalangan.

**Malakalar hosil qilish tezligi va ularning mustahkamligi o'qitish me-
todlariga ham bog'liqdir.** Bunda o'qituvchining tushuntirishi ham, ma'lum bir harakatlarni vujudga keltiruvchi usullar ham, mashq jarayonida qo'llanadigan usullar ham ahamiyatga egadir. Masalan, harflarni bir-biri-ga qo'shish metodi bilan savod chiqarishda o'quvchilar o'qish malakasini taxminan bir yildan so'ng o'zlashtirganlar. Hozirgi vaqtda tovush metodi bilan o'qishga o'rgatishda bu malakalar ikki oydayoq hosil qilinadi. Ayni bir vaqtning o'zida o'qish va yozishga baravar o'rgatilsa, o'qish malaka-lari ham, yozish malakalari ham tezroq hosil bo'ladi.

Malakalarning muvaffaqiyatli hosil bo'lishida qilinadigan ishni ko'rsatish, misollar va taqlid qilish uchun namunalar katta ahamiyatga egadir. Ma'lumki, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda malaka va odatlar, asosan, kattalarga taqlid qilish yo'li bilan hosil bo'ladi. Ammo misol va namunalarga taqlid qilish maktab yoshida ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. O'qituvchining to'g'ri va chiroyli xati o'quvchilar uchun namuna bo'ladi. Yozishga o'rgatishda yaxshi husnixat ijobiy ahamiyatga

41-rasm. O'qish malakasining oshib borishi egri chizig'i.

42-rasm. Har xil metod bilan o'rgatishdagi mashq egri chiziqlari.

egadir. O'qish malakalarini o'zlashtirishda o'qituvchining, badiiy so'z ustasining, artistning va suxandonning o'qishi namuna bo'ladi. Ishlab chiqarish ta'limi berishda ishlab chiqarish ilg'orlari va novatorlarining ish usullari taqlid qilish uchun namuna bo'ladi.

Muayyan bir malakalarni o'zlashtirishda faqatgina tayyor misol va namunalar taqlid qilish bilan cheklanib qo'ya qolish yaramaydi, hatto bunday misol va namunalar eng yaxshi bo'lganda ham faqat shular bilan cheklanib qolish yaramaydi. Chunki bunday yo'l bilan hosil qilingan malakalar o'zgarimas shaklga kirib qoladi va faoliyat bir tUSDagi xarakterga ega bo'la boshlaydi. Shuning uchun o'qituvchilar o'quvchilarda malakalar hosil qilar ekanlar, ularning mustaqillikka, ijodkorlikka intilishlarini tarbiyalashga zo'r diqqat bilan qarashlari kerak. Mehnat novatorlarining eng yaxshi namuna va ibratlaridan foydalanib, o'quvchilarda o'z shaxsiy mehnat usullarini va yaxshi takomillashgan malakalarni hosil qilish uchun ularning ijodiy ish qobiliyatlarini tarbiyalash kerak. Bu narsa mehnat unumini oshiradi va kishi faoliyatini o'stiradi.

42-rasmda ikki xil metod bilan qilingan mashq egri chiziqlari ko'rsatilgan (A – egri chizig'i) ko'proq, takomillashtirilgan metod va (B – egri chizig'i) ozroq takomillashtirilgan metod.

VII. MALAKA VA ODATLARNING AHAMIYATI

Kishi o'z hayoti va faoliyati davomida har doim juda ko'p miqdorda turli-tuman ish-harakatlar qiladi. U bu harakatlar yordami bilan o'z ehtiyojlarini qondiradi va har xil maqsadlarni amalga oshiradi. Bu harakatlarning ko'pi malaka va odatlardan iboratdir.

Malaka va odatlar kishining hayoti va faoliyatini yengillashtiradi, chunki ular ongli harakatlarga qaraganda tezroq va ong bilan zo'r bermasdan amalga oshiriladi. Mustahkam o'zlashtirilgan malaka va odatlar har bir harakatni o'ylab qilishdan iborat bo'lgan ko'p diqqattalab ish «yukidan» kishining ongini «biroz yengillashtiradi» va buning bilan uning vaqti va quvvatini tejaydi. Agar kishining har bir ish harakati albatta tafakkur va iroda kuchining ishtiroki bilan bajarilishi shart bo'lganda edi, kishining istagan bir faoliyati naqadar murakkab, naqadar davomli va naqadar ko'p diqqattalab ishga aylanib ketgan bo'lur edi. Hosil qilingan va avtomatlashtirilgan malakalar bosh miya po'stining ishini tejaydi. Bu haqda Sechenov ham gapirgan edi.

Malakalar kishi faoliyatini yengillashtirish bilan birga bu faoliyatning eng samarali bo'lishiga ham yordam beradi. Malakalar inson faoliyatining barcha turlari uchun zarurdir. Har qanday ixtisos uchun ma'lum malakalar sistemasining bo'lishi shart.

Bu malakalar qanchalik puxta bo'lsa, shu ixtisos bo'yicha ishlaydigan

kishi o'z ishini shunchalik yaxshi bajaradi. Mehnat unumini oshirish uchun bo'lgan kurashda, boshqa choralar qatorida, shu ixtisosga tegishli malakalarni takomillashtirish va ularni to'la ravishda egallash ham ko'zda tutiladi. Har qanday mehnat ratsionalizatsiyasi ko'p jihatdan yangi mahorat yaratish va yangi malakalar hosil qilishdan iboratdir.

Hattoki kishining bilish faoliyati ham o'z tabiati jihatidan g'oyat ongilligi bilan ajralib turishiga qaramay, malakalarsiz amalga oshirila olmaydi. Masalan, o'quvchilar hisob masalalarini yechishda qo'shish, olish, ko'paytirish va bo'lish malakalaridan foydalanadilar.

Malaka va odatlar faqat kishining faoliyatini yengillashtirishi uchunгина emas, balki bizning malaka va odatlarimizga aylanib qolgan harakatlardan «ozod bo'lgan» ongni shu faoliyat orqali qo'lga kiritiladigan maqsad ustida to'plana olishiga imkon berishi uchun ham muhimdir. Shu tariqa ozod bo'lgan ong ish jarayonining o'zida shu faoliyatning samarali davom etishiga yordam beradigan harakatlarning yangi turlariga ko'chishi mumkin. Masalan, o'quvchi yozishni mashq qila boshlaganda, dastavval, uning butun diqqati va tafakkuri harfni qanday qilib to'g'ri yozish bilan band bo'ladi. Mana shu vaqtda o'quvchi boshqa bir narsa haqida o'ylay olmaydi va hattoki, ko'pincha, yozayotgan so'zlarining ma'nosini ham tushunmaydi. Lekin yozish malakaga aylangandan so'ng, o'quvchi ayni bir vaqtning o'zida o'qituvchining gaplarini eshitishda davom etib, bu gaplarni avtomatik ravishda (ayrim harf va so'zlarni qanday qilib yozish kerakligini o'ylamasdan) yoza oladigan va shuning bilan birga, yozayotgan narsalarni tushuna oladigan bo'ladi.

Kishining turli mehnat faoliyatlarida avtomatlashtirilgan harakatlardan «ozod bo'lgan» tafakkuri mehnat jarayonlarini ratsionalizatsiyalashga, texnika ijodiyotiga va boshqa shuning kabilarga qaratilishi mumkin. Mustahkam malaka va odatlar asosida yuzaga kelgan har qanday mehnat ijodiy xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, malaka va odatlar kishi aqlining tobora o'sib borishiga xizmat qiladi. Agar bizning barcha kundalik ish-harakatlarimiz va ixtisosiy harakatlarimiz faqat ongli sur'atdagina bajariladigan bo'lganda edi, bunday holda ana shu ishlar bizning hamma diqqat va tafakkurimizni o'ziga bog'lab olgan bo'lar edilar. Bunday sharoitda aqliy taraqqiyot juda sekinlik bilan borgan bo'lar edi.

VIII. ODATLAR

Mehnat va o'qish jarayonida ko'nikma hamda malakalar bilan birga odatlar ham katta o'rin egallaydi.

Odatlar, xuddi malakalar singari, yangidan hosil qilingan, mustahkamlangan va avtomatlashtirilgan ish-harakatlaridir, lekin malaka va odat aynan bir narsa emas, ular bir-biridan farq qilinadi.

Ma'lum sharoit ta'siri ostida vujudga kelib va mustahkamlanib qolgan va bajarilib turishi kishining ehtiyojiga aylangan amal harakatlarni **odat** deb aytiladi.

Bunday harakatlarni (odatlarni) to'xtatib qolish, odatda, tajanglik va norozilik hissini uyg'otadi. Masalan, bunga quyidagi odatlarni ko'rsatish mumkin: masalan, bir vaqtda uyqudan turish, ovqat oldidan qo'lni yuvish, ishda asboblarni ma'lum bir joyga qo'yish va shuning kabilar.

Odatlanib qolgan harakatlar ko'pincha shunchalik mustahkam singib ketadiki, ular kishiga tabiiy bo'lib ko'rinadi. «Odat kishining ikkinchi tabiatidir» («o'rgangan ko'ngil o'rtansa qo'yimas») degan maqol ham mana shundan kelib chiqqan.

Odatlar ham, malakalar singari, har xil bo'ladi, masalan, shunday odatlar bo'ladi: kasb va mehnat odatlari (ishga o'z vaqtida kelish, boshlangan ishni oxirigacha yetkazish, har qanday ishni oldindan o'ylab, reja bilan ishlash, ish uchun zarur bo'lgan barcha narsalarni ma'lum bir joyga qo'yish va boshqalar), gigiyena odatlari (badan va kiyimlarning tozaligini saqlash, tishni tozalab turish, ovqat oldidan qo'llarni yuvish va boshqalar), estetik odatlar (sochlarni yaxshilab tarab, kiyimlarni ozoda qilib yurish, uyni tartibli va chiroyli qilib tutish, nutq madaniyatiga rioya qilish va boshqalar), axloqiy odatlar (rostgo'y, sofdil va halol bo'lish).

Faqat ijobiy odatlar bo'lib qolmay, balki salbiy odatlar ham bo'lishi mumkin. Salbiy odatlarga misol qilib – ishdagi yuzakilik va tartibsizlikni, irkitlikni, qo'pol iboralar, ya'ni, masalan, xo'sh kabi keraksiz so'zlarning ishlatilishini, tirnoqlarni kemirish odatini, shuning kabilarni ko'rsatish mumkin.

Odatlarni hosil qilish jarayoni, xuddi malakalarni hosil qilish jarayoni singari, ya'ni bir xildagi harakatlarni asosan ko'p martalab takrorlash orqali sodir bo'ladi. Odat va malakalar hosil bo'lish qonuniyatlari birdir. Odatlarning nerv-fiziologik asosi ko'nikma va malakalarning nerv-fiziologik asoslari bilan birdir.

Odatlarning ahamiyati. Odatlar, malakalar singari, odamning faoliyatlarida katta o'rin egallaydilar. Odatlar bizning hayotimizni va faoliyatimizni saranjom-sarishta hamda tartibli qiladi. Gigiyena malakalari, maishiy, mehnat va estetik malakalar shular jumlasidandir. Chunonchi, mehnatning ratsional rejimiga rioya qilish odatlari, sanitariya-gigiyena odatlari, yaxshi madaniy xulq-atvor odatlari mehnat unumdorligini oshirishning muhim shartlaridandir. Salbiy xarakterga ega bo'lgan odatlar, aksincha, bizning hayotimizni bebosh qiladi va intizomsizlikka sabab bo'ladi.

Odatlar inson ongining barcha faoliyatini va xususan, tafakkur hamda diqqatini tartibli qiladi, bizda o'ylash odati va o'ylashning odat bo'lib qolgan usullari, diqqatli bo'lish odati va odat bo'lib qolgan diqqat vujudga kelishi mumkin. Juda ko'p odatlar xarakterimizning xislatlariga aylanib qoladi. Shuning uchun ijobiy odatlarni paydo qilish kishini eng kichik yoshdan boshlab tarbiyalashning muhim vazifalaridan biridir.

Odatlarning yuzaga kelishi juda yosh bolalik davrdan boshlanadi. Odatlarning dastavval boshlab yuzaga kelishida bolalarning kattalarga taqlid qilishlari katta rol o'ynaydi. Bolada odatlarning yuzaga kelishi ko'p jihatdan kattalarning xulq-atvoriga bog'liq. Maktabda odatlar o'qituvchi talablarining ta'siri hamda o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning qilgan ishlari va xulq-atvorlariga sistemali tarzda baho berib borish orqali yuzaga keltiriladi. O'quvchilarda ijobiy odatlarni yuzaga keltirishda sinf jamoasi hamda «Kamolot» Yoshlar Ijtimoiy Harakati ijtimoiy fikrining ta'siri alohida ahamiyatga egadir. Maktabda mehnat qilishga odatlanishni hosil qilish alohida muhim o'rinda turishi kerak. O'quvchilarda mehnat faoliyatiga tegishli ijobiy odatlarni yuzaga keltirish lozim. Masalan, bajaradigan mehnat vazifasiga javobgarlik bilan qarash, ish joyini to'g'ri tashkil qilish, ish asboblari, materiallar va mashinalarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, harakatlarni vaqt mobaynida ratsional (to'g'ri) taqsimlash, qilinayotgan ishlarni sistemali ravishda nazorat qilib borish, qiyinchiliklarni yengish, mehnat usullarini yaxshilash yo'lida tashabbus va ijodkorlik ko'rsatish hamda mehnat unumdorligini oshirishga intilish odatlari shular jumlasidandir. Ijobiy odatlarni hosil qilish bilan birga salbiy odatlarni yo'qotish yuzasidan ham ish olib borish lozim. Salbiy odatlarni yo'qotish uchun asosan bunday odatlarga qarshi sistemali ravishda va muttasil kurash olib borish kerak. Salbiy odatlarning oldini olish zarur, agar sharoit imkon bergan joyda, paydo bo'lgan salbiy odatlarni ijobiy odatlar bilan almashtirib yuborish kerak.

Maktabda to'g'ri hosil qilingan va mustahkamlangan odatlar maktab tugatilgandan so'ng xulq-atvorning barqaror shakli bo'lib qoladi va shaxsning ancha mustahkam xislatiga aylanadi.

Malaka va odatlar kishining xulq-atvori va faoliyatining barcha turlari uchun zarurdir. Ammo kishining faoliyati va xulq-atvorini faqat malaka va odatlardan iborat deb bo'lmaydi. Malaka va odatlar bilan birga, kishining ongli ijodiy faoliyati ham yuksak darajada o'sishi va namoyon bo'lishi lozim. Kerakli malaka va odatlarni tarbiyalash bilan birga, kishida o'z xulq-atvori va o'z faoliyatiga nisbatan ongli munosabatda bo'lishni ham o'stirmoq kerak.

UCHINCHI QISM. SHAXSNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI

XIV BOB. TEMPERAMENT VA XARAKTER

Temperament va xarakter odamning ijtimoiy munosabatlarida yaqqol namoyon bo'ladigan individual xususiyatlaridir. Kishining temperament va xarakter xususiyatlari bir-biriga shunday yaqindan bog'lanib (to'g'rirog'i qo'shilishib) ketgandirki, ularning qaysi biri xarakter xususiyatlariga taalluqli ekanligini, odatda, hayot sharoitida ajratish qiyin bo'ladi.

I. TEMPERAMENT

Temperament lotincha «temperamentum» degan so'zdan olingan bo'lib, uning ma'nosi «aralashma» demakdir.

Temperament va temperament tiplari haqida umumiy tushuncha

Temperament deganda biz, odatda, kishining tabiiy tug'ma xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan individual xususiyatlarini tushunamiz.

I.P. Pavlov temperamentni quyidagicha ta'riflaydi: «Har bir ayrim kishining va shuningdek, har bir ayrim hayvonning ham eng umumiy xarakteristikasidir, har bir individning butun faoliyatlariga muayyan qiyofa beradigan nerv sistemasining asosiy xarakteristikasidir» (Полное собрание сочинений, III tom, 2-kitob, 103-bet).

Temperament, psixologik jihatdan olganda, kishidagi hissiyotning qo'zg'alishlarida va kishidagi umumiy harakatchanlikda ko'rinadigan individual xususiyatdir.

Har qaysi kishidagi hissiyotning qo'zg'alish tezligi, kuchi va barqarorligi har xil bo'ladi. Bir xil odamlarning hissiyoti tez, kuchli qo'zg'aladi va barqaror bo'ladi. Ba'zi kishilarda esa bunday qo'zg'alish sust, zaif bo'lib, uzoqqa bormaydi. Temperamentning bunday xususiyatlari kishidagi hissiyotning qo'zg'alishlari bilan birga, organizmning atrofidagi muhit ta'siriga javoban ko'rsatadigan ixtiyorsiz reaksiyalarida, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Bu xususiyatlar tashqi tomondan kishining mimikalarida, pantomimikalarida, har xil beixtiyor ish-harakat va imo-ishoralarida ko'rinib turadi.

Kishi hissiyotining bunday qo'zg'aluvchanlik xususiyatlari diqqatning kuchi va barqarorligida, iroda sifatlarida, aqliy jarayonlar, jumladan, nutq tezligida aks etadi. Mana shunday ixtiyorsiz faollikning qanday yuz berishiga qarab, bir xil odamlarni «tez», «betoqat», «serg'ayrat», «jo'shqin» deymiz. Ba'zilarini esa «sustkash», «lapashang» va hokazolar deb yuritamiz. Bu xildagi individual xususiyatlardan kishining temperamenti (mijozi) tarkib topadi.

Ayrim temperamentlarning alomatlari kishining bolalik chog'larida yaqqol namoyon bo'ladi.

Har bir kishining o'z temperamenti bo'ladi. Lekin har qaysi odamning temperamentlarida mana shunday individual tafovutlar bo'lishi bilan birga, bu temperamentlarning umumiy, o'xshash belgi va alomatlari ham bo'ladi. Hamma xilma-xil temperamentlarni mana shunday umumiy belgilariga qarab ajratish, ya'ni klassifikatsiya qilish mumkin.

Barcha temperamentlarni qadimdan to'rt tipga: 1) xolerik, 2) sangvinik, 3) melankolik va 4) flegmatik temperamentga ajratish rasm bo'lgan.

Xolerik temperament – hissiyotning tez va kuchli qo'zg'aluvchanligi, barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Xolerik temperamentli kishilarning hissiyotlari ularning imo-ishoralarida, mimikalarida, harakatlari va nutqlarida yaqqol ko'rinib turadi. Xoleriklar qizg'inlik va tajanglikka moyil bo'ladilar. Bunday temperamentli kishilar chaqqon, umuman harakatchan, serg'ayrat va har doim urinuvchan bo'ladilar.

Bu xil temperamentli bolalar serg'ayrat bo'ladilar. Ular bir ishga tez kirishadigan va boshlagan ishini oxiriga yetkazadigan bo'ladilar. Ular ko'pchilik bilan jamoa o'yinlar o'tkazishni sevadilar va bunday o'yinlarni ko'pincha o'zlari boshlab, oxirigacha faol qatnashadilar. Xolerik temperamentli bolalar arazchan, serjahl va tajang bo'ladilar. Bir narsadan xafa bo'lsalar, bu xafalik ularda uzoq saqlanadi. Ulardagi kayfiyat ancha barqaror va davomli bo'ladi.

Sangvinik temperament – hissiyotning tez, kuchli qo'zg'aluvchanligi, lekin beqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Sangvinik temperamentli kishilarning kayfiyati tez-tez o'zgarib, bir kayfiyat o'ziga teskari bo'lgan ikkinchi bir kayfiyat bilan tez almashib turmog'i mumkin. Sangviniklardagi psixik jarayonlar, xoleriklardagi singari, tez o'tadi. Bu xil temperamentli kishilar ildam, chaqqon, serharakat va jo'shqin bo'ladilar. Sangvinik temperamentli kishilar tevarak-atrofdagi voqealardan tez ta'sirlanadilar va muvaffaqiyatsizliklar hamda ko'ngilsiz hodisalar uncha qattiq xafa qilmaydi. Ular ko'p ishga tez va g'ayrat bilan kirishadigan bo'ladilar, lekin ishdan tez soviydilar. Bir zayldagi ishlarni uzoq davomli sur'atda bajarishga moyil bo'lmaydilar.

Sangvinik temperamentli bolalar juda serharakat, ildam va chaqqon bo'ladilar. Ular har qanday ishga qatnashish uchun doim tayyor bo'ladilar.

Ko'pincha, bir qancha vazifalarni birdaniga bo'yinlariga oladilar. Lekin, har bir ishga ishtiyoq bilan tez kirishganliklari singari, boshlagan ishdan tez qaytishlari ham mumkin. Sangviniklar chin ko'ngildan va'dalar berishlari, lekin, ko'pincha, va'dani unutib, uni bajarmasliklari ham mumkin. Bu xil temperamentli bolalar o'yinlarga tez va zavq bilan kirishadilar, lekin o'yin davomida, o'z rollarini tez-tez o'zgartirib turishga moyil bo'ladilar. Ular darrov xafa bo'lishlari va yig'lashlari mumkin, lekin ular xafalikni tez unutadigan bo'ladilar. Ularning yig'isi kulgi bilan tez almashadi.

Melanxolik temperament — hissiyotning sekin, lekin kuchli qo'zg'aluvchanligi va barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Melanxoliklar barqaror, davomli bir kayfiyatga moyil bo'ladilar, lekin hissiyotlarining tashqi ifodasi juda zaif bo'ladi. Melanxolik temperamentli odamlar sust-kash bo'ladilar. Melanxolik temperamentli odam ishga birdan kirishmasligi mumkin, lekin bir kirishsa, boshlagan ishni oxiriga yetkazmay qo'ymaydi.

Bunday temperamentli bolalar mo'min-qobil, yuvosh bo'ladilar, ko'pincha, birov savol bilan murojaat qilsa, uyalib, tortinib javob beradilar. Ularni darrov xafa yoki xursand qilish yengil emas, lekin bir narsadan xafa bo'lsalar, bu xafalik uzoq davom etadi, barqaror bo'ladi. Ular bir ishga yoki o'yinga tez yopishib kirishmaydilar, lekin qandaydir ish yoki bir o'yin boshlasalar, bunda chidam va matonat ko'rsatadilar.

Flegmatik temperament — hissiyotning juda sekin, kuchsiz qo'zg'alishi va uzoq davom etmasligi bilan farq qiladi. Flegmatik temperamentli kishilar hissiyotlarining tashqi ifodasi kuchsiz bo'ladi. Bu xil temperamentli odamlarni xursand qilish, xafa qilish yoki g'azablantirish ancha qiyin.

Flegmatiklarning psixik jarayonlari sust bo'ladi. Bu xil temperamentli odamlar nihoyat og'ir, yuvosh, bosiq, harakatlari salmoqli bo'ladi. Agar bir faoliyatga kirishsalar, uni qat'iyat bilan davom ettiradilar.

Flegmatik temperamentli bolalar yuvosh, mo'min qobil bo'ladi. Ular ko'pchilikka aralashmaydigan, tortinchoq va hech kimga tegmaydigan, birovni ranjitmaydigan bo'ladilar. Agar birov ular bilan urish chiqarmoqchi bo'lsa, o'zlarini chetga olishga harakat qiladilar. Ular shovqin-suronli, harakatli o'yinlarga moyil bo'lmaydilar. Bu xil temperamentli bolalar jizzaki bo'lmaydilar va odatda ular o'yin-kulgilarga moyil emaslar.

Flegmatik temperamentli kishilar (bolalar) tashabbus ko'rsatishga moyil bo'lmaydilar, lekin ular faoliyati yo'lga qo'yilsa, ancha qunt bilan ish ko'radilar, yaxshi o'qib ketishlari mumkin.

Har qaysi odam temperamentini batamom bir tip doirasigagina «sig'dirib» bo'lmaydi, albatta. Tip tushunchasining o'zi faqat bir-birlariga o'xshash bir guruh odamlarigina o'z ichiga olishligini nazarda tutadi. Har qaysi odam

temperamentida o'ziga xos individual xususiyatlari bo'ladi, bu xususiyatlarni batamom muayyan bir temperament tipiga kiritib bo'lmaydi. Bu xususiyatlar ayni individual xususiyatlardir, ya'ni shu shaxsning o'zigagina xos xususiyatdir. Ko'pchilik odamlarda bir tip temperament alomatlari ikkinchi bir tip temperament alomatlari bilan qo'shilgan bo'lishini ko'ramiz; chunonchi, xolerik temperamentli kishida melanxolik yoki flegmatik temperament alomatlari bo'lishi, sangvinik temperamentli kishida xolerik va flegmatik temperament alomatlari bo'lishi mumkin va hokazo.

Odamlarni faqat ularda qaysi temperament belgilari ustun bo'lsa, shunga qarab, ma'lum bir temperament tipiga kiritish mumkin.

2. Temperamentning fiziologik asoslari

Temperament haqidagi ta'limot dastlab qadimgi (bizning eramizdan oldingi 460–356-yillarda yashagan) grek olimi Gippokrat tomonidan yaratilgan. Uning ta'limotiga muvofiq sur'atda, keyinchalik «temperament» termini ham ishlatiladigan bo'ldi, shuningdek, hamma to'rt tip temperament nomlari o'rnashib qoldi.

Gippokrat ta'limotiga muvofiq, odamlarning temperament jihatidan turlicha bo'lishi, ularning organizmidagi suyuqliklarning (xiltlarning) turlicha nisbatda bo'lishi bilan bog'liqdir. Gippokrat fikricha, odam tanasida to'rt xil suyuqlik (xilt) bordir. Chunonchi, o't yoki safro (grekcha – shole), qon (lotincha – sandus), (qora o't – grekcha melanhole) va balg'am (grekcha – rhlegma) bordir. Bu suyuqliklarning har biri o'z xususiyatiga ega bo'lib, ularning o'z vazifasi, ishi bordir. Chunonchi, o'tning xususiyati – quruqlikdir. Uning ishi – organizmdagi quruqlikni saqlab turish, ya'ni badanni quruq tutishdir. Qonning xususiyati – issiqlikdir. Uning ishi – organizmni isitib turishdir. Qora o'tning xususiyati – namlikdir. Uning ishi badan namligini saqlab turish, uning namligini tutib turishdir. Balg'am (shilimshiq modda)ning xususiyati sovuqlikdir. Uning ishi – badanni sovitib turishdir. Gippokrat fikriga muvofiq, har qaysi odamda shu to'rt xildagi suyuqlikdan biri ko'proq bo'lib, ustun turadi. Bu aralashma (lotincha – temperamentum) lardan qaysi biri ustun bo'lishiga qarab, odamlar temperament jihatdan har xil bo'ladilar. Xoleriklarda sariq o't ustun; sangviniklarda – qon; melanxoliklarda – qora o't; flegmatiklarda esa balg'am (shilimshiq modda) ustun bo'ladi, deb ko'rsatadi.

Gippokratning mana shu to'rt xil moddalar aralashmasi to'g'risidagi ta'limotidan kelib chiqqan *temperament* so'zi qadimgi zamonlardan beri hozirgacha saqlanib kelmoqda.

Temperament xususiyatlarining ilmiy sabablari I.P. Pavlovning yuksak nerv faoliyat tiplari haqidagi ta'limotida ochib berildi. I.P. Pavlov yuksak nerv faoliyat turlari deganda hayvon bilan odam nerv sistemasi-ning faoliyatidagi eng muhim xususiyatlarning chatishuvini tushunar edi.

I.P. Pavlov itlar ustida ko'p tajribalar o'tkazib, reflekslarni tekshirishi natijasida, hayvonlar nerv sistemasining a) qo'zg'alist va tormozlanishning kuchiga, b) bu jarayonlarning muvozanatiga va d) ularning ildamlilik darajasiga qarab bir-biridan farq qilishini aniqladi.

I.P. Pavlov ajratishicha, nerv sistemasining kuchi hujayralardagi fiziologik moddalarning zapas miqdori bilan belgilanadi.

Kuchli tipdagi nerv sistemasida bunday zapas ko'p miqdorda bo'lib, kuchsiz tipda ozdir.

Nerv sistemasining kuchi qo'zg'alist jarayoniga ham, shuningdek, tormozlanish jarayoniga ham tegishlidir. Nerv sistemasining kuchi, avvalo, kuchli qo'zg'ovchilarga «bardosh» bera olish qobiliyatida ko'rinadi.

«Nerv jarayonlari kuchining ahamiyati shundan ravshan ko'rinib turadiki», — deydi I.P. Pavlov, — atrofda muhitda odatdan tashqari, favqulodda hodisalar, zo'r kuchga ega bo'lgan qo'zg'ovchilar ma'lum darajada tez-tez voqe bo'lib turadi, shu bilan birga, tabiiy ravishda, ko'pincha, bu qo'zg'ovchilarning ta'sirini boshqalarning talabiga va shuningdek, undan ham qudratli bo'lgan tashqi sharoitning talabiga muvofiq bosmoq, to'xtatib turmoq zaruriyati tug'iladi. Nerv hujayralari esa o'z faoliyatining bunday haddan tashqari zo'riqishiga bardosh berishi kerak» (I.P. Pavlov, Полное собрание сочинений, III tom, 2-kitob, 268-bet).

Nerv sistemasidagi muvozanat, I.P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, nerv sistemasining qo'zg'alist va tormozlanish jarayonlarining kuch darajasini teng baravar holda tutib tura bilish qobiliyatida ko'rinadi. Qo'zg'alist va tormozlanish baravar darajada kuchli yoki kuchsiz bo'lganda, nerv sistemasida muvozanat bo'ladi. Shu jarayonlardan biri kuchliroq yoki kuchsizroq bo'lsa, nerv sistemasida muvozanat bo'lmaydi.

Nerv sistemasining ildamligi (labilligi) miya po'stining biron qismidagi qo'zg'alistning tormozlanishi bilan yoki, aksincha, tormozlanishning qo'zg'alist bilan naqadar yengil almashinishidan iborat. I. P. Pavlov nerv sistemasining bu xususiyatiga, ayniqsa, katta ahamiyat bergan edi. «Ravshanki, eng muhimi ildamlikdir, — deydi u, — hayot o'zi deganicha qilaveradi, hamma sharoitni o'zgartirib yuboradi, u juda ham o'zgaruvchan, kimki sergaklik bilan bu o'zgarishlarni darrov payqab ola bilsa, ya'ni ildam esga ola biladigan nerv sistemasi bo'lsa, o'sha yutadi» («Павловские среды», II tom, 244-bet).

Yuqorida ko'rsatilgan belgilariga qarab, nerv sistemasining quyidagi to'rt asosiy tiplarini ajratiladiki, bular I.P. Pavlov fikricha, Gippokratning to'rtta temperament tipiga to'g'ri keladi:

a) kuchli muvozanatli va epc hil tip. Serharakat tip. Bu tip sangvinik temperament asosini tashkil etadi;

b) kuchli, muvozanatli inert (sustkash) tip og'ir vazmin tip. Flegmatik temperamentning asosini tashkil etadi;

d) kuchli, lekin muvozanatsiz, ya'ni qo'zg'alish tormozlanishdan ustun chiqadigan, qizg'in, jo'shqin, tip. Bu — xolerik temperamentning asosini tashkil etadi;

e) kuchsiz tip. Melanxolik temperamentning asosini tashkil etadi.

I.P. Pavlov nerv faoliyatining bunday tiplari odamlarga ham xos deb hisoblaydi. «Hayvonlar nerv sistema tiplarini klassifikatsiyalashning elementar fiziologik asoslariga suyanib turib, — deydi I. P. Pavlov, — ana shu tiplarni ko'pchilik odamlarga nisbatan ham qabul qilish lozim».

Shunday qilib, temperament, I. P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, yuksak nerv faoliyat tiplarining kishi xulqida namoyon bo'lishidan iboratdir.

3. Temperamentning o'zgarishi

Ammo temperament haqida bayon qilingan bu fikrlardan odam temperamentining barcha xususiyatlari albatta nerv sistemasining tuzilish xususiyatlari bilan qat'iy ravishda belgilanadi va o'zgarmaydi, degan xulosa chiqarish yaramaydi. Nerv sistemasining ma'lum bir tipi faqat shaxsda ma'lum sifatlarga moyillik vujudga keltiradi, unga zamin hozirlaydi, xolos. Temperamentga xos bo'lgan xususiyatlarni kishi o'z irodasi, istagi bilan o'zi o'stira oladi, birmuncha yo'qota yoki o'zgartira oladi. Kishi temperamenti xususiyatlaridagi bunday o'zgarishlar kishining shaxsiy istagi bilangina vujudga kelib qolmay, balki, kishining hayot tajribasi jarayonida, tevarak-atrofdagi muhit ta'siri, asosan tarbiya ta'siri ostida ham vujudga keladi.

Nerv faoliyatining o'zi qandaydir o'zgarmaydigan bir narsa emasligini I.P. Pavlov takror-takror uqtirib o'tgan. U nerv sistemasining faoliyati «turmush beradigan tarbiya ta'siri bilan» o'zgarishi mumkin va bir shaklga kirgan nerv faoliyati faqat tug'ma nerv sistema tipi bilangina belgilanmasdan, balki organizm hayotining butun tarixi bilan ham belgilanadi, deb hisobladi.

«Odam bilan hayvonning xatti-harakati, — deydi I.P. Pavlov, — faqat nerv sistemasining tug'ma xususiyatlarigagina bog'liq bo'lib qolmay, balki organizmning individual hayotida unga doim ko'rsatilgan va ko'rsatilayotgan ta'sirlarga ham bog'liqdir, ya'ni, keng ma'noda olganda, doimiy tarbiya yoki o'rgatishga bog'liqdir. Buning sababi shuki, nerv sistemasining yuqorida ko'rsatilgan xossalari bilan bir qatorda, uning eng muhim xossasi bo'lgan eng yuksak plastikligi ham to'xtovsiz kor qilib turadi. Demak, agar gap nerv sistemasining tabiiy tipi to'g'risida borar ekan, u vaqtda tug'ilgan kundan boshlab mana shu organizmga ta'sir etgan va hozirgi vaqtda ham ta'sir etib turgan hamma ta'sirlarni hisobga olmoq kerak» (Полное собрание сочинений, III tom, 2-kitob, 269-bet).

Kishining temperamenti o'zicha ayrim ravishda namoyon bo'lmaydi, u kishining xarakteri tarkibiga kiradi.

II. XARAKTER

1. Xarakter to'g'risida umumiy tushuncha

«Xarakter» yunoncha «xaraktir» degan so'zdan olingan bo'lib, «qalqiq chiziq» ma'nosini anglatadi. Bu yerda tanga, chaqa yuziga tushirilgan bo'rtma tamg'a ko'zda tutiladi.

Xarakter deganda, shaxsda muhit va tarbiya ta'siri ostida tarkib topgan va uning irodaviy faolligida, tevarak-atrofdagi olamga (boshqa kishilarga, mehnatga, buyumlarga), o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'ladigan individual xususiyatlarini tushunamiz.

Shaxsning xarakteriga tegishli bo'lgan xususiyatlarni **xarakter xislatlari** deyiladi. Xarakter xislatlari kishida tasodifiy uchraydigan xususiyat bo'lmay, balki kishining xulqidagi **doimiy, barqaror xususiyatlar** bo'lib, bu xususiyatlar shaxsning o'zigagina xos bo'ladi.

Har bir odam ayrim paytlarda mardlik, salobatlilik, rostgo'ylik, sofdillik ko'rsatishi mumkin. Lekin kishining hayoti va faoliyatida ayrim paytlardagina yuz beradigan bunday xususiyatlar hali uning barqaror xarakter xususiyatlari bo'la olmaydi. Biz kishi xarakterini ta'riflamoqchi bo'lganimizda, bu odam mardlik qildi yoki rostgo'ylik, sofdillik ko'rsatdi demasdan, balki bu odam mard, rostgo'y, sofdil deb gapiramiz. Bu degan so'z, mardlik, to'g'rilik, sofdillik shu odamga xos fazilat, uning xarakter xislati degan so'zdirki, tegishli paytda mardlik, rostgo'ylik, sofdillik ko'rsatishni biz muqarrar ravishda bu odamdan kuta olamiz. Agar biz bir kishining xarakter xususiyatini bilsak, bu odamning tegishli paytda qanday xatti-harakat ko'rsatishni oldindan to'g'ri taxmin qila yoki ayta olamiz.

Kishi xarakteri tarkibiga kiradigan ayrim xislatlari ijtimoiy munosabatlarning taraqqiyotiga bog'liq holda, tarixiy ravishda vujudga kelgan va o'zgaragan. Sinfy jamiyatda xarakterning ham sinfy xislatlari tarkib topgan. Kishilar xarakteridagi ayni bir xislatning o'zi turlicha ijtimoiy muhitda turlicha baholanadi: bir ijtimoiy sinf, bir tarixiy davr uchun ijobiy hisoblangan xarakter xususiyati ikkinchi bir sinf, ikkinchi bir ijtimoiy davr uchun salbiy bo'lib qoladi.

Ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi bilan u ma'lum bir guruhga yoxud sinflarga xos bo'lgan ko'p xarakter xislatlari qaytadan tarbiyalanadi yoki yo'qolib ketadi, shu bilan birga yangi xarakter xislatlari paydo bo'ladi.

XX asrning yakuniy bosqichi buyuk ijtimoiy o'zgarishlar va burilishlar davri bo'lib tarixga kirayapti. Bu o'zgarishlarning eng ulug'i SSSR deb atalgan kommunistik imperiyaning barbod bo'lishi va sobiq ittifoqdosh

respublikalarning, jumladan, jumhuriyatimizning mustaqillik, milliy tiklanish va demokratik yo'liga kirayotganidir. Bu xalqlar insoniyatning hayotida sinalgan tabiiy-tarixiy taraqqiyot yo'li — bozor iqtisodiyotiga o'tyapti, bevosita jahon iqtisodiy-ijtimoiy oqimiga qo'shilyapti.

Ushbu ulkan tarixiy jarayonlar kishilarning ruhiyatiga, xarakteriga, axloq-odobiga, o'zaro munosabatlariga chuqur va ziddiyatli ta'sir ko'rsatyapti. Bu ta'sirlar xalqimizning milliy tiklanishi va milliy qadriyatlarigagina emas, balki kishilarimizning xarakter xislatlarini ham o'zgartirishga sabab bo'lmoqda.

Xarakter va uning shakllanishi, namoyon bo'lishi uchun kishilarimizni o'rab olgan muhiti, turli faoliyatlarga turlicha munosabatlar, yashab turgan jamiyatimizdagi munosabatlar sabab bo'ladi. Bu esa xalqimizda yangicha xarakter xislatlarining shakllanishiga, asrlar davomida avlod-dan-avlodga o'tib kelayotgan saxiylik, samimiyluk, o'zaro hamkorlik, bir-biriga yordam, iffat, sharm-hayo, kamtarlik, mehmondo'stlik kabi sifatlar barqaror xususiyatlarga aylanib qolmoqda. Bu xususiyatlar yana avlod-dan-avlodga o'tadi va mazmun, sifat jihatidan o'zgaradi va u kishilarni o'z-o'ziga, jamiyatga, mehnatga, narsalar va hodisalariga bo'lgan munosabatlarda yangicha xarakter xislatlarni shakllantiradi.

Zahmatkash xalqimizning xarakteridagi irodaviy, axloqiy va fahm-farosatga bog'liq bo'lgan xislatlar mustaqillikni mustahkamlashda yana ham rivojlandi. Xarakterning bu sifatleri terrorizmga qarshi kurashda, diniy aqidaparastlik, vahobizm, narkomaniya va shu kabi illatlarga qarshi kurashda yaqqol namoyon bo'ldi. Qancha begunoh kishilarning yostig'i quridi, lekin xalqimiz o'zining matonati, qat'iyati bilan o'z xarakterini namoyon qildi.

Hozirgi kunda laganbardorlik, xushomadgo'ylik, takabburlik, egaizm, tamoyilsizlik kabi salbiy illatlar o'rnini o'zaro muruvvat, hamkorlik, kishilarni hurmat qilish, ularga qo'llaridan kelguncha yordamlashish, mehr-saxovat, adolat, savobli ishlar qilish, halol va haromni, vijdonni his qilish yaxshilik kabi ijobiy sifatlar egallab bormoqda.

Bizda yangicha xarakter xislatlari tarkib topmoqda. Bu kishilarning mehnatiga yangicha munosabat, jamiyat manfaatlariga sodiqlik, meh-muruvvatli bo'lish, yordamga muhtoj kishilarga iltifotli bo'lish kabi yuk-sak fazilatlar shakllanmoqda.

Kishilarimizning xarakter xislatlari ularning dunyoqarashi va e'tiqodlari bilan belgilanadi va ularning qiziqish, qobiliyatlari bilan mahkam bog'langandir. Dunyoqarash va e'tiqodlar Vatanimizga fidokorona muhabbat, jasorat, mehnatsevarlik, mardlik, sabot va rostgo'ylik singari xarakter xislatlarini shakllantiradi va nohaqliklarga nisbatan sez-girlik singari xarakter xislatlarining vujudga kelishi, ko'proq kishining

hissiyotlarida zohir bo'ladi. Kishi xarakterida markaziy o'rinni ishg'ol etadigan sifatlar mazkur odamning iroda sifatleri va ma'naviy qiyofasida ifodalanadigan sifatlardir.

Kishining xakeri uning o'ziga xos xislatlarining majmuidir. Ana shu xislatlar orasida shu kishini jamiyat a'zosi sifatida xarakterlab beruvchi xususiyatlar eng muhim ahamiyatga egadir.

Iroda bilan bog'liq xarakter xislatlari

Kishidagi mustahkamlanib, uning shaxsiy xususiyatiga aylanib qolgan iroda sifatleri xarakterning iroda bilan bog'liq bo'lgan xislatlaridir. Shu sababli, xarakter haqidagi ta'limotda ham o'zini tuta bilish, dadillik, qat'iyat singari iroda sifatleri ustida yana to'xtalib o'tishga to'g'ri keladi. Lekin bu yerda biz ularning kishida ahyon-ahyonda ko'rinishi ustida emas, balki bunday sifatlar kishining shaxsiy fazilatlariga aylanib ketishligi to'g'risida, ularning ayrim kishi xakeri xislatlari tariqasida namoyon bo'lishi haqida gapiramiz.

Kishining iroda bilan bog'liq bo'lgan xakeri xislatlari, odatda, undagi emotsional xususiyatlar bilan muayyan nisbatda namoyon bo'ladi. Ba'zi odamlarning irodasi tuyg'u-hissiyotlarida ustun turadi. Bunday odamlar o'z maqsadiga yetishiga xalal berish mumkin bo'lgan har qanday his-tuyg'ularini darhol bostira oladi. Odatda, bunday odamlarni **irodasi kuchli, mustahkam irodali odam deyiladi.**

Shunday odamlar ham bo'ladiki, ularning xatti-harakatida hissiyot ko'proq o'rin oladi; bunday odamlar o'z xatti-harakatlarida ko'pincha tasodifan tug'iladigan his-tuyg'ulari ta'siri ostida ish ko'radilar. Bunday odamlarning hissiyoti kuchli bo'lib, tasodifiy kayfiyat va tuyg'u-hissiyotga tez beriluvchan bo'ladilar, shu sababli ularning xakeri **hissiy xarakter** deb ta'riflanadi. Ba'zi odamlarda esa irodaviy faollik undagi tuyg'u-hissiyotlar bilan birlikda «monand ravishda» namoyon bo'ladi. Masalan, mehnatsevarlik mana shunday xakeri xislatiga ega bo'lishdir. Mehnat faoliyati kishidan chidam va irodaviy zo'r berishni talab qiladi, buni esa unda mehnatga bo'lgan muhabbat hissi yengillashtiradi, mehnatni serunum qiladi. Iroda bilan tuyg'u-hissiyotlarning mana shunday nisbati bequsur, uyg'un xakeri alomatidir.

Xakeri kuchi va mustahkamligi

Odamlarning o'zaro, kundalik munosabatlarida ham, ish sharoitida ham kishi xakeri to'g'risida gapirilganda, odatda, uning xakeri kuchi va mustahkamligi qay daraja namoyon bo'lishiga qarab hukm chiqariladi. Kishi xakeridagi bunday xislat, avvalo, uning o'z mehnat faoliyatlari va xatti-harakatlarida ko'zlaydigan maqsadning anqlik darajasidan iborat bo'ladi.

Kishidagi irodaviy faollik intilishdan boshlanishi, intilishlar esa qan-

chalik anglab olinganligiga qarab bir-biridan farq qilishi sababli, odamlar xarakteri ham, ularda qanday intilish ustun bo'lishiga qarab, bir-birlaridan farq qiladilar.

Ba'zi odamlarning qiladigan harakatlarida hali yaxshi anglab olinmagan intilish, ya'ni moyillik ustunlikni egallaydi. Bunday kishilarning intilishi, ko'pincha, noaniq, mazmunsiz bo'ladi. Bunday kishilar hamma vaqt nimanidir qidiradilar, nimanidir qumsaydilar, doimo ularga nimadir yetishmaydi, nimadir istaydilar, ammo uning nima ekanligini o'zlari ham bilmaydilar. Bunday odamlarni hech narsa qanoatlantirmaydi. Ularda hamma vaqt zerikish, xomushlik, «nolish», «tajribasizlik»ni ko'ramiz. Bunday odamlarda, ko'pincha, ko'ngli notinchlik, bezovtalik va hovliqish bo'ladi. Bunday odamlarning xatti-harakatlarida rejasizlik, tanglik ko'p bo'ladi.

Ba'zi odamlar nimaga intilayotganliklarini anglaydilar, lekin uni amalga oshirish uchun faoliyat ko'rsatmaydilar. Ular hamisha nimanidir qumsaydilar, noliydilar, o'zlarini va atrofdagi kishilarni tanqid qiladilar. Bunday odamlar orzu-xayollar (ko'pincha, «yaxshi» niyatlar) ga beriladilar, goho-goho g'ayratlari jo'sh uradi, ammo aslida ular faoliyatsiz, sustkash bo'ladilar.

Bunday xislatlar, asosan, tarixiy o'tmish kishilari xarakteri alomatlari bo'lib, zamonamiz kishilari xarakteridan uzoqlashib bormoqda.

Kishi xarakterining muhim ijobiy xislati maqsadga intilishdir, kishida muayyan xohish tariqasidagi batamom **anglab olingan intilishning** ustun turishidir. Bunday kishilar istaklari nima ekanligini, maqsadlari nimadalgini va unga erishish uchun nimalar qilmoqligi va qanday qilmoq lozimgini hamisha biladilar. Bunday kishilar aniq maqsadga ega bo'lib, shu maqsadga muvofiq harakat qiladilar. Iroda bilan bog'liq bo'lgan xarakter xislati ayni vaqtda aql-farosat bilan bog'liq iroda xislati hamdir.

Xarakterning iroda bilan bog'liq bo'lgan xislati qat'iyatlilik va barqarorlikdir. Ba'zi odamlarni biz qat'iyatli, barqaror deymiz, ba'zilarini esa qat'iyatsiz, mujmal, beqaror deb ataymiz.

Qat'iyatli, barqaror odam deb, ortiqcha ikkilanmasdan, tez bir qarorga keladigan kishilarni aytamiz. Qat'iyat kishining shu o'rinda qay daraja aql-farosat bilan ish ko'rishiga qarab turli tus oladi.

Qat'iyatning o'zi, albatta, kishi yuksak g'oyaviy va axloqiy tamoyillarga asoslangandagina ijobiy xislat bo'la oladi. Har doim muhokama qilib, asosli ravishda, kerak bo'lib qolganda shoshilmasdan, donolik bilan ish ko'radigan odamni aqli, dono, vazmin odam deb aytamiz.

Lekin xarakteri e'tibori bilan qat'iyatli bo'lgan kishilar ichida ayrim tuyg'ularga berilib, kayfiyatiga qarab tez, shoshqaloqlik bilan qarorga keluvchi kishilar ham bo'ladi. Bunday odamlar emotsional, impulsiv tabiat-

li bo'lib, ular odatda, o'zlarining shoshma-shosharliklari, yengiltakliklari va betayin bo'lishliklari bilan ajralib turadilar.

Qat'iyat ortiqcha ikkilanmasdan o'ylab, to'g'ri qaror chiqara olganda va ularni dadillik bilan amalga oshira bilgandagina kishi xarakterining ijobiy xislati bo'la oladi.

Kishi xarakteridagi bu xislat bir qancha narsa yoki imkoniyatlardan bittasini darrov, tezlik bilan ajratib olib hal etishni talab etadigan va ba'zan tavakkal bilan jur'at qilishni talab etadigan murakkab bir vaziyatda, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi.

Qat'iyatsizlik, jur'atsizlik salbiy xarakter xislatlaridandir.

Qat'iyatsiz, jur'atsiz kishi juda sekinlik bilan qaror chiqaradi, o'zining chiqargan bunday qarorlarini ham, ko'pincha, vaqtida bajarmaydi. Bunday odam har xil imkoniyatli, ehtimolli va, ayniqsa, tavakkal bilan jur'at qilish talab etadigan ishlarni bajarishda o'z qarorining to'g'riligiga ishonmay, shubhalanadigan bo'ladi.

Barqarorlik qat'iyat bilan yaqindan bog'langan bo'lib, ijobiy xarakter xislatidir. Bunday xarakter xislatiga ega bo'lgan odamlar, odatda, bergan qarorlarini o'zgartirmaydilar, bekor qilmaydilar va bajarmay qo'ymaydilar. Bunday odamlar o'z so'zida, va'dasida turadigan, saxovatli bo'ladilar; ularning so'zi bilan ishi bir-biriga mos bo'ladi. Bunday odamlar o'z so'zida mustahkam, ularga ishonsa, suyansa bo'ladi.

Beqaror odamlar deb, o'z qarorlarini tez-tez o'zgartirib turadigan yoki aynib turadigan odamlarni aytamiz. Bunday odamlar o'z so'zida, va'dasida turmaydilar, subutsiz bo'ladilar. Bunday odamlarning so'ziga ishonib va umid qilib bo'lmaydi.

Xarakterning iroda bilan bog'liq bo'lgan eng yaqqol xislati kishi irodasining **kuchi va mustahkamligida** ifodalanadi. Bunday xislatlar har kimning xarakterida ham ma'lum darajada namoyon bo'laveradi. Xuddi shunday kuchli iroda va mustahkam xarakterga ega bo'lgan kishilar bizda yuk-sak qadrlanadi.

Xarakterning kuchi va mustahkamligi o'zini tuta bilishlik, dadillik, chidam va matonatda ko'rinadi.

O'zini tuta bilish tariqasida namoyon bo'ladigan xarakter xislati kishining o'z xatti-harakatini nazorat qila bilishda, o'zini tuta bilishida, tasodifiy yuz beradigan ixtiyorsiz harakatlarini idora qila olishda, tilini tiya bilishda, muayyan sharoitda nojo'ya yoki zararli deb isbotlangan harakatlardan o'zini tiya bilishda ko'rinadi. Bunday kishilar vazmin, o'zini tuta biladigan bo'ladilar. Bunday odamlar saranjom-sarishta bo'ladilar.

Xarakter kuchi **dadillikda** ham ko'rinadi. Dadil odamlar har qanday mashaqqat va to'siqlarga qaramay, ko'zlangan maqsadiga erishadigan bo'ladilar. Bunday kishilar boshlagan bir ishni o'z tinchligining buzilishiga,

hatto o'zining hayoti uchun xavfli bo'lishiga qaramay, oxiriga yetkazadigan, sabotli bo'ladilar. Bunday odamlar jur'atli, botir va jasur kishilardir.

Matonat shunday xarakter xislatidirki, bu xislatlarga ega bo'lgan odam sobitqadam, chidamli, ko'zlangan maqsadni amalga oshirishda duch kelgan hamma qiyinchiliklarga bardosh bera oladigan va ularni yenga oladigan bo'ladi.

Xarakter xislati tariqasida namoyon bo'ladigan matonat, sabotlilik ba'zi odamlarning barcha faoliyatlarida yuz bersa, ba'zilari esa o'zlari qiziqadigan ayrim faoliyatlari sohasidagina yuz beradi.

Matonatli kishilar boshlagan ishlarini hamma vaqt oxiriga yetkaza oladigan bo'ladilar.

Matonatli odam muvaffaqiyatsizlikka duch kelib qolganda ruhi tushmaydi, aksincha, ko'zlangan maqsadga yetish yo'lida yanada qat'iyat bilan kirishib, yangi yo'l va vositalar izlaydi va maqsadiga erishadi.

Matonatli odamlar o'ziga va boshqalarga nisbatan **talabchan** bo'lish bilan ajralib turadilar. Bunday kishilar o'z kuchiga **ishonadigan** bo'ladilar. Bular mo'ljallangan narsani amalga oshirishda duch kelgan har qanday to'siqlarga qarshilik ko'rsata oladigan, sabotli bo'ladilar.

Bunday kishilar chidamli, o'z maqsadlariga erishish yo'lida uchragan to'siqlarga qarshi kurashlarda jismoniy va ruhiy azob hamda musibatlarga bardosh beradigan bo'ladilar. Bular sabr-toqatli, har qanday sharoitda ham o'zini tuta oladigan, dadillik, jasorat, matonat ko'rsatishga qodir odamlardir. Xarakter xislati bunday odamlar zo'r qahramonliklar ko'rsatishga qodir bo'ladilar. Ular o'z hayotini bir asosiy maqsadga bo'ysundirdi va har qanday mashaqqat hamda to'siqlardan qaytmay, asosiy maqsadi yo'lida kurashadi.

Bunday xarakterli odamlarga **optimistik** kayfiyat xos bo'lib, hayotga doimo zavq-shavq bilan qaraydilar, porloq istiqbolga zo'r umid bog'laydilar. Ular odamlarga, ulardagi bo'lgan imkoniyatlarga va o'z kuchlariga, mehnat imkoniyatlariga ishonadigan bo'ladilar.

Xarakterning salbiy xislatlaridan biri kishi irodasining bo'shligidir.

Iroda bo'sh yoki xakteri zaif deb, hatto arzimaydigan to'siq va qiyinchiliklarni ham yenga olmaydigan odamlarni aytiladi. Bunday odamlar qo'rqqoq, jur'atsiz bo'lib, ozgina qiyinchilik yoki muvaffaqiyatsizlikka duch kelsalar, o'zlarining qilayotgan ishlarini to'xtatishlari, o'z qarorlarini o'zgartirishlari, ko'zlangan maqsaddan voz kechishlari mumkin. Ular sharoit talab qilgan darajada sabot, sabr-toqat, matonat va chidam ko'rsata olmaydilar. Bunday odamlar yuraksiz, landovur, dangasa, ko'ngli bo'sh bo'ladilar. Bunday odamlarning xatti-harakatlarini, odatda, o'zlaridan ko'ra ko'proq tashqi sharoit idora qiladi.

Bunday xarakterli odamlar umidsizlikka moyil bo'lib, hayotga, tur-

mushga noshukurlik bilan qaraydilar. Ular hamma vaqt hamma yerda, hamma odamlarda faqat salbiy, yomon tomoninigina ko'radilar. Ularning fikricha, o'zlaridagi barcha shaxsiy kamchilik va yetishmovchiliklarga boshqalar aybdor. Bunday tipdagi ba'zi odamlar beparvo, ko'ngilchanlikka moyil bo'ladilar.

Bunday xarakter xislatlari bizdan yo'qolib bormoqda.

Xarakterning mustaqilligi

Kishida muayyan darajada namoyon bo'ladigan mustaqillik shaxsning iroda bilan bog'liq bo'lgan individual xususiyatlariga kiradi.

Bunday xarakter xislatlari: tashabbuskorlik, tanqidiy qarash va mas'uliyat his qilishdan iboratdir.

Tashabbuskorlik — xarakterning qimmatli xislati bo'lib, bu xislat ko'pchilik kishilarda ommaviy tus olgandir.

Tashabbuskor odam o'zining shaxsiy hayotida ham, ijtimoiy faoliyatlarida ham sharoitni, qo'yilgan talablarni ustalik bilan hisobga olib, o'rtaga yangi vazifalar qo'yadi, qo'yilgan vazifalarni hal etish yo'llarini, vositalarini topadi va bu vazifalarni bajarishda o'zi ham faol ishtirok etadi. Tashabbuskor odam jamoa mehnatda davlat reja va topshiriqlarini amalga oshirishning eng samarali vosita va yo'llarini qidirib topadi, musobaqalar tashkil etadi, orqada qoluvchilarga yordam beradi. Tashabbuskor kishilar — faol kishilardir, ular novatorlardir.

Kishidagi tanqidiy ko'z bilan qarash xislati boshqalarning aytgan fikr va mulohazalarini diqqat-e'tibor bilan tekshirib ko'ra bilish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Shunday xislatga ega bo'lgan odam boshqa kishilarning fikrlariga, qarashlariga, bergan maslahatlariga e'tibor bilan quloq solib ularning hammasini u, muayyan tamoyillar nuqtayi nazaridan, yaxshilab o'ylab ko'radi, ijobiyalarini qabul qiladi va foydalanadi, noma'qul, salbiy, foydasi bo'lmaganlarini asosli ravishda rad qiladi. Shunday xislatga ega bo'lgan kishi boshqa odamlar aytadigan fikr va mulohazalarning hammasini dunyoqarash va axloq tamoyillariga tayanib tekshirib chiqadi va ma'qullarini tanlab oladi.

Mas'uliyat his qilish shu odamning mustaqilligini ko'rsatuvchi tipik xarakter xislatidir. Mustaqil odam topshiriq yoki o'z tashabbusi bilan qilinayotgan ish uchun mas'uliyatni dadillik bilan ustiga oladi va boshlagan ishni oxiriga yetkazadi. U hamma vaqt adolatli tanqidni qabul qilishga, o'z xatosini bo'yniga olishga va uni tuzatishga tayyor turadi.

O'z-o'ziga tanqidiy qaraydigan kishi doimo o'zida mas'uliyatni his qiladi va unga beparvolik yotdir. U erishgan narsasi to'g'risida emas, balki erishmagan narsasi haqida ko'proq o'ylaydi, u uchun muvaffaqiyat kelgusidagi ishga rag'bat stimuliginadir.

Tashabbuskorlikning, tanqidiy qarashning bo'lmashligi, o'z xatti-harakatlarida mas'uliyat sezmaslik kishidagi mustaqilsizlikning alomati, undagi xarakterning bo'shligini ko'rsatadi.

Mustaqil bo'lmagan odam hamisha sustkash bo'lib, hammadan orqada qolib yuradi, o'zining to'mtoqligi bilan ajralib turadi. Bunday odamlar, odatda, o'z ishidagi muvaffaqiyatsizlikning sababini o'zidan qidirmay, obyektiv sharoitga to'nkaydilar. Ular boshqalar tomonidan qilinadigan tanqidni qabul qilmaydilar va o'z xato hamda muvaffaqiyatsizliklarining gunohkori deb boshqalarni hisoblaydilar.

Kishining **intizomlilik** tariqasida namoyon bo'ladigan xarakter xislati jamiyat talablariga ongli va ixtiyoriy ravishda bo'ysunishda ifodalanadi. Jumladan, intizomlilik belgilangan tartib-intizomlarga aniq rioya qilishda, o'z burchiga sadoqatli bo'lish bilan birga bergan va'dalarini vijdonan bajarishda ifodalanadi.

Intizomli odamga mustaqillik, tashabbuskorlik, ishchanlik va shu bilan bir vaqtda jamiyat manfaatiga va axloq tamoyillariga bo'ysuna bilishlik xosdir. Belgilangan qoida va axloqiy tamoyillarga bo'ysunmaydigan mustaqillik esa shaxsning o'zboshimchalik, o'zbilardonlik, adabsizlik va ba'zan axloqiy jihatdan chetga chiqib ketish singari salbiy sifatlarida namoyon bo'ladi.

Xarakterning axloqiy xislatlari

Xarakter kuchi va mustahkamligini ifodalaydigan barcha xislatlar ularda shaxsning axloqiy maslagi, ma'naviy qiyofasi namoyon bo'lgani uchun ijobiy qimmatga ega bo'ladi.

Axloqiy yoki ma'naviy xarakter xislatlari deb kishining axloqiy e'tiqodlarini aks ettiradigan xislatlariga aytiladi. Ma'naviy xarakter xislatlari, jumladan, kishini boshqa odamlarga, jamiyatga, mehnatga va shuningdek, o'z-o'ziga munosabatida namoyon bo'ladi.

Kishining e'tiqodlarini ifodalaydigan xarakter xislatlari

Kishining ma'naviy qiyofasi haqida, avvalo, uning xatti-harakati va xulqiga qarab hukm qilamiz. Kishining ma'naviy qiyofasi, avvalo, uning xatti-harakatlari va xulqida namoyon bo'ladi.

Axloqli odam deb, o'zlarining intilishlarida, qarorlarida va harakatlarida har doim gumanistik axloq prinsiplariga amal qiluvchi kishilarni aytamiz.

Qat'iyat, sabot, dadillik, matonat, tashabbuskorlik, mas'uliyat hissi, intizomlilik va shu kabi iroda xislatlari kishining axloqiy qiyofasini, uning mustahkam e'tiqod va barqaror axloqiy hissini ifodalaganligi sababli, biz bu xislatlarni yuksak sifatlar deb taqdirlaymiz.

Ular qaysi kishi xarakterining ma'naviy darajasi, avvalo, o'z faoliyat-

larida yoki o'zining ayrim xatti-harakatlarida, tamoyillarida asoslanadigan motivlarida namoyon bo'ladiki, kishi o'z intilish, qarorlarini va o'z harakatlarini, shuningdek, boshqalar tomonidan chiqariladigan qaror va harakatlarini shu nuqtayi nazaridan baholaydi. Xalqimizning azal-azaldan, masalan, To'maris, Shiroq, Farhod va bugungi kunning boshqa ko'pgina qahramon yigit va qizlari xarakterining mustahkam matonatli bo'lganligi ulardagi e'tiqod, ularning vatanparvarlik, o'z xalqiga, davlatiga fidokorona sadoqat ruhida tarbiyalanganliklari samarasidir. Kishilarning ma'naviy fazilati – rostgo'ylik, to'g'rilik, xalq manfaatlariga, Vatan manfaatlariga sadoqatliliklaridadir. Axloqli kishilar davlat manfaatlarini shaxsiy manfaatlaridan yuqori qo'yadigan kishilardir.

Milliy xarakterning oliyjanob axloqiy fazilati – Vatan va o'z xalqining baxt-u saodati uchun, jamiyat ideallarini amalga oshirish uchun kurashlarda o'z hayotini qurbon qilishga tayyor turishdir.

Kishining boshqa odamlarga va mehnatga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan xarakter xislatlari

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan xarakter xislatlari odamning xatti-harakatlari va nutqida yaqqol namoyon bo'ladi.

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan ijobiy xarakter xislatlari, avvalo, kishining boshqa odamlar bilan nechog'li el bo'lib ketishidadir. Bu xarakter xislati kishining hamisha boshqa odamlar bilan birgalikda bo'lishga, jamoaning umumiy manfaatlari bilan nafas olishga, birgalikda qilinadigan ishlarda qatnashishga intiluvida namoyon bo'ladi. Kishilarga el bo'lib ketadigan odamlar, hatto biroz muddatga bo'lsa ham yakka qolgan paytlarida ich-ichlaridan eziladilar.

Xarakter xislati bo'lgan el bo'lib ketishning, o'z navbatida, har bir kishida ba'zi bir xususiyatlari ham bo'ladi. Chunonchi, kishi naqadar el bo'lib ketaveradigan bo'lmasin, shunga qaramay har bir kishining boshqa odamlarga ijobiy munosabati bir xil bo'lavermaydi, har bir odamning boshqalarga qaraganda o'ziga eng yaqin ko'rgan, ko'ngliga yoqqan oshna-og'aynisi bo'ladi. Har bir odamning o'z o'rtoqlari, do'stlari bo'ladi. Buni boshqacha qilib aytganda, kimgadir mehr-muhabbat qo'yishi (sadoqat) deyiladi.

Odamlar bilan munosabat, el bo'lib ketish doirasi har bir kishida turlicha namoyon bo'ladi. Bir xil odamlarning o'rtoqlari, do'stlari ko'p bo'ladi, boshqa birovlarining oshno-og'aynilari, do'stlari kamroq bo'ladi. Odamlar do'stlik munosabatlari va mehr-muhabbatlarining barqarorligi yoki beqarorligi jihatidan ham bir-birlaridan farq qiladilar. Bir xil odamlar o'z do'stlik munosabatlarida sobitqadam, vafodor, mehr-muhabbatlaridan hech qachon aynimaydigan bo'ladilar. Bu –xarakterning ijobiy xislatidir, albatta.

Ammo odamlar bilan munosabatida yoki birodarligida beqaror, subutsiz, aynama kishilar ham bo'ladi, bunday kishilarning do'stlik va mehr-muhabbatida tuturiq bo'lmaydi. Ulardagi yor birodarlik hissi ba'zan juda ham jo'sh urib ketishi, shuningdek, darrov so'nib, yo'qolib ketmog'i ham mumkin. Bunday odamlar boshqa bir kishi bilan do'stlashib ketaveradi, bunisidan aynib, unisi bilan do'stlashadi.

Odamlar bilan munosabatlardagi bunday tuturiqsizlik ham xarakter xislatidir, lekin u salbiy xislat.

Odamlar bilan keng doirada va barqaror el bo'lish xislati, odatda, optimizmdan iborat ijobiy xarakter xislati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Bu xislat olam va hayotga beg'ubor hamda quvnoq nazariya bilan qarashda ifodalanadi. Xarakter e'tibori bilan optimist odam hatto hayotida ba'zi bir qiyinchilik yoki muvaffaqiyatsizliklarga duch kelgan paytlarda ham ertangi kunining beg'ubor bo'lishligiga qattiq ishonadi.

Xarakterning e'tibori bilan odamga el bo'lmaydigan, yakkalanib yuruvchi kishilar bo'ladi. Ular shaxsiyatparast, xudbin bo'ladilar, butun hayotida fikru-zikri va xatti-harakati faqat o'zining shaxsiy manfaatini qondirishga qaratilgan bo'ladi. Bunday odamlar faqat o'z rohat farog'ati, o'z foydasinigina o'ylaydi, xolos. Bunday shaxsiyatparast va xudbin kishilar orasida odamlar bilan chiqisha olmaydigan, jizzaki, odamlarni yoqtirmaydigan, odamlar ham ularni yoqtirmaydigan shaxslar bo'ladi. Bunday kishilar, ko'pincha, o'taketgan xudbin bo'ladi, ular hech bir narsada biror yaxshi tomon ko'rmaydilar va ko'rishni istamaydilar. Odamlarga ishonmaydilar, o'z kuchlariga ishonmaydilar.

Kishining odamlar bilan el bo'lib ketish darajasi bir odamning barcha xatti-harakatida ayrim xulq-atvorlarida va so'zlarida namoyon bo'ladi.

Kishining xatti-harakatlari va so'zlarida uning boshqa odamlarga bo'lgan sifatlari, chunonchi, samimiylik, haqqoniylik kabi sifatlari namoyon bo'ladi.

Samimiy va haqqoniy odam deb xatti-harakati va nutqida har doim to'ppa-to'g'risini, haqiqatni aytuvchi kishilarni aytamiz. Bunday odamlar qalbi pok, hamma vaqt to'ppa-to'g'risini odamning betiga dangal aytuvchi kishi bo'ladilar.

O'z so'zi va xatti-harakatlarida samimiy bo'lmagan odamlarni, boshqacha «ikkiyuzlamachi», «munofiq» deb aytadilar. So'z boshqa-yu, ishi boshqa bo'lib qolsa, bu juda ham yomon bir holdir. Bu hol munofiqlikka olib boradi.

Kishi xarakterining bunday salbiy xislatlari uning ko'zbo'yamachilik, aldanchilik, qalloblik, firibgarlik singari xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Hayot shuni ko'rsatdiki, bunday xatti-harakatlarni faqat ayrim

kishilarga nisbatangina qo'llanib qolmaydi, hattoki o'z jamoasiga va o'z davlatiga nisbatan ham qo'llaydigan odamlar uchraydi.

Samimiyat va haqqoniylik kishi xarakterining eng muhim xislatlaridan biridir. Bu xislatlarni o'stirish tarbiyaning muhim vazifasidir.

Kishi xarakterining yana bir ijobiy xislati gumanizm «insonparvarlik»dir, ya'ni har bir mehnatkash kishi bilan munosabatda uning qadr-qimmatini zo'r e'tibor va sergaklik bilan saqlashdir. Xarakterning bu xislati kishilar to'g'risida g'amxo'rlik ko'rsatishda, har bir kishida uning yaxshi, ijobiy, qimmatli tomonini topa bilishda ifodalanadi. Gumanizm mehribonlikda, ziyraklikda, kishilarning ruhiy holatini, dilidagi tuyg'ularini tushuna bilishda, ularning ehtiyojlarini avaylay bilish va yordam ko'rsatishga tayyor tura bilishda ifodalanadi. Mehribon bo'lish — xushmuomala bo'lish demakdir.

Kishiga e'tibor, mehribonlik va hushmuomalalik ham har bir kishining xatti-harakatida va so'zida namoyon bo'ladi. Kishining so'zi naqadar kuchli ta'sir ko'rsatishini biz bundan oldin ham so'zlab o'tgan edik. Kishilarga mehribon, e'tibor bilan qaraydigan odamning shirin so'zi ularning ruhini ko'taradi, ularga madad beradi, g'am-g'ussalarini yengillashtiradi, ularga umid bag'ishlaydi, dillarini shod qiladi.

Insonparvarlik bilan birga qo'shilgan haqqoniylik yuksak ijobiy xarakter xislatidir.

Afsuski, xarakterida salbiy xislatga, ya'ni insonparvarlikka zid bo'lgan dag'allik ancha o'rin olgan kishilar hali ham uchrab turadi. Bunday salbiy xarakter xislati ham shunday odamlarning xudbinligi natijasidirki, u odamlar faqat o'zingni bil, o'zgani qo'y «misolida» ish ko'radilar va boshqa kishilarga, hatto o'z yaqin odamlariga ham har qadamda faqat yomonlik sog'inishga tayyor turadilar. Bunday odamlarning xatti-harakatida ham, gap so'zida, odatda, har doim zaharxandalik, mensimaslik, dag'allik va beparvolik sezilib turadi, ularning boshqa odamlar bilan munosabatdagi xatti-harakati kishining dilini vayron qiladi, kayfiyatini buzadi, kishida o'z kuchiga ishonmaslik, ma'yuslik, umidsizlik tuyg'ularini uyg'otadi. Xudbin, to'ng odam boshqa kishilar bilan munosabatlarida ko'pincha so'zda ham, ishda ham berahm va adolatsiz bo'ladi. Bunday odamlar o'zlarining salbiy xususiyatlarini, odatda, boshqalarga to'nkaydilar. Har qanday, hatto chittakkina muvaffaqiyatsizliklari sababini o'zlaridan emas, balki boshqa kishilardan ko'radilar.

Bunday salbiy xarakter xislatlari o'tmish qoldig'i bo'lib hozirgi vaqtda barham topib bormoqda. Xarakterning bunday salbiy xislatlari batamom barham topib ketmog'i uchun bizda hamma sharoitlar yaratilgandir. Xudbin, to'ng kishining har qanday noloyiq xatti-harakati har bir jamoada darhol amaliy zarbaga uchraydi, keng jamoatchilik bunday noloyiq xatti-

harakatni qattiq tanqid ostiga oladi. Ma'lumki, jamoatchilik tanqidiy tarbiyalash va qayta tarbiyalashning eng samarali vositasidir.

Kishi xarakterining mehnatga bo'lgan munosabatida ifodalanadigan xislat ayni vaqtda uning iroda kuchini ko'rsatadigan, shuningdek, kishining boshqa odamlarga, eng avvalo, o'z jamoasiga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan xislat hamdir. Axir, har bir kishi boshqa odamlar bilan, o'z jamoasi bilan faqat kimlargadir ijobiy va kimlargadir salbiy munosabatda bo'lishi orqaligina bog'liq bo'lib qolmasdan, balki, asosan, mehnat faoliyatidagi real ishtiroki orqali bog'liqdir.

Kishi xarakterining ijobiy xislati mehnatni sevish, ya'ni **mehnatsevarlikdir**. Bunday xarakter xislati kishining biror ishni shunchaki bajarish ehtiyoji bilan bog'liq bo'lmay, balki uni yaxshilab bajarish ehtiyoji bilan bog'liqdir. Bunday xislat kishining mehnat faoliyatidagi halolligi, sarajom-sarishtaligi va intizomliligi bilan bog'liqdir. Kishida bunday xarakter xislatining mavjudligi, mehnatning bu kishida ehtiyojga aylanib qolganligidan dalolat beradi. Mehnatni sevish, tejash, ehtiyot qilish xislati bilan yaqindan bog'liqdir.

Tejab, ehtiyot qilib xo'jalik yuritadigan davr kishisi jamiyatning muqaddas va daxlsiz asosi bo'lgan mulkni mustahkam saqlaydi va qo'riqlaydi. Ehtiyotkor odam mol-mulkning buzilib, yorilib ketmasligi uchun, shuningdek, o'z buyumlarining butunligi uchun ham qayg'uradi. Bu uning o'z zarur ehtiyojlarini buzish hisobiga dunyo orttirish emas, albatta.

Kishi xarakterining salbiy xislati dangasalik, ehtiyot qilmaslik mehnatga beparvolik bilan qarash, topshiriqlarni yuzaki bajarishlikdir. Bunga ayrim kishilar ongida bo'ladigan mehnatga boyvachchalarcha mensimay munosabatda bo'lish singari eskilik qoldiqlari ham kiradi.

Kishi xarakterining bunday salbiy xislatlari ko'pincha ma'naviy javobgarlikni sezmaslik bilan bog'liq bo'ladi. Halol mehnat qilish, jamiyat baxti-saodati, uchun kurashish bizning asosiy tamoyillarimizdan biridir.

Kishining o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan fe'l-atvor xislatlari

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida va xatti-harakatlarida uning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarini ifodalovchi xarakter xislatlari ham namoyon bo'ladi. Bu **o'z-o'ziga baho berish** deb ataladigan xarakter xislatidir.

Jamiyat o'rtasidagi xilma-xil munosabatlarida odam ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz ravishda o'zini boshqalar bilan taqqoslaydi va o'zida boshqalarga o'xshash yoki farq qiladigan xislatlar topadi. Odamda o'zi haqida, uning o'zligi haqida ma'lum bir fikr paydo bo'ladi.

O'z-o'ziga yuksak baho berish odamning o'zligini anglashning muhim

bir tomonini tashkil etadi. Kishining o'z-o'ziga beradigan bahosi uning haqiqiy sifatlariga mos bo'lishi yoki mos bo'lmasligi ham mumkin. Odam o'zidagi sifatlarga ortiqcha baho berib yuborishi yoki ularga yetarli baho bermasligi ham mumkin. Shunday odamlar ham bo'ladiki, ular ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan ma'lum bir fazilatlariga ega bo'lib, bu fazilatlariga o'zi ham yuksak baho beradi. O'z-o'ziga baho berish kishining o'z **qadr-qimmatini, o'z sharafini bilish**, yuksak singari xarakter xislatlarida ifodalanadi.

O'z-o'ziga yuksak baho berish ba'zi odamlarda iftixor tariqasida ifodalanadi, bunday odamlar o'zidagi mavjud bir fazilatni doim qayd qilibgina qolmay, balki o'zini boshqalardan afzal tomonlari borligini ham qayd etadi. O'z qadr-qimmatini, izzat-nafsini bilish, faxr salbiy xislat emas, albatta. Bu yerda ayrim kishida bo'ladigan guruhlanish ko'zda tutilmay, balki bu odamning **nima bilan faxrlanishini**, o'zi uchun faxr deb nimani tushunishini ko'zda tutishga to'g'ri keladi.

Faxr, izzat-nafs, o'z qadr va martabasini bilish, faqat xudbinlikdan, egoistiklikdan iborat bo'lib qolsa, u vaqtda bunday xarakter xislati salbiy deb hisoblanadi. Bunday xususiyat, ko'pincha, **takabburlik, manmanlik, dimog'dorlik, kibrlanish, g'ururlanish** tariqasida ifodalanadi.

Shunday odamlar borki, oliyjanob xislatlarga ega bo'ladi, ammo hech vaqt bu xislatini odamlarga pesh qilmaydi, hech bir holda bu xislati bilan kerilmaydi. Bunday odamlar kamtar, oddiy kishilar bo'ladilar; bunday odamlarning xatti-harakatida, gap so'zida takabburlik, dimog'dorlik, manmanlik bo'lmaydi. **Kamtarlik va soddadillik** kishi xarakterining ijobiy sifatidir.

Kamtar odam umum orasidan o'zini ajratib ko'rsatishga, haqiqatdagi yoki ayniqsa, o'rni-tagi yo'q xizmatlarini bo'rttirib pesh qilishga urinmaydi. U o'zining boshqalardan afzallik tomonlarini, agar shunday tomonlari bo'lsa, ko'z-ko'z qilishga intilmaydi, hammaning diqqatini o'ziga qaratishga harakat qilmaydi.

Kamtar kishi odamlarga o'zini savlat qilmaydi, uning odamlarga bo'lgan muomalasi, kiyimi, yurish turishi, nutqi, o'zini tutishi va odatlari har doim tabiiy va samimiy bo'ladi.

Ijtimoiy va shaxsiy hayotda oddiylik hamda kamtarlik alohida ahamiyatga egadir.

Kamtarlik o'z-o'zini tanqid va o'ziga nisbatan qat'iy talabchanlik bilan o'z ishiga to'g'ri baho bera bilish, ishidagi kamchiliklarni ko'ra bilish, o'z xatti-harakati va faoliyatini tahlil qila bilish ham baho berish bilan o'z kamchiliklarini dadil ochib tashlash va ularga iqror etish hamda ularga halollik hamda vijdonan bartaraf qilish choralarini ko'rish bilan chambarchas bog'liqdir.

Kishidagi kamtarlik ba'zan **tortinchoqlik, uyatchanlik** tarzida namo-

yon bo'ladi. Yana shunday odamlar ham uchrab qoladiki, biron g'arazni, o'z shaxsiy manfaatini ko'zlab va bunga yetishmoq uchun boshqa odamlar oldida o'z insonlik qadr-qimmatini **yerga urishga** tayyor turadi. Bunday odamlarning xatti-harakatlarida hushomadgo'ylik, tilyog'lamalik, laganbardorlik singari nihoyat past qiliqlari ko'rinib turadi. Odamlardagi laganbardorlik, tilyog'lamalik, hushomadgo'ylik salbiy xarakter xislatidir.

Ba'zi odamlar borki, ular haqiqatda o'zlarida bo'lmagan fazilatlarini o'zlarida bor deb ko'rsatmoqchi bo'ladilar. Bunday odamlar o'ziga bino qo'ygan maqtanchoq, manman ko'zbo'yamachi bo'ladi, o'zini katta tutib, gerdayib yuradi. Bunday kishilar, ko'pincha, juda katta ketib gapiraveradilar-u, lekin amalda, haqaqatdan tuturiqsiz, noshud, puch odam bo'ladilar.

Kishining o'zida yo'q sifatni bor degani bilan bu gap hali uning xarakteridagi haqiqiy ijobiy xislat bo'la olmaydi. Balki, aksincha, kishining o'zida yo'q sifatni bor deb ko'rsatishga urinishi, kishining o'zini ma'lum bir fazilat egasi deb o'ylab yurishi uning xarakteridagi xislat bo'lib qoladi. Shunday qilib, kishining chinakam oliyjanob xislatlari uning o'zida bor deb hisoblangan, lekin aslida yo'q xislatlar bo'lmay, balki shu kishi to'g'risida uning ishiga qarab jamoatchilik o'rtasida tug'ilgan fikr tasdiqlagan xislatdir. Ta'lim-tarbiya jarayonida salbiy xislatlarning oldini olish bizning asosiy vazifamizdir.

Xarakter klassifikatsiyasi va tiplari to'g'risida

Biz kishida xilma-xil ko'rinishda va turlicha namoyon bo'ladigan bir qancha xarakter xislatlari bilan tanishib chiqdik.

Har qaysi xarakter xislati bir-biridan ajralgan bo'lmay, balki ular bir-birlari bilan bog'liq holda namoyon bo'ladilar. Shuning uchun bir xarakter xislatining o'zi ham turlicha odamlarda turlicha namoyon bo'lmog'i mumkin. Chunonchi, dadillik bilan qilinadigan bir xatti-harakatning o'zi ma'qul yoki noma'qul, axloqda muvofiq yoki nomuvofiq bo'lmog'i mumkin. Kishidagi mardlik singari xarakter xislati faqatgina undagi iroda bilan bog'liq bo'lmay, balki aql-idrok va tuyg'u-hissiyotlar bilan bog'liqdir. Mardlik ayni vaqtda axloqiy xislat hamdir. Har bir kishining xakteri kishi shaxsida mujassamlanadigan turlicha xislatlarning alohida bir tarzda birlashuvidir.

Kishilar xakterini klassifikatsiya qilishga yoki xarakter tiplarini aniqlashga urinish hollari psixologiya tarixida ko'p martaba uchragan. Shunga qaramay, hanuzgacha bir xarakter klassifikatsiyasi va tipologiyasi yaratilgani yo'q.

Shu sababli ayrim kishilarni xarakterlashda, odatda, shu kishiga xarakterli bo'lgan bir-ikkita muhim belgisi ko'rsatiladi. Chunonchi, ba'zi kishilarni mustahkam, kuchli xakterli desak, ba'zilarini kamtar, mehnat-

sevar, yana boshqalarini esa xushmuomala, dilkash va hokazolar deb ataymiz.

Kishining o'z faoliyatlarida, tuyg'u-hissiyot va nutqlarida, uning boshqalarga va o'z-o'ziga munosabatlarida namoyon bo'ladigan xarakter xislatlari bu kishining o'z hayotida qanday maqsadlarga amal qilishga qarab, o'z hayotini va qiladigan ishlarini qanday tushunishga qarab, ijobiy yoki salbiy bo'lmog'i mumkin.

Shuning uchun ham uning barcha xarakter xislatlari yuqori axloqiy sifat kasb etadi. Ekspluatator sinflar sharoitida qat'iyat, matonat, mustaqillik singari xarakter xislatlari, ekspluatatorlik maqsadiga qaratilganligi tufayli axloqqa zid, yaramas xarakter xislatlari deb hisoblanadi.

Shunday kishilar ham uchraydiki, ularning xarakterini aniqlash qiyin bo'ladi. Bunday odamlar haqida xalqimiz juda o'rinli ravishda: «na rahmonga chiroq va na shaytonga kasov, shunchaki bir odam» deb ataydilar.

Xarakterning fiziologik asoslari

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, kishi temperamenti uning xakteri tarkibiga kiradi, shu sababli ham xarakterning fiziologik asosi nerv sistemasining tipidan iborat.

Ijtimoiy muhitning ta'siri, tarbiya va mehnat faoliyati jarayonida kishi xakterining tarkib topishida, shubhasiz uning nerv sistemasida ham o'zgarishlar yuz beradi. Bunday o'zgarishlar nerv sistemasining plastiklik deb ataluvchi xususiyatiga ko'ra yuzaga keladi.

Xarakter xislatlari shaxsning keyin hosil qilinadigan va mustahkamlanib qoladigan xususiyatlari bo'lganligi tufayli, xakterning fiziologik asosi ham individual hayot jarayonida nerv sistemasining o'zgarigan xususiyatlaridan iborat.

Hayvon nerv faoliyati tiplarini analiz qilib, I.P. Pavlov bunday deb yozadi:

«Tip hayvon nerv faoliyatining tug'ma konstitutsion turi — genotipdir. Lekin hayvon tug'ilganidan boshlab tashqi sharoitning g'oyat xilmaxil ta'sirlariga duch keladi va bunga muayyan faoliyatlari orqali u muqarrar javob berishi lozim bo'ladiki, ko'pincha, bu faoliyatlar mustahkamlanib, nihoyat butun hayotining oxirigacha saqlanib qoladi, shu sababli hayvonning batamom tarkib topgan nerv faoliyati tipga oid belgilar bilan tashqi muhit ta'siri ostida hosil bo'lgan o'zgarishlarning qotishmasidir — fenotip, xakterdir».

I.P. Pavlov o'zgaruvchan nerv sistemasi tipini katta miya yarim sharlari po'stining sistemalilik ishi bilan va nerv jarayonlarining tarkib topgan, muvozanatli sistemasidan iborat bo'lgan dinamik stereotip bilan bog'laydi.

Stereotip shaxsdagi mustahkam odat bo'lib qolgan xususiyatlarning, jumladan, xarakter xislatlarining ham nerv-fiziologik asosidir.

Xarakterning nerv-fiziologik asosini tushunish uchun I.P. Pavlovning ikkinchi signal sistemasidagi ta'limoti katta ahamiyatga egadir. Ikkinchi signal sistemasi nutq va tafakkurning fiziologik asosi bo'lishi bilan birga kishi xulqini ham idora qiladi.

«Normal o'sgan odamda, — deb yozadi I.P. Pavlov, — ikkinchi signal sistemasi odam xulqining oliy boshqaruvchisidir». Xarakterning fiziologik asosi to'g'risida gapirganda barcha xarakter xislatlari go'yo faqat nerv sistema tipi xususiyatlari bilangina belgilanadi deb tushunish yaramaydi, albatta.

Xarakterning fiziologik asosi xarakterning mazmunini tashkil qiladigan sifatlarni, chunonchi, ijtimoiy maslak, mardlik, o'z burchiga sadoqatli bo'lishlarni o'z ichiga olmaydi va ololmaydi ham, albatta. Xarakter psixologiyasining mazmuni o'zining kelib chiqishi jihatidan ijtimoiy kategoriyadir; psixologiya xarakterning mazmunini tashkil qilgan tomonlarini yoritishligi tufayli, u ijtimoiy fanlar qatoriga kiradi.

5. Xarakterning taraqqiysi

Kishi xakteri tabiiy, tug'ma bo'lmay, balki keyin hosil bo'ladi va tarbiyalanib yetishadi. «Xarakter tarkib topadi, xarakter hosil bo'ladi» degan iboralar shuni ko'rsatadiki, odamlar kishi xakterining tarbiya ta'siri bilan o'zgarishi xususiyatiga ega ekanligini o'zlarining kundalik oddiy kuzatib borishlaridan bilib olganlar.

Burjua olimlaridan bir qanchasining Krechmer va uning izidan boruvchilar, odam xakteri va uning taraqqiysi tamomila kishining tana tuzilishi bilan, faqat shu bilan belgilanadi, deb isbotlashga urinishlari fanga xilof reaksion urinishdir. Bunday olimlar xakterning tarkib topishida, shuningdek, shaxsning psixik hayotining taraqqiy etishida ijtimoiy sharoit ham, insonning faoliyati ham, tarbiya ham hech qanday rol o'ynamaydi, deb da'vo qiladilar.

Kishining xakteri tug'ma, doimiy va o'zgarmaydigan narsa emas. Hech bir bola mehnatsevar yoki dangasa, rostgo'y yoki munofiq, botir yoki qo'rqqoq, intizomli yoki intizomsiz bo'lib tug'ilmaydi.

Har bir odamning xakteri temperamenti asosida, ijtimoiy muhit ta'siri bilan, tarbiya, amaliy faoliyat jarayonida va kishi o'z-o'zini tarbiyalash bilan taraqqiy qilib, o'zgarib boradi.

Xakterning taraqqiysi kishining irodasi, aql-idroki va hissiyotlarining taraqqiy qilib borishi bilan mustahkam bog'liqdir. Shu sababli, kishining irodasi, aql-idroki va tuyg'u-hissiyotlarining taraqqiy qilib borishi va ularning tarbiyalanishi haqida aytilgan fikrlarning hammasi kishi xakterining taraqqiysiga ham tegishlidir.

Xarakterning taraqqiyotida ijtimoiy muhitning roli

Kishining butun hayoti davomida uning xarakterining tarkib topishiga ijtimoiy muhit, avvalo, shu kishi birga yashab va ishlab kelgan jamoa katta ta'sir ko'rsatadi.

Xarakterning taraqqiysida muhitning roli kishining bolalik chog'laridan boshlaboq nihoyat kattadir. Ma'lumki, bola kichik yoshdan boshlaboq taqlidchan bo'ladi. Bolalar ota-onasiga va atrofdagi boshqa yaqin kishilariga o'xshashlikka moyil bo'ladilar. Ular kattalarning yurish-turishlari, xulq-atvori, imo-ishoralari, dasturxon ustida o'zlarini qanday tutishlari va kichkina bolalarga munosabatda bo'lishlariga va ularning gap-so'zlariga, hattoki, ularning gap ohanglarigacha hamma mayda narsalarigacha taqlid qilishga urinadilar. Shuning uchun ham ijtimoiy muhitning ta'siri ostida boladagi ayrim xarakter xislatlari juda yoshlikdan boshlaboq, go'yo o'z o'zicha hosil bo'lgan xususiyat tariqasida mustahkamlana boshlaydi. Kattalarga taqlid qilish xususiyati bolalarning o'sib borish davrida ham saqlanadi. Shuning uchun ham bola xarakterining taraqqiyotida kattalarning bolaga juda yoshlikdan boshlab ibrat bo'lishlari katta rol o'ynaydi.

Bolalar xarakterining tarkib topishida taqlidning roli katta ekanligini hisobga olib, ota-onalar va katta yoshdagi kishilar faqat o'z bolalarigagina e'tibor bilan qarab qolmay, balki o'zlariga ham har doim e'tibor bilan qarashlari lozim, o'zlarida ijobiy xarakter xislatlarini har doim tarbiyalab borishlari lozim.

Bolalarda, ayniqsa, juda yoshlikdan boshlab, ijobiy, irodaviy va axloqiy sifatlar tarbiyalab yetkazmoq uchun ota-onalar va tarbiyachilarning o'zlari bunday sifatlarni o'zlarida tarbiyalashlari va ko'rsatishlari lozim. Ota-onalar o'z farzandlarida qanday sifatlarni tarbiyalab yetkazmoqchi bo'lsalar, ular o'zaro bir-birlari va boshqa odamlar bilan munosabatlarida ham xuddi shunday sifatlarni aks ettirishlari lozim.

Xarakterning o'sishida tarbiyaning roli

Xarakterning o'sishida tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalash asosiy rol o'ynaydi.

O'sib kelayotgan yosh avlodning xakteri, avvalo, oilada va maktabda tarbiyalanadi. Bolalarning xarakterini tarbiyalashda katta mas'uliyatli vazifa ota-onalar, o'qituvchilar, bolalar bog'chalari, kasb-hunar kollejlari va internat-maktablar tarbiyachilari zimmasiga tushadi.

Xarakterni tarbiyalash shundan iboratki, tarbiyachi maktab o'quvchisiga namuna bo'lishi mumkin bo'lgan kishilarni bolaga, o'quvchiga ataylab ibrat qilib ko'rsatadi; shu kishining qilayotgan ishlari, xatti-harakatlariga tarbiyalanuvchi e'tiborini jalb etadi va bu ish xatti-harakatlarning qaysi

biri yaxshi, ijobiy, qaysi biri salbiy, yomon ekanligini aytadi. Tarbiyachi bolaning xatti-harakatlaridagi yaramas qiliqlarni yo'qotish va yaxshi, foydali odatlarni mustahkamlashga yordam beradigan vositalarni izlab topadi va ularni tatbiq etadi. Tarbiyaviy ish yana shundan iboratki, pedagog tarbiyalanuvchida muayyan ijobiy sifatlarni o'z xarakterida o'z-o'zi paydo qilish zaruriyati ongini uyg'otishi va bu ongni o'stirishi lozim.

Pedagog bolalarda xarakterni tarbiyalayotganida ularda tarbiyalanadigan temperamentni bilishi, har bir temperamentning ijobiy va salbiy tomonlarini bilishi zarur.

Agar temperament va uning tug'ma xususiyatlari o'z holicha qolaversa, odamda yomon xarakter xislatlari tarkib topishi mumkin. Masalan, xolerik temperament odamni cho'rtkesar, qo'pol, o'zini tuta olmaydigan qilishi mumkin. Sangvinik temperament sabotsizlikka, diqqatni bir joyga qo'ya bilmaslikka sababchi bo'lmog'i mumkin bo'lganidek, flegmatik temperament sustkashlikka, loqaydlikka olib borishi mumkin. Melanxolik temperamentli kishida o'z kechinmalariga ortiqcha berilishlik, pismiqlik paydo bo'lishi mumkin.

Xarakterni tarbiyalash, jumladan, temperamentning ijobiy tomonlarini o'stirishdan, uning salbiy tomonlarini va bu salbiy tomonlarni xarakterning ijobiy xislatlari bilan «almashtirishdan» iboratdir. Masalan, xolerik temperamentli bolalarni tarbiyalashda ularni o'ylab ish qilish, o'zini tuta bilish, atrofda odamlar bilan yaxshi muomalada bo'lishga odatlantirish va ularda shu sifatlarni o'stirishga alohida e'tibor berish lozim. Sangvinik temperamentli bolalarni sabotli bo'lishga, diqqatini bir joyga qo'ya bilishga, ishga qunt qo'ya olishga, boshlagan ishni oxiriga yetkazishga odatlantirmoq kerak. Melanxolik temperamentli bolalarni odamga ko'proq aralashishga, jamoachilikka, ildam harakat qilishga odatlantirmoq, ularda shu sifatlarni tarbiyalamoq kerak. Flegmatik temperamentli bolalarni tashabbuskorlikka, faollikka, kishilarga el bo'lishga, quvnoqlikka odatlantirmoq lozim.

Xarakterning salbiy tomonlarini yo'qotmoq uchun, ijobiy tomonlarini tarbiyalab yetkazmoq uchun tarbiyalanuvchini o'z temperamentini o'zi idora qila bilishga o'rgatish lozim, uni shunday tarbiyalash kerakki, u temperamentini o'zi idora qilish zaruriyatini o'zi anglasin va haqiqatan uni idora qila olsin, temperamentiga bo'ysunmaydigan bo'lsin. O'z temperamentini idora qila bilish xarakterning muhim ijobiy xislatidir.

Xarakter tarbiyasini faqat temperamentning salbiy tomonlarini ayrim ijobiy sifatlari bilan almashtirishdan iborat deb tushunish yaramaydi. Xarakterni tarbiyalashda pedagog, avvalo muayyan idealni yoki davrimizning oliyjanob kishilari obrazini asos qilib olmog'i lozim. Bu ma'naviy boylikni, axloqiy soflikni va jismoniy kamolotni o'zida garmonik holda mujas-

samlashtirgan yangi odamlardir. Bunday yangi odam xarakterining xislati ijtimoiy va shaxsiy hayotda halollik va rostgo'ylik, axloqiy poklik, oddiylilik va kamtarlikdir. Bizga yuksak ma'naviy fazilatga ega bo'lgan, halol vijdonli kishilar, tetik va xushchaqchaq kishilar, qiyinchiliklardan qo'rqmaydigan, mustaqil jamiyat qurish yo'lida har qanday qiyinchiliklarga bardosh bera oladigan, ularni bartaraf qilishga tayyor turgan kishilar kerak.

Xarakterning taraqqiysida jamoaning roli

Bola xarakterining tarkib topishida jamoaning tarbiyaviy roli nihoyat kattadir. Inson yakka, bir-biridan ajralgan tanho hayot kechirmaydi, muayyan bir jamoada, chunonchi, muayyan oilada, maktabda, sexda, dalada hayot kechiradi. Jamoa shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi bog'lovchi zvenodir. Odamning faoliyati o'yin, o'qish va mehnati xuddi mana shu jamoada voqe bo'ladi. Jamoa shaxsning eng yaqin aniq muhiti bo'libgina qolmay, balki shaxsni tarbiyalaydi ham. Kishi xarakterining kerakli ijobiy xislatlari faqat jamoadagina tarbiyalanmog'i mumkin va haqiqatan ham jamoada tarbiyalanadi.

Har bir o'qituvchi va tarbiyachi bola xarakterining ayrim xislatlarini tarbiyalashda faqat jamoa orqali ta'sir etgandagina, ijobiy natijalarga erishmog'i mumkin.

Xarakterning tashabbuskorlik, qat'iylik, dadillik, sabotlilik singari ijobiy xislatlari bolalar bog'chasidayoq bola o'yinlarida tarkib topa boshlaydi.

Bolada maktabgacha tarbiya yoshida tarkib topa boshlagan xislatlar maktab jamoasida o'sadi va yanada yaxshiroq mustahkamlanadi. To'g'ri uyushtirilgan maktab jamoasi sharoitida o'quvchilarda uyushqoqlik, intizom, saranjom-sarishtalik, o'z-o'zini tuta bilish, o'zini idora qilish, o'ziga nisbatan talabchan bo'lish kabi xarakter xislatlari tarbiyalanib yetishadi. Xarakter maktab ta'lim-tarbiyaviy ishlari va o'qituvchining har tomonlama ta'sirida, o'qituvchi boshchilik qilgan o'quvchilar jamoasi, «Kamolot» Yoshlar Ijtimoiy Harakati ta'sirida, ijtimoiy foydali mehnatda tarkib topadi.

O'rtoqlari bilan yaqindan aloqada bo'lishda bolalarda o'z shaxsiy intilishlarini jamoa irodasiga bo'ysundirish ko'nikma va malakalarini o'stiradi, jamoachilik — o'rtoqlik va do'stlik hislarini taraqqiy ettiradi.

Keyinroq maktabni (yoki oliy o'quv yurtini) bitirgandan keyin egalangan ixtisos va mehnat jamoasi inson xarakterining tarkib topishiga o'zini tarbiyalovchi ta'sirini ko'rsatadi.

Maktab va mehnat jamoasi sharoitida jamoa oldida qabul qilingan qarorni (berilgan va'dani) yoki majburiyatni bajarish yuzasidan olingan o'zaro va shaxsiy majburiyatni xarakterni, jumladan, xarakterning irodaviy belgilarini tarannum ettirishning muhim vositasi deb hisoblamog'

lozim. Buning samaraliligi shundaki, kishi o'zi uchun shaxsan qaror qabul qilganida u hech bir qiynalmasdan o'z qarorini bajarilishini kechiktirishi yoki uni bajarishdan voz kechishi mumkin. Bordi-yu, u shu qarorni boshqalarga, bu ishni falon vaqtgacha sifatini yaxshilab bajaraman, deb va'da (majburiyat) tarzida ma'lum qilgan bo'lsa, o'zining bergan bu va'dasini bajarmasdan qo'ymaydi. Bunday xatti-harakat (bergan va'dani bajarmaslik) kishiga «nomunosib» xatti-harakatdek tuyuladi. Bu esa uning nomusiga, tabiiyki, izzat-nafsiga tegadi. Bunday hollarda kishi o'rtoqlari oldida uyalib va juda noqulay ahvolga tushib qolishi mumkin. Kishi majburiyatni bajarmasa, noqulay ahvolga tushib qolishi mumkinligini oldindan bilib, shunday hol yuz bermasligi uchun o'zining irodaviy faolligini ishga soladi va va'dasini o'z vaqtida bajaradi. Jamoa a'zolari oldida xuddi shu tarzda ixtiyoriy ravishda berilgan va'dalar va olingan majburiyatlar o'z-o'zidan tirishqoqlik, matonatlilik, mas'uliyatni his etish va intizomlilik kabi iroda sifatleri tarbiyalash vositasiga aylanadi.

Jamoa sur'atda bajariladigan ma'lum bir mehnat faoliyati kishida ijobiy xarakter xislatlarini tarbiyalashga yordam beradi. Har bir kasb o'zining spetsifikasiga ko'ra, kishidan alohida xarakter xislatlari bo'lishini talab etadi va bu xislatlarning o'sishiga yordam qiladi.

Kishi jamoa a'zosi sifatida boshqa odamlarga, mehnatga va o'z-o'ziga munosabatida o'z xarakterining har xil xususiyatlarini namoyon qiladi. Kishi jamoada muomala qilish jarayonida boshqalarning va o'zining xarakter xususiyatlarini bilib oladi. Xarakterning bir xili ijobiy, boshqa bir xili salbiy ekanligini ajratib oladi. Bunday sharoit kishini o'z xarakterni o'zi tarbiyalash, jumladan, o'z xarakterini qaytadan tarbiyalash yo'liga soladi.

O'z xarakterini o'zi tarbiyalash

Kishi xakteri faqat pedagoglar tomonidan olib boriladigan tarbiyaviy ta'sir etishning samarasi bo'libgina qolmay, balki o'z-o'zini tarbiyalashining ham mahsulidir. Shu sababli har bir kishi ma'lum yoshdan boshlab o'z xakteri va uning ayrim sifatleri uchun o'zi javobgardir. O'z xakterini tarbiyalashda u kishi, avvalo, yaxshi fazilatlarini, shaxs idealini o'zida tarbiyalab yetkazishni ko'zda tutmog'i lozim. Shu bilan bir vaqtda kishi o'z xakteridagi salbiy tomonlarni o'zi tan olishi, kamchiliklariga o'zi iqrar bo'lishi kerak.

O'z kamchiliklariga o'zi iqrar bo'lish kishi xakterining ijobiy, progressiv xislatidir. O'z kamchiliklariga iqrar bo'lish kishini o'z-o'zini tarbiyalash yo'liga boshlaydi. O'z kamchiliklariga iqrar bo'lmaslik, ularni ko'rmaslik kishi xakterining eng yomon xususiyatidir. O'z kamchiliklarini ko'ra bilmagan odam oldinga qarab harakat qilishga, o'sish va kamolotga yetishga layoqatsiz odamdird.

Yomon xislatlarni yo'qotishga faollik bilan kirishmasdan, o'zida ularning borligiga iqror bo'lishning o'zigina kifoya qilmaydi. Iqror bo'lish zaif iroda va xarakterning mavjudligidan dalolat beradi, xolos. Bunda tashabbuskorlik va iroda kuchini ham ishga solish kerak.

Maktab o'quvchisi xarakterining tarkib topishida o'z-o'zini tarbiyalash katta o'rin egallaydi. O'z-o'zini tarbiyalashga harakat qilish ko'p jihatdan atrofda odamlarning ta'siri va avvalo pedagogning ta'siri ostida tug'iladi va taraqqiy etadi. Tarbiyaviy ish o'sib kelayotgan yosh avlodda, jumladan o'z xarakterida muayyan ijobiy xislatlarni o'zi tarbiyalash zaruriyatini paydo qilish va o'stirish hamdir.

Ota-onalar, o'qituvchi va tarbiyachilar boshqa tarbiyaviy ishlar bilan bir qatorda bolalarga o'z kamchiliklarini bilib olish va bu kamchiliklarni yo'qotish uchun harakat qilish hamda o'zlarida ijobiy iroda va axloqiy sifatlarni paydo qilish ustida mashq qilish zarurligini uqtirishlari lozim.

O'z-o'zini tarbiyalashga intilishni paydo qilishda jamoaning roli katta. Ta'lim-tarbiya ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilgan taqdirda o'rta yoshdagi maktab davrining birinchi yillaridayoq o'quvchilarda o'z xarakterini o'zi tarbiyalashga intilish istagi sezilarli ravishda ko'rina boshlaydi.

O'smirlarda o'z-o'zini anglashning tarkib topishi asosida kishi shaxsiga xos bo'lgan yaxshi fazilatlarini o'zlarida paydo qilish masalasi tug'iladi. O'smirlar ko'pincha o'z harakatlarida faqat katta yoshdagi kishilarga yoki o'rtoqlariga taqlid qilibgina qolmay, balki har bir ishni o'z xohlaganlaricha qilishga, mustaqillikka, boshqalarga o'xshamaslikka intiladilar.

Albatta, bu davrda ham bolalarda mustaqillikni uyg'otish va uni qo'llab-quvvatlash bilan birga pedagoglar bola shaxsining tarkib topishi jarayonida ularni doim yo'lga solib turishlari kerak bo'ladi. Lekin tarbiyachilik bunda o'smirlarning o'z ijodiy faoliyatlarini, tashabbuslarini ustalik bilan yo'lga sola bilishlari va ularning o'z oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishishda ko'rsatayotgan o'rinli qat'iyatliklarini bo'g'ib qo'ymasliklari lozim. O'smirlardagi faollik va mustaqillikka bo'lgan intilishini tegishli izga solmoq kerak.

Kishi shaxsiga xos bo'lgan yaxshi fazilatlarini o'zida paydo qilishga intilish yuqori sinf bolalarida yana ham kuchliroq bo'ladi. Bunday intilish o'z-o'zini anglashning yana ham o'sib borishi, ulardagi dunyoqarashning tarkib topishi va bu yoshdagi bola shaxsida g'oyaviy yo'nalishning shakllanishi munosabati bilan, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi.

Katta yoshdagi maktab bolalari axloq va xarakterning ijobiy xislatlari to'g'risidagi masalalar bilan juda ham qiziqadilar. Yigit va qizlarimiz kuchli va mustahkam irodaga ega bo'lishni istaydilar va shuning uchun ham ular, odatda, o'z iroda va xarakterlarini tarbiyalash hamda o'zlarida iroda va xarakter tarbiyalab yetkazish masalalari bilan juda ham qiziqadilar. Ular iroda, xarakterni o'stirish masalalariga oid ma'ruzalar tinglashni va

suhbatlar o'tkazishni, shu masalalarga oid adabiyotlar o'qish va munozaralar o'tkazishni sevadilar.

Yigit va qizlarimiz, qat'iyat, sabot-matonat va qiyinchiliklarni bar-taraf qilish, tamoyillik, dovyuraklik singari xarakter xislatlarini o'zlarida tarbiyalab yetkazishga harakat qiladilar.

Xarakterning irodaviy sifatleri tarkib topishida maktab o'quvchilari qiziqishlarining o'sishi katta ahamiyat kasb etadi. Ko'pchilik yigit va qizlarda yuqori sinflarda o'qiyotgan davrlarida muayyan hayot ideallari bunyodga keladi, ular o'zlarining bo'lg'usi kasblarini tanlab oladilar. Bu qiziqish va g'oyalar sabot-matonatning o'sishiga, jasurlik, tashabbuskorlik, subutililik kabi irodaviy sifatlarning taraqqiy etishiga imkon beradi.

O'quvchilarda xarakterning ijobiy irodaviy va axloqiy sifatlari tarkib topishiga ularning dunyoqarashlari, jumladan axloq tamoyillarini puxta egallab olishlari katta ta'sir ko'rsatadi. Agar odam o'zining kundalik kayfiyatlari va xatti-harakatlarini ana shu tamoyillar asosida baholab borsa, unda o'z faoliyatini o'zi baholash tufayli xarakterning tegishli belgilari ham tarkib topadi.

Xarakterning o'sishida namunaning ahamiyati

Yuksak irodaviy va axloqiy sifatlari bilan hammaga manzur bo'lgan kishilar namunasi o'z-o'zida xarakter tarbiyalashning (umuman o'z-o'zini tarbiyalashning) juda muhim vositasidir. Odamlar o'z intilishlari va xatti-harakatlarida o'sha hammaga manzur bo'lgan kishilarga taqlid qilishlari kerak.

Yoshlarda xarakter xislatlarni shakllanishida, uni tarbiyalashda ota-bobolarimiz bosib o'tgan mashaqqatli yo'llariga e'tiqodli bo'lishni o'rgatish, ular haqida bilim berish ahamiyatlidir. Chunki ular o'z Vatani, xalqining farovonligi yo'lida hatto o'limdan ham qo'rqmaganlar, o'z oldiga qo'yg'an maqsadni amalga oshirish imkoniyati bo'lmaganda ham imkoniyat topganlar.

Qomusiy olim, sharq mutafakkiri, tabobat ilmining asoschisi Abu Ali ibn Sino o'z davrida kasallik sirlarini (o'rganish man etilganiga qaramay) kechalari, sham yorug'ida qabristonda yangi ko'milgan murdalar qabrini ochib, ularni kesib (operatsiya) kasallik sababini o'rgangan. Ulug'bek esa osmoniy jismlarni o'rganish Xudoga shak keltirishi deb qaralgan davrda osmoniy jismlarni o'rgangan.

Nomus, insof va haqiqatgo'ylik buyuk yozuvchimiz Abdulla Qodiriyning hayotiy tamoyili edi. U 1926-yil 15-iyun, Samarqand shahrida sud qilinganida shunday ma'ruza qiladi:

«So'zim oxirida odil sudlardan so'rayman: garchi men turli bo'xt'on, shaxsiyat va soxtalar bilan... ikkinchi oqlanmaydigan bo'lib qoralandim. Lo-aqal ularning, qoralovchi qora ko'zlarning ko'ngli uchun bo'lsa ham menda eng oliy bo'lg'on jazosi bera ko'ringiz. Ko'nglida shamsi g'uboroti,

teskarichilik maqsadi bo'lmagan sodda, ... vijdonli yigitga bu qadar xo'rlikdan o'lim tansiqroqdir. Bir necha shaxslarning orzusicha ma'naviy o'lim bilan o'ldirildim. Endi jismoniy o'lim menga qo'rqinch emasdir. Odil sudlardan men shuni kutaman va shuni so'rayman».

A. Qodiriy haqiqat yo'lida o'limni afzal ko'rdi.

O'zbek she'riyati osmonida yorqin yulduzdek, ko'zni qamashtiruvchi chaqmoqdek paydo bo'lgan Usmon Nosirni avval Toshkentda, keyin Magadan, Kemirova turmalarida inson tasavvuriga sig'mas usullar bilan qiynashdi. Shunda ham shoir o'zligiga sodiq bo'ldi. Gunohsiz kishilarni badnom qilmadi, yovuz tuzumning qonxo'r tergovchilari talab qilganidek beayb odamlarga tuhmat qilmadi. Adoqsiz qiynoqlar, odam zoti chidab bo'lmaydigan sharoit, tutqunlik azobi U. Nosirni o'ttiz ikki yoshida 1944-yilda hayotdan olib ketdi. Yurtini, yurtdoshlarini jonidan ortiq ko'rgan shoir begona yurtda, begona kishilar orasida, begona qabrda qoldi.

Bashoratchi shoirning jismini millatimiz, mustaqilligimiz, ozodligimiz dushmanlari qora yerga tiqqan bo'lsalar-da, uning jarangdor she'riyatini, ozodlikka chorlovchi Erkin ruhini yo'qota olmadilar Toki yurtimizda haqiqatga tashna, go'zal so'zga intiq, erkka chanqoq kishilar bor ekan Usmon Nosirning ismi boqiydir. Uning hayot yo'li yoshlar uchun namunadir. Ulardan yoshlarimiz ibrat olib o'z-o'ziga, xalqiga, yurtiga, mehnat va o'qishga bo'lgan munosabatlarida, o'z xarakterini tarbiyalashda ularga taqlid qiladilar. Yoshlarimiz zahmatkash xalqimizni kechani-kecha, kunduzni-kunduz, qishning chillasi, yozning issig'i demay ko'rsatgan jasoratlari yoshlar uchun namuna bo'lib qolaveradi.

Ota-onalar, o'qituvchilar, tarbiyachilar bolalarga taqlid uchun misol bo'la oladilar, albatta. Shuning uchun ota-onalar ham, o'qituvchilar ham, tarbiyachilar ham o'z xatti-harakatlarida xalqimizning ijobiy sifatlarini namoyish qilishlari lozim. Bunday sifatlarni namoyish qilish uchun esa kishining o'zi ularni egallagan bo'lishi kerak. So'zlar vositasida har bir narsa o'rgatilsa, namuna yordamida taqlidchanlikka qiziqish uyg'otiladi, deyдилar.

Xarakterni tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalashda faqat qanday xislatlarni o'stirish kerakligini anglab yetishning o'zigina kifoya qilmaydi, ijobiy xarakter namunalarini bilishning o'zigina kifoya qilmaydi, ayrim xarakter hislarining qimmatli ekanligini tushunishgina ham kifoya qilmaydi, balki yana shu xislatlarga muvofiq ish qilish, bu xislatlarga ega bo'lish uchun ko'p mashq qilish ham kerak bo'ladi. Kishi xakteri kishining faoliyatlarida, uning boshqalar bilan qiladigan munosabatlarida namoyon bo'ladi va ayni shu faoliyat hamda munosabatlarda tarkib topadi.

Insonning yaxshi xarakter fazilatları Vatanimiz gullab-yashnashida faol ishtirok etish jarayonida tarkib topadi.

XV bob. QOBILIYAT VA QIZIQISH-HAVAS

Shaxsning barcha individual xususiyatlari faoliyat jarayonida namoyon bo'ladi. Qobiliyat va qiziqish-havas shaxsning asosiy individual xususiyatlaridir.

I. QOBILIYAT

1. Qobiliyat va uning turlari to'g'risida umumiy tushuncha

Kishilar turli sohalardagi faoliyatlarida — mehnat, o'yin, o'qish va ijodiyotda biror narsani tez yoki sekin bajarishlari bilan bir-birlaridan farq qiladilar. Ba'zi bir odam bir ishni sekinlik bilan bajarsa, bir kishi tezlik bilan bajaradi. Ayrim kishilarning faoliyatlari samarali, serunum bo'lsa, boshqalarniki esa kam unum bo'ladi. Ba'zi odamlar o'z ishlarida ijodiy, original usullarni ko'proq qo'llasa, ba'zi bir kishilarning ishlarida esa bunday usullar kamroq ko'rinadi. Kishilar faoliyatining mana shu xususiyatiga qarab, biz ularning qobiliyatlari qandayligini aniqlab olamiz.

Qobiliyat — kishining muayyan faoliyatiga bo'lgan layoqatidir

Kishilar qobiliyati nihoyatda xilma-xil bo'ladi. Har bir kasb kishidan mehnatda, ijodiyotda va o'qish faoliyatlarida tegishli qobiliyat talab etadi. Kishi faoliyatining har xil turlariga muvofiq, nazariy va amaliy qobiliyatlarni, matematika, texnika, musiqa, adabiyot, pedagogika, xo'jalik, tashkilotchilik va boshqa sohalarga oid qobiliyat turlari bo'ladi.

Inson qobiliyatining barcha turlari hamma odamlarga xosdir — har qaysi odam ma'lum darajada kishi faoliyatini barcha turlariga layoqatli bo'ladi, lekin, shu bilan bir qatorda, ko'pchilik faoliyatning bir necha sohasidan yoki hatto bir sohasida salohiyat ortiqroq bo'ladi.

Biror sohada qobiliyati sezilarliroq bo'lib ko'rinadigan ayrim kishilarni qobiliyatli kishi (umuman) qobiliyatli matematik, qobiliyatli musiqachi, konstruktor, rassom va hokazo deyilar.

Faoliyatning biror turi sohasida qobiliyatning paydo bo'lish darajasi muayyan kishining individual xususiyati bilan xarakterlanadi.

Qobiliyatning bunday xususiyatlari maktab bolalarida ham ko'rinadi. Ba'zi bir o'quvchilar o'zlarining zehni o'tkirliklari bilan, boshqalari poetik asarlarni aniq idrok qilishliklari bilan, uchinchi esa, texnik ijodkor-

ligi bilan, to'rtinchisi esa, o'zining laboratoriya mashg'ulotlariga usta bo'lish va hokozolar bilan ajralib turadi.

Ayrim kishilarning qobiliyati birgina sohada emas, balki bir necha sohalarda yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday kishilar har tomonlama qobiliyatli kishilardir.

Odamning qobiliyatlarida tug'ma xususiyatlar ham namoyon bo'ladi.

Shaxsning rivoj topib, qobiliyatlarida namoyon bo'ladigan tug'ma xususiyatlari iste'dod deyiladi.

Kishining iste'dod darajasini undagi muayyan qobiliyatlarning qanchalik tez o'sishiga, bilim va malakalarni qanchalik egallashiga hamda o'z ishini qanchalik muvaffaqiyat bilan va samarali bajarishiga qarab aniqlaymiz.

Qobiliyat va iste'dodda kishining aqli (intellekti) ham, ya'ni idrok va kuzatuvchanligining, tafakkur, xayol, nutq va xotiraning qanchalik o'sganligi ham ko'rinadi. Aql faoliyati diqqat va iroda bilan bog'liq bo'lgani uchun qobiliyat va iste'dod diqqat va irodaning qanchalik kuchli va barqarorligida ham ko'rinadi. Kishining qanchalik kuzatuvchan ekanligi, bilimlarni qanday o'zlashtirishi, nazariy va amaliy masalalarni qanday hal qilishi, qanday qimmatli yangiliklar yaratishi, o'z bilim va malakalarini turmushga qanday tatbiq qila bilishidan ham, kishining qobiliyat va iste'dodini bilish mumkin.

Qobiliyat va iste'dodni bilim yoki ma'lumotga teng baravar deb, ya'ni u bilan aynan bir narsa deb qarash yaramaydi. Kishining muayyan bir xildagi qobiliyati va iste'dod darajasi uning ma'lum sohada bilim va ko'nikma hosil qilish tezligi darajasi bilan belgilanadi. Shuningdek, qobiliyat amalda qo'llay olish va ijodiyotda undan foydalana bilishda ham ko'rinadi. Bilim olish va ko'nikma hosil qilish esa, o'z navbatida, qobiliyat va iste'dodning yuzaga chiqishiga hamda o'sishiga sabab bo'ladi.

Ma'lum soha yoki biror ixtisos bo'yicha faoliyat samarasi jihatidan odamlarning qobiliyat darajasi har xil bo'ladi. Ba'zi odamlar o'zining yuksak darajali qobiliyatlari bilan boshqa odamlardan ajralib turadi. Bunday odamlarni talantli va genial deyiladi, ularning yuksak qobiliyatini esa geniallik va talantlilik deyiladi.

Qobiliyat, odatda, ishtiyoq va moyillik bilan bog'liq bo'ladi. Muayyan faoliyatga bo'lgan moyillik va unga bo'lgan qobiliyat, ko'pincha, birbiriga mos keladi, birgalikda o'sadi. Kishidagi moyillik ko'pincha, undagi mavjud qobiliyatlarning ko'rsatkichi bo'ladi.

Geniallik va talantlilik haqida

Genial yoki geniy deb, biz shunday kishilarni aytamizki, ular nihoyatda katta masalalarni hal qiladilar, butun bir sinf yoki xalqlar uchun, barcha insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan, misli ko'rilmagan qimmatli narsa-

lar yaratadilar. Bunda ular yaratgan narsalar tarixda go'yo burilish nuqtasi bo'lib xizmat qiladi, tarixni oldinga progressiv tomon harakatga keltiruvchi madad bo'lib xizmat qiladi. Masalan, biz Alisher Navoiyning genial shoir deb hisoblaymiz, chunki, u shunday asarlar yaratdiki, uning asarlari dunyodga kelishi bilan o'zbek adabiyotida o'zbek tili taraqqiyotida yangi bir davr boshlandi.

Talantli deb shunday odamlarni aytiladiki, ular ma'lum sohada murakkab nazariy va amaliy masalalarni hal qilishga, yangilik va progressiv ahamiyatga ega bo'lgan qimmatli narsalar yaratishga qodir bo'ladilar. Talantli odam, talantli yozuvchi va talantli shoir, talantli rassom, talantli konstruktor deganda biz buni ana shu ma'noda tushunamiz.

Talantli deb, shuningdek, bilimlarni tez, muvaffaqiyat bilan o'zlashtirib oladigan va shu bilimlarni turmushda, o'z faoliyatlarida to'g'ri tatbiq qiladigan odamlarni ham aytiladi. Talantli o'quvchi, talantli talaba, talantli skripkachi va talantli pianist, talantli muhandis deganda biz buni ana shu ma'noda tushunamiz.

Geniy — bu yangilik yaratuvchi va kashf qiluvchi odam, talantli deb, bu yangiliklarni tez o'zlashtirib oladigan va shu bilimlarni turmushda tatbiq qilib, ularni oldinga suradigan odam deyish mumkin. Har bir geniy talantli ham bo'ladi, biroq har bir talantli odamni genial deb bo'lmaydi.

Genial va talantli odamlarning aql-idroki nihoyat o'sib, voyaga yetgan, zehni o'tkir, xotirasi kuchli, xayol va tafakkuri barkamol kishilar bo'ladi. Ammo geniallik va talantlilik faqat aqlning kuchli sur'atda o'sganligidagina ko'rinib qolmaydi. Kuchli, barqaror diqqat, zo'r ehtiros, kuchli va mustahkam iroda ham yuksak qobiliyat va iste'dod belgisidir. Hamma genial odamlarning o'z ishiga muhabbati va ehtirosi zo'r bo'lgandir. Genial odam o'zini ham unutib, butun borlig'ini ishga bag'ishlaydi. Butun hayotini o'z ishiga ehtiros bilan bag'ishlagan genial kishilarning irodasi nihoyat kuchli va sabotli bo'ladi. Ular kishini hayratda qoldiradigan darajada mehnatsevar va mehnat qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Bunday kishilar faoliyatining serunum bo'lishi ulardagi butun bilish qobiliyatlarini, ijodiy, emotsional va iroda kuchlarini ma'lum narsaga to'play bilish qobiliyatlariga bog'liqdir.

Talantli va genial kishilarning juda ko'pi har tomonlama qobiliyatli bo'lganlar. Chunonchi, Aristotel, Leonardo da Vinchi, Lomonosovlar, Abu Ali Ibn Sino, M.Ulug'bek, Al-Forobiy, Navoiy, Qori Niyoziy, Usmon Nosir va boshqalar mana shunday bo'lganlar.

Tarixda bunday kishilarni ko'plab uchratish mumkin. Ular ulug' tashkilotchi va jamoat arbobi bo'lganlar.

Qobiliyat va iste'dodning o'sishi

Har bir odamning qobiliyat va iste'dodi taraqqiyot mahsulidir. Insonning qobiliyati uning tug'ma layoqati asosida, muhitga bog'liq ravishda olayotgan ta'lim-tarbiyasiga qarab, shuningdek, kishining o'z ustida ishlashi bilan bog'liq holda o'sib, kamol topib boradi. Inson o'z mohiyati bilan ijtimoiy tabiiy zotdir. Shuning uchun ham unga xos bo'lgan barcha ruhiy holat va jarayonlar tabiiy kuchga, hayotiy kuchga egadir. Bu tabiiy kuchlar har bir insonga ota-onadan bevosita o'tadi va ular instinktlar, tug'ma layoqatlar tariqasida ijtimoiy munosabat va faoliyat jarayonida namoyon bo'ladi.

Tug'ma layoqat — tayyor, kamolotga yetgan qobiliyat emas, balki qobiliyatning o'sishi uchun faqat tabiiy zamindir, u kelgusida qobiliyatga aylanmog'i mumkin. Bunday imkoniyatlar faqat tegishli sharoit mavjud bo'lgandagina ro'yobga chiqqa oladi.

Tug'ma layoqatni irsiyat bilan aynan bir narsa deb tushunish yaramaydi. Layoqat irsiyat natijasigina bo'lib qolmay, balki, shu bilan birga ona homilasida o'sish natijasi hamdir. Layoqat — kishidagi tug'ma imkoniyatdir.

Layoqat kishining butun umri davomida o'zicha o'sib, kamolotga yetmaydi. Layoqat hali kishida «mudrab yotgan» imkoniyatlardir. Bu layoqatning «uyg'onib» yuzaga chiqishi uchun tegishli ijtimoiy muhit ham bo'lmog'i lozim. Layoqatni xuddi uruqqa o'xshatish mumkin, urug'dan o'simlik ko'karib chiqishi, yetilib meva qilishi uchun qulay sharoit: tuproq, havo, quyoshning bo'lishi darkor. Kishidagi tug'ma layoqatning o'sib kamol topishi uchun zarur bo'lgan sharoitning asosi ijtimoiy muhitdir.

Ijtimoiy muhit layoqatlarning o'sib, kamol topishi uchun qulay yoki noqulay bo'lmog'i mumkin.

Qulay muhit kishidagi «mudrab yotgan» layoqatlarni uyg'otadi. Layoqatning o'smog'i uchun qulay sharoit bo'lishi kishining bolalik chog'larida, ayniqsa, muhimdir. Bolalar o'z o'yinlarida, odatda, kattalarga taqlid qiladilar. Taqlid qilish jarayonida bolalarda ma'lum bir layoqatlar dastlab uyg'ona boshlaydi. Musiqachilar, rassom yoki shoirlar, texnik xodimlar muhitida o'sgan bolalarning ko'pchiligida layoqatning juda barvaqt uyg'onishi sababi ko'proq mana shundadir.

Noqulay ijtimoiy muhit sharoitida kishidagi tug'ma layoqatlarning «uyg'onmay» qolib ketishi mumkin. Bunday noqulay muhit kishida tasodifiy ravishda ko'rina boshlagan biron qobiliyat va iste'dod alomatlarini yo'qotib yuborishi yoki ularning paydo bo'lish vaqtini cho'zib yuborishi ham mumkin.

Milliy an'analar urf-odatlarimizning tiklanishi, milliy, umumbashariy

va umumma'naviy qadriyatlarimizni hayotimizga tatbiq etilishi xalqimizning turmush sharoitini o'zgarishiga olib keldi. Jamiyatimiz uchun bilimdon, fidokor, iste'dodli yoshlarni tarbiyalash imkoniyati yaratildi. O'zbek xalqi yuksak aql-zakovatga, dunyoni boshqarish qudrati, salohiyati, qobiliyatiga ega bo'lgan sohibqiron Amir Temur kabi sarkardalar, Al-Buxoriy, At-Termiziy, Bahovuddin Naqshband, Xo'ja Ahmad Yassaviy kabi ulug' muhandis majtahid ulamolari, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino kabi qomusiy olimlari bilan birgalikda Ul-Umaviy, Hofiz Sheroziy kabi musiqashunos olimlari, Nizomiy Ganjaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Ulug'bek kabi mutafakkirlari bilan faxrlanib qolmay, ularning ishlarini davom ettirishga, fan sohasida yangiliklar yaratishga ham qodirdirlar.

Shuningdek, mamlakatimizda nomlari jahon fani tarixiga kirgan olimlarimiz ko'plab topiladi. Bizda madaniy saviyani oshirish, xalqimiz orasida ko'plab bunyodga kelgan talant va salohiyatlarni kamol toptirish uchun barcha imkoniyatlar yaratilgan.

Iste'dodning o'sib kamol topishi uchun faqat muhit ta'sirining bir o'zi kifoya qilmaydi. Bunda eng muhim narsa ta'lim va maxsus tarbiyadir. Qobiliyat ta'lim jarayonida, bilimlarni o'zlashtirish jarayonida, bilimlarning ijodiy qo'llanishida, tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilish jarayonida inson faoliyatida kamol topadi. Masalan, musiqachi bo'lish uchun tabiiy qobiliyat va qulay sharoit bo'lishining o'zi kifoya qilmaydi, balki o'qish, musiqa nazariyasini o'rganish, texnikani va maxsus fanlarni bilish kerak bo'ladi. Yaxshi uchuvchi, muhandis, umuman qanday bo'lmasin har bir sohada mutaxassis bo'lish uchun tegishli ma'lumot va tarbiya olish kerak.

Ta'lim jarayonida kishi maxsus ko'nikmalar va faoliyat texnikasini egallaydiki, ularsiz uning na iste'dodi yuzaga chiqadi va na qobiliyati o'sib yetiladi. «Men foydalangan texnikaning rivojlanganligi soyasidagina, — deb yozgan edi A.N.Rimskiy-Korsakov, — mening ijodiyotim yangi jonli kuchga ega bo'ladi va mening bundan buyon ijodiy faoliyatim uchun yo'l ochildi».

Ma'lumki, barcha yuksak iste'dodli kishilar ko'p va tirishib o'qiganlar. Iste'dod ayni ta'lim-tarbiya jarayonida, kishining tarkib topayotgan qobiliyatlarida ravshanroq ko'rinishga boshlaydi. Chunonchi, kishining, masalan, musiqa, adabiyot, texnika, matematika va boshqa shu kabilarga bo'lgan iste'dodi ta'lim-tarbiya jarayonida oshkor bo'ladi.

Qulay sharoit, o'qitish va tarbiya odamdagi layoqatning barvaqt uyg'onishiga imkon beradi. Masalan, Rimskiy-Korsakov onasi kuylagan kuylarni ikki yoshdanoq, otasi pianinoda chalgan kuylarni to'rt yoshida takrorlar, xirgoyi qilar edi va otasidan eshitgan kichik musiqa asarlarini

tez kunda fortepianoda o'zi chala boshlagan. Motsart uch yoshdan boshlab klavesinani (pianinoga o'xshash musiqa asbobini) chala boshlagan, eshitgan musiqa asarlarini hayron qolarli darajada darrov esida qoldirgan. To'rt yoshida o'zi ham musiqa asarlari yarata boshlagan. Gaydida to'rt yoshidayoq musiqaga bo'lgan qobiliyat ko'rina boshlagan. Prokofev sakkiz yoshida kompozitor bo'lib tanila boshlagan.

Rassomlik sohasida Rafaelning ijodiy qobiliyati sakkiz yoshida, Mikelanjeloda o'n uch yoshida, I.Ye. Repin bilan V.A. Serovda to'rt yoshida, V.I. Surikovda olti yoshida ko'rina boshlagan. Aleksandr Ivanov o'n bir yoshidayoq tasviriy san'at Akademiyasiga kirgan. Igor Grabar o'zi haqida: «Rassomlikka necha yoshda havas qo'yganligimni eslay olmayman, ammo rasm solmagan vaqtimni xotirlay olmayman», deydi.

Poeziya sohasida Pushkin va Lermontovlarning ijodiy qobiliyatlari juda erta ko'rina boshlagan. Pushkin to'qqiz yoshida, Lermontov o'n yoshida, A. Navoiy 5 yoshida irod qila boshlagan. Ularning 7–13 yoshlaridayoq asarlari bosilib chiqa boshlagan. Bayron bilan Shiller o'n olti yoshda yoza boshlagan.

Bizning maktablarimizdagi ta'lim-tarbiya ishlari bolalarga faqat bilim berish bilangina cheklanib qolmay, balki bolalarning barcha qobiliyatlarini o'stirishni nazarda tutgan holda olib boriladi.

Kishilar o'zidagi turli faoliyatlarga bo'lgan tug'ma layoqatlarini jamoada, o'z ustida tinmay ishlash jarayonida ro'yobga chiqaradilar. Maktablardagi sinf hamda jamoa, guruhlar, ilmiy to'garaklar, fan olimpiadalariga ishtirok etish, ilmiy anjumanlarda ishtirok etish tug'ma layoqatlarning qulay imkoniyatlaridir. Shuningdek, o'quv va mehnat faoliyatida odamning layoqatlari uyg'onadi va qobiliyatlari o'sadi, xalq talantlari shular jarayonida oshkor bo'ladi.

Har bir shaxsning o'zi faol harakat qilgandagina ijtimoiy muhit, o'qish va tarbiya kishining layoqatini uyg'otmog'i va iste'dod hamda qobiliyatlarini o'stirmog'i mumkin. Kishining qobiliyatlari uning faoliyatini belgilabgina qolmay, balki kishining qobiliyatlari mana shu faoliyatda o'sadi va tarkib topadi.

Kishining o'z faoliyatiga qanday munosabatda bo'lishi katta ahamiyatga egadir. Agar kishi o'z ishini sevib, mehr bilan qilsa, u vaqtda kishining bu sohadagi salohiyatlari kuchliroq yuzaga chiqa boshlaydi, uning qobiliyat va mahorati tezroq o'sib boradi. Ishga muhabbat qo'yish – u ishga qiziqish, havas qo'yish demakdir. Shu sababdan kishining qobiliyati uning qiziqish-havaslari bilan mustahkam bog'liq va qiziqishning o'sib borishiga qarab, kishi qobiliyati ham o'sib boradi. Qiziqishlar esa ham-

madan ko'ra ko'proq, faoliyat jarayonida va o'sib borayotgan qobiliyatlarga bog'liq ravishda o'sadi.

Yuksak va oliyjanob maqsadlar kishining barcha ruhiy kuch va qobiliyatlarining o'sishiga katta stimuly bo'lib xizmat qiladi.

Durust, ayrim vaqtlarda kishining qobiliyati bilan havaslari bir-biriga mos bo'lmasligi ham mumkin, masalan, kishi ma'lum bir sohada qobiliyat ko'rsatadi, ayni vaqtda boshqa bir sohaga ham qiziqadi. Bunday hodisa ko'proq kishining qobiliyatlari hali to'liq tarkib topib yetmagan va oshkor bo'lmagan davrlarda uchraydi.

Qobiliyatning o'sishida muayyan faoliyatga qiziqish va muhabbat qo'yish bilan bir qatorda, kishi o'z ustida ishlashi, uning mehnat faoliyati hamda bilimlari, ko'nikma va malakalarini ijodiy ravishda qo'llay olishi ham katta ahamiyatga egadir.

Ayrim kishilar bolalik va o'quvchilik chog'larida, ular uchun qulay sharoit bo'lishiga qaramay, hech qanday o'z zehni va qobiliyatlarini ko'rsata olmaganliklari ma'lumdir. Bunday kishilar keyinchalik sabot va chidam bilan o'z ustlarida mustaqil ishlashlari natijasida o'zlarining zo'r qobiliyatga ega ekanliklarini ko'rsatganlar.

Ma'lumki, maktabdagi o'quvchilar orasida darslardan ulgurmaydigan bolalar ham uchraydi. Bunday o'quvchilarning darslardan ulgurmasdan orqada qolish sababini sinchiklab tekshirish shuni ko'rsatadiki, ularda o'qishga moyillik bo'lmaydi yoki ular dars tayyorlash yo'llarini bilmaydilar. Tajriba shuni ko'rsatadiki, ularda o'qishga bo'lgan qiziqish va istak tug'dirish, shuningdek, ularda dars tayyorlash malakasini hosil qilish ularning darsdan ulgurib borishlariga imkoniyat beradi.

Shuning uchun ta'lim-tarbiya jarayonida har bir pedagog o'quvchilarga muayyan fanlardan bilimlar berish, malaka hosil qilish, ularning his va irodasiga ta'sir etish bilan bir qatorda, ularning har birini jamiyatning munosib quruvchilari bo'lib yetishishlari uchun tinmay o'z ustilarida ishlash lozim ekanligini ular ongiga singdirish kerak.

O'quvchilarning kelajak mehnat faoliyatlaridagi muvaffaqiyatlari faqat ularning maktabda oladigan bilim va malakalariga bog'liq bo'lmay, balki, asosan, o'zlarining bundan keyingi o'z ustilarida tinimsiz ishlashlari orqali yangi bilimlar hosil qilib borishlariga bog'liq ekanligini ularga uqtirib o'tish zarurdir.

Kishining qobiliyat va iste'dodi mehnatda namoyon bo'ladi, shu bilan birga kishi qobiliyatining o'zi ham faqat sabot bilan mehnat qilish, tirishib tegishli bilim va malaka hosil qilish orqali kamol topadi.

II. QIZIQISH-HAVAS

1. Qiziqish va havas to'g'risida umumiy tushuncha

Qiziqish-havas iborasini biz ko'pincha maroqli, ajoyib, yoqimli ma'nolarda ham ishlatamiz. Qiziq spektakl, maroqli roman, ajoyib odam va hokozolar deganimizda, odatda, shu ma'noda gapiramiz.

Bunday ma'noda tushuniladigan qiziqish-havasni bevosita qiziqish-havas yoki qisqa muddatli qiziqish-havas deymiz. Bu xildagi qiziqish-havas, asosan, kishidagi ixtiyorsiz diqqat jarayonida ro'y beradi va u kishining individual xususiyatlari tarkibiga kirmaydi.

Bevosita qiziqish-havasni uzoq muddatli, nisbiy barqaror qiziqish-havasdan farq qilmoq kerak. O'ziga xos tor ma'noda ishlatiladigan qiziqish so'zi aslida shu xildagi barqaror qiziqish-havasni bildiradi.

Qiziqishning bu xili (barqaror qiziqish-havas) shaxsning diqqat-e'tiborini muayyan narsaga, voqelik va hayotning muayyan sohasiga, muayyan bir faoliyatga birmuncha uzoq vaqt va barqaror qaratilishida ifodalanadi.

Qiziqish-havas, jumladan, kishining o'zini qiziqtirgan narsaga erishuviga doimo intilishida, bu narsani bilib ishga, shu narsani o'ziga yaqinlashtirish va uni egallab olish uchun har doim intilishida ifodalanadi.

Odamlarga xos bo'lgan turli xil qiziqishlar orasida har bir kishining biron-bir sohaga asosiy qiziqish-havasi bo'ladi.

Shunday qiziqish-havasning bo'lishi shaxsning individual xususiyatini tashkil etadi.

Individual qiziqish-havas — kishining o'z hayotida, dunyoda ma'lum bir narsani eng muhim, eng qimmatli hisoblab, shu narsaga erishmoq uchun intilishidir.

Shaxsning asosiy hayot yo'li individual qiziqish-havaslarida namoyon bo'ladi.

Qiziqishning bu turi faoliyatning uni qiziqtirgan narsaga moyilligida, shu narsani eslaganda har doim yoqimli tuyg'ular his qilishida, shuningdek, shu narsa va u bilan bog'liq bo'lgan ishlar haqida doim gapirishga moyillikda ko'rinadi.

Bu qiziqish butun diqqat-e'tiborimizni o'sha bizni qiziqtirgan narsaga qaratishimizda, shu narsaga nimaiki yaqin aloqador bo'lsa, shuni tez-tez esga olishimizda, xayolimizning hadeb shu narsa tevaragida aylanaverishida, fikrimizni o'sha biz qiziqtirgan narsa bilan bog'liq bo'lgan masalalar juda ham chulg'ab olishida ifodalanadi.

Individual qiziqishni kishidagi diqqatning individual xususiyatlari bilan, yoki his-tuyg'ular bilan yoki undagi orzu, intilishlar bilan aynan bir narsa deb tushunish yaramaydi. Qiziqish-havas — shaxsning individual xususiyati bo'lib, uning diqqat-e'tibori real olamdagi muayyan bir sohaga muttasil qaratilishidir. Lekin kishidagi bu xil qiziqish-havas uning diqqat-

e'tiborida ham, hissiyotlarida ham, intilishlarida ham, fikrlarida ham, faoliyatlarida ham namoyon bo'ladi.

Qiziqish hammadan ko'ra ko'proq kishining kasbi, ixtisosi bo'yicha qiladigan mehnati, o'qishi bilan bog'liq bo'ladi. Odamda shaxsiy qiziqishlar bilan birga, u ijtimoiy ozod bo'lgani tufayli, unga yana ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy qiziqishlar ham xosdir.

2. Kishilarning qiziqishlariga qarab bir-biridan farqi

Odamlardagi qiziqishlarni biz, avvalo, bu qiziqishlarning mazmuniga qarab turlarga ajratamiz. Qiziqishning mazmuni keng ma'noda olingan voqelikdagi qanday narsalar yoki soha bilan qiziqilganligiga bog'liq bo'ladi, shular bilan belgilanadi. Kishilarning mazmunan, har xil bo'lgan qiziqish-havaslarini bu qiziqishlarning ijtimoiy qimmatiga qarab ijobiy qiziqish, yuksak, oliyanob qiziqish-havas deb baholasak, boshqa bir qiziqishlarga salbiy qiziqish, past, bachkana va hatto zararli qiziqish deb baho beramiz.

Ijtimoiy-siyosiy qiziqishlari ham mavjuddir. Bu qiziqishlar jamiyatga foyda keltiradigan yoki reaksiyon jamiyat uchun zararli, yemiruvchi qiziqish bo'lmog'i mumkin.

Progressiv ijtimoiy-siyosiy qiziqishlar kishidagi eng yuksak, qimmatli qiziqishdir. Kishilarning individualligi faqat unda ijtimoiy qiziqishlarning mavjudligi bilan emas, balki yana mana shu ijtimoiy qiziqishlarning undagi shaxsiy qiziqishlar bilan bo'lgan nisbatida hamdir. Kishidagi ijtimoiy qiziqishlar uning shaxsiy qiziqishlaridan ustun bo'lganda, undan ham muhimrog'i, kishining shaxsiy qiziqishlari ijtimoiy qiziqishlar bilan mos bo'lgandagina shaxsning ma'naviy hayoti ko'rkamroq bo'ladi.

Intellektual (aqliy) qiziqishlar yuksak ijobiy qiziqishlardir. Ana shunday qiziqish egalari uchun o'z hayotlarida eng muhim narsa — fan bilan mashg'ul bo'lish, kerakli nazariy va amaliy masalalarni hal etishdir. Chunonchi, buyuk sarkarda, sohibqiron Amir Temur, musiqashunos, olim, maqol janrining ijodkori, Muhammadjon Mirzayev, matematik, fizik olim Qori Niyoziy, O'zbekiston FA akademigi I.S. Salimov va boshqalar ana shunday qiziqish bilan yashadilar.

Estetik qiziqishlarning o'ziga berilib ishlaydigan kishilar ham bo'ladi. Bunday odamlar uchun o'z hayotlarida eng asosiy narsa san'at va unga xizmat qilish qimmatbaho san'at asarlari yaratishdir. Chunonchi, rus kompozitorlaridan Glinka, Musorgskiy, Chaykovskiy va Moskva badiiy teatriga asos solgan Stanislavskiylar mana shunday kishilardandir.

Ayrim kishilarda past va sayoz qiziqishlar ham bo'ladi. Bunday past qiziqishga faqat o'zining hissiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan qiziqishlar kiradi. Ana shunday qiziqishlar quli bo'lgan odamlar uchun hayotlarida eng muhim bo'lgan narsa ular hatto moddiy jihatdan ta'minlangan

bo'lsalar ham ovqat yeyish, ichish, uxlash va umuman olganda nafsini qondirishdan iboratdir. Chunonchi, Gogolning «Qadimgi zamon pomeshchiklari» povestidagi Afanasiy Ivanovich va Pulxeriya Ivanovnalari xuddi shu tipdagi odamlardir.

Shuningdek, faqatgina shaxsiy boylikka — pul yig'ish, dunyo to'plashga qiziqadigan pastkash odamlar ham bor. Bunday odamlar o'zining eng zarur ehtiyojlarini qondirishdan ham voz kechib, yemay, ichmay, kiyinmay, faqat dunyo to'plashga, mol yig'ishga harakat qiladi.

Faqat o'z nafsini ko'zlash, dunyo to'plash, molparastlikka qaratilgan tuban qiziqishlar nuqul xudbinlik xarakteridagi qiziqishlardir. Bunday qiziqishlar nuqul jamiyat manfaatlariga zid bilib, boshqa kishilar farovonligiga zarar yetkazadi. Shu bilan birga, bunday qiziqishlar kishi ongini nihoyatda chegaralab, uni puch, pastkash bir shaxsga aylantirib qo'yadi.

Kishidagi **qiziqishlar doirasi** har xil bo'ladi. Odamlar o'zidagi qiziqish doirasining keng yoki tor bo'lishiga qarab ham bir-biridan farq qiladilar. Faqat birgina narsaga qiziqish bilan cheklanib, boshqa narsalarga e'tibor bermaydigan odamlarni qiziqish doirasi tor kishilar deb ataladi.

Voqelikdagi ko'p sohalarga qiziqadigan kishilarning qiziqish doirasi xilma-xil va keng bo'ladi. Lekin shu bilan birga bunday kishilarda bir qiziqish asosiy, markaziy o'rinni oladi.

Qiziqish-havaslar doirasining keng, xilma-xil bo'lishi, ko'pincha bu qiziqish-havaslarning yuksak va chuqur mazmunli bo'lishi bilan ham bog'liqdir. Yuksak qiziqish-havaslar berilib yashaydigan kishilarning qiziqish-havas doirasi ham keng va xilma-xil bo'ladi.

Ayni bir xildagi qiziqish-havaslarning kuchi turli kishilarda turli darajada bo'ladi. Kuchli qiziqishda ko'pincha kuchli hissiyotlar bilan bog'liq bo'lib, kishida ehtiros tarzida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham, odatda, «ehtirosli qiziqish», «zo'r havas» degan iboralar ishlatiladi. Kishidagi zo'r havas chidam, sabr-toqat va sabotlilik singari iroda sifatleri bilan bog'langan bo'ladi.

Muayyan bir darajadagi kuch bilan namoyon bo'ladigan qiziqish-havaslar, yana kishilarda barqarorlik yoki doimiylik darajasi bilan ham bir-biridan farq qiladi. Ba'zi kishilar bo'ladiki, ularda hosil bo'lgan muayyan qiziqish-havaslar doimiy bo'lib, umrbod saqlanib qoladi. Chunonchi, Lomonosov, Michurin, Prjevalskiy, Gorkiy singari kishilarda bo'lgan qiziqishlar shunday doimiy, barqaror qiziqishlardandir.

Ba'zi odamlar bir narsaga juda qattiq qiziqadilar, kuchli, zo'r havas qo'yadilar, lekin ulardagi qiziqish-havaslar uzoqqa bormaydi; bunday odamlardagi biron narsaga, biron-bir faoliyatga bo'lgan zo'r qiziqish-havas o'rnini darrov boshqa bir xil va shunday zo'r qiziqish-havas oladi.

Bunday kishilarning qiziqish-havasleri tez o'zgaradi. Bunday odamlarni, odatda, «juda qiziqib ketadigan» ishqiboz kishilar deb yuritiladi.

Ba'zi odamlar bo'ladiki, ularda paydo bo'lgan qiziqish havaslar nihoyat kuchsiz bo'lib, tez o'tib ketadi yoki biron-bir qiziqish o'rnini boshqa bir yangi qiziqish oladi. Bunday kishilar faqat «shu kungi» qiziqish-havaslar bilan kifoyalanadi. Bunday kishilarni ko'pincha muayyan orzu-havasi bo'lmagan odamlar deyiladi.

Odamlardagi qiziqish-havaslar tarixan o'zgarib turadi. Shu bilan birga, faqat ijtimoiy qiziqishlarga emas, balki individual qiziqishlar ham o'zgaradi. Qiziqishlarni kishining boshqa xususiyatlariga qaraganda ko'proq darajada ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy turmush sharoitlari bilan belgilanadigan individual xususiyatlari deyish mumkin.

Biz shaxsiy manfaatparastlikka asoslangan qiziqish-havaslariga berilgan odamlarni yoqtirmaymiz. Biz odamlardagi bunday qiziqishlarga barham berish uchun kurashamiz. Bizdagi boshqaruv va tarbiya ishlarimiz, jumladan, yosh avlodlarimizda yuksak va xilma-xil ijobiy qiziqish-havaslar o'stirishga qaratilgandir.

3. Qiziqish-havasning ahamiyati

Kishida muayyan qiziqish-havaslarining bo'lishi shuni ko'rsatadiki, kishi shaxs sifatida faqat kun kechirish bilan, shu bugungi hayoti bilangina ovora bo'lib qolmasdan, balki istiqbol bilan ham qiziqadi. Kishidagi qiziqishlar uning dunyoqarashi, e'tiqodi va ideallari bilan bog'liq bo'ladi. Qiziqish-havaslar odamning hayotini mazmundor va ma'nodor qiladi. Kishilardagi individual qiziqish-havasleri uning Vatanini manfaatlari bilan mos keladi. Bunday qiziqish-havaslar kishida qanchalik xilma-xil va yuksak bo'lsa, uning hayoti shunchalik ma'noli va mazmunli bo'ladi. Bunday kishilarning ijtimoiy qimmati shunchalik yuksak bo'ladi.

Qiziqish-havasleri pastkash yoki tuturiqsiz bo'lgan odamlarning ma'naviy hayoti mazmunsiz va betayin bo'ladi. Bunday odamlar o'zlarining nima uchun yashayotganliklarini, ko'pincha, o'zlari ham bilmaydilar. Kishidagi qiziqishlarning susayib yoki yo'qolib ketishi uning aqlini ham pasaytirib qo'yadi, faoliyatini susaytirib yuboradi va boshqa ma'naviy fazilatlariga putur yetkazadi, kishini bekorchilikka moyil, yalqov qilib qo'yadi. Bular bo'sh qolgan vaqtlarida nima bilan mashg'ul bo'lishlarini bilmay, zerikadilar yoki vaqtini o'tkazadigan biron bekorchi ermak topishga urinadilar.

Muayyan oliyanob qiziqish-havaslariga ega bo'lgan kishilar har doim tetik, faol bo'ladilar. Bunday kishilarning hayoti ma'noli va sermazmun bo'ladi.

Shaxsning individual xususiyati bo'lgan qiziqish-havaslar uning hamma psixik jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek,

kishining bir talay xarakter xislatlari ham, shuningdek, qobiliyatlarining o'sishi ham ma'lum darajada undagi qiziqish-havaslar bilan belgilanadi. Kishidagi qiziqish-havaslar uning barcha psixik jarayonlarida namoyon bo'ladi. Bizdagi idrok etish, esda qoldirish, esga tushirish, xayol, tafakkur va iroda jarayonlari qiziqish-havas orqali faollashadi. Qiziqish-havaslar esda qoldirishning tez va mustahkam bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi, xayol va tafakkur faoliyatini muayyan izga solib yuboradi. Qiziqish-havaslar kishi diqqatining kuchli va barqaror bo'lishiga yordam qiladi, bizning tuyg'u-hissiyotlarimizning, shuningdek, bevosita qiziqishlarimizning ham kuchli va barqaror bo'lishiga yordam beradi.

Qiziqish-havaslar kishining mehnat faoliyati uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega. Qiziqish-havaslar kishini faoliyatga rag'batlantiradi, uning g'ayratiga-g'ayrat qo'shib, tashabbus ko'rsatishga, faol harakat qilishga, ijod etishga, yangiliklar yaratishga yo'llaydi. Qiziqish-havaslar kishining kuch-quvvatini oshiradi. Shuning uchun ham kishining qiziqish-havaslariga mos keladigan ishlar tezroq, osonroq va unumliroq bajariladi.

Qiziqish o'qituv ishlarida katta ahamiyatga egadir. O'quvchilarda o'quv fanlariga, umuman bilimga va o'zining kelgusidagi kasbiga qiziqish-havasning bo'lishi bilimlarni ongli va mustahkam o'zlashtirishning muhim shartidir. Shuning uchun har bir pedagog o'z o'quvchilaridagi mavjud qiziqish-havaslarini bilishi, bu qiziqish-havaslarining qanday o'sib borayotganligini bilishi, o'quv ishlariga va mehnatga barqaror, mustahkam qiziqish paydo qilishga harakat qilishi, yordam berishi zarur.

4. Qiziqish-havaslarining o'sishi

Bolalar bir yasharlik vaqtlaridayoq yorqin, ta'sirli, o'tkir tovushli, harakatli narsalarga va birinchi marta ko'rgan narsalariga qiziqadigan bo'ladi. Shuningdek, bola endigina qila boshlagan bir xil harakatlarni qayta-qayta takrorlayverishga ham qiziqadi. Bunday bevosita qiziqishlar bolalarning ta'sirli buyumlarga ixtiyorsiz diqqat qo'yishida, ularni idrok qilishida va o'zining qilayotgan harakatidan zavq qilishda ko'rinadi.

Bolalardagi birmuncha barqaror qiziqishlar esa ularning yoshi ulg'ayib borishi, atrof-muhitning ta'siri bilan o'qish va tarbiya jarayonida paydo bo'la boshlaydi. Bolalik davrida qiziqish-havaslarining o'sishiga bolaning atrofidagi odamlarda bo'lgan qiziqish-havaslar katta ta'sir ko'rsatadi. Atrofdagi odamlarning bunday ta'sirlari, ayniqsa, boladagi o'sib kelayotgan qobiliyat va layoqatlarga mos bo'lsa, uning qiziqish-havaslarining tarkib topishida, ko'pincha, hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Bolalar maktabgacha tarbiya yoshidanoq, kattalar nima qilsa, o'zlarining o'yin faoliyatlarida shularni aks ettira boshlaydilar. Jamoatchilikning yangi qurilishlariga bo'lgan zo'r qiziqishlari bolalarning suv, to'g'on, hovuz sin-

gari narsalar bilan qiziqishlariga katta ta'sir etadi. Jamoatchilikning sun'iy Yer yo'ldoshi uchirilishiga, kosmonavtlarimizning qahramonona parvozlariga qiziqish, ayniqsa, bolalarning qiziqish-havaslariga zo'r ta'sir ko'rsatadi. To'g'ri, bolalarda bo'ladigan qiziqishlar hali qisqa muddat davom etadigan havaslar bo'lib, bunday «qiziqishlar» tez gurullab ketib, tez so'nib qolishi mumkin. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda qiziqish muayyan bir narsalar bilan qisqa bir muddat qiziqish tarzida tarkib topa boshlaydi.

Albatta, hali ularda uzoq muddat davom etadigan, barqaror qiziqishlarning bo'lishi ham mumkin emas. Chunki, ularning hali tajriba va bilimlari nihoyatda kam, kelajak haqida orzu hali ularda ko'rinmaydi. Bog'cha yoshidagi bolalarni kelgusidagi narsalar emas, hozirgi narsalar qiziqtiradi.

Birmuncha barqaror qiziqish bolalarda maktab yoshida, asosan, o'qish jarayonida tarkib topa boshlaydi.

Bola maktabga endi muayyan maqsad bilan boradi. Endi unda maktabga, o'qishga qandaydir qiziqish paydo bo'ladi.

Boshlang'ich sinflarda o'qish jarayonida bola qaysi fandan muvaffaqiyat qozonsa, hammadan ko'proq o'shanga qiziqadi.

Bilimlarni muvaffaqiyat bilan o'zlashtirish o'quvchi bolani har doim xursand qiladi. Muvaffaqiyatdan zavqlanish o'quvchida ishga qiziqish tug'diradi, binobarin, muvaffaqiyatdan zavqlanish qanchalik kuchli bo'lsa, ishga qiziqish ham shunchalik kuchli bo'ladi. O'quvchilarda qiziqish o'quv fanlarining mazmuni bilan ham, o'qitish metodlari bilan ham hosil qilinadi. O'quv fanlariga bo'lgan qiziqish dastlab bevosita qiziqish bo'lib, mashg'ulot jarayonining o'zida huzur qilishda namoyon bo'ladi. Keyinchalik, mashg'ulotlar davomida, o'quv fanlarining mazmuni, ahamiyati borgan sari ko'proq anglashilib boradi. Shu bilan birga bolada ma'lum bir o'quv faniga bo'lgan qiziqish ham davomliroq bo'la boshlaydi. Keyinchalik esa qiziqish endi shaxsning muayyan narsaga tobora barqaror diqqat-e'tibor berishi tarzida tarkib topa boshlaydi.

Bolalarda bunday qiziqish dastlab bir qancha o'quv fanlariga birdaniga yoki oldinma-keyin tug'ilishi va so'ngra esa barchasiga baravar qiziqish paydo bo'lmog'i mumkin. O'quvchilarda hamma bilimlarga, umuman bilimga qiziqish mana shunday tug'iladi.

Kichik yoshdagi o'quvchilardayoq kelgusida kim bo'lish masalasiga qiziqish ko'rina boshlaydi. Ulardagi bunday qiziqish o'z ota-onalari va katta yoshdagi maktabdoshlarining gaplari ta'siri bilan, shuningdek, turli kasbdagi kishilar: binokorlar, shifokor, o'qituvchilar, traktorchilar, kombaynchilar va boshqalarning qilgan ishlarini kuzatishlari natijasida paydo bo'ladi.

Kelgusida bunday kasb-hunar egasi bo'lish masalasi dastlab bolalarning faqat orzu-xayoli, bolalar ideali sifatida voqe bo'ladi. Boladagi kasb-

ga bo'lgan dastlabki qiziqishlar hali ularning o'qib-o'rganayotgan fanlari bilan bog'lanadi. Shuning uchun ham ulardagi bunday qiziqish ularning dars o'zlashtirishlariga ta'sir ko'rsatmaydi.

V–VIII sinf o'quvchilaridagi qiziqishlarning o'sishi uchun o'quv mashg'ulotlari bilan bir qatorda, turli to'garaklarda: texnika, adabiyot, san'atshunoslik singari to'garaklarda o'tkaziladigan mashg'ulotlar ham katta ahamiyatga ega.

O'quvchilarda paydo bo'la boshlagan qiziqishlar ma'lum bir to'garakni tanlashda aniqlanadi, to'garaklardagi mashg'ulotlar vaqtida esa bu qiziqishlar o'sib mustahkamlanadi, ancha barqaror tus olib boradi. O'quvchilar maktab yoshida bilim va tajribalar to'plashi, umumiy aqliy saviyasining kengayishi munosabati bilan, atrofdagi kishilar bilan ancha va murakkab aloqa bog'lay boshlaydilar, hayotning turli sohalari va faoliyat turlari bilan tanishadilar, xilma-xil qiziqishlarga ega bo'lgan kishilar bilan uchrashadilar va har xil kasblar bilan tanishadilar. Bularning hammasini o'quvchilar faqat o'zlarining bevosita kuzatishlari yo'li bilangina bilib qolmay, balki kattalarning hikoyalaridan, o'zlarining o'qigan kitoblaridan ham bilib boradilar.

Shunday qilib, o'quvchilarda muayyan o'quv fanlariga yoki umuman bilimga bo'lgan bevosita qiziqishlar bilan birga muayyan kasbga, hayotning muayyan sohasiga qiziqish mana shunday vujudga keladi. Bolalarda paydo bo'lgan kasbga qiziqish esa, o'z navbatida, tanlagan kasbni egallashning sharti bo'lgan muayyan bilimlarga qiziqishni faollashtiradi.

Maktab bolalaridagi qiziqishlar faqat yuqorida bayon etilgan tartibdagina hosil bo'lishi shart emas, balki boshqa yo'llar bilan ham hosil bo'lmog'i mumkin: chunonchi, bolada turli faoliyatga, kasbga qiziqish dastlab atrof-muhitning ta'siri bilan hosil bo'lmog'i va so'ngra bu qiziqish bilimga, o'quv faniga, to'garak mashg'ulotlariga qaratilmog'i mumkin. Bunday qiziqishlar o'qish va to'garak mashg'ulotlariga qatnash davomida yana mustahkamlanib, qat'iylanib, ancha kuchli va barqaror tus olmog'i mumkin.

V–VI sinf o'quvchilaridagi qiziqishlar hali uncha barqaror bo'lmaydi. Bunday qiziqish-havaslar ko'pincha birdaniga boshlanib ketadi va shuningdek, tez yo'qolib ham ketadi. Boladagi bir qiziqish o'rnini boshqa bir qiziqish egallaydi. Shuning uchun ham qiziqishlarni tarbiyalash, ya'ni bolada ijobiy barqaror qiziqish-havaslar paydo qilish zarurdir.

Albatta, to'g'ri yo'lga qo'yilgan ta'lim ishlarining o'zaro o'quvchilarda qiziqishlar tarbiyalaydi. Har qaysi o'quv fani va har qanday bilim qiziqarlidir. O'quvchilarda qiziqish paydo qilish va uni barqaror qilish o'qituvchilarga bog'liq. O'quvchilarda qiziqish paydo qilish va uning barqarorligini saqlab qolish uchun avvalo o'qitiladigan darslarning emotional, yorqin va jonli bo'lishi, o'quvchilarga beriladigan materiallarni amaliyot bilan bog'lab borish, so'ngra esa o'qib o'rganiladigan fanlarni

turmushning turli sohalaridagi rolini, ko'rilishimizdagi ahamiyatini bilimlarning kelgusida kasb egallash va ma'lumotni oshirish uchun zarurligini anglab olishi katta ahamiyatga egadir.

Masalan, fizika darsida M.G.Davletshin tomonidan maxsus psixologik tajribalar o'tkazilib, bunda u fizikaning texnikada qo'llanishiga o'quvchilar e'tiborini jalb etish yo'li bilan maktab bolalarida texnikaga qiziqish ancha ortganligini ko'rsatadi. Texnikaga qiziquvchi o'quvchilar soni 14% ga oshdi. Shu bilan bir qatorda tajriba olib borilgan guruhdagi o'quvchilarning qiziqishi chuqur bo'lganligi va bundagi motivlar ham ancha ongli bo'lganligi aniqlangan. Fizika fanini o'qitishda bunday ishlar olib borilmagan guruh o'quvchilarida esa texnikaga qiziqish ancha past bo'lganligi aniqlangan.

O'quvchilarda fanga qiziqishni paydo qilish va uning barqarorligini saqlab qolishda o'qituvchining fanga bo'lgan munosabati katta rol o'ynaydi. Agar o'qituvchi o'z fanini sevsa, unga qiziqsa, u vaqtda o'quvchilarda ham shu fanga ko'p darajada barqaror qiziqish, umuman va shu bilim bilan bog'liq bo'lgan vaziyatda qiziqish-havas paydo bo'ladi.

O'smirlik davrida fanga bo'lgan qiziqish mustahkamlanish bilan birga, kelajak kasbga birmuncha barqaror qiziqish shakllana boshlaydi.

VII—VIII sinf o'quvchilari kelgusida o'zlarining qiladigan ishlari va kasblari to'g'risida jiddiy o'ylay boshlaydilar. 14—15 yoshdagi o'smirlarning kelajagi masalasi oila sharoitida ham jiddiy muhokama mavzui bo'lib qoladi.

IX sinflarda kasb tanlash o'quvchilarning asosiy masalasi bo'lib qoldi. Ular qiziqishlariga qarab akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlarda ta'lim olishni davom ettirishlari mumkin.

O'smirlar o'zlariga kasb tanlab olishda, albatta, ota-onalarining, yaqin kishilarining, birinchi navbatda, o'qituvchilarining, tarbiyachilarining yordamlariga (maslahatlariga, yo'l-yo'riq ko'rsatmalariga) muhtoj bo'ladilar.

Yuqori sinf bolalari hayotida kasb-hunarga qiziqishlari katta o'rin egallaydi. Maktablarimizning hozirgi vaqtdagi vazifasi o'quvchilarga faqat nazariy bilimlar berishgina bo'lmay, balki ularni turmushga aniq mehnatga tayyorlash hamdir. Katta yoshdagi o'quvchi bolalar maktabni bitirgach, o'zlarining unumli mehnatda ishtirok etishlari kerakligini yaxshi biladilar. Shuning uchun ular o'qib turgan vaqtlaridayoq ishlab chiqarishga qatnashuvlari lozimligini tushunadilar.

Lekin o'smirlar faqat yaqin kelajakdagi hayot va faoliyatlari to'g'risidagina emas, balki uzoq kelajakdagi hayot va faoliyatlari to'g'risida o'ylash va orzular qilishga moyil bo'ladilar.

Katta yoshdagi o'quvchilarga, shuningdek, VII—IX sinf o'quvchilariga ham bo'lg'usi kasbni tanlashda ota-onalari, o'qituvchilari va boshqa yaqin kishilari yordamlashadilar, yuqori sinf o'quvchilari ular bergan maslahat

va ko'rsatmalarini hisobga olib, ko'pchilik hollarda qat'iy qarorni o'zlari qabul qiladilar. Ular bu qarorni qabul qilishda amal qiladigan motivlarini asoslab bera oladilar.

Yuqori sinf o'quvchilari har xil kasblardan, ayniqsa, o'zlari tanlagan kasblardan yaxshi xabardor bo'ladilar. Ular o'zlariga biron-bir kasbni tanlabgina qolmay, balki shu bilan bir qatorda bu tanlangan kasblari qanday bilimlar talab etishi va shu kasbning qay sohada ko'proq foyda keltirishi masalalari bilan ham qiziqadilar.

O'quvchilarda kelajak kasb tanlash jarayoni ayrim fanlarga, ayniqsa, o'zlari tanlagan kasb bilan bog'liq bo'lgan fanlarga bo'lgan qiziqishlarini faollashtiradi. Shu bilan birga yuqori sinf o'quvchilarining o'zlariga oldindan kasb tanlashlari, shu haqda o'ylash, fikr yuritish jarayonining o'zi ularning xarakterlari tarkib topishiga ta'sir ko'rsatadi.

O'quvchilarning qiziqishlari ularning qobiliyatlarining o'sishi, dunyo-qarashning tarkib topishi munosabati bilan o'sib boradi.

Yosh yigit-qizlarimiz umumta'lim, akademik litsey va kasb-hunar kollejlariga kirib, o'rta maktabni bitirib yetuk, unumli mehnatda ishtirok etishga tayyor bo'ladilar va o'z kelajak hayot yo'llarini belgilab oladilar. Yoshlarimizning bundan buyongi individual qiziqish va qobiliyatlari ularning kasb faoliyatlarida mustahkamlanib boradi.

Yoshlarimizning qiziqishlari g'oyat xilma-xildir. Lekin ulardagi bu xilma-xil qiziqishlar jamiyatimizni yana ham gullab-yashnashida umumiy maqsadlar bilan qo'shib boradi.

TO'RTINCHI QISM

1-ILOVA

PSIXOLOGIYA TARIXIDAN

Kirish

Psixologiya tarixi boshqa fanlar tarixi singari, qiziq va mazmundor bilimlar sohasidan iborat.

Psixologiya tarixi – bu avvalo insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonga xos bo'lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planib borish tarixidir. Insonning o'z-o'zi haqidagi bilimlarni to'plab hamda chuqurlashtirib borishidir.

Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilish kishilar hayotning har xil tarixiy bosqichlarida ularning qanday nazariy va amaliy ehtiyojlari bilan taqozo qilganligini, ba'zi bir ma'lumotlar, ya'ni psixik hodisalar qay tarzda kashf qilingan, qaror topgan va aniqlanganligini, ular qanday tushuntirilganligini, ularning ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz. Bundan tashqari, psixologiya tarixi tarixiy hayotning har xil bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlab yakka-yu yagona bo'lgan psixologiya qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlari sistemasi darajasiga ko'tarilganligi haqida ham ma'lumot beradi.

Psixologiya tarixida psixikani yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradigan, psixologiya fani taraqqiyotiga ko'maklashadigan foydali ilmiy-tekshirish metodlarining izlanishi va yaratilishi katta o'rin tutadi.

Psixologiya hech qachon ajralgan fan bo'lmagan: u hamisha boshqa bilim sohalari bilan bog'liq holda taraqqiy etib borgan. Umumfan taraqqiyoti tarixida bu bog'lanishlar kengaydi va chuqurlashdi. Boshqa fanlarning yutuqlari psixologiya taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatganligini, bilim sohalarining taraqqiyotida psixologiyaning roli qay darajada bo'lganligini, psixologiyaning ilmiy yutuqlari amaliyotda qanday tatbiq qilinganligini kuzatib borish juda qiziqarlidir.

Psixologiyaning butun tarixi (shuningdek, falsafa tarixi) davomida idealizm bilan materializm o'rtasida kurash ketgan. Bu kurash psixologiyaning mohiyatini turlicha tushinishda, insondagi psixik va fiziologik hodisalarning o'zaro munosabatlarini tushinishda hamda psixologiya pred-

metini tushunishda ifodalangan. Shuning uchun, psixologiya fani sistemasining o'zi ham, uning metodlari, mazmuni va vazifalari ham turlicha talqin qilingan.

Albatta, psixologiya tarixida turlicha qarashlar va yo'nalishlar bo'lishiga qaramasdan, bu fanning predmeti, ya'ni hayvon va insonlarga xos bo'lgan psixika, psixik hayot birdayligicha qolaverdi. Tarixiy jihatdan psixologiyaning o'rganish predmeti emas, balki shu predmetni tushunish, psixik hayot mohiyatini tushunish o'zgarib keldi.

Psixologiya predmetini tushunishdagi muhim o'zgarishlar, yangi psixologik tekshirish metodlarining yaratilishi hamda ularning keng tatbiq qilinishi ilmiy-falsafiy tafakkurning umumiy yo'nalishi psixologiya fani-ning tarixiy taraqqiyotidagi xususiyatlarni belgilab bordi.

ANTIK DUNYODA PSIXOLOGIYANING PAYDO BO'LISHI VA DASTLABKI TARAQQIYOTI

«Psixologiya» termini XVI asrning oxirlarida paydo bo'lib, faqat XVIII asrning oxiri va XX asrning boshlaridagina keng qo'llaniladigan bo'ldi.

Lekin keyinchalik «Psixologiya» deb atalgan ta'limotning o'zi bundan ikki yarim ming yil oldin Gretsiyada paydo bo'lgan.

VII— V asrlardagi qadimgi grek faylasuflari boshqa dunyoning mohiyatini, uning kelib chiqishini bilishga uringanlar. Shu munosabat bilan ular tabiat haqida, inson haqida, uning olamda tutgan o'rni haqida, xususan, uning ruhi va ruhiy hayoti, uning taqdiri haqida fikr yuritganlar. Darvoqe, o'sha davrlarda ruh haqidagi ta'limotda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan, binobarin, o'zaro doimo kurashadigan ikki oqim — materialistik va idealistik oqimlar paydo bo'lgan.

Materialistlar

Qadimgi grek faylasuflarining ta'limotiga ko'ra, dunyoning asosida qandaydir bitta moddiy narsa yotadi. Ularning fikricha, inson ham dunyoning bir qismi sifatida shu moddadan tashkil topadi. Masalan, Falesning (624—547-yillar) ta'lim berishicha, butun mavjudotning, shu jumladan, inson tabiatining ham asosi suvdir. Inson ruhi va ruhiy hayoti par (bug') shaklida tasavvur qilingan.

Anaksimen (b.e.a. 588—525) «Butun mavjudot zichlashish va siyraklashish qobiliyatiga ega bo'lgan havodan tashkil topgan, deb ta'lim beradi. Ruh — bu juda siyraklashgan havodir», — deydi.

Geraklit-Tyomniy (b. e. a. 544—483) tabiatning asosi o't (olov)dir deb hisoblagan. «Hamma narsa olovdan paydo bo'ladi va hamma narsa yana olovga aylanadi. Butun dunyo, alohida narsalar, shuningdek, inson ruhi ham olovdan kelib chiqadi» — deydi u.

Geraklitning fikricha, ruh – bu dunyoning abadiy harakatlanadigan va o'zgarib turadigan asosining – olovning o'tkinchi holatlaridan biridir.

Hamma narsaning asosi tuproq, uning zarrachalaridir deb hisoblagan mutafakkirlar ham bo'lgan.

Empedokl (Sitsiliya orolidan, 483–423) «Tabiat haqida» degan poemaning muallifi bo'lib, u dunyoning asosida qandaydir bitta stixiya (suv, havo, tuproq yoki olovdan bittasi) emas, balki to'rtala stixiyaning hammasi, ya'ni suv, havo, tuproq, va olov yotadi», – deb ta'lim bergan. Empedoklning ta'limotiga ko'ra, dunyodagi narsa va hodisalarning turli-tumangligi shu to'rtala elementning birikishi bilan izohlanadi. Shu to'rt element haqidagi ta'limot inson haqidagi ta'limotda ham o'z ifodasini topgan. Gipokratning (460–356) temperamentlar haqidagi ta'limoti bunga misoldir.

Demokrit

Demokrit (b.e.a. 460–370) o'z ustozini Levkipning (b.e.a. 500–440) qarashlarini rivojlantirib, dunyoning asosida tabiatning qandaydir bitta yoki bir qancha stixiyasi emas, balki bitta manba yotadi, olov ham, suv ham, tuproq ham, havo ham, dunyodagi barcha turli-tuman narsa va hodisalar ham shu manbadan paydo bo'ladi, degan ta'limotni ilgari surdi. Butun mavjudotning negizi bu materiya deb atalgan edi. Demokritning ta'limotiga ko'ra, **materiya** atomlardan, ya'ni juda mayda, ko'zga ko'rinmaydigan zarrachalardan – moddalardan tashkil topgan.

Barcha atomlar doimo harakatlanib turadi (Demokritning fikricha, ular bo'shliqqa tushib turadi). Atomlar faqat shakl jihatidagina bir-biridan farq qiladi. Burchaksimon, ilmoqsimon, g'adir-budur atomlar bo'lib, harakatlenganda ular bir-biriga tegib ketadi, shuning uchun ham ular sekin harakatlanadi. Shu atomlarning birikishidan qattiq jismlar hosil bo'ladi. Dumaloq, oval shaklidagi, sirg'anchiq atomlar ham bo'ladi, ular esa sekin harakatlanadi. Bu atomlarning birikishidan suyuq gazsimon jismlar hosil bo'ladi.

Demokritning ta'limotiga ko'ra, tan va ruh egasi bo'lgan inson xuddi shu atomlardan tarkib topadi. Odamning tanasi qo'polroq ilmoqsimon, g'adir-budur va sekin harakatlanadigan atomlardan tashkil topadi, ruhi esa eng silliq, dumaloq, sirpanchiq, binobarin, eng harakatchan atomlardan tashkil topadi. Ruhning har bir ayrim atomi, hatto uning kichkina guruhlari ham sezuvchanlikka ega emas. Ularning bir qanchalari birlashibgina sezuvchanlik qobiliyatiga ega bo'ladi. Ruh atomlari butun badanga tarqalgan, lekin ularning ko'pchiligi ko'zda, quloqda, panja uchlarida, yurakda hamda bosh miyada joylashgan. Bizning sezgilarimiz, hislarimiz va fikrimiz shu ruh atomlarining maxsus harakatidir. Atrofimizdagi narsalardan doimo dumaloq, yengil atomlar ajralib chiqib, fazoda uchib yuradi. Agar shu atomlardan birortasi ko'zimizga tushsa, biz ko'ramiz;

qulog‘imizga tushsa eshitamiz, burnimizga kirsas, biror narsaning hidini sezamiz va hokazo. Bizning fikrlarimiz — bu bosh miyadagi ruh atomlarining harakati. Bizning hislarimiz intilish — ehtiroslarımız — bu yurakdagi ruh atomlarining harakati. Demokritning ta‘limotiga ko‘ra, ruhiy hayotning markazi yurakdir. Ruhimizni tashkil qiluvchi atomlar tanamizdan chiqib ketmaguncha biz o‘z-o‘zimizni anglaymiz. Shu atomlarning bir qismi tanamizdan chiqib ketganda uyqu va shunga o‘xshash ongsiz holat ro‘y beradi, agarda deyarli barcha atomlar tanamizdan chiqib ketsa, yarim o‘lik holat (behushlik holati) ro‘y beradi. Barcha ruhiy atomlarning tanadan butunlay ajralib chiqib ketishi o‘limga olib keladi. Demokrit ruhning abadiyligini inkor qilgan. Uning ta‘limotiga ko‘ra, tana o‘lishi bilan ruh ham o‘ladi: u — moddiy narsadir, maydalanib dunyo atomlarining umumiy yig‘indisiga qo‘shilib ketadi.

Idealistlar. Sokrat va Platon

Idealistik falsafaning asoschilari, antik dunyoning ikkita buyuk mutafakkiri Sokrat (469–399) va Platon (427–347)lar ham Demokrit bilan deyarli bir vaqtda yashadilar va ijod etdilar. Bular quldorlik aristokratiyasi mafkurasining namoyandalari edilar.

Sokrat ham, Platon ham jon va tan mutlaqo har xil, hatto qarama-qarshi bo‘lgan ikkita mohiyatdir, deb ta‘lim berganlar. Tana moddiydir, uni tashqi sezgi organlari bilan idrok qilishi mumkin: uni ko‘rish va sezish mumkin, u fizik jismdir.

Jon moddiy emas, balki ruhiydir: uni sezgi organlari yordami bilan idrok qilish mumkin emas. U tanaga qarama-qarshi bo‘lib, fizik jism emas, balki metafizik, sezib bo‘lmaydigan narsadir. Jon moddiy dunyoga emas, balki boshqa ideal dunyoga, haqiqatan yashayotgan ideyalar (g‘oyalar), «obrazlar» dunyosiga taalluqlidir. Jon inson tanasiga o‘sha dunyodan kelib qo‘shiladi. Uning tana bilan birga bo‘lishi vaqtinchalikdir, tana o‘lishi bilan jon yana ideal dunyoga qaytib ketadi.

Yerdagi hayot davomida jon tanaga mahkum etilgan, u zindondagi narsa kabi, doimo ideya (g‘oya) lar dunyosiga chiqib ketmoqchi bo‘lib intilib turadi.

O‘z ongini oshirish yo‘li bilan shu dunyo haqida eslash insonga haqiqiy, demak, Platon fikricha, haqiqiy bilimning birdan-bir manbai — g‘oyalar dunyosidir. Bizning atrofimizdagi dunyoni sezishimiz va idrok qilishimiz esa, faqatgina o‘zgarib turadigan beqaror hodisalar haqida bilim beradi, xolos.

Biroq jonning (ruhning) ideal holda namoyon bo‘lishi ko‘pchilik kishilarda to‘silib turilishi va moddiy tanaga bo‘ysundirilishi mumkin. Oqibatda, jon g‘oyalar dunyosini go‘yo esdan chiqarib, materiyaga g‘arq bo‘lmog‘i mumkin.

Shuning uchun ham yer yuzidagi hayot sharoitlarida inson joni, materiyaga qanchalik g‘arq bo‘lish darajasiga qarab, go‘yoki uch qismga

bo‘linadi. Har bir kishida ularning har biri har xil darajada namoyon bo‘ladi. Eng oliy qismi – bu insonning ideya (g‘oya)larni ko‘rish – bilish darajasigacha ko‘tarila olish qobiliyatiga ega bo‘lgan yuksak aqldir, jonning bu qismi insonning boshidan o‘rin oladi; jonning faol qismi, g‘azab, shuhratparastlik, oliyjanoblik ehtirosi va ma‘naviy fazilatlar manbaidir, u yurakda joylashgan. Jonning uchinchi qismi turli xush-noxush hislar. U his va kayf-safoga doir his-tuyg‘ular manbai bo‘lib, qorinda joylashgan bo‘ladi.

Jonning qaysi qismi ustun chiqishiga qarab, kishining har xil individual xususiyatlari – hayotining yo‘nalishi, xarakteri, mayl va qobiliyatlari paydo bo‘ladi.

Aristotel

Qadimgi grek materialistlari, shuningdek, idealist Sokrat va Platonlar ham o‘zlarining psixologik qarashlarini yozib sistemali bayon qilingan mukammal asar sifatida qoldirmaganlar. Ularning bu fikrlari asosan ayrim-ayrim mulohazalar tariqasida saqlanib qolgan. Platonning psixologik fikrlari esa har xil falsafiy asarlarida – dialoglarda sochilgan.

Greklar faylasuflaridan birinchi bo‘lib, ruh va ruhiy faoliyat haqida sistemali ta‘limot yaratgan kishi Aristotel (384–322) bo‘lgan. Aristotel Platonning shogirdi bo‘lib, Aristotel o‘z falsafiy ta‘limotida idealizm bilan materializm o‘rtasida ikkilanib qolgan.

Aristotel maxsus ilmiy predmet sifatidagi psixologiyaning asoschisi va otasidir, u bir qancha asarlar – traktatlar yozib, ularda psixologiya masalalari bo‘yicha o‘z ta‘limotini bayon qiladi. Bulardan eng muhimi «Peri psixis», ya‘ni «Ruh haqida» deb nomlangan traktatidir.

Aristotel ruh tana bilan uzviy bog‘langan, deb hisobladi. Lekin uning fikricha, ruh moddiy, jismiy ham bir narsa emas.

Aristotel jon (ruh) ning uch qismi haqida Platon ta‘limotidan farq qilib, uch xil jon (ruh) haqida vegetativ, sezuvchi va aqliy ruh turlari haqida ta‘limot yaratdi. Vegetativ ruhning faoliyati ovqatlanishda va ko‘payishda ifodalanadi. Ruhning bu turi o‘simliklarda, hayvonlarda, insonlarda ham bo‘ladi. Sezuvchi ruhning faoliyati sezgi va hislarda, xotira va tasavvurlarda namoyon bo‘ladi. Ruhning bu turi hayvonlarda ham, insonlarda ham bo‘ladi. Aqlli ruhning faoliyati tafakkurda, bilimda va ixtiyoriy harakatlarda yuzaga chiqadi.

Aqlli ruh faqatgina insonlarga xosdir. Shu aqliy insoniy ruh va uning faoliyati haqidagi mulohazalar Aristotel psixologiyasida asosiy o‘rin tutadi. Uning fikricha, bu ruhning mohiyati yashirin, ilmiy yo‘l bilan bilib bo‘lmaydigan botir kuchdan iborat. «Ruh haqida aniq tushuncha berish, – deydi Aristotel, – har jihatdan haddan tashqari qiyin ish, ruh bu jism emas, balki o‘shanga xos bir narsadir...U mavhum tushunchadir». Aristo-

telning fikricha, aqlli ruh ilohiy yo'l bilan paydo bo'lgan, u tanadan tashqarida ham yashay oladi. Tana o'lgandan keyin «aqlli ruh ilohiy ruh bilan qo'shilib ketadi».

Aristotel ruh va tananing o'zaro munosabati masalasiga katta e'tibor bergan. «Ruh, — deydi u, — o'z tabiatiga ko'ra hukmron asosdir, tana esa tobe narsadir». Shakl materiyaga nisbatan qanday bo'lsa, ruh ham tanaga nisbatan xuddi shunday. U hayotga ma'no va yo'nalish beradi. Ruh ta'sir qiladi va harakatlantiradi, tana esa ta'sirlanadi va harakatga keladi. U ruhning birlamchiligi haqidagi umumiy tezisini quyidagi so'zlarda ifodalagan: «Ruh tirik tananing sababi va manbaidir».

Aristotel ruhning mohiyati va uning tana bilan o'zaro munosabati haqidagi bu o'ziga xos fikrlar bilan birga, birinchi bo'lib, o'z-o'zida kuzatish mumkin bo'lgan ruhiy hodisalarni tasvirlab yozgan va klassifikatsiyalashtirgan. Uning psixologiyasida hozirgi zamon psixologiyasiga asos bo'lgan ko'pchilik tushunchalarni uchratish mumkin, chunonchi tashqi beshta sezgi va sezgilar haqida, hush va nohush hislar haqida, ixtiyoriy va ixtiyorsiz jarayonlar haqida, tasavvur va assotsiatsiyalar haqida, tafakkur haqida, tushunchalar va xulosa chiqarishlar hamda hokazolar haqida ta'limot yaratdi.

Aristotel inson sezgilari tashqi moddiy qo'zg'ovchilar ta'siri tufayli hosil bo'ladi, degan fikrni ta'kidlagan. Tafakkur haqidagi ta'limotida u Platonning umumiy va mavhum tushuncha — ideyalar narigi dunyodan kelib chiqqan, degan ta'limotini inkor qildi. Aristotel tushunchalarida ifodalangan umumiylik yakka narsalardan tashqarida yoki yakka narsalardan avval o'zi bor bo'lgan emas, balki yakka narsalarning o'zida bo'ladi, degan ta'limotni ilgari surdi.

Qadimgi grek faylasuflari birinchi bo'lib mantiqiy tafakkur shakllarining mukammal sistemasini ishlab chiqdi.

Shunisi diqqatga sazovorki, Aristotel psixik hodisalarni tasvirlar va analiz qilar ekan, organizmdagi ruhiy va fizik (fiziologik) hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlarni izladi. Uning psixologiya masalalarini hal qilishdagi materialistik tendensiyalari mana shunda ko'rinadi.

KLASSIK PSIXOLOGIYA (ARISTOTELDAN KEYINGI)

Qadimgi grek va rim faylasuflari Aristoteldan keyin Demokrit (materialistik psixologiya), Platon va Aristotel (idealistik psixologiya) lar yaratgan psixologik ta'limotlar sistemasiga deyarli hech qanday yangilik kiritmadilar. Demokritdan keyin materializmning ko'zga ko'ringan vakillari grek faylasufi Epikur (342–271) va rim shoiri-faylasufi Lukretsiy Karr (99–55) edilar.

Epikurning fikricha, ruh g'ayri jismoniy bir narsa emas, «Jimsiz bo'shliqdan boshqa hech narsani fikrlash mumkin emas. Ruhni g'ayri jisimiy narsa degan kishilar alahsirayaptilar». Epikur moddiy bo'lmagan

substansiyaning mavjudligini mutlaqo inkor qilib, «ruh, butun organizmga tarqalgan juda nozik jismdir» deb hisobladi.

Lukretsiy o'zining «Narsalarning tabiati haqida» degan asarida atomistik materializm falsafasini, xususan ruh haqidagi materialistik ta'limotni poetik shaklda bayon qiladi. U moddiy bo'lmagan ruhning mavjudligini inkor qildi. «Jon, ruh yoki aql moddiy bo'lib, faqat inson tanasiga xos bo'lgan kuchlarinigina tashkil qiladi»... Ruh ham, jon ham jismiy tabiatga ega.

Lukretsiy psixik hodisalarning tanaga bog'liqligini tajribaga asoslanib isbot qiladi. U: «Aql ham tana bilan birga o'sadi va so'ladi, aql ham tana singari kasallikka duchor bo'ladi, mastlik natijasida xiralashadi», – degan va shunga o'xshash dalillab keltiradi. Lukretsiy bu materialistik dalillarga asoslanib, ruhning abadiyligi to'g'risidagi ta'limotning yolg'onligi haqida xulosa chiqaradi.

Lukretsiy Karr psixik hayotning ba'zi bir hodisalarini analiz qilish bilan ham shug'ullandi. Masalan, u sezgi organlarga ta'sir etib turgan har qanday qo'zg'ovchi ham sezgi hosil qilavermaydi, balki ma'lum bir kuchga ega bo'lgan qo'zg'ovchigina sezgi hosil qiladi, deb aniqlagan. U birinchi bo'lib sezgi chegaralari haqida ta'limot yaratdi, uyqu va tush ko'rishning sabablarini tushuntirdi.

Psixologiyadagi idealistik oqim Platon izdoshlari tomonidan targ'ib qilindi. Uning ruhning kelib chiqishi haqidagi ta'limoti nihoyatiga yetkazilib, Ammoni Sakksning (b.z.a. I asr), ayniqsa, Plotoning (b.e. 205–270) ta'limotidagi diniy mistik qarashlar bilan qo'shib ketdi.

O'RTA ASR (METAFIZIK, RASIONALISTIK) PSIXOLOGIYASI

Platon bilan Aristotel yaratgan ruh haqidagi ta'limot o'rta asrlarda Sharqda ham, G'arbda ham hukmron bo'lib keldi. Psixologiyadagi bu oqim keyinchalik (XVIII asrda) metafizik yoki ratsionalistik psixologiya deb nom oladi.

Bu psixologiyaning metafizik deb atalalishiga sabab, uning tekshirish predmeti bo'lgan – ruh, psixik jarayonlar – fizik hissiy dunyo chegarasidan tashqarida mavjud mohiyat, g'ayri jismiy bir narsa deb tushuntiriladi; shuning uchun ham ratsionalistik deb ataladiki, uning tekshirish metodi tajribadan ajratilgan faqat quruq mulohazadan iborat edi.

O'rta asr mutafakkirlarining ruh va ruhiy hayot haqidagi mulohazalari. asosan, ruhning mohiyati haqidagi, uning kuchi, qobiliyatlari va kelib chiqishi haqidagi, uning tana o'lgandan keyingi taqdiri haqidagi, ruhning tanaga bo'lgan munosabati haqidagi masalalarga qaratilgan edi.

Ruhning mohiyati haqidagi masala, odatda, Platon va Aristotellarda qanday hal qilingan bo'lsa, xuddi shunday hal qilinardi. Ruh o'z tabiatiga ko'ra barcha moddiy va jismoniy narsalarga qarama-qarshi qo'yilar edi.

Ruh o'z tabiatiga ko'ra alohida qobiliyatlarga egadir, deb fikr yuritilardi. Shuningdek, o'rta asr mutafakkirlari iroda masalasiga alohida e'tibor berdilar. Masalan, Avgustin Ipponskiy (353–430) birinchi bo'lib, kishining boshqa ruhiy qobiliyatlari orasida irodaning muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida fikr yuritgan. Irodaning ustunligi haqida, ayniqsa, Dune Skott (1265–1308) ning ta'limoti juda yaqqoldir. Uning aytishicha, iroda aqldan ham yuqori turadi butun o'rta asr tarixi mobaynida, undan keyingi vaqtlarda ham, faylasuf va psixologiyada iroda erkinligi haqidagi tortishuv juda katta o'rin egalladi. Bu masala bo'yicha V asrdayoq ikkita oqim—determinizm va indeterminizm paydo bo'lgan.

Deterministlar (lot. Determinare — belgilamoq) inson irodasi ham, dunyodagi hamma narsalar singari, sababiyat qonuniga bo'ysunadi, binobarin, insonning barcha irodaviy harakatlari ham erkin emas, balki zaruriyat bilan, o'z sabablari bilan belgilanadi, deb ta'lim berdilar.

Indeterministlar, aksincha, inson irodasi va uning xatti-harakatlari har qanday sababiyatdan xoli erkin hamda zaruriyatga bog'liq emas, deb ta'lim berdilar. Indeterminizm sof idealistik ta'limot edi. Determinizm esa, materialistik tendensiyalar ifodalangan edi.

Umumiy va mavhum tushunchalar haqidagi masala ham iroda erkinligi haqidagi masaladan kam tortishuvlarga sababchi bo'lmadi. Bunda ikki **oqim**—realistlar bilan nominalistlar o'rtasida tortishuv ketadi.

Realistlar — umumiy tushunchalar («universallilar» o'sha vaqtda shunday deb atashardi) real, obyektiv holda mavjuddir va inson aqlida yakka narsalarga bog'liq bo'lmagan holda aks etadi, deb da'vo qildilar. Shunday qilib, realistlar faqat Platonning narigi dunyo ideya (g'oya)lar dunyosi haqidagi, har bir kishi aqlidagi bu g'oyalarning tug'ma ekanligi haqidagi ta'limotini takrorladilar, xolos.

Anzelm Kenterberiykiy (1033–1109) va Shampolik Vilgelm (1121–1170) lar realizmning eng ko'zga ko'ringan vakillari edi.

Nominalistlar (lot. nominale — nom, ot) umumiy tushunchalarni faqat yakka predmetlarning nomlaridir, deb hisobladilar. Realistlarga qarama-qarshi o'laroq, nominalistlar faqat individual sifatlarga ega bo'lgan alohida-alohida narsalargina real mavjuddir, deb da'vo qildilar. Umumiy tushunchalar esa faqat biz butun bir klassga kiradigan predmetlarning hammasiga tatbiq qilinadigan so'zlardir. Nominalistlarning ta'limotida ba'zi bir o'rta asr mutafakkirlarning materialistik tendensiyalari ham ifodalangan. Marks nominalizm o'rta asrdagi materializmning ilk ifodasidir («Muqaddas oila»da) deb yozgan, Nominalizmning eng ko'zga ko'ringan vakillari I. Rostselin (1050–1125), Duns Skott (1265–1308), Vilyam Okkam (1200–1349) lar edilar.

Ayrim psixik jarayonlarni tushuntirishda ham ba'zi bir psixologlarda

materialistik element va tendensiyalar namoyon bo'ldi. Masalan, Roziy (28-avgust 865), Ibn Sino (980-1037), Forobiy va boshqalar o'zlarining ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlarini bayon qildilar. O'rta osiyolik tabib va faylasuf Ibn Sino (980-1037) va arab mutaffakkiri Ibn Rashid (1125-1198)lar Aristotelga ergashib, «sezuvchi ruhning harakatlanuvchi va jozibador kuchlarini» o'rganish uchun harakat qildilar. Ular sezgilarni ularni keltirib chiqargan qo'zg'ovchilardan farq qilish zarurligi haqidagi masalani qo'yadilar. ong faoliyati bilan fiziologik jarayonlar o'rtasida yaqin aloqa va bog'lanishlar o'rnatishga intiladilar.

Qadimgi rusda kitob madaniyatining boshlanishi bilan (X-XI asrlarda) psixologiya sohasida G'arb va Sharq mutafakkirlarida qanday tarkib topgan bo'lsa, xuddi o'sha holda fikr va bilimlar tarqala boshlaydi.

Bu bilimlarning eng muhim manbai Vizantiya mutafakkirlari Ioann Damaskinning (673-777) grek tilidan slavyan tiliga tarjima qilingan «Dialektika» va «haqiqiy imon haqida» degan asarlari edi.

I. Damaskin ta'limotiga ko'ra, ruh alohida ilohiy substansiyadir. U so'z, aql-idrok hamda erkin irodaga ega bo'lgan g'ayri jismaniy, oddiy, tirik va abadiy mohiyatdir. Ayni vaqtda ruh inson tanasi bilan birikib bitta mavjudotni tashkil qiladi. Uni insonning o'sish va ko'payish kabi funksiyalaridan ajratish mumkin emas. Ruh tana organlaridan o'z qurollari sifatida foydalanadi va xulq hamda xatti-harakatlarda namoyon bo'ladi.

Ayni vaqtda Damaskin ruh tanaga bog'liq. Masalan, u biologik o'sishga va boshqa tashqi sabablarga qarab o'zgaradi, deb ta'kidlaydi.

Biroq Damaskin ruh va tananing birligini yashirin, qanday birlashganligi sirli bir hodisa va insonning aqli buni bilishda o'jizlik qiladi, deb hisoblaydi. Bu fikrlarda Aristotelning ta'siri va obro'si ko'rinib turibdi.

Ratsionalistik psixologiya psixologiya fani taraqqiyotidagi bosqichlarning biridir. Hozirgi vaqtda bu psixologiyani bilish tarixiy jihatdan qiziqarli, xolos. Bu psixologiya qandaydir ilmiy yoki amaliy ahamiyatga ega emas. Shu psixologiya negizida ishlab chiqilgan terminologiyagina undan qolgan meros deb hisoblash mumkin.

O'rta asrlarda psixologiya falsafaning bir qismi edi. Falsafaning esa mustaqil ahamiyati yo'q edi, u teologiyaning – dinning xizmatkori deb hisoblanardi. Psixologik ta'limotlar ham shulardan kelib chiqqan edi, chunki faqat mulohaza qilish yo'li bilan dinning ba'zi qonun-qoidalarini – ruhning abadiyligi, odamning kelib chiqishi, narigi dunyodagi hayot va hokazolarni asoslash mumkin edi.

Binobarin, kapitalizmning taraqqiyoti va shu munosabat bilan ilmiy metodlarning kelib chiqishi va mukammallashuvi tufayli sxolastik falsafa, uning bilan birga ratsionalistik psixologiya ham o'z o'rnini va ahamiyatini yo'qotgan.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING RUHIY JARAYONLAR HAQIDAGI FIKRLARI

Roziy Abu Bakr Muhammad ibn Zakariy (28-avgust 865) o'rtta va yaqin Sharq xalqlarining ilg'or ijtimoiy va falsafiy olimlaridandir. U umrini tabobat ilmiga, shuningdek, falsafani o'rganishga bag'ishladi. U aql masalasiga (tafakkur) alohida e'tibor berdi va aql bilan inson hayvonot dunyosidan ustun turishini, aql orqali o'z xohish va istaklarga yetishish mumkinligini uqtiradi. «Aql orqali biz o'zimizni ulug'lovchi, ziynatlovchi va hayotimizni xayrli qiluvchi hamma narsani bila olamiz», — deb ko'rsatadi. Aql yordamida yerning shakli, quyosh va oynning kattaligi, yulduzlar harakati, ularning uzoqligini va oqishini bilib olamiz, deydi.

Roziy falsafa ilmini nihoyatda ulug'laydi... Kimki falsafani o'rganish bilan mashg'ul bo'lsa, u haqiqat yo'lidan borishga loyiqdir. Haqiqatdan ham kishilarning ruhi bu dunyoning chirkinlari va qorong'uliklaridan musaffo bo'lish va farog'atga yetishishi faqat falsafani o'rganish bilan bo'ladi. Agar inson falsafani o'rgansa, biz tasavvur qila olishimiz mumkin bo'lgan darajada oz qismini bo'lsa ham egallay olsa, u o'zining jonini chirkinlik qorong'ulikdan tozalaydi va qutqaradi, deb ko'rsatadi. U ilmiy tadqiqot ishlariga alohida e'tibor berdi. Bu tadqiqotlar kishi ruhiga ta'sir etishi, uni aql-idrokini shakllantirishga alohida urg'u berdi.

O'rtta Osiyoning emas, balki umuman Yaqin va O'rtta Sharqning mashhur mutafakkiri, qadimgi yunon ilmi va falsafasining Sharqdagi eng yirik targ'ibotchisi va uning rivojiga hissa qo'shgan olimlardan biri **Abu Nasr Forobiydir**. U o'z davrining faylasufi, musiqachisi, shoiri, qomusiy olim bo'lib nom qozondi. U «Aql haqidagi risola», «Falsafadan oldin nimani o'rganish kerak», «Falsafa maktablari», «Logikaga kirish» kabi ko'plab risolalar yaratdi. Faylasuf — falsafaning eng muhim masalalari bo'yicha qator asarlarning muallifi sifatida shuhrat qozondi. U Sharqda qadim yunon falsafasi, ayniqsa, qadimgi dunyoning qomusiy olimi, psixologiya fanining otasi Aristotelning asarlarini o'rganish, ularga sharhlar yozish, g'oyalarni targ'ib etish va yanada rivojlantirishga ulkan hissa qo'shdi. Aristotel «birinchi muallim» deb nom olgan bo'lsa, butun Sharqda Forobiy «ikkinchi muallim» unvoniga sazovor bo'ldi. U insonning ruhiy jarayonlari haqida fikr yuritadi. Forobiyning fikricha, mavjudotning eng buyuk va yetuk mahsuli — bu insondir, u o'zining ongi, aqli, sezish organlari orqali olamni har tomonlama o'rganish qobiliyatiga egadir. Aql yordamida inson uni o'rab olgan mavjudotning mohiyatini tushunadi. U mavjudotning yashash shakllari, olamni bilishning yo'l va vositalari, unda ilm-fanning o'rni va ahamiyati masalasiga alohida e'tibor qaratadi. Uningcha, inson tanasi, miyasi, sezgi organlari tug'ilishida mavjud, lekin aqliy

bilimi, ma'naviyligi, ruhi, intellektual va aqliy xislatlari, xarakteri, dini, urf-odatlarini bilan muloqotda vujudga keladi. Uning aqli, fikri (tafakkuri), ruhiy yuksakligining eng yetuk mahsuli bo'ladi va inson o'z bilimlarini, aqlini rivojlantirib, so'ngra mavjudotning ibtidosi, boshlanishi haqidagi ilmga yetib boradi, deb ko'rsatadi.

Forobiyning ruhiy jarayonlar haqidagi ta'limoti psixologiya ilmining rivojlanishi va ravnaqiga katta hissa qo'shdi. Uningcha, minerallar to'rt element — olov, tuproq, havo, suv — ya'ni sodda substansiyalarning o'zaro aralashuvi murakkab substansiyalarni vujudga keltirdi. Undan avvalo minerallar, ya'ni noorganik jismlar keyin esa o'simlik olami tashkil topdi. O'simliklar olami o'sish, rivojlanish qobiliyatiga egadir. O'simliklardan so'ng hayvonlar vujudga keldi, ular harakat qilish, bir joydan ikkinchi joyga ko'chish, ko'payish, sezish qobiliyatiga ega edilar. Olam jismlari rivojlanishining oliy bosqichi — insonning vujudga kelishidir, deb ko'rsatadi.

Forobiy o'simlik, hayvon va insonga xos xususiyat va qobiliyatlarni quvvat deb atadi va uni o'sish quvvati, hayvoniy quvvat va insoniy quvvat deb uchga ajratadi. Uning quvvatlar haqidagi klassifikatsiyasi organizmdagi jarayonlarni biologik, fiziologik-psixik va fikrlash jarayonlariga ajratish demakdir. Bundan shunday xulosa chiqarmoq joizdir, ya'ni biologik jarayon barcha tirik organizmga, fiziologik-psixologik jarayon — hayvonlarga, aqliy intellektual jarayon, ong faqat insonlarga xosdir.

Forobiy dunyoni bilish, inson aqlini bilim bilan boyitish, uni ilmi, ma'rifatli qilishga xizmat qiladigan psixik jarayonlarga alohida e'tibor berdi. U bilishning ikki bosqichi — hissiy bilish va uning darajalarini va aqliy bilishni har tomonlama asoslab berdi. U «Majmuar Rasoil al-Hukamo» (225) asarida «Inson bilimlarni aql va sezish organlari orqali qo'lga kiritadi... seziluvchi obrazlar his qilish orqali, aqliy obrazlar esa seziluvchi obrazlar orqali bilinadi», — deb yozadi, ya'ni u aqliy bilish hissiy bilishsiz vujudga kelmasligini ta'kidlaydi. U hissiy bilishning darajalari, kelib chiqishi haqida fikr yuritadi. Sezgilarni hissiyot, tafakkur kabi psixik holatlar bilan bog'lashga urinadi. U sezgilarni o'ziga xos klassifikatsiyalaydi.

Oziqlantiruvchi quvvat: so'ngra ichki va tashqi quvvatlar vujudga keladi.

Tashqi ruhiy quvvatlar, ya'ni tashqi buyumlar sezgi a'zolariga bevosita ta'sir qilganda vujudga keladigan quvvatdir, deb ko'rsatadi.

Sezgilarning kelib chiqishi va murakkabligi jihatidan besh turli tashqi quvvatni Forobiy quyidagicha talqin qiladi:

teri-badan sezgisi;

ta'm bilish sezgisi;

hid bilish sezgisi;

nutq sezgisi (eshitish sezgisi nazarda tutiladi);

ko'rish sezgisi.

Bularning hammasini Forobiy sezish quvvati deb ataydi.

Ichki quvvatlarga:

- 1) xotira-tasavvur quvvati,
- 2) xayol quvvati,
- 3) tuyg'u, emotsiya quvvati,
- 4) nutq quvvati,
- 5) quvvat notiqa tarkibida mantiqiy fikrlash quvvati.

Bu Forobiy fikricha, mantiqiy operatsiyalarni bajarib, murakkab narsalarni bilib olish uchun xizmat qiladi. U, insonda kishining g'azabi va nafratlanishi, ya'ni his-tuyg'usini boshqaruvchi quvvatlar mavjud ekanligini aytib o'tadi.

Xayol qilish, so'zlash, fikr yuritish, aql quvvatini Forobiy faqat insonga xos deb to'g'ri tushunadi. Forobiy odam organizmining markazi yurakdir, chunki yurak butun tana va uning a'zolarini qon bilan ta'minlaydi, qon yurak orqali, butun organizmga tarqaladi. Ikkinchi markaz miyadir. Miya ham qon bilan tirik bo'lgani singari, yurakka bo'ysunadi, ya'ni yurakdan qon oladi. Lekin, shu bilan birga, u butun organizm va uning a'zolariga rahbarlik qiladi, o'z buyrug'iga bo'ysundiradi, deb ta'kidlaydi.

Forobiyning bu fikrlaridan, birinchidan, insondagi ruhiy jarayonlar bilan fiziologik-anatomik jarayonlar psixika bilan organizm o'zaro bog'liq holda mavjud, degan xulosa, ikkinchidan yurak insonning biologik hayotini, miya esa uning ruhiy-ma'naviy hayotini boshqarib turadi, degan xulosa kelib chiqadi.

Forobiyning bu ta'limoti ruhiy jarayonlarning paydo bo'lishini nerv-fiziologik jarayonga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. U tashqi olam, muhit, odam organizmi o'zaro sababiy bog'liqligini yoritib berishga harakat qiladi va u o'zining psixologik ta'limotida O'rta Osiyo, Eron, Hindiston va qadimgi Gretsiyaning tabiiy-ilmiiy bilimlar sohasida erishgan yutuqlariga suyanadi.

Forobiy ruhiy jarayonlarni psixolog sifatida emas, balki faylasuf sifatida talqin qiladi, chunki u davrda psixologiya hozirgidek mustaqil fan hisoblanmay, balki umumiy falsafiy bilimlar tuzilishiga kirgan edi. Uning bilish jarayonining ikki bosqichi hissiy va aqliy bilish ta'limoti, ayniqsa, muhimdir. U hissiy bilishni sezgilar orqali aniq va moddiy narsalarning bevosita ta'siri natijasida hosil bo'ladi, degan bo'lsa, aql orqali bilish aniq moddiy jismlar orqali emas, ularning ta'sirisiz va ulardan tashqari faqat ruhiy obrazlar asosida vujudga keladi, deb uqtiradi. Forobiy «Aql ma'nolari haqidagi risola»sida aql-intellekt tushunchasini bir tomondan, psixik jarayon ekanligini va ikkinchi tomondan, u tashqi ta'sirning, ta'lim-tarbiyaning natijasi deb angelaydi. Uning fikricha, «Aql faqat insongagina xos bo'lgan tug'ma quvvat – ruhiy kuch bilan bog'liqdir. Inson tushunish, fahmlash,

muhokama qilish. o'ylab topish, fikrlash quvvatiga ega va bu xususiyatlar bolaning o'sib, kamolga yetib borishi bilan rivojlanib boradi» (M. Xayrullayev. «Forobiy ruhiy jarayonlar va ta'lim-tarbiya to'g'risida», «O'qituvchi» nashriyoti, — T., 1967-y.).

Forobiy «Fozil odamlar shahri», «Hikmat asoslari», «Aql ma'nolari» kabi asarlarida inson psixikasi haqida falsafiy mushohadalar yuritadi. Forobiyning ruhiy jarayonlar va dunyoni bilish haqidagi fikrlari hozir ham psixologiya fanida katta ahamiyatga egadir.

Forobiydan keyin jahon madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan olimlardan biri buxorolik **Abu Ali ibn Sinodir**. U tibbiyot, falsafa, psixologiya, matematika kabi fanlarning rivojlanishiga e'tibor berdi. U mavjudodni, ya'ni barcha mavjud narsalarning kelib chiqishi, o'zaro munosabati, biridan ikkinchisiga o'tishini har tomonlama o'rganadi. Ibn Sinoning fikricha, olam yaxlit murakkab bog'liqdir. Bu bog'liqni har tomonlama tekshirish uchun u zaruriyat, imkoniyat, voqelik va sababiyat tamoyillarini asos qilib oldi. Uningcha, materiyaning eng sodda bo'laklariga bo'linmaydigan shakli to'rtta, ya'ni havo, o't, suv, tuproqdan iborat. Ularning o'zaro turli xil birikuvi natijasida murakkab moddiy narsalar tashkil topadi, deb yozadi. Bu moddiy narsalarning moddiy asosi bo'lgan havo, o't, suv, tuproq o'zgarimaydi ham, yo'qolmaydi ham. Materiya — harakat, vaqt, fazo bilan uzviy bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. Ibn Sino Aristotelning jon haqidagi ta'limotini tabiatshunoslikdagi va tibbiyotdagi o'sha davrning yutuqlariga asoslanib yangi asosda qayta qurdi. Ibn Sinoning ishlarida «jon» tushunchasi organizmni sezish, eshitish, ko'rish qobiliyati deb tahlil qilingan. U jon haqida ajoyib ta'limot yaratdi. Bu haqdagi fikrlar uning «Tib qonunlari» kitobida o'z aksini topgan. Bu o'zining yo'nalishi bo'yicha materialistik ta'limotdir. Ulug' olim bu kitobida asab tizimining tashqi bog'liq va tananing harakati, tana sezgisini ta'minlab turuvchi bog'liq funksiyasini juda yaxshi tushungan holda psixologik hodisalarni fiziologik jarayonlar bilan bog'liqligi to'g'risidagi fikrlarni birinchilardan bo'lib oldinga surdi. Asab tizimi, bosh miya bu psixikaning yuz berishi asosi deb ko'rsatdi. Tana va muhit, a'zo va uning funksiyasi har doim o'zaro bog'liqlikda bir butunlikdadir, jon miyaning funksiyasi deb takidladi. Ibn Sino bu fikrlarini rivojlantirib ruhiy kasalliklar miya ishining o'zgarishi bilan bog'liqdir deb ko'rsatadi. Olim psixik jarayonlarning markazlari miyada degan fikrni ilgari suradi. U sezgi markazi miyaning old qismida, xotira markazi miyaning orqa qismida, xayolning markazi miyaning o'rtasidagi jo'yagining oldingi qismida o'ylash, fikrlash bilan bog'liq markaz o'rta jo'yakda, ixtiyoriy harakatlanishi qobiliyati miyaning orqa jo'yagiga joylashgan», — deb yozadi (Абу Али ибн Сино. «Конон Врачебной Науки». кн. I. Т. Ан. УзССР, 1954. стр. 134—137).

Ibn Sinoning ruhiy jarayonlar va dunyoni bilish haqidagi fikrlari ham muhim ahamiyatga ega. U dunyoni bilish nazariyasini materialistik asosda tushuntiradi. U bilish sezgilar yordamida hissiy bilish va tushunchalar yordamida fikrlash orqali bilishdan tashkil topadi, deb yozadi. Sezish bu shunday quvvatki, u tashqi narsalarning o'zi bo'lmay, balki bizning hislarimizda vujudga keladi. Sezgida narsa va hodisalarning ayrim tashqi belgilari, aniq tomonlari bilinsa, aql ularning mohiyatlarini, ichki tomonlarini mavhumlashtirish yordamida bila oladi, deb ko'rsatadi. Ibn Sino ham bilishning ikki bosqichi, ya'ni sezgilar va tafakkur jarayoniga alohida e'tibor beradi.

Abu Ali ibn Sino Sharq tabobatida keng qo'llaniladigan «mijoz» tushunchasiga alohida e'tibor berdi. Uningcha, «mijoz» insonning xususiyati uning sifati, tana va ruhga tashqi muhit faktorlarining ta'sirini idrok qilishdir.

U: «Unsurlarning nihoyat darajada mayda bo'laklaridagi qarama-qarshi kayfiyatlarning bir-biriga ta'siri ma'lum bir chegaraga yetganda paydo bo'lgan kayfiyatni mijoz deyiladi», — deb ko'rsatadi (Tib qonunlari. A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993-y., 15-bet).

«Mijoz» organizmning ruhiy va jismoniy barqarorligini ko'rsatgan jismoniy va psixik idrok hamda turli ta'sirlarga javob bo'lib, bu so'z qadimgi grek tabibi Gippokrat tomonidan ishlatilgan. Keyinchalik, u organizmda bo'ladigan 4 suyuqlik qon, safro, balg'am, qora o't haqida ta'limotni ishlab chiqdi.

Ibn Sino tibbiyot muammolarini hal qilishda Gippokrat ta'limotiga suyanadi. «Tib qonunlari» asarida bir necha bor tibbiyot fanini otasi Gippokrat fikrlaridan foydalanadi. Ibn Sino organizm tashqi ta'sirlarni idrok qilish va uni organizmni javob reaksiyasini berishda mijozni turlicha, ya'ni: issiq, sovuq, quruq, nam, kuchli va kuchsiz paydo bo'lishini aniqladi. Ular odamda mijoz shaklida tabiiy ravishda bo'lishini va bular orqali odam ovqatlarni, havo haroratini, yoqimli va yoqimsiz narsalarni bir-biridan farq qiladi, deb ta'kidladi. «Issiqlik» va «sovuqlik» tushunchasi farq qiladi va issiq mijozli, sovuq mijozli kishilar farqlanadi, deb ko'rsatadi. Yuksak kaloriyali mahsulotlar, ya'ni: yog'li ovqat, qo'y go'shti, tuxum, qant, yong'oq, qora choy qon aylanishini, kuchni, haroratni oshiradigan; sut, mastava, ko'k choy, baliq, o'simlik va boshqalar sovuqlikni oshiradi, deb ularning organizmga, mijozga ta'sirini ko'rsatib beradi. «Issiq odam» tabiatan issiq, bu issiq ovqatlarni. «sovuq odam» tabiatan sovuq bo'lib, u sovuq ovqatlarni iste'mol qiladi, deydi.

«Issiqlik» va «sovuqlik» tushunchasini Ibn Sino inson tanasiga xos deydi. Ular ikki bir-biriga qarama-qarshi funksiyalarni (faollik va sezish, jabr qilish), tabiatdagi o'zgarishlar, shunga o'xshash qarama-qarshi hodisalarni (yil fasllarining o'zgarishi. issiq, sovuq, muzlash va erish, uyqu va uyg'oqlik, yoshlik va qarilik, hayot va o'lim) aniqladi.

Ikki bir-biriga qarama-qarshi tushuncha: quruq va namlik tana hamda a'zolarning funksional holatini, sog'lig'i va kasalligini aks ettiradi, deydi.

«Quruq» – odam organizmdagi suyaklar bo'lsa, «namlik» – bu qon, yog' deb ta'kidlaydi. Ibn Sino hatto «turli xalqlarning, turli chehralar»ning, «har bir a'zo»ning mijozini aniqlashga harakat qildi.

Qadimgi grek ta'limotiga binoan mijozning fizik (fiziologik) asosi haqidagi 4 modda, ya'ni olov, havo («vengil» elementlar), suv, yer («og'ir» elementlar) va uning xususiyatlarini tahlil qilib, olov – issiq va yengil, havo – issiq va nam, suv – sovuq va nam, yer – quruq va sovuqligini va bular asosida mijozni issiq, o'rtacha va sovuq bo'lishini aniqladi.

Ibn Sino «mijoz» haqidagi ta'limotni ishlab chiqish jarayonida tibbiyotda buyuk grek olimi Gippokrat tomonidan ko'p ishlatiladigan temperament so'ziga e'tibor qaratdi va u o'z faoliyatida temperamentning shakllanishida o'rab olgan muhit va organizmning individual xususiyatlarini hisobga olish kerakligiga e'tibor berdi. Gippokrat kasalni, ya'ni kasal joyni emas, kasallanuvchi kishining organizmini, individual xususiyatlarini va unga ta'sir etuvchi atrof-muhitni o'rganishga qaratish lozimligi haqidagi fikriga asoslanib ish ko'rdi. U tashqi muhit ta'siri natijasida shakllanadigan moddiy va ruhiy hodisalarni aniqlash muhimligini ta'kidladi va u kishilarni 4 asosiy tipga ajratdi. Bunda Gippokrat organizmdagi qon, safro, balg'am va qora o'tning rolini alohida qayd qildi va ularga asoslanib odamlarni sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik temperament tipiga ajratadi, ya'ni: organizmda qon ko'p bo'lganlar sangvinik, xoleriklarda safro, flegmatiklarda balg'am, melanxoliklarda qora o't ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan «mijoz» bu temperament yoki fe'l, xulq emas, deb ta'kidlaydi.

Gippokrat temperament – inson psixikasining kompleks dinamik xarakteristikasi, shaxsning individual psixologik xususiyatlari integratsiyasidir, deydi. U o'zida emotsionallik va faollik kabi 2 asosiy komponentlarni birlashtiradi. Emotsionallik va insonning hissiyotini kuchi, barqarorligi va kayfiyatini (xursandlik, g'azab, qo'rquv, tushkunlik), faollik esa tashqi muhitga, odamlarga munosabatlaridagi tempi, ritmi, tezligi bilan belgilanadi, deb to'g'ri ta'rif bergan bo'lsa, Ibn Sino mijoz odam organizmining xususiyatini ifodalaniishi, u tashqi muhit faktorlarini sifati, jismoniy va ruhiy idrok qilinishidir degan fikrni ilgari surdi. Mijoz organizm mohiyatini o'zida chuqurroq va to'laroq aks ettirishidagi jismoniy va ruhiy tabiatning o'zaro munosabatlari shartidir. U turli-tuman ta'mlarni farqlash malakasi va sifati bilan xarakterlanadi, degan g'oyani ilgari suradi.

Ibn Sino mijozga dalolat beradigan belgilarni ko'rsatib berishga harakat qildi. U bu belgilar: ushlab, ko'rib sezish, go'sht va yog'dan olinadigan (qizil go'sht ko'p bo'lsa, mijozning issiqligi va ho'lligidan dalolat

beradi) belgilar, mo'yning rangi, a'zolarining tuzilishi (issiq mijoz alomati keng ko'krak, qo'l-oyoqlarining kaltaligi), uyquning ko'pligi (ho'llik, sovuqlik; ortiqcha uyg'oqlik – quruqlik, issiqlik), harakatlar (harakatning tezligi mijozning issiqligi, sustligi, sovuqligi), nafsoniy quvvat (kuchli g'azab, serzardalik, zukkolik, tushunuvchanlik, yaxshi fikr yuritish, surbetlik, qattiq ko'ngillilik, dadillik, xursandlik, mardonavorlik, yalqovlikka kam moyillik, ta'sirchanlik – issiqlikdan dalolat beradi. ularning aksi – mijozning sovuqligini ko'rsatadi) mijozning qandayligidan dalolat berishni ko'rsatdi.

Keyinchalik XX asr boshlarida rus fiziologi I.P. Pavlov markaziy nerv sistemasi ustida tajribalar olib borib, u asab tizimining o'ziga xos xususiyatlarini, ya'ni uning ildamligi, muvozanati va barqarorligini, faolligi, plastikligi, yarim sharlar orasida o'zaro munosabatlarni aniqlaydi va bu xususiyatlariga asoslanib, u oliy asab tizimining 4 asosiy tipini ko'rsatib beradi, ya'ni: 1) kuchli, muvozanatli, ephil tip; 2) kuchli, muvozanatli, sustkash tip; 3) kuchli, lekin muvozanatsiz jo'shqin tip; 4) kuchsiz tip. Asab tizimining bu tiplari Gippokratcha temperament tiplarni to'la va chuqur izohlab berish imkoniyatini beradi. Temperament tiplari va uning xususiyatlari aniqlandi.

Lekin «mijoz» hozirgacha ilmiy jihatdan yetarli ishlanmagan. U XXI asrning psixologiya fani oldida turgan asosiy nazariy vazifalaridan biridir. Bu vazifani hal qilish Ibn Sinoning ilmiy qarashlarini rivojlantirish demakdir. Eng muhimi, temperament inson tabiatining xususiyati insonning tashqi dunyo taassurotlarini singdirish xususiyati, shaxsning emosional qo'zg'aluvchanligi va umumiy harakatchanligi bilan sifatlanadigan individual xususiyat sifatida uni o'zaro munosabatlarini, uning biologik mohiyatini va klassifikatsiyasini aniqlash; 2-dan «issiq» va «sovuq» mijoz haqidagi Ibn Sino qarashlarini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iboratdir.

Ibn Sinodan keyingi buyuk ensiklopedist olimlardan biri Abu Rayhon Beruniy (973–1048) ham o'zining falsafiy fikrlarida Forobiy va Ibn Sino kabi insonning ruhiy jarayonlar haqidagi qarashlarga e'tibor berdi. U ham ular kabi to'rtta narsani – suvni, olovni, havoni, yerni moddiy olamning asosi deb ko'rsatadi (M.G.Davletshin, F.R.Abduraxmonov. «Qadimgi Sharq mamlakatlarida psixologik fikrlar taraqqiyoti». T., 1995-y.).

Yuqoridagi buyuk mutafakkirlarning ruhiy jarayonlar haqidagi fikrlari hozirga qadar psixologiya fanining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

XVI–XVII ASRLARDA EMPIRIK PSIXOLOGIYANING PAYDO BO'LISHI VA DASTLABKI TARAQQIYOTI

XVI asrning oxiri va XVII asrning boshlarida kapitalizm haqida burjua jamiyatining rivojlanishi munosabati bilan G'arbiy Yevropada falsafa va ilmiy tafakkur sohasida keskin burilish ro'y beradi. Fanda

tajribaga asoslangan yangi oqim (empirik oqim) rivojlana boshlaydi. Ilmiy tafakkurdagi bu burilish, odatda, ingliz mutafakkirlari F. Bekon, Gobbs, Lokklarning, shuningdek, fransuz faylasufi R. Dekartning nomi bilan bog'langan.

Frensis Bekon (1561 –1725) va Tomas Gobbs (1588–1679)

F. Bekon «ingliz materializmining va umuman tajriba fanlarining» asoschisidir. Bekon, avvalo, shuning bilan mashhurki, u o'rta asr sxolastik falsafasini qattiq tanqid qildi va ilmiy bilimning yangi yo'llarini belgilab berdi. Bekon ta'limotiga ko'ra, fan, birinchi navbatda atrofda tabiatni, uning ba'zi bir hodisa va qonunlarini o'rganish bilan shug'ullanmogi kerak. Tabiatni o'rganish uning ustidan hukmronlik qilish uchun kerak. Tabiatni o'rganish metodi umumiy og'zaki mulohazalardan emas, balki tajribadan iborat bo'lmog'i kerak. Bekon ratsionalistik deduktiv metodni fanda befoyda deb inkor qildi va tajribaga asoslangan induktiv metodni asoslab berdi. Bekon o'zining metod haqidagi ta'limotini go'yo Aristotel «Organon»i ziddiga va o'rniga yozilgandek «Yangi organon» deb atalgan kitobida bayon qildi. Ayni vaqtda Bekon ruh va ruhiy hayot haqidagi masalalarni ham qo'zg'agan. Bekon ruhni ikkiga bo'ladi: aqliy va hissiy ruhlar. Birinchisi, ilohiy nafasdan kelib chiqadi, ikkinchisi, moddiy (jismaniy) bo'lib, barcha organik mavjudotlarga xosdir, hayvonlarning tanasi hissiy ruh organidir, insonda esa tana aqliy ruh organi bo'lib xizmat qiladi.

Biroq, aqliy ruh ilmiy bilish predmeti bo'la olmaydi. U faqat teologiya – dinning predmeti bo'lishi mumkin.

Bekonning ta'limotiga ko'ra, hissiy ruh moddiydir, lekin issiqlik bilan siyraklanishi natijasida ko'zga ko'rinmaydigan bo'lib qolgan, u suyuqlikka o'xshagan bo'lib, o'z tabiatiga ko'ra havo va o'tga yaqindir. Bekon ruhning asosiy turadigan joyi miyadir, lekin nervlar va arteriyalar orqali butun organizm bo'ylab harakatlanadi, deb hisoblaydi.

Bekon ruhning qobiliyatlari haqida gapirar ekan, fahm, aql, xotira, istak, irodalarni ko'rsatadi. Lekin uning ta'limotining butun qismi rivojlantirilmagan. Psixologiya masalalarida u ayrim-ayrim tasodifiy mulohazalar bilan cheklanib qolgan.

Bekon fizik olam qonuniyatlarini inson psixik hayotiga ko'chirish, psixikani tajriba va kuzatish yo'li bilan o'rganish mumkin, deb taxmin qildi. Bekonning fikricha, «birinchi psixik element» (o'ziga xos psixik atom) tasavvurdir. Psixologiyaning ideali «tabiiyotdagi atomlar mexanikasidan namuna olib, «tasavvurlar mexanikasini» yaratishdir.

Bekonning tasavvurlar mexanikasi haqidagi fikrlarini boshqa bir ingliz faylasuf – materialisti Gobbs yanada mukammalroq rivojlantirdi. U ruhiy hayot falsafasining ham, bogosloviyaning ham emas, balki tabiat

fanining predmetidir. Uning fikricha, ruh singari moddiy bo'lmagan mohiyatning bo'lishi mumkin emas. Gobbsning fikricha, psixik hayotning asosini go'yoki o'ziga tortuvchi, jalb qiluvchi (huzur, istak, muhabbat) va ranjitadigan (og'riq, qo'rquv, nafrat) kuchlaridan iborat bo'lgan ehtiroslar tashkil etadi. Psixologik hodisalarning o'zi moddiy tartibdagi faktlardir. Ularning rivojlanishi nutqning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Gobbs yangi materialistik psixologiyani asoschisidir.

Rene Dekart (1596– 1650)

Fransuz faylasufi, matematigi va tabiatshunosi R. Dekart ham Bekon va Gobbslar singari, tabiat fanlaridagi tajriba metodiga katta ahamiyat beradi. Lekin, ayni vaqtda u ratsionalistik metodning himoyachisi ham bo'lib chiqdi. Dekartning aytishicha, bu metod, hatto tajriba (empirik metodi)dan ham mukammalroqdir. Dekart misol tariqasida deduktiv metodga asoslangan, binobarin, eng aniq fan bo'lgan matematikani ko'rsatadi. Dekartning fikricha, to'liq ilmiy falsafa sistemasi, shu jumladan psixologiya ham, faqat ratsionalistik metod asosidagina ko'rilishi mumkin.

Dekart o'zining psixologiya sohasidagi ta'limotini, asosini o'zining «Ruh ehtirosleri haqida» degan asarida bayon qilgan.

Dekart tana bilan ruhni bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi deb hisoblaydi. Tananing mohiyati, barcha moddiy narsalarniki singari, o'rin ishg'ol qilish, fazoviylikdir, ruhning mohiyati esa tafakkurdir (Dekart sezgi, tasavvur va irodani ham shunga kiritadi). Dekartning fikricha, ruh faqat insonlarga xosdir, hayvonlar esa aksincha, ruhga ega emas. Hayvonlar — murakkabroq mashinadir, xolos. Inson tanasi ham xuddi shunday murakkab mashinadir. Ruhning faoliyati sezgilar, xotira, tafakkur, iroda — o'z qonuniyatlariga, ya'ni ruhiy qonunlarga binoan ro'y beradi, tananing faoliyati (harakat) esa mexanika qonunlariga binoan ro'y beradi. Shunday qilib, psixik va fiziologik (moddiy) jarayonlar parallel holda ro'y beradi. Shuning uchun ham Dekart XX asrgacha bo'lgan psixologiyada keng tarqalgan nazariyaning, ya'ni psixofizik parallelizm ta'limotining asoschisi hisoblanadi.

Dekart ta'limotiga ko'ra, ruh va tananing bir-biri bilan aloqasi ruhning tanada bo'lishidan kelib chiqadi, xolos. Dekart ruhning makoni miyaning asosida joylashgan shishasimon bez deb taxmin qildi. Dekart zamonasida shishasimon bez faqat odamlardagina topilgan edi. Biroq tez vaqt ichida u bir qancha hayvonlarda ham topildi, albatta, bu Dekartning ruh va tananing munosabati haqidagi ta'limotini rad etilishiga sabab bo'ldi.

Dekart inson organizmini o'rganishga katta e'tibor berdi. Uning ta'limotiga ko'ra, organizmning faoliyati ayrim-ayrim iplar singari organizmga tarqalgan va bir markazda — miyada birlashadigan nervlar yordami bilan amalga oshiriladi. Shu nervlar sistemasi orqali organizm sezadi,

idrok qiladi va atrofda olam hodisalarini biladi. Nerv iplari orqali miyadan u yoki bu javob – mushak harakatlariga beriladi. Masalan, Dekart birinchi bo‘lib, nerv-fiziologik jarayonlarning mexanizmini aniqladi, fiziologiyaga «refleks» tushunchasini kiritdi. Xususan, keyinchalik «shartli reflekslar» deb nom olgan nervlar o‘rtasidagi yangi bog‘lanishlar mexanikasini ham u tasvirlagan.

Shuning uchun ham rus fiziologi I.P. Pavlov o‘z institutida fransuz faylasufi Dekartning haykalini o‘rnatgan.

Dekart tajribaga asoslangan tekshirish yo‘li bilan hosil qilinadigan bilimlarga katta ahamiyat bergan. Lekin shuning bilan birga, matematika va falsafaga doir eng umumiy tushunchalar tajribadan hosil qilinmaydi, balki ular bizda tug‘ma holda mavjuddir. Bu yerda Dekart Platon va o‘rta asr realistlari tomonidan targ‘ib qilingan «tug‘ma ideallar» haqidagi ta‘limotni quvvatlantirdi.

Shunday qilib, Dekart psixika (ruh) haqidagi ta‘limotida o‘taketgan idealist, tabiat haqidagi, hayvon va inson haqidagi ta‘limotda esa mexanistik materialist edi.

Xullas, Dekart mutafakkir sifatida bir oyog‘i bilan O‘rta asrlarda, ikkinchi oyog‘i esa Yangi davrda turgan deyish mumkin.

Jon Lokk (1632–1704)

Ingliz olimi va pedagogi Jon Lokk Bekon kashf qilgan ilmiy metodning bevosita davomchisi edi. Lokk psixologiya ham boshqa tabiat fanlari singari, og‘zaki mulohazalarga emas, balki tajribaga asoslanmog‘i kerak, deb hisoblaydi. Shuningdek, u ruhning va uning kuchlarining asl mohiyatini bilish mumkinligini inkor qildi. «Men, — deydi Lokk, — ruhning mohiyati nimadan iborat yoki hayotiy ruhimizning qanday harakatlari sezgilarga yoki tasavvurlarga olib keladi degan tekshirishlar bilan o‘zimni qiy-nab o‘tirmayman, chunki bu quruq mavhum fikr yurgizishdir». Lokkning aytishicha, faqat ruhiy hodisalarni o‘rganish kerak. Bu hodisalarni o‘rganishning birdan-bir metodi tajriba va kuzatishdir.

J. Lokkning asarlari tufayli psixologiyada empirik tajribaga suyangan psixologiya deb ataladigan yangi oqim paydo bo‘ldi.

Lokkning fikricha, asosiy hamda birlamchi psixik hodisa sezgidir. Ruhiy hodisalarning barcha qolgan turlari, qanchalik murakkab bo‘lmasin, faqat sezgilarning bir-biriga munosabati va qo‘shilishidir. Ruhda (Platon va Dekart aytganidek) tug‘ma ideallar yo‘q. Ruh o‘zining barcha ideallarini tashqi tajriba sezgilaridan (birlamchi sifatlar) va qayta ishlangan ichki tajribadan, reflekslar, xotira, farq qilish, taqqoslash, murakkab tasavvur va boshqalardan (ikkilamchi sifatlar) hosil qiladi. Yangi tug‘ilgan bolaning ruhi go‘yo hech narsa yozilmagan toza qog‘oz yoki toza taxtdir, lekin tarbiyachi va hayot tajribasi bunga sezgilar orqali xohlagan narsani yozishi mumkin.

Sezgilar haqidagi ta'limotida J. Lokk birlamchi va ikkilamchi sifatlar-ga ta'rif berdi. Narsalarning sezgi organizmlariga bevosita ta'sir etishi natijasida hosil bo'ladigan sezgi obrazlari birlamchi sifatlar yoki obrazlar deb ataladi; bu obyektiv sifatlar. Lokk birlamchi yoki obyektiv sifatlar-ga harakatni, o'tkazmovchanlikni, zichlikni, zarrachalarning ulanishini, figu-rani, hajmni va boshqalarni sezishni kiritadi. Lokk ta'limotiga ko'ra, ikki-lamchi yoki subyektiv sifatlar «narsalarning o'zida emas», balki birlamchi sifatlar-ga bog'liq bo'lib, subyektiv ravishda yaratiladi.

M.V. Lomonosov birlamchi va ikkilamchi sifatlar haqidagi ta'limotni tanqid qilib chiqdi. Uning ta'limotiga ko'ra, ikkilamchi subyektiv sifatlar yo'q: bizning hamma sezgilarimiz obyektivdir.

Ingliz faylasufi J. Berkli (1689–1753) va uning izdoshlari Lokkning ikkilamchi sifatlar haqidagi ta'limotini haddan oshirib yubordilar. Ular-ning ta'limotiga binoan, bizning hamma sezgilarimiz subyektiv bo'lib, ongimiz tomonidan yaratilgandir.

J. Lokk hodisalarning tasodifiy bir vaqtda sodir bo'lish natijasida tasav-vurlar o'rtasida hosil bo'ladigan bog'lanishlarni belgilash uchun birinchi bo'lib, psixologiyaga «assotsiatsiya» terminini kiritdi.

Xristian Volf (1679–1754)

Tajriba psixologiyasining paydo bo'lishi bilan avvalgi ratsionalistik psixo-logiya darhol o'z kuchini yo'qotmadi. Ratsionalistik psixologiya O'rta asr g'oyalari hamda ratsionalistik metod haqidagi Dekart ta'limotining ta'sirida, ruh haqidagi ta'limot sifatida, empirik psixologiya bilan birgalikda ya-shashni davom ettirdi. Shuning uchun ham nemis faylasufi X. Volf ikki psixologiya fanining – «ratsionalistik» va «empirik» psixologiyaning bir-galikda yashashi qonuniyligi haqidagi fikrni ilgari surdi. U o'zining «Rat-sionalistik psixologiya» va «Empirik psixologiya» degan ikkita katta asa-rida bu ikki oqimni asoslab beradi. Ratsionalistik psixologiyaning pred-meti ruh va uning mohiyatidan iborat. Uning metodi esa aqliy-ratsiona-listik metoddir. Ratsionalistik psixologiya falsafa fanlari sistemasiga kirishi kerak. Empirik psixologiyaning predmeti ruh hodisalarini, ya'ni ichki tajriba faktlarini kuzatish va tajribaga suyanib o'rganishdan iborat. Volf ta'limotiga ko'ra, empirik psixologiya tabiat fanlari sistemasiga taalluqlidir.

Umuman, shuni aytish kerakki, XVIII asrda Yevropaning barcha mam-lakatlarida, ayniqsa, Angliyada empirik psixologiya yagona hukmron psi-xologiya sistemasi bo'lib qoldi.

Metafizik ratsionalistik psixologiyaning masalalari ba'zi bir faylasuflar (Leybnits, Kant va boshqalar) tomonidan bahs qilinadigan bo'lib qoldi va o'shalar orqaligina idealistik psixologiya namoyandalariga o'z ta'sirini o'tkazdi.

XVII–XVIII ASRLAR PSIXOLOGIYASIDAGI MATERIALIZM

Fandagi, shu jumladan, psixologiyadagi yangi yo‘nalish, ya‘ni tajribaga asoslanish materialistik psixologiyaning taraqqiyotiga yo‘l ochdi.

Yuqorida aytilganidek, ingliz materialisti Gobbs psixik hayotni materialistik tushunishni asoslashga urindi. Lokk psixologik ta‘limotining negizida ham materialistik tendensiyalar yotadi. Dekart ruhiy hayotga nisbatan mexanistik-materialistik qarashlarni asoslashga intildi.

XVIII asr fransuz materialistlari

XVIII asr fransuz materialistlari Kondilyak (1715–1780), Kabanis (1757–1808), Lametri (1709–1751), Gelvetsii (1715–1771), Golbax (1723–1789) psixika haqida izchil materialistik ta‘limot yaratdilar.

XVIII asr fransuz materialistlari birdan–bir asos – materiya deb ta‘lim berdilar. Ular materiya tushunchasini qadimgi grek materialistlaridan olgan edilar, ya‘ni materiya atomlardan tashkil topgan bosh negizdir deb fikrladilar. Tabiatdagi har xil narsalar faqat bitta materiyaning ko‘rinishidir, deb qaradilar. Inson, tabiatning bir qismi sifatida, o‘zining ham jismoniy, ham psixik mohiyatiga ko‘ra moddiydir, deb tushunildi. Bu materialistlar ruhning mustaqil holda mavjud bo‘lishini inkor qildilar va psixik jarayonlarning mohiyatini fiziologik jarayonlarga tenglashtirib qo‘ydilar. Fransuz materialistlarining qoidasi psixika miyaning fiziologik jarayoni, u moddiy jarayondir, degan fikrdan iborat. Bu qoida spiritualizm va umuman idealizmga, uning moddiy bo‘lmagan psixika va ichki tajriba haqidagi ta‘limotiga qarama–qarshi qo‘yilgan edi. Lametri (vrach) aniq materiallarga, ayniqsa, patologiya sohasidan olingan ma‘lumotlarga asoslanib o‘zining «Inson – mashina» degan mashhur kitobini yozdi. Asarda u shunday deb yozadi: «Ruhning barcha qobiliyatlari miyaning va butun gavdaning tuzilishiga bog‘liq bo‘lganligi uchun ravshanki, ular shu tuzilishning o‘zidan iboratdir».

Psixikani fiziologik jarayonlar bilan bunday tenglashtirish Kabanis tomonidan uning «Insonning jismoniy va axloqiy tabiati o‘rtasida munosabat» nomli asosiy asarida keskin qo‘yiladi. Buni Kabanis quyidagicha ifodalaydi: «Fikrni keltirib chiqaradigan jarayonlar haqida aniq tushuncha hosil qilish uchun oshqozon va ichaklar ovqat hazm qilganday, jigar o‘t ajratib chiqarganday, quloq oldi, jag‘ osti va til osti bezlari so‘lak ajratganday bosh miyani ham faqat fikr ishlab chiqarishga tayinlangan alohida organ deb qaramoq kerak. Biz bosh miya ma‘lum ma‘noda taassurotlarni qaytadan ishlaydi, u organik holda fikr ajratib chiqaradi, deb hisoblaymiz».

Biz bunday fikrlarni XVIII asrning boshqa materialistlarida ham uchratamiz. Bunda, XVIII asr materialistlari psixik hayotning barcha hodisa

va jarayonlari, barcha tabiat jarayonlari va hodisalari singari, mexanika qonunlari bilan tushuntiriladi. Engels XVIII asr fransuzlarining kamchiliklari haqidagi mulohazalarida shunday deydi: «O'simlik va hayvon organizmi juda kam tekshirilgan edi, uning ishlari sof mexanistik sabablar bilan tushuntiriladi. Dekartning nazarida odam hayvon bo'lgani singari, XVIII asr materialistlarining nazarida odam mashina bo'lgan. Psixik hayotni mexanistik tushunishning sababi shundaki, XVIII asrda boshqa fanlar orasida eng taraqqiy qilgani mexanika edi. Fransuz materialistlari odamda ro'y bergan hamma hodisalarni shu mexanika qonunlari asosida tushuntirishga urindilar. Fizika, kimyo, biologiya fanlari o'sha vaqtlarda endigina bosh ko'tara boshladi. F. Engels fransuz materialistlarining mexanistik qarashlari asossiz deb ko'rsatadi.

XVII va XVIII asrlarda psixologiya (falsafaning qismi sifatida) Kiyev-Mogilyan akademiyasida (1632–1815) va Moskvadagi Slavyan-Grek-Latin akademiyasida (1687–1814) o'qitish predmetiga aylandi.

Bu akademiylarning professorlari psixologiyaga oid (asosan talabalar uchun qo'llanma tariqasida ko'pgina asar yozganlar), ularda ruh haqidagi metafizik mulohazalar emas, balki tajriba qilib ko'rish mumkin bo'lgan ba'zi psixik hodisalar haqidagi kuzatishlardan olingan ma'lumotlar asosiy o'rinni egallagan edi. Masalan, kiyevlik olimlar inson aqliy faoliyatida tashqi tajribaga alohida e'tibor berdilar. Ular tafakkur faoliyati faqat sezgilar asosidagina ro'y berishi mumkin, deb hisobladilar. Lokkdan 45 yil oldin (1690-y.) Innekentiy Gizel asarida quyidagicha qoida yozilgan ekan: «Agar sezgilaridagi narsalar bo'lmaganda edi, intellektda (inson aqlida) hech narsa bo'lmas edi».

Endi shu narsa ma'lumki, Kiyev olimlari I. Myullerdan 200 yil ilgari sezgi organlarining maxsusligi haqidagi masalani qo'ydilar va uni hal qilishga intildilar. Innekentiy Gizelning talqin qilishicha, sezgi organlarining maxsusligi bu organlarga tashqi olamdagi (obyekt) predmet va hodisalarning ta'sir etishi tufayli paydo bo'lgan, Kiyev faylasuflarining asarlarida monokulyar va binokulyar ko'rish haqidagi, xotira tasavvurlari va xayol tasavvurlarining farqlari haqidagi, emotsiyalarning fiziologik asoslari haqidagi, iroda va uning emotsiya hamda tafakkurning birlashishidan rivojlanishi haqidagi masalalar ham talqin qilingan.

Kiyev akademiyasining olimlari Dekart ta'siriga berilmadilar, hayvonlarda ham ruhiy hayotning borligini ta'kidladilar. Ular inson psixikasining hayvon psixikasidan muhim farqiga to'xtalib, insonga nutq va aqli iroda xosdir, deb ta'kidladilar.

Moskva–Slavyan–Grek–Latin akademiyasida o'quv ishlari (xususan psixologiya bo'yicha ham) Kiyev–Mogilyan akademiyasi namunasida o'tkazildi.

Psixologiyaning dastlabki kurslari Ioannikiy Lixud tomonidan asosan Aristotel, Ioan Damaskin va Foma Akvinat ruhida yozilgan edi. Keyin-

chalik (taxminan 1700-yillarda) Feofilakt Lopatinskiy va boshqalarning asarlarida Dekart, Volf, Leybnits va dastlabki empirik oqim psixologlarining ta'siri ko'zga tashlanadi. F. Lopatinskiy o'zining ruh haqidagi mulohazalarida ovqatlanish haqida, qon aylanish haqida, temperament haqida va turli yoshdagilarning xususiyatlari haqidagi ta'limotni bayon qiladi. Tashqi va ichki hislarni tekshirishga alohida e'tibor beriladi.

Psixologiya kurslarida asosiy o'rinni ruh, aql va iroda haqidagi boblar ishg'ol qilgan edi.

XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlariga kelib, Moskva hamda Kiyev akademiasining olimlarida O'rta asr ratsionalistik psixologiyasidan faqat inson psixik hayotiga oid barcha hodisalarning g'ayri jismaniy substansiyasi hisoblangan ruh haqidagi ta'limot qoldi, xolos. Bu idealistik psixologiya edi. Biroq, XVIII asr rus psixologiyasida materialistik qarashlar tashkil topa boshlaydi. O'sha zamon materialistik psixologiyasining eng ko'zga ko'ringan vakillari M.V. Lomonosov hamda A. P. Radishchevlardir.

M.V. Lomonosov (1711–1765) o'zining asarlarida psixologiya masalalariga, xususan, sezgilar sohasiga katta e'tibor berdi va bir qancha hodisalarni materialistik jihatdan tushuntirdi. Masalan, sezgilarning manbai sezgi organlarimizga tashqi predmetlarning fizik ta'sirotidir, deb ko'rsatdi. U sezgilar inson tomonidan atrofdagi olamni bilishning shartidir, chunki ular inson ongiga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan moddiy predmetlarning miyaga bevosita ta'sir qilishining natijasidir, deb hisobladi.

Lomonosov o'z zamonasida keng tarqalgan sezgilar sohasidagi, «bir-lamchi va ikkilamchi sifatlar» haqidagi ta'limotga qarshi chiqdi.

Uning ta'limotiga ko'ra, ikkilamchi subyektiv sifatlar yo'q. Bizning barcha sezgilarimiz obyektivdir.

A.P. Radishchev (1749–1802) asosan inson tabiatini tushunishdagi dualizmga, ruhiy hayotni moddiy hayotdan ham miyadan ajratib qo'yishga, nutqni tafakkurdan ajratib qo'yishga qarshi chiqdi.

U psixikani miyadan ajratish mumkin emas va uning manbai hissiy idrok qilinadigan olamdir, deb ta'kidladi. «Ruh tan bilan birgalikda o'smaydimi, uning bilan birga ulg'ayib mustahkamlanmaydimi, uning bilan birga so'lib o'tmaslashmaydimi? Sen barcha o'z tushunchalaringni hisdan olmaysanmi?» — deb yozgan edi u. Miya — psixikaning moddiy asosi, busiz inson aqlli mavjudod bo'la olmaydi.

Radishchev inson ongining taraqqiyotida nutqning katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlagan, nutq «fikrlarni bir joyga to'plash vositasidir; modomiki, narsaga nom berilmas ekan, narsa haqidagi fikr so'zlar bilan ifodalanmas ekan, u bizning aqlimizga yotdir va busiz bizning aqlimiz ishga solinmaydi».

XIX asrning boshidan boshlab maorifning o'sish bilan psixologiya bilimlari sistemasida empirik psixologiya hukmron mavqegini egallay boshladi, buning ichida esa materialistik olimlar tez o'sa boshladi.

XIX VA XX ASRLARDA PSIXOLOGIYA TARAQQIYOTI

XIX va, ayniqsa, XX asrlarda psixologiya faqat empirik (tajribaga asoslangan) fan sifatida taraqqiy etadi. Bu davrda uning predmeti, ya'ni o'rganadigan voqelik sohasi kuchli ravishda kengaydi, bu fanning alohida yangi sohalar paydo bo'ladi va shakllanadi, yangi, yanada samaraliroq tekshirish metodlari kashf qilinadi. Psixologiyaning bergan ma'lumotlaridan amaliy faoliyatning turli sohalarida foydalanila boshlandi. Ayni vaqtda, XIX va XX asrlarda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash yanada chuqurlashadi, bu kurashning yutuqlari esa falsafaning tantanasi va mustahkamlanishi uchun idealizmga qarshi umumiy kurashning vositasi bo'lib qoladi.

Assotsiativ psixologiya

Bekon va Gobbsdan boshlab empirik psixologiyaning vazifalaridan biri psixik hodisalar tarkib topgan elementlarni aniqlashdan iborat edi. Yuqorida aytilganday, Bekon bilan Gobbs tasavvur hamda sezgini shunday elementlardir, deb hisobladilar. Psixologlar psixik elementlar murakkab struktura (tarkib) va jarayonlarga birikishida bo'ysunadigan qonunlarni topishga intildilar. Masalan, Gobbs psixik hodisalar intilish va qochish qonuniga bo'ysunadi, deb hisoblagan.

XVIII asrning ikkinchi yarmida ingliz psixologlari Yum va Gartli har xil psixik hodisalar va elementlar g'oya tasavvurlarning yaxlit bo'lib birlashishining asosiy qonuni sifatida assotsiatsiyalar haqidagi ta'limotni ilgari surdilar. Assotsiatsiyalar haqidagi bunday ta'limot bir vaqtda idealistik, ham materialistik yo'nalishda paydo bo'ldi. Idealistik yo'nalishning vakili (va umuman assotsiativ oqimning asoschisi) David Yum (1711–1776) edi. Uning ta'limotiga ko'ra, ongning barcha murakkab hodisa va mahsullari va o'zining «men» ekanligini (o'z-o'zini) anglash, o'zaro tashqi bog'lanishlar – assotsiatsiyalar bilan bog'langan «tasavvur birikmalari» dir, xolos.

Materialistik oqimning vakillari David Gartli (1705–1757) va uning shogirdi Jozef Pristli (1733–1804) edilar. Ular assotsiativ tasavvurlarni miyadagi fiziologik bog'lanishlarga tenglashtirib qo'ydilar. Gartli psixologiyaga ruhning fizikasi deb qaradi.

Pristli barcha psixik jarayonlar miyaning tebranishlaridir, deb jar soldi. U psixik va fizik hodisalar o'rtasidagi prinsipial farqni inkor qildi va psixologiyaga fiziologiyaning bir qismi deb qaradi.

Assotsiatsiyalar va ularning inson psixik faoliyati tarkibidagi muhim roli haqida ta'limot XIX asrda juda keng tarqaldi. Empirik psixologiya-ning ichida «assotsiativ psixologiya» deb atalgan alohida oqim paydo bo'ldi. Bu oqim XIX asrning uch choragi mobaynida hukmron mavqei egallab qoldi. XIX asrda assotsiativ psixologiya-ning tarafdorlari Angliyada Jems Mil (1773–1836), Jon Styuart Mil (1806–1873), Aleksandr Ben (1818–1903), Gerbert Spenser (1820–1903) edilar. Bularga Fransiyada T. Ribo (1829–1916), Germaniyada Teodor Sigen (1862–1950) larni va qisman Yulius Ebbingauzni (1850–1909) ham kiritish mumkin.

Assotsiativ psixologiya-ning vakillari barcha murakkab psixik jarayonlar (xotira, tafakkur va nutq, xayol va iroda) bir xil birlamchi psixik elementlar bo'lgan sezgilardan va ularning nusxasi bo'lgan tasavvurlardan hosil bo'ladilar, deb da'vo qildilar. Ayrim sezgi va tasavvurlar assotsiatsiyalarning qonunlariga binoan, o'zaro mexanik bog'lanishlar bilan birlashadilar. Masalan, xotira jarayonlari assotsiatsiyalarga tenglashtirib qo'yiladi, ya'ni esda qoldirish yangi assotsiatsiyalar hosil qilishdir, esga tushirish esa avval mustahkamlangan assotsiatsiyalarning jonlanishidir. Assotsiatsiistlarning fikricha, tafakkur ruhning alohida bir qobiliyati yoki maxsus psixik qobiliyati emas, tafakkur ham faqat tasavvurlarning assotsiatsiyalar qonuniga binoan harakatlanishidir. Masalan, muhokama faqat ikkita tasavurning assotsiatsiyaga binoan bog'lanishidir. Bunda ongning boshqa momentlari yo'q. Xulosa chiqarish ikki yoki bir qancha hukmlarning assotsiatsiyasidir, bulardan ham assotsiatsiya bo'yicha yangi hukm hosil qilinadi, ya'ni xulosa chiqarildi. Tushunchalar ham so'zlarning bir qancha o'zaro o'xshash tasavvurlar bilan bo'lgan assotsiatsiyasi (bog'lanishi)dir, deb ta'riflanadi.

Assotsiativ psixologiya vakillarining fikricha, nutq ham tasavvurdir. Masalan, Ebbingauzning aytishicha, nutq bu «ikki elementning» mustahkam assotsiatsiyalari bo'lib *qo'shilish*dir; bir tomondan, so'z va gaplarning ma'nolari bilan, ikkinchi tomondan, esa so'z va gaplarning narsalar bilan birikishidir. Gap va so'zlarning haqiqiy mohiyati nutq organlari faoliyati tufayli hosil bo'ladigan, «ohang va shovqinlar»dan va bu faoliyat natijasida harakat va holatni sezishdan, ya'ni eshituv va kinestetik yoki nutq ta'sirotlaridan iboratdir.

Qayd qilingan har ikkala so'z elementlari ham o'zaro mustahkam assotsiatsiyalar bilan bog'langan, deb ta'kidlaydi Ebbingauz. Nutq jarayonlarida, ya'ni fikrning shakllanishida, fikrni o'zgalarga bayon qilishda va o'zgalarning fikrini o'zlashtirishda assotsiativ jarayonlar, alohida tasavvurlar, xususan so'zlarning asosiy elementlari bo'lgan harakat (kinestetik) tasavvurlar bilan tovush tasavvurlari o'rtasida bog'lanishlar hosil bo'ladi. Nutq maxsus funktsiya sifatida tafakkur bilan tashqi – assotsiativ bog'lanishlardan tashqari hech qanday munosabatda bo'lmaydi.

Bu psixologlarning ta'limotiga ko'ra, diqqat ongimizda qolgan barcha tasavvurlarni siqib chiqargan, qandaydir bitta tasavvurlar guruhining hukmron bo'lishi bilan izohlanadi, emotsiyalar xush va noxush hislarni anglash bilan birlashgan sezgi hamda tasavvurlarning yig'indisidir va hokazo. Assotsionistlar inson shaxsining o'zini ham o'z tanasini sezishga va shunga mos keladigan tasavvurlarga («tasavvurlar birikmasi»ga) asoslangan ancha barqaror va doimiy psixik hodisalar komplekslari deb tushundilar. Assotsiativ psixologiya vakillarining xizmati shundan iboratki, ular ongning yuksak murakkab jarayonlarini, ya'ni tafakkur, nutq, va irodalarni tajriba asosida (asosan o'z-o'zini kuzatish yo'li bilan) o'rganishni diqqat markazida tutdilar.

Biroq keyinchalik assotsiativ psixologiya vakillari va boshqa psixologlarning bu ta'limoti amalda o'zining yaroqsizligini ko'rsatdi. Psixik hayotning murakkab hodisalarini faqat assotsiativ jarayonlarga tenglashtirib qo'yish mumkin emasligi ma'lum bo'ldi.

Tafakkur jarayonini har tomonlama analiz qilish shuni ko'rsatdiki, tafakkurda mavjud bo'lgan ba'zi momentlarni tasavvurlarning oddiy assotsiatsiya yo'li bilan oddiy bog'lanaverishlariga tenglashtirish mumkin emas va shu momentlar bilan tafakkur oddiy assotsiativ jarayonlardan tubdan farq qiladi.

Biz assotsiativ jarayonda, avvalo, tasavvurlar harakatini ko'ramiz, bunda ongimizda yangidan hosil bo'lgan har qanday tasavvur avvalgi tasavvurlar yoki idrok tufayli hosil bo'ladi. Lekin bir xil turtki (idrok yoki tasavvur) orqali birin-ketin paydo bo'lgan tasavvurlar o'z yo'lida har xil yo'nalishga ega bo'lishlari mumkin.

Birinchidan, tafakkurda ham albatta, tasavvurlar yoki boshqa psixik mahsullarning harakati sodir bo'ladi. Lekin bu yerda bu harakat avvalgi idrok va tasavvurlar turtkisi sodir bo'lmasdan, balki dastavval qo'yilgan maqsad va vazifa bilan belgilanadi hamda boshqariladi. Tafakkur maqsadga muvofiq yo'naltirilgan jarayondir. Tafakkur jarayoni hamma vaqt birorta masalani hal qilishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Ikkinchidan, assotsiativ jarayonlar esa passiv jarayonlardir. Assotsiativ qonunga binoan tasavvurlar harakati go'yo o'z-o'zicha ro'y beradi, bu harakat oldindan belgilanmasdan, ongli kuch sarflamagan holda boraveradi. Agar tasavvurlarning assotsiativ oqimida faollik bo'lsa ham, u beixtiyor faollikdir.

Bu o'rindagi beixtiyor faollik shaxsning emotsional holati bilan yoki mavjud tasavvurlar tufayli ro'y beradigan emotsional momentlar bilan belgilanadi.

Tafakkur esa, aksincha, oldindan ongli kuch (diqqat) sarflash yo'li bilan sodir bo'ladigan faol jarayondir. To'g'ri, tafakkur jarayonlaridan ham passiv momentlar bo'ladi, lekin ular bu o'rinda faqat qo'shimcha va

yordamchi ahamiyatga ega bo'ladilar. Passiv momentlar tafakkur mohiyatini belgilab bermaydilar, ular birlamchi emas, balki ikkilamchidir, ko'pincha aqliy taraqqiyotning yuksak bosqichlarida paydo bo'ladilar.

Uchinchidan, assotsiativ jarayonlarda faqat esga tushirish tajribadan hosil bo'lgan, sezilgan va idrok qilingan narsalardan nusxa ko'chirishgina bordir. Tasavvurlar assotsiatsiyasi faqat reproduktiv (takrorlovchi) jarayondir. Bu jarayonlar ongimizda yangi mazmun hosil qilmaydi.

Tafakkur mahsuldor (produktiv) jarayondir.

Bunda ongimiz yangi mazmunga, yangi mahsulotga ega bo'ladi. Bu yangi mahsulot obyektiv borliqning shunday momentlarini aks ettiradiki, bu momentlarni bevosita sezgi organlari orqali bilish mumkin emas, binobarin, tasavvurlarda ham takrorlash mumkin emas.

Ekspirimental psixologiya

Ma'lumki, XIX asr fizika, biologiya, fiziologiya, kimyo va boshqa tabiat fanlarining gurillab o'sishi bilan xarakterlanadi. Fanda paydo bo'lgan eksperimental metodning keng qo'llanishiga fanning bunday o'sishiga yordam berdi.

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlaridayoq, psixologlar o'rtasida psixik hodisalarni o'rganishda eksperimentni tatbiq qilish mumkin emas-mikan, degan masala maydonga chiqdi.

Bu masala bo'yicha faylasuf Kant o'z fikrini aytdi. Uning fikricha, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkin emas, chunki psixik hodisalarni o'lchash mumkin emas, ularga matematikani tatbiq qilish mumkin emas.

Psixik hodisalarni o'lchashning mumkinligi, binobarin, psixologiyada eksperimentning bo'lishi mumkinligi haqida nemis psixologi I. Gerbart (1776–1841) ijobiy fikr aytgan. U «psixologiyada matematikani tatbiq qilish mumkin va zarurligi haqida» shunday degan: «Mening tekshirishlarim amalda faqat psixologiyaning o'zi bilan cheklanib qolmasdan, balki fizikaga va umuman tabiat fanlariga ham qisman aloqadordir».

Gerbartning fikricha, asosiy psixik element tasavvurdir, qolgan barcha jarayonlar – hissiyot, iroda, tasavvurlar kombinatsiyasidan va munosabatlaridan iboratdir. Ruhiiy holatlar doimo o'zgarish jarayonida bo'ladilar. Tasavvurlarning bu doimiy o'zgarish va almashish jarayonida ma'lum darajada doimiylik qonuniyati bor. Bu doimiylik miqdori tomonini o'lchash mumkin. Shuning uchun ham, Gerbartning fikricha, psixologiyaga matematikani tatbiq qilish mumkin.

Gerbart garchan psixologiyada eksperimentdan foydalanishning zarurligi va foydaliligini isbotlagan bo'lsa ham, lekin uning o'zi bu metoddan foydalanmadi.

Veber va Fexner

Psixologiyada eksperimentni tatbiq qilish bo'yicha dastlabki ishlarni fiziolog Veber (1796–1878) va fizik Fexner (1803–1887)lar amalga oshirdilar. Veber va Fexnerning maqsadi tashqi ta'sirotlar (fizik omillar) va ularning muvofiqi — sezgilarning o'zaro munosabatlari sohasidagi qonuniyatlarni topishdan iborat edi. Fexner eksperimental metodlar asosida sezgilarning ortib borishi bilan ularni qo'zg'atuvchi taassurotlar ta'siridagi qiyosiy munosabatni aniqlab, sezgi qo'zg'atgich logarifmasiga proporsionaldir degan psixofizik qonunni kashf etadi. Veber va Fexnerlar o'tkazgan tajribalar «Psixofizika» degan alohida fanning paydo bo'lishiga olib keldi.

Veber va Fexner ishlarining ahamiyati, asosan, shundan iboratki, ular birinchi bo'lib psixologiyani, tabiat fanlari singari, eksperimental fanga aylantirish mumkin ekanligini isbotladilar. Shu vaqtgacha faqat kuzatish, asosan, o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelayotgan psixologiya endi aniq fanlardagi obyektiv metoddan foydalana boshlaydi.

V. Vundt

Eksperimental psixologiya taraqqiyotida, ayniqsa, nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt (1832–1920)ning ishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Vundtgacha faqat ichki tajribadan va o'z-o'zini kuzatishdan foydalanib kelgan psixologiya faqatgina tasviriy fan edi. Vundt eksperiment va o'lchash metodlarini zarur deb topib, psixologiyani izohli fanga aylantirishni maqsad qilib qo'ydi.

Vundt psixologiya uchun klassik metodlar bo'lib qolgan bir qancha metodlarni, ya'ni qo'zg'atish metodi, ifodalash metodi va reaksiya metodlarini kashf etdi hamda rivojlantirdi.

Vundt 1879-yili birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasini kashf qildi.

Oradan ko'p vaqt o'tmasdan (1881) u Berlin universiteti huzurida Eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi. Vundt shug'ullangan masalalardan biri o'sha vaqtda astronomlar tomonidan ochilgan diqqatni bir vaqtda ikkita har xil o'tkazgichga to'plash mumkin emasligi haqidagi masala edi. Bu hodisani aniqlash uchun Vundt (laboratoriya tashkil qilinganga qadar) 1861-yilda alohida mayatnik ish o'ylab chiqardi (Vundt mayatnigi). Bu mayatnik graduslarga bo'lingan yoy atrofida harakatlana-di va har bir ma'lum vaqtdan keyin shing'irlaydi. Bu psixologik eksperimentlar uchun kashf etilgan birinchi asbob edi.

Ilmiy (izohli) psixologiyani oyoqqa turg'izish uchun Vundt qo'shimcha vosita sifatida yondosh fanlar, ayniqsa, fiziologiya, astronomiya, etnografiya, tarix, mitologiya va boshqa fanlardan olingan ma'lumotlardan foydalanish zaruriyatini ilgari surdi.

Leyptsig laboratoriyasi va institutidan namuna olib, Germaniyaning boshqa universitetli shaharlarida ham, shuningdek, boshqa mamlakatlarda ham, jumladan Fransiya, Angliya va Amerikada laboratoriya hamda institutlar tashkil qilindi. XIX asrning oxirida Rossiyada ham bir qancha eksperimental psixologiya laboratoriyalari tashkil qilindi: Moskvada Tokarskiy, Qozonda – Bexterev, Odessada N.N. Langerlar tomonidan shunday laboratoriya ochildi. 1911-yil Moskva universiteti huzurida maxsus ko‘rilgan binoda professor Chelpanov rahbarligida Eksperimengal psixologiya instituti tashkil qilinadi.

Professor A.F. Lazurskiy (1874–1917) tomonidan eksperimental metodning alohida turi – tabiiy eksperimental metodning alohida turli tabiiy eksperiment metodi ishlab chiqilgan. Eksperimentning bu turidan bizda bolalar psixologiyasini o‘rganishda, pedagogika masalalarini, ayniqsa, ta‘lim psixologiyasi masalalarini ishlab chiqishda keng va unumli foydalanilmoqda.

Eksperimental metodning tatbiq qilinishi psixologiya fani taraqqiyotiga juda unumli ta‘sir ko‘rsatdi.

Bu metodning yordamida oddiy kuzatish yoki o‘z-o‘zini kuzatish yo‘li bilan aniqlash qiyin bo‘lgan yoki butunlay mumkin bo‘lmagan ko‘p ma‘lumotlar aniqlandi, ayrim psixik hodisalar o‘rtasidagi bog‘lanishlar aniqlangan, psixik jarayonlardagi, ayniqsa, sezgilar, idrok, diqqat, xotira sohasidagi ba‘zi bir qonuniyatlar ochilgan.

Eksperimental analiz yo‘li bilan murakkab psixik jarayonlar (idrok, xotira, tafakkur)ning alohida komponentlari tarkibiy qismlari ajratilgan, psixik jarayonlarning fiziologik hodisalar bilan, shuningdek, tashqi fizik muhit hamda ijtimoiy muhit bilan bo‘lgan bog‘lanishlari ochilgan.

Eksperimental tekshirishlarning yakunlari, shuningdek, eksperimental metodning usullaridan foydalanish amaliy faoliyatning turli sohalarida – o‘quv tarbiya ishlarida, tibbiyotda, mehnatni tashkil qilish va ratsionalizatsiyalashda, sud ishlarida, san’atda juda ko‘p foyda keltirdi.

Genetik psixologiya

XIX va XX asrlar psixologiya fanining yutuqlari uchun eksperimental metod bilan birgalikda unga taraqqiyot tamoyilining kiritilishi ham katta ahamiyatga ega bo‘ldi.

Taraqqiyot g‘oyasi, xususan ruh haqidagi ta‘limotdagi taraqqiyot g‘oyasi qadimgi zamon mutafakkirlarining ko‘pchiligi (Geraklit, Efnssk va boshqalar) tomonidan aytilgan ideyadir.

Yangi zamonda esa (XVIII–XIX asrlarda) bu g‘oya nazariy jihatdan Fridrix Shelling (1775–1854) va, ayniqsa, Gegel falsafasida ishlab chiqilgan edi. XIX asrning o‘rtalaridan boshlab Ch.V.Darvin (1809–882) va Gekkel (1834–1918) larning asarlari tufayli taraqqiyot g‘oyasi biologiya-

ning tamoyili bo'lib qoldi. Falsafa va tabiatshunoslikdagi umumiy yo'nalish ta'sirida psixologiyada ham psixik hayot hodisalarini o'rganishda genetik tamoyil qaror topadi. Bu tamoyil inson hamda hayvon, katta yoshdagi kishilar hamda har xil yoshdagi bolalar psixik hayotining xususiyatlarini yaxshi tushunish zaruriyati bilan taqozo qilindi. Jamiyatning tarixiy taraqqiyotida inson ongi qanday paydo bo'ldi va qanday o'zgarib keldi, degan masala ham o'zining hal qilinishini talab qilib turardi. XIX asrning oxirlaridan boshlab, psixologiyaning sohalari — hayvonlar psixologiyasi (zoopsixologiya), tarixiy psixologiya va turli yoshdagilar psixologiyasi maydonga keldi.

Zoopsixologiya (hayvonlar psixologiyasi)

Zoopsixologiya — bu hayvonlarning nerv sistemasi taraqqiyotiga, biologik sistemikasiga (hayvonlarning har xil turiga), shuningdek, yashash tartibi xususiyatlariga binoan ularning psixik hayot shakllarini o'rganadigan fandır.

Bu psixologiya har xil hayvonlar psixikasini bir-biriga taqqoslab, qiyosiy qilib o'rgangani uchun **qiyosiy psixologiya** deb ataladi. Bu psixologiya psixik taraqqiyotni hayvon organizmlarining biologik tuzilishiga bog'lab o'rganganligi uchun u **biologik psixologiya** deb ham yuritiladi.

Hayvonlar xulqini o'rganishga bo'lgan qiziqish juda qadim zamonlardayoq paydo bo'lgan. Olimlar tomonidan boy ma'lumotlar to'plangan.

Yangi zamonda tabiatshunoslardan J. Lamark (1744—1802) va Ch. Darvin hamda ular evolutsion ta'limoti izdoshlarining asarlari, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Zoopsixologiyaning taraqqiyotiga bu fanning Rossiyadagi asoschisi biolog — darvinist V.A. Vagner (1849—1934) katta hissa qo'shdi. U bir qancha chuqur ilmiy asarlar yozgan, shulardan eng muhimlari: «Qiyosiy psixologiyaning biologik asoslari» ikki tomlik, «Biopsixologiya va yondosh fanlar», «Psixik qobiliyatlarning paydo bo'lishi va taraqqiyosi» 1—9 nashri, «Qiyosiy psixologiyadan etyudlar»dir.

Yuqori taraqqiy qilgan hayvonlar psixologiyasini o'rganishda sobiq sovet tadqiqotchilari ham juda ko'p qimmatli hissa qo'shdilar. Masalan, N.Yu. Voytonis (1887—1946) maymunlar aqlini, ularning oriyentirovka qilish qobiliyati va qidirish faoliyatini, «qurollar»dan foydalanishni, to'dalanish munosabatlarini o'rgandi. Voytonisning eng muhim asari «Aql taraqqiyotining ilk tarixi» (1949) edi.

Ayniqsa, N.N. Ladigina-Kotsning yuqori taraqqiy qilgan hayvonlar psixologiyasi sohasidagi tadqiqotlari shuhrat qozondi. U maymunlar faoliyatining turli xil shakllarini batafsil tasvirlab berdi: hayvon va inson tafakkurining sifat jihatidan farqini o'rgandi, maymun (shimpanze) va inson bolasi psixikasini taqqoslab tekshirdi, hayvonlar xulqini o'rganishning yangi metodikasini ishlab chiqdi. Ladigina—Kots tadqiqotlarining nati-

jaları uning quyidagi asarlarida bosib chiqarilgan: «Shimpanzening bilish qobiliyatlarini tekshirish» (1923); «Eksperiment sharoitlarida moslashish-harakat malakalari» (1928); «Inson bolasi va shimpanze bolasi» (1935).

Hayvon psixikasi haqidagi ta'limotda ikki oqim — antropomorfik (idealistik) hamda mexanistik (materialistik) oqimlar kurash olib bordilar. Birinchi oqim vakillari hayvonlar xulqida ularning insonlarnikiga o'xshagan subyektiv psixik hayoti namoyon bo'lad, deb hisobladilar. Bu ilmga asoslanmagan oddiy qarash edi. Darvin va uning bir qancha izdoshlari (Romene va boshqalar) hayvon xulqining ba'zi murakkab shakllarini «aqli» harakatlar deb talqin qildilar.

Dekart o'z zamonasida, hayvonlar — bu faqat mashina, ularda ruh yo'q, ularning butun xulqi faqat mexanik mushak harakatlardangina iboratdir, deb jar soldi.

V.A. Vagner o'z tekshirishlarida hayvonlar xulqini tushuntirishda antropomorfizmni ham, soddalashtirilgan mexanik ta'limotini ham tanqid qildi.

Hayvon psixikasini o'rganish sohasida nemis olimi Volfgang Keller ham muhim ishlar qildi. Biroq, u o'zining «Odamsimon maymunlarning aqlini tekshirish» (1917) degan va boshqa psixologik asarlarida maymun psixikasi bilan odam psixikasining farqlarini *aniq* ko'rsatib bermaydi. Bu antropomorfik qarashlar I.P. Pavlov tomonidan qattiq tanqid qilindi. I.P. Pavlov maymun va boshqa hayvonlar psixik faoliyatining moddiy shartli reflektor asosini isbotlab berdi.

Tarixiy psixologiya

Bu fan ongning hamda inson shaxsining paydo bo'lishi va tarixiy taraqqiyot bosqichlariga oid masalalarni o'rganadi.

Bu masalalarni o'rganishga bo'lgan qiziqish, asosan, ijtimoiy tarixiy fanlarning taraqqiyoti munosabati bilan paydo bo'ldi. Inson ongi taraqqiyoti tarixida, albatta, eng qiziqarlisi ibtidoiy ong xususiyatlari haqidagi masaladir, ong funksiyalaridan esa eng qiziqarlisi inson tafakkuridir.

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi burjua fanida Teylorning «Ibtidoiy madaniyati», Frayzerning «Oltin shoh» asarlari va, ayniqsa, Levi-Bryulning «Madaniyatning bosqichlaridagi jamiyatlarda tafakkur funksiyalari», «Ibtidoiy tafakkur» nomli kitoblari mashhur edilar.

Levi-Bryul ibtidoiy odamning tafakkuri hozirgi zamon odamining mantiqiy tafakkuridan tubdan farq qiladi: u mantiqan oldin (unda ziddiyat qonuni inkor qiladi) paydo bo'lib, tabiiy va g'ayritabiiy narsalarning farqiga bormaydi, deb da'vo qildi.

Levi-Bryulning aytishicha, ibtidoiy odamning tasavvurida dastlabki sabab bilan oxirgi oqibat bevosita bog'langandir; bu o'rinda oraliq bog'lanishlar inkor qilinadi. Levi-Bryulning fikricha, bunda daxldorlik qonunini (parpitsipsiya)ga amal qilinadi. Uning boy etnografik material-

lari va ba'zi xulosalari ancha ahamiyatga ega, lekin uning ibtidoiy tafakkurining madaniy odam tafakkuridan sifat jihatidan farq qilishi haqidagi qoidasi ilmiy jihatdan tanqid qilishga arzimaydi.

Inson ongining paydo bo'lishi va uning tarixiy taraqqiyoti haqidagi masalasi ilmiy jihatdan hal qilindi. Inson ongi mehnatda paydo bo'lgan, «insonni mehnat yaratgan, uni ijtimoiy, ongli mavjudodga aylantirgan. Ong va uning barcha shakllari ijtimoiy hayot va ishlab chiqarish usullariga bog'liq holda mehnatida rivojlangan. Tarixiy psixologiyaning asosiy muammosi inson ongi taraqqiyotining mehnat shakllarining tarixiy taraqqiyotiga, sinfiy kurashga, ijtimoiy iqtisodiy informatsiyalarga bog'liq ekanligini isbotlashdan iboratdir.

Yosh psixologiyasi

Bu fan insonning yoshiga qarab psixikasining rivojlanib borish xususiyatlari va qonuniyatlarini o'rganadi, ilk bolalikdan tortib, toki qarilik yoshigacha bo'lgan har bir yosh bosqichida psixik tuzilishining o'ziga xos xususiyatlarini, inson ongining turli yoshga qarab rivojlanishini belgilab beruvchi faktorlarni aniqlaydi.

Yosh psixikasi sistemasida, ayniqsa, bolalar psixologiyasi muhim o'rin egallaydi. Bu psixikaning go'daklik, ilk bolalik, maktabgacha yosh davrlaridagi rivojlanishini o'rganadi. O'sishning bu davrlari inson shaxsi va ongining intensiv shakllanish davridir. Bolalar psixologiyasining asosli muammosi «bolaning aqliy taraqqiyoti masalasidir».

Bolalarning yoshlik xususiyatlari ta'lim va tarbiya bilan shug'ullanuvchi kishilarni eng qadimdan beri qiziqtirib keldi. Bu masalalarga Yan Amos Komenskiy (1592–1670), Frebel (1782–1852), I.G.Pestalotssi (1746–827) va boshqalar ham katta e'tibor berganlar.

Ta'lim va tarbiya ishlari amaliyotida bolalarning diqqat, idrok, xotira, tafakkur va nutq xususiyatlari haqida boy materiallar to'plagan.

XIX asrning ikkinchi yarmida yosh (bolalar) psixologiyasi psixologiya fanining mustaqil sohasi sifatida shakllana boshlaydi. Bola psixikasining rivojlanishi haqida birinchi bo'lib nemis fiziologi V. Preyer (1841–1891) o'zining «Bola qalbi» (1882) degan asarida sistemali ma'lumot berdi. XX asrning boshida bolalar psixologiyasidan katta tekshirish ishlari olib boriladi: V.Shtern (1872–1938) «Ilk bolalikda xotirlash, guvohlik va yolg'on»; Ernest Meymak (1891–1915) «Eksperimental pedagogikadan leksiyalar» uch tom, «Eksperimental pedagogikadan ocherklar», Byuler Karl «Bolaning ruhiy rivojlanishi», Piaje Jan (1896) «Bolaning nutqi va tafakkuri».

Bolalarning yoshlik xususiyatlarini o'rganish sohasida K.D. Ushinskiy va P.F. Kapterev (1849–1922) lar tomonidan juda ko'p ishlar qilindi. Ushinskiyning «Inson tarbiya predmeti sifatida» degan katta asari yosh psixologiyasi va bolalar psixologiyasi sohasidagi chuqur mazmundor asar

sifatida hozirgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Psixologiya taraqqiyotida P. Blonskiy (1884–1941) ning «Psixologik ocherklar» va L.S.Vigotskiyning (1896–1934) «Tanlangan psixologik asarlari» kabi tekshirishlari katta o'rin egalladi.

Psixologlarning tadqiqotlari inson ongining turli yoshda rivojlanishi uning hayot sharoitlariga bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Bu rivojlanishning hal qiluvchi omillari ta'lim va tarbiya, shuningdek, rivojlanayotgan odamning shaxsiy faoliyatidir. A.A. Smirnov, A.N. Leontev, N.D. Levitov, N.A. Menchinskaya, A.A. Lyublinskaya, D.B. Elkonin, L.I. Bojovich, M.V. Zaporjets va boshqalarning ishlari xuddi mana shu yo'nalishda bormoqda.

XIX ASRDA VA XX ASR BOSHLARIDAGI PSIXOLOGIYANING UMUMIY XARAKTERISTIKASI

XIX va XX asrdagi psixologiya – bu asosan empirik psixologiyadir. Psixologiyada XVII asrda paydo bo'lgan bu yo'nalish XIX asrda va XX asrning boshlarida o'z taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisiga erishdi. Uning yutuqlariga erishuviga sabab eksperiment metodining tatbiq qilinishi edi. Uning predmet doirasi juda kengaydi. Yuqorida aytilganday, psixologiya fanining maxsus o'z vazifalari va metodlariga ega bo'lgan bir qancha shoxobchalari maydonga keldi.

Empirik psixologiya bir butun narsa emas edi. Bu psixologiyaning ichida bir qancha yo'nalish va oqimlar mavjud edi. Psixologiya tarixida bulardan ancha mashhur va muhimlari assotsianizm, intellektualizm, volyuntarizm, geshtal psixologiya va freydizmlar edi. Assotsiativ psixologiya haqida yuqorida gapirildi.

Intellektual psixologiya – bu psixikaning asosiy elementi va psixologik faoliyatning asosiy funksiyasi aqli intellektdir, deb hisoblaydigan yo'nalish. Intellektualistlarning fikricha, turli-tuman psixik jarayonlar, shu jumladan emotsional va iroda jarayonlari ham sezgi, tasavvur va tushunchalarning qo'shilishidir, deb tushuntiriladi. Assotsiativ psixologiyaning vakillari intellektualistlarga kiradi, chunki ular ham birlamchi va asosiy element tasavvurlardir, deb hisoblaganlar. Psixologiya va pedagogikada intellektualizmning eng ko'zga ko'ringan vakili Gerbart hisoblanadi.

Volyuntaristik psixologiya intellektualizmdan farq qilib, psixik hayotning asosi sifatida shaxsning irodasini, faollanishini, faolligini ilgari suradi. Barcha murakkab psixik jarayonlar, xususan, tafakkur ham insonning irodaviy faolligi deb talqin qilingan.

Volyuntaristik psixologiyaning vakillari G.Lipps (1889–1941) G. Myunsterberg (1863–1916) edilar. Vilgelm Vundt ham, garchand irodaning asosi hislardir, deb hisoblagan bo'lsa ham volyuntarist edi.

Freydizm – bu o‘z nomini Avstriya nevropatologi va psixologi Zigmund Freyd (1856–1939) nomidan olgan bo‘lib, psixologiya va nevropatologiyadagi alohida yo‘nalishdir.

Freyd ta‘limotiga ko‘ra, shaxs psixologik hayotining asosi jinsiy lazzat olishga qaratilgan tug‘ma, ongsiz mayl (instinkt)dir. Lekin tarixan tarkib topgan odat, axloqiy tamoyillar tufayli, ijtimoiy «senzura»ning mavjudligi tufayli bu mayl to‘g‘ridan to‘g‘ri to‘siladi. Shuning uchun ham ba‘zi kishilarda bu ongsiz tabiiy mayl bilan anglab tug‘ilgan vaziyat o‘rtasida ichki ruhiy konflikt (to‘qnashuv) paydo bo‘ladi. Bu to‘qnashuvlar ba‘zan barqaror asab kasalligiga (nevrozga) olib keladi.

Kishilik jamiyatida ko‘pchilik kishilarning hayoti va taraqqiyoti jaryonida bu tabiiy ongsiz mayl energiyasi mehnat faoliyatiga aqliy va ijodiy faoliyatga qaratiladi va sarf etiladi. Hayotning yuksak sohasiga energiya-ning shu tariqa ko‘tarilishini sublimatsiya deb ataladi. Freydning ayrim shogirdlari uning ta‘limotiga ba‘zi bir o‘zgarishlar kiritganlar. Masalan, Adolf Adler (1870–1937) fikricha, psixik hayotning asosini, seksual (jinsiy) mayl emas, balki ustunlikka, hokimiyatga, boshqa kishilar ustidan hukmronlik qilishga bo‘lgan tabiiy mayl tashkil qiladi.

Geshtalt – psixologiya, yoki boshqachasiga struktura, yaxlit psixologiya. Bu yo‘nalishning asosiy vakillari X. Erenfels (1859–1932), V. Keller (1887), K. Kofka (1886–1941) lardir. Bu psixologlar barcha murakkab psixik jaryonlar elementar hodisalardan – sezgilardan tarkib topadi, deb hisoblagan assotsiativ psixologiyani tanqid qilib chiqdilar. Geshtalt psixologiyaning vakillari bu ta‘limotga qarama-qarshi o‘laroq, har bir psixik hodisa yaxlit obrazdir, yaxlit struktura – Geshtaltdir degan nazariyani ilgari surdilar. Har bir psixik hodisaning mazmuni uning tarkibiga kirgan qism va elementlarning yig‘indisiga nisbatan mazmundorroq hamda boyroqdir. Ayrim element va qismlarning yig‘indisi butunning mazmunini belgilamaydi, balki, aksincha, butun (yaxlit struktura) qism va elementlarning xususiyatlarini belgilab beradi.

Bu psixik strukturaning yaxlitligi nazariyasi, avvalo, idrok faktlari asosida ishlab chiqilgan edi. Idrok – bu sezgilarning yig‘indisi emas, balki yaxlit obrazdir, deb ta‘kidlanadi. Psixik mahsullar va strukturalarning yaxlitligi haqidagi bu ta‘limot keyinchalik xotira, tafakkur va iroda hodisalariga ham tatbiq qilingan edi.

Bu alohida-alohida yo‘nalish va oqimlar, bir qancha umumiy xususiyatga ega bo‘lgan holda (ayniqsa, eng muhim momentlarda) «Empirik psixologiya» degan umumiy nom ostida birlashdilar.

Psixologiyaning predmeti va metodlarini bir xilda tushunish bu barcha oqimlarning birlashuviga sababchi bo‘ldi.

«Empiriklar» psixologiyani ruh haqidagi fan deb emas, «ruhiy hodisalar», yoki «ong hodisalari», yoki bo‘lmasa faqatgina ong haqidagi fandır.

deb ta'rifladilar. Bu «ruhsiz» psixologiyadir (N.N.Lange). «Hech qanday metafizikasiz psixologiyadir» (A.I.Vvedenskiy).

Empirik psixologiyaning tarixiy xizmati shundan iboratki, uning vakillari ilmiy jihatdan o'rganish predmeti sifatida ruhni inkor qildi. Bu holatni psixologiyaning metafizik va idealistik qarashlardan xoli bo'lish yo'lidagi katta qadam deb hisoblash mumkin.

Yuqorida aytilganday, empirik psixologiyaning asosiy metodi kuza-tish, tajribadir. Lekin tabiat fanlaridan psixologiya sohasiga ko'chirilgan bu metod ichki tajriba sifatida, o'z-o'zini kuzatish (introspektsiya) sifati-da boshqacha tus oladi.

Empirik psixologiya obyektiv kuzatish metodidan ham, eksperiment me-todidan ham foydalangan: psixik hodisalar har xil maxsus asboblar yordami bilan maxsus laboratoriyalarda o'rganildi; materiallarni tekshirish va yakun-lashda matematik statistika (korrelyatsiya) metodlaridan foydalanildi.

Empirik psixologiyaning psixologiya fani tarixidagi ikkinchi katta xiz-mati tajribadan foydalanishdan, psixologik eksperimentlar o'tkazishning metod va texnikasini ishlab chiqishdan iborat.

Psixologlar tomonidan eksperimentning tatbiq qilinishi tufayli inson psixologiyasi sohasida boy materiallar to'plagan. Bu materiallarning ko'pchilik qismi hozirgacha ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan (masalan, Vundt va Ebbingauzning eksperimental ishlari). Empirik psixologiya aniqlagan ma'lumotlar va ishlab chiqqan eksperimental metod va usullar amaliyotda ham, masalan, tibbiyot va pedagogika sohaslarida foydali bo'lib chiqdi.

Empirik psixologiyadagi idealizm

O'z-o'zini kuzatish metodi empirik psixologiyaning asosiy metodi edi. Obyektiv kuzatish va eksperiment metodlari esa ikkinchi darajali o'rin egal-lardi: ular faqat psixologiyadagi asosiy metod — o'z-o'zini kuzatish nati-jalarini aniqlashga yordam beruvchi metodlar deb hisoblanardi. Shuning uchun ham «ong hodisasi», «ichki tajriba» (insonning subyektiv kechirik)larini o'z obyekt deb bilgan empirik psixologiya ko'pincha o'z-o'zini kuzatish metodidan foydalangan, shu sababli yana «subyektiv psixologiya» deb nom olgan. Shu jihatdan empirik psixologiyaning uning subyektivizmi bilan bog'langan eng muhim kamchiliklaridan biri idealizm va dualizm edi.

Empirik psixologiyaning vakillari bu oqim paydo bo'lgandan bosh-laboq, ruhning o'zini ilmiy o'rganish predmeti sifatida olishni rad qildilar va ruhning asl mohiyati haqida fikr yuritishdan, bu masalani hal qilish-dan bosh tortdilar. Lekin, «ruhiy hodisalarni», «ong hodisalarini» o'rganishni asosiy vazifa qilib olgan psixologlar o'z ishlari jarayonida taqozo qilingan: bu ruhiy hodisalarning o'zi nima, ularning fizik hodisalardan farqi nimada va ular inson organizmidagi fiziologik jarayonlar bilan qan-day munosabatda bo'ladilar, degan savollar bilan to'qnash keldilar va bu savollarga javob berishga majbur bo'lib qoldilar.

Empiriklar subyektiv metod (o'z-o'zini kuzatish)dan olingan natijalarga asoslanib, psixik hodisalarni tasvirlab va analiz qilib, bu hodisalarni fizik hamda fiziologik hodisalar bilan taqqoslaydilar. Bu taqqoslashlar natijasida ular odatda, taxminan quyidagicha xulosalar chiqaradilar.

Psixik hodisalar o'z xususiyatlariga ko'ra fizik hamda fiziologik hodisalardan farq qiladi, masalan, psixik hodisalar fazoviy jismlar emas (ya'ni, ularning uchburchak, kvadrat kabi geometrik shakllari bo'lmaydi); ular og'irlik, rang singari boshqa fizik xususiyatlarga ham ega emas, shunga asoslanib, empirik psixologiyaning vakillari psixik hodisalar fizik va fiziologik jarayonlardan tubdan farq qiladi, deb hisobladilar. Psixik hodisalar moddiy emas, balki ruhiydir. Modomiki, psixik hodisalar o'z tabiatiga ko'ra moddiy emas ekan, u holda ularning negizida qandaydir moddiy bo'lmagan alohida substansiya bo'lsa kerak, dedilar, ya'ni alohida moddiy bo'lmagan substansiyadan iborat bo'lgan ruhning mavjudligiga ishonadilar. Masalan, Jems empirik psixologiya vakillari haqida gapirar ekan (uning o'zi ham shularga mansub edi), ular ongni o'rgatayotganlarida, ruhning o'zini emas, balki sochilgan substansiya ruhdan tarqalgan aks-sadoni go'yo uning zo-hirini uzoqdan ovlayaptilar deb e'tirof etadi. Vundt materiya tabiatshunoslikning yordamchi tushunchasi bo'lgan materiya singari, ruh ham psixologiyaning yordamchi tushunchasidir, deb hisobladi, Vundt faqat ruhning substansionalligini dolzarblik bilan almashtiradi, xolos.

Shunday qilib, empirik psixologiya dastlab ruhni o'rganish obykti sifatida olishni rad qilgan bo'lsa ham, lekin keyinchalik uning eng yirik vakillari oqibat-natijada o'z nazariy mulohazalariga asosan ruhni tan olish-gacha bordilar. Empirik psixologiyaning vakillari ongni uning moddiy asosidan, inson faoliyatidan ajratib qo'yidilar.

Bu psixologiya vakillarining psixik hodisalarni qanday bo'lmasin materialistik talqin qilishdan chetlashishga intilganliklari, materializmga har qanday yaqinlik shubhasidan tashqarida bo'lishga intilganliklari (masalan, Jems) empirik psixologiyaning tamomila idealistik maqsadlarni ko'zlaganidan dalolat beradi. Ularning har biri, hattoki psixologiyaning vazifasi materializm bilan kurashdan iborat, deb bilganlar.

Rossiyada ham empirik psixologiya idealizm bilan sug'orilgan edi. Rus psixologiyasidagi bu yo'nalishning vakillari N.Ya. Grot, A.N. Vvedenskiy, Lopatin, Losskiy, Frank va boshqalar edilar.

Ayniqsa, o'sha vaqtda katta eksperimental ishlarni amalga oshirgan eng yirik psixologiya institutining tashkilotchisi prof. G.I. Chelpanov nomi shuhrat qozongan edi.

Empirik psixologiyadan asosan idealistik falsafani asoslash va materializm bilan kurash uchun foydalanilardi. Oliy, o'rta va pedagogik o'quv yurtlarida psixologiya o'qitish ishlari ham idealistik ruhda olib borilardi.

To'g'ri, empirik va eksperimental psixologiyaning bir qancha namo-

yandalari (masalan, N.N. Lange, A.F. Lazurskiy) psixologiyani hech qanday falsafiy nazariyalar bilan bog'lamasdan, psixologik tajriba dalillaridan hech qanday falsafiy xulosalar chiqarmasdan oyoqqa turg'izishga urindilar; boshqalari esa (masalan, A.P.Nechayev) empirik psixologiya dalillarini bevosita pedagogik amaliyot bilan bog'lashga intildilar. Aslida esa ularning hammasi idealizmni targ'ib qildilar.

Empirik psixologiya psixik hodisalarni tasvirlash va analiz qilish asosida materializmning yaroqsizligini isbotlashga, shunday qilib idealistik falsafani fanga o'xshatib asoslashga urindilar.

XIX ASR PSIXOLOGIASIDA MEXANISTIK (VULGAR) MATERIALIZM

XVIII asr fransuz materializmiga o'xshagan materialistik ta'limot XIX asrda ham bir guruh nemis tabiatshunoslari — Byuxner (1824—1899), Fogt (1817—1895) va Moleshott (1822—1893)lar tomonidan davom ettirildi. Bularning hammasi psixikani aynan fiziologik jarayon deb ta'rifladilar, fikrni materiya harakatining alohida turi deb hisobladilar. Masalan, Moleshott tafakkurga ta'rif berib shunday deydi: «Fikr harakatidir, miya moddalarining o'rin almashishidir. Tafakkur masofa egallovchi jarayondir, tafakkur qanchalik murakkab bo'lsa, darajalar uning bu xususiyatini shunchalik orttiradi».

Fogt psixika haqida va psixikaning kelib chiqishi haqida o'zining fikrini «Fiziologik maktublar»da quyidagi formula bilan ifodalaydi: «Men o'ylaymanki, loaqal ozgina bo'lsa ham mantiqiy ravishda mulohaza yuritadigan har bir tabiatshunos, albatta o't jigarga nisbatan, siydik buyrakka nisbatan qanday munosabatda bo'lsa, fikr ham bosh miyaga nisbatan xuddi shunday munosabatdadir, degan e'tiqodga keladi». Fogtning bu qoidasida Kabanisning qarashlari qaytadan takrorlangan. Bu formula Fogt, Moleshott va Byuxnerlarning yagona frontida jon-jahdi bilan himoya qilindi va ular dunyoqarashining asosiy qismini tashkil qildi. Byuxner shu pozitsiyani himoya qilib, o'zining «Kuch va materiya» degan mashhur kitobida shunday deb yozadi: «Jigarsiz o't, buyraksiz siydik bo'lmagani singari, substansiyasiz fikr ham bo'lmaydi, psixik faoliyat miya substansiyasining funksiyasi yoki bajaradigan tabiiy vazifasidir».

Byuxner, Fogt va Moleshott hamma psixik jarayonlarni materiya harakatining barcha boshqa shakllari qatoridagi faqat jismiy, moddiy jarayondir deb tasvirladilar. Ular psixik jarayonlarni fiziologik jarayonlarga aynan tenglashtirib qo'ydilar.

Ular murakkab psixik hayotni haddan tashqari soddalashtirib yuborib, unga mexanik tus berdilar, shuning uchun ham ularning ta'limoti vulgar materializm deb nom oldi.

Aslida, XVIII asr fransuz materialistlari singari XIX asr vulgar materialistlari ham psixologiya tomonidan tekshiriladigan masalalar (ovqat hazm qilish, qon aylanish va nafas olish masalalari qatorida) fiziologiya tarkibiga kiradi, shuning uchun ham psixologiyaning ilmiy fan sifatida mavjud bo'lishi ortiqchadir, deb hisobladilar.

Biroq, psixikaning kelib chiqishi va mohiyatini soddalashtirib mexanik tushuntirish fiziologiya fani aniqlagan ma'lumot va isbotlarga mutlaqo zid edi.

Bu materialistlarning fikrlari keng tarqalganligiga qaramasdan, faqat faylasuf-idealistlar va psixologlar (V.Jems) tomonidangina emas, balki fiziologlar (masalan, Veber, Fexner) tomonidan ham qattiq tanqid qilindi.

XIX ASR RUS FANIDA PSIXIKANI MATERIALISTIK TUSHUNISH

Rus revolutsiya demokratiyasining vakillari Belinskiy, Gersen, Cherni-shevskiy va Dobrolyubovlar idealizmni, xususan idealistik psixologiyani tanqid qilishda boshqa yo'ldan bordilar. Bu mutafakkirlar o'zlarining tekshirish va mulohazalarida mexanistik materialistlarning falsafiy tamoyillariga emas, balki Lomonosov va Radishchevlarning prinsiplariga tayandilar.

Revolutsion-demokratlar materialist edilar, ular idealizm va vulgar mexanik materializmga qarshi kurashdilar. Ular moddiy-fiziologik va psixik hodisalarning o'zaro munosabati haqidagi ta'limotda psixofizik birlik tamoyillarida turdilar.

V. G. Belinskiy (1811–1848) borliqning, dunyoning negizi materiyadir, ong materiyaning mahsuli, shu jumladan miyaning xususiyatidir, deb hisobladi. «Eng mavhum aqliy tasavvurlar, — deydi, V.G. Belinskiy, — miya organlarining natijasidan boshqa hech narsa emasdir».

Hamma aqliy funksiyalar miyadagi fiziologik jarayonlar asosida ro'y beradi. Psixik hodisalarni miyadan tashqari deb qarash mumkin emas. Shuning uchun ham, Belinskiyning aytishicha, anatomiyadan bexabar fiziologiya qanchalik asossiz bo'lsa, fiziologiyaga tayanmagan psixologiya ham shunchalik asossizdir».

Belinskiy ong materiyaning mahsulidir, deb gapirar ekan, ong mazmunining rivojlanishi biologik asosga, miyaga emas, balki ijtimoiy sharoitlarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydi. U shunday deb yozgan: «Insonni tabiat yaratadi, lekin jamiyat uni o'stiradi va ta'lim beradi».

A. V. Gersen (1812–1870) mexanistik materializmga qarshi chiqib, ong real mavjuddir, deb ta'kidladi, ongni materiyadan, inson organizmidan ajratib qo'ygan idealistlarni qattiq tanqid qildi. Psixika — bu materiyaning mahsuli — u miyaning xossasidir, binobarin, uni miyadan ajratib

bo'lmaydi. Ongni tabiatdan, tanadan tashqaridagi mustaqil substansiya deb tasavvur qilish mumkin emas.

«Ong, — deb yozgan edi A.I. Gersen, — tabiat uchun butunlay yot narsa emas, balki tabiat taraqqiyotining yuksak darajasidir». «Ongni uning moddiy asosi bo'lgan miyadan ajratib bo'lmaydi. Yuksak qobiliyatlar organi bo'lgan miyani o'z faoliyatini bajarish borasida olib qaralganda, to'g'ridan to'g'ri ma'naviy tomonning fizik tomonga munosabatini o'rganishda demakki, psixologiyaga — olib keladi», — deb yozadi u.

Shu bilan birga Gersen, mexanistik materialistlarga qarama-qarshi o'laroq, ongni miyaning passiv xossasi emas, voqelikning ko'zgdagi singari oddiy aksi emas, balki u ongni o'z tabiatiga ko'ra faoldir, deb tushunadi.

Ong va uning barcha qobiliyatlari shaxsni har tomonlama va garmonik o'stirish vazifasidan iborat bo'lgan ta'lim va tarbiyaning ta'siri bilan rivojlanadi.

Gersen dialektik materializmga chinakam yondoshdi.

N.G.Chernishevskiy (1828–1889)ning aytishicha, dunyo va hayotning negizida bitta manba — materiya yotadi. Psixika, inson ongi rivojlanayotgan materiyaning mahsulidir. Chernishevskiy inson tabiatini dualistik tushunishga va shunga asosan inson ongining uning miyasiga bog'liq emasligi haqidagi da'voga keskin qarshi chiqdi.

Psixikaning moddadan tashqari kelib chiqishini inkor qilib, Chernishevskiy inson ruhiy hayoti hodisalarining tabiiy yo'l bilan paydo bo'lishi va rivojlanishini isbotlashga harakat qilardi. Lekin u, ayni vaqtda, nemis vulgar materialistlari Byuxner, Fogt, Moleshottlarning yo'l qo'ygan xatolaridan, ya'ni moddiy miya jarayonlarini psixik jarayonlar bilan, moddiy substrakt bo'lgan miyani ongning o'zi bilan aynan tenglashtirib qo'yishdan uzoqda edi.

«Inson tabiati yagona bo'lishi bilan birga, — deb yozadi u, — biz unda ikki xil hodisa — moddiy deb ataladigan hodisalarni (inson ovqat yeydi, yuradi) hamda ma'naviy deb atalgan hodisalarni inson o'ylaydi, his qiladi, xohlaydi va shu kabilarni ko'ramiz».

U «fikrning jisimiy shakli yo'qligiga qattiq ishondi».

Dobrolyubov (1836–1867) Chernishevskiyning safdoshi bo'lib, o'z zamonasidagi tabiat fanlari yutuqlari asosida tabiat va insonning genetik birligi tamoyilini himoya qildi.

Uning fikricha, dunyoda moddiy va ruhiy deb atalgan ikki manba yo'q. Butun mavjudod harakatdagi va o'sishdagi yagona materiyaning har xil holatidir. Materiya abadiydir, u yo'qdan bor bo'lmaydi, bordan yo'q bo'lmaydi, faqat o'z shaklini o'zgartiradi, xolos.

«Aslida hech narsa yo'q bo'lib ketmaydi, — deydi Dobrolyubov, — faqat shakllar, shaxslar o'zgaradi, xolos».

«Inson, — deydi Dobrolyubov, — tabiatning bir qismidir, mavjudod-

larning eng mukammalidir, taraqqiyotning koinot tomonidan erishilgan eng yuksak bosqichidir.

Dobrolyubov dunyoning moddiyligini isbotlar ekan, u zamonasi-ning reaksiyon idealistik olimlariga qarshi kurash olib bordi. U insondagi psixik hamda fiziologik jarayonlarning birligi haqidagi ta'limotni himoya qildi.

Dobrolyubov psixik va fiziologik hodisalarni aynan tenglashtirib qo'yan vulgar materialistlar — mexanistlarga qarshi chiqib, shunday deb yozgan edi: «Inson ruhi qandaydir juda nozik materiyadan iboratdir, deb isbotlashga urinib, inson ruhiy tomonining yuksak ahamiyatini yo'qqa chiqaradigan qo'pol materializmning johilona e'tirozlari bizga kulgili va ayanchli bo'lib tuyuladi».

Dobrolyubov idealistlarni tanqid qilish bilan birga olimlar uydirma nazariya va tajribaga bog'lanmagan aprior sxemalarga yopishib olmasdan, o'z hukmlarida faktlarga tayansagina, ularning dunyo haqidagi g'oya va tushunchalari turmush amaliyotida sinalgan taqdirdagina, insonni o'rab turgan hodisalarning haqiqiy mohiyatini bilish mumkin ekanligini isbotlashga harakat qildi.

Rus fiziologiyasi va ilmiy psixologiyasining «otasi» I.M. Sechenovning (1829—1905) dunyoqarashi revolutsion demokratlar vakillarining, ayniqsa, Chernishevskiyning ta'sirida tarkib topdi.

1863-yil uning «Bosh miya reflekslari» degan mashhur asari bosilib chiqdi. Bu asarda Sechenov o'sha zamon fiziologiyasining ilg'or yutuqlariga va shaxsiy tekshirishlariga asoslanib turib, odamning psixik faoliyati qandaydir moddiy bo'lmagan ruhning namoyon bo'lishi emas, balki faqat miyaning faoliyati xolos, deb dadillik bilan aytdi. Sechenov fiziolog sifatida Chernishevskiy va undan oldin maydonga chiqqan rus materialistlari tomonidan rivoj toptirilgan materialistik monizmni tabiiy-ilmiy jihatdan asoslab berdi. «Insondagi psixik va fiziologik jarayonlar, — degan edi Sechenov, — bu bir xil tartibdagi hodisalar, bir-biriga yaqin, real dunyoga xos bo'lgan hodisalardir». Sechenov psixik jarayonlarning asosi bosh miya reflekslaridir, degan ta'limotni ilgari surdi. «Ongli va ongsiz psixikaning barcha harakatlari, — deb yozadi u, — o'zining kelib chiqishi jihatidan reflekslardir». Shuni isbotlashni u o'zining vazifasi deb bildi.

Sechenov ilmiy psixologiyaning asosiy vazifasi bosh miyaning funksiyalari bo'lgan psixik jarayonlarning kelib chiqishini o'rganishdan iborat deb hisoblaydi. «Ilmiy psixologiya, — deb yozadi u, — o'zining butun mazmuni e'tibori bilan psixik faoliyatning kelib chiqishi haqidagi bir qator ta'limotlardan o'zga narsa bo'lmog'i mumkin emas».

Sechenov inson psixikasining inson ongi taraqqiyotining birlamchi omili bo'lgan tashqi dunyo bilan belgilanganligini ta'kidladi. «Moddiy

olam har bir insonga nisbatan, uning fikridan oldin mavjud bo'lgan va mavjud bo'ladi».

«Ma'lumki, insonning psixik jarayonlari,— deb yozadi Sechenov,— tashqi belgilarda ifodalanadi va odatda barcha kishilar, oddiy kishilar ham, olimlar ham, tabiatshunoslar ham, psixologlar ham psixik jarayonlar haqida shularga, ya'ni tashqi belgilarga qarab fikr yuritadilar». «Biroq psixik hodisalarni ilmiy jihatdan haqiqiy analiz qilib berishning kaliti fiziologiyaning qo'lidadir».

Sechenovning psixik jarayonlarning mohiyatini tushuntirib beradigan asosiy qonun-qoidalari mana shulardan iborat. I.M. Sechenov ta'limotining davomchisi I.P. Pavlov edi. U materialistik psixologiyaning tabiiy-ilmiy asosi bo'lgan yangi fan, oliy nerv faoliyati fiziologiyasini kashf etdi.

Psixikani, psixik va fiziologik hodisalarning o'zaro munosabatini tushinishda idealizm bilan materializm o'rtasidagi kurash XX asrning boshlarida ham davom etdi va kuchaydi. Bu davrda asosan, dialektik materializm pozitsiyasida turib mexanistik materializm va idealizmning eng yangi shakllariga qarshi kurash avj oldi.

Mexanistik materializmning uchiga chiqqan shakli obyektiv psixologiya deb atalgan oqim — «bixeviorizm», ideyalizmining uchiga chiqqan shakli esa «Vyursburg» maktabi psixologiyasi edi.

BIXEVIORIZM (XULQ PSIXOLOGIYASI)

XIX asrning oxirida bir qancha Amerika psixolog va fiziologlari, jumladan, E. Torndayk (1874—1949), J. Uotson (1878—1958), K. Leshli (1890—1958), A. Veys (1879—1931) va boshqalar empirik psixologiyani tanqid qilib chiqdilar. Ular, avvalo, bu psixologiya foydalanib kelayotgan o'z-o'zini kuzatish metodi (subyektiv metod) haqiqiy ilmiy bilimlar bera olmaydi, chunki uning xulosalari subyektiv xarakterga egadir. Haqiqiy ilmiy bilimlar obyektiv va aniq bo'lmog'i kerak. Psixologiya falsafaga emas, balki hozirgi zamon tabiatshunosligiga tayanmog'i va boshqa tabiat fanlari, masalan, fizika, ximiya, biologiya singari, tashqi tajriba dalillari asosida ko'rilmog'i kerak. Shuning uchun ham psixologiya o'z-o'zini kuzatish metodini ulotirib tashlashi va faqat obyektiv (tashqi) metoddan foydalanishi kerak, ya'ni psixik hayotni har kim o'z-o'zida emas, balki boshqa kishilarda hayvonlarda tashqi kuzatish va eksperiment yo'li bilan o'rganmog'i kerak. Psixologiya faqat obyektiv metod qamrab oladigan narsalarnigina, ya'ni tashqi sezgi organlari yordamida idrok qilinadigan narsalarnigina o'rganmog'i kerak.

Psixik hayotni obyektiv metod bilan o'rganishda, aftidan, ongning subyektiv hodisalari, inson shaxsining ichki psixik kechirmalari (ya'ni, empirik psixologiya o'rganishi lozim deb hisoblagan hodisalar) qamrab olinmay qolsa kerak. Obyektiv metod bilan faqat organizmning harakat-

larini, ya'ni mimika, imo-ishoralar, nutq va boshqalarnigina o'rganish mumkin. Amerika psixologiyasidagi bu oqimning vakillari ham psixolog organizmning faqat tashqi ifodali harakatlarini, inson va hayvon xulqiniga o'rganmog'i kerak, deb da'vo qildilar.

Uotson shuning uchun ham o'zining psixologiya sohasidagi asosiy asarini «Psixologiya xulq haqidagi fan» deb nomladi. «Bixevior» degan so'z inglizcha xulq, demakdir. Amerika psixologiyasidagi bu yo'nalish shuning uchun ham «bixeviorizm» («Xulq psixologiyasi») deb ataladi.

Organizmning turli-tuman harakatlarini va umuman hayvonlar hamda inson xulqini keltirib chiqaradigan sabablar nimadan iborat degan savolning tug'ilishi tabiiydir.

Biz odatda, organizmning harakatlari — mimika, imo-ishoralar, nutq ichki ruhiy kechirishlarning faqatgina tashqi zohiri deb bilamiz. An'anaviy — ratsionalistik va empirik — psixologiya ham bizning harakatlarimizning ko'pchiligi ichki psixik kechiriklarning faqat tashqi ifodasidir, deb ta'kidlagan.

Lekin bixevioristlar inson xulqining bunday tushuntirishini ilmiy emas deb rad qildilar. Ularning da'vosiga ko'ra, fizik va qonuniyatlariga bo'ysunmaydigan fiziologik jarayonlar inson xulqiga ta'sir qiladigan va uni boshqaradigan hech qanday alohida psixik faoliyat yoki ong faoliyatining bo'lishi mumkin emas.

Psixika va ong haqida Uotson: «Agar bixeviorizm fanda qandaydir ko'zga ko'rinarli o'rin olinishini xohlasa (loaqaq aniq, obyektiv metod sifatida bo'lsa ham), u «ong» tushunchasini mutlaqo rad qilmog'i kerak. Ong va uning tarkibiy elementlari — bularning barisi quruq gapdan iborat» deb aytgan.

Shuning bilan birga bixevioristlar psixologiyaning oddiy terminologiyasini ham uloqtirib tashlaydilar. O'sha Uotsonning o'zi yana shunday deydi: «sezgi, idrok, diqqat, iroda, xayol kabi tushunchalardan, biror kimsa to'liq tushungan holda foydalana olishini men mutlaqo bilmayman va unga ishonmayman ham».

Hayvon va insonning har bir harakati tashqi qo'zg'ovchilarning ta'siri tufayli ro'y beradi. Inson va hayvonning xatti-harakatlari tashqi ta'sirotlarga berilgan *reaksiyalardir*, xolos. Bu reaksiyalar tug'ma va turmush jarayonida hosil qilingan bo'lishi mumkin. Tug'ma reaksiyalarga reflektor harakatlar (instinktlar) kiradi. Hosil qilingan reaksiyalarga esa har xil malakalar kiradi. Masalan, barcha irodaviy harakatlar nutq va boshqa murakkab xulq shakllari shunday harakatlardir.

Bixeviorizmning asoschisi Torndayk kuzatish metodi va maxsus eksperimentlar o'tkazish bilan hayvonlarda (asosan, kalamushlarda) malaka hosil qilish jarayonini o'rgangan. Torndayk hayvonlar psixikasini o'rganishdagi xuddi shu obyektiv metodlarni inson psixik hayotini o'rganishga ham ko'chirish (tatbiq qilish) mumkin deb hisobladi. Inson xulqi reaksiyalar yig'indisi sifatida bitta emas, balki butun bir qo'zg'ovchilar

sistemasi bilan vujudga keltiriladi. Organizmning javob harakatlari yig'indisini (xulqini) ro'yobga chiqaruvchi barcha qo'zg'ovchilarning murakkab yig'indisi bixevioristlar situatsiya (tashqi sharoit) deb ataydilar.

Bixeviorizm nuqtayi nazaridan, inson xulqi ong faoliyati bilan emas, balki tashqi qo'zg'ovchilarning yig'indisini bo'lgan situatsiya bilan belgilanadi. Isonning psixik hayoti butunlay organizm reaksiyalarining yig'indisiga tenglashtirib qo'yiladi. Psixik hodisalar, psixik jarayonlar tushunchalari o'rniga ham an'anaviy psixologik tushunchalar hisoblangan sezgi, idrok, iroda, xayol, tafakkur kabi tushunchalar o'rniga ham har xil nom olgan reaksiyalar ishlatiladi.

Bixeviorizmning nuqtayi nazaricha, psixologiyaning vazifasi, avvalo, organizm har xil qo'zg'ovchilarni qabul qilib olishga xizmat qiluvchi va shu qo'zg'ovchiga javob beruvchi apparat va mexanizmlarni o'rganishdan iboratdir. Shuning bilan birga, psixologiya muayyan reaksiya tashqi muhitning inson organizmiga ta'sir qilib turgan qanday predmet va hodisalar bilan ro'yobga chiqarilishini ham o'rganmog'i kerak. Binobarin, psixologiya inson reaksiyalarini faqat tasvirlabgina qolmasdan, balki qo'zg'ovchi bilan organizmning javob harakati o'rtasidagi qonuniy bog'lanish va munosabatlarni ham qidirib topishi va aniqlashi, xulqning situatsiyaga bog'liqligini belgilab berishi lozim. Bixevioristlarning fikricha, tashqi qo'zg'ovchi bilan inson xulqi o'rtasida qonuniy, faqat mexanik bog'lanish bor: qo'zg'ovchi (situatsiya) qanchalik kuchli va murakkab bo'lsa, reaksiya (xulq) shunchalik kuchli va murakkab bo'ladi va aksincha, qo'zg'ovchi (situatsiya) qanchalik kuchsiz va oddiy bo'lsa, reaksiya (xulq) shunchalik kuchsiz va oddiy bo'ladi. Demak, bixeviorizmning asosiy qoidalaridan biri shuki, inson xulqi hamma vaqt muhit bilan qat'iy muvozanatda bo'ladi.

Bixevioristlarning ta'limotiga ko'ra, inson shaxsi faqat organizm yoki aniqroq qilib aytganda, eng murakkab mashina bo'lib, u o'zining barcha (elementar yoki murakkab) harakatlari bilan muhitning shart-sharoitlari va o'z organizmining strukturasi bilan qonuniy ravishda belgilangan (determinlangan)dir.

Insonning butun faoliyati, uning butun xulqi harakatlardan iborat bo'lgan fizik, mexanik jarayon deb qaraladi: insonning psixik hayoti nerv sistemasida, mushak va ichki sekretsia bezlarida ro'y beradigan harakat va o'zgarishlarga tenglashtirib qo'yiladi.

Shuning uchun ham, agar empirik (subyektiv) psixologiya ruhning o'zini o'rganishdan voz kechganligi sababli uni ba'zan «ruhsiz psixologiya» deb atagan bo'lsalar, obyektiv psixologiyani esa «Psixikasiz psixologiya» deb atadilar.

Bixevioristlarning fikricha, psixologiya ham nazariy fan sifatida fizika singari, aniq fan bo'lmog'i kerak. Texnika sohasida fizika qanchalik ahami-

yatga ega bo'lsa, ijtimoiy tuzum sohasida psixologiya ham shunchalik ahamiyatga ega bo'lmog'i kerak. Uotsonning fikricha, psixologiyaning oldiga shaxs va muhitni shunday tashkil qilish vazifasi qo'yilmog'i kerakki, bu bilan jamiyatda oqilona va baxtli hayot kechirish uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratilgan bo'lsin».

Bixeviorizm nuqtayi nazaricha, xususan psixologiyaning oxirgi vazifalari insonning yoki butun bir jamiyat (sinf) ning zaruriy xulqini tashkil qilishdan iboratdir. Psixologiya u yoki bu odam, butun bir jamiyat har qanday sharoitlarda ham qanday xatti-harakat qilishini oldindan mumkin qadar aniq va ilmiy jihatdan asoslab aytib bermog'i kerak.

Bixeviorizm nuqtayi nazaricha, ta'lim va tarbiya tarbiyalanuvchilar va o'quvchilar ongiga tarbiyachi yoki o'qituvchi tomonidan ta'sir qilishdan emas, balki tegishli situatsiya (sharoit) tashkil qilishdan iboratdir.

Bu situatsiya (qo'zg'ovchilar va stimullar yig'indisi) organizmga bevosita ta'sir qilib, inson xulqini kerakli yo'nalishda shakllantirmog'i kerak. Ta'lim va tarbiya jarayonining o'zi esa, kerakli malakalar (ichki va tashqi harakatlar) hosil qilishga tenglashtirib qo'yiladi, boshqacha qilib aytganda, ta'lim va tarbiya jarayoni pressirovkadan iborat qilib qo'yiladi.

REFLEKSOLOGIYA

Amerika bixeviorizmi bilan deyarli bir vaqtda Rossiyada ham psixologiyada alohida obyektiv yo'nalish paydo bo'lib, uning tashkilotchisi professor V.M. Bexterev (1857–1927) edi.

Baxterov ham, bixevioristlar singari, o'z-o'zini kuzatish metodini va empirik psixologiyani subyektiv hamda ilmiy emas, deb qattiq tanqid qildi. U ilmiy psixologiya tashqi kuzatish va eksperimentga asoslanmog'i kerak, deb hisobladi. Sirtidan turib psixika — ongni kuzatish mumkin bo'lmaganligi uchun, psixologiya oddiy (tug'ma) va murakkab (hosil qilingan) reflekslarga asoslangan tashqi reaksiyalarni o'rganmog'i kerak. Bu nomlar Pavlovcha shartsiz va shartli reflekslarga to'g'ri keladi.

V.M. Baxterov o'z ta'limotini obyektiv psixologiya deb, keyinchalik esa refleksologiya deb atadi. Baxterov inson shaxsining barcha murakkab harakatlarini mashinaga o'xshagan mexanik faoliyat, reflekslar zanjiri va qo'shilishi deb hisoblaydi. Masalan, Baxterovning fikricha, inson ongingning ijod singari murakkab harakatlari ham ma'lum bir maqsadni ko'zlagan, bir-birlari bilan ulangan reflekslar yig'indisidir, maqsad esa o'zining o'tmishdagi tajribasidan yoki boshqalarning tajribasidan olinadi. Bixeviorizmdagi singari, refleksologiyada ham, hissiyot, diqqat, xotira, tafakkur, iroda kabi barcha an'anaviy psixologik tushunchalar shartsiz (sodda) reflekslar va shartli (murakkab) reflekslar haqidagi, markazlashish, reproduktiv, oriyentirovka reflekslari haqidagi, nutq reflekslari haqidagi ta'limotlar bilan almashtiriladi. Psixologik terminlar biologiya, fizika va mexanika sohasi-

dagi terminlar bilan almashtirilgan edi, masalan, irradiatsiya, konsentratsiya, differentsiatsiya, tormozlanish, tormozlanishning yozilishi va boshqalar.

Bexterovning psixik faoliyati haqidagi ta'limoti, aslida, Amerika bi-xevioristlarining ta'limotini takrorlagan edi.

VYURSBURG MAKTABI PSIXOLOGIYASI

XX asrning boshlarida Germaniyada Vyursburg maktab psixologiyasi deb atalgan alohida yo'nalish paydo bo'ldi. Bu yo'nalishning vakillari O. Kyulpe (1862–1915), K. Byuller (1879–1922), A. Messer (1837–1937), Ax Nartsis (1871–1946) va boshqalardir.

Ular assotsiativ psixologiyani tanqid qilib chiqdilar va tekshiriluvchilarning o'z-o'zini kuzatishlariga asoslangan maxsus eksperimentlar o'tkazish yo'li bilan, yuksak psixik jarayonlarni, asosan, tafakkurni sodda psixik elementlarga sezgilar va tasavvurlarga bo'lib qo'yish bu murakkab psixik jarayonlarni shu elementlardan tarkib topadilar, deb ta'lim berish mumkin emasligini isbotlashga intildilar. Bu eksperimentlarning tashabbuskorlari va uyushtiruvchilari bo'lgan Kyulpe, Messer, Byuller hamda boshqalar psixologik eksperimentlarini o'zlari ustida sinab ko'rganlar.

Ular o'z eksperimentlarining yakunlarini analiz qilib, tafakkur yuritish aniq o'lchash mumkin bo'lgan vaqtni talab qiladi, deb ta'kidlashga intildilar. Biroq, tafakkur jarayonining mazmunini esa «ilintirib olish» ham mumkin emas ekan, bu jarayonning tarkibidagi sezgilarni, tasavvurlarni, so'zlarni va boshqa yaqqol elementlarni «ilintirib olish» mumkin emas ekan. Tafakkur ham, sezgi singari, birlamchi hodisa ekan: u o'z tabiatiga ega bo'lib, tajribaga bog'liq emas, degan xulosaga keldilar.

Vyursburg maktabining vakillari tafakkur funksiyasining birlamchiligi va o'ziga xosligi haqidagi ta'limoti bilan, tafakkur ruhning alohida qobiliyatidir, degan tafakkur hukmidagi sxolastik ta'limotni, ruhni alohida moddiy bo'lmagan mohiyatdir, deb ta'riflovchi metafizik ta'limotni faqat boshqa iboralar bilan ifodalagan holda qaytadan takrorladilar, xolos.

Vyursburg maktabining xulosalari psixologiyadagi o'ta ketgan idealizmning vakillari, xususan, professor Chelpanov tomonidan yuqori baholandi. Chelpanov bu xulosalardan insonda moddiy bo'lmagan alohida substansiya sifatidagi ruhning borligini isbotlovchi eng kuchli dalillardan biri sifatida foydalandi.

Vyursburg maktabi psixologlarining asarlari va ularning tafakkurning mohiyati haqidagi xulosalari chet el psixologiyasida, ayniqsa, sovet psixologiyasida qattiq tanqid qilindi. Vyursburg maktabi psixologlarining asarlari psixologiyada idealizmni mustahkamlashga qaratilgan muvaffaqiyatsiz urinishlardan biridir.

Vyursburg maktabi psixologlari qarashlarining ilmiy jihatdan asossizligi,

bixevioristlar va refleksologlarning qarashlari singari, sovet psixologlari-ning tanqidiy asarlarida to'la-to'kis isbotlangan.

Nazariyotchilar hayvon psixikasi va inson ongining genetik birligi hamda sifat jihatidan farqi haqidagi, inson ongining mehnatda paydo bo'lganligi va tarixiy taraqqiyoti haqidagi ta'limotni asoslab berib, psixika va ongni tushinishdagi idealistik va mexanistik qarashlarni mukammal tanqid qilindi. Dialektik materializm namoyandalari inson ongining taraqqiyotida ijtimoiy-tarixiy hayot shakllarining ahamiyatini ko'rsatdilar va tarixda inson ongining faolligini isbotlab berdilar.

Metafizik – psixolog ruh nima degan narsa haqida mulohaza yuritgan. Bunda usulning o'ziyoq behuda edi. Xususan, psixik jarayonlarni tushuntirmasdan turib, ruh haqida mulohaza yuritish mumkin emas: bu yerda progress xuddi shundan iborat bo'lmog'i kerakki, ruh nima, degan masalalar haqidagi umumiy nazariya va falsafiy uydirmalarni uloqtirib tashlash va ma'lum psixik jarayonlarni xarakterlaydigan faktlarni o'rganishni ilmiy zamirida ko'ra bilishga erishishdir.

XX ASR PSIXOLOGIYASI. PSIXOLOGIYANING IDEALIZM VA MEXANISTIK MATERIALIZMGA QARSHI KURASHI

XX asrning dastlabki yillarida psixologiya sohasida to'plangan merosni qayta ko'rib chiqish hamda uni haqiqiy ilmiy psixologiya asosida qayta qurish haqidagi masala muhim muammolardan biri edi. Psixologlar oldida shu vaqtga qadar psixologiyada hukm surib kelgan idealistik, empirik psixologiyani har tomonlama qayta ko'rib chiqish vazifasi turar edi.

Empirik psixologiyani tanqid qilish yana shuning uchun ham taqozo qilinardi, uning va umuman idealistik falsafaning tarafdorlari o'z pozitsiyalaridan birdaniga voz kechmadilar. Masalan, professor Chelpanov o'zining maqolalarida empirik psixologiya materializmga zid emas deb ko'rsatishga urindi. O'sha vaqtlarda psixologiyadagi mexanistik oqim bo'lgan bixeviorizm va refleksologiyaga ham qarshi kurash zarur bo'lib qoldi. Revolutsiyaning dastlabki yillarida bu oqimlar ancha keng tarqalgan edi. Refleksologiya hatto oliy o'quv yurtlariga o'quv fani sifatida kiritilgan edi. Biroq, u faqat 3-4 yil mobaynida o'qitildi, xolos.

Psixologiyadagi mexanistik oqimlar bilan kurash yana shuning uchun ham dolzarb ediki, uning vakillari o'z nazariyalarini sotsialistik jamiyat qurish ishida katta amaliy ahamiyatga ega bo'la oladigan ta'limot, deb da'vo qildilar. Bixevioristlar hamda refleksologlar inson psixikasini faqat

mexanistik ta'limotga muvofiq tushunish asosida yangi pedagogika sistemasini yaratish lozim, deb hisobladilar.

Bu psixologlarning ta'limotiga ko'ra, mehnat reaksiyalar yoki reflekslar sistemasidir. Pedagogika muhitga moslashish reaksiyalari yoki reflekslarini tarbiyalashdan iboratdir. Bunday qonun-qoidalarda biz insonning bilish va amaliy faoliyatida ong va uning turli shakllarining to'liq inkor qilinganligini ko'ramiz.

Professor K.N. Kornilov boshchiligidagi bir guruh psixologlar idealistik va mexanistik psixologiyani tanqid qilib, psixologiyani dialektik materializm asosida ko'rishga intildilar.

1923-yil psixonevrologiya fanlari bo'yicha birinchi Butun Rossiya syezdi bo'lib o'tdi. Shu syezdda idealistik psixologiyaga qarshi keskin kurash avj oldirildi. Ayniqsa, bu kurash keyingi 1924-yilgi syezdda yana kuchaytirildi.

1924-yili prof. Kornilov o'zining «Hozirgi zamon psixologiyasi va mark-sizm» nomli kitobida birinchi bo'lib o'z qarashlarini aniq ifoda qildi. U bu kitobida empirik psixologiyani tanqid qildi, avvalo, bu psixologiyaning asosiy kamchiliklariga – inson psixik faoliyatida tashqi xulqiy momentni e'tibordan chetda qoldirilishiga, psixologiyadagi dualizm va idealizmga qarshi chiqdi. Kornilov Bexterevning refleksologiya maktabini va I.P. Pavlovning ba'zi bir o'taketgan izdoshlarini (chunki ular psixologiyani refleksologiya bilan almashtirmoqchi bo'ldilar) tanqid qilar edi, ularning inson xulqida ongining roliga yetarli baho bermaganliklarini, shuningdek, psixika – onga nisbatan qarashlaridagi mexanizmni fosh qilib tashladi.

Mustaqil fan sifatida psixologiya uchun bixeviorizm va refleksologiyaga qarshi kurashda Moskva, Leningrad oliy o'quv yurtlari va boshqa tadqiqot muassasalarining psixologlari faol ishtirok etdilar. Mexanistik qarashlarning yaroqsizligini ko'rsatuvchi asarlar nashr qilindi.

Psixologiyadagi mexanistik oqimlarga qarshi kurashda psixologiyaning predmeti – ong haqidagi masala katta o'rin egalladi.

Bixeviorizm tarafdorlari, Bexterev va uning izdoshlari, refleksologlar ong masalasini o'rganishni e'tibordan chetda tutgan psixologiyani vujudga keltirish mumkin, deb hisobladilar.

Bu qarashlarga qarama-qarshi o'laroq, professor Kornilov rahbarligidagi psixologlar psixologiya predmeti faqat xulqning tashqi alomatlarinigina emas, balki shuning bilan birga insonning subyektiv kechiriklarini ham o'rganishdan iborat bo'lmog'i kerak, deb hisobladilar.

Ongning psixologlar tomonidan o'rganilishi mumkin va zarur ekanligiga, ayniqsa, L.S.Vigotskiy qat'iy rioya qildi.

Psixologiya sohasida ikki frontga, ya'ni empirik psixologiyaning subyektivizm va idealizmga qarshi, bixevioristlar va refleksologlarning mexanizmga qarshi olib borgan kurashi faqatgina psixologiyaga emas, balki falsafaga ham taalluqli edi. Bu kurashning yakunlari quyidagilarda ifodalandi.

Empirik psixologiya o'zining oldingi mavqeini yo'qotdi, u o'qitish predmet sifatida uzil-kesil siqib chiqarilgan edi. Refleksologiya vakillari o'z nuqtayi nazarlarini yanada qattiq turib himoya qildilar. Lekin ular ham tanqid ta'sirida o'zlarining xatolarini tan olishga majbur bo'ldilar. Bu jihatdan, ayniqsa, falsafiy munozaralar (1927–1929) katta natijalar berdi, munozaralar falsafa frontida mexanitsistlarning batamom tor-mor bo'lishi bilan tugadi.

Bexterev (u vaqtda o'zi mahrum edi) shogirdlaridan bir guruhi «Refleksologiyami yoki psixologiyami» va «Refleksologiya va uning yondosh fanlariga munosabati» degan ikkita broshyura chiqardilar. Bu broshyuralarda ular o'zlarining oldingi fikrlarining yangilish ekanligini e'tirof etdilar. Ular o'z xatolarini, refleksologiya hali inson xulqini to'la-to'kis holiga, ya'ni uni qiliqlari va xatti-harakatlarida olib mukammal tekshirish darajasiga ko'tarilganicha yo'q, degan bahona bilan izohladilar. Ular psixikaning realligini esa uni o'rganishning zarurligini e'tirof etdilar. 1930–1931-yillarda refleksologiya aslida tugatilgan edi.

REAKTOLOGIK PSIXOLOGIYA

Kornilovchi psixologlar guruhining ishlari faqat empirik va subyektiv psixologiyani tanqid qilish bilangina cheklanib qolmadi. Tanqid jarayonida yangi psixologiya sistemasini tuzish bo'yicha ham ishlar olib borildi. Bu psixologlarning aytishicha, yangi psixologiya sistemasi marksistik fan bo'lishi kerak edi.

Lekin bu faqat niyat edi, xolos. Aslida esa Kornilov psixologiya predmetini tushunishning o'zida bixevioristlar va refleksologlar bergan ta'rifga asoslangan edi.

Kornilov ta'limoti nuqtayi nazaricha, psixologiyaning predmeti inson xulqini to'la-to'kis holicha, ya'ni uning qiliqlari va xatti-harakatlarini o'rganishdir. Muayyan muhitdagi organizmning reaksiyalari xulqning alohida elementlari deb hisoblandi.

Xulqning elementlari bo'lgan reaksiyalar haqidagi ta'limot Kornilov maktabi psixologiyasida markaziy o'rinni egallardi. «Biz psixologiyada nimani o'rganmaylik, — deb yozgan edi Kornilov, — tub aslida reaksiyani o'rganamiz, chunki reaksiya xulqimizning barcha eng murakkab, yuksak va nozik shakllaridan iboratdir. Yangi psixologiya bitta metodni, bu ham bo'lsa, reaktologik metodni biladi». Lekin xulq va reaksiya tushunchasi Kornilovda bixevioristlar va refleksologlarga qaraganda, boshqacha tushuntiriladi, jumladan xulq va reaksiya tushunchalarining mazmuniga nerv-fiziologik va mushak harakatlaridan tashqari, yana psixik moment, ong momenti ham kiritilgan edi. Lekin Kornilov psixika va ongni reaksiyada ishtirok etadigan va uning organizmning tashqi muhitga nisbatan javob harakati bilan birgalikda ro'y beradigan passiv bir narsa debgina tushundi.

Psixik moment esa faqat inson kechirmalaridagi reaksiyalarning subyektiv ifodasi deb tushunildi, xolos.

Kornilov reaksiya tushunchasiga psixik, ongli momentlarni kiritar ekan, buning bilan u go'yoki subyektiv empirik psixologiyaning bir tomonlama ligini bartaraf qilmoqchi bo'ladi. Kornilovning fikricha, psixologiyani shunday tushunilsa, «inson xulqidagi obyektiv va subyektiv hodisalarning organik sintezi» kelib chiqadi.

1926-yili professor Kornilov o'z psixik nazariyasining namunasi sifatida «Psixologiya darsligini chiqardi. Keyingi yillarda bu darslik (1931-yilgacha) mayda o'zgartirishlar bilan bir necha marta nashr qilindi.

Aslida bu «psixologiya darsligi»da psixologiyaga doir hech narsa yo'q edi. Psixika haqidagi masala faqatgina bosh qismida, u ham bo'lsa reaksiyaning tarkibiy momenti sifatida eslatilib o'tilar edi. Psixologiya xulq haqidagi fan sifatida talqin qilinar edi. Xulq organizm reaksiyalarining yig'indisi deb tushunilar edi. Butun psixologiya sistemasi tug'ma va hosil qilingan, oddiy va murakkab reaksiyalarni bayon qilishdan iborat qilib qo'yilgan edi, aslida esa bu darslikda bixevioristik va refleksologlar ta'limoti qisqacha bayon qilingan edi, xolos (shuning uchun ham bu darslik keyinchalik «reaktologiya darsligi» deb atalgan edi).

Shu narsani ta'kidlash kerakki, o'sha vaqtlarda, bixevioristlar va refleksologlarning siquvi ostida psixologiyani xulq haqidagi fandir, deb ta'riflash keng tarqalgan edi.

Agar 1923 va 1924-yillardagi syezdlar psixonevrologiya fanlari sohasidagi syezdlar deb atalgan bo'lsa, 1930-yildagi psixologiya syezdi esa, inson xulqini o'rganish masalalariga bag'ishlangan syezd edi.

PSIXOLOGIYA SOHASIDAGI MUNOZARALAR. 30-YILLARDA PSIXOLOGIYADA ERISHILGAN YUTUQLAR

Inson xulqini o'rganish bo'yicha chaqirilgan Butunittifoq syezdi psixologiya taraqqiyoti birinchi bosqichining yakuni bo'ldi. Biroq, syezdning yakunlari o'sha davr psixologiyasini ko'rish sohasida hamma narsa o'z o'rnida emasligini ko'rsatdi. Xususan, insonning butun psixik faoliyatini reaksiyalarga tenglashtirib qo'yishga bo'lgan urinishlar ochiqdan ochiq ko'rinib turardi, bu esa psixologiyani amalda reaktologiyaga aylantirib qo'yardi, bu reaktologiyani marksistik psixologiyaning aniq gavdalanishi deb aytishga, demak, marksistik psixologiyani empirik (subyektiv) va obyektiv psixologiyani, ya'ni bixeviorizm bilan refleksologiyaning «sintezi» deb tushuntirishga urinishlaridan oydin dalolat berar edi.

Syezddan keyin, ko'p o'tmasdan, (1929 – 1931-yilgacha) bularning hammasi psixologiya fani sohasidagi metodologiya munozaraning kuchayishiga olib keldi.

Psixologiya sohasidagi munozaralar falsafiy (umumetodologik) frontdagi

kurashning aniq ifodasi bo'ldi. Falsafadagi munozara mexanizmni anti-marksistik oqim deb qoraladi. Bu metodologik munozara fanning boshqa sohalariga, ya'ni siyosiy iqtisod, adabiyotshunoslik, tabiatshunoslik kabilarga ham tarqaldi.

Diskussiya, bizning psixologiyamizda bir qancha juda qo'pol metodologik og'machilik va buzg'unchiliklarning mavjudligini ochib berdi. Masalan, psixologiya sohasida mexanistik qarashlar yo'li bilan sinfiy – dushman bo'lgan ta'sirni kuchaytirishga urinish borligi aniqlandi. Idealistik nazariyalar bilan chirmashib ketgan bu og'machilik va mexanistik qarashlar o'sha vaqtda chinakam dialektik-marksistik qarashlar deb targ'ib qilinardi.

Shuningdek, munozara, refleksologiya va reaktologik psixologiya asosida o'sha davr pedagogika sistemasini ko'rish mumkin emasligini, yangi jamiyat qurayotgan kishilarni qaysi usullar bilan, qanday yo'nalishda tarbiyalash va qayta tarbiyalash mumkin, degan masalani hal qilish mumkin emasligini ko'rsatdi.

Refleksologiya va reaktologiya asosida faqat hayvonlarni dressirovka qilish (o'rgatish) usullari haqidagina gapirish mumkin.

Munozara jarayonida bizda burjua idealistik psixologiyasining turli oqimlari, chunonchi: V. Shtern personalizmi, struktura psixologiya, freydizm boshqa-boshqa oqim tarqalganligi aniqlandi.

Bu oqimlarning hammasi bizda tanqidiy asosda ko'rib chiqilmasdan qabul qilinib, sotsialistik qurilish vazifalariga to'liq javob beradigan ilmiy nazariyalar deb taqdim qilinardi. Masalan, struktura, – Geshtalt – psixologiya asosida ta'limning «kompleks sistemasi», savod o'rgatishda butun so'zlar metodi kabi mutlaqo yaroqsiz va zararli metodlar ishlab chiqildi. Psixotexnikani, ya'ni mehnatni o'sha zamon talabi asosida uyushtirish amaliyotini Shtern psixologiyasiga binoan rivojlantirmoqchi bo'ldilar. Ular pedagogika va psixiotriyani freydizm psixologiyasiga tayangan holda aslashga intildilar.

30-yil ideologik frontda yanada avjiga chiqqan sinfiy kurashning kuchaygan davri edi, o'sha vaqtda bu sohada yangidan yangi yo'llar qidirila boshladi.

O'sha vaqtda yangi psixologiya uchun kurashga boshchilik qilgan professor Kornilov, garchand xatolarga yo'l qo'ygan bo'lsa ham, uning tarixiy xizmatlari shundan iborat ediki, bixevioristlar va refleksologlarning avjiga chiqqan siqig'i ostida kurash olib bordi va psixologiya fanining mustaqilligini himoya qilib qola oldi.

Munozaralarning eng muhim yakuni haqiqatan ham ilmiy psixologiyani yaratish vazifasi edi. Munozaralar shu narsani ko'rsatdiki, buning uchun o'sha davr metodologik merosini, psixologiya sohasiga bevosita daxldor bo'lgan ta'limotini puxta o'rganish va egallab olmoqlari kerak edi, ikkinchidan, psixologlar psixologiya sohasidagi barcha tarixiy meros va yu-

tuqlarni o'rganish bilan shug'ullanishlari va bu yutuqlarni tanqidiy o'zlashtirib olishlari kerak edi va uchinchidan, o'tmishda erishilgan yutuqlarga asoslanib turib, ilmiy psixologiya muammolarini ishlab chiqishni ilgari surmoqlari kerak edi.

Munozara natijasida o'sha davr psixologiyasida haqiqatan ham qayta kurash ishlari boshlandi. Psixologiyaning metodologik va asosiy muammolari bo'yicha asarlar yozildi, bir qancha burjua psixologiyasi nazariyalari tanqidiy ravishda yoritildi. Bir qancha eksperimental ishlar qililib, ularda psixik jarayonlar sifat jihatidan o'ziga xos hodisalar deb tushunildi, ular organizmning reflekslari va reaksiyalariga tenglashtirib qo'yilmadi.

Ikkita o'quv qo'llanmasi munozaralardan keyin psixologiyaning qayta ko'rilganligini ko'rsatuvchi yaqqol dalil edi. Bulardan birini professor Kornilov («Psixologiya» 1-nashri 1934 va 2-nashri 1935-yillarda) ikkinchisini esa professor S. L. Rubinshteyn («Основы общей психологии», 1935-yil) tuzgan edi.

Bu asarlarda psixologiya masalalari munozaralargacha bo'lgandan boshqacharoq talqin qilindi. Xususan, professor Kornilov, bu kitobida psixologiya predmetini tushunishni keskin o'zgartirdi, ayrim psixik jarayonlar esa endi organizm reaksiyalarining kombinatsiyasi deb talqin qilinmaydi. Bu psixologiyada emotsiyalar, iroda va xarakter psixologiyasiga ham o'rin beriladi.

30-yillarda psixologlar psixikani eksperimental o'rganish yuzasidan ko'p maxsus laboratoriya va xonalar tashkil qildilar. Bunday laboratoriyalar faqat markaziy shaharlar (Moskva, Leningrad)dagina emas, balki olis viloyatlar hamda milliy respublikalar, shaharlarida ham tashkil qilindi.

Shu davrda O'zbekistonda ham eksperimental laboratoriya va xonalar tashkil qilina boshladi. Toshkentda O'rta Osiyo Davlat universiteti huzurida, O'rta Osiyo Kommunistik universiteti, temir yo'l transporti boshqarmasida va Magnat instituti huzurida laboratoriyalar tashkil qilingan. Samarqand shahridagi o'zbek pedinstitutida ham boy jihozlangan laboratoriya tashkil qilingan edi.

Bu davrda professor Lazurskiy kashf etgan juda foydali tabiiy eksperimentni qo'llab, bolalar psixologiyasi va eksperimental psixologiya sohasida ko'plab eksperimental tadqiqotlar o'tkazdilar.

Ayrim psixik jarayonlar va ularning funksiyalarini o'rganish sohasida ham bir qancha ishlar qilindi. Masalan, V.A. Artemovning idrok sohasidagi, Ye.A. Ribnikov va A.N. Leontevlarning xotira sohasidagi, L.S. Vigotskiyning tafakkur sohasidagi tadqiqotlari va boshqalar shular jumlasidandir.

Mehnat psixologiyasi sohasida ham juda ko'p ishlar qilindi. Ular faqat xona va laboratoriyalardagina emas, balki bevosita ishlab chiqarishning o'zida, zavod, fabrikalarda, shu jumladan, O'zbekiston paxta dalalarida ham o'tkazildi.

Bu davrda hayvonlar psixikasini o'rganish sohasidagi ishlar ham kuchli sur'atda avj oldirildi. Bu jihatdan Ladngina Kot Voytonis va boshqalarning ishlari, ayniqsa, qimmatlidir.

Shu yillari psixologiyaning deyarli hamma sohalarini: psixika, psixika va ong taraqqiyoti haqidagi, sezgi, idrok, xotira kabilar haqidagi ta'limotlarni qamrab oluvchi bir qancha katta asarlar nashr qilindi. Bulardan eng muhimlari quyidagilardir: «Psixologiya», prof. K.N. Kornilov, B.M. Teplov va L.M. Shvartslar tahriridagi jamoa asar; prof. S.L. Rubinshteyn «Основы общей психологии»; «Психология», Kostyuk tahririda (ukrain tilida), «Общая психология» D. N. Uznadze (gruzin tilida).

Shu narsani ta'kidlamoq kerakki, bu asarlarning ko'pchilik qismi o'sha davr psixologlarining tadqiqotlari materiallari asosida yozilgan. Urushgacha davrda o'sha davr psixologiyasi manzarasi mana shundan iborat edi.

1950–1965-YILLARDA PSIXOLOGIYA MASALALARI

Psixik jarayonlarning fiziologik asoslari haqidagi masala

1950-yillarda psixologiya fanining rivojlanishida I.P. Pavlovning fiziologiya sohasida olib borgan ilmiy tekshirishlariga katta e'tibor berildi. Chinki psixik jarayon va xususiyatalarni ilmiy jihatdan o'rganish, uning fiziologik mexanizmini o'rganishni taqozo qilar edi. Bu o'rinda I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati, uning xususiyat va qonuniyatlari haqidagi ta'limoti muhim ahamiyatga ega edi. Lekin bu davrda Pavlov ta'limotini ba'zi fiziolog va psixologlar mexanistik ta'limot deb hisoblar edilar. Haqiqatdan ham Pavlovning ba'zi shogirdlari va izdoshlari mexanistik qarashlarga berilib, psixik hodisalarni fiziologik hodisalardan iborat deb, psixologiyani oliy nerv faoliyati fiziologiyasiga tenglashtirib qo'ydilar. Bunday qarashlar izlanishlari olamshumul ahamiyatga ega bo'lgan psixologlar tomonidan tanqid qilindi va qoralandi.

I.P. Pavlov psixik hodisalarning, jarayon va xususiyatlarning nerv-fiziologik mexanizmi oliy nerv faoliyati bilan bog'liqligini asoslab berdi.

O'sha vaqtlarda butunittifoq Fanlar Akademiyasi va Tibbiyot (meditsina) Fanlar Akademiyasi sessiyalarida Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limotini psixologiyaga tatbiq etish masalasi ilgari surildi va uni psixologik hodisalarni ilmiy jihatdan tushunishdagi ahamiyati yoritib berildi.

Ayniqsa, Pavlovning bosh miya po'stida yangi muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishi haqidagi ta'limoti, qo'zg'alish va tormozlanish qonuniyatlari haqidagi ta'limoti psixologiya uchun juda samarali

bo'ldi. Pavlovning inson bosh miyasi po'sti faoliyatidagi ikki signal sistemasi haqidagi ta'limoti ham qimmatlidir. Bu ta'limot inson ongining tafakkur va nutq singari yuksak shakllarining nerv fiziologik mexanizmlarini aniqlash imkoniyatini beradi. I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyatining tiplari haqidagi ta'limoti temperamentning nerv-fiziologik asoslarini, uning muhit va tarbiya ta'siri tufayli o'zgaruvchanligini aniqlash imkoniyatini berdi.

Psixologiyaning metodlari haqidagi masala, xususan o'z-o'zini kuzatish metodi haqidagi masala, psixologiyada metodning obyektivligini qanday tushunmoq kerakligi haqidagi masala juda ham keskin qo'yildi. Metodning obyektivligini faqat tashqi kuzatish, tashqi eksperiment debgina tushunmaslik kerak, aksincha bu yana bixeviorizm va refleksologiyaga olib keladi.

Ikki Akademiyaning Pavlov fiziologiyasiga bag'ishlangan sessiyasidan keyin har xil psixik hodisalarning nerv-fiziologik mexanizmlarini o'rganish bo'yicha ko'plab maxsus tadqiqotlar o'tkazildi. Bu ishlar Moskva va Leningrad akademiyasining psixologiya institutida, Pedagogika Fanlari akademiyasining psixologiya institutida, shuningdek, boshqa shaharlardagi oliy o'quv yurtlarining ba'zi bir kafedralarida va laboratoriyalarida o'tkazildi. Psixologiyani Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limoti asosida qayta tashkil qilish V.A. Artemov, T.P. Yegorov, A.V. Zaporozets, P.I. Ivanovlarning psixologiyadan o'quv qo'llanmalarida ham o'z aksini topgan. Mana shularga binoan o'rta va oliy o'quv yurtlarida psixologiyani o'qitish ishlari ham qayta tashkil qilina boshladi.

1962-yili Fanlar Akademiyasining huzurida oliy nerv faoliyati va psixologiyaning falsafiy masalalari bo'yicha Butun Ittifoq kengashi o'tkazildi. Bu kengashda I.P. Pavlov ta'limoti psixik jarayonlarning nerv-fiziologik asosi ekanligi yana bir marta asosli ravishda tasdiqlandi va uning tadqiqotlari yuksak darajada tashkil topgan materiyaning – miyaning mahsuli bo'lgan psixika haqidagi ta'limotni tasdiqladi.

Keyingi yillarda fiziologlar tomonidan inson psixikasidagi ayrim hodisalarni tushuntirish uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan ishlar qilindi. Masalan, akad. P.K. Anoxin 1932-yildayoq boshlagan teskari afferentatsiya (teskari bog'lanish) ning ahamiyatini aniqladi.

Reflektor jarayonlar organizmning faqat javob harakati bilangina tugallanib qolmas ekan. Organizmning har bir javob harakati miya po'stiga markazga intiluvchi teskari (afferent) impuls yuborib turadi, bu impuls javob harakatning natijasidan miya po'stiga signal berib turar ekan. Shu refleksning strukturasi yoy shaklida emas, balki halqa shaklida ekan, deb hisoblashga asos beradi. Demak, refleksning teskari bog'lanishni amalga

oshiradigan yana 4-qismi (orqaga qaytaruvchi krani) ham bor ekan. Teskari afferentatsiya haqidagi bu ta'limot «oldindan aks ettirish» (javob harakatni maqsadga muvofiq qilishni bilish) deb atalgan hodisaga bog'langan tekshirishlar o'tkazishga imkoniyat berdi. Anoxinning shu tadqiqoti maqsadga muvofiq yo'naltirilgan xatti-harakatlarning fiziologik asosini ochib beradi.

Bir qancha psixik hodisalarni tushuntirish uchun Bernshteynning organizmning biologik faolligi masalasi sohasidagi tekshirishlari muhim ahamiyatga egadir. Bu tekshirishlarning ma'lumotlariga qaraganda organizm muhitga moslashmaydi, balki shu muhitda paydo bo'lgan to'siqlarni bartaraf qilishga «tirishadi» maqsadga erishmoq uchun kurashadi.

A.R. Nuriyaning bosh miya po'stida psixik funksiyalarning lokalizatsiyalashuvi haqidagi ishlari psixik faoliyatning fiziologik asoslarini tekshirishga qo'shilgan qimmatli hissadir.

Shaxs va ongning ba'zi funksiyalari masalalari

Psixologlarining tekshirishlarida shaxs va shaxsning yoshga qarab rivojlanishi masalalari katta o'rin egallaydi. 1956-yili (may-iyun) Leningradda shaxs psixologiyasi bo'yicha Butun Ittifoq kengashi o'tkazildi. Dokladda kishi shaxsini tarbiyalash va shakllantirish masalalariga muhim e'tibor berildi.

Hozirgi vaqtda shaxs tushunchasini aniqlashga, uning eng muhim belgilarini: ijtimoiyligi, ongliligi, o'z-o'zini anglashni tahlil qilishga bag'ishlangan qimmatbaho asarlar oz emas. Shaxsning ehtiyojlariga xos xususiyatlariga, uning ongli va ijodiy faolligiga, yangi jamiyat qurish davrida uning maslak, ideallari, dunyoqarashi va e'tiqodlarining yo'nalishiga katta e'tibor berilmoqda.

Shaxsning turli yoshda qanday rivojlanishi, uning individual xususiyatlari, xarakteri, qobiliyatlari hamda qiziqishlari masalasi inson psixikasi va ongi taraqqiyotiga oid umumiy muammoning muhim tarkibiy qismidir.

Psixologlar ongning individual taraqqiyotini shaxs sifatida o'sayotgan odamning barcha tomonlaridagi, barcha psixik jarayonlaridagi sifat jihatdan o'zgarishdir, deb qaraydi. Bu o'zgarish — o'sish organizmning rivojlanish qonuniyatlari va kishilarning turmush sharoitlari tufayli, ijtimoiy muhit hamda ta'lim-tarbiya ta'sirida ro'y beradi. Ijtimoiy muhit, ta'lim va tarbiyaning ta'siri har bir insonning rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Biroq shu narsani ta'kidlamok kerakki, bu rivojlanish rivojlantirayotgan subyekt o'zi hayot jarayonida faol ishtirok etgan taqdirdagina ahamiyatga ega bo'ladi.

Keyingi yillar mobaynida psixologiya va pedagogikada «Ta'lim va aqliy

rivojlanish» muammosi, ayniqsa, faollashdi. Bu masalaning hal etilishi maktablardagi ta'lim jarayonida o'tkazilayotgan eksperimentlarga asoslanmoqda.

Rivojlanishning o'zini qanday tushunishdan qat'i nazar, tadqiqotchilarning hammasi ta'limning hal qiluvchi roli sharoitida ta'lim va tarbiyaning bir-biri bilan bog'lanligini e'tirof etadilar.

Psixologlar alohida psixik funksiyalar va jarayonlarni o'rganish sohasida, xususan, sezgi, idrok, xotira, tafakkur sohasida ko'p ishlar qildilar. B.G. Ananov, A.V. Zaporozhets, N.A. Leontev va boshqalar olib boradigan sezgi va idrok sohasidagi tekshirishlar asosan bu jarayonlarning retseptiv tomonlariga qaratilgan. Tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, ko'ruv, eshituv, teri sezgilari, shuningdek, sezgi va idrokning boshqa turlari faqat markazga intiluvchi jarayonning, faqat refleks boshlang'ich zvenosininggina mahsuli emas. Ular markazdan qochuvchi jarayonlarni ham, subyektning faolligini aks ettiradigan qidiruv, sinov reaksiyalarini ham qamrab oladi. Bularning barchasi alohida, perseptiv harakatlar bo'lib, ular ichki psixik jarayonlar bilan birga, tashqi, birinchi navbatda, ozmi-ko'pmi yorqin ifodalangan harakat komponentlarini ham o'ziga qamrab oladi.

Xotira sohasida xotiraning mahsuldorligi esda olib qolish faoliyatining nimaga qaratilganiga bog'liq ekanligi masalasi keng o'rganilgan. Yaxshi esda qoldirishda qaytadan tiklash (esga tushirish) va boshqa psixik jarayonlarning roli aniqlangan. A. A. Smirnov va P. I. Zinchenkoning asarlarida esda qoldirish maxsus xildagi ichki psixik faoliyat sifatida aniqlangan. Bu faoliyatning strukturasi ochilgan, turli esda olib qolish usullarining xarakteristika, uning tarkibiga kiruvchi har xil mnemonik harakatlarning alohida zvenolarning xarakteristikasi berilgan. Esda qoldirish jarayonida ishtirok etadigan tafakkur jarayonlariga alohida e'tibor berilgan.

Keyinchalik psixologiya sohasidagi ilmiy ishlar faollashtirildi. 1956-yildan boshlab «Вопросы психологии» jurnalining chiqa boshlashi buning guvohidir. Psixologiya masalalari sohasidagi ko'p materiallar, shuningdek, «Семья и школа», «Дошкольное воспитание», «Начальная школа», «Психологический журнал», «Вопросы философии» jurnallarida va boshqa davriy matbuotda bosilib chiqib turdi. Ilmiy ishlarning faollashtirilganligi, shubhasiz, 1957-yil Psixologlar Jamiyatini tuzishga yordam berdi. Shu yillar mobaynida bizning oliy o'quv yurtlarimiz psixologiyadan zaruriy o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlandi.

Bu qobiliyatlarga kiruvchi esda olib qolish qobiliyatlarida ayrim zvenolarning xarakteristikasi berilgan. Esda olib qolishda qatnashuvchi fikrlash jarayonlariga alohida e'tibor berilgan.

PSIXOLOGIYANING YAQIN ORADAGI VAZIFALARI

Psixologiya fanining ko'p sohalarida rivojlanganligi, bu fanining barcha muhim yo'nalishlari bo'yicha taraqqiy ettirish vazifasini qo'ydi. Olimlar oldiga fanni xo'jaligimiz va sanoat qurilishning barcha sohalariga joriy qilish vazifasi qo'yildi.

Bu vazifalar o'zining nazariy va amaliy ahamiyati jihatidan keng hamda xilma-xildir.

Hozirgi vaqtda psixologiya ko'p tarmoqlarga bo'linib, butun bir psixologik fanlar sistemasini tashkil qiladi. Bu psixologik fanlarning har biri o'z obyekti, o'zining tekshirish metodlari va vazifalariga egadir. Har bir psixologiya sohasining o'zida hal qilishni talab qilib turgan jarayonlar oz emas. Psixologiyada eng dolzarb deb hisoblash mumkin bo'lgan ba'zi bir masalalarga to'xtalib o'tamiz.

METODOLOGIYA MUAMMOLARI

Har bir fanning asosiy vazifasi uning metodologiyasini aniqlab olishdir.

Shuningdek, nazariy muammolarni ishlab chiqish amaliyot bilan bog'liq holda o'tkazilgan taqdirdagina yanada mahsuldor bo'ladi. Haqiqiy dalillarga asoslangan, amaliyotda sinalgan nazariyagina haqiqiy ilmiy nazariyadir. Kishilarning amaliy faoliyatida ko'pincha yangi faktlar, voqelik hodisalari o'rtasidagi yangi bog'lanishlar ochilib qoladi, shular tufayli nazariya yanada boyiydi, aniqlanadi va mukammallashadi.

Ayni vaqtda, psixologiyadagi amaliy vazifalarning muvaffaqiyatli hal qilinishi nazariy muammolarning qay darajada hal qilinishiga qattiq bog'liq bo'ladi.

Bundan buyon ham psixologiya masalalari Pavlovning oliy nerv faoliyati fiziologiyasi haqidagi ta'limoti asosidagina muvaffaqiyatli hal qilinishi mumkin.

Inson miyasining tuzilishi va faoliyati sohalarini yanada o'rganishda Pavlovning shogirdlari va izdoshlari ancha yutuqlarni qo'lga kiritdilar. Bu yutuqlar ko'pchilik psixik hodisalarni tushuntirishda katta ahamiyatga egadir.

Tajriba ko'rsatishicha, oliy nerv sistemasiga taalluqli ko'pchilik masalalar ko'p hollarda psixologiya muammolarning qo'yilishi va hal qilinishi munosabati bilan paydo bo'ladi.

Ayni vaqtda shuni ham e'tiborga olmoq kerakki, ko'pgina chet ellik olimlarning orasida progressiv yo'nalishdagi psixologlar ham ishlamoqdalar. Shu psixologlarning ilmiy tekshirishlaridagi ijobiy yutuqlarni hisobga olish va ulardan foydalanishlari lozim. Turli mamlakatlar psixologlari o'rtasidagi do'stlik aloqalarining mustahkamlanishi, tajriba almashtirish psixologiya fanining yanada samarali taraqqiy etishiga yordam beradi.

TA'LIM PSIXOLOGIYASI MUAMMOLARI

Hozirgi vaqtda psixologlar, pedagoglar hamda metodistlar bilan birgalikda ta'lim ishlari va o'quvchilarga tarbiya berishning saviyasini ko'tarishga yordam berishi mumkin bo'lgan muammolarni hal qilishga e'tibor bermoqlari kerak.

Ta'lim va tarbiyaning psixologik asoslari haqidagi masala shunday muammolar jumlasidandir. Ma'lumki, ta'lim-tarbiyaning muvaffaqiyati o'quv materialining mazmunigagina, ta'lim-tarbiya metodlarigagina bog'liq emas. Bu muvaffaqiyat ko'p jihatdan o'quvchining qanday o'qiyotganligini bilishga, ya'ni o'quvchining yosh xususiyatlariga, dastlabki aqliy taraqqiyoti va faolligiga muvofiq bilim va malakalar o'zlashtirish jarayonining psixologik asoslarini bilishga ham bog'liqdir. O'quv materiali mazmunini tanlash, o'quv programmalari va rejaları, darslik va o'quv qo'llanmalari tuzish, shuningdek, maktab ta'limining har xil bosqichlarida turli o'quv predmetlari bo'yicha o'qitish metodlari sistemasini tashkil qilish va tanlash ham ko'p jihatdan ta'limning psixologik asoslarini bilishga va hisobga olishga bog'liq.

Umumiy ta'lim predmetlari bo'yicha ta'lim psixologiyasi sohasidagi ishlar chet ellarda va Rossiyada XIX asr o'rtalaridan boshlab o'tkazila boshladi. Ta'limni psixologik jihatdan asoslash masalalari K. D. Ushinskiyning barcha pedagogik asarlarida muhim o'rin egallagan.

Hozirgi vaqtda ta'lim psixologiyasi va xususiy metodlarni psixologik jihatdan asoslash bo'yicha bizda ko'p eksperimental ishlar o'tkazilayapti. Biroq bu ishlar hozircha maktabning o'quv materiali mazmunini belgilash, ayniqsa, yangi, yanada samarali o'qitish metodlarini qidirish bilan bog'liq bo'lgan, tez o'sib kelayotgan ehtiyojlarini qondira olmaydi. Shuning uchun ham psixologiyaning hozirgi vaqtdagi eng muhim vazifasi ta'lim psixologiyasi masalalarini yanada chuqur ishlab chiqishdan iboratdir.

Bu masalalarning ishlab chiqilishi uch rejada olib borilishi kerak.

Ta'lim psixologiyasining umumiy masalalari — ta'limda xotira, tafakkur, nutq, xayol, irodalarning roli hamda o'quvchilarning individual xususiyatlari: temperamenti, xarakteri, qiziqish-havaslarining ahamiyati.

Sinflar bo'yicha bolalarning yosh xususiyatlariga binoan ta'lim psixologiyasi masalalari (1-sinfidagi ta'limning psixologik asoslari, 2-sinfidagi ta'limning psixologik asoslari va hokazo).

O'quvchilarning yosh xususiyatlari va o'quv predmetlari (matematika, geografiya, tarix kabilar)ning xususiyatiga binoan ta'lim psixologiyasi masalalari.

Ta'lim-tarbiya amaliyotida yana bir qancha masalalar borki, ularni hal qilishda ham psixologlar ishtirok etishlari kerak. Masalan,

o'quvchilarning o'quv vaqtini, darsda o'tiladigan o'quv materialining hajmini, uy vazifasining hajmini qanday qilib unumli taqsimlash mumkinligi haqidagi masala bolalarning internat sharoitidagi hayotining ta'lim va tarbiya jarayoniga ta'siri va shu sharoitda bola shaxsini shakllantirish haqidagi masala: maktab-internatlarda va kuni uzaytirilgan maktablarda o'quvchilar mustaqil mashg'ulotlarini tashkil qilish haqidagi masala. Ta'lim berish va rivojlantirish haqidagi, boshqachasiga aytganda, rivojlantiruvchi ta'lim haqidagi masalani ham juda dolzarb deb hisoblamoq kerak.

MEHNAT TA'LIMI PSIXOLOGIYASI MUAMMOLARI

Psixologlarning ilmiy tekshirish ishlarida, ayniqsa, mehnat ta'limining psixologik asoslari haqidagi masala muhim o'rin olmog'i kerak. Maktablarimiz ishining bu sohasida psixologlar hali juda kam ish qilganlar: bunday tekshirish ishlari endigina boshlanmoqda, albatta, buni kuchaytirmoq kerak. Psixologlar o'quvchilar texnik bilim va masalalarni hosil qilish qonuniyatlarini, shuningdek, iqtidor va malakalarni tez hamda puxta o'zlashtirishni ta'min qiluvchi omillarni o'rganishga e'tibor bermog'leri kerak. O'quvchilarda konstruktiv-texnik tafakkurni shakllantirishga alohida katta e'tibor bermog'li kerak.

Mehnat ta'limi psixologiyasiga oid masalalar mehnat psixologiyasining boshqa masalalari bilan uzviy bog'langan holda hal qilinmog'i kerak. Hozirgi zamonda mehnat psixologiyasi masalalari texnika progressi va mehnat hamda ishlab chiqarishni ratsionalizatsiya qilish munosabati bilan dolzarb tus oldilar hamda pedagogik psixologiya masalalari bilan bir qatorda o'rin oldilar. Mehnat va ishlab chiqarish ta'limining eng ratsional metodlarini topish va tatbiq qilish uchun ilmiy tekshirish ishlarini olib borish kerak. Mehnat va ishlab chiqarish ta'limining amalga oshirilishi va umuman maktablarning qayta qurilishi munosabati bilan psixologiya fani oldida bir qancha yangi, binobarin, yangicha munosabat va yangicha hal qilishni talab qiladigan muammolar maydonga keldi.

Umumiy ta'limning mehnat ta'limi bilan munosabati haqidagi masalani bunday muammolar qatoriga qo'shish mumkin. Bu o'rinda nazariy bilimlar va umumiy aqliy taraqqiyot darajasi mehnat va ishlab chiqarish ta'limining muvaffaqiyatiga qanday ta'sir qilishini aniqlab olmoq kerak. Shuningdek, mehnat va ishlab chiqarish ta'limi o'quvchilarning aqliy taraqqiyotiga, umuman ular shaxsining shakllanishiga qanday ta'sir qilishini ham aniqlab olmoq kerak.

Shu munosabat bilan o'quvchilar qanday sharoitlarda umumiy ta'lim predmetlaridan olgan bilimlarini amaliyotda muvaffaqiyatli ravishda tatbiq qila oladilar, ikkinchi tomondan, o'quvchilar mehnat ta'limi jarayonida, u yoki bu material bilan ishlab (yog'och, metall va boshqalardan)

muayyan buyumlarni yasas ekanlar, shu bilan ular o'zlarining nazariy bilimlarini qanday boyitadilar va o'z tafakkurlarini qanday rivojlantiradilar, degan masalalarni ham ishlab chiqmoq kerak.

Hozirgi zamon psixologiyasining va psixologlarining eng muhim vazifasi o'quvchilarni mehnatga psixologik jihatdan tayyorlash muammosini hal qilishdir. Bu o'quvchilarda mehnat va mehnat kasblariga bo'lgan yo'nalish va qiziqishni shakllantirish hamda tarbiyalash demakdir. Bu o'quvchilarda quyi sinflardan boshlab mehnatga nisbatan muhabbat va ishtiyoq uyg'otish demakdir.

Ta'limning shu yo'sinda mehnatga yo'nalganligini vujudga keltirish o'quvchilarni kelajakdagi mehnat faoliyatiga tayyorlashning eng muhim sharti va birinchi bosqichidir.

O'QUVCHILARGA KASBGA DOIR YO'LLANMA BERISH MASALALARI

Har bir o'quvchi maktabda o'qish mobaynida xususan mehnat ta'limi munosabati bilan, u yoki bu darajada kelajakka nazar tashlaydi, o'zi uchun ma'lum bo'lgan, binobarin, o'zi xohlagan faoliyat haqida xayol suradi, o'zining kelajakdagi kasbini tasavvur qiladi va tanlaydi, shu kasb haqida o'ylaydi. O'quvchilarning qiziqish-havaslarini, xususan, ularning kasbga bo'lgan qiziqishlari haqidagi masala shaxs psixologiyasining bo'limlaridan biridir. Lekin bunda vazifa bu qiziqishlarni o'rganishdangina iborat bo'lmay, balki kelajakda oqilona kasb tanlashi uchun har bir o'quvchiga yordam berishdan iboratdir. O'quvchilarni kelajakda mustaqil kasb tanlashga tayyorlash masalasi maktablarning eng muhim vazifalaridan biridir. Shuning uchun ham psixologlar pedagoglar bilan birgalikda kasbga doir bilimlar, kasbga doir yo'l-yo'riqlar berish, kasbga doir maslahatlar o'tkazish masalalarini ishlab chiqish bilan shug'ullanmoqlari lozim.

Ishni shunday tashkil qilmoq kerakki, har bir o'quvchi maktabda o'qir ekan, mamlakat qanday kasb egalariga muhtoj va u o'zining mayli, qiziqishi va qobiliyatlariga qarab qanday kasbni tanlamog'i kerak, degan masalalar bo'yicha maslahatlar olmog'i kerak.

Shuning uchun ham psixologlar oldida o'quvchilarda professional (kasbga doir) qiziqishlarni shakllantirish va qobiliyatlarini rivojlantirish muammosi turadi. Shuning bilan birga psixologlar o'quvchilarning individual qobiliyatlarini aniqlash metodlari va usullarini qidirish bilan ham shug'ullanmoqlari kerak.

Shu narsani aytmoq kerakki, bizda o'quvchilarga kasbga doir yo'l-yo'riqlar ko'rsatishga alohida e'tibor berilmoqda. Hozirgi kunda kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarning ochilishi yoshlarga kasbga doir bilimlar berish va ularni kelajak faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

TARBIYA HAMDA BOLALAR PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Bizning ta'lim — tarbiyalovchi; bola shaxsini aqliy jihatdan rivojlantiruvchi ta'limdir. Ta'lim haqida gapirganimizda shu narsani ko'zda tutamizki, bizning maktabimiz o'qitibgina qolmasdan, balki o'quvchilar aqlini ham rivojlantiradi, ularni tarbiyalaydi ham. Bizda mehnat ta'limi katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Shuning bilan birga, psixologiyaning vazifasi yosh avlodga axloqiy va estetik tarbiya berish bilan bog'langan maxsus masalalarni ham hal qilishdan iboratdir. Lekin, axloqiy va estetik tarbiyaning psixologik asoslari yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Tarbiyaviy ishda shaxsdagi mavjud o'ziga xos psixik «mikroelementlar»ni bilmoq kerak. Shular asosida tegishli tarbiyaviy ta'sir tufayli ilg'or shaxsning yuksak axloqiy va estetik sifatlarini rivojlantirish mumkin.

Tarbiyalanayotgan bola — bu xohlagan bo'yoqni berish mumkin bo'lgan, xohlagan naqshni solish mumkin bo'lgan toza paxta emas; bu insoniy qalbga, tug'ma kurtaklarga, qandaydir ehtiyoj va intilishlarga, qandaydir taraqqiyot darajasiga va nihoyat, albatta, hali o'zi anglab ola olmagan, qandaydir potensial imkoniyatlarga ega bo'lgan jonli odamdir.

Inson tabiatining mana shu «asosiy» kuchlarini ochish, rivojlanayotgan odamning ma'naviy va estetik imkoniyatlarini o'rganish psixologiya fanimizning yaqin vaqtlardagi eng muhim vazifalarini tashkil qiladi.

Tarbiya psixologiyasi masalalarini hal qilishda, albatta, iroda psixologiyasi, axloqiy va estetik hislar psixologiyasi kabi dolzarb muammolarni, ayniqsa, shaxs psixologiyasi va unga oid yosh va individual xususiyatlari muammosini yanada chuqur ishlab chiqishi talab qilinadi.

Ta'lim va tarbiya jarayoni bolalarning yosh xususiyatlarini bilishni talab qiladi. Shuning uchun ham ta'lim va tarbiya sohasidagi tekshirish ishlari bolalarning yosh xususiyatlarini chuqur o'rganish bilan bog'langan holda olib borilishi kerak. Bunda, psixolog bolalarning yoshiga qarab rivojlanish qonuniyatlarini tekshirar ekan, har bir yoshdagi bolalarning u yoki bu sinfdagi o'qishga nisbatan psixologik tayyorgarligini aniqlashga alohida e'tibor bermog'i kerak. Maktab ta'limining alohida o'quv predmetlari bo'yicha bilimlarni o'zlashtirishga nisbatan bolalarning yoshiga xos imkoniyatlarini o'rganmoq zarur. Shuningdek, turli yoshdagi bolalarning atrofda muhitdan beriladigan har xil tarbiyaviy ta'sirlarni o'zlashtirishga nisbatan imkoniyatlarini va bolalarning bu taassurotlarga nisbatan tegishli javob harakatlarini (reaksiyalarini) o'rganmoq zarur. Bolalarning o'sib rivojlanishida ularning o'zlarining rivojlanishi, o'z faoliyati va keyinchalik o'z-o'zini tarbiyalashi qanday o'ringa ega ekanligini aniqlamoq zarur.

Bolalarning yoshiga muvofiq rivojlanishini o'rganish ishlarida psi-

xologlar oldida bolalar psixikasining rivojlanishini tekshirish metodlarini, ularning yoshiga xos xususiyatlarini aniqlash metodlarini ishlab chiqishdek yana muhim bir vazifa turadi.

ADABIY-BADIIY IJOD PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Ma'lumki, yosh avlodning aqliy taraqqiyotida, uni axloqiy va estetik jihatdan tarbiyalashda badiiy adabiyot juda katta ahamiyatga egadir.

Bundagi pedagogik-psixologik muammolar, albatta, asosan badiiy adabiyotni idrok qilish masalalari, adabiy obrazlarni idrok qilish va tushunish masalalaridir. Bu muammolarni hal qilish ham ta'lim va tarbiya psixologiyasining vazifasini tashkil qiladi. Lekin voqeligimizning boyligi va xilma-xilligini to'g'ri aks ettirgan adabiyotgina ijobiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Badiiy ijodning boshqa turlari singari yuksak g'oyaviylik bilan ajralib turadigan, xalq hayoti bilan chambarchas bog'langan adabiyotgina tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Lekin kishilar badiiy ijod asarlarini idrok qilibgina qolmasdan, shuning bilan birga, ijodkor shaxslar tomonidan shu asarlar qay tarzda yaratilishi bilan ham qiziqadilar. Shuning uchun ham psixologlar oldida adabiy (va umuman badiiy) ijodni o'rganish sohasida jiddiy vazifalar turadi.

Psixologlarning badiiy ijodni o'rganish sohasidagi vazifasi, avvalo, adabiy ijodga bo'lgan iste'dod va talant haqidagi, shuningdek, ijodiy faoliyatni xarakterlab beruvchi maxsus qobiliyatlar haqidagi masalalarni o'rganishdan iboratdir.

Shuning bilan birga yozuvchi ongida obraz qanday paydo bo'lishi va rivojlanishini hamda shu obrazni boshqa kishilar qanday idrok qilishini ochib bermoq zarur.

Badiiy tafakkur haqidagi, asosiy, uning tushuncha va g'oyalarni obrazlar orqali ochib beruvchi, gavdalantirib amalga oshiruvchi xususiyatlari haqidagi masalalar, shuningdek, obrazning ichki ma'nosini ochib beruvchi tafakkur xususiyatlari juda qiziqarlidir.

Ilmiy tekshirishlarda, badiiy ijod jarayonida, xususan, badiiy obrazlar yaratishda xayol faoliyati va emotsiyalarning roli haqidagi masalalar katta o'rin olmog'i kerak.

Fan uchun ba'zi ijodiy masalalarni hal qilishda uchraydigan intuitsiya hodisalari haqidagi masalalar qiziqarlidir. Ijod jarayonlaridagi ijodiy ilhom va ilhom holatida «g'ayri ixtiyoriy» ijod haqidagi masalalar shu bilan bog'langan.

Bu sohada yana shuning uchun ham ishlar olib bermoq kerakki, ijod masalasi idealistik psixologiyada ko'pincha tushuntirish mumkin bo'lmagan, ayrim zotlargagina xos bo'lgan alohida bir hodisa deb noto'g'ri qaraladi. Ko'pincha ijodiy jarayondagi mehnatning roli inkor qilinadi, yangilik yara-

tish ixtiyorsiz yoki bo'lmasa allaqanday ong ishtirokisiz ishning natijasida ro'y beradi, deb hisoblanardi. Materialistik psixologiya ijod va uning taraqqiy etgan shakllari katta ongli ishning yakunidir, degan fikrga tayanadi.

Psixologiyaning vazifasi badiiy ijod jarayonlarini o'rganishning maxsus metodlarini ham ishlab chiqishdan iboratdir. Bu o'rinda, xususan, adabiyotchilarning o'z-o'zini kuzatishidan foydalanishi masalasi muhimdir. Shuning uchun ham ijod psixologiyasini o'rganishda muallif o'zining ijod qilish jarayonini tasvirlagan adabiy asarlarning mazmuniga e'tibor bermog'i zarur.

Psixologiya va o'quv-tarbiya uchun bolalik, o'smirlik va yigitlik davrlarida ijodiy qobiliyat qanday paydo bo'ladi hamda namoyon bo'ladi degan masalalar ham juda muhimdir. Badiiy ijod psixologiyasini o'rganish ishlari – san'atning yuksak g'oyaviyligi hamda badiiyligiga nisbatan qo'yiladigan hozirgi zamon talablari asosida olib borilmog'i kerak.

Badiiy ijod psixologiyasi masalalarini o'rganish va hal qilishdan yolg'iz fan egalarigina manfaatdor bo'lmasdan, buni o'rganish faqat badiiy asarning kishilarga maqsadga muvofiq ravishda eng yaxshi ta'sir qilish yo'llarini aniqlash manfaati bilangina emas, balki ijodkor shaxslarning, ayniqsa, yosh san'atkorlarning manfaatdor bo'lishi bilan ham taqozo qilinadi. Ijodiy faoliyatdagi muvaffaqiyatsizlik, asarlardagi nuqsonlar ko'pincha psixologiyani yaxshi bilmaslikdan, kishilarning ruhiy hayotini o'rganish metodlaridan foydalana olmaslikdan kelib chiqadi.

A.A. Surkov shunday degan: «Allaqachonlardan beri ma'lumki, inson – adabiyotning asosiy obyekti. Biz Gorkiyning adabiyotni insonshunoslik deb ta'riflaganini yaxshi bilamiz. Lekin amalda, so'nggi yillarda chiqqan va hatto kitobxonlar diqqatiga sazovor bo'lgan ko'pchilik badiiy asarlarda ham xuddi inson xarakteri juda bo'sh ishlab chiqilgan, ko'p hollarda, mualliflar u yoki bu dolzarb muammoga uncha-muncha o'rin bersalar ham, bu muammoni hal qilayotgan kishilarning o'zini esa hamma vaqt ham ta'sirli qilib ko'rsatavermaydilar.

A.M. Gorkiy yozuvchini inson ruhining muhandisi deb atagan edi. Bu yozuvchi, avvalo, inson psixikasining barcha nozik tomonlarini hamisha chuqur tushuna bilmog'i kerak demakdir. Har bir adabiyotchining vazifasi o'z qahramonlarining ichki ruhiy dunyosini ochib berish, ularning intilishlari, xarakterini tasvirlash, ular xulqining ichki motivlarini ko'rsatib berishdan iboratdir. Buning uchun esa yozuvchi psixologiyani puxta bilishi, inson psixikasini o'rganish metodlarini egallagan bo'lishi kerak. Faqat shundagina u inson ruhini, inson ongini haqiqatan ham shakllantira oladi, o'zining talant kuchi bilan kishilarga ta'sir qila biladi, kishini, kitobxonni ijodkor maqsadiga muvofiq fikrlata va his qildiradi.

Ijodiy faoliyatning boshqa sohalarida: rassomlik, musiqa, haykaltarosh-

lik, shuningdek, texnikaviy kashfiyotchilik sohasida ham psixologiya oldida shuning singari vazifalar turadi.

MEHNAT PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Mehnat — bu insoniy tirikchilikning eng birinchi va asosiy shartidir. Jamiyatda mehnat shaxsni shakllantirish vositasi, ijodiy ilhom va turli-tuman emotsional kechinmalarning manbai bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham psixologiya fanining tarmoqlari ichida **mehnat psixologiyasi** masalalari juda katta o‘rin olmog‘i kerak.

Mehnat psixologiyasi masalalari XIX asr o‘rtalaridan boshlab kapitalistik tuzum sharoitlarida ekspluatatorlar manfaati uchun ishlab chiqila boshladi. Keyinchalik mehnat sharoitlari va mehnatkashlarning ahvoli tubdan o‘zgarganligi uchun ham, mehnat psixologiyasi masalalari boshqacha xarakter va yo‘nalishga ega bo‘ladi: psixologiyaning bu sohasidagi masalalarni ishlab chiqish kishilar manfaatiga xizmat qilmog‘ini nazarda tutildi.

Mehnat psixologiyasining mehnat faoliyatining barcha turlariga taalluqli bo‘lgan bir qancha umumiy vazifalari, umumiy muammolari, shuningdek, professional mehnatning alohida turlari (tokar, slesar, haydovchi, uchuvchi, po‘lat erituvchi, yigiruvchi, tikuvchi kabilar)ga taalluqli bir qancha juz‘iy muammolari ham bor.

Mehnat psixologiyasining umumiy masalalari — bu umumiy psixologiyaning inson mehnat faoliyati nuqtayi nazaridan qaraladigan va hal qilinadigan masalalaridir, xolos. Bunga masalan, mehnat jarayonida ayrim psixik funksiyalarning (diqqat, idrok, hissiyot kabilar) namoyon bo‘lish xususiyatlari haqidagi masala; mehnatga nisbatan u yoki bu munosabatning ahamiyati haqidagi masala; ishda onglilikning roli haqidagi masala; mehnat unumdorligini oshirishda ayrim psixik funksiyalar sifatining, xususan, hislar inson, iroda sifatlarining ahamiyati haqidagi masalalar kiradi.

Barcha ishlab chiqarish jarayonlari uchun umumiy bo‘lgan narsa mehnatda ijodning namoyon bo‘lishini o‘rganish, konstruktiv-texnikaviy tafakkurni o‘rganish va uni mehnatkashlarda rivojlantirish masalalaridir. Ish jarayonida bilimlarni amaliyotda qo‘llash masalalarini o‘rgatish, shuningdek, hosil qilingan malakalarning mehnatning bir sohasidan ikkinchisiga ko‘chishi masalalari ham yuqoridagilar bilan bog‘langandir.

Mehnat psixologiyasining juz‘iy vazifalariga, avvalo, shaxsning muayyan ixtisos sohasidagi ishning muvaffaqiyatli bajarilishini ta‘minlovchi, har bir kasbni xarakterlab beruvchi psixik sifatlarini o‘rganish kiradi. Ayrim kasblarni psixologik jihatdan bunday xarakterlash professiogramma deb ataladi. Psixologlar shu professional sifatlar ishlab chiqarish jarayonida qanday hosil qilinishini o‘rganishlari kerak. Maktabdan tashqari, bevosita

ishlab chiqarishning o'zida amalga oshirilayotgan mehnat va professional ta'lim hamda tarbiyaning psixologik asoslari haqidagi masalalarni ishlab chiqmoq zarur. Shuningdek, psixologlar eng yangi texnikani yaratish va undan foydalanish negizida kishilarning mehnat unumdorligini oshirish masalalarini ishlab chiqishda ham ishtirok etmoqlari kerak. Shu munosabat bilan professional qobiliyat va professional mahorat haqidagi masalalarni, shuningdek, bu qobiliyatlarni ta'lim jarayonida va ishlab chiqarishda shakllantirish haqidagi masalalar ham muhim muammodir. Bu esa o'z navbatida mehnat (professional) ko'nikma va malakalar hosil qilishning ratsional usullarining psixologik asoslarini qidirib topish bilan bog'langan.

Professional yo'l-yo'riqlar ko'rsatish, profkonsultatsiyalar va korxonalarda professional kadrlar tanlash masalalarini psixologik jihatdan asoslash vazifasi ham professional ta'lim muammosiga juda yaqindir.

Mehnatni tashkil qilish va samaradorligini oshirish bilan bog'langan masalalar ham dolzarbdir. Bunga professional toliqish, mehnat ritmi va dam olish masalalari, psixologlarning mashinalar va ularning konstruktiv xususiyatlari, ish joyi va uning psixologik talablarga mos kelishi jihatidan tahlil qilish kabi masalalar kiradi. Mehnatning sifatini – unumdorligini va xavfsizligini oshiruvchi shart-sharoitlarni o'rganish ham shunga kiradi.

Psixologiya ishchi yoki xodimning psixik holati mehnat unumdorligiga qanday ta'sir ko'rsatishini ham o'rganmog'i kerak. Shuningdek, ishchining muayyan holatini keltirib chiqaruvchi sabablarni, sharoitlarni, me'yordan chiqishning o'rni va vaqtini ham aniqlamoq kerak.

Hozir, yuksak moddiy-texnika bazasining yaratilishi munosabati bilan jismoniy va aqliy mehnat o'rtasidagi farqlarni tugatish uchun shart-sharoitlar yaratilmoqda. Bu tugatish (albatta, birdaniga emas) psixologik jihatidan jismoniy mehnat ahllaridagi jismoniy harakatlarni qisqartirish yoki aqliy harakatlar bilan almashtirishda ifodalanmog'i kerak.

Ishchilarning jismoniy zo'r berib qilinadigan harakatlardan ozod bo'lishi ularning aqliy saviyasini kengaytirishga, mehnat jarayonlarini ijobiy (aqliy, axloqiy, estetik) hislar bilan boyitishiga sabab bo'lmog'i kerak.

Jismoniy va aqliy mehnat o'rtasidagi farqlarni tugatish munosabati bilan mehnatkashlar psixikasida ro'y beradigan o'zgarishlarni o'rganish psixologiyaning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Mehnat psixologiyasi sohasidagi ishlarning yutug'i va samarasi, albatta, ko'p jihatdan kishilarning har xil mehnat faoliyati sohaslarida ro'y bergan psixik hayot hodisalarini o'rganishning mukammal metodlarini ishlab chiqishga bog'liqdir.

Mehnat sohasidagi psixologik tekshirishlar insonni mehnat sharoitlarida o'rganuvchi boshqa fanlar: mehnat fiziologiyasi, mehnat gigiyenasi, mehnat va ishlab chiqarish ta'limi metodikasi, shifokor mehnat eks-

pertizasi, ishlab chiqarishni tashkil qilish, texnik me'yorlashtirish, texnika xavfsizligi kabi fanlar bilan uzviy bog'lanishda amalga oshirilmog'i kerak.

MUHANDISLIK PSIXOLOGIYASI MASALALARI

Davrimizning buyuk texnika progressi munosabati bilan psixologiya sohasida ham yangi, juda qiziqarli muammolar paydo bo'ldi.

Inson keyingi yillar davomida atom yadrosining sirini egalladi, refaol va raketa texnikasi, avtomashina, elektronika, telemexanika taraqqiyotida ajoyib yutuqlarni qo'lga kiritdi, kibernetika, radioastronomiya, radioxi-miya, astrobotanika singari yangi fanlarni kashf etdi. Fan va texnika in-son qo'li kuchlarini, harakatlar tezligini, ko'zining quvvatini, eshitish sez-giriligini million marta ortirdi, tafakkur operatsiyalari tezligini yuz va ming martalab kuchaytirdi.

Bularning hammasi inson aqli va ijodiy irodasiga xos kuch va g'ayratining zafari bo'ldi. Bu yutuqlarning hammasi tadqiqotchilar e'tiborini insonning aqliy va ijodiy kuch-imkoniyatlari oxir nechog'li yuksalishi mumkin ekan, degan masalalarga yana bir marta qaratishga majbur qiladi.

Muhandislik psixologiyasi texnika, ayniqsa, avtomashina va elektronika taraqqiyoti munosabati bilan umumiy psixologiya va mehnat psixologiya-sining bir tarmog'i sifatida paydo bo'ldi.

Muhandislik psixologiyasi mashinalar konstruksiyasi insonning psixik xususiyatlari va imkoniyatlariga moslashtirishning amaliy masalalarini o'rganish bilan shug'ullanadi.

Bu sohaning vazifasi, xususan, mashina yoki butun bir mashinalar sistemasini boshqarayotgan injener-texnik xodimlarning idrok, diqqat, xotira, tafakkur, emotsional kechinmalar va irodasiga xos bo'ladigan xu-susiyatlarini aniqlashdan iboratdir.

Mashinalar ishining ahvoli va borishi haqida har xil signallar qabul qi-layotgan pult boshqarmasida ishlab turgan muhandisdan tez va aniq idrok qilish, tez reaksiya, diqqatning tez ko'chishi va taqsimlanishi, keng hajmli farosat tezligi va chopqirlik, emotsional vazminlik va o'z-o'zini tuta bilish kabi sifatlar talab qilinadi. Inson psixikasining bu xususiyatlarini aniqlab be-rish Muhandislik psixologiyasining eng muhim vazifalaridan biridir.

Shuningdek, psixologlarning tekshirish ishlari umumiy va texnikaviy iste'dodni o'rganish va uni qanday shakllantirish masalalariga qaratishlari kerak.

Muhandislik psixologiyasining muammolari, albatta, texnika fanla-rining vakillari bilan birgalikda ishlab chiqilmog'i kerak. Muhandislik psi-xologiyasi bo'yicha tekshirish ishlarining kengaytirilishi mamlakatimizda bundan buyog'i samarali texnika progressiga, ayni bir vaqtda inson shax-sini chuqur va har tomonlama bilib olishga yordam bermog'i kerak.

KIBERNETIKA VA PSIXOLOGIYA

Ilmiy va konstruktiv-texnik ijodning so'nggi vaqtlardagi eng yuksak darajadagi yutuqlaridan biri yangi fan kibernetikaning paydo bo'lishidir. Bu boshqa fanlarning butun bir sistemasiga – matematika, fizika, kimyo, fiziologiya, elektronika kabilarga tayanadigan sintetik fandır. Shu «tayanach» fanlar sistemasiga psixologiya ham kiradi. Shunday qilib, psixologlarga shunday fanlar (matematika, kimyo, ekonomika va boshqalar) «hamkorligida» ishlashga to'g'ri keldiki, ilgari psixologiya bular bilan juda ham uzoq aloqada bo'lar edi.

Kibernetikaning vazifasi hozirgi zamon fan va texnikasining yutuqlariga asoslanib, matematika, ekonomika, transport sohasidagi murakkab masalalarni yecha oladigan, avtomatik boshqariladigan va o'z-o'zini boshqaradigan mashinalarning konstruksiyasini yaratishdan iboratdir. Ma'lumki, kuchga ega bo'lgan mashinalarni bunday yaratish uchun, xuddi inson miyasiga, aqliga o'xshab ishlay oladigan mexanizmlar sistemasining konstruksiyasini topish talab qilinadi.

«O'ylovchi» mashinalarni fiziklar, kimyogarlar va muhandislar ko'radilar. Lekin mashinaning barcha «aqliy» operatsiyalari qurilishi sxemasini neyrofiziologlar bilan birgalikda psixologlar berishi kerak. Psixologlarning vazifasi aqliy operatsiyalar mexanizmlarini to'liq va aniq ochib berish, inson miyasi va tafakkur operatsiyalarining ishlash modelini yaratib berishdan iboratdir. Hozirgi vaqtda kibernetika prinsiplari ta'lim sohasida ham tatbiq qilina boshladi. Bu o'rinda psixologlarning vazifalari, albatta juda mas'uliyatlidir.

KOSMIK PSIXOLOGIYA MASALALARI

Birinchi Yer yo'ldoshlarini, birinchi kosmik kemalarni barpo qilish va uchirish hamda qahramon – kosmonavtlarimizning kosmosga uchishini amalga oshirish mamlakatimizda fan va texnika progressining g'oyat ulkan yutug'i bo'ldi.

Kosmonavtlarimizning tarixda mislsiz uchishlari fizik olamni bilish sohasini haddan tashqari kengaytirishga yordam berdi. Bu uchishlar kishining psixik dunyosi sohasini ham bilishni kengaytirdi. Birinchi kosmonavtlarimizning jasorati insonning qanday ruhiy kuch (hissiyot, iroda, xarakter, tafakkur) ga ega ekanligini namoyish qildi. Biz kosmik fazoda, haddan tashqari tezlikdagi harakatda va vaznsizlik holatida inson psixikasi hamda ongi qanday namoyon bo'lishini bilib oldik.

Inson ruhining kosmonavtlarni tayyorlash jarayonidagi, kosmik uchishlarni amalga oshirishdagi, so'nggi vaqtlargacha noma'lum bo'lgan xususiyatlari psixologlarning maxsus tekshirish predmetini tashkil qiladi.

Hozirgi vaqtda psixologiya fanining yangi sohasi – kosmonavt psixologiyasi yoki kosmik psixologiya maydonga keldi. Psixologlarning bu

fan sohasidagi tadqiqot ishlari fiziologlar, tibbiyot xodimlari bilan birgalikda, kosmonavtlarning yordamida olib borilmog‘i kerak.

Psixologiyaning kosmonavtika sohasidagi muhim vazifasi kosmonavtlarni ratsional va samarali tayyorlash masalalarini yanada chuqur o‘rganishdan iboratdir. Bunga maxsus ta‘lim, mashq va tarbiya metodikasining psixologik asoslarini ishlab chiqish kiradi. Ayni vaqtda bu metodlar organizmning, o‘rgatilayotganlar va mashq qilayotganlar psixikasining yashirin xususiyatlarini aniqlash vositasi ham bo‘lmog‘i kerak.

Kosmonavtlarni tayyorlashda, agar kelajakda kosmik uchishlar yana ham uzoq muddatli va Yerdan uzoq bo‘lishini e‘tiborga olinganda, Yerdan tashqari sharoitlarda kosmonavtlar psixikasining mazmuni haqida g‘amxo‘rlik qilishga to‘g‘ri keladi, tabiiyki, inson psixik mazmunining asosiy manbai bo‘lgan bevosita informatsiya juda kam qisqarishi kerak: bu kosmik korabning ichki qurilishini idrok qilish va uning holati bilan, tun va kunning tez almashinuvi bilan, yulduzlar osmonining bir xildagi ko‘rinishi bilan cheklanmog‘i kerak. Tashqi informatsiyalar kamayganda kosmonavt psixik hayotining mazmuni, o‘tmishdagi tajriba hisobidan «to‘ldirilishi» kerak, bunda idrok qilishning o‘rnini xotirlash, esga tushirish jarayonlari egallashi kerak bo‘ladi. Shuning uchun ham mehnat va o‘quv faoliyatida olingan boy ruhiy mazmunga ega bo‘lgan kishilargina kosmonavt bo‘lishi mumkin.

Albatta, insonning Yerdagi psixik hayot sharoitlarida ham tanib olish va eslash yo‘li bilan xotirlash jarayonlari katta o‘rin egallaydi. Biror psixik mazmunning (tajriba, bilimning) bu qayta tiklanishi idrok qilinayotgan voqelik sharoitlarida ro‘y beradi va idrok bilan rag‘batlantirilib (to‘ldirilib) turiladi. Binobarin, kosmik uchish vaziyatda tashqi informatsiya kamaygan (cheklangan) sharoitda mavjud. Ruhiiy mazmunning qayta tiklanishi yetarli kifoya qilmasligi ham mumkin, deb tahlil qilindi. Shuning uchun ham kosmonavtika sohasida ishlayotgan psixologlar oldida shunday savol turibdi: kosmonavtning informatsion «ochligi»ni qanday vositalar va yo‘llar bilan qondirish mumkin? Bu «ochlik»ni qondirish uchun radio, televideniye, komputer, internet, badiiy va ilmiy adabiyot; filmlar, musiqa va hokazolar nimalarni va qanday qilib berishlari mumkin, degan masalani psixologik jihatdan asoslash talab qilinadi.

Hammaga ma‘lumki, kosmonavtlar o‘zlarining yakka holda va guruh bo‘lib uchishlarida (hatto kabinadan chiqishda) aniq fikrlaganlar, juda katta farosat va ziyraklik ko‘rsatganlar. Kosmonavtning tafakkur xususiyatlari qanday bo‘ladi, masalan, bunda tajriba va xayol, bilim va ijod, mantiq va intuitsiya, emotsiya va iroda kabilar qanday rol o‘ynashini bilish psixologiya uchun juda katta ahamiyatlidir.

Xususan, vaznsizlik holati kosmonavtning jismoniy jihatdan (a‘zoyi badanni) o‘zi boshqarishigagina emas, balki fikrlash operatsiyalarini

boshqarishda, fikrlash va eslashning tezligiga ham qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlamoq zarur.

Kosmik uchishlarda ro'y berishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni, masalan, boshqa meteoritlar bilan to'qnashib qolish hollarini, kema priborlari va ba'zi mexanizmlar ishidagi kamchiliklarni ham hisobga olishga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham kosmonavtlarni tayyorlashda ularning emotsional – iroda sohasini rivojlantirishga alohida e'tibor berishga to'g'ri keladi. Kosmonavtlarda emotsional qat'iylik, mustahkam iroda, o'zini tuta bilish, jasurlik va chidamlilikni rivojlantirish va tarbiyalashdagi eng samarali metodlarning psixologik asoslarini ishlab chiqish muhim muammoni tashkil qiladi.

Hal qilinishi, ayniqsa, uzoq muddatli kosmik uchishlarda muhim ahamiyatga ega bo'lgan yana bitta muammo bor, bu ham bo'lsa «sig'isha olish» muammosidir. Ma'lumki, dastavval kosmonavtlar yakka holda uchganlar, endi esa guruh bo'lib – ikki, uch kishidan uchishyapti. Yaqin kelajakda esa ko'pchilik bo'lib, uzoq muddat davomida uchishadi. Boshqa kishilar singari har bir kosmonavt ham o'zining individual xususiyatlari, o'z temperamenti, xarakteri kabilarga egadir. Kosmik uchishlar vaqtida kosmonavtlar kichik jamoada bo'lgan holda ishlaydilar. Shuning uchun ham ekipajni tuzishda bir-biri bilan to'la-to'kis kelisha oladigan, o'zaro bir-birini tushunadigan va bir-biriga yordamlashadigan kishilarni tanlashga to'g'ri keladi. Jamoaning inoqligi har bir ishning ham muvaffaqiyatli va samarali bo'lishining shartidir.

Shuning uchun ham kosmik psixologiyaning vazifalaridan biri kichik jamoa psixologiyasini, sig'isha olish psixologiyasini o'rganishdan iboratdir. Kosmik psixologiyaga taalluqli masalalar juda ko'p, masalan, ovqatlanish psixologiyasi masalalari, og'ir yolg'izlik hissining va ruhiy tushkunlik (depressiya) holatining oldini olish va ularga qarshi kurash masalalari, muntazam uxlash masalalari va hokazolar. Bu masalalarga javob berish faqat kosmik psixologiya uchungina emas, balki psixologiya fanining boshqa sohalari – tibbiyot psixologiyasi, pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi kabilar uchun ham ahamiyatlidir.

Kosmik psixologiya sohasidagi tadqiqotlar, shubhasiz, inson aqlini, irodaviy va ijodiy faolligini chuqur bilishga yordam beradi.

IJTIMOY PSIXOLOGIYA MASALALARI

Ijtimoiy psixologiya – bu har xil ijtimoiy jamoa hayot va faoliyat sharoitlaridagi kishilarning har xil his-tuyg'ulari, odatlari, intilishlari, xarakter xislatlarini o'rganadigan fandir.

Ijtimoiy psixologiya alohida fan sifatida XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan.

Bizda ijtimoiy psixologiya masalalarini hal qilishga bo'lgan ehtiyoj, ayniqsa, so'nggi yillarda kuchaydi.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy psixologiya oldiga bir qancha muhim vazifalar qo'yilgan. Avvalo, ijtimoiy psixologiyaning o'rganish predmetini tashkil qiluvchi ijtimoiy hodisalar guruhini aniqlamoq, ijtimoiy psixologik hodisalarni aks ettirgan tushunchalar va tegishli terminlarni belgilamoq kerak; «ijtimoiy psixologiya» fanining o'ziga ta'rif bermoq kerak, uning ahamiyati va vazifalarini aniqlamoq kerak.

Ijtimoiy psixologiyaning predmeti va vazifalarini burjua psixologlari va sobiq sovet psixologlari tomonidan tushunishdagi farqni bilib olmoq zarur.

Psixologlarning vazifasi ijtimoiy psixologiyaning boshqa psixologiya sohalari bilan, avvalo, umumiy psixologiya bilan, shuningdek, bolalar psixologiyasi va pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi, sud psixologiyasi, harbiy psixologiya, tibbiyot psixologiyasi, san'at psixologiyasi kabilar bilan bo'lgan aloqasi va o'zaro munosabatlarini aniqlashdan iboratdir. Ijtimoiy psixologiyaning dalillari umumiy psixologiyaning ayrim masalalarini – hissiyot psixologiyasining, ijod psixologiyasining, shaxsning, uning xarakteri, qobiliyatlari, qiziqishlari, dunyoqarashlari va e'tiqodlari kabi masalalarini hal qilish uchun qanday ahamiyatga ega ekanligini aniqlamoq kerak.

Eng muhim vazifalardan biri ijtimoiy psixologiyaning ijtimoiy tarixiy fanlar, avvalo, sotsiologiya bilan o'zaro munosabati haqidagi masalalarni hal qilishdan iboratdir. Sotsiologiya – bu tarixiy materializm, ya'ni jamiyat va uning taraqqiyoti haqidagi fandır. Psixologlar bu muammoni hal qilish bilan shuning uchun ham shug'ullanmoqlari kerakki, ko'pchilik psixologlar sotsiologiyani ijtimoiy psixologiya bilan tenglashtirib qo'yadilar. Shuningdek, ijtimoiy psixologiya va uning dalillari etika va estetika masalalarini hal qilish uchun qanchalik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoq kerak.

Aholining va uning alohida guruhlarining o'zgarib va o'sib turadigan ijtimoiy ehtiyojlarini o'rganish ham ijtimoiy psixologiya doirasiga kiradi. Bunday o'rganish xo'jalik hamda madaniy-oqartuv tadbirlarini samarali rejalashtirish va o'tkazish uchun zarurdir.

Ijtimoiy kayfiyatlarni, ularning paydo bo'lish sabablarini, kuchini (masalan, umumiy ruhlanishni), barqarorligini, har xil kayfiyatlarning jamoaning va ayrim kishilarning mehnat va ijod faoliyatiga ta'sirini, ularning o'zaro munosabatiga ta'sirini o'rganish ham ijtimoiy-psixologik tekshirishlarning vazifasiga kiradi.

Madaniy-oqartuv tadbirlar – matbuot, radio va televideniye, san'at va adabiyotning har xil turlarining ta'sirida ayrim guruhlar va jamoa psixikasida hosil bo'lgan o'zgarishlar haqidagi masalalarni ham ijtimoiy psixologiyaning vazifalariga kiritish mumkin. Maishiy sharoit va mehnat sharoitidagi o'zgarishlar kishilar psixikasiga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganish ham muhimdir.

Alohida mehnat jamoalarining (masalan, korxonalar, tashkilotlar va

qishloq xo'jalik shirkatlarining) ayrim a'zolari psixikasiga, ularning mehnat unumdorligiga ta'sir qilish haqidagi, novator, ratsionalizatorlar va kashfiyotchilarning mehnat unumdorligiga ta'siri haqidagi masala ham ijtimoiy psixologiyaning muammolaridan biridir. Shu munosabat bilan jamoa hayot va mehnatda, ibrat va namunaning roli «ongsiz» (g'ayriixtiyoriy) ongli deb atalgan taqlid haqidagi masalani ham aniqlamoq kerak.

Ijtimoiy-psixologik hodisalarni tekshirish metodlarini ishlab chiqish ham juda muhim ahamiyatga egadir. Bunda umumpsixologik metodlarni – kuzatish, individual va jamoa eksperiment, suhbat va anketa metodlarini qanday xususiyatlar bilan qo'llamoq kerak, degan masalani hal qilmoq lozim. Hozirgi vaqtda sotsiologlar tomonidan qo'llanilayotgan yangi metodlar, ya'ni sotsiometriya metodi, qarama-qarshi profillar metodi kabilarini aniq tekshirmoq va aniqlamoq zarur.

Uyushgan jamoada (masalan, partiya tashkilotlari, o'quv sinfi, mehnat brigadalari) va uyushmagan jamoa (masalan, olomon)da namoyon bo'ladigan psixik jarayonlarni tekshirish xususiyatlarini ko'zda tutmoq kerak.

Ijtimoiy psixologlarining ijtimoiy psixik hodisalarni: hislarni, kayfiyatlarini, faoliyat motivlarini va boshqalarni o'rganishdagi asosiy vazifasi va bu hodisalarning paydo bo'lish va shakllanish qonunlarining, obyektiv omillarining, ijtimoiy-iqtisodiy tabiatini tahlil qilishdan iborat bo'lmog'i kerak.

* * *

Psixologiya fanining har bir tarmog'i o'zining nazariy va amaliy masalalarini ishlab chiqar ekan, ayni vaqtda, umumiy psixologiya predmetining umumnazariy muammolarini chuqur hal qilishga ham yordam beradi.

Biroq umumiy psixologiya faqat psixologiya tarmoqlarining erishgan yutuqlarini umumlashtiribgina qolmasdan, balki uning o'zining dolzarb tekshirish vazifalari ham bor, bu vazifalarning maqsadi psixik hayot hodisalarining umumiy qonuniyatlarini ochishdan iboratdir.

Bu qonuniyatlarni bilish, o'z navbatida, ayrim psixologiya tarmoqlarining vazifalarini tashkil qiluvchi muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun tayanch va shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Inson kuchlarining ulkan imkoniyatlari namoyon bo'lganligi va bo'layotganligi inson qobiliyatlari va talantining rivojlanishi ijtimoiy hayot shakllariga bog'liq ekanligini, har bir inson ma'naviy kuchlarining namoyon bo'lishi uchun cheksiz imkoniyatlar yaratayotganligi yana bir marta isbotlamog'i kerak.

Shuning uchun ham bizning psixologiyamizda jamiyatning taraqqiyotiga va ayrim kishilar individual xususiyatlarining shakllanishiga qanday ta'sir etadi, degan masalalarni o'rganishga ham e'tibor berilmog'i kerak.

Bu masalalarni hal qilishda psixologiyamizda kishilarning yuksak ma'naviy sifatlarini shakllanishida xalqimizning ma'naviy-siyosiy birligi, maktabning tarbiyaviy ishlari mamlakatimizda shaxsning har tomonlama rivojlanishining boy imkoniyatlari haqidagi masalalar asosiy o'rin olmog'i kerak.

O'ZBEKISTONDA PSIXOLOGIYA FANINING QISQACHA TARIXIY TARAQQIYOTI

O'rtasiy Osiyo xalqlari uzoq o'tmishga, ko'p asrlik tarixga, boy madaniy merosga egadir. O'rtasiy Osiyoning markazida joylashgan O'zbekiston Sharqning eng qadimiy madaniy o'choqlaridan biri bo'lib, u jahon fani tarixiga munosib hissa qo'shdi.

Xorazmlik olim Al-Xorazmiyning nomi bizning davrimizgacha «algoritm» degan matematika termini orqali yetib kelgan. Yevropada «Alfaganus» nomi bilan mashhur bo'lgan atoqli olim Ahmad al-Farg'oniyning «Astronomiya asoslari» degan ensiklopedik asari XV asrda G'arbiy Yevropada juda mashhur bo'lgan edi.

O'rtasiy asrlarda «faylasuflar mirzosi» deb nom qozongan Buxorolik mutafakkir, atoqli olim Abu Ali ibn Sinoning «Tib qonunlari» asari XVII asrda G'arbiy Yevropa tabiblarining asosiy qo'llanmasi bo'lib keldi va kelmoqda. Shuningdek, Ibn Sino ijodida materiyanning doim vujudga kelishi mumkin bo'lgan narsalardan avval mavjud bo'lishi mumkinligi haqidagi fikrlari psixologiya fanida muhim ahamiyat kasb etadi.

Beruniy va Forobiy singari fan arboblari faoliyatining ahamiyati beqiyosdir. Beruniy matematika, astronomiya, fizika, botanika, geografiya, umumiy geologiya, etnografiya, tarix va xronologiya sohalarida ish olib bordi. Abu Rayhon Beruniy ijodida «Tana va ruh»ga oid hodisalar talqin qilindi. Abu Rayhon Beruniy 973-yilda Xorazmning Kot, hozirgi Beruniy shahrida tavallud topgan. Beruniyning ijtimoiy falsafiy qarashlaridagi a'zolarining bir-biriga zidligi, ularda bir-biridan farq qiluvchi turli-tuman xatti-harakatlar va fe'l-atvor mavjudligi asoslangan. «Odam, — deydi Beruniy, — tabiati jihatidan bir-biriga zid a'zolar qo'shilmasidan tarkib topgan murakkab tanaga ega va uning holati o'z fe'l-atvoriga ko'ra xilma-xil bo'ladi». Beruniyning fikricha, odamlarning qiyofasi bir-biriga o'xshamasa-da, ular ayni chog'da bir-biridan farq qiladi. Bu farq ularning mijozi, fe'l-atvori va tabiiy xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Uning zamondoshi Abu Nasr Forobiy (Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarxon ibn O'zliq Sirdaryo sohilidagi Forob shahridan) hayot vaqtidayoq «ikkinchi muallim» nomini olgan edi. U tabiiyot sohasida O'rtasiy asrning eng atoqli tadqiqotchilaridan biri edi. U keng ma'nodagi inson ruhiy jarayonlari va ta'lim-tarbiya haqida o'z zamonasi uchun ilg'or fikrlarni ilgari surdi. Forobiyning ruhiy jarayonlar haqidagi ta'limoti, bevosita fiziologik jarayonlar bilan psixik jarayonlar orasidagi bog'liqlik haqidagi, dunyoni bilish haqidagi ta'limoti psixologiya fanining taraqqiy etishida muhim rol o'ynadi.

Keyinchalik Ahmad Yassaviyning mehr-saxovatli bo'lish haqidagi qarashlari, Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy ijodidagi

shaxslararo munosabatlar, Bahovuddin Naqshbandiy ijodida aql va dunyo-qarashning shakllanishi, A. Navoiy faoliyatida ilmiy ta'lim-tarbiyaning asoslanishi kabilar boy meros sifatida psixologiyani har tomonlama o'rganishning asosini tashkil etdi.

Respublikamiz boy madaniy merosga ega edi. Bu esa respublikamiz madaniy, iqtisodiy va siyosiy hayotida mislsiz taraqqiyotga erishish uchun imkoniyat yaratib berdi.

XX asrga kelib, O'zbekistonda ham boshqa fanlar qatori psixologiya fanining rivojlanishiga imkon tug'ildi. Qozon universitetini tamomlagan va 1933-yildan boshlab professor unvoniga ega bo'lgan, hamda 1941–1968-yillar mobaynida Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika instituti-ning Psixologiya kafedrasiga mudirlik qilgan bilimdon, aql-zakovat egasi P.I. Ivanov O'zbekistonda psixologiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi, 80 ga yaqin ilmiy qo'llanma va maqolalar yozdi. Ayniqsa, umumiy psixologiya yosh va pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi yo'nalishda barakali ijod qildi. Uning «Памят». Т., 1941; «Психология» (qisqacha izohli lug'at) Gosizdat, 1946; «Психология» (pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma). М, Uchpedgiz, 1954, 1956, 1959; «psixologiya» (pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun qo'llanma) Uchpedgiz, 1957, 1960 (2 nashr); «Психологические основы обучения». Т, Uchpedgiz, 1960; shu kitobning o'zbek tilidagisi «Ta'limning psixologik asoslari» Т, 1961; «Umumiy psixologiya» (o'zbek tilida). Т, 1957-yil; «Общая психология» Т, 1967 (2 nashr); «Развития технического мышления учащихся на уроке труда» (Yaroslavl, 1969-yili) kabi qator darslik va qo'llanmalari chop etildi. U o'zining ko'p yillik pedagogik faoliyatini psixologiyadan o'quv qo'llanmalari yaratishga bag'ishladi va ko'plab ilmiy kadrlar yetishtirib chiqardi. Uning kamtarin mehnati «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan va texnika arbobi» unvoni bilan taqdirlandi.

1945–50-yillarga qadar O'zbekistonda psixologiya fani bo'yicha birorta ham o'zbek tilida darslik, qo'llanmalar yo'q edi. P.I. Ivanovning «Psixologiya» kitobi o'zbek tiliga tarjima qilingunga qadar uning shogirdlari domlani ma'ruzalariga muntazam qatnashib, uni o'zbek tiliga tarjima qilib, keng talabalar ommasiga yetkazishga harakat qildilar.

P.I. Ivanovning shogirdlaridan biri bo'lgan Sh. Bayburova domlanning rus tilidagi ma'ruzalarini o'zbek tiliga tarjima qilib, talabalarga o'zbek tilida psixologiyadan ma'ruzalar o'qidi va psixologiya sohasidagi bilimlarni mujassamlashtirib, o'zbek tilida «Psixologiya» darsligini 1949-yili chop ettirdi. Bu darslik sirtqi va kunduzgi bo'lim talabalari uchun o'zbek tilida yagona o'quv qo'llanma edi. Keyinchalik P.I. Ivanovning «Psixologiya» kitobi o'zbek tilida chop etildi.

Bolalar psixologiyasi sohasida ham katta ishlar amalga oshirildi. 1964-yili A.A. Asqarxo'jayev, P.I. Leventuev, M. Vohidov, E. Chudnovskiylar-

ning «Bolalar psixologiyasining ocherklari» nomli qoʻllanmasi chop etildi. Bunda bolaning dunyoga kelgan kunidan boshlab to 17–18 yoshgacha boʻlgan davrdagi anatomo-fiziologik xususiyatlari, psixologik xususiyatlari, bolalar shaxsining shakllanishi masalalari keng yoritib berildi.

P.I. Leventuev yosh avlodni mehnatga tayyorlash, adabiy ijodiyot psixologiyasini tadqiq qilish ustida ish olib bordi. M. Vohidov esa bolalar psixologiyasini talqin qilib, darslik yaratishga kirishdi.

1965-yili birinchilardan boʻlib, I.M. Krasnobayev «Yuqori sinf oʻquvchilarida axloqiy eʼtiqodlarning rivojlanishi», 1971-yili Davletshin Muhammad Abdulgʻalimovich Leningradda «Oʻquvchilarning texnika qobiliyati psixologiyasi» boʻyicha doktorlik dissertatsiyasini himoya qildilar.

Ayniqsa, M.G. Davletshinning Oʻzbekistonda psixologiya fanining rivojlanishda xizmatlari buyukdir. Uning asosiy ilmiy yoʻnalishlari oʻquvchilarda texnik qiziqishlar, qobiliyatlarning shakllanishiga, mehnat taʼlimi va kasbga yoʻnalish muammolariga, pedagogika oliy oʻquv yurtlarida va universitetlarida oʻqituvchi kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirishga qaratilgan edi. Shuningdek, u Sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlarini oʻrganish, ilmiy ishlarda boy merosdan foydalanishga, «Yangi turdagi oʻquv yurtlari — akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari taʼlim-tarbiyaning samaradorligini oshirishning psixologik muammolari» va Oliy pedagogik oʻquv yurtlarida oʻquv jarayoniga pedagogik texnologiyani tatbiq etishning ilmiy asoslariga eʼtibor qarati va bu sohada koʻplab izlanishlar qilindi, darsliklar, qoʻllanmalar, ilmiy, ommabop maqolalar chop etildi. M.G. Davletshin psixologiya fanlar doktori (1971), professor (1972), Oʻzbekiston Respublikasida xizmat koʻrsatgan fan arbobi, Nizomiy nomli TDPU Psixologiya kafedrasini mudiri, 270 ga yaqin ilmiy maqolalar muallifi, 50 ga yaqin nomzodlik dissertatsiyasining ilmiy rahbari, koʻplab doktorlik dissertatsiyasiga ilmiy maslahatchi boʻldi. Uning ilmiy ishlari ichida: «5–7-sinf oʻquvchilarida texnik qiziqishlarini shakllantirish» (1956), «Qiziqish va taʼlim» (1962), «Maktab oʻquvchilarining texnika qobiliyati psixologiyasi» (1971), «Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya» (Oʻquv qoʻllanma (1974), «Qobiliyatlar va uning diagnostikasi» (1979), «Kasb tanlash» (1986), «Zamonaviy maktab oʻqituvchisi psixologiyasi» (2000), «Umumiy psixologiya» (2000), «Yosh davrlari va pedagogik psixologiya» (2004) kabi oʻquv-metodik qoʻllanma va ilmiy maqolalari psixologiya fanining ravnaqida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Isteʼdodli olim, Oʻzbekiston Respublikasida xizmat koʻrsatgan fan arbobi M.G. Davletshin Oʻzbekistonda psixologiya fanining oʻqitilishini takomillashtirish, uzluksiz taʼlim jarayonida pedinstitut va universitetlar uchun oʻqituvchilar tayyorlashning psixologik masalalari, umumiy va pedagogik psixologiya Oliy pedagogika oʻquv yurtlarining oʻquv jarayoniga pedagogik texnologiyalarni tatbiq etishning ilmiy asoslari maktablarga psixologik xizmat koʻrsatishning ilmiy metodologik asoslariga bagʻishlangan koʻplab an-

jumanlarni tashkilotchisidir. Bu O'zbekiston Milliy Universiteti qoshidagi birlashgan psixologiya fanlari bo'yicha ilmiy daraja beradigan Ixtisoslashirilgan Kengash a'zosisdir.

Psixologiya fanining taraqqiyotida M.X. Rahmonovanning roli ham muhimdir. Olima ta'lim jarayonida diqqatning roli, o'quvchilar diqqatini dars jarayonida barqarorlashtirish, o'quvchilar diqqatining individual xususiyatlari kabi masalalarni keng yoritib berdi. M.X. Rahmonovanning «Ta'limda diqqatning roli» (1963), «O'qish darslarida birinchi sinf o'quvchilari diqqatining barqarorligi» (1969), «O'quvchilar diqqatini ba'zi individual xususiyatlari» (1971) kabi ilmiy maqolalari ta'lim jarayonida o'quvchilar diqqatini tashkil etishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Keyinchalik u «Psixologiya kursida ko'rsatmalilik» (1981), «Oilaga sovg'a» (1996) kabi ilmiy ishlarini chop ettirdi. Uni qo'rqqoq bolalarning ruhiyati, aql-zakovati, diqqat-e'tibor sohalari qiziqtirib, u hozirgi kunda shu sohalarda kuzatish, tadqiqot ishlarini olib bormoqda.

R.Sh. Karimova ayniqsa, maktabgacha bolalarni ona tili egallashning psixologik xususiyatlarni aniqlash, o'smirlarning o'quv jamoasida o'zaro munosabatlarini shakllantirish masalalari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib bordi. Uning «Основные элементы грамматического строя родного языка как путь развития мышления детей старшего дошкольного возраста» (1959), «Учет индивидуальных различий детей при обучении их родному языку в детских садах» (1971), «Изучение взаимоотношений подростков и их формирования» (1985) kabi maqolalari hozirgi kunda ham o'z qiymatini yo'qotmagan.

Shuningdek, yosh psixologiyasida M.A. Muzaffarov «O'smir yoshlarning tasavvur qilish asoslari» (80 dan ortiq ilmiy maqola), B. Mamajonovning «Umumiy psixologiyadan amaliy mashg'ulotlar», «Psixika hodisalari haqida», «Bolalarda ijobiy va salbiy ertak personajlari haqida tasavvurlarni shakllantirish jarayonini psixologik tadqiq qilish» kabi, V.P. Ivanovanning «Умственная деятельность учащихся при написании диктанта» (1962), «Факторы обеспечивающие восприимчивость в умственной деятельности учащихся» (1977), X. G'ofurovanning xotira va uning xususiyatlari, umumta'lim maktablarida o'quvchilarda tasavvurlarning shakllanishi, ularni so'z bilan tasvirlash hamda rasm darslarini ularning shakllanishiga ta'siri haqidagi maqolalari, S. Rahimovning «Abu Ali ibn Sinoning psixologik qarashlari», A. Saydullayevning o'quvchilarni fan, texnika, san'at, shaxslararo munosabatlar, xayolning rivojlanishiga bag'ishlangan qator maqolalari, F. Temurovning o'quvchilarni kasbiy qiziqishlarini kasbga yo'nalish, individul yondoshishi, kasbiy qiziqishlarini aniqlash kabi qator ilmiy maqola va to'plamlari chop etildi. F. Temurov bilan bir vaqtda faoliyat ko'rsatgan N. Negmatov ham o'zining ijodiy izlanishlarini tafakkur jarayoniga bag'ishladi. U tafakkur va uning jarayonlarini tadqiq qilish,

I-sinfdan boshlab o'quvchilarda umumlashtirish faoliyatning rivojlanishi bo'yicha longityud tadqiqotlarini amalga oshirdi. Oliy maktabda psixologiya fanlarini o'qitish masalalariga katta e'tibor berdi.

Q. Turg'unov esa respublikada birinchilardan bo'lib, mehnat psixologiyasi sohasiga asos soldi. U mehnat jarayonida bilim, ko'nikma va malakalarning shakllanishini to'qimachilik jarayonida o'rgandi va tajribaga asoslanib, to'quvchilikning psixologik asoslarini yoritib berdi. Muallif «Развитие производственных навыков у учащихся» (1963), «Вопросы о понятии «умение» и «навык» в психологии» (1964), «Анализ маршрутного умения прядилщитс и проблемы производительности труда» (Экономика и жизни, 1967 г., №1), «К проблемам умений и навыков» (1964) kabi ilmiy ishlari chop etildi, ayniqsa, uning «Psixologiya terminlarining ruscha—o'zbekcha lug'ati» psixologiya fanini o'rganishda muhim ahamiyatga egadir.

Mehnat ta'limi psixologiyasining rivojlanishida N. Yaxyarov o'quvchilarda mehnatga bo'lgan ijobiy munosabatlarni shakllantirish masalasida ko'pgina ilmiy maqolalar chop ettirdi.

O'zbekistonda psixologiya fanining taraqqiyotida professor (1985) M.V. Vohidovning ham o'rni bor. Muallifning asosiy tadqiqot sohasi o'quvchilarning o'quv faoliyatida mnemik jarayonlarni o'rganishga bag'ishlangan edi. Shuningdek, u O'zbekistonda psixologik fikrlarning rivojlanishi tarixi, bolalarning psixologik xususiyatlarini keng miqyosda o'rgandi. O'zining ko'p yillik tajribalariga suyanib, 1981-yili «Psixologiya» darsligini yaratdi. Bu darslik bolalar psixologiyasi bobida ham hozirgi kunda pedagogika oliy o'quv yurtlari va pedagogika kolleji talabalarining asosiy qo'llanmalaridan biridir.

Yosh va pedagogik psixologiya sohasida P.I. Ivanovning shogirdlaridan biri M. Zufarova «7 yoshli bolalarni psixologik tomondan maktab ta'limiga tayyorlash» masalasini ilmiy tajribalar asosida yoritib bergan. U «6 yoshli iqtidorli bolalarni maktab ta'limini egallashdagi psixologik imkoniyatlari», ularda bilish jarayonlarini shakllanishi xususiyatlari, talabalarni pedagogik faoliyatga psixologik tayyorlash, pedagogik amaliyot bo'yicha talabalarga metodik amaliy yordam, «Insonlarda o'z-o'ziga munosabatni tarkib toptirish», «Psixologiyadan kurs ishlarini yozishga doir uslubiy ko'rsatmalar», «Yosh va pedagogik psixologiyadan laboratoriya mashg'ulotlari va amaliyotda talabalarga uslubiy yordam», «Umumiy psixologiyadan asosiy tushunchalarning tematik izohli lug'ati va o'quv-uslubiy ishlanmalar», «Bolalar psixologiyasining muammolari», «Pedagogik psixologiya», «Amaliy psixolog va uning vazifalari» kabi o'quv qo'llanmalarini chop ettirdi. U 100 ga yaqin ilmiy, uslubiy maqolalar muallifidir.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin O'zbekistonda psixologiya fanining rivojida keskin burilish yuz berdi. Hozirgi kunda ko'plab fan nomzodlari bilan birga fan doktorlari, professorlar faollik ko'rsata boshladilar.

Jumladan, G'. Shoumarov (1990-yilda fan doktori, 1993-yili professor) differensial psixologiya, ijtimoiy psixologiya, etnopsixologiya, oila psixologiyasi, shaxs psixologiyasi, psixodiagnostika, o'zbek oilasining ijtimoiy psixologik, etnopsixologik xususiyatlari masalasini o'rganishga katta e'tibor berdi. Respublikada psixologik xizmat ko'rsatishni tashkil qilish, yosh va pedagogik psixologiya, boshqaruv psixologiyasini yoritishga oid darsliklar, o'quv qo'llanmalari, ilmiy-amaliy maqolalar yaratdi. Jumladan: «Возможности применения адаптированного варианта методики Векслера для диагностики задержки психического развития» (Сб. Научных трудов НИИ Психиотрии МЗ. РСФСР. М., 1978), «О проблемах совершенствования психологической диагностики в школе» (В кн.: Психологическая служба в школе. Tallin, 1983), «Влияние психологических особенности узбекской семьи на воспитание молодежи» 1986, «Muhabbat va oila» (Т., Ibn Sino, 1994), «Реализация Национальной программе по подготовке кадров в Узбекистане», «Sito», (Tokio, 1998), «Oila psixologiyasi». Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma. (Toshkent, Sharq. 2000), «1001 savolga psixologning 1001 javobi» (Т., Mehnat. 2000) va boshqalar.

U 20 ga yaqin fan nomzodi va bir necha fan doktorlari tayyorladi.

E. G'oziyev (1992-yilda psixologiya fanlari doktori, 1994-yilda professor), ta'lim jarayonida o'quvchilar tafakkurining o'sishi, o'quvchilarni umumlashtirish usullariga o'rgatish va ularning aqliy taraqqiyoti, o'quv faoliyatini boshqarish, tafakkur, xotira, shaxs, psixologiyasi masalalari, bilish nazariyasining psixologik muammolari, komil insonni tarbiyalashning psixologik asoslari kabi masalalarni yoritishga e'tibor berdi. Uning «O'quvchilar o'quv faoliyatini boshqarish» (1988), «Oila etikasi va psixologiyasi» (1992), «Psixologiya» (1999), «Tafakkur», «Xotira», «Shaxs», «Umumiy psixologiya» (psixologiya mutaxassisligi uchun darslik. I – II kitob. Т., 2002), «Faoliyat va xulq-atvor motivatsiyasi» (2003), «Psixologiyada mukammal lug'at tuzish xususiyatlari» (2005) nomli qo'llanmalari ko'p sonli talabalarning asosiy o'quv qo'llanmasi bo'lib xizmat qilmoqda.

R.Z.Gaynutdinov (1992-yilda psixologiya fanlari doktori, 1997-yildan professor) «Психология управления в органах внутренних дел» (o'quv qo'llanma, 2001), «Психологические особенности несовершеннолетних и их учет при допросе» (Т., 2000), «Самосознание и саморегуляции учителя» (o'quv metodik qo'llanma, 1991), «Учителю о психологии воспитания» (1994) kabi ko'plab dolzarb muammolariga bag'ishlangan ilmiy, uslubiy maqolalar chop ettirdi.

Shuningdek, psixologiya fanlari doktori (1992), professor (1996) A.Tokareva ilmiy-pedagogik faoliyati davomida shaxsni axloqiy rivojlanishi

masalalari, turli xil yosh davrlarda shaxs axloqiy qobiliyatlarining shakllanishi asoslari, komandalik taktiga mutaxassislarni tayyorlash jarayonini optimallashtirishning psixologik-pedagogik tomonlariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi va bu sohada ko'pgina ilmiy maqola va qo'llanmalar nashr qilindi.

O'zbek xalqining xotin-qizlari ichida birinchi marta psixologiya fanlari doktori (1994) ilmiy darajasini olgan farg'onalik ayol V. Karimova ham O'zbekistonda psixologiya fanining ravnaqiga katta hissa qo'shmoqda. Uning ilmiy-tadqiqot yo'nalishida etnopsixologik g'oyalar katta o'rin oldi. U o'zbek xalqining milliy ana-analari, qadriyatleri, rasm-rusumlari psixologiyasi, o'zbek ayolining ijtimoiy mavqecini oshirish, ularni keng xalq ommasiga singdirish bo'yicha ilmiy ishlarni amalga oshirmoqda. Uning yangi o'quv dasturlari, darsliklari, o'quv qo'llanmalarni qayta ko'rib chiqish va milliy istiqloq mafkurasi konsepsiyasini ishlab chiqishdagi, oila va mahalla tizimidagi g'oyalarni xalq ongiga singdirish haqidagi izlanishlari maqsadga muvofiqdir.

Olimaning «O'zbek ayoli shaxsining shakllanishi» (1986), «Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot» (1999), «Tashkiliy xulq» (1999); «Mustaqil fikrlash» (2000), «Psixologiya» (2000), «Salomatlik psixologiyasi» kabi o'quv qo'llanmalaridan pedagogika oliygohlarining o'qituvchi va talabalari keng foydalanmoqdalar.

Iste'dodli psixolog B.R. Qodirov (psixologiya fanlari doktori, professor) o'zining ijodiy faoliyatini iqtidorli yoshlarni o'rganishga bag'ishladi. U differensial psixologiya sohasida yoshlarning individual xususiyatlarini o'rgandi. Yoshlarda ijtimoiy qiymatga ega bo'lgan o'quvchilarning faoliyat yo'nalishlari, layoqat va birlamchi qobiliyatlarining miya mexanizmlari o'rganildi. Yoshlarni u yoki bu ijtimoiy faoliyat yo'nalishlarini tanlashlari elektroensefalografik usullar bilan neyrofiziologik jihatleri tadqiq qilindi. Olingan ma'lumotlar miya faoliyatida kasb tanlash, kasbga moyillik va layoqat turlarini ta'minlab turadigan muqobil neyrofiziologik xislatlar borligini isbot etdi. Zehn testlari majmuasi shakllantirildi.

Z. Qodirova (2001-yilda fan doktori) yoshlarning ijtimoiy faolligini, ularni ijtimoiy muhitga moslashuvini tezlashtiruvchi omillar va ularni daraja tuzilmasini aniqlash, faollikning rolini talqin qilish, ya'ni jamiyat yaratishda yoshlarning ijtimoiylashuvi jarayonidagi faollik, shaxs ichki dunyosi muammolarining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini tadqiq qilish masalalari bo'yicha faollik ko'rsatmoqda.

Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosa qilish mumkinki, ya'ni psixologiya fani O'zbekistonda XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab turli jabhalarda rivojlandi. Psixologiyaning turli sohalari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. O'zbekiston Respublikasi psixologlar assotsiatsiyasi tashkil topdi.

Hali psixologiya fanining turli sohalarida yoritilmagan, yetarli ilmiy jihatdan o'rganilmagan muammolar juda ko'p. Ularni o'rganish respublikamiz psixologlarining asosiy vazifalaridir.

MUNDARIJA

So'zboshi	3
-----------------	---

BIRINCHI QISM

PSIXOLOGIYANING UMUMIY MUAMMOLARI

I bob. Psixologiya nima haqida bahs yuritadi? Psixologiyaning ahamiyati va metodlari	5
II bob. Psixikaning nerv-fiziologik asoslari	26
III bob. Psixikaning taraqqiyoti	49

IKKINCHI QISM

BILISH PSIXIK JARAYONLARI

IV bob. Sezgilar	69
V bob. Idrok	95
VI bob. Xotira	126
VII bob. Xayol (fantaziya)	165
VIII bob. Tafakkur	186
IX bob. Nutq	229
X bob. Diqqat	257

SHAXSNING HISSIYOTI VA EMOTSIONAL JARAYONI

XI bob. Hissiyot (emotsiya)	276
XII bob. Iroda	308
XIII bob. Ko'nikma, malaka va odatlar	333

UCHINCHI QISM

SHAXSNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARI

XIV bob. Temperament va xarakter	357
XV bob. Qobiliyat va qiziqish-havas	386

TO'RTINCHI QISM

1-ilova. Psixologiya tarixidan	402
2-ilova. Psixologiyaning yaqin oradagi vazifalari	457
3-ilova. O'zbekistonda psixologiya fanining qisqacha tarixiy taraqqiyoti	472

UMUMIY PSIXOLOGIYA

Platon Ivanovich IVANOV

Musharraf Egamberdiyevna ZUFAROVA

Pedagogika va psixologiya bakalavriat ta'lim
yo'nalishi talabalari uchun darslik

O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.
100029, Toshkent shahri, Matbuotchilar ko'chasi, 32-uy.
Tel: 236-55-79; faks: 239-88-61.

Nashr uchun mas'ul *M. Tursunova*
Muharrir *R. Yarlaqabov*
Texnik muharrir *A. Berdiyeva*
Musahhih *H. Zokirova*
Sahifalovchi *Z. Boltayev*

Bosishga ruxsat etildi: 10.07.2008. «Tayms» garniturasida. Ofset usulida chop etildi.
Qog'oz bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. Shartli bosma tabog'i 32,0. Nashr bosma tabog'i 30,0.
Adadi 2000 nusxa. Buyurtma № 29. Bahosi shartnoma asosida.

«AVTO-NASHR» SHK bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent sh., 8-mart ko'chasi, 57-uy.

O'ZBEKISTON FAYLASUFI LARI
MILLIY JAMHIYATI NAMIRIYOTI

ISBN 998-9943-319-67-7

